ילקוט וחלין

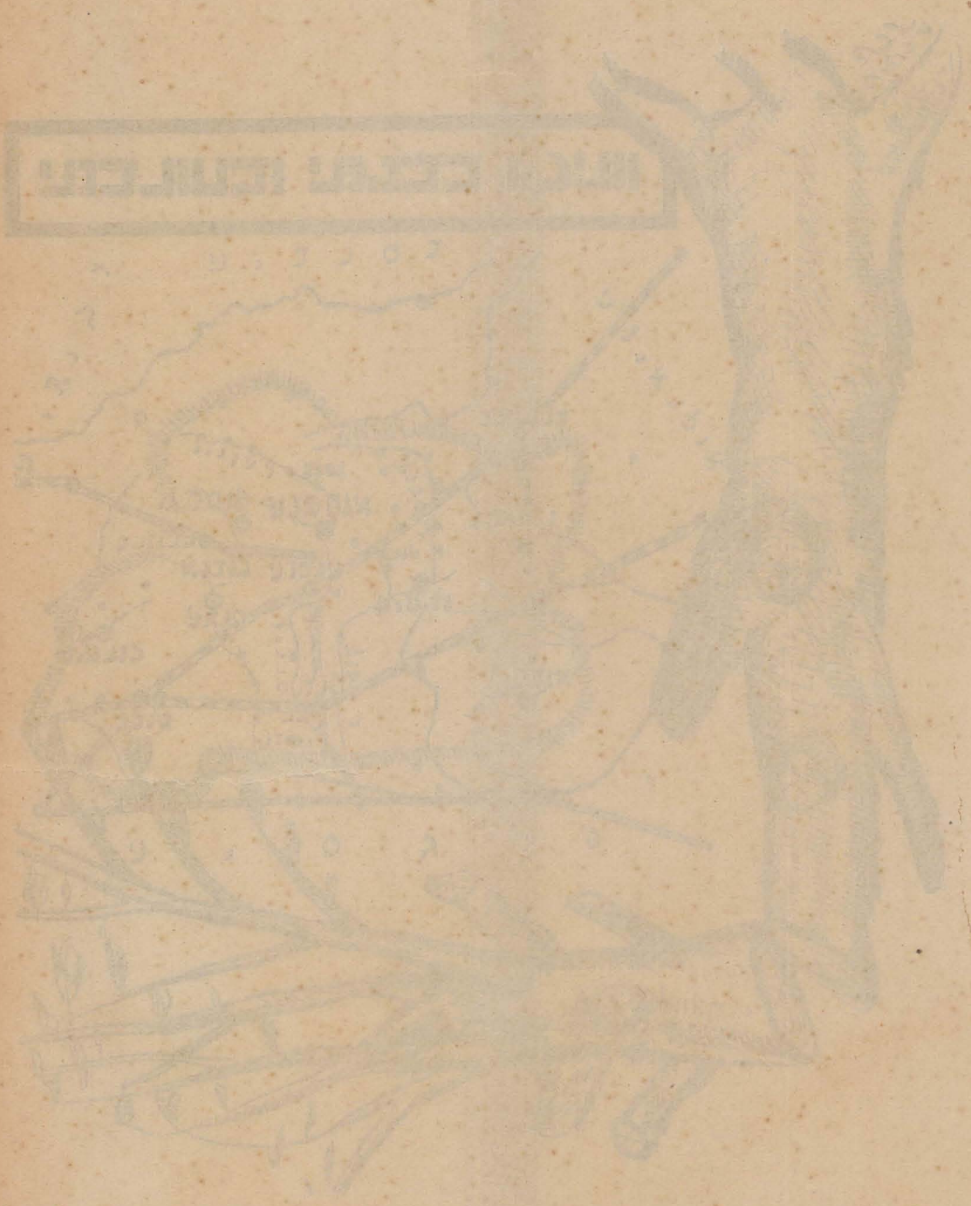
בדד שנ

על אלה אני בוכיה —

על קהילות ווהלין שחרבו...

ווהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט ווהלין

אוסף זכרונות ותעודות

כרך שני

(קבצים ט–י"ז)

העורכים:

א. אבטיחי, ח. ב. אילון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת
ארכיון ווהלין בישראל

תל־אביב תש"ח – תשי"ג

תוכן כרך ב'

דבר העורכים — א. אבטיחי, ח. ב. אילון — 10
דעת הבקרת — עתונים שונים — 11—13

א. סקירות

1. עם פתיחת כרך שני	העורכים	ק"ט	1
2. על יהדות ווהלין	י. למדן	"	2
3. החינוך בווהלין של פולין	ש. רוזנהק	"	2—4
4. רשת מוסדות ציבור בווהלין	ח. ב. אילון	"	4—7
5. בתי־הדפוס בווהלין	ח. ב. אילון	ק"י	1—4
6. יום י"ד באלול	העורכים	קיא	1
7. קהילות ישראל בווהלין	ח. ב. אילון	"	2—4
8. החלוץ בווהלין	א. אבטיחי—הדרי	"	5
9. ירושלים דווהלין	ב. קרוא (קרופניק)	קיב	4—5
10. מתולדות ברדיטשוב	מ. צינובויץ	"	6—7
11. בעד ונגד השכלה	הרב א. פריצקר	"	8—11
12. לקורות היהודים בברדיטשוב	ש. א. הורודצקי	"	11—13
13. עדות לדורות (נת"מ לנשמת קדושי דמידובקה)	א. אבטיחי, ח. ב. אילון	קיד	3
14. סוד שיח יער	ח. ב. אילון	"	4
15. אלה אזכרה	ח. ב. אילון	קטז	6—7
16. יהודי ווהלין	י. ל. יונתן	קטז	8—11
17. לדמותה של יהדות ווהלין	א. אבטיחי	"	11—12
18. הלכי רוח בגיטאות	ב. אייזנשטיין	"	13—14
19. ווהלין במעמד בזל	א. אבטיחי	"	15—17

ב. אישים

1. בוקימר צבי	ב. צ. בראניק	ק"ט	10—11
2. בלאי ר' יחיאל אהרן	ח. גליקר	קטז	22
3. ר' דויד הלוי הצדיק — המגיד מסטפאן	מ. ש. גשורי	ק"י	7—8
4. דוידזון חיים	מ. גרינס	קטז	17—18
5. דרליץ' יהושע ד"ר	פ. ברקר	"	19—20
6. הלר ר' יו"ט ליפמן בעל התויו"ט	פ. פניני	ק"י	5—7
7. ווסט ר' הירץ בר' ישראל	ב. בן־נפתלי	קיב	61
8. זקס ר' חיים ניסן	ש. יזרעאלי	קטז	18—19
9. לנדר דוד — איש לוצק	ש. וייץ	ק"י	9—10
10. לוצקי נחמיה	ט. ורדי (גיברץ)	קטז	23—24
11. לרנר אליהו	ב. צ. לרנר	"	24
12. ר' לוי יצחק, הרב מברדיטשוב	ש. א. הורודצקי	קיב	19—23
13. מלמד ישראל	מ. טצה, י. בר־מדות	ק"ט	9—10
14. מוטיוק ר' יהודה	א. אבטיחי, א. זמיר, י. בר־מדות	קיא	6—8
15. מגזניק פיגה	מ. קליינמן	קיב	58—59
16. מגזניק יצחק ד"ר	ל. ויניק	"	59
17. פן שמואל אבא	א. ק.	קיא	10—11
18. פנמן — יחיאלי ר' אליהו	י. רינדזונסקי	קטז	23
19. צימרמן חיים	י. וייץ	"	8—9
20. קליינמן משה	ד. סדן	קיב	60
21. קמינקה אהרן ד"ר	א. הדרי	"	61

22. קוסובסקי ר' מנדל	ש. לובשיס	קטז	22—21
23. שנקר בן־ציון	א. שנקר, מ. ש.	קיב	58—56
24. שחורי מנחם	מ. י. וו. מ. ז. וולפובסקי	קטז	21—20
25. שטיינגרטן ר' חיים יוסף	ד"ר י. דרליץ	ק"ט	9— 8

ג. קהילות

1. אושומיר	א. אבטיחי — הדרי	ק"ט 14, ק"י	12—11
2. אוליבסק	א. ח. שפירא	ק"ט	22—20
3. " זכרונות	י. בר־מדות	"	24—22
4. אניפוליה (אנופול)	א. טשרניצר	"	29—27
5. אוסטראה — זכרונות	א. קמרמן	"	30—29
6. אוסטרופוליה — אוסטרופול	ד"ר מ. קניז'ניק	ק"י 18, קיא	17
7. אוזיראן — יזורני	ד. גרשטיין	ק"י	18
8. אוליזרקה	י. ווינר	קיא	15
9. אוסטריזץ	י. קופר	"	23—22
10. אוברוטש	פ. פצנלסון	קטז	28—27
11. אוסטילה — אוסטילוג	א. אבינדב	"	41—40
12. אוזדיטיטש	א. אבינדב	"	43—42
13. אנטוניבקה — אנטונובקה	צ. ספקטור	"	48—47
14. איבניצה	מ. י. וו.	"	49
15. ברנובקה	א. בלובשטיין	ק"י	17
16. בירמל — זכרונות	י. ויץ	"	14—12
17. בילוגורודקה	ש. מרגול	"	24
18. ברזדייב — ברזדוב	א. א.	"	25—24
19. ברזץ	ג. יצחק	קיא	26
20. בזליה	מ. י. וו.	"	28
21. ברדיטשוב עליה השלום	הרב י. ברמן	קיב	17—15
22. " מזכרונותיו של איש	י. מנזון	"	15—13
23. " על רבני	י. רבינוביץ	"	18—17
24. " בתי הכנסת ב—	מ. דודזון	"	36—35
25. " מראשית הציונות ב—	א. שיינפלד	"	42—41
26. " בצל פרעות	מ. דודזון	"	51
27. " באספקלריה של שלום עליכם	ח. ב. אילון	"	55—52
28. " העתון הראשון ב—	מ. קליינמן	"	41—39
29. " הציבוריות והציונות אחרי המהפכה	ח. פריצקר	קיב	44—43
30. " שלא ככל הערים	א. אבטיחי	"	37—36
31. " עיר החזנות והנגינה	מ. ש. גשורי	"	35—26
32. בלוקורוביץ'	מ. י. וו.	קטז	49
33. בלודוב	"	"	50
34. גולובי	"	"	49—48
35. דרושקופול	צ. גיהר, א. כץ, צ. ינאי	קיא	17—16
36. דמידובקה	י. הלפרסון	קיד	10— 5
37. " לדמות העיירה	ש. מימון (ווסרמן)	"	13—10
38. " שבת ומועד	מ. צוקרמן	"	15—13
39. הורוכוב	ב. צימרמן	קיא	15—13
40. " בימי המלחמה הראשונה	נ. זכאי	קטז	44—43
41. הושץ' (גושצ'ה)	מ. י. וו.	קיא	28
42. " "	נ. לרנר	קטז	30—28
43. ווישניבץ	מ. י. וו.	קיא	31
44. וורקוביץ'	ש. לובשיס	"	21—19
45. וולאדימירץ	צ. שוסטק	"	22
46. "	הרב מ. שליטא	קטז	36—34
47. וורבה (ויזבה)	מ. י. וו.	קיא	30

48. ווילסקאיה	מ. י. וו.	קיא	30
49. ווישגורודוק	י. סודמן	"	23—24
50. וויאזובקה	הרב א. רוזין (רוזינג)	"	25
51. זוויהיל בשקיעתה	מ. ביבר	ק"ט	12—13
52. ז'יטומיר	א. א—חי	קטז	25
53. טומשגרוד־סחוב	ע. אמתי	קיא	27
54. טרוביץ (טורגוביצה)	מ. י. וו.	"	23
55. טורצ'ין	"	"	30
56. טשאן־טיאופיפול	א. א.	קטז	45—46
57. טשרניחוב	מ. י. וו.	"	51
58. ינושפול	איגג' א. ליברזון	ק"ט	26—27
59. ימפול	א. ל. גלמן	ק"י	9 —10
60. לאנובץ	שקל	ק"ט	14—16
61. לודויפול	י. רבר	קיא	18—19
62. ליאחוביץ'	א. א—חי	ק"י	23
63. לובומל־לובמלא	מ. י. וו.	קיא	27
64. לוהין (לוגיני)	"	"	29
65. לודמיר	א. קוריס	קטז	25—26
66. לוקאץ־לוקאצ'י	ד. לבקוביץ'	"	41—42
67. ליובאר	א. אבי־מנחם	"	45
68. מירופול	א. קרינרמן	ק"י	14—15
69. מלניצה	מ. שמש	קיא	21—22
70. מז'יריטש קטן (מז"ק)	ח. ב. אילון	קטז	46
71. נארודיטש (נרודיצ'י)	הרב י. הוכמן	ק"ט	16—17
72. נארינסק	הרב א. קמינקר	"	19—20
73. סודילקוב	ש. רוכל	"	25—26
74. סלישץ' זוטא	י. דיכטיאר	ק"י	26
75. סלבשנה — סלובטשנו	א. הויזמן	"	19—20
76. סברוב	א. ק.	קיא	25
77. סמיגה	י. ג.	"	29
78. סוויניוכי	מ. י. וו.	"	31
79. סווינך — סוויניוכי	ד. מייזליש־לבקוביץ'	קטז	44
80. סלאבוטה	פ. קרייז	"	39
81. סנקביצ'ובקה	ט. רוטהולץ	"	46—47
82. סטיפאן	ז. גורינשטיין	"	32—33
83. סטיפאן מהעבר של	י. וייסמן	"	33—34
84. פולן — פוליני	י. בן־דוב	ק"י	16
85. פוריצק	מ. י. וו.	קיא	30
86. פולונה (פולנאה)	א. קריינרמן	"	11—13
87. פוצ'אייב	י. גולצברג	"	24
88. פאוורסק	א. יחיד	קטז	48
89. פיאטקה	מ. י. וו.	"	50
90. קורוסטין (איסקורוסט)	הרב ש. שינדרמן	ק"ט	17—19
91. קרסנוסטב	ד. קופילוב	ק"י	20
92. קליסוב — קלוסובו	א. הנדלמן וג. טורקוביץ	ק"י	21—23
93. קוניב	פ. רשיש	קיא	18, קטז 36—37
94. קמין־קשירסק	ש. פרצ'יק וש. גולדשטיין	קיא	24—25
95. קמני־ברוד	מ. י. וו.	"	26
96. קוזמין	"	"	31
97. קטרבורג	"	"	31
98. קוסטופול	מ. בן־ישי — גרינשפן	קטז	30—32
99. קריפה־גורינגרוד	מ. י. וו.	"	48
100. קוטילנה ישנה	"	"	50

101. קודניה	מ. י. וו.	קטז	50
102. קורניצה	"		50
103. קולצ'ין — קולצ'יני	"		51
104. רטנה	"	קיא	29
105. רוגצ'וב	א. א.	"	27—28
106. רחמנוב	פ. גלעדי	קטז	39—40
107. רומנוב	פ. לרנר	"	47
108. רייגורודוק	מ. י. וו.	"	49
109. רדוול	ד. יסוד (שפירא)	"	51
110. שומסק	מ. חזן	"	37—38
111. שובקוב	מ. י. וו.	"	49

ד. אודים

1. דובנא בלי יהודים	מ. כהן	ק"ט	30
2. מסיפורי פרטיזן יהודי	א. גיטלמן	"	31—32
3. אחריתה של סטפאן	מ. גרינשפן	ק"י	26—27
4. עדות מזועות מז'ריטש	א. אבטיחי	"	27—28
5. טלטוליה של בת רובנה	ר. פרלמוטר	"	29
6. רשימות חייל יהודי בצבא האדום	י. שמוקלר	"	30
7. סופה של ברדיטשוב	*	קיב	64
8. ברדיטשוב בלי יהודים	ז. ברט	"	65
9. הקדיש הראשון (ברדיטשוב)	ס. ארקדי	"	65—66
10. עדויות על ההשמדה (דמידובקה)	י. ויינשטיין	קיד	38—41
11. גילוי הלוט	מ. קצבמן	"	42
12. הקרבן הראשון	אברהם	"	42—43
13. יום שבעת הקדושים	"	"	43—44
14. כיצד נשארתי בחיים	ש. גבלר	"	44—45
15. מול קברי אחים פתוחים (אלכסנדריה)	ש. יזרעאלי	קטז	52—54
16. חורבן קוריץ	אינג' מ. גילדנמן	"	54—56
17. מרד גיטו טוטשין	מ. מן	"	56—59
18. אחריתה של לובומל	נ. בלומן	"	59—60
19. עדות מחורבן לובומל	ר. לייכטר	"	60—62
20. הטרגדיה של גיטו וורקוביץ' — אזיראן	ו. ברדיגה	"	62—63
21. ביקורים בזוויהיל — נובוגראד־וווהלינסק	מ. מן	"	63—64
22. רפאלובקה — הבית שנחרב	ז. ברט	"	64

ה. שונות

ציון לנעדרים	ארגון יוצאי ווהלין	ק"ט 32—33, ק"ן 31—34, קי 31—33, קיא 32—33, קיב 61—62, קיד 46—80, קטז 65—66
בארגונים	ארגון יוצאי ווהלין	ק"ט 33, קיא 33, קטז 67—69
רשימות שונות על ברדיטשוב	שונים	ק. י"ב—י"ג 23—66
" " " דמידובקה	"	ק. יד—טו 13—84
" " " יער הקדושים	"	קטז 1 —5, 69
הודעות	ארכיון ווהלין	ק"ד 34, קיא 34

ו. צלומים ותמונות

1. ר׳ חיים ניסן שטיינגרטן ק״ט 8
2. ישראל מלמד " 9
3. צבי בוקימר " 11
4. ר׳ נחום וייסבלט " 16
5. המשתתפים בכינוס הרבנים בקורוסטין — תרפ״ו—1926 " 18
6. שער הגדה של פסח, דפוס אוסטראה ק״ו 2
7. שער שני לוחות הברית (של״ה), דפוס זיטומיר " 3
8. שער יש נוחלין, דפוס סודילקוב " "
9. ר׳ יום־טוב ליפמן הלר בעל התוי״ט " 5
10. האגודה „ילדי ציון״ בברומל, תרס״ח " 14
11. קיבוץ חוצבי אבנים בקליסוב, תרפ״ח " 21
12. חלוצות מקיבוץ חוצבי אבנים בקליסוב, 1928 " 22
13. קבוצת חברי השומר הצעיר בהכשרה בקליסוב, 1933 " 23
14. דינה שטיינמן — וולדמן " 31
15. אסתר אורדברג לבית צ׳צ׳ק " "
16. יוסף שפיטלניק " 32
17. ר׳ יהודה מוטיוק קיא 6
18. שמואל אבא פן " 10
19. מראה רחוב בעיירה הורוכוב " 13
20. בית־הכנסת הגדול בהורוכוב " 14
21. המורים, העסקנים והתלמידים של בי״ס העברי בדרושקופול " 16
22. איגוד בית״ר בשנת 1935 בוורקוביץ׳ " 19
23. חברי החלוץ בוורקוביץ׳ בשנת 1932 " 20
24. ועד החלוץ הכלל־ציוני ברטנה, 1935 " 29
25. חיים יוסף ספקטור " 32
26. דוב גרינס " 32
27. מפת העיר ברדיטשוב קיב־ג 3
28. הגשר הישן על נהר גנילופיא „ 5
29. בנין ביקור חולים ברח׳ בילופולסקיה " 7
30. בית־הספר העירוני למסחר " 9
31. בית מועצת העיר ורחוב מכנובסקיה " 14
32. מראה השוק בברדיטשוב " 37
33. קבוצת חברי החלוץ בברדיטשוב 1920 " 41
34. קבוצת חברי החלוץ בברדיטשוב 1923 " 42
35. תהלוכת 1 במאי 1918 בברדיטשוב „ 43
36. חברי החוה החקלאית בברדיטשוב תרפ״א 46
37. קבוצת הנוה״צ בברדיטשוב 1922 „ 48
38. קבוצת נוער ציוני בברדיטשוב 1921 " 49
39. בן־ציון שנקר " 56
40. לדור שלום, ברון יוסף וחנוביץ נחום " 63
41. מראה העיר ברדיטשוב מן ההר הקרח " 65
42. מפת העיירה דמידובקה קיד־טו 5
43. הרבי לייביניו טברסקי מטריסק " 6
44. הרב ר׳ לייביש הלפרסון קיד—טו 7
45. משפחת דוד הלפרסון " 8
46. מ. וי. אשכנזי, נ. וצ. הלפרסון " 9
47. נוער חלוצי בדמידובקה " 10
48. כתב רבנות לרב אברהם ווסרמן " 11
49. תהלוכת 3 במאי ברחובות דמידובקה " 13
50. מראה הרחוב הראשי של דמידובקה " 14
51. הרחוב מול השוק בדמידובקה " 15
52. ר׳ ישראל חיים ווסרמן בדמידובקה " 15
53. קבוצת נוער ציוני בדמידובקה " 17
54. עסקני הנוער של דמידובקה 1928 " 18
55. חברי החלוץ בדמידובקה " 20
56. סניף החלוץ הצעיר בדמידובקה " 20
57. קיבוץ הכשרה של החלוץ הצעיר " 21
58. קיבוץ הכשרה בדמידובקה ב־1934 " 22
59. חוטבי עצים מקיבוץ הכשרה ב־1934 " 22
60. מטובי הנוער הדמידובקאי " 23
61. נשף פרידה לחלוצים לפני עליתם " 24
62. קבוצת עסקנים בדמידובקה " 24
63. שעורים לעברית בדמידובקה „ 25
64. בעבודה ובהכשרה בדמידובקה " 25
65. הגננת שרה בלומס עם ילדי הגן " 26
66. בני דמידובקה ביער גרינר " 26
67. נוער ביער בדמידובקה " 27
68. אספת נוער ביער " 27
69. דליקה ואחרי הדליקה " 28
70. ר׳ אליעזר פוקס והישישה טובה פוקס " 29
71. קבוצת רוכבי אופניים בדמידובקה " 30
72. קבוצת לומדי עברית בדמידובקה " 31
73. ניוני בן הרב הלפרסון " 32
74. מסיבה לעולים לא״י " 32
75. הצדקנית פינה׳לה " 35
76. קבוצות נוער וצילומים משפחתיים של דמידובקה " 36—83
77. הנשיא הראשון ד״ר חיים וייצמן קטז—יז א׳
78. סמל יער הקדושים " 1
79. חיים דוידזון " 17
80. ר׳ חיים ניסן זקס " 19
81. ד״ר יהושע דרליץ׳ " 20
82. מנחם שחורי " 21
83. ר׳ מנדל קוסובסקי " 22
84. ר׳ אליהו פנמן—יחיאלי " 23
85. נחמיה לוצקי " 24
86. אליהו לרנר ובתו לאה " 24
87. מראה כללי של השוק בשומסק " 38
88. בנין בית הכנסת הגדול בשומסק " 38
89. קבר־האחים הגדול באלכסנדריה " 52
90. אחד מקברי־האחים באלכסנדריה " 53
91. בית־הכנסת הגדול בלובומל " 59
92. שרידי לובומל ליד קבר־האחים " 61
93. גילוי לוח זכרון (אוסטראה) בירושלים " 67
94. אמירת קדיש לזכר אוסטראה בירושלים " 68

דבר העורכים

עם סגירת כרך ב׳ „ילקוט ווהלין״

כרך ב׳ „ילקוט ווהלין״ כולל את הקבצים ט׳—י״ז שהופיעו בהפסקות בשנים תש״ח—תשי״ג, כהמשך לכרך א׳ הכולל את הקבצים א׳—ח׳ אשר ראו אור בשנים תש״ה—תש״ז. בי״ז הקבצים המכונסים בשני כרכים אלה מקופלים פרקי היסטוריה עשירי־תוכן הזורעים אור על חיי שבט יהודי גדול בתקופה רבת־מאורעות בעולם, וביחוד — פרשת סופם המר והטראגי בתוך השואה הכללית שירדה על יהדות אירופה בשנות הארבעים למאה הנוכחית.

*

בכל תקופה ותקופה מן הראוי לפנות אחורה ולסקור את קורות הימים שחלפו, כי יש רציפות ויש שילוב, ולקח כל תקופה ותקופה חשוב מאד־מאד בשביל הדורות הבאים ולהיסטוריה כולה. בפרט חיוני הדבר בתקופתנו־אנו, בה רבו מה רבו האסונות, והלומות של דורות בישראל באו גם הם על הגשמתם. ואכן, חובת דורנו היא וחובתם של שרידי גיא־ההריגה יחד עם העם בציון, לשקוד על חקר הימים ולרשום לדורות מה שעבר על אומתנו לפני 10—12 שנה, לחרות על לוח הלב פרק היסטורי עתיר־מאורעות, ולצוות על הדורות הבאים אחרינו את הרטט והחרדה לזכר הקדושים ויצירותיהם, שלא ישכחו ולא יטושטשו, ולמען לא ימחה „אות קין״ ממצחם של מרצחי עמנו הטמאים ועולם אדיש שעמד על דמנו, כאחד.

*

במלאת עשר שנים לשואה הגדולה הבאנו לידי סיום מפעל־הנצחה ליותר מ־150 קהילות שהיו בווהלין, גדולות וקטנות, בהתאם למטרה שהצבנו לעצמנו עם פתיחתו. כל אותן השנים שקדנו על התפקיד הקשה שהוטל עלינו ע״י ארגון יוצאי ווהלין בישראל למלאו כראוי לו. אמנם יודעים אנו ומכירים שהמלאכה טרם נשלמה, ביחוד בשטח תיאור השואה, כי לצערנו לא כל החומר הדרוש על קצן של קהילות רבות הגיע לידינו, ועדויות על מספר קהילות (רובנה, טריסק ואח׳) הגיעו באיחור זמן אחרי פרסום הקובץ האחרון, אך מלוזה אותנו הרגשה כי בכל־זאת עשינו כמיטב יכלתנו בתנאים הקשים, כדי להביא את המפעל עד הלום.

בצעדים זהירים ומתוך הכרת האחריות המלאה לוקט החומר ממקורות שונים, ממיסמכים ומעדויות בנות סמך בע״פ ובכתב. הרבה עוגינים נבדקו ונבחנו לפני פרסומם ברבים ויש יסוד להניח, כי החומר שראה אור בשני כרכי „ילקוט ווהלין״ יכול לשמש אספקלריה מאירה וביטוי נאמן להווי הקהילות היהודיות, להתפתחות התנועות ולחיים הספציפיים של יהודי ווהלין; בבואה ללבטיהם, שאיפותיהם והישגיהם, אישיהם ועסקניהם משך אלף שנה בערך, למיום היאחזם בחבל־ארץ זה ועד שנעקרו ממנו בכוח הזרוע הברוטלית והאכזרית, בסערת־הדמים של תקופתנו.

תשומת־לב מרובה הוקדשה בקבצים אלה גם לצד הלשוני והסגנוני שיהא הולם את חשיבות החומר, אך בעיקר הושם הדגש על התוכן, פרטים מאלפים ותיאור חי של הקורות והאישים המשולבים בהן. ואכן, הבקורת בעתונות הארץ ובחו״ל וכן הערכתם החמה של אישים ואנשי־מקצוע ובעלי־סמך, ציינו דבר זה לשבח ורואים ב„ילקוט ווהלין״ חומר רב־ערך העשוי לשמש אבן־יסוד להיסטוריון הבא וחומר חינוכי־לאומי לבנינו אחרינו, שממנו ילמדו לדעת את מקור מחצבתם.

*

היה היתה יהדות ווהלין גדולה ומפוארת ששמרה על גחלת האומה שלא תכבה, ולא נשתיירו ממנה אלא שרידים מעטים ודלים הפזורים בכל חלקי תבל, שרק חלק מהם הגיע למולדת הנכספת. לקדושי ווהלין ולקהילות שחרבו חובה עלינו להקים מצבות ראויות לשמן. ישמשו־נא שני הכרכים הצנועים של „ילקוט ווהלין״ אות הוקרה והנצחה ליהודים יקרים אלה שזכרם הקדוש לא ימוש מלבנו ומלב הדורות הבאים. ולממשיכי מפעלנו, מלקטי רסיסי העבר שלנו ונוטרי ערכינו החשובים, יאמר: תחזקנה ידיכם!

ובסיום: לכל המשתתפים ב„ילקוט ווהלין״ ואלה שעודדונו בעבודת־קודש זו — תודתנו וברכתנו מקרב לב.

א. אבטיחי, ח. כ. אילון
העורכים

דעת הביקורת

„דבר" מיום ח' כסלו תש"ח—21.11.1947
בקרית ספר וסופר

למראה עיסוק חרוץ ושקוד של חקר השואה הן בין השרידים והן באמריקה מצער ביותר חוסר הפעולה המכוונת והמאורגנת בתחום זה כאן אצלנו. כל הנעשה פה מבוצע ע"י הוצאות הספרים מזה וההתאגדויות של יוצאי ארצות התפוצה מזה. לפני כמה חדשים הזכרנו במקום זה פעולתם המבורכת של יוצאי ווהלין המוציאים זה שנתיים את „ילקוט ווהלין" בעריכת א. אבטיחי, ח. ב. אילון וא. זמיר. שמונה הקבצים שיצאו עד כה מ„ילקוט" זה הם אוצר בלום לתולדות הערים והעיירות בווהלין — מראשית הימים ועד לקצן המר. קבצים אלה נקבצו לכרך אחד, ראשון, שבראשו מפתח ענינים מפורט המקל על מציאת כל פרט ופרט בחומר עשיר ומגוון זה.

בסוף הכרך באה רשימה מפורטת של השמות הנזכרים בו.

א ח י ס פ ר

„דבר" מיום כ"ט כסלו תש"ח—12.12.1947
ילקוט ווהלין
(הוצאת ארכיון ווהלין בישראל)

קומץ אנשים מיוצאי ווהלין התאגדו לשם הקמת יד ושם ליהדות מוצאם — ע"י אסיפת מקורות ותעודות, כתיבת חיי אישים ודברי ימי קהילות, הצלת שרידי־עדות ואודים־גווילים מתוך גניזה ומפולת. לפני שנתיים וחצי הופיע הקובץ הראשון של „ילקוט ווהלין" ומשהגיע המספר הכולל של הקבצים לשמונה, צרפו המוציאים לאור את כל שמונה הקבצים שפיר־סמו עד עתה לכלל כרך אחד — כרך ראשון של ספר „ווהלין בבנינה ובחורבנה". שלושת העורכים א. אבטיחי, ח. ב. אילון, א. זמיר — הצליחו לרכז ולכנס רשימות והערות מאת מאה משתתפים לערך, ביניהם סופרים וחוקרים ידועים.

האופי הפנים־עדתי, כביכול, של המאסף מקנה לרשימה הבודדת את ערכה וענינה בשביל ציבור קוראים נוגעים בדבר, ואילו מכלל הדברים מצטיירת תמונה היסטורית מפורטת, אשר ענין בה לרבים. ואכן, ממקורות שכאלה שואב ההיסטוריוגרף. לפרקים פשוטים הדברים מאד, אך ארכאיים, אך טוב שהעורכים לא הטביעו חותמת מאחדת על פרקים שונים זה מזה גם מבחינת אופן הרישום. משום כך יש והקורא השואל את פי המתיחדים עם נושאם המסויים, זוכה לפתע להזכרת־עובדות ודעות, המאירות לו קטע שלם מדברי ימי עמו, כאילו בזרקור. היהודים בגיטאות ווהלין — כך כותב אחד הניצולים — גילו המצאה חדשה, מין סם להתאבדות, והיתה דרישה רבה לסם זה, העלול להביא מות מהיר — —

ע מ נ ו א ל בן־גָּרְיון

„הארץ" מיום ב' אלול תש"ח
„ילקוט ווהלין" — כרך שני

הציבור בכלל ואנשי ווהלין בפרט יקדמו ברצון את התחלת הכרך השני של „ילקוט ווהלין" בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון ובהשתתפותם של י. למדן, ש. רוזנהק, ד"ר י. דרליץ' וסופרים ועסקנים אחרים. הקובץ ט' שהופיע זה עתה כולל מאמרים מעניינים ומונוגרפיות על קהילות ישראל בווהלין ואישיהן שהושמדו ונמחקו. ערך רב לעדויות של ניצולי השואה שבסוף הקובץ.

עיבוד החומר, הסגנון הקל והצורה של הקובץ ראויים לציון במיוחד. יתברכו עורכי הקבצים בהמ־שיכם במפעל, ונאמנים הם שיביאוהו לידי סיום.

ז. א.

„הבוקר" מיום כ' אלול תש"י
הנצחת קהילות ווהלין ע"י „ילקוט ווהלין"

יום י"ד באלול נתקבל כתאריך כללי ל„יום זכרון" של השמדת קהילות ווהלין (למעשה נערכו ההשמדות בתאריכים שונים לפני ולאחרי תאריך זה). ליום זה הוצא ע"י ארגון יוצאי ווהלין בישראל — ארכיון ווהלין, הקובץ הי"א של „ילקוט ווהלין". העורכים א. אבטיחי וח. ב. אילון מדגישים את רצון ארגונם להנציח את קהילות ווהלין ע"י „ילקוט ווהלין". לתכלית זו הקדישו את המאמר הראשי ליום י"ד באלול ואחריו פרסמו רשימה רציניה על קהילות ישראל בחבל זה ומספר מונוגרפיות על עסקנים ואישים של דורנו. הקובץ עשיר במספר רב של רשימות על קהילות גדולות וקטנות במגמה להנציח את כל אחת מהן.

בזמנו ניתנה הערכה ראויה ל„ילקוט ווהלין" מעל דפי עתוננו ובהזדמנות זו יורשה לציין פעם נוספת שערכו של המפעל גדול לא רק לאנשי ווהלין אלא לתולדותינו ולספרות השואה.

א. מ ב ק ר

„הצופה" מיום ו' אייר תשי"א
„ילקוט ווהלין" — העיר ברדיטשוב

ברדיטשוב — עירו של ר' לוי יצחק הרחמן.

מי אינו זוכר את העיר היהודית ב ר ד י ט ש ו ב המפורסמה? וזכתה קהילת ברדיטשוב שארכיון ווהלין בישראל (מטעם ארגון יוצאי ווהלין) הוציא

לאור קובץ כפול מיוחד המוקדש לעיר זו. בראש הקובץ בא מאמר חשוב של הסופר ברוך קרוא (קרופניק) „הספד על ירושלים דווהלין" ואחריו רשימות חשובות „לקורות היהודים בברדיטשוב" מאת הסופר ש. א. הורודצקי; „ברדיטשוב עליה השלום" מאת הרב יעקב ברמן והרבה אחרות שמהן ידע הקורא את תולדות העיר, קורותיה וחוויותיה במשך הדורות. החומר מושך ומקנה מושג על העיר הזאת בחייה ובחורבנה. ברשימה קצרה „הקדיש הראשון" לס. ארקדי מסתיים הקובץ. ברדיטשוב היתה עיר ואם בגולת ישראל ואיננה קיימת יותר בשבילנו. אכן ישמש קובץ זה מצבה לקהילה גדולה זו.

א י ש ב ר ד י ט ש ו ב

„הדור" מיום כ"ג סיון תשי"ב — 16.6.1952
דמידובקה — קובץ י"ד—ט"ו „ילקוט ווהלין"

מי יודע דמידובקה מהי? בני דמידובקה הם היודעים. היתה זו עיירה בווהלין שעד השואה היתה אחת ממאות ומאלפי העיירות הקטנות באירופה, בהן ישבו יהודים. היהודים הללו קיימו במשך דורות את קהילתם שמנתה כ־900 נפש.

ארגון יוצאי דמידובקה בישראל דאג להוצאת ספר זכרון לעיירה במסגרת „ילקוט ווהלין" בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון. בספר זה ימצא הקורא חומר רב כללי ומשפחתי עם תצלומים, והוא נועד לשמש עדות לדורות על עיירת מולדת שנחרבה.

האמנם לדורות? מכל מקום לבני דורנו מיוצאי עיירה זו גורם הספר סיפוק רב, סיפוק של אזכרת נשמות.

מ. ה.

„ניוועלט" מס. 76 מיום 4 ביולי 1952 (ת"א)
נר נשמה קובץ דמידובקה — „ילקוט ווהלין"

כ־50 משפחות מיוצאי העיירה הווהלינית דמידובקה (בסביבת דובנו—לוצק) נמצאות בארץ. דמידובקה היהודית עלתה בלהבות ככל ישובי היהודים במזרח אירופה. גרמנים ואוקראינים פאשיסטים — אוכלי אדם, השמידו את יהודי עיירה זו ורק יחידים מהם ניצלו. במלאת עשר שנים לאסון קהילה זו — הוקמה מצבה לה ולבניה־קדושיה ע"י הוצאת ספר זכרון במסגרת „ילקוט ווהלין", בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון.

הספר עושה רושם חזק בתכנו, כל שורה וכל אות מלאות כאב וצער, געגועים ואהבה. עם היותה עיירה זעירה — התברכה דמידובקה בכל הטגולות של חיי העבר היהודיים בגולה. בספר עוברים הרבנים, המלמדים, המורים העברים, המשכילים והעסקנים. אף הגנה עצמית פותחה בעיירה, והנוער שלה בדור האחרון — „נוער זהב" היה, רובו מאורגן בהחלוץ ועבר הכשרה לשם עליה לא"י. עיירה של „עמך" ללא עשירים גדולים וללא קבצנים, כמעט. יחסי שכנים טובים שררו תמיד בין יהודי העיירה לבין שכניהם הנוצרים ולא הורגשו זעזועים במקום עד לשואה האיומה שהביאה כליה על העיירה ויהודיה.

מהראוי שיוצאי קהילות אחרות יצאו בעקבות בני דמידובקה ויפרסמו את זכרונות קהילותיהם, שמות, עדויות, תמונות וכד'. ספר דמידובקה מצטיין גם בתכנו וגם בהידורו ובסגנונו.

הספר (כולו עברית) הנהו, כהגדרת העורכים, נר־נשמה. מסתבר שלא רק נר־נשמה הודלק על ידו לקהילת דמידובקה, אלא הצילו תעודה רבת־ערך בשביל האומה.

ל. ש.

„לעצטע נייעס" מס. 275 מיום כ"ח אייר תשי"ב—23.5.1952
ילקוט ווהלין — דמידובקה

הארכיון של יוצאי ווהלין בישראל יחד עם ארגון יוצאי דמידובקה הוציאו ספר יזכור במסגרת „ילקוט ווהלין". הספר מוקדש לקהילה היהודית דמידובקה שהושמדה ע"י הנאצים. הוא כולל מאמרי אזכרה וסקירות על חיי היהודים בעיירה וווהלינית זו עד חיסולה. בולטות הרשימות על הפעולה הציונית, המוסדות, האישים והרבנים ועל חיי היהודים בעיירה בכלל.

מדור מיוחד בספר לזכר משפחות, ובו רשימות ביאוגרפיות על רוב משפחות העיירה בלווית תמונותיהן. חשובה רשימת הקדושים שבסוף הספר.

מ. ל. נ.

„דבר" מיום י"ד טבת תשי"ג—1.1.1953
„ילקוט ווהלין"

הופיע קובץ ט—י"ז של „ילקוט ווהלין" בו מסתיים הכרך השני.

„ילקוט ווהלין" מכיל סקירות, דברי זכרונות ומחקרים על קהילות ווהלין, על התפתחותן והשואה שירדה עליהן. מונוגרפיות השובות פורסמו בקבצים שהופיעו. בקובץ האחרון הומר רב־ערך מפרי עטם של עדי־ראייה, בני המקום וכן של סופרים ועסקנים.

מ. ד.

„אומר" גל. 469 מיום כ"ב טבת תשי"ג—9.1.1953
ספרים עבריים חדשים

„ילקוט ווהלין" — אוסף זכרונות ותעודות — בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון — כרך שני, קובץ ט"ז—י"ז חשון, תשי"ג, תל־אביב (69 עמודים עם תמונות).

דבר גדול עושים עורכיו של קובץ זה, העוסקים זה שנים וללא ליאות בהוצאת חוברות גדושות ומלאות חומר על אחד המחוזות החשובים ביותר בתולדות עמנו בזמן החדש — הוא ווהלין שבפולין.

גם בחוברת זו מאמרים, רשימות ותצלומים על קהילות, עיירות, אישים וערכים אחרים בהיסטוריה ובגיאוגרפיה של ווהלין.

מ. א.

„הבוקר" מס. 5264 מיום כ"א שבט תשי"ג — 6.2.1953

להופעת קובץ ט"ז—י"ז „ילקוט ווהלין" בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

עם הוצאת קובץ זה מסתיים הכרך השני של קבצי „ילקוט ווהלין" לתולדות קהילות ווהלין על אישיהן ועברן. אין לאמר ברורות אם המעיין האובייקטיבי ימצא בקבצים שראו אור חומר מנופח; ברם מבחינה היסטוריוגראפית ודאי יתעשר הקורא מהחומר הרב־גווני שימצא בכל קובץ, ילמד ויכיר חטיבה יהודית שלימה בחייה ובחורבנה; חטיבה שארגה מסכת חיים לאומיים על אדמתו הדשנה של חבל ווהלין שבאוקראינה בתקופת אלף שנים, בערך, מאז נדידת היהודים ממערב אירופה לתחומי פולין הקדומה ועד לשואת הנאצים בדורנו.

למעלה מ־165 קהילות גדולות וקטנות קמו ליהודי ווהלין ולכולן הוקדשו פרקים על דפי „ילקוט ווהלין". מתוך הרשימות שפורסמו אנו רואים את יהודי ווהלין ככשרים ועמלים, מחזיקים מעמד בסבלה הנכריה ובתנאי הגלות הקשים תחת שלטונות שונים. הם שומרים מסורת אבות ונאמנים לצור מחצבתם באמונה ובבטחון בגאולה שתבוא. יהודים מושרשים וכנים אלה רובם נמשכו למשיחיות ולחסידות, הם נאחזו ברעיונות הציונות וגם ידעו לממש את שאיפותיהם הלאומיות־דתיות.

בתוך יהדות עממית זו, כפי שמלמדים אותנו פרקי הקבצים, התגלו ומתוכה צמחו במאות השנים האחרונות כוחות רוחניים גדולים, מאורי־גולה, גאונים ואנשי־תורה ומחשבה, ואתם פרנסים ועסקנים, אישים בעלי שאר־רוח והשפעה שהיו לא רק פרי תקופתם, אלא אנשי מופת לאומה ולדורות שלאורם התחנכו ומתחנכים דורות ומיצירותיהם יונקים עד כה וליחם לא פג.

בקורות יהודי אוקראינה ובפרעות שעברו עליהם נפגעו יהודי ווהלין בערים, בעיירות ובכפרים ודמם נשפך לרוב. על כל זאת מסופר ב„ילקוט ווהלין" במגילה הארוכה של הפורענויות עד שעלה צורר דורנו והביא כליה עליהם. בקובץ האחרון הורחבה היריעה על הטרגדיה של ההשמדה הכללית של האוכלוסיה היהודית בגיטאות (אגב, מווהלין לא הובלו היהודים למקומות השמדה מחוץ או במרחק ניכר ממקומותיהם), ומסעירות הרשימות על קצם המר של יהודי קוריץ, טוטשין, לובומל, וורקוביץ ואח'.

חשובים מאד המאמרים הכלליים שבאו בקבצים, תאורי־ההווי של החיים המיוחדים ומסיבות שונות, ואם נסקור כל אלה נודה שאכן יש ערך רב לחומר שנצבר בקבצים בצורה צנועה ובאהבה רבה תוך נאמנות לרעיון היסודי של הנצחת הקהילות ואישיהן. ראויים בני ווהלין בארץ על עורכי הקבצים להוקרה על פעלם ההיסטורי הזה.

ב. צ. ברזלי

„אונזער היינט" מיום ג' אדר תשי"ג — 18 פברואר 1953

אנציקלופדיה של יהדות ווהלין

עד כה הופיעו 17 קבצים „ילקוט ווהלין" המכונסים בשני כרכים א' וב' ושבהם מקופלה ווהלין היהודית על עברה הגדול משך תקופה של 1000 שנים, בערך. לא תהיה הפרזה אם נקרא ל„ילקוט ווהלין" בשם אנציקלופדיה של ווהלין היהודית, כי חיי היהודים של החבל הזה לקהילותיהם, ארגוניהם ומפעליהם עוברים בהם באופן בולט במשך הדורות תחת שלטונות הפולנים, הרוסים וכובשים שונים (טטרים, שוודים, קוזאקים, גרמנים, אוסטרים ואח'). העיירה היהודית הטיפוסית בגולה מתגלית מעל דפי הקבצים לכל פרטי ההווי שלה על שמחתה ויגונה, הצלחותיה והתלבטויותיה, מפלגותיה וחברותיה. לפני הקורא יתיצבו רבים מהאישים, הפרנסים, העסקנים, הרבנים, הצדיקים, כלי הקודש ונכבדי הקהל שדמותם העלתה באור בלתי משוחד וביד זהירה אוביקטיבית. אהבה רבה ומסירות הושקעו ע"י העורכים של הקבצים (א. אבטיחי וח. ב. אילון) במסירת העובדות, התיאורים והמונוגרפיות שפורסמו בילקוטים האלה, שבין שורותיהם מורגשת אהבת ישראל.

יצויין במיוחד החומר ההסטורי העובדתי על השואה שעברה על יהודי ווהלין בשנות הארבעים למאתנו, במלחמת־העולם, חומר שהנהו עדות מגיא ההריגה מפי עדי ראיה, שמצא את בטויו כמעט בכל קובץ וביחוד בקובץ המוקדש לעיירה דמידובקה.

בקובץ האחרון ט"ז — י"ז מכריז ארכיון ווהלין בישראל על סיום המפעל של „ילקוט ווהלין" מאחר שהונצחו דרך שני הכרכים כל קהילות ווהלין.

י. ב—מ.

כן פורסמו ידיעות והערות על קבצי „ילקוט ווהלין" ב„הדואר" (אמריקה), ב„על המשמר" ועוד.

מפת הגליון ופרטיותיה

ה. ב. אריה

ווהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט ווהלין

אוסף זכרונות ותעודות

בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

כרך שני, קובץ ט. — אב תש"ח, תל-אביב

התוכן:

מסירות:	הצורכים	
א. עם פתיחת כרך שני		1
ב. על יהדות וווהלין	י. למדן	2
ג. החינוך בווהלין של פולין	ש. רוזנתק	2—4
ד. רשת מוסדות ציבור בווהלין	ח. ב. אילון	4—7
אישים:		
ה. ר' חיים יוסף שטיינגרטן	ד"ר י. דרליץ'	8—9
ו. ישראל מלמד	מ. סצה ו'. בר־מדות	9—10
ז. צבי בוקימר	ב"צ באראניק	10—11
קהילות:		
ח. זויהיל בשקיעתה (נובוגרד־וולינסק)	מ. ביבר	12—13
ט. אושומיר	א. אבטיחי — הדרי	14
י. לאנובין	שקל	14—16
יא. נארודיטש (נרודיצ'י)	הרב י. הוכמן	16—17
יב. קורוסטין (איסקורוסט)	הרב ש. שינדרמן	17—19
יג. נאריגסק	הרב א. קמינקר	19—20
יד. אוליבסק	א. ח. שפירא	20—22
טו. זכרונות על אוליבסק	י. בר־מידות	22—24
טז. סודילקוב	ש. רוכל	25—26
יז. יגושפול	אינג' א. ליברזון	26—27
יח. אנופוליה (אנופול)	א. טשרניצר	27—29
יט. זכרונות מאוסטראה	א. קמרמן	29—30
אודים:		
כ. דובנא בלי יהודים	מ. כהן	30
כא. מסיפורי פרטיזן יהודי	הפרטיזן א. גיטלמן	31—32
כב. ציון לנעדרים	ארגון יוצאי וווהלין באי"ש	32—33
כג. בארגונים	ארגון יוצאי וווהלין באי"ש	33

מערכת „ילקוט ווהלין"

מודיעה שנעשות הכנות להוצאת קובץ מוקדש לברדיטשוב — „ירושלים דוהלין".

בכל עניני המערכת יש לפנות:

למר אריה אבטיחי, תל־אביב רח' נחמני 19.

מאת ארכיון ווהלין בא"י

ועדת הארכיון מבקשת מכל איש—ה בארץ ובחו"ל לאסוף ולהמציא לה כל חומר שיש לו שייכות לווהלין היהודית, קורותיה, מאורעותיה, חיי קהילותיה, אישיה, מוסדותיה וכו'. הארכיון מאסף ומעונין בכל מיני תעודות, מיסמכים, ציונים, ספרים, עתונים; כרוזים; מודעות; פרטיכלים; צילומים; זכרונות; סיפורים; אגדות וכד'.

סייעו להנצחת יהדות ווהלין ושלחו את החומר:

ב. צ. ברולי תל־אביב רח' יהודה הלוי 73.

אריה אבטיחי תל־אביב רח' נחמני 19.

ח. ב. אילון תל־אביב רח' ברוכוב 32.

סולל בונה

מרכז קבלני

של הסתדרות העובדים

חיפה רח' הנמל 63 ת. ד. 363
טלפ. 14—4311

תל־אביב רח' לילינבלום 39 טלפ. 4353

ירושלים, רח' בן יהודה 1 טלפון 2486

חברה לשיכון עממי בע"מ
שיכון עולים, חברה בע"מ

המשרדים:

תל־אביב, רח' מונטיפיורי 21
טלפון 4463

בקרוב בגבעי רמת גן

ובבתי המרגוע

אויר צח.

מים משובחים

וצל נעים

מושבה שיתופית
רמת־גן

„לודזיה"

חברה לטקסטילים בע"מ

תל־אביב ——— חולון

טלפון מס. 3639 טלפון מס. 80817

גרבים

טריקו

לבני משי

בגדי תינוקות

דרשו תמיד משי זקס!

„שוק חקלאי"

חברה

לשיווק והספקה חקלאית בע"מ

תל־אביב רח' ולפסון 43

המחלקות:

א) לשיווק ירקות, ביצים, עופות, דבש, וכל תוצרת המשק העברי.

ב) הספקה ללול ולרפת.

ג) זרעים לירקות ומספוא.

ד) חימיקליים למלחמה במזיקים בגן, בלול וברפת.

ה) שכנית: צנורות, פיטינגים, כלי־עבודה לאינסטלציה. פחי אלומיניום, כל מיני מכשירים חקלאיים לגן, ללול ולרפת.

טרקטורים (קטנים על שרשראות), מרססים (מוטוריים). ברודרים חשמליים ונפט וכו'.

יקוט וההלין

סקירות

עם פתיחת כרך שני

בתולדות אומות וקיבוצים נודעת חשיבות רבה לציונים ותאריכים מהרבה בחינות. במקרה שאין דואג לשמירתם, סופם של מאורעות, ואפילו ראשונים במעלה, להיטשטש ולהישכח במרוצת הימים. על כן יש ליחס ערך מיוחד לבמה שמתפקידה לשמור על נחלתה של אומה — קורות הימים שעברו. כל ציבור בר־הכרה — חובתו היא לדאוג ולתת יד להקמתה ולהאדרתה של במה כזו, המשמשת אכסניה לתולדות העבר.

תקופת הגלות הארוכה היתה שרשרת אחת של פורענויות, ים של דמע, דם וחורבן. ביחוד יש לציין את סיומה הטראגי, באבדן שליש מעמנו שנפלו קרבן לנחשול ההשמדה של הנאצים וגרוריהם. ונדמה, כי כל כמה שנרבה לספר על שואה איומה זו — לא נמצה את עומק האסון הלאומי.

מאידך, עתידים מאורעות טראגיים אלה ללמד לעולם כולו ולדורות יבואו בישראל, כי נצח ישראל לא ישקר, ולא יוכזב מעין הכוחות הגנוזים באומה, וכי הודות לחיוניות העצומה האצורה בעם היהודי ואמונתו ללא חת בעתידו, עלה בידו לשאת את סבלו העל־אנושי ונשאר חי וקיים ומוכן ומזומן לקראת קוממיות.

יהודי וההלין על קהילותיהם, אישיהם, מוסדותיהם ומפעליהם במשך תקופה של אלף שנים, לערך, הושמדו רובם ככולם במסע ההשמד ההיטלרי ורק שרידים מעטים, אחד מעיר ושנים ממשפחה נשארו ופניהם לארץ־ישראל. על אף היותם עייפים ומדוכדכים אחרי כל מה שעבר עליהם, נכנסים הם לחיים חדשים והופכים למגינים־לוחמים, אחים לנשק ולבנין, יחד עם בני הישוב.

כמה וכמה קהילות וההלין ואישיה נזכרו בכרך הראשון „יקוט וההלין", ואף על אלה נאמר רק מעט ממה שראוי היה להתפרסם. בהרבה מאמרים ורשימות נשאר לחפש בין השורות מה שנעדר בתוך השורות. אך קהילות רבות, ביחוד מהקטנות שבהן ואישים אין ספור שבדורות האחרונים בגולת וההלין עדיין לא באו אצלנו על תיקונם לגמרי.

בפתיחה לכרך הראשון „יקוט וההלין" — דבר המערכת — צויין שעוד הרבה נשאר לספר על יהדות וההלין — ועוד יסופר. להשלמת המפעל, שהציגו לפניהם עסקני הארכיון של יהדות וההלין בארץ־ישראל, יש לדאוג לתוספת חומר ופרסומו, ולתכלית זו הם עושים צעד נוסף בהוצאת קובץ תשיעי של „יקוט וההלין", הראשון לכרך השני. מלבד הקבצים הכלליים יופיעו גם קבצים מוקדשים לקהילות מסוימות, הן ואישיהן, הן ומוסדותיהן על תיאורן המלא במידת האפשר. כן חשוב להאיר ביתר־אור את שואת הגולה וההלינית ולו בקוים כלליים. לאקלה העבודה הנכונה לעורכים בביצוע המפעל, אך עינם צופיה למרחקי הדורות, ומתוך חובה להיסטוריה ורצון כביר להנציח את וההלין היהודית, נעשה הכל להגשמת תעודתם.

וכאן נציין ברגשות מעורבים את המאורע ההיסטורי הכביר שנפל לנו חבל בנעימים — דבר הכרזת מדינת ישראל. רבים הם קרבנותינו על מזבח האומה למען שחרורה ועצמאותה, טובי בנינו מחרפים את נפשם ונופלים בגאון לאומי ובגבורה עילאית על הגנת מדינתנו וביסוסה, ולא קל לאדם מן הישוב לעסוק כיום בהחיאת זכרונות ורישום רשימות על עבר עגום כעברנו הקרוב בגולה. אולם נוכח הפיכת ארצנו לקיבוץ גלויות ממש, כששרידי העם מתכנסים לחיקה, ועם מאמצינו לבנות את המדינה — חשוב פי כמה מפעל הקמת ניר וזכר ליהדות יקרה שהגורל המר אנה לה קץ כל־כך מר, שלא זכתה לחזות עין בעין יחד עמנו בהתגשם חזון הדורות בישראל. ובזה נוסיף. נדבך על נדבך למצבה המונומנטלית שבני וההלין בארץ־ישראל יקימו לזכרה הקדוש. ואכן קברות־האחים המפוזרים ברחבי וההלין משוועים ל„תיקון".

בהכרה זו אנו ניגשים במשנה מרץ להמשכת הריכוז של זכרונות ותעודות, מאמרים ורשימות, מיסמכים ועדויות, סיפורים ואגדות, כתבי־יד וצילומים, ספרים, עתונים ופירסומים אחרים וכיוצא באלה על יהדות וההלין. החומר הארכיוני המתרכז והולך יבדק וינופה יפה, ונדאג לפירסומו על דפי „יקוט וההלין" במידת האפשר.

מתוך רגש האחריות המפעם אותנו — פותחים אנו בכרך שני זה, בתקוה מלאה שמפעלנו יפגוש את ההד הראוי באותה מידה שנפגשו קבצי הכרך הראשון, שזכו להערכה הראויה.

א. אבטיחי ח. ב. אילון

העורכים

על יהדות ווהלין

קיבוצי ישראל בארצות אירופה שנמחו בידי תלייני־הגויים מעל מפת העולם — אם כי בדרך כלל אחת היתה מסגרתם, מסגרת „עם לבדד יש־כון״ בין הגויים — לא אחד היה פרצופם. קיבוץ קיבוץ ופרצופו, סגנון חייו, תכונותיו וסגולותיו. שוני זה רבים מקורותיו, מהם גלויים ומהם נע־למים וחבויים במעבה דורות ובמסתרי נופים ואקלימים. מה שחסר היה באפיו של קיבוץ פלוני ניתן לקיבוץ אלמוני, זה שעשיר היה בת־חום אחד עני היה בתחום שני, וההיפך בחברו. וכך השלימו זה את זה והיוו ביחד אותה כנסת־ישראל גדולה באירופה שהיתה במשך דורות לא רק רוב מנינה ובנינה של האומה אלא גם הבאר הראשה שלה, באר מימיה החיים והמחיים של האומה.

יהדות ווהלין, כחלק ניכר מיהדות אוקראינה הגדולה, לא דל היה חלקה במסכת מגוונת זו של כנסת ישראל. תכונותיה היקרות הפרו בהתמדה את חיי ישראל בנכר דורות אחרי דורות וסימני עקבותיה ניכרים יפה בדרכי שיבת־ציון החדשה ובחזונה. לא הבריקה יהדות ווהלין בחריפות וג־אונות תורנית, אינטלקטואלית, כיהדות ליטא; לא עוטרה לה עטרת יחש ולא נתנאתה בגנוני־רחבות כיהדות פולין, אך תחת אלה נתברכה בתום־לב, בפשטות עממית ושרשית, הדבקה בי־סודם ובעיקרם של דברים ולא בעיטורי הגוי והקישוט שלהם. היתה זו יהדות־שבלב ששפעה הרבה אהבה ונאמנות, שהילכה את סגולותיה לים של כנסת־ישראל הגדולה בהשקט, בנאמנות מתמדת וללא התבלטות, כאותם נחלים שוקקים בווהלין העושים דרכם המוצנעת בצל יערות. יסוד הלב הוא בעיקר הנותן אותותיו היקרים בכל יצירות רוחה של היהדות הווהלינית, הוא ההומה בין השיטין הנכאים של „יון מצולה״ לרבי נתן־נטע הנובר ומזדקר ממוסרו ומשליו של המגיד מדובנא; הוא הרקע לאורח חייהם ותורתם של אבות החסידות; הוא לא נפגם גם בהשכלה הווהלינית אשר בניגוד לפניה הזועפים וקפדנותה הרציונליסטית של ההשכלה במקומות אחרים, נתגלתה בווהלין בדמותו התמה, הלבבית־אצילית של ריב״ל; והוא שאצל מאור־מעמקיו על גזע נופו רב־השרשים של ביאליק ונשקף מ־עיניו העצובות והחולמות של פיארברג.

יהדות־של־לב. וכמה לבבות הולמים, שופעי חיים ויצירה וזרעי אור נאמן, יכלה עוד יהדות ז׳ להוציא מתוכה! והנה באה מפלצת־גויים־אין־לב זו ורמסה בטלפיה הטמאים את הלב היקר הזה יחד עם לב־חייה הגדול של כנסת ישראל באירופה.

יצחק למדן

החינוך בווהלין של פולין

חבל ווהלין חולק עם תום המלחמה העולמית הראשונה בין רוסיה לפולין, ובתנאים הפוליטיים שבימים ההם ניתנה האפשרות לפתח ולקיים מר־סדות ציוניים ועבריים רק בווהלין המערבית ש־השתייכה לפולין.

חלק ממוסדות החינוך של „תרבות״ נוסד עוד בימי השלטון האוקראיני, ובשעה שהפולנים כב־שו את החלק המערבי של ווהלין לא הפריעו ב־יותר לקיום המוסדות הללו, שכן ראו במוסדות היהודיים בכלל (הן העבריים והן האידישאיים) גורם דיוסיפיקטורי עד בוא זמן הפולוניזציה.

גם כספי הד.ד.ק. (ועד העזרה מטעם יהודי אמ־ריקה) תמכו במוסדות החינוך במישרין ובעקי־פין בשעות המצוקה שעברו בימים ההם על יהודי ווהלין, אחרי הפרעות של חילות פטלורה וגייסות אחרים. וכך, עם חידוש החיים הנורמליים של יהודי ווהלין, הלכו וקמו מוסדות חינוך עבריים שונים כמעט בכל מקום ישוב של יהודים.

הרוח החיה בכל מוסדות החינוך בווהלין היו שתי תנועות עיקריות — הציונית והסוציאליסטית, לכל גווניהן והסתעפויותיהן, והמלחמה ביניהן היתה נטושה כלפי חוץ בשאלת שפת־ההוראה, כלומר: עברית או אידיש.

המוסדות היהודיים בשפת־ההוראה הרוסית נת־קיימו עוד זמן־מה עד היסולם הגמור ע״י הממ־של הפולנית, ואת מקומם תפסו בתי־הספר התיכוניים בשפה הפולנית — שמוריהם היהודיים הובאו בעיקר מגליציה ומלב־פולין.

עם תום מלחמת־העולם הראשונה הגיעו לוו־הלין רבים מהמורים שברחו מרוסיה הבולשביס־טית בגלל הלחץ הפוליטי מצד ה„יבסקציה״. הם תקעו יתד לאולפן העברי בהביאם אתם את נס־יונם המעט של בתי־הספר העבריים והאידיש־איים, שקמו בלב אוקראינה ורוסיה בשביל ילדי הפליטים. במשך זמן קצר הוקמו בהרבה ערים ועיירות בתי־ספר וגני־ילדים עבריים שמשכו את ילדי ישראל. הסמינרים למורים בקיוב וב־חרקוב מיסודם של כהנשטם וטשרנא, השפיעו בעקיפין על מטרות החינוך והגשמתן. היו כבר גם נסיונות של עתונות פדגוגית שהופיעה שם.

ואם־כי לא היה אז עוד קשר ישיר עם ארץ־ישראל, הרי ריחפו לעיני כל המורים והמיסדים

בתי־הספר שבארץ. תכנית־הלימודים של הגימנסיה העברית ביפו הועתקה, שופרה והותאמה לבתי־הספר שבוואלין וכן הביאו אתם המורים מרוסיה ספרי־לימוד מהוצאת „אמנות", מיסודה של משפחת פרסיץ בקיוב.

לימוד העברית כשפת לימודי היהדות היה נפוץ גם קודם ע"י „החדרים המתוקנים". חלק מהמורים עבר לבתי־הספר החדשים מתוך התאמצות להס־תגל לשאיפות שמילאו את לבם עוד בימי שלטון הצאר ושבאו לידי גילוי מלא עם כיבוש הגרמנים, ביחוד אחרי מהפכת קרנסקי.

עם יסוד בתי־הספר התיכוניים העבריים נוספו כוחות פדגוגיים מעולים שקנו את השכלתם במ־ערב־אירופה (לרוב — באוסטריה) והשפעתם על מוסדות־החינוך בכלל היתה ניכרת לטובה וגם לרעה. במשך השנים התמזגו השאיפות והדרכים של המזרח והמערב ובתי־הספר קיבלו את צב־יונם הרצוי והנכסף בעזרת המרכז של „תרבות" בוארשה, שהוקם ב־1922 בועידת באי־כוחם של כל גלילות פולין.

בשנת 1920 נוסדה הגימנסיה העברית „תר־בות" ברובנה ע"י לייבל גרבוז (כעת אריה אב־טיחי), מאיר קודיש, דוד בהר"ל, שלשתם בארץ וחבריהם. בעזרת משה קיפר מקיוב, שהוזמן כמ־נהל ראשון לגימנסיה, קם הועד הגלילי לשטח אוקראינה „הכבוש" והוא־הוא שריכז מס־ביבו את טובי הכוחות העובדים והרחיב את רשת החינוך בתמיכת הד.ד.ק. מספר מוסדות־החינוך העבריים הגיע אז ל־80 בערך, אך עם הפסקת התמיכה האמריקאית המשיכו המוסדות את קיו־מם, תוך הפרעות פוליטיות לסירוגין, באותם ה־מקומות שהעסקנים, ההורים והמורים נשאו בעול ההוצאות.

הגמנסיה „תרבות" ברובנה שימשה מרכז לכל התנועה התרבותית בוואלין המערבית ונעשתה משען וסעד לכל בתי־הספר שנוסדו לפניה ולא־חריה בסביבה, כגון: זדולבונוב (1917), ברס־טצ'קה, אלכסנדריה (1918) ועוד. יהודי וואלין, ככל יהודי רוסיה, ששאפו במשך שלטון הצאר לחנך את בניהם ובנותיהם בבתי־ספר תיכוניים על אף כל ההגבלות, באו על סיפוקם במידת־מה וכן נוספו קרוב לאותו זמן עוד שני בתי־ספר תיכוניים של „תרבות" בקובל ובקרמניץ, ששימ־שו מרכזים מעוררים לבתי־הספר העממיים ול־גני־הילדים העבריים בתחום מחוזותיהם.

עם גיבוש הממשלה הפולנית בנפות־הספר התרבו הקשיים והמכשולים לבתי־הספר הפר־טיים בכלל ולאלה של היהודים בפרט.

בתי־הספר של האידישאיים בוואלין נתחסלו רובם ככולם. רבים מבתי־הספר של „תרבות" לא קבלו את אישורם הממשלתי. ואף כי למראית־עין היתה תחיקת החינוך ליברלית כביכול, קשה היה בכל־זאת ליהודים לעמוד בפני הדרישות, והן: בנין מתאים לחוקי ההיגיינה, מורים בעלי השכלה כללית ופדגוגית וכן אזרחות פולנית וכשרות פו־ליטית. בבנינים שנשארו מימי הצאר סודרו בתי־הספר הפולניים של הממשלה ובנינים אחרים לפי שיטה מסדרונית, בעלי הדרים גדולים, לא היו כלל בערים ומה גם בעיירות. ואף אם נמצא בנין גדול שאפשר היה להתאימו לתפקיד של בי"ס, לא קיבל במהרה את אישורם של הרופא והאד־ריכל הממשלתיים והעניינים היו מתגלגלים מ־משרד למשרד. אעפי"כ לא נתבטלו הלימודים בדרך כלל, כי ידעו העסקנים והמורים להסתדר עם המשטרה המקומית. במשך השנים הוקמו ב־עזרת ההורים והתמיכה האמריקאית בנינים ר־בים מיוחדים לבתי־הספר של „תרבות".

קשה מגזירת הבנינים היתה הכשרות הפוליטית לתעודות המורים בבתי־הספר העממיים. רוב המו־רים המקומיים נרשמו בספרי האזרחים בעיירות רוסיה הרחבה, ודי היה אם מורה נמצא רשום באחד המקומות שמחוץ לשטח הפולני הכבוש שלא יקבל תעודת־כשרות פוליטית מצד שלטון המחוז. לחלק גדול מן המורים בבתי־הספר העמ־מיים לא היו תעודות מוכרות ע"י שלטונות־ההשכלה הפולניים והיה הכרח לעקוף בעקיפין ולאשרם כמורי־דת בלבד, שלגבם הקלו השלטונות מסיבות שונות. למעשה הורו מורים אלה מקצו־עות כלליים בהסתר ואך בבוא המפקח הממשלתי הפכו פתאום כולם למורי דת, שכללה את כל לימודי היהדות: תנ"ך, היסטוריה ישראלית, גי־אוגרפיה של א"י וכד'. ברבות הימים נוספו לבתי־הספר מורים שגמרו את הסמינריום של „תר־בות" ושל טשרנא בוילנה ובגורדנה, ואף מורים רבים מגליציה בעלי תעודות של סמינרים מ־שלתיים שידעו גם עברית. בבתי־הספר התיכו־ניים נפתרה שאלת התעודות בקלות, שכן רוב המורים באו מגליציה כבעלי השכלה רשמית ויש שמקצועות אחדים נלמדו במשך שנה או ש־נתים בפולנית.

כל פרשה זו הוכיחה ביתר־שאת את מסירותם הנפלאה של הורי בתי־הספר, שויתרו מרצונם על בתי־הספר הממשלתיים שהוצעו לילדיהם חנם אין תשלום בבנינים מרווחים, מצוידים במכשירים ובמעבדות. בר־בזמן שבבתי־הספר של „תרבות" הוכרחו לקיים את המורים ואת כל ההוצאות הכ־רוכות במוסדות על חשבונם־הם, ולא עוד אלא הקימו, כאמור, במשך השנים בנינים משלהם, כגון הבנינים ברובנה, קובל ואף בעיירות קטנות.

מצבם החמרי של המורים היה ירוד. תמיכות חו"ל פסקו ושכר־הלימוד, אם־כי היה גדול ול־מעלה מיכלתם של סוחרים־זעירים ובעלי־מלאכה, לא סיפק את כל הדרישות. מרכז „תרבות" הש־תדל לעזור מבחינה פדגוגית ע"י פיקוח ועתונות

פדגוגית, אולם גם קיומו הוא היה קשור במסים שדרש מבתי־הספר. הממשלה לא הגישה כל עזרה לבתי־הספר ואך בשנים האחרונות שלפני מלחמת־העולם השניה הושגו תמיכות קטנות מאת המוסדות המוניציפליים במידה זעומה. כן הצליח באותן השנים מרכז „תרבות" להשיג מהד.ק. (הועד האמריקאי) סכומים מסוימים בשביל בתי־הספר בווהלין יהנו מהם, ואף הוקם מכספים אלה בית־ספר חקלאי בלודמיר, שהשפעתו על בתי־הספר העממיים נתנה אותותיה במגמות החינוך החלוצי, שהוא ביסוד ה„אגודה לחינוך ולתרבות" בפולין ובכל הגולה.

ואלו הערים והעיירות בווהלין שבשנת 1939 התקיימו שם מוסדות „תרבות":

אוסטראה — גמנסיה וגן־ילדים
אוליקה — בי״ס עממי וגן־ילדים
אלכסנדריה — בי״ס עממי וגן־ילדים
ברזנה — בי״ס עממי וגן־ילדים
ברסטצ׳קה — בי״ס עממי וגן־ילדים
דובנא — בי״ס עממי וגן ילדים
דומברוביצה — בי״ס עממי וגן־ילדים
דרז׳נה — גן־ילדים
ויסוצק — בי״ס עממי וגן־ילדים
זדולבונוב — בי״ס עממי וגן־ילדים
טוצ׳ין — בי״ס עממי וגן־ילדים
טרוכינברוד — גן ילדים
טריסק — בי״ס עממי וגן־ילדים
לוצק — 2 ב״ס עממיים וגן־ילדים
לודמיר — בי״ס עממי ובי״ס חקלאי
מז׳יריץ׳ — בי״ס עממי וגן־ילדים.
מורוביץ — בי״ס עממי
מיזוץ׳ — בי״ס עממי וגן־ילדים
מלינוב — גן ילדים
מציוב — בי״ס עממי וגן־ילדים
סטפאן — בי״ס עממי וגן־ילדים
פרני — בי״ס עממי וגן ילדים
(התחילו בבנין לגמנסיה שהתארגנה)
קובל — גמנסיה, 2 ב״ס עממיים ו־2 גני ילדים
קוסטופול — בי״ס עממי וגן ילדים
קיברצה — גן־ילדים
קרמניץ — בי״ס עממי וגן־ילדים. (הגמנסיה שם נסגרה)
קליבאן — גן־ילדים
רדזיבילוב — בי״ס עממי וגן־ילדים
רוז׳ישצה׳ — בי״ס עממי וגן־ילדים
רובנה: גמנסיה, 2 ב״ס עממיים ו־3 גני־ילדים

מוסדות אלה היוו רשת מוסדות החינוך העבריים של ווהלין ובהם קיבלו את חינוכם רוב ילדי היהודים של הישובים המפורטים וסביבתם. השפעת המוסדות בקרב האוכלוסיה היהודית היתה רבה. רוב המתנגדים לחינוך העברי החדש בראשיתו השלימו אתו לאחרונה, והיו כאלה שהפכו להיות למצדדיו.

כ־90% של תלמידי בית־הספר העממי היו בני שכבות סוציאליות נמוכות ומשום כך הונהגה ב־הרבה מוסדות הזנת הילדים בעזרת „טאז". וכן עזר המרכז בסיוע „טאז" והסתדרות המורים לסידור מושבות־קיץ למורים ולתלמידים בהרי הטטרים והבסקידים. חלק גדול מתלמידי בתי־הספר של „תרבות" בווהלין, שהיה חדור הכרה לאומית, המשיך את דרכו בתנועות־נוער עד שמצא את מקומו בארץ־ישראל.

שמואל רוזנהק

רשת מוסדות ציבור בווהלין

בסקרנו את הרשימה הארוכה למדי של מוסדות־ציבור, חברות, אגודות וארגונים שונים, שהתקיימו בווהלין בעשרות השנים האחרונות, מתעוררת השאלה — אם קיום המוסדות הללו היה מותנה דווקא בתנאיה המיוחדים של ווהלין, הרי גם מחוץ לגבולותיו של חבל־ארץ זה אפשר היה למצוא כדוגמתם וכמתכונתם? אך אם זה מוטל בספק, דבר אחד ברור לכל, כי שפע כזה של מוסדות ופעילות כזאת, כפי שראינו בווהלין, ראויים לציון מיוחד. אם במקומות אחרים באו אנשי המרכזים ויסדו סניפים למוסדות הקיימים בבירה או בכרכים אחרים, הרי בווהלין היה הסדר הפוך: ביוזמתם של עסקנים מקומיים קמו מוסדות וארגונים שונים, שרק אחר ביסוסם והוכחת כושר קיומם באו נציגי המרכז והשפיעו בדרכים שונות, לעתים במחיר קשיים רבים, לסנף אותם אל המוסדות המרכזיים. באופן כזה ראויים מוסדות הציבור בווהלין לשם ווהלין־יים, כי הורתם ולידתם בחיק חבל ווהלין, ששפך עליהם מרוחו המיוחדת ומפעילותם התוססת של עסקניו.

כמובן, אין לומר זאת על התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה (1914), כשמוסדות הציבור היהודיים בתפוצות הגולה כולם כאילו מדפוס אחד יצאו. כאלה היו: חברה־קדישא, טכסה, גבאות בביהכ״נ, חדר בית־דין, חדר־הקהל (שע״ש האחרון נודעו כולם בביטוי הנכרי הכולל „קאהאל") עם מוסדות־הלוי שלהם: תלמוד־תורה, הכנסת־אורחים („הקדש"), ביקור־חולים (בית חולים), מושב־זקנים, לינת־הצדק, גמילות חסדים, הכנסת־כלה, מעות־חטין (קמחא דפסחא)

מעות־עצים וכו׳, ששיוו לכל עיר ועיירה את צב־יונן היהודי־גלותי המובהק. על מהותם של מוס־דות־ציבור אלה כבר הרחבנו את הדיבור במקו־מות שונים בכרך א׳ של „ילקוט ווהלין", במידה שהיה צורך בכך אחר תיאוריהם הקלאסיים של מנדלי, יל״ג ואחרים. נתעכב כאן בעיקר על ה־מוסדות שבתקופה האחרונה, מסוף מלחמת־העו־לם הראשונה ועד השואה האחרונה של שנות תש״א — תש״ה, זו שסתמה את הגולל על יהדות אירופה ומוסדותיה.

ברם יש לציין, כי גם בתקופה הנדונה העסק־נות הציבורית לא בבת־אחת ירדה לעולם, אלא כיון שהמוסדות נוצרו עם ההכרה, הרי שרובם היו מעין מצוות שהזמן גרמן, ולפי זה יש גם לק־בוע את מניינם וסדר בריית־ם. —

כלל גדול בעולם, כי התוצאה הישירה מזוועות המלחמה אינם דווקא מיליוני הקרבנות בלבד, שנפלו חלל על שדות־הקטל. קרבנות אלה, בין אם נפלו במישרין בחזית המלחמה ובין אם נפלו בעקיפין במהפכות והפיכות וכיוצא באלו אפש־ריות של טבח באדם שהגורל אינה למין האנושי, — כשם שלעולם לא נדע להשיב על מה ולמה נופלים קרבנות אלה, כן לפחות אינם נופלים שוב למעמסה על הציבור. גם החסד האחרון נמ־נע מהם, כי גם הקבורה נעשתה על הרוב במס־גרת האופרטיבית של כללי המלחמה ומנהגיה ונקברו בקברות אחים במקום נפלם „אי־שם" ע״י חבריהם שעדיין לא הגיע תורם. עיקר הקר־בנות הם משפחות החללים שנשארו ללא מפרנס, ונפגעי ההרס וההחורבן שנשארו ללא קורת־גג ומקורות־פרנסה. אלה נופלים למעמסה על הצי־בור החייב באחריותם. ואם אצל הציבור בכללו כן, אצל האוכלוסיה היהודית על אחת כמה וכמה. היהודים בתפוצותיהם היו תמיד הראשונים לקר־בנות וסבל, ומנה אחת אפים של סבל יהודי מ־יוחד נפל בחלקם. ומן המפורסמות הוא, כי אחד היסודות של קיום היהדות בגולה הוא חפץ הק־יום וההסתגלות הטבוע עמוק בנפש הציבור הי־הודי, המבקש להתגבר על כל מכשול ופגע בד־רך המשכת קיומו, וזה שהוליד את השתדלנות היהודית המפורסמת, הורתה של העסקנות הצי־בורית, שאם לא היה בידה להקדים רפואה למכה הרי על כל פנים עליה לשמש רפואה למכה מיד אחר הולדה.

אך טבעי הדבר ששני המוסדות הראשונים, שנולדו בפרוס התקופה החדשה בתנאים של אחר המלחמה, היו: בית היתומים והועד לעזרה לנפ־געי המלחמה.

א) בית היתומים

כשוך רעם התותחים בסוף המלחמה ובהיערך הסיכום העגום של אבדותינו בחזיתות ובפרעות להיות בעצמם במשך הזמן עסקנים ואנשי מעשה היתומים העזובים למקום אחד וליצור בשבילם השונות, הובלט קודם־כל הצורך לאסוף את כל „ביח". ללא רעש תעמולה, באופן ספונטני, הת־עולם כחבר מועיל לחברה. ואמנם, רבים היו הי־כו לתורה ומלאכה, עד שיהיה מוכשר לצאת ל־ועד מהרה נפרשה רשתם כמעט על כל קהילה תומים שלא רק ניצלו מגיוון וכליון, אלא גדלו עיר ועיר. הוקמו בתי־יתומים ראשונים פה ושם עוררו לעבודת קודש זו מטובי העסקנים שבכל יהודית בווהלין. במשך הזמן התארגנו כולם ב„חברה לטיפול ביתומים" עם מרכז ברובנה.

תכנית פעולתם התגבשה במשך העבודה. קו־דם כל דאגו לכך שבית־המחסה יהיה ליתום בית ממש, בו ימצא יחס אמהי אצל המטפלת ואבהי אצל המדריך. כן דאגו לתזונתו, הלבשתו וחינו־פעילים בכל שטחי החיים, כי מבשרם חזו את ערך הפעולה הציבורית.

חברה זו התקיימה על תרומות ומסים קבועים מהציבור המקומי וגם מתמיכות הג׳וינט האמרי־קאי ונדבות ה„לנדסמנשפטים" באמריקה. רבים היתומים הנמצאים כיום אתנו בארץ ישראל וזו־כרים בהכרת־תודה את החמימות הביתית שמ־צאו בבית־היתומים, שהודות לו הגיעו עד הלום. וראויים היו העסקנים, שהתרכזו מסביב לפעולה אנושית זו, להירשם לזכרון לדורות, אך ראשית קצר המצע במסגרת מאמר ושנית כבר נזכרו שמותיהם של רובם וכן של עסקנים פעילים במוס־דות אחרים ברשימות השונות על כל עיר ועיר ועסקניה.

ב) ועד העזרה לנפגעי המלחמה.

ועד זה ידוע יותר בשם „ועד־הצלה אמריקאי". שפעל בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, בה־גישו עזרה דחופה ליהודים שנדלדלו משנות ה־מלחמה וההפיכות התכופות. כבר משמו ניכר ש־גם ועד זה פעל בשטח העזרה ההומניטרית. אמ־נם נראו בפעולתו אי־אלו התחלות של עזרה קונסטרוקטיבית, אולם רק התחלות ובעקיפין, כי יסוד קיומו היה פילנטרופי, מכספי הג׳וינט ומג־ביות־צדקה שמטרתן העיקרית היתה להגיש עז־רה והצלה דחופה לכל דצריך.

חולקו תמיכות כספיות לאנשים ומוסדות, מל־בושים ומזון, רפואות, מכשירי־עבודה וכו׳. עם שידוד המערכות מיד אחר המלחמה, הן מבחינה גיאוגראפית־פוליטית והן מבחינה כלכלית, נמצ־אה פתאום יהדות ווהלין מבותרת לשנים על־ידי גבול רוסיה באמצעיתה והוצגה ככלי ריק. ועד־העזרה בא על־כן כדבר בעתו, — להצילה מכ־ליון כלכלי, ואמנם הציל.

עוד מוסד אחד נפתח כתוצאה ישירה מתנאי אחר־המלחמה, והוא:

ג) „היאס״ או „יאס״

כלומר חברה להושטת עזרה למהגרים יהודיים. אמנם, מוסד זה, שמקום־מושבו הראשי היה ברובנה, לא היו לו סניפים בערי ווהלין, בכל־זאת היה די פופולרי בין היהודים.— מצד אחד לא עלה בידי רבים מבין יהודי המקום לעבור את המשבר הקשה, שבא בעקבות שינוי־הערכין היסודי וחילופי המשטר והשלטון, ומצד שני הוצפה ווהלין פליטים לאלפים, שנעקרו מרצונם ושלא מרצונם ממקומות מגוריהם שמעבר לגבול הרוסי וחלק ניכר מהם לא הצליח להיאחז בערי ווהלין. —

המוצא היחידי בשביל הראשונים והאחרונים כאחד היתה הגירה אל מעבר לים. וכאן מצאה „היאס״ מקום נכבד להתגדר בו, בהושיטה עזרה למהגר היהודי מחוסר־הנסיון. חשיבות מיוחדת נודעה לעזרה האינפורמטיבית והיורידית של „היאס״, ששימשה תריס בפני פורענות המתווכים והשתדלנים למיניהם בחפצם להתעשר מהמהגר הדל, אולם גם העזרה המעשית, שהוגשה ע״י החברה, כגון הכנת הדרכיה, קבלת הויזות וכו׳, לא דבר קל היה בזמן ההוא ולא כל אזרח יכול היה להסתדר בלי „מאכרים״ ולעתים גם נפל קרבן ביד רמאים ונוכלים. „היאס״ גם שימשה מקור מוסמך לחיפוש קרובים והחלפת מכתבים בזמן שדרכי העולם היו עדיין משובשות.

פעילותה של „היאס״ הוגבלה לכל ארצות העולם חוץ מארץ־ישראל שלמענה פעל.

ד) המשרד הארצישראלי,

שהיה חלק אורגני מההסתדרות הציונית ושירת רק את החלוצים והעולים השונים לארץ לפי מכסת סרטיפיקטים. מקום מושבו ברובנה.

בין המוסדות החורגים ממסגרת המוסדות הארץ־ישראליים שלאחר המלחמה ומציינים מפנה ומעבר למסלול חדש של חיים קבועים, נמצאים בין השאר המוסדות של

ה) חברת „אורט״

חברה לטיפוח המקצוע בישראל, חברה זו שנוסדה ברובנה פתחה קורסים תיאורטיים ובתי מלאכה לעבודה מעשית ללימוד מקצוע. — קשים היו חבלי המעבר וההסתגלות של הנוער היהודי באין מקצוע בידו ובתי ספר למלאכה היו להם כל הסיכויים להצליח, אך משום מה נשארו מוסדות „אורט״ באמצע הדרך, כדיירי משנה לשעות מוגבלות באולמות וחדרים של מוסדות אחרים ולכלל בית־ספר מסודר ועצמאי לא הגיעו. כמו־כן מנעו קשיי התקציב מהחברה להרחיב את רשתה על שאר ערי ווהלין.

יחד עם זאת יש לציין לשבח את ההישגים שעליהם הגיעה חברת „אורט״ בתנאים האפשריים בהם התקיימה. שיעורי־הערב לתפירה וגזירה משכו תלמידות לרוב מבין בנות המעמד הבינוני שתחת לחץ הזמן חל מפנה פסיכולוגי ביחסן למושג מלאכה ומקצוע. כמו כן נמשכו לקורסות מכל שכבות העיר לערוך שם את הזמנותיהן כאות הוקרה ואהדה למוסד ולמקצוע גם יחד.

ביתר הרחבה על מוסדות „אורט״ מבחינה חינוכית וכן על המוסדות של

ו) „תרבות״ — רשת בתי־הספר העבריים,

ז) „ציש״א״ —איגוד בתי־הספר האידישאיים,

ח) ישיבות ובתי תלמוד־תורה,

ט) בתי־ספר עם שפת הוראה זרה, —

ידובר להלן במאמר מיוחד על רשת מוסדות החינוך בווהלין.

בסימן מובהק לחיים יהודיים, שנכנסו לאפיק נורמלי, עמדו המוסדות, שהעידו על אופיים המיוחד של יהודי התפוצות להיזקק יותר מכל שאר העמים לעזרת רופאים, והם המוסדות של

י) חברת „טאז״

— חברה לשמירת הבריאות שנוסדה מיד אחר חיסול המחלקה המדיקו־סניטרית שליד הג׳וינט. פעולות חברה זו הקיפו: א) טיפול בילדי בתי הספר, שלהוריהם לא היתה היכולת מחמת מצבם החמרי הירוד לכלכלם כראוי; ב) הגשת עזרה רפואית חינם או במחירים מוזלים למחוסרי יכולת; ג) הסברה לעם על דרכי שמירת הבריאות וכד׳.

על אף העובדה שעסקני החברה נמנו עם מחנה מסוים אחד, הרי חוג פעולתם היה על־מפלגתי בהחלט. במידה שוה נהגו ממפעלי התזונה וההבראה תלמידי „תרבות״ וגם תלמידי „ציש״א״. לכן מובנת אהדת הציבור כולו ואפילו הלא־יהודי לפעולות החברה.

המרכז הכל־ווהליני, שהיה ברובנה, ורשת הסניפים שבכל עיר ועיירה הוחזקו מתרומות יחידים ומס חדשי של ציבור התושבים, מהקצבות המוסדות העירוניים וכן גם מתמיכת הג׳וינט ואחרים.

חוץ משורת המוסדות והחברות שמתפקידם היה להקל על חיי הציבור היהודי ואופיים היה יהודי־כללי, באה שורה של מוסדות שהיה להם ערך של עמדות־התגוננות בפני השלטון הפולני שהכריז „מלחמה קרה״ על היהודים בכלל ועל כלכלתם בפרט. זכור משטרו של המיניסטר סקלדקובסקי, הנודע בשם „משטר־אובשם (אדרבה)״ על שם הביטוי: „לפגוע ביהודים — לא, אך להילחם בכלכלתם — אדרבה!״ וכן משטר סחיטת המסים של המיניסטר גראַבסקי, שהוליד את העליה השלישית לא״י (1926), הידועה בשם „עליית־גראַבסקי״. במצב כזה קמו ארגונים שאם

לא יכלו להגן על חבריהם הגנה של ממש, הרי לכל־הפחות שימשו להם לפה וכמתווכים בפני שרירותיות הפקידים הפולניים והתעללויותיהם. כאלה היו:

יא) ארגון הסוחרים הגדולים,
יב) ארגון הסוחרים הזעירים,
יג) ארגון בעלי התעשיה,
יד) ארגון בעלי־מלאכה,
טו) ארגון בעלי הבתים,
טז) ארגון השכנים,
יז) ארגונים מקצועיים שונים.

לשורת המוסדות הכלכליים שייכת, חוץ מבתי־בנק גדולים ושונים, גם רשימה שלמה של

יח) בנקים קואופרטיביים

למיניהם, שהלכו והתרחבו במידה שהתרוששות הציבור היהודי הלכה וגדלה. רק במקרים מעטים היו האינטרסים של החברים בעלי המניות נר לרגלם, על הרוב שימש השם „קואופרטיבי״ שלד ושלט בשביל רדיפי רווחים ושררה שעשו בהם כבתוך שלהם. במקרים רבים אף הצעידו אותם עד פשיטת רגל ועד בכלל, כמובן על חשבון משלם המניות והמפקיד. הודות לחוסר־הכרה מצד הציבור האדיש והעייף לא הועיל התקנון הדימוקרטי של הבנק, גם לא ועדת־הבקורת ואף לא איגוד־המבקרים המרכזי. על הרוב נגמר ענין ביש זה בסגירת הבנק, בחיסול רכוש החוסכים הזעירים ופתיחתו אח״כ בשם אחר וחוזר חלילה.

מבחינה מסוימת מעניינים גם המוסדות שקמו בפקודת השלטונות הפולניים ותקנותיהם להסדרת החיים היהודיים הפנימיים, והם:

יט) ועד הקהילה היהודית

אחר חיסול „הקהילה הדימוקרטית״, שה־תקיימה בימי המהפכה (1916/17), אושרו ע״י הממשלה תקנות הקהילות היהודיות בעלות סמכות אוטונומית לכל הענינים היהודיים הפנימיים עם רשות לגבית מסים מיוחדים לצרכי מוסדותיה הדתיים והסוציאליים, כגון:

כ) בתי־המטבחיים לשחיטה כשרה,
כא) רבנות עירונית,
כב) משרד הרב מטעם,
כג) בתי־חולים עירוניים,
כד) מוסדות לעזרה סוציאלית,
כה) בית־הקברות וחברא קדישא.

כו) מועצה עירונית,

כלומר נציגות נבחרת של העדה היהודית („לאַוועניקעס״) במועצת העיריה, שמתפקידה היה לשרת ולהגן על האינטרסים היהודיים בשעת הדיונים על תקציב העיר, הטלת המסים וקבלת החלטות אחרות בקשר לניהול המשק העירוני.

אל המוסדות הנ״ל בעלי אופי כללי יש להוסיף עוד את המוסדות היהודיים המסורתיים, הידועים יפה מימי־קדם, שחידשו את פניהם לא בהרבה והיו שוב לחזון נפרץ בכל עיר ועיירה בישראל ועיצבו יחד עם הראשונים את מסכת החיים היהודים בערי ווהלין בתקופה האחרונה שלפני החורבן, והם:

כז) מושב־זקנים,
כח) לינת־הצדק,
כט) הכנסת־כלה,
ל) מפעלי מעות־חטין לפסח ומעות־עצים לחורף,
לא) קופות גמילות־חסדים,
לב) מטבחים זולים.

ועל כל אלה יש להוסיף מספר מוסדות מקריים שקמו פה ושם לפי יזמת עסקני המקום ותנאיו. החשובים מביניהם הם:

לג) אגודת האינטליגנציה היהודית, לבלתי־מפלגתיים (רובנה),
לד) מועדון האזרח היהודי, לטיפוח יחסי־ידידות בין היהודים והפולנים (רובנה)׳
לה) בית־עם, מועדון לפגישות, לקריאה ולהרצאות (סרני, קוסטופול),
לו) אגודות־נשים (אוסטראה, רובנה, קרמניץ ועוד),

אגודות ספורטיביות קמו בכל ערי ווהלין, מהן בערים הגדולות קלובים גדולים עם מאות חברים ואוהדים ומהן בערי השדה של ווהלין קבוצות כדורגל. החשובות ביניהן היו:

לז) „מכבי״, סניף לאגודה הספורטיבית העולמית, מרכז לווהלין ברובנה;
לח) „חשמונאי״, קלוב ספורטיבי וקבוצת כדורגל (רובנה, לוצק, קובל, קרמניץ),
לט) „הכח״, קלוב ספורטיבי וקבוצת כדורגל (רובנה, דובנא),
מ) „הפועל״ (לוצק), „תרומפלדוריה״ (קוסטופול), „קדימה״, „שומריה״ (רובנה)—קבוצות כדורגל,
מא) סקציה לספורט (אוסטראה), אגודה ספורטיבית.

למען שלמות התמונה חייבים היינו לסיים ברשימת המוסדות השונים שנוסדו מטעם הזרמים הפוליטיים, הציוניים ואחרים, כגון: הקרנות, קיבוצי־הכשרה, חוגים דרמטיים, ספריות וכו׳, אך משום שמספרם גדול למדי ואין לעמוד עליהם במאמר אחד — יש לקבוע להם פרשה בפני עצמה.

ח. ב. אילון

א י ש י ם

ר׳ חיים יוסף שטיינגרטן

מוותיקי הציונים בוואהלין

כ״ה תשרי תר״ל — י״ז חשון תש״ו (1870—1946)

ר׳ חיים יוסף שטיינגרטן היה מטובי העסקנים הפעילים והציונים המסורים בדור האחרון. עוד בראשית חיבת־ציון התייצב שטיינגרטן לרשות נושאי דגל התחיה ומאז היה חובב־ציון מובהק במשך יותר משש עשרות שנים. הוא נולד בעיירה הוואהלינית רטנה, בה גדל וספג תורה, חסידות והשכלה ובה נתעורר בנפשו רעיון הלאומיות ונמשך לחיבת ציון. אחרי נשואיו עבר לגור בעיירה רוז׳ישצ׳ה (היא רוז׳ישץ, בין לוצק ורובנה), בה עברה עליו תקופת־יצירה ארוכה וברורה, עליה אהב לדבר ואליה, על כל הלבטים שלה, נשאר קשור קשר נפשי עד שזכה להגיע למחוז חפצו ותקע יתד במולדת.

העיירה רוז׳ישצ׳ה היתה בימים ההם מבחינה רוחנית עיירה חסידית ככל עיירות וואהלין, ברם החסידות שלה היתה נפשית, לבבית וסובלנית לגבי רוחות־ההשכלה שנשבו אז וכבשו את לב הנוער; ובשעה שלצדיק מטריסק, חותר מהשר־שלת הצ׳רנוביליות, היתה כל ההשפעה במקום, לא הופרע הקומץ הקטן של אברכים, בני בעלי־בתים וצעירים סתם, מלהתרכז ולשאוב ממעיינות קרמניץ ודובנא (שתי ערי־ההשכלה הראשונות בוואהלין, הראשונה — של ריב״ל והשניה — של א. ב. גוטלובר), שהיה בהן מיזוג של יהדות ואנושיות. ליצני „חצר״ טריסק כינו מתוך ביטול את רוז׳ישץ׳ „ילד אסופי של קרמניץ ודובנא״... ושטיינגרטן היה אחד מהחבורה, בא לקלויז, מתעניין ברוחניות, קורא ספרים, מלא מרץ ויזמה, עוסק במסחר ומעורב בין הבריות, ובמשך זמן קצר רכש את לבם של החסידים והמשכילים גם יחד. הוא קלט בביתו את הבחור בעל הפיאות וה„קפוטה״ מהקלויז ואת האכסטרן בעל השערות הארוכות והחולצה השחורה. לשניהם הסביר פניו ושפך עליהם מחסדו ויחסו הער לכל דבר לאומי, ציוני וציבורי. וכך הלך שטיינגרטן, כאיש עממי בדרכו וסלל ברוז׳ישצ׳ה נתיב לפעולה הציונית בעתיד.

שטיינגרטן היה מנהיג בלי שידע זאת והנוער הלך אחריו גם כן בלי שבעצמו ירגיש בזה. בלבות המשכילים נטע סנטימנטים עדינים לחסידות, בה ראה את המסלול המוביל לעממיות יהודית. החסידות היתה בשבילו עמוד־אש, המאיר את הדרך לחיבת־ציון ולציונות, על כל דבר הביט מנקודת־מבט ציונית בחפשו דרכים לתחית העם ובנין הארץ. גם את ה„בונד״ היח דן לכף זכות, תודות לנקודה היהודית שבו, והאמין שסופם של הבונדאים להכיר באמיתת הציונות ולהשתתף בבנין הארץ.

על אף הכבוד הרב שרחשו לו, היה לפעמים גם מגוחך בעיני הבריות בגלל יחסו המיוחד לילדים בגיל רך. כל שעה פנויה היה משתדל לבלות בחברת הקטנים, היה עורך בשבילם חגיגות, ביחוד בחנוכה, מסדר להם טיולים בציבור לחורשה הקרובה, ושם, בין עצי־האורן, הטיף לפניהם על נושאים היסטוריים ולאומיים, על גבורי האומה, על ארץ האבות ועוד. הילדים גם התקשרו אליו בחום לבם, ובהיותם עפ״י רוב מבני סוחרים ואמידים, מילאו אצלו תפקיד של „גייס חמישי״ שהפיץ תעמולה ציונית בין הורי־הם וקרוביהם. בעזרת חניכיו אלה הקים שטיינגרטן את „החדר המתוקן״ בשביל ילדי דלת־העם, והם הם שעזרו לו ביסוד האגודה הציונית הראשונה „מבשרת ציון״ שלאט־לאט ספגה להתכה את השמן ואת הסולת של העיירה על כל חלקיה. הודות לנוער זה כבש גם את בתי־הכנסיות בשביל המטיפים הגדולים והמפורסמים שהזמין לעיירה, ולפניו היה מקריא את החוזרים שקיבל מהמורשה בגליל, ספר על החלטות הקונגרס. הנוער גם עזר לשטיינגרטן בהפצת כניות ה„קולוניאל־בנק״, מכירת שקלים וגבולי קרן קיימת למכתבים ועוד. ואם לרוז׳ישץ׳ יצאו מוניטין ברבות השנים כמבצר ציוני וכעיירה המוקירה תלמידי־חכמים וקולטת לתוכה את המורים העברים הטובים ביותר, ביניהם גם כמה

סופרים (גם עורך „הבוקר" יוסף הפטמן עשה את ראשית צעדיו שם), — הרי זה הודות לקרקע שהכשיר ולזרע שזרע שטיינגרטן.

אולם עבודתו הציונית והציבורית גזלה משטיינגרטן את רוב זמנו ואת כל מאודו עד כדי ויתור על צרכי משפחתו; זה הביא אותו לידי אפיסת הכוחות החמריים, ומשהחמיר מצבו מאוד ראה צורך לעבור מעיירתו לאומן שבאוקראינה. משנקלט במקומו החדש — באומן — המשיך גם שם במסורתו הציבורית והתמסר לפעולה בהסתדרות הציונית ובקהילה היהודית; כן השתתף בכל מפעל לאומי בעיר. אחרי המלחמה העולמית הראשונה התישב בעיר זדולבונוב ליד רובנה תחת שלטון הפולנים (רוז'ישץ' נשרפה כולה במלחמה ותושביה נתפזרו ברוסיה ופולין), ושוב הופיע כאישיות ציבורית בולטת. עם הבחירות לקהילה המקומית, נבחר לנשיאה וכמו־כן ליו"ר „תרבות" במקום, ואף כאן הוסיף לפעול בכל מרצו.

כל ימי חייו שאף לעלות ולהשתקע בארץ ורק לפני שלוש עשרה שנה, בערך, עלה לו בעזרת בנו בכורו (פקיד בסוכנות היהודית בירושלים) להתגבר על המכשולים ולהגיע ארצה. בשבתו בירושלים לא השלים עם הסטטוס של ציוני ותיק חסר פעולות ויזמה, וכמו בכל מקום התמסר גם בירושלים לפעולת עזרה לנזקקים מבין חברי הציונים הותיקים, והוא־הוא שיסד שם את „ארגון הציונים הותיקים" ופעל בו בלב ונפש.

מנעוריו התיחס שטיינגרטן באהדה רבה לבתי־תפילה, בהם ראה את „בית היוצר לנשמת האדם". תמיד השתמש באמרה זו של המשורר ובכל מקום שהיה מוצא בית־כנסת מוזנח, התמסר לחידושו ולשיפורו. כזה מצא גם בירושלים, הוא בית־הכ"נ ליד „ביקור־חולים־הוספיטל" שחידשו, תיקנו ושיפרו וכיהן בו כגבאי עד שנפל למשכב.

ר' חיים יוסף, איש האשכולות והמידות הנעלות, היה מורי ורבי בציונות בגיל הילדות שלי ברוז'ישץ'; הוא־הוא שהלהיב אותי ואת חברי והדריך אותנו להיות נושאי דגל הלאום וללחום לתחיית העם ובנין הארץ. בפגישתי אתו בירושלים שבועות מספר לפני מותו, טייל אתי ארוכות תוך שיחה על חורבנה של רוז'ישץ' שנשמדה כולה ונתרוקנה מיהודיה היקרים. וכשעמדתי להיפרד ממנו אמר לי: „אין לך אדם שלא היתה לו בחייו תקופת־זוהר איזה־שהיא. תקופת הזוהר שלי — שנות חיי לפעולתי ברוז'ישץ', בה, דומני, עשיתי נפשות לעמנו, ארצנו ושפתנו". כן, הוא עשה נפשות והקים תלמידים נאמנים, ממשיכים ומגשימים את תורת רבם.

ד"ר יהושע דרליץ'

ישראל מלמד

1

קוריץ היהודית, אחת העיירות הוהלינויות בפולין שלפני המלחמה, היתה סמוכה לגבול רוסיה הסובייטית, אך את השפעתה הרוחנית והציבורית קיבלה מן היהדות המתעוררת לתחיה. עיירה זו היתה ראשה ורובה נתונה בתנועה הציונית: תנועה חלוצית חזקה, מפלגות ציוניות פעילות, קרנות לאומיות מצליחות וגולת־הכותרת שבה: ארגוני־נוער ומוסדות התרבות השונים. השפה העברית שלטה כמעט בכל בית עברי, עד שגם בלתי ציונים ידברו בה. ווהלין היתה אז רובה ככולה ציונית ומבצר התנועה העברית „תרבות", וקוריץ תפסה באותו חבל־ארץ ציוני מקום ניכר ונכבד.

בתוך אוירה עברית וציונית זו בקוריץ פעל שנים רבות המנוח ישראל מלמד. הוא היה בה הרוח החיה, העושה והמעשה, הפועל והמפעיל. עמד בראש הסניף של מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" ובשמו השתתף כמעט בכל המפעלים הציוניים והלאומיים במקום וגם בועידות מחוזיות וארציות.

בתוך סביבה עברית וציונית זו חי לו ישראל מלמד את חייו הפרטיים והציוניים, מכובד על כל יודעיו ומתנגדיו וחלם על עליתו לארץ־ישראל, אולם חלומו זה לא התגשם ובאדמת נכר מצא את מותו כרבים מבני עמנו בכיבוש הנאצי.

בזכותם של ל"ר־ניקים ציוניים בעיירות ישראל, ובישראל מלמד בתוכם, ששירתו את הציונות מתוך מסירות בלתי רגילה, עלתה והתפתחה הת־

נועה הציונית והחלוצית ויחד אתה התנועה העברית בגולה. ישראל מלמד עסק בצרכי ציבור באמונה וביושר שלא על מנת לקבל פרס. רבים מיודעיו, חניכיו וחבריו יזכרוהו תמיד כאיש השורה הנאמן לציונות, כחבר טוב וידיד יקר, וכעסקן פעיל שלא ידע לאות בעבודתו הציונית־העברית והציבורית בעיירתו קוריץ ומחוצה לה כל ימיו.

מ. טצה

2

ישראל מלמד היה עסקן ציוני טיפוסי מטובי העסקנים הציוניים, שעיירות וואלין נתברכו בהם ומנושאי דגלה של מפלגת־העבודה הציונית „התאחדות" בקוריץ ובסביבה. מאמין בתורת א. ד. גורדון בכל נימי נפשו ומשמש — בהליכותיו־הוא וביחסיו עם אנשים — אדם למופת. בעודנו נער נתיתם מאביו ואמו ונשאר „גדול הבית" בין שלוש אחיותיו ושני אחיו. התפקיד להיות אב ליתומים אילץ אותו להירתם בעול החיים ולדאוג לקיום המשפחה. עם זה קבע עתים לתורת הציונות ולעבודתה, ובהמשך הזמן היה ראש־וראשון להרבה מפעלים ציוניים וציבוריים במקום. שליחי הקרנות הלאומיות והמוסדות הציוניים ידעו כבר בבואם לקוריץ, שעליהם לפנות לישראל מלמד והוא־הוא שיעמוד לימינם בכל ימי ביקורם, יטרח ויעמול יחד אתם להצלחת שליחותם.

בעבודתו הציונית, המסורה היה משום כופר עבודה בגולה במקום השתתפות עצמית בעבודת הבנין בארץ, שעליה חלם ולא העיז לעלות מתוך הרגשה פן יאלץ מפאת מצבו האישי להתפרנס גם בארץ ממסחר כמו בגולה ולהתכחש בזה לרעיון ההגשמה העצמית ולתורת „דת העבודה", שבה האמין ולה הטיף כל ימיו. שתים מאחיותיו וצעיר אחיו, מושפעים מרוחו ומחינוכו, עלו ארצה בהגיעם לבגרות, ובחליפת המכתבים אתם באה לידי ביטוי התעניינותו הערה והמתמדת בחיי הארץ וגעגועיו העזים אליה. גם האח השני והאמצעי, שנדד לפני עשרות בשנים לאמריקה, נדבק באהבת האח הגדול לציונות ולציון, והוא מבטא זאת עד היום במכתביו למשפחה בארץ ובפעילותו הציונית שם. עם השקפת עולמו המתקדמת היה ישראל מלמד גם הוגה חיבה למסורת ומוקיר רבנן. כמעט טבעי הדבר שהוא היה חתנו של הרב דמתא ונשא לאשה את בתו יהודית — רעיה נאמנה לשאיפות בעלה.

ישראל מלמד היה מחשב את ימיו ומעשיו, ובעודו צעיר לימים נהג בכל ערב ראש־השנה לכתוב ולרשום ביומנו את אשר עם לבו. היה זה מעין חשבון־נפש שנתי של אדם מישראל, המחשיב את חיי אדם ופעולותיו על־אדמות. לא פלילו ולא מילל האדם, כי רוצחים צמאי־דם, הבזים לחיי־אדם, ירצחו אותו ואת אשתו וילדותיו, יום אחד, בימי הטבח הנאצי הגדול ביהדות פולין. קדוש וברוך יהיה זכרו בלב כל אלה שהכירוהו והוקירו את האדם היקר הזה.

י. בר־מדות

צבי בוקימר

צבי בוקימר (שכינוהו באוסטראה גרישה) היה עסקן ציבורי מבורך ופורה, שלא בחר לעצמו כר־פעולה מסוים כדי לעשותו מפעל חייו; הוא הופיע ופעל בכל מקום שהיה דרוש מוח חושב ומעמיק, חם ומרגיש ויד חרוצה ופעילה. העסקנות הציבורית בכללה במובנה הרחב ביותר היתה נשמת חייו הקצרים ובה חזה חזות־הכל מנוריו עד הסתלקותו באביב ימיו. כזה ידעוהו בעירו אוסטראה ואף מחוצה לה.

ראשית פעולתו היתה בועד העזרה לפליטים יהודים („יעקופו") שקם בתקופת המלחמה הראשונה 1914—1917. בעת ההיא נמצא באוסטראה ריכוז גדול של פליטי־מלחמה שנמלטו או שגורשו ממקומותיהם, בעיקר מגליציה המזרחית — מקום ששימש זירת־קרב עם התלקח הקרבות הראשונים בין הרוסים לאוסטרים־גרמנים. המצוקה בעיר היתה גדולה לא רק בין הפליטים, שהיו נטולי גג וחסרי תנאי־חיים חיוניים, אלא גם בין עניי המקום שהיו הראשונים בנפגעי המלחמה; ביחוד רב היה סבלן של משפחות המגוייסים לצבא הרוסי, שנשארו ללא תומך, ועל הכל נוספה מחלת הטיפוס שפרצה אז בעיר ועשתה שמות במשכנות־הדלות. כל זה דרש מהעסקנים המעטים במקום מאמצים על־אנושיים להחשת עזרה, וצבי בוקימר הצעיר והמלא מרץ היה המנצח על פעולת ההצלה; הוא השקיע בה אותה שעה את כל כשרונו וכוחו וגייס אמצעים רבים שתועלתם היתה מרובה.

ומהצלה גופנית להצלה רוחנית. ילדי המשפחות העניות באוסטראה התחנכו שנים על שנים

בבית ה„תלמוד־תורה", שהתנהל ע"י אפוטרופסים מהסוג הישן, הנרתעים מכל רוח מנשבת ונזהרים משינויים כלשהם בחינוך. באו הציונים המקומיים וניסו לסייע בהעלאת רמתו הפדגוגית של המוסד, הקימו ועדה ציבורית להצלת החניכים מניוון רוחני וגופני כאחד, ואז לקח על עצמו בוקימר, שהיה כבר אז עסקן ציוני פעיל, את התפקיד לרכז את עניני הועדה. הוא נכנס לעובי הקורה ובהשפעתו ועזרתו נכבש המוסד, החל להתרחב, לעלות ולפ־רוח.

(1920 — 1889)

העבודה הציונית המעטה שהתנהלה אז בתנאי מחתרת שותקה כמעט בעיר בשל ההכרח בפעו־לות עזרה והצלה שהזמן גרמן. הוסכם לחכות בהמשכת העבודה הציונית המקובלת עד יעבור זעם ולהצטמצם בעבודת תרבות ע"י חוג להש־תלמות. בחוג זה השתתפו גם לא ציונים, מהמת־קדמים שבעיר, ומדי חודש היה מתאסף לשיחות, הרצאות ודיונים על נושאים כלליים, הרוח החיה בחוג היה בוקימר. הוא פתח את ההרצאה הרא־שונה של החוג שראה בו מקפצה לחוג המחתרת הציונית. ומשהכירו את כוחו של בוקימר, לא הרפו ממנו הציונים והכניסוהו לכל המפעלים שלהם, והוא בהשפעתו הרבה על השכבות הרח־בות (סוחרים, בעלי־מלאכה, עוזרים, אינטליגנטים ועוד) הצליח הרבה בהחדרת הרוח הציונית־לאומית וחיזוקה בעיר.

בוקימר העסקן החרוץ והמקובל בכל החוגים לא הכזיב את התקוות שתלו בו. והנה באה המה־פכה של 1917 ברוסיה. הרבה תנועות שדימו לר־אות בה רווח והצלה לכלל ישראל הקהילו אס־פות־עם, כל אחת משכה את ההמונים לצדה בהב־טיחה ישועות ונחמות. אותו זמן הרעים בוקימר בקולו המשכנע והזהיר בפני תקוות מופרזות ואש־ליות. הוא הסביר בגלוי, כי עם בלי ארץ לא יוושע בגולה מהכרזות על שוויון־זכויות בלבד, ולדברי בוקימר היטו אוזן, הקשיבו לקולו גם או־הדים וגם מתנגדים ומצאו ברעיונותיו טעם והגיון. לא היו מקרים שיפרייעו לו בנאומיו בשעת הופ־עותיו הפומביות באספות והשפעתו גדלה והלכה.

כשנתארגן לראשונה ועד הקהילה הדימוקרטית באוסטראה, נבחר בוקימר כראש הועד. בקהילה ניטשה אז מלחמה כבדה בין הימין והשמאל, בין בעלי־רכוש לבין אנשי־העם ובין הציונים לבין כולם, כי בכל ענין ציוני התאחדו חוגים שונים ויצאו חוצץ נגד הציונים. הענינים היסודיים ש־עמדו על הפרק היו אותה שעה: דימוקרטיזציה של הקהילה, עברית כשפת־הוראה בבתי־הספר, חלקה של הקהילה בפעולה למען ארץ־ישראל וכד', ובכל השאלות הללו עמד בוקימר כחומת־מגן ולוחם בעקביות, בלי שנירתע מפני מתנגדיו. הוא לא הסכים לויתורים ופשרות, ובעמדתו העק־בית זכה להערצה ולהוקרה ואפילו מצד כמה מ־מתנגדיו.

עמדה בלתי־פשרנית דומה קבע לעצמו גם בעירית אוסטראה, בה כיהן כסגן ראש־העיר בת־קופה 20־1917. הוא השתתף באופן פעיל בהנהלת ענייני העיר, והגן תמיד על האינטרסים של יהודי העיר בכל חום לבו. הוא השתתף מטעם העיריה בועידה לענייני אספקה שהתקיימה במוסקבה בת־קופת קרנסקי, בועידת ה„ראדה" (המועצה) האוק־ראינית בקיוב ועוד.

עזה היתה שאיפתו של בוקימר לעלות ארצה. הוא רצה לקיים בגופו ובכוחותיו את מצות בנין הארץ ולהיות נאה דורש ונאה מקיים. וביסדו מסגריה בשביל חברי החלוץ בעירו עבד בה בעצמו ולמד את מלאכת המסגרות על מנת להיות מועיל בארץ במקצוע זה, אך לא זכה לכך.

בשנת 1920 נסע לורשה מטעם החלוץ לסדר ענייני עלית חברים ובאותה הזדמנות לקנות צנו־רות למכון המים של העיר. בדרכו חזרה התקרר וחלה בדלקת הריאות. מפאת חולשת גופו העייף לא יכול להתגבר על המחלה הקשה וביום ט' ניסן נפטר בגיל 32 שנה. הציבוריות של אוסט־ראה אבידה במותו עסקן פעיל ומוכשר והציונים — חבר נאמן ומסור.

ציוני אוסטראה הנציחו את שמו של בוקימר ע"י יסוד ספריה ציונית־ציבורית על שמו שהת־קיימה משנת 1920 עד שנת 1941, ועם חורבן קהילת אוסטראה בידי הנאצים נחרבה גם הספ־ריה הגדולה הזאת.

ב"צ בראניק

קהילות

זויהיל בשקיעתה

(נובוגרד־וולינסק)

(פרק שלישי — סוף)

חוזה־השלום בין רוסיה ופולין מה־22 באוק־טובר שנת 1920 אישר את העברת זויהיל לרשות של רוסיה הסובייטית. דבר זה גרם לשינוי בהרכבה של האוכלוסיה במקום. החלק החשוב של התושבים, הפעיל והער שביניהם ואתם ה־מוסדות התרבותיים והסוציאליים — עזבו את העיר לילה לפני מסירת העיר לסובייטים ועברו למדינת פולין. האוכלוסיה המקומית, שבגלל הפרעות והמהומות נידלדלה עוד בשנים הקוד־מות, פחתה והלכה ורק מעטים ובודדים נשתקעו בעיר.

עם ייצוב השלטון הסובייטי במדינה, ועם הע־ברת המשק הסובייטי ממצב של מלחמה למצב של „ימים כתיקונם" — החלו אמנם רבים מה־תושבים לחזור העירה, אולם הם נתקלו כבר באוכלוסיה חדשה וזרה להם לגמרי, כי במשך הזמן נהרו לזויהיל אנשים חדשים מכל רחבי רוסיה לרגל מעמדה החדש שניתן לה.

העיר נעשתה לעיר־ספר רבת חשיבות. מצ־בה הגיאוגרפי הכשיר אותה לתפוס מעמד אסטר־טגי להגנתו של חלק זה של רוסיה הסובייטית. קו הגבול הסובייטי־פולני עבר במרחק של 25 קילומטר מהעיר, וכל השטח מהעיר עד הגבול היה מכוסה יערות עבותים ומספר כפרים חבויים בינותם. במזרחה של העיר זורם הסלוץ׳, נהר רחב־ידים העושה את דרכו בערוץ המתפתל בין צוקי סלעים גבוהים וחורשות עצי־אורן הגול־שים מעל גבעות המתרוממות לשני צדדיו. ואלה הדברים הם מהסגולות המצויינות ביותר השומ־רות על עיר מעינא־בישא.

אנו, בני העיר, היינו עדים לקרבות הרבים שהתנהלו על כיבושה מצדדים שונים, אם מהצד המזרחי ואם מהצד המערבי, ובו־בזמן שבמסעי הקרבות בימי המלחמה הקודמת היו כל ערי ווהלין נופלות בזו אחר זו כעמיר אחרי הקוצר, הרי כשהגיעו לזויהיל נעצר המסע. כן היה יכול צבא־פילסודסקי הנסוג ממסעו לקיוב להחזיק מעמד בזויהיל מספר שבועות עד כריתת ברית־שלום בריגה והעיר נמסרה לסובייטים לא בקרב אלא בתוקף חוזה־השלום.

השלטונות הסובייטיים העריכו, איפוא, יפה את מצבה של העיר, הקדישו לה תשומת־לב מיוחדת והשקיעו בה מאמצים רבים עד שהפכוה לאחד המבצרים החשובים ביותר שעל גבולותיהם. פו־עלים לאלפים הובאו לעיר ממרחקים, מהנדסים וטכנאים, פקידים ואנשי־צבא. זויהיל היתה למר־כז מושך של אוכלוסים מרוסיה הגדולה והרחבה ובתוך השאון והרעש של העיר המתנערת מחר־בותיה והלובשת צורה חדשה, ובתוך האוכלוסיה החדשה שסיגלה לה כבר את ההווי החדש, היה קיים קיבוץ קטן ודל של התושבים היהודיים הו־תיקים —שארית פליטת ימי קדם שעדיין שמרה על „הגחלת הלוחשת מתחת לערימת הדשן". אלה היו נתונים בתנאים הקשים ביותר בימים ההם: החוקה הסובייטית לא התירה תפילה בציבור, כל בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות הוחרמו והפכו ל־מועדוני־פועלים או עברו לשימושי־ציבור אחרים. השפה העברית הוכרזה לשפה אסורה בבתי־הספר, והתנועה הציונית דוכאה באכזריות וחבריה שו־לחו לארץ־גזירה. אף־על־פי־כן התנהלה פעולה לאומית וציונית במחתרת ורישומה היה ניכר; היא חרגה מתוך תחומיה הצרים של יחידי־סגולה ותי־קים וחדרה לתוך חוגים אחרים שהתנועה הלאומית היתה להם זרה לגמרי; נוסדו בתי־ספר חשאיים לילדים וגם שיעורים לבוגרים וקוים קשר עם מרכזי המחתרת הציונית. בכלל נעשו בימים ההם הרבה נסיונות של העברת הגבול ועליה לארץ, — נסיונות שבחלקם הגדול הצליחו.

ויצוין לזכותם של יחידי־סגולה אלה, בני־זויהיל הותיקים, בשנות העשרים והשלושים, שעמלו וזרעו בתוך האוכלוסיה היהודית המתנכרת לקדש־האומה וחזונה את גרעיני התחיה הלאומית. כעדת נמלים לקטו גרעינים והביאום למחתרת. הם אמ־נם לא ראו את הפירות ולא קצרו את היבול, כי התחולל ובא הסער מצפון והמלאך המשחית יצא לחבל את כל הארץ — — —

הידיעות שהגיעו אלינו מעידות על גילויי־גבורה נהדרים מצד בני־זויהיל, ביחוד הנוער, כלפי הפולש הנאצי. הממשלה הרוסית פעלה רבות למען הצלת האוכלוסיה היהודית מצפרני הנאצים וחלק גדול אמנם הועבר בעזרת השל־

טונות למרחבי רוסיה. אולם רבים נשארו בעיר ועליהם היה למצות את כוס התרעלה עד תומה. לא על נקלה עלה להם לנאצים לדכא את האוכלוסיה בזויהיל. היהודים עמדו על נפשם ולפני שהוכרעו נאבקו אתם קשות וגם הרבו את חלליהם. עדות לכך משמש מכתבו של צעיר אחד מבני־זויהיל*. המכתב נתפרסם ב„פורווארטס".

הדבר היה בסוף שנת 1940. הגשר ברחוב ז׳׳טומיר נהרס לחלוטין. אח״כ שוב הופיעו הנאצים בעיר, תפסו את רחוב סיסלה והבתים הסמוכים לרחוב, כגון רחוב פולונויה, ז׳׳טומיר ורחוב בית־האסורים, ומשם החלו במעשי־תעתועיהם.

לראשונה פקדו על ועד הקהילה היהודית שימציאו יהודים לעבודת־כפיה ודרישתם זו היתה מכוונת כלפי זקנים וילדים. לאמתו של דבר כזו היתה האוכלוסיה של העיר, כי הגולים האחרים עזבו או שגויסו לצבא על־ידי השלטונות הרוסים.

חיות־הפרא הנאציות חשבו להם כי הרכב הגולים של העיר יקל עליהם את מעשי ההתעללות באוכלוסיה חסרת־המגן, אולם נחלו אכזבה מרה. כמו מתחת לאדמה היו מופיעים בעיר בחשכת הלילה אנשי־מחתרת והיו מקצצים בגרמנים ושורפים את מחסניהם ובתי־מגוריהם, פעם גם העלו באש את רחוב סיסלה והגרמנים נעורו בבהלה בחצות לילה והחלו לנוס מנוסת עכברים שנטרפה ספינתם.

נבצר מהם, מהרוצחים, לכבות את הדליקה שאחזה ברחובות ז׳׳טומיר ופולונויה והרחובות הסמוכים להם, ומצבם העגום והעלוב אילץ אותם לסגת לעיירה קורסטישוב.

ההגנה־העצמית היהודית בזויהיל, שלזכותה יש לרשום פעולות רבות בעבר מימי 1905—1919, הראתה את כוחה ואת נחת־זרועה גם לנאצים והשמידה מהם רוצחים למאות.

עם נסיגת הגרמנים לקורסטישוב נשמו היהודים לרווחה ואז יכלו גם לקבור את החללים היהודיים. יצוין, כי בזויהיל היתה מלחמה בין היהודים הפרטיזנים עם הנאצים והאוקראינים ועל כותב דברי־ימי היהודים של התקופה מוטל להדגיש, כי יהודי זויהיל לא הלכו לטבח ללא התנגדות חריפה. בתעודה שנמצאה אצל מפקד נאצי, מפקד הגרניזון הזויהילי נאמר, כי בפעולות־הנגד של היהודים הושמדו יותר ממחצית סוסיו וכלי־הרכב שלו ויותר משני־שלישים של חילותיו.

בראשית 1942 היו חודרים לזויהיל אנשים מקוריץ, קרמניץ ומהיערות שבסביבה ונלחמו בגבורה עם הנאצים, כן התמסרו לפעולות־הצלה של שרידי שארית הפליטה והודות להם הגיעו רבים מהם לא״י, ואלה שלא הצליחו עדיין להגיע ארצה — נמצאים לע״ע בפולין ובמחנות־הריכוז באירופה.

וכזה היה סיומה של פרשת־הגבורה של בני זויהיל:

ביום אחד הוציאו את אלה שעדיין נשארו בעיר, זקנים וזקנות, שההליכה היתה קשה עליהם. כולם כמעט החזיקו תינוקות על זרועותיהם, תינוקות העזובים מהוריהם שנהרגו. את אלה ריכזו על שטח שמלפנים עמד עליו בית־הכנסת הצ׳רנובילי ומשם הובילו אותם לביה״ק הישן. הקברנים עמדו הכן לפעולות. לא נשמעה אף אנחה אחת. אפשר היה לראות כיווץ שפתים, עינים מלאות זעם כלפי הרוצחים, ולשמוע את שירת ה„אני מאמין" ששואת החורבן הפכה אותה ל„שמע ישראל".

אך הנה קרה דבר־פלא: שני סבלים יהודיים, שעבדו בסביבת תחנת־הרכבת, הופיעו פתאום כשגרזינים בידיהם והתחילו בפעולת ריצוץ גולגלות של הנאצים. מובן שאותם השנים נורו במקום. אולם מחזה־דמים זה הפיח רוח עוז בלבה של נערה בת 16 ומפיה יצא משא דברים מתלהמים שנשאה על עם־האדונים, דברים שישארו לזכר־עולם בלב אלה שנשארו לפליטה מאותו מחול־מות.

וכה דיברה הנערה: אתם חיות אדם, אנו ניפרע מכם לא רק „עין תחת עין". אתם תקבלו את ענשו של קין. לא תמצאו מרגוע לנפשכם ולא תגיעו למנוחה; דמנו דם קרבנות נקיים וחפים יתבע נקם וגמול, הדם ירתח בגלי־סער ולא ידום עד שעריכם תחרבנה ובתיכם ייהרסו ותקומה לא תהיה לכם — — —

עם התמוטטותה של החזית הנאצית נעזבה שוב העיר — לחץ הצבא האדום מזה והתנועה הפרטיזאנית — מזה. היה זה בראשית שנת 1945. לאט־לאט החלו לחזור תושבי־העיר הניצולים והתחילו בהקמת ההריסות.

אכן, רבים מפליטי זויהיל הבקיעו להם דרך לארצות־המערב בתקוה להגיע לארץ. מעטים הצליחו בכך ורובם עדיין יושבים במחנות־הריכוז המפוזרים באירופה.

זויהיל — עיר ואם בישראל, הקיימת זה כ־200 —250 שנה, תרמה רבות לרוח האומה וכתבה דף מזהיר בתולדותיה.

מרדכי ביבר

---

*) כותב המכתב הוא בנו של בן־ציון גופמן. בני זויהיל הזוכרים את מלחמת־העולם הראשונה, ודאי יזכרו גם את בן־ציון גופמן שהיה אז ידוע בשם בנצי מלכה״ס והוא היה בעל בית־חומה בפינת רחובות סורבורנה וז׳׳טומירסקי מול הבית של לייזר שטיינדל אי לייזר צימלס. המכתב נשלח לדודו, אחי אביו של הכותב מרדכי (מוטל), שבעודנו נער לפני המלחמה הקודמת נסע לאמריקה.

א ו ש ו מ י ר

העיירה אושומיר ידועה גם בשם אישומאר וב־רשימות של ועד ארבע ארצות, מלפני מאתים שנה, בערך, נזכרת בשם איטשומיר *). היא נמ־צאת בין יערות במרחק עשר וירסטאות מקורוסטין וכ־30 וירסטאות מהורושקי על הנהר אושה. מעבר אחד של הנהר גרו היהודים ומעבר השני — האוקראינים, והיחסים היו ביני־הם תקינים בימים הרחוקים. עתיקה היא אושומיר אך לא נשתמרו פרטים מעברה הר־חוק. דורות רבים ישבו להם יהודי העיירה במש־כנות העוני שלהם וחיו חיי דוחק. רובם הגדול היו בעלי־מלאכה: נפחים, סנדלרים, עושי אופנים לעגלות ועוד. כאמיד כעני מצא כל אחד מהם במקומו או בסביבה הקרובה את מחיתו והסתפק במה שהצליח להשיג. הלך לבית־מדרשו ולרבי שלו, העמיד דור, השיא ב־נים ובנות ונשא בעול החיים האפורים של הגלות. אדם שפרנסתו היתה לקויה בדורות האחרונים, היגר לאמריקה על מנת להרויח, אם כי חשב את הדבר לחטא, אבל מה לא יעשה יהודי לשם פר־נסה? ויהודים־מהגרים אלה עמלו באמריקה והר־וויחו והיו שולחים משם כספים למשפחותיהם, עד שחזרו אחרי שנים לעיירתם, או שהוציאו אליהם לאמריקה את נשותיהם ובניהם.

בתקופת המגיד ר׳ אהרון מצ׳רנוביל (1820—1870, לערך) חי בעיירה ר׳ לוין קיפניס — מטובי העיר. בזמנו. היה זה איש המוסר, תלמיד — חכם גדול, מהקנאים שבין חסידי צ׳רנוביל. כיהן בעיירה כשוחט וחזן ולדברו היטו אוזן כמעט כל בני העיירה. אחיו ר׳ יצחק־בר היה בזמנו הרב היחיד של העיירה. אחרי פטירתו באה התפלגות באושומיר, וחסידי כל אחת משלוש השושלות ששלטו בעיירה: צ׳רנוביל, אוברוטש והורנוסטי־פל הזמינו כלי קודש לחוד, מאז היו באושומר שלשה רבנים, שלשה חזנים ושלשה שוחטים.

בשנות 1880 — 1905 לערך, התגורר בעיירה ר׳ יעקב אשר ברויזמן, שעלה לארץ־ישראל בש־נת תרס״ה והתיישב בראשון־לציון. הוא התפרנס מחנות קטנה והיה מראשוני חובבי־ציון בעיירה. נמצאו אחדים שהיו סרים לביתו והוא מקריא לפ־ניהם מהספר „יוסף חן". והימים ראשית צמיחת הציונות, עת שהחסידים נהגו קלות, לעגו ולע־תים אף לחמו בנוטים לתנועה זו. כך היו מתנג־דים לאסוף נדבות בקערות בערב יום הכיפורים בבתי־הכנסת, וביחוד חסידי הורנוסטיפל שרדפו ממש את חובבי־ציון באושומיר. משהוכרז על השקל הציוני והוצאה של חצי רובל על שקל היתה למעלה מכוחו של בן אושומיר, החלו מ־אספים לכך אגורה לשבוע בקופת האגודה.

(סוף יבוא)

א. אבטיחי — הדרי

*) בספר „פנקס ועד ארבע ארצות" המסודר בידי ישראל הלפרן (ירושלים תש״ח) עמוד 511, קטע תת־קפז; שנת תקי״א. ביום 7 בנובמבר 1750, (ח׳ חשון תקי״א) דן שר־האוצר (קרל אדרובונד׳ ש־דלניצקי) בסכסוך שבין ק״ק פינסק וגליל וואלין ב־נוגע לכמה ישובים בגליל קייב ופולסיה — כגון או־לבסק, בראצש, איטשומיר ועוד — שהיו שייכים קר־דם לפינסק וצורפו. בתוקף פסק־דין של בית־דין־ה־אוצר בראדום לגליל וואלין. שר האוצר העביר את דינם להתועדות ד׳ ארצות בשנת 1751 והחליט שעל הישובים להשתייך לק״ק פינסק עד שהועד יוציא את משפטו. לא ידוע אם הועד אמנם נזקק לענין זה.

ל א נ ו ב י ץ

עיירה יהודית־טיפוסית במחוז קרמניץ, השו־כנת על הנהר הורין בין העיירות ימפול ווישׂ־ניביץ שוכנות ההורין אף הן. עיירה קטנה שלא הצטיינה מעולם באישים מפורסמים או במאו־רעות היסטוריים חשובים, — כל חין ערכה טמון בזה שהיתה מלאה „יהודים ווהלינים" טובים, בעלי לב יהודי חם; אנשים עמלים, שחיו חיי מסורת יהודית ובנפשם הביאו לחמם, וכן סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים, משכילים וציונים.

תולדות יסוד העיירה אינן מבוססות אלא על זכרונות ושמועות מקוטעים שנמסרו מפי זקנים. עפ״י מסורת־עם יש לייחס את יסודה לתחילת המאה השמונה־עשרה. וזהו תוכן המסורת שהיתה רווחת בין זקני העיירה:

כברת־ארץ זו, שעליה השתרעה העיירה, היתה חלק מנחלאותיו הרבות של „פריץ" פולני אחד, שתפסו שטח נרחב של אלפי דיסיאטינות. פעם יצא הפריץ לסייר באדמותיו ובמקום אחד שקעה מרכבתו בבוץ עד למעלה מיתדות הגלגלים כך, שלא יכול להחלץ מן המיצר. כמשיח לפי תומו התבטא הפריץ בלשונו הפולנית, כי מקום זה מיועד להיות „לאן אוביאץ", כלומר מרעה־צאן. הדבר יצא מפי השליט ובמקום הזה, על גבעה הקרובה לביצה, נוסד ישוב בשם לאנובץ׳. מענין לציין, כי תושבי המקום היהודים והגויים, אשר שנים רבות שקעו ב„רפש הסטורי" לפני היות מרצפת אבן ברחובה הראשי, קראו לעיירה בשם „ביצה" (די בלאטע), ונבואת הפריץ נת־

קיימה במלואה, כי מסביב לעיירה השתרעו שטחי־מרעה נרחבים ושדות פוריים מאוד.

תושביה היהודים, שנקלטו לשם מכל הסביבה ואף ממקומות רחוקים שבמדינת רוסיה, הלכו ורבו במשך הזמן. לפי המיפקדים הממשלתיים הרשמיים היה מספרם בשנת 1847 בס״ה 523 נפש, בשנת 1897—1174 נפש (מתוך מספר כללי של 2525 תושבים), ובזמן ההשמדה האחרונה — למעלה מ־2000 נפש.

מראה העיירה לא היה שונה ממראה העיירות הסמוכות. רק בית־הכנסת הגדול, שעמד בראש הגבעה ושהיה נישא מכל בתי המקום, נראה ממרחק רב בהתקרב הנוסע לעיירה ושימש סימן־היכר מובהק. עוד בית־מדרש ו„קלויז״ ומספר בתי־תפילה קטנים ורחוב ראשי הוא „השוק״ (דער מארק) השלימו את התמונה הכללית.

גם החיים היהודיים שטפו באפיק רגיל. דורות על דורות עבד בעל־המלאכה בסדנתו והחנוני בחנותו ועל דוכנו. ביום־השוק, שהתקיים פעם לשבוע ומשך אליו מאות כפריים מכל הסביבה, היתה תלויה עיקר מחיתם של רוב היהודים. בבתי־המדרש נשמע הקול קול יעקב ו„בין מנחה למעריב״ שוחחו על דא ועל הא ועל פוליטיקה, כנהוג. גם הענינים הציבוריים נסבו מסביב לב־הירות רב וגבאי, מקום בבית־הכנסת ולהבדיל בבית־המרחץ, מחלוקת וריב על „כיבודים״ ועל דברים של מה־בכך. בקיצור — סדנא דארעא חד הוא. עד שקם דור חדש ורוחות חדשות החלו מנשבות ברחוב. דרך חרקים וסדקים חדרו לסמטאות האפלות של לאנובץ העיירה רעיונות חדשים על „השכלה״ וספרות, על ציונות ועל חלוציות וכו׳ שהובאו ע״י עוברי־אורח מקריים או „מורה־לשעות״ שבא ממרחקים. וכאן, כרגיל, נחלצו בחירוף־נפש האבות שומרי המסורת למל־המת־תנופה עקשנית נגד ה„שקצים״ הצעירים שהתעקשו אף הם וטענו, כי הגיע זמן של „ויתן מפני חדש תוציאו״. את מקום ויכוחי בית־המדרש של הדור הישן תפסו ויכוחי הנוער הי־הודי על רעיון וחזון, על תרבות הגוף והרוח, על תחית העם והארץ וכו׳.

בקשר ליחסם הנוקשה של הדור הישן לכל רעיון חדש, כדאי לציין עובדה מאלפת אחת: לפני למעלה משלושים שנה חזר סבו של כותב הטורים האלה מאמריקה, מקום שם עשה מספר שנים והספיק לקלוט משהו מן המושגים החדשים השוררים בעולם הגדול. כמתפלל ותיק לש־עבר בבית־המדרש חזר לאכסניה שלו, אך לא יכול שוב להשלים עם התנאים והמצב ששרדו שם מדורי־דורות. על דעת עצמו הלך לפני חג הפסח ועשה מעשה נועז, הביא אשה לשטוח את רצפת בית־המדרש לכבוד החג. הדבר עורר סע־רה גדולה והעיירה היתה כמרקחה. היתכן? — טענו היהודים החרדים, ור׳ יענקיל יהודי בר־אורין בראשם — זה עשרות בשנים קיימת מסו־רת־אבות לטאטא את בית־המדרש במטאטא של זרדים, והנה בא יהודי „אמריקאי״ ומכניס ממנ־הגי הגוי וחוקותיו!..

אך מה שלא יעשה השכל יעשה הזמן. ההשפ־עות הכלליות נגעו לאט־לאט גם בדור הישן, וביחוד לאחר הכרזת־בלפור, כאשר ענין הגאולה נעשה מוחשי יותר. ואם עד אז נהגו אנשי לנו־ביץ מנהג הכנסת־אורחים בכל עובר־אורח, וכל שד״ר שנזדמן לשם מעולם לא שב בידים ריקות, — הרי מעכשיו צרכי ארץ־ישראל ובנינה תפסו מקום נכבד בראש דאגותיהם. כולם, כע־שיר כרש, הרימו את תרומתם לקרנות הלאומיות בחרדת־קודש ובדמעות־גיל.

מעסקני העיירה הציונים בתקופה האחרונה היו בני המשפחות בורשטין וזינגל, וכן פרידה שצוגל שיצאה לאמריקה וממשיכה גם שם בציבוריות הלאומית ופועלת לטובת בני ווהלין ואוקראינה.

והדור החדש? — בשבילו התחיל ממש תור־הזהב. הגיע זמנו לצאת מהמחתרת. לא עוד נח־שבו בעיני ההורים כבנים סוררים־ומורים ולא נרדפו יותר על פעולותיהם הלאומיות. והנוער החלוצי הנלהב, שברחובותיה הצרים של לנוביץ חזה במסתרים את חזון גאולת ישראל, ניגש מעכשיו במרץ רב לפעולות הגשמה. הוקם בל־נוביץ „בית־ספר „תרבות״, בו קיבלו בני־ישראל ובנותיו חינוך עברי ספוג רעיון שיבת־ציון וחי־בה לקניני־הרוח של העם. ספרית „תרבות״ הי־תה מהגדולות והעשירות בכל הסביבה. וההס־תדרות הציונית הכתה שרשים עמוקים וזרמיה השונים ו„החלוץ״ בראשם הקיפו את כל חוגי הנוער בעיירה.

אולם ההורים, עם כל המפנה שחל בהשקפתם על הפעולה למען א״י, נשארו בכל־זאת אדישים ביחס לעלית בניהם ובנותיהם ארצה. שוב תת־חילה מלחמת אבות ובנים. ההורים רצו לראות נחת בבניהם, שישאו להם נשים ויקימו בית בישראל כהלכות גוברין יהודאין, אך הבנים, שרובם חניכי בי״ס „תרבות״ וכולם בעלי הכרה לאומית, רוח אחרת היתה עמם. בערמה ובסתר ברחו „מיון המצולה״, שעליה נוסדה לנוביץ וע־ליה גאותם של תושביה מהדור הישן, ועלו ארצה והצטרפו לבניה־בוניה. ואמנם נמצאים בני לנו־ביץ במספר ניכר בערים ובקיבוצים בכל פינות הארץ, כולם אנשי עבודה ועמל, אנשי תרבות והגנה, העומדים על משמר המולדת בגוף וברוח.

אך לדאבון לבנו הגדול הקדים לעלות הכורת והלך גדול מהנוער לא הספיק לעזוב את לנוביץ ונפל בין הנופלים. בשנים 1941—2 זמם וגם ביצע הצורר הנאצי הארור את „מפעלי־ההשמדה״,

בהם ניספו כל יהודי העיירה מנער ועד זקן ולא נשארו מהם אלא שרידים מעטים, שברחו והצטרפו לפלוגות פרטיזנים. אולי במשך הזמן יתעוררו בני לנובין בארץ להנציח את עיר מו־לדתנו, בה עמדו בתי אבותינו ובה חלמנו את חלום הדורות של גאולה ותחיה. אך לע"ע תש־מש לה רשימה צנועה זו מצבת־זכרון.

ובהזדמנות זו רצוננו להציב בזה ציון לרבנו ר' מוטיל ז"ל, שממימיו שתינו בימי ה„חדר". יהודי תלמיד־חכם מובהק וגם משכיל, שחוץ מתורה שבכתב ובע"פ שתל על לוח לבנו אהבה בלי גבול לעבר המזהיר של עמנו וכן תקוה עזה לע־תיד גדול. הוא גם השכיל לחשל בנו אופי ורצון ללחום להגשמת שאיפותינו.

ש ק ל

נ א ר ו ד י ט ש (נרודיצ'י)

לכאורה עיירה ככל העיירות. לפי מבט ראשון, עיירה וואלינית טיפוסית בחיצוניותה ובאורח־חייה הפנימי — בעיניי הכלל ובעסקי הפרט של התושבים. ואעפי"כ עיירה לא־רגילה שרב בה המ־יוחד והאפייני, בגלל המקוריות שנתגלתה באנשיה.

התבלטו ביחוד לומדי התורה שבעיירה; היו אלה למדנים מובהקים, תלמידי־חכמים מופלגים, יהודים תורניים ושלמים. שהצטיינו מי בחריפות ומי בבקיאות, ומי בשתי הסגולות הטובות שב־חובשי בית־המדרש גם יחד.

המשכילים שבעיירה אף הם לא נחשבו בינוניים, אלא בעלי שיעור־קומה — אנשים שיצאו להם מוניטין בסביבה. כמה מהם היו למופת בידיעותיהם ובפעולותיהם. רובם התמסרו לרעיון הציוני ושקדו על אוסף כספים למטרות ציוניות ועל החדרת הציונות לחוגים רחבים.

נרודיצ'י הצטיינה גם בחסידים שבתוכה, ואנשי־שלומם של האדמו"רים מצ'רנוביל ומהורנוסטיפיל — השושלות שהתחלקו בשלטון ובהשפעה שם, — תפסו מקום כבוד לא רק בעיירה עצמה, אלא בכל מקום ונחשבו על טובי החסידות שבאוקר־אינה. אפילו משכילי המקום לא היו רחוקים מה־חסידות ומרוחה.

ומחסידים לאנשי מעשה: התכונה להיות למעלה מהרגיל לא נתגלתה בחיים הרוחניים של התו־שבים בלבד. היו בעיירה אנשים עשירים ולא חסרו בה, כמובן, גם עניים, אלא שגם בנידון זה לא היו אלה סתם אמידים מצד אחד ומחוסרי־אמצעים מצד שני, כי אם עתירי־נכסים ובעלי עסקים מבוססים, מכניסי רווחים בשפע, כגון מעמד הגבירים והנגידים שבעיירה ומאידך גיסא — בין דלת העם — אביונים ממש, קבצנים־שבקבצנים.

אלמלא האוירה של תורה והשכלה שהיתה שוררת בנרודיצ'י זו, מי יודע אם העניות היתרה לא היתה מנוולת ומנוונת את הנוער, את הדור הצעיר שבשכבות העניות. אולם תלמידי החכמים והאנשים המשכילים שבעיירה האצילו מרוחם על בני העניים שמהם תצא תורה, ולא ניתן כל מקום לעם הארצות בעיירה.

בנים אלה מהגיל הצעיר ביותר היו מצויים כבר בבתי־המדרש, שוקדים על לימוד התורה יומם ולילה ומתאמצים לקנות דעת ולהצטיין. זהו שגרם לה לנרודיצ'י, שתתפרסם גם באברכים מצויינים ושממנה יצאו מלמדים ומורים להרביץ תורה לילדי ישראל בעיירות וואלין ובמחוזות רחוקים יותר.

בהגיע עונת „בין־הזמנים" ידעו כבר כי מנרודיצ'י אפשר להביא גם מלמד טוב, בעל ידי־עות עמוקות בלימודי היהדות וגם מורה משכיל, בעל כשרונות פדגוגיים וכו'. את התורה וההש־כלה, שצעירי נרודיצ'י רכשו להם תוך יגיעה עצמית והתמדה רבה, כי „ישיבות" מפורסמות ובתי ספר לא היו בה, — הפיצו צעירים אלה אחר־כך במאות קהילות בישראל, בערים ובכ־פרים, הקימו תלמידים הרבה ועשו לה לנרודיצ'י שם טוב, שם עיר המגדלת ומחנכת מורים ומחנ־כים — מרביצי תורה וחכמה בישראל.

ברם, לא רק מלמדי־תינוקות ומחנכי־נוער יצאו מנרודיצ'י. מאברכיה הברוכים בכשרונות היו שהגיעו לדרגות גבוהות — לדרגות מורי־הוראה בישראל ואף למעלת גאוני־הדור. בין אלה יזכרו לברכה שני האחים, ילידי המקום, הרבנים ר' מנחם נחום ור' מרדכי דב, בני ר' יעקב וקר־יינה וייסבלאט זצ"ל. הם גדלו בבית עני (אבי־

הרה"ג ר' מנחם נחום וייסבלט זצ"ל.

רב בקיוב, בעה"מ ס' „מחצית השקל" על יו"ד, „פרדס רמו־נים" על תרי"ג מצוות, „עלי גפן" — מוסר ועניני הדת וה יהדות, „מים טהורים" על הל־כות מקוואות", שו"ע אבן העזר עם „מטעמים ומעדנים" ועוד. כן חיבר לוח הכולל כל ימות עולם ולוח־כיס כללי עולמי.

נולד בנרודיצי: ר"ח אדול — תרכ"ד.

נפטר בקיוב: אחרון של פסח — תרפ"ה.

הם, חסיד קרליני נלהב, התפרנס מיגיע כפיו) אולם ספוג אהבה והערצה לתורה. שני הבנים למדו ויגעו בתורה מילדותם והצטיינו בכשרונותיהם. כשגדלו (תרתי משמע) ניהלו „ישיבה" גדולה במאלין ואח"כ עלו לכסא הרבנות. הגדול שבהם היה אחד הרבנים הראשיים בקיוב בשנות תרס"ב—תרפ"ה, חיבר הרבה ספרים תורניים וגם לוח עולמי. נתפרסם כמשיב בדברי הלכה וכ־ אחד מגאוני התקופה בעולם הרבנים. האח השני והצעיר נודע כמטיף עממי נלהב ובכוחו זה מילא שליחויות בשם ה„חפץ חיים" לייסד אגודות לומ־ די־תורה בקהילות ישראל ואח"כ בשם הרב ריינס לטובת ה„ישיבה" בלידא. הוא היה רב בעיירות אליזרקה (תרע"ג—תרע"ו), וולדניק (תרע"ז— תרפ"ג) ובשנותיו האחרונות, בימי שלטון הסוב־ יטים, בז'יטומיר. *)

בין בני נרודיצ'י היו גם עסקני־ציבור חרוצים למופת. מהם יזכר ר' אליהו שכטר, איש־הציבור הפעיל שהיה מסור לעניני הכלל בכל לבו והיה בעל השפעה רבה. גם בנו יעקב שכטר הלך בעק־ בות אביו והיה עסקן טיפוסי גדול וכן גם נכדו שמחה, שהתבלט בעסקנותו בעיירה ואף בעברו לגור במוסקבה, בשלטון הסובייטי לא נמנע מל־ הבליט את חסידותו והמשיך לעסוק שם בעניני כלל־יהודיים. כן הצטיינו בעסקנותם משפחת שאול רייזברג ואחרים. בין בני הנוער הציוני שהפיץ את הרעיון הלאומי במקום, היו מכל החו־

*) תמונתו נתפרסמה בקובץ א' כרך א' ילקוט ווהלין.

גים, משכילים ושומרי מסורת עד הכיבוש הסובייטי.

העיירה נקראה בפי יהודים נארודיץ' ומנתה קרוב ל־3000 נפש (כשש מאות משפחות) יהו־ דיות, שברובם הגדול עסקו בבורסקאות, מי כבעל־ עסק ומי כעובד אצל אחרים. לא חסרו שם חנוו־ נים יהודים, כרגיל. הישוב היהודי בנרודיצ'י הוא עתיק־יומין. בתקופת שלטון פולין העתיק נראה מתעודת בית־משפט משנת 1683, שאז כבר היו תושבים יהודים בעיירה. בשנת 1765 מנתה קהי־ לה יהודית זו 241 משלמי מס־גולגולת. במפקד הרוסי משנת 1847 היו בה 978 נפש יהודים וב־ 1897 הגיע מספר היהודים ל־2054, מבין המספר הכללי של 4576 התושבים (50% בערך).

בתקופה האחרונה ישבו על כסא־הרבנות בע־ יירה שני רבנים, מורי־הוראה מובהקים, הרה"ג ר' אליהו יהודה ז'ורבל ז"ל. שני לו הרב ר' פייביל ביכמן. זצ"ל, שהיו גדולים בתורה וניהלו את עדתם בכבוד. בימי המהפכות והמבוכות שע־ברו על רוסיה ואוקריינה בשנות 1917—1919, לא נפגעו יהודי נרודיצ'י במיוחד ורק המחנות שע־ברו בה ניסו לשדוד את היהודים כדרכם אז. אולם במלחמת־העולם השניה היה גורלם כגורל שאר היהודים בישובי ווהלין: העיירה נכבשה ע"י קלגסי היטלר ונאנחה קשה תחת שלטון הנא־ צים. זחיים היו קשים מנשוא ולא ארכו הימים ובניה הוצאו להורג ולשמד.

תמה פרשת נרודיצ'י.

הרב יונה הוכמן

קורוסטין

(איסקורוסט)

לפני כאלף שנים קראו למקום איסקורוסט והוא שימש עיר מרכזית לשבט הדרבליאנים בתקופת איחוד השבטים הסלאביים לממלכה רו־ סית. בקרבת עיר זו נהרג הנסיך איגור בשנת 864. שם העיר הוסב לסקורוסטין ולקורוסטין. היתה זו עיר לפי מושגי הימים ההם ועברו עליה, כנראה, מלחמות ופגיעות בזמנים שונים. בדורות האחרונים ראו אותה כעיר פרובינציאלית לא־ נאוכלסת ביותר בסביבת ביצות ויערות על הנ־ הר אושה ונחשבה כעיירה במחוז אוברוטש, ווהלין.

מתי החלה התישבות יהודים בקורוסטין קשה לברר, אך נראה שמהמאה הי"ט היה מספר היהו־ דים בעיר כמחצית כל התושבים. לפי מקורות היתה בראשית מאתנו עיירה בת 295 חצרות ומ־ נתה 2467 תושבים. במפקד משנת 1847 גרו בה 331 יהודים; ב־1897—1266 יהודים. ב־1923— 4322 נפש־יהודים ולאחרונה ב־1926 הגיע מספר היהודים ל־6089 שהיוו 50% מהאוכלוסיה הכללית.

היהודים גרו במרכז שהיה רחוב ארוך וצר וסמ־ טאות לו מעברים. בצדי הרחובות ובקצה העיירה עמדו בתי התושבים, שכולם כמעט היו אוקראינים.

מצבה הגיאוגרפי הביא עמו לקורוסטין תחנת־ רכבת ראשית, במרחק 2—3 פרסאות מהעיירה, שממנה הסתעפו ששה—שבעה סעיפי מסילה. הו־ דות לתחנה זו התפתחה העיירה במדה ניכרת ב־ תקופה האחרונה והישוב בקורוסטין עלה.

בקהילת קורוסטין היו תמיד רב, שוחט, כלי־ קודש ומוסדות קהל כבכל ישוב יהודי. בימים רחוקים ישב על כסא הרבנות ר' זאב־וולוויל זצ"ל, איש גדול בתורה, עניו ובעל מדות נעלות. בדלקה הגדולה בשנת 1903, כשעלה הרחוב היהו־ די על שני בתי הכנסת שלו באש, יצא הרב ר' זאב־וולוויל עם שליחים מבעלי־הבתים לערי הס־ ביבה ואספו כספים לבנין בתי־הכנסת ומוסדות הציבור מחדש ולהושטת עזרה לנשרפים נצרכים, ואמנם הוקמו הבנינים במשך זמן קצר בצורה נאה יותר ובית־הכנסת הגדול היה בנין נהדר. אם לא

התבלטו גדולים בתורה בעיירה זו, היו בה מכל מקום יהודים יראי־שמים, עסקני־ציבור ובעלי־בתים מכובדים למופת. אחרי הרב ר׳ זאב־וולוויל שימש בכהונת רב המקום ר׳ לייזר שכטמן משנת 1921 עד היגרשו ע״י השלטון הסובייטי ב־1923 ואת מקומו מילא הרב חיים מטוסוב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה המדינית ברוסיה קמו בעיירה, בהשפעת התעמולה של הסובייטים והאוקראיניים, מפלגות שונות. הופיעו בין התושבים מצדדים שונים בשלטון זה ובשלטון אחר, נפגשו בעיר ובתחנת הרכבת מחנות לוחמים זה בזה. זכורה מלחמת האזרחים ב־אוקראינה בשנות 1918—1920 שבה נפגעו היהודים, והיו מקרים של פגיעות גם ביהודי קורוסטין.

משנת 1920 התבסס השלטון הסובייטי־אוקראיני במקום. הופיעו קומיסרים מהמרכזים ואתם אנשי היבסקציה, שדאגתה היתה להסדיר את חיי היהודים במשטר החדש. אולם לחץ השלטון החדש לא הורגש כבערים גדולות. העיירה נעשתה עיר־ספר, הגבול הרוסי פולני עבר במרחק 60 ק״מ ממנה, וצבא־גבול רוסי הוכנס ועמד בעיר ובקרבתה.

היבסקציה שפרשה אז את שלטונה ברחוב היהודי רדפה את הדת ונושאיה, אך עדיין לא אחזה באמצעים חריפים נגדם, אם־כי השפעתה הלכה וגדלה ולאט־לאט נדמו מנהגים, נפסקו סדרי יהדות ובוטל החינוך החרדי—מסורתי, גם נתרופף הקשר בין הקהילות ובתוך הקהילות עצמן. הרבנים היו חסרי כח לפעול וסכנה נשקפה לקיום מצוות היהדות. נוכח תופעה זו התעוררו בסתר כמה מגדולי הרבנים, ובראשם הליובאויצ׳ר׳ שלום בר שניאורסון, שישב אז בלנינגרד, לטכס עצה ולקדם פני הרעה שירדה על היהדות, הדת ונושאיה ע״י המחריבים והמהרסים מבפנים. הם ראו צורך לכנס את רבני המדינה לתכלית זו, אולם לא עלה בידם בשום מקום להשיג לכך רשיון מאת השלטונות. הדבר אמנם, לא היה קל ופשוט, אך סוף סוף עלה בידי עסקנים פעילים, ר׳ זיסיה ויגרייזר מקורוסטין והרב מר שלום

מהמשתתפים בכינוס הרבנים בקורוסטין, תרפ״ז—1926 הרבנים: יהושע השיל זמסקי מרוסטוב; זיסיה פרידמן מאודיסה; שלום הוכמן ואהרן טברסקי ממלין; שמואל קיפניס מאברוטש; יעקב לויצקי מאוליבסק; אהרן איזנברג מז׳יטומיר; שלמה יוסף זוין מנובוזיבקוב; שמריהו מקליר (בשם הרב יוסף יצחק שניאורסון) מלנינגרד; דוד קמינקר, לוי גרוסמן, מאיר גרשון פרידמן, חיים מטוסוב, אברהם הורנשטיין, משה הנפלד וברוך רוקח מקיוב; יוסף נודלמן מאושומיר; מרדכי ויסבלט מולדניק; בן ציון פרידמן מאושומיר; ישראל דובנר ממלאין; שמריהו שינדרמן מבאואר; גדליהו משה גולדמן מזווהיל; אברהם רפפורט ובן־ציון ברגובסקי מרדומיסל; יצחק שלייפמן מלוהין; זיסיה ויגרייזר, אברהם צ׳רקאסקי, משה יוסף מלמד ואליעזר שכטמן מקורוסטין; פייביל גורודצקי מקורוסטישב; יוסף שפירא מוניצה; משה טרשצ׳אנסקי מקרמנצ׳וג; רבינוביץ — עורך „המליץ״ מלנינגרד; אליהו סנדליר מזולוטונושה; אברהם ברמן מנרודיטש; הרב שמואל משפטובקה; הרב זאב־וואלף מלבקיאב; הרבנים מאמילצין, מהורודניציה, מפאשין ורבים אחרים.

הוכמן, שמואל קיפניס מאוברוטש ויעקב לויצקי מאוליבסק, בעזרת תומכים אחרים שעמדה להם השעה, לקבל את הסכמת הג. פ. או בקורוסטין לעריכת כינוס רבנים אזורי משלושת המחוזות ז'יטומיר, שפטובקה וקורוסטין בלבד. הרשיון ניתן לדיון רק בשאלות: איחוד הקהילות, טהרת המשפחה וכשרות, אך יומים לפני פתיחת הכינוס נתקבלה הוראה להוציא מסדר הדיון את שאלת הקהילות. ודאי הכריעה בזה יד היבסקציה, שלא היו מרוצים מכל הכינוס. אך רשות היתה להזמין אורחים לכינוס מן החוץ, שבזה השתמשו כמובן והוזעקו רבני כל הערים והעיירות, ובמקום 25 רבני האזורים באו למעלה מתשעים ממקומות־ישוב שונים ברוסיה, מגדולי הרבנים ומפאר היהדות. על השאלה של ויגרייזר אם סגור הוא הכינוס או פתוח נענה ע"י הג. פ. או: אצלנו ברוסיה החפשית אין מה להסתיר, הכל צריך להיות גלוי לעין השמש. מסדרי הכינוס לא היו, אמנם, מרוצים ביותר מהפומביות, אך הברירה לא היתה בידם, הרב קיפניס ביקר במיוחד את הרב יוסף יצחק שניאורסון בלנינגרד, דן אתו באריכות והם קבעו סדר הכינוס ותכנית להצלחתו, אף דאגו לאמצעים ועוד (הרב שניאורסון שלח לכינוס נציג שלו, כי היתה בנוכחותו סכנה לכינוס ולו עצמו).

הרבנים קיפניס, לויצקי ושינדרמן ואתם ועדת עסקנים מבעלי־הבתים של קורוסטין ניצחו על הכנת הכינוס, הוזמנו חדרים בבתים פרטיים לאי־כסון האורחים בעיר ואפילו העגלונים ידעו לקדם בסבר פנים יפות את האורחים הרבנים שהגיעו לכינוס. בעיר הורגש חג יהודי מיוחד במינו, בית־הכנסת הגדול, בו נערך הכינוס, היה צר מלהכיל את 1500 הנאספים שבאו לראות בפתיחת הכינוס ושוטרים עזרו לצירים להיכנס לישיבה מרוב דוחק. היה זה מחזה נהדר ומעמד גדול בפרט ברוסיה הסובייטית. נציגי השלטון ושליחי היבסקציה ישבו בכל ישיבות הכינוס שנפתח ביום ג'־י"ז מרחשון תרפ"ז (אוקטובר 1926) ונמשך שלושה ימים רצופים. הם הקשיבו לכל המדובר בכינוס ולתוכן הברכות שכללו גם שאלות מחוץ לסדר־היום, וע"י כך הערימו על הסדר והבריחו דברים שרצו להשמיע, אם כי הדבר הורגש ע"י המשגיחים היבסקים. מזכיר הכינוס היה הרב שלמה יוסף זוין ועליו היה להגיש דו"ח לשלטון. הכינוס עבר בהתלהבות רבה וקיבל, אמנם, הח־לטות, אך היו סימנים לכך שהדבר כרוך בתוצאות בלתי־נעימות, וביום האחרון עם השירים והרי־קודים של הקהל מיהרו רבים מהאורחים להסתלק מהעיר. ידועות החקירות שנערכו אחרי הכינוס אצל רבים מהצירים והחשדות שהטילו בהם על מגמה להתערב בענינים השייכים לשלטון ורצו לראות בהם קונטר־רי־בולוציה, ושכתוצאה מזה נעצר הרב קיפניס והוחזק במאסר שלושה שבועות. נקל לתאר את הלך־הרוחות אצל הרבנים שאחרי הכינוס החלו להרגיש יותר את היד הנוגשת ונשאר להם לפעול באופן נפרד, בזהירות ובמחתרת בעניני דת ודין.

חיי היהודים בקורוסטין במשך עשרים שנות השלטון הסובייטי עד הכיבוש הגרמני לא נשתנו בהרבה מהחיים ביתר ישובי היהודים בווהלין ואוקראינה. במסע השמד של הנאצים בשנת 1941 בא הקץ על קהילה צנועה זו. אין פרטים על אופן חיסולם של יהודי קורוסטין, אך ידוע שרק יחידים מיהודי קורוסטין נשארו בחיים לפליטה.

הרב שמריהו שינדרמן

נארינסק

צנועה ושקטה היתה הקהילה היהודית של נארינסק כל השנים. אנשיה — יהודים מאמינים בני מאמינים, ברובם הגדול חסידי צ'רנוביל וסטולין, היו להם בצנעה חיי־פשטות ורקמו את מסכת הוייתם הקרתנית. מספרם לפני מלחמת־העולם הראשונה היה כמאה וחמשים משפחות, המטופלות בבנים ובנות (לערך 800 נפש). מצבם הכלכלי היה בלתי־יציב, אך הם הסתגלו לחיים הדלים של עיירות פוליסיה. פרנסתם היתה בעיקר על הבורסקאות. הם גם חכרו חלקות אדמה מאחוזת הגנרל לברונסקי לזריעה לצרכי עצמם, והיו ששלחו יד גם במסחר זעיר, קנו ומכרו איש מרעהו ולנכרים מהסביבה, עסקו בפרי גנים ובמלאכות שונות.

ה' השיק, סוחר־היערות היחידי שעשה חיל — נחשב לעשיר העיירה, אולם בעלים־בעמם שנת־ברכו בתורה וגדולה כאחת היו הרוזנשטיינים, ר' יצחק־אייזיק רוזנשטיין הזקן, ואחריו בנו ר' לייבוש, ולסוף נכדו ר' משה, שהיה ידוע בשמו הטוב ר' משה'לה נארינסקר, — נתפרסמו ברבים בחסידותם, בנדיבותם ובמעשיהם הטובים בכלל כל הימים

ר' משה נארינסקר היה חסיד צ'רנובילי קיצוני ובעל־תורה, והיה מבלה שבועות על חדשים בחצר הצ'רנובילי, בהזניחו את ביתו ואת עסקיו. הוא היה גם יודע נגן בכנור ונחשב לאמן בנגינה היהודית בזמנו. חתנו היה הרב שמואל קמינקר, נכדו של הרה"ג ר' שמואל קמינקר הנודע לגדולה וברכה. בניו של ר' משה'לה יצאו בדרכי אבותיהם, ובהיותם תלמידי־חכמים וע־

שירים, שימשו מופת לכל בני העיירה, מהם ראו בני נארינסק והתרגלו לקביעת עתים לתורה, הרבו במעשי צדקה וחסד ועוד.

לא תהיה הפרזה בדברים: נארינסק היתה אכסניה של תורה ומסורה ומקובלים היו על אנשיה מנהגי הכנסת־אורחים ויחסי אחוה ורעות בינם לבין עצמם. הרוזנשטיינים היו חוכרי משרפות יין־שרף וטחנת־קמח ומחזיקי האחוזה שבעיירה, ומהם התפרנסו יהודים רבים.

ילדי העיירה למדו מילדותם בחדרים אצל מלמדים, כנהוג בימים ההם. ממלמדים אלה יעמוד על הברכה ר׳ צבי הרשיל חפץ, תלמיד־חכם גדול ולמדן מובהק, משעזב הלה את נארינסק ועבר לגור בכפר ליד בנו — לא חדל אף שם מהרבצת תורה. כמה מהנערים המבוגרים יצאו מנארינסק לישיבות ומהם למדו בשנות 6־1904, לערך, בקוביץ של ר׳ שמואל נח שניאורסון בבן־ברויסק (שמואל קיפניס אהרן קמינקר ואחרים) שהצטיינו במשנתם והוכתרו אח״כ כרבנים: ר׳ שמואל קיפניס כרב באוברוטש — משנות תרס״ח עד תרפ״ה, ר׳ אהרון קמינקר כרב בסברוב — משנת תרס״ט עד תרפ״ה. שניהם עלו ארצה, הראשון — בירושלים, והשני — חבר הרבנות הראשית בתל־אביב.

כשהתחילו מנשבות רוחות המהפכה ברוסיה ובואוקראינה, קמו בעיירה ציונים ובונדאים, אך לא במספר רב. לאחר שנקבע בעיירה השלטון הסובייטי, היגרו כמה מבני העיירה והתפזרו. ליהודי נארינסק החרדים היה קשה להירתם בעגלת השלטון החדש, שרדף אז את הדת; לבם לא הלך אחרי החידושים והם השתדלו להמשיך בהיים הקודמים עד כמה שניתן. בשנת תרפ״ה עזב הרב קמינקר את קהילתו, שהלכה ונהרסה, כה עברו כעשרים שנה על קהילתו נארינסק עד שעלה הצר האויב הנאצי וכבש את העיירה מידי הרוסים.

באו ימים קשים ומרים ליהודי נארינסק שאין להעלותם על הנייר. לפי מכתב שהגיע מאת ראובן שרמן מנארינסק מיום ז׳ שבט תש״ח (18.1.1948) לאחיו אהרן שרמן בתל אביב — ברחו כמה מיהודי המקום לרוסיה בשעת נסיגת הצבא האדום, אך הרוב נשאר במקום והושמד ע״י קלגסי היטלר. בחזרו מרוסיה לעיירתו מצא בה שבעה יהודים בלבד, ובמשך הזמן התרכזו בעיירה כשמונה־עשרה משפחות ניצולות, כולן שבורות, ביניהן: הוא עצמו עם בתו לאה; אהרן רוזנשטיין, יעקב ואסתר — מלכה׳ס; גדליהו החייט; יצחק אלקה׳ס ואחרים. מיד לשובו דאג יחד עם חוזרים אחרים לקנות ספר־תורה והחלו להתפלל יחד, אולם „מנין" קשה היה לאסוף בראשונה. מצב השרידים בעיירה אינו טוב ביותר, חסר להם הבטחון בעתיד ומתבלטת השאיפה לצאת מכאן למרכזים יהודיים.

הרב אהרן קמינקר

אוליבסק

בחבל לא מפותח, בסביבת יערות וביצות בפוליסיה הוהולינית עמדה העיירה אוליבסק. מניחים שהיא מונה כבר כמה מאות שנים. בפרטיכלים של ועד ארבע ארצות נזכרת אוליבסק בשנת 1750 לרגל העברתה מעיר פינסק, בעניני תשלום מסים, לגליל ווהלין. כבר בימים הרחוקים ההם היה בה ישוב יהודי ניכר אולם מספרים עליו חסרים. לפי מפקדים של הרוסים נמצאו בשנת 1847 בעיירה 845 יהודים; בשנת 1897 עלה מספרם ל־1187; ובשנת 1923 הגיעו ל־1494 נפש.

בין העיירות החשובות שבמחוז אוברוטש היתה אוליבסק, לא רק באוכלוסיתה, כי אם בסחרה, בדרגת התפתחותה, בקשריה עם מרכזים, בעשרה וברמת חייה. באוליבסק גרו סוחרי־יערות רבים, ביניהם אמידים, נדבנים וטובי־לב, אנשי כרך ובעלי מעוף, שבאו מן החוץ והם עמדו במגע עם מרכזי המסחר במדינה. כאן היו משרדי היערות וסוחריהם. ובעיירה בלטה שכבה של אנשי־מעשה שהטביעה את חותמה על כל מהלך החיים והתנועה במקום. כל זה התפתח מאז שנסללה מסילת־הברזל קיוב — קובל (1890 לערך), שעברה דרך אוליבסק. הקשר עם קיוב נעשה חזק וממרכז גדול זה שאבה העיירה הומר ורוח והיא גדלה ופרחה. בעל האחוזות בולאק, שרכש מנסיך פולני את יערות סוביץ׳ובילוביז׳ כעשרים אלף דיסאטינות, מינה למנהלו את הרשל ז׳לזניאק מכפר ברזוב והלה העסיק את בניו וחתניו במשרות שונות ביערות ובאחוזות. אחר זמן־מה נעשו בני משפחת ז׳לזניאק לסוחרי יערות ועשו חיל. בולאק סלל קו־מסילת־ברזל מיוחד מתחנת הרכבת אוליבסק לתוך יערותיו בעומק 40 פרסאות להובלת עצים וחומרים, עמד בקשרים עם סוחרי־היערות שבעיירה, לקח מהם כספים, שנזקק להם לרוב ומכר להם חלקות יער. עבודה לא חסרה ליהודים וללא יהודים בעסקי היערות ובמסחר בתנובת היערות, השדות והכפרים.

עם פיתוח העיירה יסדו היהודים בשנת 1908 בנק לקרדיט הדדי, שהיה מוסד חשוב בשביל הסוחרים. מנהלו היה בנימין גוטסמן, ומחברי ההנהלה — אבא חיים שפירא, ליפא מרגלית, ח־

יים גרנרוט ואחרים. התקיימה גם קופה להלוואה וחסכון שמנהלה היה משה ברייטן ומעוזריו — בועז איזנברג ומאיר רוזנשטין וגזברה אליהו קפלן, מוסד זה נוסד ב־1906 ע״י יק״א בשביל המוני היהודים שבעיירה. בשנת 1912 היו לו 471 חבר, אולם בשנות המלחמה בוטל.

ראוי לציין שכמעט כל יהודי אוליבסק חיו בידידות ויחסי־אחוה שררו ביניהם כל השנים עד השלטון הסובייטי.

אם כי יהודי אוליבסק היו חסידים (סטולין, צרנוביל, מקרוב טריסק הורנוסטיפל וברזנה), עם זה נטו לציונות, תמכו ברעיון, הקשיבו לנואמים שבאו אליהם, תרמו בעין יפה לקרנות ציוניות, נתנו לבניהם לפעול באגודה הציונית והיו כאלה שבעצמם השתייכו לתנועה זו. ב־1912 התארגנה אגודת ילדים (בני 9 — 14) „דרכי עבריתי״, שהתקיימה כמה שנים והיה לה מועדון וספריה. ילדי אגודה זו החיו במקום את השפה העברית ומהם גדל דור ציוני.

הציונים לקחו חלק פעיל בועד העזרה לפליטים יהודים, שגורשו ע״י צבאות רוסיה בראשית המלחמה הראשונה (15—1914) ממקומותיהם. הפעילים היו: משה שלייפמן, משה קרשון וישראל מאנס. ועד זה עמד בקשרים עם ועדים אחרים ועם המרכז בקיוב ודאג לעקורים, שעברו ברכבות דרך תחנת אוליבסק בהספקת מזון ועוד. בני אוליבסק נענו לנצרכים בעין יפה וביד נדיבה.

לרגל הכרזת בלפור ערכו ציוני אוליבסק תהלוכה פומבית בעיירה ולפי הזמנתם צעדו בראש ההתהלוכה רב העדה ר׳ אהרן קונדה, העסקן הציוני ר׳ אבא חיים שפירא ואחרים מבני העיירה, קטן וגדול.

בימים רחוקים ישב על כסא הרבנות באוליבסק ר׳ יצחק לרמן. אחריו (1893 לערך) כיהן כרב העיירה ר׳ זלמן קונדה, ומשנפטר (ב־1900) נשאר על כסאו בנו אהרן קונדה, שנמנה עם חסידי סטולין ועבר לכהן בקודש בקהילת סרני־הכמוכה ב־1921. מאז שימש כרב העיירה ר׳ יעקב לויצקי, למדן גדול ועסקן שעלה לא״י בשנת 1933.

מהמוסדות שהתקיימו בעיירה ראויים לציון ה„תלמוד תורה״, שבראשו עמד במשך שנים העסקן ישראל סלוצקי; וה„הקדש״ שאיכסן עוברים נצרכים ובו הם קיבלו עזרה; הגבאי של ההקדש היה ר׳ אברהם יוסף מילשטיין.

ששה בתי־כנסת היו באוליבסק: בית־המדרש הגדול, של חסידי סטולין, צ׳רנוביל, ברזנה והורנוסטיפל ו„תפארת ישראל״ — של הציונים והנוער בכלל. מתפללים לא חסרו בכולם.

כשפרצה השריפה הגדולה בשנת 1917 עלו באש כמעט כל בניני העיירה, אולם היהודים, שהיו זריזים ומבוססים ברובם הגדול, הקימו מחדש את בתיהם והעיירה יפתה יותר משהיתה.

הוקם ועד הנשרפים שפעל הרבה לעזרת הנפגעים.

בתקופת שלטון קרנסקי ברוסיה התארגנו חיים הציבוריים בעיירה לפי סדרי המדינה החדשים. כן נעשו צעדים להסדרת הכלכלה במקום. לתכלית זו הוקם, לפי הוראות מעיר המחוז אובראוטש מוסד להספקת כלכלה (פרודובולסטבנאיה אופרבה) ובראשה נמנו: רווזובסקי (נוצרי) ואבא חיים שפירא. מוסד זה פיתח פעולה רחבה ותועלתו היתה רבה. אולם מאז החלו התמורות ברוסיה ובאוקראינה במלחמות האזרחים נפל בחלקם של יהודי אוליבסק לא מעט סבל. ממאורעות התקופה ההיא זכורים היטב המקרים הבאים:

בימים 29 ו־30 בדצמבר 1918 חנו גדודי צבא אוקראיני של פטלורה בתחנת־הרכבת אוליבסק בעברם ברכבת מצד קיוב דרך סרני וקורוסטין. בבקרם בעיירה הראו החילים את כוחם ויחסם ליהודים. הם השתוללו, פגעו ביהודים והכום מכות רצח, שדדו וגזלו כספם. שני ימים נמשכו הפרעות. אותו זמן הזמין הקומנדאט של הצבא אחד עשר יהודים מחשובי העיירה והודיע להם שקיבל פקודה לאסרם. הם הביעו שאין לו כל פקודה אבל לא היתה ברירה ואחרי הסברות ובקשות נגמר בפדיון נפשותיהם במתנת־יד של 16000 רובלים.

אמנם הפקודות מקיוב, מלשכת המטה של פטלורה, להפסיק את הפוגרומים נשארו ללא הד והשלטון המקומי או שקצרה ידו או שלא היה ברצונו להתערב במיוחד לטובת היהודים ולמנוע את הפורענות, מעשיו של האטמן קוויר־זירקה באוברוטש וסביבתה בדצמבר 1918 נגד היהודים שימשו מקור לחדשות. אם היו עוד בין היהודים כאלה שלא נתנו אמון בשמועות —הרי עכשיו נתפכחו וראו עצמם עומדים על פי תהום. המציאות טפחה על פניהם של התמימים.

והרוחות של יהודי אוליבסק נסערו והתחילו לחשוב מה לעשות כדי לקדם את פני הרעה. פנו לישובים הסמוכים, טיכסו יחד עצה, והנוער ארגן בינתיים שמירה מקומית...

מצב המלחמה שהיה קיים אז באוקראינה דרש גיוסים נוספים של צבא־מילואים. היהודים חיבים היו להתגייס, אם־כי ביחידות הצבא שררה איבה לחיילים היהודים וברובן גירשו אופיצרים וחיילים את חבריהם היהודים משורותיהן. והנה הוכרז על גיוס בחבל. צעירי ישראל פקפקו אם להתיצב לגיוס, כי מה טעם בדבר? הכדאי להש־

איר את ההורים, המשפחות והרכוש בעיירה ללא כוח צעיר? ואמנם, הפקפוקים היו מוצדקים, אך אחרי שיקול־דעת ובהתחשב עם קריאת המוסדות היהודיים בקיוב, נקבעה עמדה חיובית, כלומר להתגייס ויחד עם זה לארגן פלוגה של מתנדבים יהודים בצבא האוקראיני, בתקוה שהיא תמנע במידת מה התפרצויות של קוזאקים ואולי גם תוכל להיות לסעד ועזר בשעת הצורך. גמרו וכן עשו. שלחו לעיירות ולכפרי הסביבה הקרובה שליחים לעודד את היהודים להתגייס לצבא. התעמולה הועילה ובמשך ימים מספר התרכזו בעיירה כמה מאות יהודים מתנדבים שהתיצבו לצבא. ללא בדיקות יתרות נשלחו מיד מן העייר־רה. לאן מובלים מגוייסים אלה — איש לא ידע. הקרונות נקשרו לרכבת שהובילה עוד ח־יילים, והיא זחלה לאט לאט בהפסקות עד שהגיעה לתחנת קורוסטין. אצל המגוייסים היהודים התחילו להתעורר ספקות, האם אין מובילים אותן ישר לחזית האוקראינית רוסית? מה עשו? שלחו שנים לחקור ול־היודע דבר בעקיפין והשליחים הביאו לקרר־נות ידיעה, שהרכבת תישלח לתחנת מאלין — כלומר לצד קיוב, מקום בו התנהלו אותה שעה קרבות בין אוקראינים לבולשביקים. נפלה רוחם של אנשי הקרונות היהודים מאוליבסק וסביבתה, ברור היה שלא יספיק להם הזמן להתארגן כפ־לוגה של יהודים, — לא תהיה שהות להדרכה, וספק אם יוכלו לסייע במשהו לעיירתם או לישו־בים אחרים של יהודים — וכל התכנית כלא הי־תה.

מיד קמו ונתקו את הקרונות מהרכבת ואחר קשרו אותם לרכבת שעמדה להישלח לנובוגרד — וולינסק. בדרך עד נובוגרד — וולינסק הספיקו רבים להסתלק מהקרונות ונעלמו, ועד שהרכבת הגיעה למחוז חפצה נשארו בקרונות כמחצית המגוייסים, שגם הם נמלטו על עקבם.

המצב בעיירה ירד, רבים עזבוה. ימים קשים עברו על אוליבסק עד שנכבשה ע״י הפולנים וא־ח״כ עברה מהם לידי צבאות הבולשביקים, שש־לטו עד 1941. מעטות הידיעות על החיים של יהודי אוליבסק תחת המשטר הסובייטי. ידוע ש־אחרי כיבוש העיירה ע״י הנאצים הגרמנים נכ־ריתו כל יהודי העיירה, בדומה ליתר קהילות יש־ראל.

אבא חיים שפירא

זכרונות על אוליבסק

תיתי ליה למר א. אבטיחי, שקיבל עליו להטריח אחרים, לעורר ולהמריצם להעלות על הנייר זכרונות על ערים ועיירות בוהלין. בהן נולדו או גרו ועל קהילות ישראל שהיו ונמחקו.

יושב אדם להעלות זכרונות מעיר מולדתו מיד הוא נזכר בימי ילדותו — בתקופת החיים הר־גישה ביותר לחוויות ולהתרשמויות. הוא דולה נשכחות מנבכיו, בא לידי הרהורים שבחשבון הנפש על ימים עברו ובלבו פנימה כאילו נדלק נר־נשמה לזכר העיירה, אנשיה וכל אותה אוירה עממית, שאפפה אותו בהיותו שם.

זכרונותי על אוליבסק הם כמעט רק מימי היל־דות, כי בעודני נער יצאתי משם עם בית אבי למקום אחר וכשאני שוקע בזכרונות אלה המת־חילים מהזמן שאני זוכר בכלל משהו, אני רואה את עצמי באותו בית קטן של חדר אחד גדול ומטבח רחב ידים, מוקף מגרש ריק, שלעתים היה הופך להיות גן־ירקות. הבית נוטה כבר לנ־פול מרוב שנים כבעלתו אסתר־ריבה הכורעת מזקנה, שמכרה אותו לנו בתנאי שתגור אתנו בפינתה במטבח עד סוף ימיה. אולם המגרש הג־דול סביב הבית הוסיף חשיבות לנכס דלא ניידי זה, כי דרך אוליבסק עברה כבר אז מסלת הברזל „קיוב־קובל״ והעיר עמדה בסימן הבניה והתח־פתחות.

בקצה הרחוב שלנו מימין עמד ביתו של ר׳ ישראל פרייליכמן, הממונה על ענייני העיר מט־עם הרשות בתור „משטשנסקי סטרוסטה״ (מעין מוכתר) ופקידי השלטונות, שוטרים וגובי מסים ממשלתייב היו מזדמנים שם. משמאלו נסתיים הרחוב בביתו של ר׳ משה יהודה וינטמן, ששי־מש בית־חולים. בילדותי הייתי נרתע לפעמים בקצה הרחוב מפני הגויים במדיהם — אנשי הש־ררה המצויים ליד הבית מימין, ומפני חדר־המ־תים שליד בית־החולים מצד שמאל.

אני מטייל עתה, בזכרוני, על־פני העיירה ויו־צא מרחובנו הקטן לאחד הרחובות הראשיים מימיני — הכניסה הקתולית והדרך לשכונות הגר־יים המובילה אל בית העלמין ולכפרי הסביבה. משמאלי — בתיהם הבעלי־בתיים של התושבים היהודים. ברחוב זה התבלט ביתו ובית מסחרו של ר׳ אבא חיים שפירא. כשיהודי תמיר זה היה מופיע על סף ביתו, כולו אומר הדר בלבושו ובז־קנו השחור, היה הוא משרה אצילות וחגיגיות על פני הרחוב. עתה הוא תושב תל־אביב, ישיש המעורר יראת כבוד בדמותו ובהליכתו האיטית־שבתית.

ישר עם מדרכת העץ שליד הבתים ברחוב הנ״ל אני מגיע לככר השוק — למרכז העיר ולפסג׳ החנויות והבנינים של סבי, אבי־אמי, ר׳ בנימין

גוטמן ז״ל, המכונה „פאדוואלשטשיק״ (מרתפן), — ע״ש המרתף למכירת משקאות שהיה לו אי־פעם, שעה שעסקים אלה היו מותרים עוד ליהודי רוסיה. שיחקה לו השעה לסבא לרכוש באוליבסק לפני שנים רבות בית שהיה „שט״ על פני שטח נרחב של שלוליות ומי מדמנה. ברבות הימים ייבש את הביצה והתחיל להקיף את ביתו בניינים וביתנים על מנת להשכיר. עוברים ושבים היו מתלוצצים עליו ואומרים לו: „ר׳ בנימין, תיאלץ להכניס עזים לביתנים, כי למי הם נחוצים?״ אולם לא ארכו הימים והביתנים הפכו לחנויות והחנויות נתמלאו סחורות, ונכסיו של סבא, שהשחרעו ותפסו מקום המחבר כמו חי״ת שלשה רחובות — נאמדו באלפי רובל. סבי היה טיפוס נדיר: שלט היטב בשפה הרוסית והיה בקי בחוקי המדינה עד כדי יכולת לערוך בקשות בכתב ולעסוק בהשתדלויות בע״פ אצל מוסדות ממשלתיים. מוניטין יצאו לו בנידון זה בין אכרי הסביבה, שנזקקו לעזרתו ולהדרכתו. עם זה היה יהודי בעל הדרת־פנים, המהדר במצוות ונזהר מפני רבב על בגדו. היה מוהל מומחה, ידוע לכל היהודים בסביבה ולשם מילוי תפקיד זה, שלא על מנת לקבל פרס, כמובן, לא סירב לעת זקנתו לנסוע למרוחקים שבכפרים ואף אם יצא להיות שם כל השבת.

מביתו של סבא, בראשיתה של ככר השוק, הסתעפו רחובות: ימינה אל הגשר המוביל על פני הנהר „אובורט״ אל חלק העיר שמעבר לפסי־הרכבת, המאוכלס יהודים סוחרי־עצים גדולים, כמו הזלוניאקים, הברזניאקים וכו׳. מתושבי סביבה זו — סביבת העשירים — נפגש אני כיום לעתים קרובות בתל אביב עם ר׳ משה קרשון, סוחר־עצים אמיד בזמנו. שמאלה נמשך רחוב אל אזור בתי־הכנסיות, שהתחיל מבית־הפינה של ר׳ אליהו קפלן, אחד מנכבדי העיר וישישיה בזמנו. בית־המדרש הגדול, שהגבאי שלו היה ר׳ אברהם יוסף מילשטיין ובית־הכנסת דחסידי ברזינה, שהגבאי שלו היה ר׳ יהושע ליב החיט, — עמדו מצד אחד והקלויז הצ׳רנובילי והמקרובי — עמדו מצד שני. לא־רחוק מבתי־הכנסת עמד ה„הקדש״, מין אכסניה לעניים עוברי־אורח. אחד החדרים שלו היה מיועד ל„הארחת״ המתים, שהיו מביאים מהכפרים עד לסידור הלויתם לבית־העלמין. כשהיינו שקועים במשחקי הילדות שלנו „בין מנחה למערב״, בתחום בתי הכנסת, ראינו לא פעם הכנות להלויה הנעשות ב„הקדש״ כשהבר מינן מוטל על הרצפה ונרות דולקים סביבו, דבר שהיה מביא אותנו, הזאטוטים השטופים בשובבותם, לידי מבוכה ומזכיר לנו את יום־המיתה. גם למתהלכים בשוק ועוסקים במשא־ומתן היה נראה מרחוק הטיפול במת (דלתות החדר הנ״ל היו נפתחות אז לרווחה), ויתכן כי גם אותם היתה התכונה להלוית הנפטר מביאה לידי הרהורי־תשובה וחשבון־הנפש.

אם־כי בדרך־כלל היה זה אזור בתי־הכנסיות, לא עמד שם בית־הכנסת לחסידי סטולין. ה„שטיבל״ הסטולינאי נמצא ברחוב אחר, שאליו היו מגיעים גם דרך השוק מצדו השני. הנה אנו עוברים את ביתני־העץ שבטבור השוק. מול הבתים הללו מתבלט בית־המרקחת, זה המאיר את ההשכה בערבים מסביב במנורת־הגז שלו. מאחורי הביתנים אורוות מכבי־האש ובסמוך לה חנותו של דולגין (אבי הסופר יוסף אריכא) למכשירי־כתיבה, עתונים וגלויות מצוירות בתמונות מארץ־ישראל, צילומי סופרים ואנשי־שם, שהייתי אוהב מאד לקנות ולהשתעשע בהן. בדרך זו מתקרבים לביתו של ר׳ גרשון מרגלית ולחנות המנופקטורה של אשתו צירל. כשניגשים לבית זה ממילא נזכרים כבר באדמו״ר מסטולין, כי שם היה מתארח תמיד הרבי בבואו לאוליבסק. ומשם לביהמ״ד של חסידי סטולין מרחק קטן בקו ישר, דרך הרחוב המוביל גם לביתו של האדמו״ר מלודמיר, ולהבדיל — אל המרחץ העירוני.

התבדלות זו של ה„סטולינר־שטיבל״ להימצא במקום אחר ולא בין כל בתי־הכנסיות — סימלה התנשאות מסוימת והבליטה את מעמדם המיוחד של חסידי סטולין באוליבסק. רב העיר, ר׳ אהרון קונדא ורוב השוחטים נמנו על אנ״ש של הרבי מסטולין, שידם היתה על העליונה גם בשטחים אחרים. להימנות על חסידי סטולין היה נחשב לעליונות רוחנית־חסידית, המבטיחה גם זכויות־יתר בחיי החברה ואפילו בעסקי פרנסה. כשהייתי מזדמן ל„שטיבל״ הסטוליני, אהבתי לשמוע את נוסח־התפילה של־הם בפסוקי דזמרה ובשמונה־עשרה, נוסח שהיה בז׳ משום ריגה ועליזות, בניגוד לנוסח הבכייני והתחנוני שבבתי־כנסיות אחרים. כשחידשו ורחיבו את בנין ה„שטיבל״ — מכרו „מקומות״ למתפללים חדשים, המעונינים להתקרב לאדמו״ר ולאנ״ש, וסבא שלי קנה „מקום״ תמורת כמה מאות רו״כ בשביל בנו יחידו, אהרן גוטמן, אברך יודע־נגן ואוהב לעבור לפני התיבה, שרצה להסתופף בצל חסידי סטולין.

עוד שני רחובות הסתעפו מהשוק בקרבת בית של ר׳ גרשון מרגלית: אחד שהוביל אל שטח הרחצה של הנהר ודרכו נהרו בימות־הקיץ המתרחצים. בראשיתו של רחוב זה עמדה כנסית הנוצרים. מהמשפחות הידועות שגרו ברחוב זה, נזכר אני בשם טרטקובסקי שבקרבת ביתם היה בית־הספר של המורה שינדלקרויט. מדי דברי בבית־ספר זה נזכר אני בדיונים שהיו בביתנו בקשר לכניסתי ללמוד שם. את פתיחת בית הספר הזה, שלימדו בו גם עברית — קידמו חוגי

ההרדים בפנים זועפות, כי ראו בו סכנה רצינית לחינוך הילדים מבחינה דתית. לאחר היסוסים החליט אבא ז״ל להרשות את כניסתי לביה״ס — כי אשתלם בלימודים כלליים. עוד ״פורץ גדר״ אחד, בן גילי מהחוגים שלנו, היה זיידיל בן האדמו״ר מלודמיר שנרשם לביה״ס זה, ושנינו היינו מתחבטים בעיה כיצד להערים על חובת גילוי־הראש, דבר שהיה בניגוד לרוח בה גדלנו והתחנכנו בבית (על כיפות ראש קטנטנות, המכסות טפה ומגלות עשרה, כגון אלו שבתקופתנו, טרם ידעו אז).

הרחוב השני, שהסתעף מהשוק מערבה, הוביל אל משרדי ה״וואלאסט״ — מקום הבחינות לצבא וכו׳ ואל רחובות הגויים שהקיפו את העיירה מעבר מזה. ומאחר שקנינו לנו בית בר־חוב זה — עברנו לגור שם. קיר משותף היה לנו עם ביתו של ר׳ נח חוכר־הדואר. בתקופתי נבנה בסביבה זו בית־הכנסת לאינטליגנציה של העיירה — ״תפארת ישראל״. ברחוב ה״וואלאסט״ בשטח החלות, היו עוד כמה בתים יהודיים ובניהם ביתו של ר׳ ברוך אייזנברג, יהודי מרביץ תורה לילדי ישראל, שהיתה לו כבר השגה לחנך את בנו לבנקאות. וכשבועז׳קה שלו היה יושב ליד מכונת הכתיבה בבנק המקומי, ״סודאַ־סבערעגאַטעלנאַיאַ קאַסאַ״, שמנהלו היה ר׳ משה ברייזמן הידוע — מיקירי העיר שנתמנה אח״כ רב מטעם — היו עומדים ליד חלונות הבנק בביתו של ר׳ אליהו קפלן ומתבוננים בסקרנות רבה למכונת־הפלא ובקנאה לכותב בה. כיום הוא אתנו בארץ מנכבדי המושבה בנס־ציונה.

יהודי אליסבק קבעו עתים לתורה, וזוכר אני את השיעור היומי בתלמוד, שאבי היה משמיע בקלויז הצ׳רנובילי כל ערב לפני עשרות בעלי־בתים. באוליבסק זו היה אחד מבניו של ר׳ גרשון מרגלית הנ״ל, דוד מרגלית, שחשקה נפשו בתורה בהיותו כבר סוחר מפורסם ובעל־בית באיזור סוחרי־העצים שבסביבת תחנת הרכבת. היה משלם שכר־לימוד לאחד הלמדנים שבעיירה והלה היה משכים לבוא יום־יום בשעות הבוקר, לפני שמתחילים העסקים להטריד את הסוחר, והיו לומדים יחד דף גמרא. גם המוני העם נהרו לשמוע דברי־תורה, ולהסברת פרקי תהילים עפ״י מדרשים ומפרשים שונים של אבי המגיד דמתא — בברזנר קלויז ״בין מנחה למעריב״ — היה בא קהל רב מכל קצוי העיירה.

הנוער שבעיירה עסק בשלו — בציונות ובהפצת התרבות העברית החדשה, ובדרכים משלו. ההצגה הראשונה, שראיתי בימי חיי, היתה ״חנה ושבעת בניה״, שהוצגה ע״י קבוצת חובבים באוליבסק, ביניהם יקותיאל קולקר (עתה בעל בי״מ לפרוות בתל־אביב) ששיחק את תפקיד מתתיהו.

אזכיר לברכה את המלמד־דרדקי שלי, ר׳ שמואל׳קה, יהודי גוץ ואדוק מאוד; את המלמד ל״חומש ורש״י״, ר׳ אשר שרה־ריבה״ס, שנתחבב עלינו ביחסו הידידותי לתלמידים, הוא שלימד תלמוד וגם דקדוק ותנ״ך; ר׳ משה שלייפ, הוא ידע כבר פרק בפדגוגיה — כיצד לחבב עליו את הלימודים.

גרתי באוליבסק בעצם ימי התפתחותה והתרחבותה לפני מלחמת 1914, כשהעיירה היתה מלאה חיים. סביבה היו הרבה כפרים, בהם גרו יהודי־כפר אמידים שבאו העירה לעתים קרובות. נזדמנתי באוליבסק בשעת הדליקה הגדולה שפרצה ב־1917 ושרפה כמעט את כל החלק המזרחי של העיר. מאות בתים עלו בלהבות אש במשך שעות מספר. יהודי אוליבסק התחילו להתאושש ולבנות את בתיהם מחדש בעצם שנות־החירום אז ליהודי אוקראינה. העיר עברה משלטון לשלטון בימי מלחמת הסובייטים עם הפולנים ב־19 — 1920. קודם שלטו בה הפולנים ולבסוף נשארה בידי הרוסים והפכה להיות עיר גבול עם ייצוב הגבולות בין רוסיה ופולין. בעשרים שנות המשטר הסובייטי — עברו רבים מתושביה היהודים לערים גדולות, בעיקר לקיוב. אחדים נסעו אחרי הבנים שיצאו להשתלם בכרכים. הסכנה האורבת לעיר־גבול במקרה של מלחמה אף היא היתה כנראה אחד הגורמים לעזיבת רבים מתושביה. אולי דחף אותם חוש ההתגוננות העצמית להתרחק מהגבול בעוד מועד. הרבה יהודים נשארו עוד בעיר לאחר הזעזועים המרובים מאז השריפה, שנוי המשטר וכל מיני פורעניות. הסתגלו לחיים החדשים והמשיכו להתקיים. אולם עם האסון הגדול, שבא כחתף על יהודי אוקראינה לאחר פלישת הנאצים בקיץ 1941, הוכרעו לטבח גם יהודי אוליבסק, ועדת ישראל בעיר מולדתי — אבוי — חדלה להתקיים. ברוך ומבורך יהיה זכרה.

יעקב בר־מדות (וויסבלאט)

סודילקוב

עיירה ווהלינית טיפוסית ששכנה בסביבת יערות נרחבים במרחק שלש ווירסטאות מתחנת הרכבת שפטובקה. לפנים נמנתה על מחוז קרמניץ ולפי מסמכים ממשלתיים גרו בה בשנת 1765 לא יותר מ־397 יהודים. אחר כך עברה מבחינה אדמיניסטרטיבית למחוז זסלב, בגלל הקרבות, ולפי מפקד רשמי משנת 1847 חיו בה אז 1207 יהודים. הישוב היהודי הלך וגדל בה במהירות ובשנת 1897 עלה מספרו ל־2712 נפש יהודים.

הן קדומים וסימני מסורת־אבות היו נסוכים על חיי סודילקוב שיהודיה מצויינים היו בתלמוד תורה ויראת שמים. רבים היו יודעי התורה ולמדיה בין כל שכבות האוכלוסיה וכמעט שלא היו בה עמי הארץ. גם רבנים מפורסמים ואנשי שם קמו לה לקהילת סודילקוב שעשו לה מוניטין בעולם היהודי.

בראש וראשונה יש להזכיר את הרב הצדיק שעליו עיקר גאותה, הלא הוא הגאון ר' משה־חיים־אפרים, בנה של אדיל"ה בתו היחידה של הבעש"ט ז"ל, אחיהם של ר' ברוך ממז'יבוז' ור' נחמן מהורודנקא. ר' משה־חיים־אפרים היה אחד מהצדיקים המפורסמים ברוסיה שאלפי יהודים מקרוב ומרחוק נהרו לשולחנו לשמוע תורת אלקים מפיו. גם ספרו „דגל מחנה אפרים" היה אהוב מאד בקהל ההסידים בזמן ההוא ולא לחינם כינוהו על שם חיבורו בקיצור „הדגל".

אחריו יצא לתהילה שמו של הרב המופלג ר' אפרים אב"ד ומו"צ בסודילקוב, שנולד באוסטראה למשפחת וואהל המיוחסת בישראל. שמו נמצא ב„הסכמות" שבאו על הרבה ספרים מדפוסי אוסטראה, ברדיצ'וב, סלאבוטה וסודילקוב, כגון: ספר הזוהר, חוק לישראל, חובת הלבבות ואח'. מדי שנה בשנה היה נוהג לבוא לאוסטראה להשתטח על קברות אבותיו, ובשנה שמת בה (תקצ"ד), קודם שנסע לקברות אבותיו כדרכו, קרא לבניו ובנותיו וברכם ברכת פרידה ויהי דבר לפלא. ואמנם באוסטראה נפטר בשיבה מופלגת וקברו חצוב על־יד קברו של המהרש"א, כי היה מיוצאי חלציו.

בסוף המאה הי"ט ישב על כסא הרבנות בסודילקוב הרב ר' מוטיל מנכדי בעל „הדגל" והיה מקובל ומכובד בעדתו, אחריו כיהן כרב בעיירה בנו ר' ישראל כשתי עשרות שנים עד קביעת השלטון הסוביטי בעיירה וירידת כהונת הרבנות.

סודילקוב היתה ידועה כאחות צעירה לסלאבוטה בבתי־הדפוס שלה להוצאת ספרי רומ"ל. ספרים רבים השתמרו אצל יחידים ובבתי־כנסת וספריות שנדפסו בדפוס ר' יצחק מדפיס בסודילקוב בראשית המאה התשע עשרה. אך בעיקר התפרסמה בתעשית הטליתות שלה שקנתה לה שם עולם, „טליתות־סודילקוב" ועליה עיקר פרנסתם של בני העיירה. אנשי סודילקוב מניחים, שבכל מקום שנפגש יהודי בשם טליתמן או טליתמכר קרוב לודאי שמוצאו מסודילקוב. חוטי הצמר והמשי הובאו מלודז ובבתי המלאכה המקומיים עסקו בעלי־המקצוע באריגת הטליתות. סוכנים־נוסעים הפיצו את התוצרת בכל קהילות ישראל הקרובות והרחוקות.

סביבת היערות גרמה לכך, שהרבה סוחרי יערות עשירים התרכזו בעיירה. ביניהם התפרסמה המשפחה הענפה שריכזה בידיה את חלק הארי של מסחר היערות, היא משפחת בוכמן. רבים מבני העיירה, שמשום מה לא שלחו את ידם בתעשית הטליתות, נקלטו כפקידים ו„גאמנים" במסחר היערות.

ביחוד נתפרסם שמו של סוחר היערות העשיר והנדבן ר' חנוך־הניך בוכמן, שזכה לשני שלחנות וריכז תורה וגדולה במקום אחד. בשנת 1875 מסר בחייו את כל רכושו הרב בכסף ובי־ערות לבניו ובעצמו עלה לארץ־ישראל. כל הפקידים והפועלים הרבים שהתפרנסו ממנו בכבוד גדול וכן אלפי אנשים מתושבי המקום והסביבה באו להפרד ממנו ולראות במחזה הנדיר, איך יהודי עולה לארץ־ישראל בעגלת־סוסים (עד נמל אודיסה), כי רכבת עוד לא היתה נפוצה בימים ההם. הוא התישב בצפת עיר המקובלים ועסק בתורה ובמעשי צדקה. כאן הוא מצא את המקוה של האר"י הק' כשהוא חרב והגדר של בית העלמין פרוצה. בתיקונם השקיע את כל כספו שהביא עמו ובניו היו שולחים אח"כ מחו"ל סכומי כסף למחיתו ולדברים שבצדקה. נפטר בצפת בשנת 1880 אחר שהותו בה כחמש שנים.

כן חי בעיירה בראשית מאתנו ר' יעקב־ליב בוכמן, אף הוא סוחר־יערות גדול, שהיה ירא־שמים, נדבן ומכניס־אורחים. בניו בעיירה ובסביבתה יצאו בעיקבות אביהם והתפרסמו במעשיהם הטובים, עד המהפכה ברוסייה, ששינתה את החיים.

חוץ מעשית הטליתות, הדפסת הספרים, וסחר־היערות שנשתבחה בהן סודילקוב, התקיימו בעיירה כמה בתי בורסקי, בית־חרושת לפרוות פשוטות בשביל אכרים ובתי מלאכה לחביות־עץ בשביל בית־החרושת לסוכר של הגראף פוטוצקי בשפטובקה הסמוכה.

מהזמן ההוא נשאר חקוק בזכרונם של אנשי

סודילקוב שמו של בעל בית־חרושת לפרוות ר׳ ניסן הנדלר, שהרבה משפחות בעיירה מצאו את פרנסתם אצלו כפקידים ופועלים. טוב לבו וצ־דקת פזרונו יצאו להם מוניטין בין תושבי המ־קום. יום פטירתו עשה רושם מדכא על אנשי העיירה ולא נשאר ילד בעיר־שה, שלא יצא לח־לוק לו את הכבוד האחרון ולספר בשבחו של הנפטר.

בענף הפרוות לאכרים עסק אח״כ ר׳ שמואל הנדלר, שהיה ת״ח גדול ולסוף עזב את מסחרו ונתקבל כרב בקהילה חשובה.

באביב 1919 נערכו פרעות ביהודי סודילקוב ע״י חילות האוקראינים־הסיצ׳ביקים. היה זה ערב חג הפסח ובימי החג. כרגיל נשדדו חנויות ודירות יהודים, תוך הכאות שבתוצאתן היו עשרות פצו־עים וכמה הרוגים. כמעט כל היהודים ברחו על נפשם ומצאו מחסה בקהילת גריצב הסמוכה.

עוד לפני כששים שנה הורגשה בסודילקוב רוח ציונית לפי מושגי חיבת־ציון של הזמן ההוא, לפני היות הסתדרויות ציונית בכלל. כאן יזכר השוחט ר׳ יעקב, שבהיותו חסיד טריסקי ניהל תעמולה לרעיון חיבת־ציון בכל הזדמנות. אנשי בית־המדרש אמרו עליו: „יעקב השוחט הציץ ונפגע״. יחד עם עסקנים ציונים־משכילים (ומשכילים שהיו אנשי תורה וחכמה היו רבים ב־עיירה) עמדו בקשרים עם הרב ריינס משנת תרס״ג ופעלו למען התנועה הלאומית. וכך החלו הציונים להתלכד בראשית מאה זו ובשנת 1917־19 כשרוסיה שוחררה משלטון הצאר התקיימו בעיירה אגודות ציוניות שונות. בעיקר התבלטה אגודת „צעירי ציון״, שריכזה בשורותיה את מרבית הנוער המקומי. כן הוקם החלוץ ורבים ממנו עלו ארצה. אך ככל העיירות הווהליניות, שנשארו מעבר לגבול הסובייטי, נבלמו בה עד מהרה כל פעולה ציונית או עסקנות ציבורית אחרת.

ועכשיו, אחרי גזירות השמד של הצורר הנא־צי, אין שומעים ולא כלום על העיירה היהודית העתיקה הזאת, קשה להשלים עם הרעיון המדכא, כי אמנם נמחתה קהילת סודילקוב כליל מעל פני האדמה.

שפרינצה רוכל

י נ ו ש פ ו ל

כבר בשנת 1569 נמצאו בינושפול יהודים, — דבר המעיד על עתיקותה של עיירה זו. ידוע שבמאה הי״ח באו ונאחזו בעיירה מספר מש־פחות נוספות של יהודים, רובם בעלי־מלאכה, ש־נשתרשו במקום. לפי מיסמכים נכללו יהודי העי־ירה בימים רחוקים ברשימות משלמי מס־גולגולת לקהילת ז׳יטומיר, כיון שהעיירה נמנתה על אזורה. מינושפול עד ז׳יטומיר כששים פר־סאות ועד ברדיטשוב כעשרים ושבע. מבחינה אדמיניסטרטיבית נחשבה ינושפול בימי שלטון הצאר ברוסיה על מחוז ז׳יטמיר, אולם בשלטון האוקראיני־סוביטי הועברה למחוז ברדיטשוב.

על האוכלוסיה היהודית בעיירה קטנה זו רו־אים מהמיפקדים הרשמיים, שבשנת 1849 גרו בה 605 נפש; ב־1897 — מספר כפול — 1251 (שהיוו 24% מכל תושבי המקום) וב־1926 הגיע המספר ל־1369 נפש, (19,1% מכל האוכלוסיה).

יהודי ינושפול היו ברובם חסידים ויראי־שמים. רבים מהם הצטיינו בהכנסת אורחים וגמילות חסדים. הם החזיקו תלמוד־תורה וחדרים לחינוך הבנים לתורה ולמעשים טובים.

פרנסתם של היהודים בעיירה היתה בעיקר על עבודה ושרות בבית־החרושת לסוכר של ר׳ זלמן הורנשטיין שעמד ליד העיירה. היו גם שעסקו במלאכה ובענפים צדדיים אחרים, אך אלה היו מעטים.

ר׳ זלמן הורנשטיין ישב עם משפחתו ליד בית־החרושת לסוכר שלו והעסיק אצלו את קרוביו וקרובי אשתו במשרות ובתפקידים שונים. היה זה יהודי יקר־נפש, ת״ח וירא־שמים ובעל מע־שים טובים, שנתפרסם כנדבן ועושה חסד ושמו יצא לברכה. בימי המלחמה העולמית הראשונה עלה בדעתו למכור את בית־החרושת ולעלות לא״י. קרוביו שעבדו אצלו ודאגו למטה לחמם, ואשתו, שלא נמשכה לתכנית זו, פנו לר׳ ישראל ליברזון, מראשי פקידיו, וביקשו את השפעתו על ר׳ זלמן שידחה את התכנית, והענין לא יצא אל הפועל.

מידת הכנסת אורחים היתה מקובלת בינושפול וביחוד הצטיינו שני בתי־אב: של ר׳ זלמן ואסתר הורנשטיין ושל ר׳ ישראל ורחל ליברזון. ר׳ יש־ראל היה ת״ח ואיש נימוסים שבו התברכו רבים.

כבכל עיירה כן גם בינושפול החל ה„בונד״ ל־פתח פעולה. צעיר אחד, יעקב, הגיע מברדיטשוב וארגן קבוצה של בונדאים, אולם היא לא הצלי־חה להשתרש בעיירה, לעומת זאת היתה במקום אגודה של ציונים שפעלה יפה, מאחר שהציונות מצאה חד בין הנוער המקומי. מפעילי האגודה היו ר׳ יוסף זיבל (כעת בארץ), ישעיהו ברסקי, מאיר גריציבסקי ואחרים. שלושת אלה עמלו ב־יסוד התלמוד תורה בו התחנכו למעלה ממאה ילד בשתי משמרות. המורים אשר פריצקר (כעת

בתל־אביב) ושושנה זיבל הכניסו את השיטה עברית בעברית בת״ת וסייעו לחינוך העברי ב־עיירה, בביתו של ר׳ יוסף זיבל היו מתכנסים ל־אספות ציוניות לקריאה ולדיון והרוח הציונית כבשה לבבות בינושפול. יצויין שהקצבים היו ה־מתנגדים לתלמוד־תורה משום שהת״ת נתמך מ־הכנסת ה„טקסה״ של הבשר, ונשללה מהם אפ־שרות של תכסיסי קומבינציות לגבי המס הזה.

בימי המבוכה ומלחמת האזרחים באוקראינה (20 — 1917) עברו על ינושפול כמה מקרי שוד ופרעות, אותו זמן נמצא בעיירה תושב יאבורסקי (רוסי), שהגיע לשם לפני זה, נשא את בתה של בעלת־אחוזה סמוכה ועמד לצד היהודים. היה זה איש גבור מוכשר, בעל עבר מעורפל, שחי קו־דם באודיסה ולפי שמועות עסק שם בשוד ועשה הון גדול. משהחלו ביקורי פורעים ושודדים ל־מיניהם בעיירה כדי לסחוט כספים ורכוש ללא הבחנה בין יהודים ללא־יהודים, ראה יאבורסקי לכדאי להידבר עם יהודי המקום והתנה אתם ש־הוא יטפל בשודדים ויסלקם; תמורת זה ביקש את הבטחתם להגן עליו בפני שלטון הבולשבי־קים לכשיוקם.

מה עשה, בא בדברים עם הפורעים ומתוך ידי־דות אסף אותם במרמה לחצר ה„וולוסט״ תחת מסוה של פעולות משותפות, ולמעשה קם עליהם בעזרת חבריו והרג מהם שמונה אנשים במקום. פחד נפל על הפורעים שהתפזרו וחדלו לבקר ב־עיירה ויהודי ינושפול שקטו לזמן־מה. היהודים נטו אחר־כך את חסדם ליאבורסקי זה, וכשנכנסו הבולשביקים הציגוהו כידיד ומצילם מפורעים וכאדם הראוי להיבחר לשירותים צבוריים.

אחרי זה עברו על העיירה שמונה פוגרומים בימי שלטון פטלורה שבהם נרצחו כשלושים יהודים וביניהם רב העיירה ר׳ שמואל ברודסקי בשעת תפילתו, והוא אז בן 80 היה. הרב היה יקר־נפש, מהרבנים המעטים שנענו לקריאתו של הרב ריינים לדגל הציוני, היה מקשיב ללימוד הגמרא ע״י המורה הרב אשר פריצקר בעברית. לא ניתן לשכוח את המעבר של מחנות שפל ומכנו ואחרים דרך ינושפול. גם קרה מקרה נדיר זה, כש־עברו דרך העיירה ב־1919 מאתים אלף חיל־פרשים מהצבא הרוסי בפיקודו של בודיוני בעלותו על ורשה. — כמה חיילים־קוזאקים מהמאסף נחו בע־יירה בכוונה לשדוד וכשגדודיהם זזו יצאו לשוק לבוז בז. צעירי העיירה, שהיו כבר מלומדי נסיון העיזו לצאת נגד הפורעים ועשו בהם שפטים. רצו המוכים אחרי גדודיהם והתאוננו באזני מ־פקדיהם על יהודי ינושפול שסירבו לתת להם מים לשתות ואף הכום. אז חזרו אנשי הגדוד לע־יירה ודרשו להוציא להם את האשמים, ומאחר שלא נמצאו כאלה, אמרו: היהודים עשו יד אחת ואם כן נשלם לכולם כגמולם — והחל פוגרום רוסי לפרטי פרטיו: שוד וביזה: מכות, אונס והתעללות, אך עד כדי קרבנות בנפש לא הגיע.

המשפחות שגרו ליד בית־החרושת, כמאה בע־רך, התארגנו עוד קודם לכן וקבעו שמירה מש־להם להגנה עצמית ממתנפלים, בשעת הפוגרומים הם היו מתרכזים בעלית בית־החרושת ומתגוננים משם; והפורעים — בחשבם שהמתגוננים רבים וחזקים, נרתעו מלגשת אליהם.

בימי הפרעות של כנופיות פטלורה נמלטו יהו־דים לברדיטשוב ולעיירה אולינוב שבגליל פודול ליד חמלניק, מרחק של 16 ק״מ מינושפול, כיון ששם התקיימה הגנה עצמית של יהודים, חזקה למדי שהפילה חיתיתה על הפורעים והאכרים המת־קוממים עד שהם נמנעו לנגוע ביהודי עיירה זו. רק משהוקם שלטון סוביטי יציב נפסקו הפגיעות.

בעטיים של חילוף השלטון אחרי המהפכה וה־אנרכיה ששררה אז באוקראינה בא מפנה בחיי היהודים של ינושפול. חל שנוי בחיים הכלכליים וגם הציבוריים לאחר שכמה מהתושבים היהודים עזבו את העיירה ובית־החרושת לסוכר עבר לר־שות השלטון וזמירות חדשות של קומאינטרן וקר־מסומול נשמעו בינושפול.

ר׳ זלמן הורנשטיין ירד מנכסיו ומת אחרי זמן מה בברדיטשוב בחוסר־כל. מהעסקנים נשללה אפשרות כל פעולה ציבורית.

כה נמשכו החיים וזרמו בערוצם כעשרים שנה עד הכיבוש הגרמני־נאצי שהביא כליה על יהודי העיירה. *)

אינג׳ינר אהרן ליברזון

*) עד כה לא הגיעו פרטים מזועות הנאצים בינוש־פול.

אנופוליה (אנופול)

אך דרכה כף רגלך על אדמת עיירה זו, מיד יכולת להרגיש את החיים הפטריארכליים ששררו בה. יהודים יראי־שמים וחסידים ברובם הגדול בלבושם המסורתי, בתים קטנים ונמוכים, שוק ב־ככר רחבה ובו חנויות וחנונים, והחיים אפורים ושקטים. היתה זו עיירה קטנה במחוז אוסטראה, נחלתו של בעל־האחוזות הגנרל־מיור איווקוב, אך שמה היה קשור בשמה של בעלת היערות וה־שדות שלפניו (אנופוליה—שדה אננה). עם קביעת הגבול הרוסי־פולני לאחר מלחמת־העולם הרא־

שונה נפלה העיירה בחלקה של רוסיה־אוקראינה כחמשה קילומטר מהגבול הפולני.

על הישוב היהודי בעיירה ידוע מהמיפקדים של הרוסים כי בשנת 1847 היו בה 1626 נפש יהודים, ובשנת 1897 — 1812 נפש יהודים. בימינו הערי־כו את התושבים היהודים באנופוליה באלפים נפש. התפתחותה פיגרה לגבי העיירות הסמוכות לה מטעמים רבים וביחוד משום שנשארה מעבר לגבול הרוסי. כתחנת מסילת־הברזל שימשה לה סלאבוטה במרחק 13 וירסטאות, בערך, ודרכה התקשרו אנשי העיירה רק עם העולם הרוסי.

זכותו של הצדיק ר׳ זושא מאנופוליה (נפטר ב׳ שבט תק״ס), מתלמידיו של ר׳ דוב־בר עמדה לה לעיירה שנת־פרסמה בכל רחבי וואלין ומחוצה לה. בבית־העלמין עתיק־הימים נמצאו עד הזמן האחרון ש־לוש מצבות עתיקות גדורות אוהלים: אחת של המגיד הגדול ר׳ דוב־בר ממז׳יריטש (שנפטר בי״ט כסלו תקל״ג), *) השניה — של ר׳ ליב ה־כהן מטוצ׳ין, והשלישית של ר׳ זושא. (אויר־באך). **)

זקני אנופוליה ידעו אפילו לספר מסורת על גוי אחד שלפני שנים רבות הלך להשתטח על קברו של הצדיק (הכוונה לר׳ זושא, שאף לא־יהודים העריצוהו) ובקשה בפיו, כי תעמוד לו זכותו ובנו ישוחרר מחובת השירות בצבא, ואז גם נדר נדר בזו הלשון:

יאק וויבערעש מאהא סינקו
פאסטאוויליו טאבי כאטינקו

כלומר: אם תוציא את בני — אקים לך בנין (אוהל על קברך). ונראה שכך היה והנדר קויים, וממנו ראו וכן הקימו אנשי אנופוליה אוהלים ל־קברות שני הצדיקים האחרים.

בשנות התשעים למאה הקודמת רכשה החברה־קדישא חלקת־אדמה הגובלת עם בית־העלמין הישן והאדמו״ר המקרובי הוזמן לטכס ההקדשה של בית־העלמין החדש, שנערך בתפילות, הקפות ושתית „לחיים״ כנהוג.

סמוך לאותו זמן, לערך, פרצה דליקה גדולה בעיירה וחלק גדול של בניניה עלו באש, ביניהם בית־הכנסת הגדול, שהיה בנין עתיק בנוי בסגנון מיוחד, ובתי־המדרש שעמדו בקרבתו. דליקה זו נשארה חקוקה בזכרונה של אנשי אנופוליה וצו־ינה בשם „השרפה הגדולה״; מאורע זה גם שימש תאריך, כנהוג בימים ההם בפי הבריות.

לאחר שהעיירה נבנתה מחורבנה, עוכבה משום מה בניית בית־הכנסת הגדול (יתכן מחוסר אמצ עים להקמת בנין משוכלל, ואולי בגלל מחלוקת בין גבאים), ועל מקומו הוקם באופן ארעי צריף קטן לתפילה שעמד עד הימים האחרונים. לעומת זה נבנו מחדש בית־המדרש והקלויזים: הטריסקי האוסטראי, המקרובי והברזנאי. חוץ מאלה עמד בקצה אחד של העיירה הקלויז הצ׳רנוביל, שבו היה מתפלל ולומד ר׳ זושא. אנשי העיירה ידעו, להראות בקלויז הזה את השולחן שעליו למד ר׳ זושא תורה.

מנהג היה באנופוליה להוביל כל זוג צעיר ל־חופה לבית־הכנסת הגדול ור׳ זושא היה מברכו. משנפטר ר׳ זושא — הוסיפו להוביל את החתן והכלה לבית־הכנסת דרך הבית בו גר ר׳ זושא, אפילו כשהצריך הדבר מהלך ניכר או הליכה ע קיפה.

לפני כמאה שנה, בערך, כיהן באנופוליה בכ תר רבנות הרב ר׳ דוד אנופוליר, מתלמידי המ גיד ממז׳יריטש והיה מפורסם בדורו. אחריו ישב על כסא־הרבנות הרב ר׳ זלמן מרגלית *) משך שנים רבות. הוא נפטר ישיש בשנים הראשונות למאה הזו. במותו של הרב לא היה בנו (אם מפאת גילו הצעיר, או מסיבה אחרת) מועמד לכסא הר־בנות ומחלוקת התלקחה בעיירה על כסא הרבנות. כנהוג באותם הימים התכנסו הגבאים של בתי־הכנסת, ששמו כבר עין במועמד מפולין רב שדרש לפני כן בבית־המדרש ומינו אותו לרב בעיירה. אך כאן קרה דבר: הגבאים של הקלויז הברזנאי (חסידי ברזנה ומתפללי הקלויז היו ב עלי מלאכה ברובם הגדול) לא הזמנו להשתתף במנוי הרב והם נעלבו. מה עשו? הלכו והכתירו את ר׳ דוד־זיסיה, יהודי למדן מקומי, לרבם. פר־צה מחלוקת נוספת בין הצדדים, אך מאנשי אנו־פוליה לא העיזו לצאת נגד ר׳ דוד־זיסיה, שהיה יהודי עניו, גדול בתורה ומכובד על הכל. וכך ישבו שני רבנים בעיירה קטנה זאת.

אגדות עברו בעיירה על הטטרי הזקן שהתגורר בה ושהתפרסם במיוחד כלוחש מומחה על כל מחלה ועל כל פגע רע. אמנם בכמה ערים ועיי־רות בוואלין התגוררו טטרים, שהיו מקובלים כ־מומחים, משרידי מסע הטטרים והקוזאקים בעבר

*) מוסרים כי בעבור ר׳ מרדכי׳לה מצ׳רנוביל על יד אנופוליה התבטא שריח גן־עדן מגיע לאפו מציונו של המגיד הטמון שם.

**) אחדים מיוצאי מז׳יריץ סבורים, כי הצדיק ר׳ זיסילה הטמון בבית העלמין במז׳יריטש הוא ר׳ זושא מאנופוליה והם מסתמכים על המסורת העממית, כי הוסכם בין ר׳ זושא ור׳ דוב־בר בחייהם להתחלף במ־קומותיהם אחר מותם.

*) לא ברור אם הרב זלמן מרגלית קבל את הכהונה מיד אחרי פטירתו של ר׳ דוד אנופוליר.

הרחוק, אך זה שבאנופוליה נחשב אצל ההמונים בבחינת פרופיסור ביניהם, ויצאו לו מוניטין כמו, למשל, לכלי־זמרים מזלזל.

בתוך האוירה החסידית של העיירה היה קיים בה עוד לפני המלחמה העולמית הראשונה ארגון ציוני בצדו של ארגון בונדאי. הנוער נמשך לת־נועות. אחרי המהפכה המדינית ברוסיה עמדו ה־ארגונים האלה, שהיו קטנים וחלשים, לצאת ל־מרחב, אך מיד החלו מלחמות אזרחים ופגיעות ביהודים. עוד בימי שלטונו של קרנסקי התפרעו אכרי המקום וערכו פוגרום ביהודי אנופוליה.

בעתון „דער טעלעגראף" מיום 11.12.1917 פו־רסמה קוריספונדנציה בזו הלשון: ביום ה' 30 בנובמבר 1917 התקיים (באנופוליה) יום־שוק (ירייד) גדול. זה כמה חדשים שהעיירה היתה נתונה בפחד מפני פוגרום. האוכלוסיה המבוהלת הזעיקה מאז לכל יום־שוק מיליציה וחיילים לש־מירה. סמוך לשעה 1 אחה"צ נכנסה קבוצה קטנה של אכרים לחנותו של כובען ועמדה לקנות כו־בעים. כעבור כמה רגעים פרץ סכסוך. ניתן האות וקהל רב של אכרים כפריים התפרצו לחנות וש־דדו כל מה שנמצא בה. אחרי זה פנה קהל של אלפי פורעים לשאר החנויות שבעליהן הספיקו בינתים לסגרן. הפורעים שברו במטילי־ברזל את המנעולים ובמשך מחצית השעה הורקו כל החנו־יות היהודיות בעיירה. הקוזקים שהובהלו למקום ירו פעמים באויר, אולם הדבר לא השפיע על ההמון. כפי שהוברר אח"כ הקוזקים הם שהסיתו את האכרים לשוד וקראום לפוגרום. למחר הגיעו מאוסטראה (עיר המחוז) נציגי מועצת־הדפוטטים של הפועלים והחיילים. הוקמה ועדת־חקירה וה־תכוננו לצאת לכפרים לחפש את הרכוש השדוד אך האכרים איימו בגלוי לערוך פוגרום שני ול־הרוג ביהודים — והענין נשתתק.

היה זה פוגרום בזעיר־אנפין, בנוסח תקופת קרנסקי שפגע ברוב הקהילות, שמטרתו היה שוד וביזה; אך לפוגרום אמיתי בנוסח אוקראינה זכ־תה אנופוליה בשנת 1919, כשצבא פטלורה, המ־נוסה בשחיטות יהודים לרוב, ערך פוגרום־פרידה ליהודי אנופוליה בשעת מנוסתו מפני צבאות ה־רוסים והפולנים. בפוגרום זה נפלו שנים־עשר יהודים, ביניהם ראש־הקהילה הולצמן.

עם זאת ניכרת היתה פעולת המפלגות בשנים ההן. הבונדאים התחזקו בעיירה ובבחירות לאס־פת־היסוד המכוננת הכל־רוסית קיבלו פי־שניים קולות מהציונים, אך השפעתם לא ארכה. בדרך כלל לא הצטיינה אנופוליה בעסקנות ציבורית הראויה להערכה כבעיירות וחלין שנכללו בשלטון הפולנים מעבר השני לגבול. הפולנים שלטו רק זמן־מה בעיירה ואז היה המצב פחות או יותר יציב בה. אך יחס השליטים ולחץ המסים הכבידו למדי על חיי היהודים והדבר גרם ליציאה מבוה־לת של כמה מהתושבים היהודיים לערי־הסביבה. אח"כ עברה אנופוליה לשלטון הסובייטי. וכאן יצויין כי מפאת הגורמים ששלטו ברוסיה המו־עצתית נבלמה בעיירה הפעולה הציבורית המע־טה ואתה גם הפעולה הציונית בעצם התחלתה. מאז נפסק כמעט כל קשר עם הקהילות והערים שמעבר לגבול. מסיבה זו לא היתה גם עלית־חלוצים מאנופוליה, ורק יחידי־סגולה הגיעו אר־צה ע"י הברחת גבולות תוך סכנת־נפשות.

על תקופת 1920—1939 ימי השלטון הסובייטי באנופולי וכן על קצה של האוכלוסיה היהודית, שהושמדה בידי קלגסי היטלר לא הגיעו ידיעות ברורות, כי גם פליטים ופרטיזנים לא הגיעו עוד משם.

אבא טשרניצר

זכרונות מאוסטראה

מאז חלוקת פלך ווהלין בין הפולנים והרוסים בשנת 1920 — נפלה העיר אוסטראה תחת שלטון פולין והנהרות הורין ווילייה שבצדיה שימשו קו־גבול. בהתאם לנוהג בשטחי הספר של פולין מונה כראש העיר רק פולני בלי להתחשב בהר־כב האוכלוסיה. גם הסגנים היו על הרוב פולנים, אולם בחלקי נפל להתמנות כסגן ראש העיר אוסטראה ובמשרה זו כיהנתי משך שלש שנים (31—1928). לראשות העיר צורפו שני „לאוונ־קים" שהיו אוקראינים ובתקופתי עלה בידי לה־חליף אחד מהם ליהודי. מועצת העיר היתה מור־כבת בתקופה ההיא מעשרים וארבעה נציגים ש־נבחרו ע"י כל התושבים וביניהם ששה־עשר יהו־דים על אוכלוסיה כללית של 16.000 תושבים וביניהם 75% יהודים.

אם כי הנציגות היהודית הורכבה מזרמים שו־נים (5 ציונים, 2 פועלים וכו') מכל מקום היו כו־לם מאוחדים בכל שאלה יהודית שנדונה במוע־צה. גם באדמיניסטרציה של העיריה תפסו מקום פקידים יהודיים, ומשני פקידים שמצאתי בבואי לעיריה עלה מספרם בזמני לשמונה, מלבד פוע־לים יהודיים שעבדו בשירותים שונים של העיר.

הרוחות שנשבו בפולין בתקופה ההיא ובמפ־לגה הממשלתית לגבי המיעוטים הלאומיים בכלל והיהודים בפרט נתנו אותותיהם בבחירות הבאות לעיריית אוסטראה שנערכו בשנת 1930. תחת לחץ הגורמים הממשלתיים ירד מספר הנציגים היהו־דיים ל־14 למרות גידול האוכלוסיה היהודית ל־

עומת הבחירות הקודמות.

עניני העיר התנהלו בדרך כלל בסדר וכלפי חוץ נדמה היה, כי שלום פנימי שורר בין הנציגויות השונות, אך למעשה היו לעתים היחסים מתוחים בין האוקראינים מצד אחד לבין הפולנים מהכנסות העיר הוקצבו תמיכות להחזקת המוסדות היהודיים שבעיר, כגון: בית־החולים היהודי, בית־היתומים היהודי, האמבולטוריום של החברה היהודית לשמירת הבריאות „טאָז", תלמוד־תורה, מושב־זקנים ועוד. אולם ההקצבות היו קטנות ומקוצצות בלי להביא בחשבון את ההכנסות ממשלמי המסים היהודיים שמהן נזון כמעט כל תקציב העיריה. והתקציב היה אז לא קטן — 450.000 זהובים פולניים, וביחוד בשביל הציבור היהודי שהתרושש מחמת הצבת הגבול הרוסי־פולני בעיבורה של עיר ובעטיו של נטל המסים הממשלתיים הכבד שרבץ עליו. חוץ מזה הכבידו גם המסים שנגבו ע"י ועד הקהלה להחזקת עצמו ולהחזקת מוסדות הציבור והחסד שלא יכלו להתקיים מההקצבות הסמליות של העיריה, שלא עמדו בשום יחס ריאלי לצרכיהם האמיתיים. אך יצוין יחס ההבנה בדרך כלל ששרר בין שלטון הקהילה היהודית ושלטון העיר.

בין העבודות הציבוריות שבוצעו ע"י העיריה בשנת 1930 תפשו מקום חשוב הקמת הגשר הגדול אל העיר החדשה וסלילת כביש בקרבת בית־הכנסת הגדול, מקום שם היתה ביצה עמוקה שחסמה את הגישה לביהכ"נ. כן נבנה בו אותה תקופה ע"י הקהילה בית־מטבחיים משוכלל

רבים היו אורחי החוץ שנמשכו לבקר באוסטראה ולראות בעתיקותיה שמנו קרוב לאלף שנים. ביחוד התעניינו בבית הכנסת הגדול של המהרש"א ותשמישי הקדושה העתיקים מאד, בבית־הקברות הנושן, ארמון הנסיכים האוסטראיים הקדמון, שהפולנים סדרו בו מוזיאון עירוני ועוד. בין האורחים החשובים שבקרו בתקופה האחרונה: המרשאל פילסדוסקי, הסופר שלום אש ואח'.

אביגדור קמרמן

אודים:

דובנא בלי יהודים

מי יתאר לעצמו את דובנא העתיקה, דובנא הלמדנית והמשכילית ולסוף הציונית ללא יהודים?... אך עובדה מרה היא — אין יותר רבבות היהודים שחיו בעיר זו, מלבד עשר משפחות ספורות.

הייתי בין הבורחים מהעיר לפני הכיבוש הנאצי בשנת 1941 וכחמש שנים של טלטולים עברו עלי אחר־כך ברוסיה הסובייטית. עוד בנכר שמענו על קצם המר של יהודי דובנא עירנו, אך רציתי להאמין, כי לפחות חלק מהם ניצל מההשמדה ונמצאים בחיים. משנודע לנו על נסיגת הגרמנים ביום 13 למרס 1944 התחלתי לחשוב על נסיעה חזרה לעירי אך לא במהרה עלה הדבר בידי, ורק בחודש מאי 1946 הצלחתי להגיע בודד לדובנא ולא מצאתי בה אלא את המשפחות: מנדיל גרינצוויג ואתו אשתו ושלושת בניו, ראובן חייט ובתו, פוקס ואשתו, נתן פרליוק, יחזקאל גרוזינס, פינחס פינגרוט ועוד 4 משפחות ויחידים. לכל אחד מיהודים ספורים אלה היסטוריה משלו על דרך הצלתו בעזרת צ'כים ואחרים. ראיתי בהם אודים מוצלים, אנשים חולים ועייפים, שהנם זכר לקהילה מפוארה שעברה מן העולם. אנשים — צלליים אלה מסתגלים לשלטון הרוסי ומוצאים להם מחיה במשרות הממשלה, אולם אין להם חיים יהודיים. ומה יהיה בעתידם — הם בעצמם אינם יודעים, ונדמה לי שאינם חושבים כלל על זה. מהמעטים שברחו לרוסיה לא חזר איש, הרגשתי בדידות ודכאון, וקשה היה לי לשאוף אויר בעירי זו שכל פינה וכל אבן דובבו ללבי...

דובנא כמעט שלא נפגעה מהמלחמה, אם כי סימנים רבים נשארו ממנה. הגרמנים הרסו את הבנין העתיק של ה„רטהויז", את בתי היהודים תפסו זרים, אוקראינים, והם מחזיקים בהם כבעלים. מהם אפשר לשמוע דברים הנאמרים בפשטות ובקלות על ההשמדה האכזרית של האוכלוסיה היהודית ע"י הנאצים, (ומי יודע כמה מהם השתתפו במו ידיהם בפעולת דמים זו), והם מראים על הבורות שבלעו את האבות על הבנים, מ„פני" הקהילה ויקיריה עד האחרון שבריקים; בקיצור כל היהודים (ווסי ז'ידי), והם לידי הפרבר סורמיץ' שם מזדקרות שלוש גבעות, הן שלושת קברי־האחים הגדולים לששת אלפים מישראל.

נמסר לי כי ב־1945 אמרו היהודים להציג מצבה על קברים אלה והם קיבלו מהשלטון קרון תיל לגידור המקום. אולם נמצאו שכנים שלא נתנו לגדר זו להתקיים, כי למחרת דאגו הם האוקראינים, המורעלים בשנאת ישראל, להרוס את הגדר ולגנוב את התיל. וכך נשארו הקברים (עד עזבי את העיר) ללא ציון כלשהו.

הייתי המום למראה עיני ולמשמע אזני, רציתי לבקר במקום ולהשתטח על הקברים, אך לא נתנו לי, כי כנופיות של בנדרובצים וחבלנים אחרים שוטטו בסביבת העיר והיה משום סכנה בדבר.

מיהרתי איפוא לעזוב את דובנא זו שבלי יהודים ועיני — לארץ תקותנו עם החיים החדשים המתהווים בה.

משה כהן

מסיפורי פרטיזן יהודי

שלא כמו בעיירות אחרות לא נכלאו יהודי טרויאנובקה בגיטו, אלא הועבדו ע"י הנאצים בעבודת־כפיה קשות: בבניית גשר על הנהר סטוחוד, בכריתת עצים ביערות וכדי.

הרב המקומי ר' יצחק מלמד מונה ע"י השלטון הנאצי במניביץ, שעל אזורה נחשבה טרויאנובקה, לארגן את יציאת היהודים לעבודה ושאר ענייני הקהל. הוא צירף אליו את העסקן הציוני הצעיר יעקב מלמד ואת עורך־הדין מזאמושץ, מהפליטים שנאחזו בעיירה. בימים ההם 1941, נוספו ל־350 — 300 היהודים המקומיים עד כ־150 נפש פליטים שברחו ב־1939 מורשה, לודז, זמושץ ועוד והגיעו לרובנה וקובל ובחרו להם, אחרי שהורחקו גם משם ע"י הרוסים, את העיירה הנידחת טרויאנובקה כמקום־מקלט. גם אלה הורכחו לצאת לעבודת־כפיה. עם פטירתו של הרב מלמד מילא את מקומו גם כרב העיירה וגם כראש־קהל ממונה ע"י השלטון הכובש — בנו ר' יהושע מלמד. כמה עסקנים מקומיים נקראו ע"י הרב לעזור לו בסידור העניינים, והם כולם סבלו הרבה עלבונות ולעתים ספגו מכות מהשוטרים על כל מה שלא נתמלא כדרישתם, ואילו יהודי העיירה נשאו בעול הקשה של העבודה. כתמורה בעד עבודת־הכפיה ניתנו מאה גרם לחם ליום לכל איש עובד וכן שכר זעום שברובו הלך ל„דמי־לא יחרץ" והוצא ע"י הרב ועוזריו. ממניביץ הסמוכה הגיעו 38 שוטרים, מהם 36 אוקראינים ורק שנים היו גרמנים אנשי ס. ס. שניצחו על העיירה ויהודיה.

והנה ביום כ"א אלול תש"ב (1942), בהשכמת הבוקר, פקדו השוטרים על כל יהודי העיירה לצאת מהמקום למניביץ, מרחק 18 ק"מ, לעבודה. הדחיפות של השוטרים והעמדות שתפסו במבואות העיירה כשהם מזויינים במלא תחמושתם, עוררו חשד אצל רבים שאין הענין חלק — והם ניבאו רעות. הגברים הנשים והטף הובהלו ונשלחו תחת משמר בעגלות. בכפר צ'רבכה נעצרה השיירה, הגברים הוכנסו לבנין בית־הספר הכפרי והמלווים דרשו מהם זהב. כמה מהם הוכו ונרצחו לעיניהם בתור איום, אולם נמצאו רק 2—3 שהיה להם זהב והם נשלחו הלאה.

כאן קרה מקרה אופייני: בצאת הגברים מבית־הספר זרקה אשה אחת, רבקה לבית שניידר מרפלובקה, היא אשת שבח מודריק, החייט מטרויאנובקה, את בנה יעקב, בן־שלוש, לתוך ארגז של אשפה ובעצמה רבצה עליו בלי שנראתה וכך נשארה בבנין סגור. אח"כ מצאה לה מוצא דרך חלון קטן ובזהירות הגיעה לעיירה חזרה. מפי אכרים מקומיים נודע לה על יהודים מסתתרים ביער הסמוך והיא הלכה אליהם. אגב, היא ובנה הגיעו בסוף ללודז ומצאה את בעלה ששירת בצבא האדום ונפצע.

בדרך צירפו למובילים למניביץ גם יהודים ממקומות אחרים — איבנובקה, גרודיסקי, פבורסק וסוכובוליה והם רוכזו במבוא למניביץ במספר קרוב ל־2000 נפש. משמר חזק של שוטרי ס. ס. ואוקראינים השגיח על היהודים, דרשו מהם שוב זהב ולא ויתרו על שום דבר־ערך שיכלו להוציא מהם. האומללים ראו מרחוק בורות שמכבר שמעו על חפירתם. יהודי מניביץ עצמם היו כלואים אז בגיטו ונתונים למרמס רגלם של קלגסי היטלר ועוזריהם ולא יכלו לבוא במגע עם האומללים שהובאו לשם חיסול. אם כי האנשים היו שבורים, רעבים ועייפים, בראותם את הסכנה הרוחפת עליהם — בכל־זאת ניסו להציל את עצמם, וללא שהייה החלו להתחמק מהמקום. בברחם נורו עליהם ירויות השוטרים ורבים מהנמלטים נפצעו או נהרגו. מי שלא נפגע — הגיע ליער ושם הגיעו לאזניהם רעמי הירויות מצד מליניץ; כפי שנודע להם אח"כ נורו אז כל המרוכזים מטרויאנובקה וסביבתה. הקרבנות הושלכו אל הבורות שהפכו לקברי־אחים ליד בית־העלמין של טרויאנובקה.

מאז נעשיתי כרבים אחרים, איש־יער והתחילה אצלי פרשת נדודים קשה. כמאה וחמשים איש מבני טרויאנובקה, התרכזו ביער. הכפרים הביאו לנו ידיעות ושמועות שהגרמנים מבקשים את אנשי המקצועות וכי כל אדם שיחזור לעיירה יסודר על ידם וחייו מובטחים לו. 70 איש חזרו לעיירה ואחר חודש ימים הוצאו להורג. שבועות על חדשים הסתובבנו ביערות, סבלנו מפחד, מרעב ומקור ללא שביב תקוה לימים טובים. חלק גדול מאנשינו לא החזיקו מעמד ונפלו. חורף קשה עבר עלינו בטלטולים, ורק באביב 1943 עלה בידינו להצטרף לפלוגת פרטיזנים רוסית. היהודים הצטיינו בפלוגה, אש הנקמה בערה בקרבם וגם הכרח היה להראות גבורה לגויים בגלל יחסם ליהודים, המקובלים בעיניהם כנרפים ופחדנים. כך לחמנו והכינו באוייב הנאצי עד שהצבא האדום כבש את חבל ווהלין וצירפונו למחנותיו.

על מה שנפל בחלקנו בתקופת הנאצים ואח"כ בנדודינו ביערות עם הפרטיזנים לא ניתן לתיאור. כל יום הביא אתו זעזועים ושנויים שהרסו את הגוף והנפש ולא אחת קינאנו בנרצחים ובקשנו מתוך מרירות למות ובלבד לגמור עם הקושי והסבל שנפל בחלקנו.

מספר אנשינו, ניצולי טרויאנובקה פחת והלך.

משמונים איש שנשארו אתנו, נעדר יותר ממחציתם בפעולות פרטיזניות ומתוך חולשה וסבל, ורק כשלושים איש מבני טרויאנובקה נשארו לפליטה והם נפגשו אחרי תום המלחמה בדרכים ובמחנות, ומהם כבר הגיעו ארצה.

בסוף המלחמה גייסו הרוסים את הפרטיזנים לצבא האדום, אף אני הייתי בין המגוייסים ונשלחתי לחזית. בחלקי נפל להשתתף בקרבות ושלוש פעמים נפצעתי. משהשתחררתי והחלה הריפטריאציה ניתן לי לעבור לפולין. ושוב נדודים וטלטולים מארץ לארץ עד שזכיתי יחד עם עשרים ושלושה פרטיזנים אחרים להגיע בפברואר 1946 למולדת — לא"י.

הפרטיזן אברהם גיטלמן

ציון לנעדרים

ברוך־ליפא שטיינקריצר — יליד אוסטראה, בן 28 היה בנו של מלמד באוסטראה והכירוהו כאדם שקט, צנוע וישר־הולך. גוייס ע"י הרוסים לצבא האדום וה־שתתף במלחמת העולם השנייה. עם תום המלחמה הגיע לפולין ומשם נדד במחנות העקורים. שאיפתו היתה לעלות ארצה ולהתחיל מחדש בחיים בארץ, וא־מנם זכה להגיע לחוף המולדת בשנת 1946. הוא עבד כפועל בנין. רצה להשתלם והתכונן להתחיל בלימודים אך המצב בארץ דחפו להתגייס לצבא ישראל. הוא היה חייל נאמן בשורות הצבא ולקח חלק בפעולות קרב. בהתקפת צבאותינו על חיל המצרים ליד אש־דוד נפגע בכדורי האויב ונפל חלל ביום כ"ה אייר תש"ח — 3 יוני 1948.

מאיר בהרב — נולד ברובנה. בן למשפחת בהרל הי־דועה. קיבל חינוך מסורתי ולמד בגימנסיה היהודית של כגן בווילנה. איש נוח, שקט וחביב. כזה הכירוהו חבריו בנעוריו ואח"כ בחוג הסוחרים ברובנה ולא־חרונה במקום מושבו בירושלים זה כ־5 שנים. לקח חלק פעיל בארגון יוצאי וווהלין בירושלים לעזרת שרידי וווהלין והשתתף במפעלים אחרים. ביום א' — י"א תמוז תש"ח — 18 יולי 1948 עבר ברחוב בירו־

שלים ונפגע ע"י פגז האויב הלוחם — הלגיון העבר־ירדני ונפל חלל. בן 52 היה במותו.

מנחם ריצמן — יליד רובנה, עלה עם הוריו ארצה בש־1935, קיבל את חינוכו בבית־הספר לבנים, בבית־הספר התיכוני למסחר ובבית המדרש למורים שעל שם לוינסקי בתל־אביב ולסוף נכנס ללמוד באוניבר־סיטה בירושלים, צעיר מוכשר ומחונן היה מנחם והצטיין בלימודיו וביתר פעולותיו. הוא תפס מקום השוב בחוגי הנוער המאורגן.

בגיל צעיר נכנס לשורות ההגנה והקדיש לארגון את מיטב מרצו וכשרונו, במשך עשר שנים האחרונות כל מעשיו וצעדיו היו שקולים ומחושבים. בשנת 1941 היה בקורס של מ.כ. אח"כ שימש מחנך ומדריך באר־גון למופת ונמנה על הפיקוד. הארגון קרא לו גם כש־למד בירושלים והוא הלך בראש פלוגתו להגנת ירו־שלים ושכונותיה, כפר־עציון ורמת־רחל. לחם בהכרה עילאית ובעקשנות, ומי יודע אם לא בזכות עקשנותו לא נכבשה רמת־רחל, שבחזיתה נפל ביום י"ג אייר תש"ח. מפקד מוכשר, חבר טוב וידיד נאמן לאנשיו ולכל היה מנחם עד יומו האחרון.

ד"ר בנימין קופריקה מרובנה (נולד בקריפה ע"י רובנה), חניך החדר הישן, היה רופא למדיצינה ב־רוסטוב ואח"כ ברובנה ורדזיבילוב ולסוף משנת 1922 בארץ ישראל (בזכרון־יעקב, בצפת ובתל־אביב.) את 17 השנים האחרונות בילה בתל־אביב והיה מקובל בחוגים ידועים. בלכתו לביקור חולה ברח' גאולה ביום כ' כסליו תש"ח — 3 דצמבר 1947 נורה ע"י חייל משמר אנגלי ונהרג. בן 64 היה במותו.

שלמה ברגר — יליד שפטובקה, איש פעלים כל ימיו. מהעסקנים הציונים המעולים בעיירתו שפטובקה: בתנועה, בקהילה הדמוקרטית ובמוסדות אחרים. עלה ארצה בשנת 1920 והיה חבר בקבוצת הר־כנרת שע־סקה ביעור והיה מראשיה. עם פיזור הקבוצה התמסר לחברת הדרום בנס־ציונה ובחדרה ופעל הרבה למענה. לכוף צורף לחבר העובדים במרכז החקלאי בתל־אביב ופעל למען הכפר: במפעל הבנין לפועלים במו־שבות, בהושטת עזרה וסידורים שונים לפועלי המו־שבות. היה ממיסדי לשכת המס המאוחדת, טיפל ב־„הפועל" והיה מרכז עבודת הבנין לפועלים בכפר. חביב

על כל אלה שבאו אתו במגע ומסור לעסקי הכלל ללא גבול, תמיד מוכן היה לעשות יותר משהיה בכוחותיו הגופניים. מת אחרי מחלה ביום כ"א שבט תש"ח — הינך הולצהקר נולד בעיירה מלינוב ונדד הרבה במחנות אחרי שחיטות הנאצים, עד שסולטל לקפ־ריסין ומשם, אחרי שנה וחצי, הגיע ארצה. דודו שב־אמריקה הזמינו אליו, אך הוא העדיף את ארץ־ישראל. מיום בואו נמצא בנגבה, השתתף כמה פעמים בהג־נתה ונפל מות גבורים בגיל 19½ שנה.

זלדה נוימן, ילידת סופיובקה, בת 27. עלתה ארצה בשנת 1934, בעלת הכשרה ציבורית והיתה פעילה ב־ארגון יוצאי סופיובקה ואיגנטובקה בתל־אביב. דא־גה הרבה לאסירי־ציון בני עיירתה. היתה אם לשני ילדים וגרה ברחוב וולפסון 74 תל־אביב. נפגעה ב־דירתה מכדורי האויב שנורו משכ' אבוכביר למבואות תל־אביב ומתה ביום כ"ט אדר א' תש"ח — 3.10.1948.

חיים גרדין בן סופיובקה, עלה ארצה ב־1936 וחי בבית הוריו ישראל וחוה גרדין בגבעתיים. בחור ח־רוץ ומוכשר. התנדב לפלמ"ח והשתתף בפעולות קרב. נפל בפעולות הקסטל בקרבת ירושלים באדר ב' ת־ש"ח. בן 19 היה בנפלו.

מרדכי קרמן נולד בתרפ"ח לאביו יוסף קרמן מסופיובקה. כשרונו, בוגר בית־הספר הריאלי בחיפה ועמד להיכנס לטכניון. לקח חלק בפעולות ה־ביטחון בחיפה וסביבתה, ובפעולת שיחרור חיפה נפל על מזבח העם ביום ה' — י"ג ניסן תש"ח — 1948, 22.4, והוא בן תשע־עשרה.

אריה וולך, בנם של משה ואסתר וולך, נולד בסופ־יובקה, עלה ארצה בשנת 1926. היה חבר טוב ואיש ישר. התגייס לצבא ישראל ובפעולת כוחותינו נגד התקפת האויב את אשדוד (בנגב) נפל באייר תש"ח. בן 25 היה בנפלו.

יוסף אנטוארג, בנם של מאיר ונחה מסופיובקה, צעיר מוכשר וער, נולד בארץ והתחנך בה. היה חבר בפלמ"ח והשתתף בכמה פעולות מלחמה, בקרב ליד אשדוד נרצח בכדורי האויב באייר תש"ח בגיל 19.

יהושע קליבנר בן ברסטצקה, איש פעלים ועסקן צבורי על שדה התחיה משך עשרות שנים. עלה אר־צה לפני 18 שנים והתישב ברחובות, מקום שהחזיק בית־מרקחת. נפטר ביום ו' — ב' תמוז תש"ח — 9 יולי 1948 ברחובות בגיל 65 שנים.

מנחם אבטיחי, בן אריה אבטיחי, מעסקני ווהלין, בוגר הגמנסיה הרצליה וחניך הנוער המזרחי. היה צ־עיר מוכשר ומחונן. התנדב לשרות כנוטר בקיץ 1947 ונפל יחד עם ששת חבריו בבקורת וסיור בדרכים ל־ירושלים ולדרום ביום י"א שבט תש"ח בגיל 19 שנה.

ברוך שפירא, יליד קמנו־קשירסק. הובא ארצה ע"י הוריו בגיל 1½ שנה. היה חניך הגמנסיה הרצליה וגמר את בי"ס היסוי זבולון בהצטיינות. משפרצה ה־מלחמה השניה התגייס לחיל הצבא הבריטי, והוא אז בן 16½, השתתף בקרבות רבים וזכה לשמונה מדל־יות צבאיות. אחרי המלחמה מילא תפקידים חשובים בשורות המגינים בארץ. בקרב בסביבת חולדה נפצע קשה, וכעבור שלושה ימים הוציא את נשמתו ביום כ"ד אדר ב' תש"ח. בן 24 היה במותו.

אריה ברודאי (ברודר) מקוריץ, אחד מחלוצי ההור־אה של מלאכת־יד במוסדות „תרבות" בוורשה. בעלר־תו ארצה המשיך במקצועו ברשת בתי־הספר בחיפה במסירות רבה והיה אהוב על חניכיו וכל יודעיו. ב־רודאי סימל טיפוס ווהליני מובהק כאיש העם, נוח לבריות ומוכן להושיט עזרה לזולת בכל עת. היה פ־עיל בכמה מוסדות ציבור וחינוך ודאג לעזרת יוצאי עיירתו קוריץ שהגיעו ארצה אחרי המלחמה.

במשך שנים עמד ברודאי בשורות ההגנה והרבה ימים ולילות הקדיש להגנת הישוב עד שנפגע מכדור צלף ערבי בחיפה ונפל בגיל 47.

בארגונים

ארגון יוצאי ווהלין בא"י, ת"א, ליליינבלום 15.

באספה השנתית מיום 14.X.47 נמסר דו"ח כספי וכללי לפעולות הארגון. בדברי המרצים והמשתתפים בויכוח צויין הקשר החלש שבין הארגון הכללי ובין כמה מארגונים ווהלינים מקומיים, וכי יוצאי כמה ע־רים אינם מאורגנים כלל.

נמסר על ריכוז עולים רבים מניצולי ווהלין בקפ־ריסין ומצבם שם אינו קל. על הארגון להרחיב את פעולתו בעתיד הקרוב. ועד הארגון יצר קשרים, נתן אינפורמציות והדרכה לעולים, דאג לשיכון רבים מ־ניצולים שהגיעו ארצה, חילק עזרה חמרים ועוד.

מטעם ועדת הארכיון של ווהלין נמסר על מצב המוסד ועל פרסום החומר בשמונה קבצים „ילקוט ווהלין" שהופיעו כבר והמהווים כרך ראשון.

אחרי חילופי דעות אושר הדו"ח, נבחרה מועצה בת 35 איש וועדת ביקורת והוחלט: לדאוג להידוק הקשרים עם הארגונים המקומיים, לטפל בהקמת בנין בית ווהלין לזכר קהילות והלין שהושמדו ולהקים קופה להלואות לעולי ווהלין ע"י הארגון.

המועצה בחרה בנשיאות את: ז. גרשפלד, ח. איזנברג, וש. מנדלקרן להנהלת העניינים.

בחדשים האחרונים עסק הארגון בעניינים שוטפים.

ארגון יוצאי סופיובקה ואיגנטובקה. בארגון רשו־מים כ־200 יוצאי העיירות האלו. מאזן הארגון מראה מחזור של 1700 לירות. סכום שהוצא במשך 2½ שנה (מאמצע 1945 עד סוף 1947) על משלוח חבילות ל־ניצולים, מתן תמיכות לעולים וחלוקת הלוואות להם לסידורם בארץ. רוב האמצעים הומצאו ע"י יוצאי טרוכינברוד ולוזישץ' באמריקה. בחדשיים האחרונים הגיעו ארצה כעשרה מניצולי העיירות האלו וביניהם מאיר שורץ, שעלה לדרגה גבוהה בצבאות זרוסים זה־פולנים, הוא ורוב העולים — נכנסו מיד לצבא ישראל. בין העולים זלטה בורק עם 3 ילדיה. הובאה ארצה היתומה דבורה קנדל מסופיובקה שנפדתה מידי פולני כספרי בסכום 250 לירות א"י וסודרה ע"י מוסדות ה־עליה ב„אורה" בבני־ברק.

בנק זרובבל

אגודה שיתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי של הקואופרציה
האשראית בארץ-ישראל

תל-אביב רח' ליליינבלום 32
טלפון 5365

ביצור בע"מ

ההון הרשום —350,000. לא"י
ההון המשולם ורזרבות —311,442. "
אגרות-חוב במחזור —607,820. "

הכתובת: תל-אביב, רח' אחד העם 28
ת. ד. 1687 טלפ. 78—4577

הלואה וחסכון, יפו-ת"א

אגודה הדדית בערבון מוגבל
תל-אביב, רחוב הרצל 21
תבת דאר 151 טלפון 3—2—6061

ליום 1 ביולי 1948:

1)	מספר החברים	19785
2)	ההון העצמי	190921 לא"י
3)	פקדונות, חסכונות ועובר ושב	1926221 "
4)	תיק ההלואות	1480063 "
5)	הליקווידיות	948951 "

בנק המזרחי בע"מ

ירושלים תל-אביב

רחוב המלך דוד 16. רחוב ליליינבלום 48.
ת.ד. 685 טל. 4374 ת.ד. 309 טל. 4262

כל עסקי בנק בתנאים נוחים
סייפים להשכיר

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית להספקה
של העובדים העברים בא"י

הספק הראשי
של המשקים הקואופרטיביים
בעיר ובכפר
תל-אביב, חיפה, ירושלים
והמושבות

הלואה וחסכון חיפה

אגודה הדדית בע"מ.
ת. ד. 250, טל. 42—4641

המרכז: רח' יפו בית האגודה
סניף בהדר הכרמל: רח' הרצל בית הקרנות, טל. 4641.

סוכנות: קרית מוצקין, רח' רגס' 19.
קבלת חברים חדשים, מתן הלואות, נכיון שטרות, קבלת פקדונות, חסכונות וחשבונות עובר ושב, גובייניות והעברות כספים לכל חלקי הארץ.

תוצרת "תנובה"

מצטיינת באיכותה

חוצרת ליבר הכי טובה!

בני ווהלין,

עומדות להתפרסם הקהילות: אוזיראן, בילוזירקה, ברזדוב, זדולבונוב, ימפול, סלבשנה, סטפאן, פולן, פולוניה ועוד. הנכם מתבקשים להמציא חומר על שאר הקהילות שטרם נזכרו ב"ילקוט ווהלין".

נשאר עוד למכירה מספר ספרים כרך ראשון "ילקוט ווהלין" המכיל 8 קבצים א'—ח' עם הקונטרסים הנוספים.

ארגון יוצאי ווהלין בא"י (אגודה רשומה) ועדת הארכיון של ווהלין,
תל-אביב, רח' ליליינבלום 15 חדר ". המערכת: רחוב ברנר 12 בבי"ס "אור"
דפוס מל"ן בע"מ ת"א, רח' הלל הזקן 6

וואהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט וואהלין

אוסף זכרונות ותעודות

בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

כרך שני, קובץ י'. אלול תש"ט, תל-אביב.

התוכן:

	סקירות:		
א.	בתי־הדפוס בוואהלין	ח. ב. אילון	1 — 4
	אישים:		
ב.	ר' יו"ט־ליפמן הלר בעל התוי"ט	פ. פניני	5 — 7
ג.	הצדיק ר' דוד הלוי המגיד מסטפאן	מ. ש. גשורי	7 — 8
	קהילות:		
ד.	ימפול	א. ל. גלמן	9 — 10
ה.	אושומיר (סוף)	א. אבטיחי־הדרי	11—12
ו.	זכרונות מבורמל	י. ויץ	12—14
ז.	מירופול	א. קרינרמן	14—15
ח.	פולן־פוליני	י. בן־דוב	16
ט.	ברנובקה	א. בלובשטיין	17
י.	אוזיראן־יזיורנ'	ד. גרשטיין	18
יא.	סלבשנה־סלובטשנו	א. הויזמן	19—20
יב.	קרסנוסטב	ד. קופילוב	20
יג.	קליסוב־קלוסובו	א. הנדלמן וג. טורקוביץ	21—23
יד.	ליאחוביץ	א. א — חי	23
טו.	בילוגורודקה	ש. מרגול	24
טז.	ברזדוב־ברזדייב	א. א.	24—25
יז.	אוסטרופוליה־אוסטרופול	ד"ר מ. קניז'ניק	25
יח.	סלישץ' זוטא	י. דיכטיאר	26
	אודים:		
יט.	אחריתה של סטפאן	מ. גרינשפן	26—27
כ.	עדות מזועות מז'ריטש	א. אבטיחי	27—28
כא.	טלטוליה של בת רובנה	ר. פרלמוטר	29
כב.	רשימות חייל יהודי בצבא האדום	י. שמוקלר	30
כג.	ציון לנצדרים והודעות	ארגון יוצאי וואהלין בישראל	31—34

בנק הפועלים בע"מ

תל-אביב — ת.ד. 27 — טלפון 4296/97

הון המניות הנפרע ורזרבות — 550.000 לא"י

מנהל עסקי בנק לכל ענפיהם.

„שוק חקלאי"

חברה לשווק והספקה חקלאית בע"מ

רח' וולפסון 43, ת.ד. 2018, טל. 2307, תל-אביב

המחלקות:

א. לשווק תוצרת חקלאית מהמשק העברי.

ב. להספקה ללול ורפת.

ג. לזרעים, הימיקלים, חמרים להגנת הצומח, ומל־חמה במזיקים.

ד. מחלקה טכנית 1) צנורות השקאה חמרי אינסט־לציה, כלי עבודה לצנורות „רידג'" ופחים אלומיום. 2) מכונות זריעה זיבול וקילטור, וכלי גן שונים. 3) ציוד ללול סוללות ברודרים, ובאי כח היחידים בישראל למדגרות חשמל מבית חרשת „הומידייר" אשר הראו את יעילותם בארץ.

ה. לכוורנות: כוורות מסגרות מכונות רדיה מסכות מדפים, קמח „סוויאה" וכל יתר הציוד הדרוש לגידול דבורים.

בכל העניים לפנות לפי הכתובת הנ"ל.

הלואה וחסכון ירושלים

אגודה הדדית בע"מ

ת.ד. 575 טלפון 2—4311

מקבלת חברים חדשים

פקדונות וחסכונות בתנאים נוחים

העברות כספים בכל חלקי הארץ.

הלואה וחסכון חיפה

אגודת הדדית בע"מ

ת.ד. 250 טלפ. 42—4641

המרכז: רח' יפו בית האגודה.

סניף בהדר־הכרמל: רח' הרצל בית הקרנות טלפ. 4641.

סוכנות: קרית מוצקין רח' רגס 19.

קבלת חברים חדשים, מתן הלואות, נכיון שטרות, קבלת פקדונות, חסכונות וחשבונות עובר ושב, גוביינות והעברת כספים לכל חלקי הארץ.

הלואה וחסכון יפו־תל־אביב

אגודה הדדית בע"מ

תל־אביב, רח' הרצל 21; ת.ד. 151;

טלפונים 3־2־6061

סניפים:

בצפון תל־אביב — דיגנגוף — שד"ר הק"קל

ביפו — רח' בוסטרוס, טלפון 80138

ברמלה — מול בית המשטרה

ליום 1 באוגוסט 1949:

1) מספר החברים 24310 ל"י

2) ההון העצמי ביחד עם קינות מלאי 238.542 ל"י

3) פקדונות וחסכוניות לכל הצורות 2.813.745 ל"י

4) תיק ההלואות 2.154.412 ל"י

5) הליקוידיות 1.360.159 ל"י

בנק המזרחי בע"מ

ירושלים תל-אביב

רחוב המלך דוד 16. רחוב ליליינבלום 48.

ת. ד. 685 טלפון 4374. ת. ד. 309 טלפון 4262

כל עסקי בנק בתנאים נוחים סייפים להשכיר

חברה לשיכון עממי בע"מ
שיכון עולים, חברה בע"מ

המשרדים: תל־אביב, רח' מונטיפיורי 21

טלפון 4463

ביצור בע"מ

ההון הרשום — 350.000 ל"י

ההון המשולם ורזרבות — 324.942 ל"י

אגרות־חוב במחזור — 622.800 ל"י

תל־אביב, רח' אחד העם 28

ת.ד. 1687 טל. 78—4577

יקום והלין

סקירות

בתי הדפוס בווהלין

(רשימה ביבליוגרפית)

בסוף המאה ה־15, בשנת רל״ה (1475), בערך, החלה להתפתח מלאכת הדפסת ספרים עבריים באיטליה, שכינוה בדור ההוא „מלאכת הקודש״. כעשרים שנה אחרי המצאת הדפוס ע״י גוטנברג והדפסת הספר הראשון, הוא התנ״ך בשפת רומי. הספר העברי הראשון שנדפס היה ארבעה טורים ש״ע. מאיטליה עבר המקצוע ונקלט בארצות מע־רב ומזרח אירופה. מאז 1475 שימשו ריכוזי הי־הודים באיטליה ואח״כ גם בספרד ופורטוגל מרכזים לספר העברי בתפוצות. אך לאחר שה־אפיפיור יוליוס השלישי, שרדף את היהדות, פקד להחרים את ספרי התלמוד ולשרפם (רה״ש 1553) עבר המרכז לאמשטרדם, אנטורפן ופראג. כעשרים בתי דפוס עם רוב עובדיהם נדדו לאכ־סניות חדשות וכעבור זמן נקלט הדפוס העברי גם בגליציה.

עד סוף המאה הי״ח היו בתי הדפוס של גליצ־יה מספקים ספרים למדינות שונות ובתוכם גם לפולין ואוקראינה, ואחר חלוקת פולין והצבת גבול בינה ובין גליציה, ראתה יהדות פולין הכ־רח לעצמה ליסד בתי־דפוס משלה להוצאת ספרי קודש וגם ספרי חול.

בשטח תרבותי זה תפשה ווהלין מקום נכבד כחלוץ המדפיסים וההיסטוריון ידע אל נכון ל־העריך הופעה זאת שערכה נודע בזמנה ובדורות הבאים. נוסף על ספרי הקודש המקובלים, תבעו את ביטוים רעיונות ודעות של גדולי התורה והרוח שבאו לידי גילוי בחידושי ההלכה ותורת התסידות לשיטותיה ועמד, שהיוו את התמצית הרוחנית של התקופה. בצדם של ספרי יסוד אלה נוסדה גם ספרות מיוחדת שנועדה להמונים, וב־יחוד לנשים, בשפה המדוברת (עברי־טייטש). כל ספר שראה אור בזמן ההוא היה בבחינת נדבך בבנין הרוחני והתרבותי של היהדות.

מלבד ערכו הכללי הגדול של הדפוס העברי כמפיץ הספר והתורה בקרב קהילות ישראל — שימש במקרים ידועים גם מכשיר־מלחמה בין כיתות, תנועות ורעיונות, עד שחסידים ומתנגדים הקימו והחזיקו בתי־דפוס משלהם לשם פולמוס, תעמולה וכו׳.

ברשימה כללית זו לא ניתן להקיף חלקם של ששים ריבוא יהודי ווהלין רבתי בשדה הדפוס העברי מראשית הוסדו (בסוף המאה הי״ח) ועד חורבן ווהלין, כי קצר המצע מהשתרע. ידועות חליפות ותמורות שחלו בענף זה לרעה ועיכבו את גידולו. בשנת תקע״ב, כשעבר נפוליאון בפו־לניה בדרכו לרוסיה חמס צבאותיו ושדדן מכל הבא לידם ובעטיה של התרוששות האוכלוסיה שותקו ענפי חיים שונים וביניהם גם בתי־הדפוס למשך שנים מספר (עיין דבה״י לשלוסר, חלק ט״ו עמ׳ 591). גם יד הצנזורים היתה ב־ענף הספר לרעה ופגיעתם בבתי הדפוס היתה קשה. למרבית המכשולים שעמדו בדרכם של בתי הדפוס גרמו ההתפלגות והמחלוקת ששררו אז בין תוגים שונים ביהדות וגם בין המול״ם לבין עצמם שעל הרוב הם היו גם בעלי בתי־הדפוס.

יצויין, כי לא רק בערי וווהלין הגדולות הת־קיימו בתי־דפוס, אלא גם בעיירות קטנות ש־בחבל זה, שיצאו להן מוניטין בעולם היהודי בזכות בתי הדפוס שלהם. ידועים בתי־הדפוס הראשונים בווהלין במקומות הבאים (לפי סדר א״ב): אוסטראה, אלקסניץ, בזליה, בילוזירקה, ברדיטשוב, דובנא, זסלב, זיטומיר, מזיריטש, סודילקוב, סלאבוטה, פוריצק, פולנאה, קוריץ, קרמניץ, רדזיביל.

דפוס אוסטראה

וכך מסופר על יסוד בית־הדפוס הראשון באוסטראה בספר „מזכרת לגדולי אוסטראה״ למ״מ ביבר (עמ׳ 227):

„ידענו אשר לפנים מעטו מאד בתי הדפוס במדינת וווהלין ורוב הספרים הביאו לכאן ממרחק, ויען כי אז נתחלקה מלוכת פולין ונעשה גבול בין עסטרייך ורוסיה נתמעט(ה) מאד הובלת הספרים למדינתנו ובזמן קט נראה במדינת וווהלין חסרון גדול בספרים וביותר בספרי הוראה — — — וכמעט שלא היה בידי הדיינים ספרי ארבע(ה) ש״ע להורות מהם. לכן

התעורר הרבני התורני הנגיד ר' אברהם־יצחק נתן מכספו שני אלפים רו"כ אשר הניח בעסק השותפות עם הרבני ר' שמואל בר' ישכר־בר, שהיה הראשון שהקים בית הדפוס בעירנו והנודע בתור המדפיס הראשון באוסטראה, קוריץ ופולנאה, והרבני ר' אברהם־משה בר' ישראל־יהודה המפורסם והנודע בעירנו בשם ר' משה'ל דרוקער — — — " והם הדפיסו בעירנו בין השאר את הספרים החשובים הבאים:

„אשלי רבבי", שני חלקים יר"ד עם הט"ז והש"ך, וסביב על הגליון „נקודת הכסף", „זהב מזוקק" ומשאר תשובות גאונים אחרונים, בתב־לית היפי וההידור. — תקנ"ה

„סוד יכין ובועז", להרה"ג ר' מאיר מרגלית — תקנ"ד

יורה דעה, שלחן־ערוך — תקנ"ה — ס"ב

„איתן האזרחי", שאלות ותשובות — תקנ"ו

„משנת חכמים", להגאון ר' משולם־פיבוש מקרמניץ — תקנ"ז

תיקוני זוהר — תקנ"ח

שלחן־ערוך „חושן משפט" — תק"ס—א—ה

„שני לוחות הברית", להגאון ר' ישעיה הלוי הורביץ (של"ה) — תקס"ב

עין יעקב — תקס"ב—ס"ד

„חידושי הלכות", לרבי ר' העשיל — תקס"ד

„ילקוט הראובני" — תקס"ו

„חידושי הלכות" למהרש"א — תקס"ו

ספר רב ייב"ע להרב ר' יעקב־יוסף בר' יהודה מאוסטראה — תקס"ח

מחזור גדול — תקע"ו

„אור הנערב", לר' אברהם־אריה־ליב מהנא, רב דברדיטשיב ופולנאה — תקפ"ד

כן ידוע הדפוס של אהרן מדפיס באוסטראה שבו נדפסו ספרים תורניים רבים וביניהם הגדה של פסח — שנת שנבאוירו — 1817

דפוס אלקסיניץ

בעיר העתיקה אלקסיניץ שבקרבת הגבול הרוסי־אוסטרי נוסד בית־דפוס עברי בשנת תק"כ. בית־דפוס זה לא האריך ימים ונסגר, עד שקם ר' צבי־הירש מרגלית ופתחו מחדש בשנת תקכ"ו. בתקופה ההיא עלו מחנות גוגטה ועשו שמות בקהילות ישראל באוקראינה ופודוליה ועבודת הדפוס נפסקה לכמה שנים ורק בשנת תקל"ב חודשה עבודת ההדפסה ביתר שאת. משנוכח המדפיס כי תורת החסידות מתפשטת וכובשת לבבות ברוב ספריה, ובהיותו דחוק בעיירתו הקטנה ולא יכול להרחיב את העסק, העביר את הדפוס לקוריץ.

וזאת רשימת הספרים שנדפסו באלקסיניץ:

ברית מלח, לר' יו"ט ליפמן הליר (בעל התוי"ט).

„אהל יוסף", נדפס בשנת תקכ"ו.

אמרי נועם, מחנה ארון, מקלו של אהרן, תקנתא דמשה — תקכ"ח.

בן אהרן, זאת תורת האדם, כוכבי נגה — תקכ"ט.

זמן עריצים, חרבות צורים, משנת חיים — תקל"ד.

מנחה חדשה, חובות הלבבות — תקל"ד.

עיני ישראל — תקל"ה.

מראות הצובאות — תקל"ץ.

דפוס ברדיטשוב

מבתי הדפוס הראשונים בעיר זו ידוע הדפוס של ר' שמואל בר' ששכר־בער (סג"ל). אחריו — הדפוס הידוע של חיים יעקב שפטל. ותצויין עובדה מתמיהה, כי דוקא בעיר זו, עיר ואם יהודית באוקראינה והמכונה „„ירושלים דוולין" הוקמו בה בתי דפוס יהודיים בעשרות שנים יותר מאוחר, אחרי שענף זה הגיע לשיא פריחתו בערים אח־רות בוולין. בין הספרים שנדפסו בזמנים שונים בברדיטשוב יזכרו:

תולדות יצחק בן לוי — תקע"א. תשואות חן — לר' גדליה מלינץ — תקע"ו.

מדרש רבא — תקע"א. שבחי הבעש"ט — תקע"ה. כתנות־אור — לר' מאיר מרגלית — ירים ראש — להנ"ל. — תר"י. דיני סופרי סת"ם ע"פ הקבלה. מגדל עוז לר' יצחק עמדן. קורא מראש — לר' אהרן ישראל הכהן. ברכה משולשת לר' יוסף שפירא. מדות התורה — שנת תרנ"ג. רמזי אגדות — שנת תרנ"ח. לקוטים מזהירים — שנת תרנ"ח. שבעה קני מנורה — תרנ"ה. מטמונים הגנוזים — תרנ"ה. אות טובה תרנ"ח. מעשי תעתועים — תרנ"ץ. זכרון טוב — תר"ס. סוד יכין ובועז — לר' מאיר מרגלית תרס"ב. מגן אבות — לר' ש.ז. שניאורסון — תרס"ב. בית רבי — לר' ת.מ. הילפרין — תרס"ד.

ר׳יעקב יוסף מפולנאה — תרס״ו. לקורות החסידות — לש.א. הורודצקי — תרס״ו. ר׳ יוסף מאוסטילנה — תרס״ז.

בתקופה יותר מאוחרת הופיעו בברדיטשוב ספרים שונים בעברית ואידיש.

דפוס דובנא

בעל הדפוס והמגיה ר׳ יונתן בהר״י. בין הספרים שהדפיס: בת עמי — לר׳ יששכר מגזע צבי — תקנ״ו.

דפוס זיטומיר

אחר שהאחים שפירא הוגלו לסיביר בשנת תרכ״ג נסגר הדפוס בסלאבוטה וכעבור שנים רבות הועבר לזיטומיר ע״י בניהם חנינא־ליפא ויהושע־השיל. כן ידוע הדפוס של אריה־ליב שפירא בעיר זו היה גם בית דפוס גדול להוצאת ספרי רומ״ל כמו בשאר ערי וואלין. ידועים בתי־הדפוס של יצחק בקשט ושל שלם שדוב שהדפיסו בהם ספרים תורניים.

בין שאר הספרים החשובים והנפוצים בימים ההם לרוב, ששמותיהם נזכרו גם בבתי דפוס אחרים של וואלין, אנו מוצאים גם חדשים, כגון:

ספר
שני לוחות הברית
חלק שני
בזיטאמיר
ШНЕ ЛУХОТЪ ГАВРИТЪ
ЖИТОМИРЪ

באר הגולה — באור אגדות חז״ל להמהר״ל מפראג — תר״ך. שארית ישראל — לר׳ שמואל מוילדניק — תרכ״ח. תולדות הקבלה והחסידות — לר׳ אברהם מיטוויגר — תר״ל. דגל מחנה אפרים — לר׳ אפרים מסדילקוב — תרי״ז. משניות. סדר קדשים — תריס״ח.

סידור בית יעקב לר׳ יעקב־עמדין בן צבי, סודר והובא לדפוס ע״י משה שו״ב מזיטומיר — תרמ״א. שערי ציון לר׳ נתן נטע הנובר — תר״ט. תיקון שלשה משמרות — תרכ״ה. מאמר מרדכי, ענף עץ אבות — תר״ס. אגרת בראשית — תרנ״ט. ע״פ דן ידין — לר׳ שמשון מאוסטרי־פולי — תקס״ה.

דפוס סלאבוטה

דפוס סלאבוטה, שם מיסדו הלך לפניו, הוא ר׳ משה בנו של הרה״צ ר׳ פנחס שפירא הנודע בשם ר׳ פנחס מקוריץ. אחר מותו המשיכו שני בניו ר׳ פנחס ור׳ שמואל אבא בהוצאת הספרים. ביחוד נתפרסם דפוס־סלאבוטה בעולם היהודי בהדפסת ספרי רומ״ל והבאים:

השס, תלמוד בבלי מהודר — תקע״ג־פ״ב־צ׳.

ספר רב ייב״י, להרב ייב״י מאוסטראה — תקנ״ב. ספר זוהר חדש — תקנ״ג. מאיר עינים, להרה״צ מטשרנוביל — תקנ״ח. טורי ש״ע בתבנית גדולה — תקס״א. עין יעקב — תקע״א. חומש קטן — תקע״ט. תיקוני זוהר — תקפ״א. עבודת הקודש — לר׳ מאיר גבאי תקפ״ז. חוק לישראל — תקצ״ג. יורה דעה — תקצ״ד. חושן משפט — ש״ע - תקצ״ו. עבודה ומורה דרך — תקצ״ו.

דפוס סודילקוב

בעל הדפוס היה ר׳ יצחק מדפיס ששקד על הדפסת ספרי־קודש בעיקר. ידועים הספרים שנדפסו בדפוס סודילקוב:

חדושי הלכות — להמהרש״א. תולדות יוסף — תקל״ז. ראשית חכמה — תקפ״ו. שבילי אמונה — תקצ״ב. דברי ריבות — לר׳ יצחק אדרבי — תקצ״ג. כנסת יחזקאל — לר׳ קצנלבוגן — תקצ״ה. מעילצדקה — ליונה לנדסופר — תקצ״ה. יש נוחלין — לר׳ אברהם הלי הורביץ — תקצ״ה. חובת הלבבות ע״פ עברי־טייטש והרבה ספרים אחרים.

ספר
יש נוחלין
סודילקאב

דפוס פולנאה

בתקנ״א נוסד הדפוס בפולנאה ע״י ר׳ שמואל סגל ובעת ובעונה אחת פתח גם סניף בקוריץ שבמרוצת הזמן נעשה לעיקר והדפוס בפולנאה נסגר אחר הדפסת כמה ספרים בלבד.

בתקנ״ד נוסד כאן בית דפוס חדש ע״י המדפיס

שגיאור למשפחת שור. בתקס"ח נפתח דפוס חדש ע"י יוסף הכהן.

והנה רשימת ספרים שהופיעו בשלושת בתי הדפוס:

הר אדני, מגיד משרים, מעין החכמה, צדיק יסוד עולם — תקנ"א

מאיר נתיבים, לר' מאיר מרגלית — תקנ"א.

תיקוני הזוהר, ספר חסידים — תקנ"א.

אור עולם, דרך טובים, מדרש שוחר טוב — תקנ"ד.

הדרך הטוב והישר להרב ר"מ מרגלית — תקנ"ה.

ארחות צדיקים, ברית אברהם, מנחת יעקב, — תקס"ח.

דרכי ציון — להג' ר' דוד היילפרן אב"ד דאוסנראה וזסלב — תקנ"ח.

דפוס פוריצק

בתקמ"ו יסדו שלשה שותפים בית־דפוס בפוריצק ברשיון המלך ובהסכמת שלטון העיר. הם שמו להם למטרה להדפיס ספרי חסידים. משנתפרדו השותפים נפסק הדפוס ובתקנ"ט הוקם בית־דפוס חדש במקומו.

ואלה הספרים שראו אור בדפוסי פוריצק:

אמרי שפר, ספר הקנה — תקמ"ו. חיי הנפש — תקמ"ז. מרגליות התורה — תקמ"ח. דמשק אליעזר, רפואות עזר — תק"ן. שערי ציון, תיקוני ישרים, סדר סליחות — תקנ"ד. מדרש אגדות בראשית, חידושי הלכות, מחצית השקל, מסילת ישרים, ספר חסידים, תיקוני זהר, שני לוחות הברית (של"ה), טור האבן, סידור של שבת, בנאות דשא, גליא רזיא ועוד.

דפוס קוריץ

בשנת תקל"ו העתיק ר' צבי־הירש את בית הדפוס שלו יחד עם פועליו מאלקסניץ לקוריץ. בתקמ"ב נפתח פה ע"י יוהאן אנטון קריגר סניף לבית־הדפוס שלו שבנובי־דבור, היה זה בית־דפוס גדול לפי מושגי הימים ההם. בתקנ"א נפתח בקוריץ סניף לביה"ד הפולנאי של שמואל סגל. בתקנ"ד באו לכאן המדפיסים אברהם אייזק ואליהו הלוי ופתחו בית־דפוס שהתקיים 25 שנה. כן ידוע הרבני ר' שמואל בר' ישכר־בר בתור מדפיס באוסטראה, קוריץ ופולנאה.

ואלה הספרים החשובים שהופיעו בבתי־הדפוס השונים בקוריץ:

עין השמל, נדפס בשנת תקל"ו.

ספר הזוהר, ספר השם, דרך אמונה — תקל"ז

תיקוני הזוהר, תן טוב, פרדס רמונים — תקל"ח.

תולדות יעקב יוסף, לר' יעקב־יוסף הכהן מפולנאה — תק"ם.

בן פורת יוסף (לנ"ל), ראשית חכמה, מנהגים, לקוטי אפרים — תקמ"א.

צפנת פענח — תקמ"ב.

מורא מקדש לרב ייב"י מאוסטראה, פרי עץ חיים, אוצרות חיים — תקמ"ג.

דברי רב משולם להגאון ר' אברהם משולם זלמן בן החכם צבי מאוסטראה — תקמ"ג.

מחברת הקודש, מבוא שערים, שער היהודים, עץ חיים — תקמ"ג.

זוהר חדש, ליקוטי תהלים, מעין החכמה, ספר הקנה — תקמ"ד.

מגיד דבריו ליעקב, להמגיד ממזיריץ — תקמ"ד.

לקוטי אמרים (לנ"ל) — תקמ"ד.

ש"ס — (תלמוד בבלי) תקמ"ג.

שושן סודות, התמונה — תקמ"ד.

האמונה והבטחון, סדר עולם, צמח צדיק, קל"ה פתחי חכמה, שו"ת ב"ח החדשות, שערי צדק, חק לישראל, ליקוטי ש"ס, משנות חסידים, זוהר הרקיע, קול ברמה — תקמ"ה.

קול אריה — לר' אריה המוכיח מפולנאה — תקנ"ח.

אור המאור — לר' זאב־וולף המגיד מזיטומיר — תקנ"ח.

אור תורה — להמגיד ממזיריץ — תקס"ד.

מעין החכמה — להרב ר' אשר צבי מאוסטראה וקוריץ — תקע"ז.

שער גן־עדן לר' יעקב קאפל. פלח הרמון לר' מנחם עזריה — תקמ"ו. עץ חיים לר' יצחק לוריה תקמ"ב. ארבע מאות שקל כסף לר' חיים ויטל — אור הנערב לר' משה קורדובירו. — תקס"ד.

דפוס רדזיביל

הדפוס נוסד ע"י פנחס בר"ץ בשנת תקצ"ת. אין ידיעות על ספרים רבים שנדפסו בדפוס זה, אך מהיותר מפורסמים:

„הכתורי" — תקפ"ץ.

דפוסים שונים:

בשולי הרשימה יצויינו בתי־דפוס בכמה ערי־רות וההלין, מהם עתיקים ומהם מאוחרים. מתחת פרטים ברורים עליהם יסומנו כאן אלה מהם הידועים מתוך שערי ספרים:

דפוס מז'יריטש גדול — ספר „עין יעקב" — תקס"ב.

דפוס בילוזירקה. — ר' שבתי שפטיל הורביץ — תקס"ח. ספר וצוה הכהן לר' אהרן שמואל הכהן — תקפ"ג.

דפוס בזל"ה — „מזבח הזהב" — לר' שלמה בר' מרדכי — שס"ב. „חידושי הלכות" המהר"ש"א.

ארוכה היא רשימת הספרים שראו אור בבתי־הדפוס שבווהלין ועליהם ועל מחבריהם עוד ידובר.

ח. ב. אילון

א י ש י ם

ר' יום־טוב – ליפמן הלר, בעל התוי"ט

רבי יום טוב ליפמן בר' נתן הלוי הלר, שהיה מגדולי דורו, שימש במשך תקופה ידועה כרב בעיר לודמיר, ונתפרסם גם ברחבי ווהלין בגאוניותו בתורה ובמידותיו הנעלות. הוא נולד בשנת של"ט (1579) במדינת ביירין בעיר ולר־שטיין. עוד בהיותו בבטן אמו מת עליו אביו וגודל על ברכי אביו זקנו הגאון ר' משה ולר־שטיין, שהיה רב הכולל על כל מדינות אשכנז. זקנו שלח את הנער לישיבת הגאון ר' יעקב גינצבורג אבד"ק פרידבורג ואחרי זה בא העלם יום טוב ליפמן לישיבת המהר"ל בפראג. חכמי פראג ורבניה נתנו עיניהם ביום־טוב וכמעט מלאו לו י"ח שנה בשנת שנ"ז, מינוהו לדיין בפראג ולראש ישיבה.

אמנם בפלפול וסברא לא הגיע ר' יו"ט לגאוני התלמוד שבפולין אשר היו בדורו כמו: ר' שמואל איידליש (המהרש"א) מאוסטראה ור' יואל סירקיס (הב"ח) מקראקא. אך הוא עלה עליהם בהגיון הישר, במשנתו הברורה והמסודרה. כל אוצר ידיעותיו היה ערוך ומסודר במוחו הכביר בסדר מפליא. והידיעות הרחבות שהיו לו בלמודי חול כמו במתמתיקה ולשונות העמים וספרותם הפרו והרוו גם את תורתו התלמודית. גם את השפה העברית ודקדוקה ידע על בוריה וסגנונו הוא קב ונקי. בעוד אשר גדולים אחרים בפולין בזמנו זלזלו בצורה והתוכן היה להם לעיקר. ובהסכמתו אשר נתן על הספר „שיח יצחק", דקדוק לשון עברית, מתאונן ר' יו"ט כי „חכמת הדקדוק בלשוננו הקדושה רטושה ועזובה, והספרים בחכמה זו מוטלים בקרן זוית". ואמנם בצעירותו, בגיל תשע עשרה שנה כתב פירוש לספר „בחינת עולם" לר' ידעיה הפניני (פראג שנ"ח) וכן כתב הערות לספר „גבעת המורה" לר' יוסף בר יצחק הלוי, פירוש ל„מורה נבוכים" (פראג שע"ב).

בהיותו בן שלשים חיבר את פירושו הגדול והמפורסם על המשנה בשם „תוספות יום טוב", כמו שהרמב"ם חיבר את פירושו על המשנה בהיותו בן שלשים. ר' יו"ט נגש אל המלאכה הגדולה הזאת ועבד בה שלש שנים (שע"ד — שע"ז) והוא נקרא לכן על שם מפעלו הכביר הזה „בעל התוספות יום טוב". לראשונה נדפס יחד עם המשנה בפראג שע"ה—ו, מהדורה שניה מתוקנת קראקא ת"ב—ד ואח"כ נדפס פירושו כמעט בכל ההוצאות של המשנה. ר' משולם ב"ר יואל כ"ץ קיצר את הפירוש והדפיסו בשם עיקר תויו"ט (למברג תק"ג) ואף הוא נספח להוצאות רבות של המשנה.

מתוך פירושו מכירים את המחבר בעל ההשקפות הבהירות, ובעל דרכי ההסברה הפשוטות ומתקבלות על הלב. ככה היתה דרך האיש בחיים: חסיד ועניו והלבבות נמשכים אחריו וכן דרכו בחיבוריו. — פרט מאלף ביחסו אל האדם ודרך חינוכו שהיתה בהשקט ונחת: בדבר השיחה הבטלה בביהכנ"ס בין המתפללים הנהוגה בכל עיר ובכל מקום, בפרט בעת חזרת הש"ץ ובזמן קריאת התורה. בעל התויו"ט יסד „מי שברך" שהחזן יאמרו מדי שבת בשבתו בביהכנ"ס בקהילתו בפראג וזהו הנוסח: „מי שברך אבותינו אברהם, יצחק, יעקב ומשה וכו' הוא יברך את השומר פיו ולשונו, מלהפסיק בשום דבור

מן „ברוך שאמר" עד אחר התפלה — — — ויחולו עליו כל הברכות הכתובות בתורת משה — — — ויזכה ליום שכולו ארוך וגם טוב ונאמר אמן". ברכה ואיחולים לזכאים, ואף לא מלה אחת של גנאי למקלקלים את השורה.

בפירושו למשנה תבואנה קודם המילים הטעונות ביורר דקדוקי, אח"כ יפרש את ההלכה שבמשנה אגב חדירה לתוך דברי התלמוד והמפרשים והפוסקים הראשונים והאחרונים ומיישב את הסתירות שבין משנה למשנה בסברה ישרה. וכה יאמר בהקדמתו: „ראשית עבודתי לדקדק בעצם דברי המשנה אם יש בה דבר הצריך לפירוש ולא נתפרש, או שישנה סתירה ממשנה אחרת, וגם אשוב לראות בגמרא ומפרשי הש"ס". ובמקום אחר, תויו"ט נזיר פרק ה משנה ו', שם דעתו היא כדעת הרמב"ם: „אעפ"י שבגמרא לא פרשו כן, הואיל ולענין דינא לא נפקא מינה, הרשות ניתנה לפרש, שאין אני רואה הבדל בין פירוש המשנה לפירוש המקרא, שהרשות נתונה לפרש במקראות, כאשר עינינו הרואות בחבורי הפירושים מימות הגמרא — — — אלא שהדין לא יסתור דברי הגמרא".

באותו הזמן הדפיס גם פירוש כפול להלכות הרא"ש בשם „מעדני מלך" ו„לחם חמודות". הוא הושפע מאד מן הגאון הזה, וכמו שבשעת הגזרות והשמדות בימי רודולף לבית האבסבורג בסוף המאה הי"ג עמד הרא"ש לימין האלמנות, העגונות והאנוסות ולחם את מלחמתן, ככה בשנות גזרות ת"ח—ת"ט, בימי חמילניצקי באוקראיינה כשרבות מנשי ישראל נתעגנו מבעליהן, עשה בעל התויו"ט למענן והשתדל להתירן מכבלי העיגון.

בהיותו בן ארבעים ואחת שנה נבחר בעל התויו"ט לראב"ד ולראש ישיבה בניקלשבורג. משם נקרא לוינא הבירה להיות לה לרב, והוא מספר: „שם עשיתי תיקונים יפים — — — הם נעשו לקהל אחד, אשר מקודם היו דרים בתוך הנכרים — — — לא היו באספה אחת עד שאדוננו הקיר"ה נתן להם מקום מיוחד מחוץ לעיר וגם בית הכנסת בנה להם לתלפיות". זה היה בודאי בהשתדלותו של הרב והוא הוא שיסד את הקהלה בוינא הבירה. אולם ר' יו"ט נפרד מבני עדתו בוינא, כי רוחו נשאו לעיר מכורתו פראג ששם נמצאו חכמים רבים, ושם קוה לעסוק בתורה בדבוק חברים. אך לא עברו ימים רבים והוא נחם על מעשהו, כי נפתה לצאת מוינא ולהמירה בפראג עיר המחלוקת.

ר' יו"ט ליפמן ישב על כסא הרבנות בפראג בשנת שפ"ד (1627) בעצם ימי „מלחמת שלשים השנים" הקשות, ועל יהודי בוהמיה והעיר פראג בראשה הוטל לשלם מס מלחמה עצום, 40 אלף סלורין לשנה. לשם כך נתמנתה ועדת הערכה והרב בראשה. אחדים מהנערכים לא נתרצו לשלם את הסכום הגדול שהוטל עליהם והגישו תלונה לממשלה נגד חברי ועדת הערכה. נוסף לכך הלשינו על הרב בפני המלך פרדיננד השני שבספריו על הרא"ש „מעדני מלך" ו„לחם חמודות" התבטא נגד המלכות ונגד הנצרות בדברים קשים ועולבים. המלשינים גם רמזו למזכיר הממשלה כי רכוש גדול להרב הלר ואם ירשיעוהו במשפט ונפל רכושו לגנזי המלך. הדלטוריה מצאה לה אזנים קשובות, וכה באה פקודה נמרצת מהקיסר לנציב שיביאו את רבה של פראג אסור באזיקים לבירה. ביום ה' בתמוז שפ"ט הובל הרב לוינא ונאסר בבית האסורים בי"ז בו. מובן שבשעת חרום כזאת אם רק נתפס איש למשפט, אף אם היה נקי מכל עוון מרה היתה אחריתו, ומה גם אם ידעו שעשיר הוא הנאשם. וכך הועמד הרב לפני ב"ד של כמרים קתוליים והם דנוהו למיתה ואת ספריו לשריפה. אך לא נחו ולא שקטו יהודי וינא ופראג גם יחד, ובהשתדלותם הוחלף עונש המות בפסק־דין אחר האומר: „לפי שורת הדין חיב הרב הלר את ראשו לקיסר, אך הקיסר חפץ חסד הוא לכן יתן הרב כופר נפשו בכסף ענושים שנים עשר אלף טהלער זהב במזומנים בלי שום הרחבת זמן התשלומין והספרים אשר נכתבו בהם דברי נאצה יחרמו מן הקהל". ושוב השתדלו השתדלנים ואחרי שהרב בעצמו כתב מכתב בקשה כיד המליצה ונעם הסגנון הטובים עליו המעיטו את הקנס והעמידוהו על עשרת אלפים טהלער וגם זה ינתן בשעורים וגם את הספרים השאירו לו בתנאי שימחוק משם את דברי הנאצה."

אחר הדברים האלה יצא הרב חפשי ממאסרו לאחר שהיה כלוא שם ארבעים יום, י"ז תמוז—כ"ח מנ"א שפ"ט, אך הוא יצא נקי מנכסיו ואין לו כל וכה יתאונן ר' יו"ט־ליפמן: „והדבר הזה הרע לי מאד, מכל הרעות... אין עוד בביתי במה להתפרנס, וגם לא יהיה לי עוד הכנסה מלבד חרפת עולם". משם בא בעל התויו"ט לפולין מיד אחרי מות המהרש"א ושם מצא מחסה ומנוחה לנפשו העיפה. את כתר הרבנות קבל לראשונה בעיר נעמירוב אשר במדינת רוסיה, ובשנת שצ"ד נבחר לרב בעיר לודמיר אשר בוואהלין. ריו"ט מצא אז בקהלות פולין מקום להתגדר והוא מספר ב„מגילת איבה". „נתעוררתי כאיש אשר יעור משנתו לחזק ולתקן — — — שלא לקנות הרבנות משר העיר כאשר נעשה — — — בימי בית שני". מובן שדבר זה לא היה לפי רוחם של אנשים ידועים. והוא אומר: „עשו לי שטנה הרבה ובכל זאת לא נסוגותי אחור בעז"ה — — — ובהתועדות

יחדיו ארבעה ראשי קהילות דגליל וואהלין: ק"ק לודמיר, אוסטראה, קרמניץ, לוצק, ונתעוררנו לימא דשוקא בשנה ההיא לק"ק לובלין" — — אח"כ הטרחתי עצמי מאד מאד ביריד קרמניץ — — — והוכרז ביום ש"ק פ' ויקרא בקבוץ עם ישראל ונכתב בספר פנקס של המדינה חתום — — — חוק ולא יעבור להכריז מדי שנה בשנה שלא לקנות הרבנות".

נוסף לחבוריו אשר כבר נזכרו למעלה כתב עוד כמה וכמה ספרים וכמה מתשובותיו פזורות באוספי התשובות של הדור ההוא, "בגאוני בת־ראי", "בית־חדש" ו"צמח צדיק". מספריו האחרים נדפסו: "ברית מלח", דיני מליחה והדחה באי־דיש. "דרוש חדושי הלבנה" על מיעוט הירח (וילנא תרכ"ו), "מגילת איבה" אבטוביאוגרפיה (ברסלוי תקע"ח). "מלבושי יום־טוב" השגות על ספר הלבוש חלק אורח חיים ב"ח (ורשה תרנ"ה —ו), "מעדני מלך" ו"לחם חמודות" שבמהדורה שניה שנו את שמו "למעדני יום טוב" בגלל גזירת הקיסר הנ"ל ושם זה נשאר בכל המהדורות המאוחרות. נשארו בכ"י: "דרכי הוראה", שם יש נסיון להכריע בין הפוסקים במקום שהם חלוקים, הגהות לספר "כפתור ופרח" של ר' אשתורי הפרחי, "טוב טעם" פרוש לחוק הקבלי שבפירושו של ר' בחיי בר' אשר על התורה, "פרשת החודש" על הלכות קידוש החודש להרמב"ם ועוד.

התויו"ט השאיר לנו גם כמה סליחות מימי הגזרות שהיו בדורו: סליחות ליום י"ד חשון (פראג שפ"א) על גזירות שלשים השנים וסלי־חות ליום כ' סיון (קראקא ת"י) על גזרות ת"ח. שחרורו מבית הכלא חל כאמור בכ"ח מנ"א שנת שפ"ט, אך בעל התויו"ט קבע למשפחתו ימי שמחה לדורות את יום הראשון לחדש אדר, זהו היום שנבחר להיות אב"ד ורב בקהלה הגדולה קראקא עם הגליל שלה.

הוא נפטר ביום ו באלול תי"ד (1654) והמקובל ר' משה זכות הספידו וחבר עליו שיר קינה. ימי חייו היו שבעים וחמש שנה.

ר' זליג מרגליות, ב"חבורי לקוטים" שלו מעיד עליו "שלא הניח אחריו מעות לקנות לו תכריכין אף שהיה רבה של קראקא עיר ואם בישראל וכל זה מפני שלא פשט ידו בממון שאינו של יושר ולא קבל מתנות".

משפחת רבלין העתיקה בארץ, (מר' הלל הרא־ב"ד הראשון בירושלים, שעלה בשנת תק"ע) מת־יחסת על ר' יום־טוב־ליפמן, והיא מקיימת בארץ את יום ההילולא שלו כמסורת.

פסח פניני

הצדיק רבי דוד הלוי המגיד מסטפאן

"קדוש עליון כאחד מן השרפים וצדיק יסוד עולם ומפורסם בדורו" — הגדרה זו יש בה כדי להבליט את אישיותו המופלגת של רבי דוד הלוי מסטפאן, ש"בעל הדורות החדש" הנחשב לספר לכסיקוגרפי של שלשת הדורות הראשונים בח־סידות מונה אותו בין ל"ט התלמידים המוב־הקים של רבי דובר המגיד ממזריטש, ולפי הספר "דגל מחנה אפרים" שחובר בידי אחד מנכדי הבעש"ט, יוצא שהיה עוד תלמיד הבעש"ט.

בדור השלישי לתקופת החסידות מתגלה בשמי סטפאן מאור גדול. ר' דוד הלוי, היה דרשן מצוין, או לפי הכינוי בספרי החסידות — "מגיד מישרים". המגידות נחשבה אז לשלב עליון בסולם החסידות בפרט והיהדות בכלל. הוא תפס מקום מכובד בעיר ושמו נודע כמגיד היודע את אשר לפניו, ובכל עת מצוא היה מטיף לפני העם שהיה מתענג על נועם דבורו, וקולו היה חוצב להבות אש ומרעים בעוז ובגבורה.

הוא הגדיל את שמה וכבודה של החסידות ברבים ונתחבב על הקהל, כי נוסף על כשרונו הדברני ונועם אישיותו ידע לתבל את דבריו בנעימה ובקוד.

נראה שהצדיק ר' דוד היה נוהג בצניעות וב־עניוות יתירה, אף שמוצאו היה ממשפחה מיו־חסת, בהתיחסו בן אחר בן דור חמישי להרב רבי דוד הלוי (ש"ו—תכ"ז) בעל "טורי־זהב" (ט"ז) לשולחן־ערוך (מאוסטראה). אולם על אף העובדה שהדמיון העממי העשיר אהב לעטר ולענד את ראשי גבורי־חביביו בזרי אג־דות ולפזר להם מעלות ומידות טובות ביד רחבה ונדיבה, לא נהגו כן באישיותו של ר' דוד. "בכבוד ובחרדת אלקים יזכירו שמו כל צדיקי ורבני פולין, ואין קץ לנפלאות שמספרים עליו, ובין התלמידים החשובים של הבעש"ט יתחשב" — כך מעיד עליו בעל "שבחי הבעש"ט", זה הספר הקלסי והנפוץ ביותר בחסידות, בלי להרחיב עליו את הדבור ברב או במעט. הפרטים המעטים אין בהם כדי לתת אספקלריה נכונה של אישיותו, ולכן נשארה הפרשה שבכתב על חייו ומעשיו כמעט סתומה.

מקצת הפרטים הידועים בעלי חשיבות רבה,

שמובאים בספרים, הם: שהיה מגיד מישרים בק"ק סטיפן; שנדפס ממנו סדר „הנהגת אדם", ספר המלא קדושה וטהרה; שבזוג שני היה חתנו של ר' מיכל המגיד מזלוטשוב, ושנפטר בט' תשרי (ויש אומרים בי"א בו) תקע"א.

סטפאן עיר מושבו היתה אחת הפנות הנדחות אשר בווהלין, ברובה מיושבת יהודים ורווית יהדות, שהפכה בהשפעתו של הצדיק למקום של חסידות ונגינה. תפקיד המגידות היה שכיח ביותר בתקופת יסוד החסידות, ונראה שהמגידים היו שליחי החסידות, מפיציה ובחיריה שעליהם הוטל להביא את דברה להמוני עם. המגידים שילבו כידוע בדרשותיהם את הנגון, שהיה הרוח הפועם בדברים ושימש אמצעי חשוב למשיכת ההמונים. הרי הנגון אינו מלטף את האוזן בלבד, הוא מרומם גם את הלב.

ניניו ויוצאי חלציו של ר' דוד הלוי מוסרים עליו פרטים שעדיין לא נתפרסמו עד כה בדפוס. מפיהם נודע שהוא היה אדמו"ר לחסידים רבים, וביתו שיסד בסטפאן היה בית־אב לשורשלות שהסתעפו ממנו, כמו: ברזנה, דומברוביצה, סרני ואחרות. הוא חונן בסגולת חובבנגינה, ובקולו הערב היה שר ומטעים את המלים כאחד, והמלים היו חודרות מאליהן אל תוך תוכו של הלב. מביתו בקעה בשבת שירה חזקה של צלילי עוד וצלילי שמחה שהתחלפו לפעמים בצלילי דביקות ותוגה. עדות לכך הניגונים הרבים המיוחסים לו, המושרים עד היום בפי ניניו והצדיקים יוצאי ירכו.

ר' דוד מסטאפן נתקרב למגיד מזלוטשוב, ולבסוף נשא לאשה את בתו יחידתו ינטיל, שאביה המגיד אמר עליה שהיא בעלת רוח הקודש, ובשעה שהמלאכים אומרים שירה היא מזמרת עמהם וקופצת: קדוש קדוש... ר' דוד היה אז כבר בן ארבעים, אלמן מאשתו ואב לארבעה בנים, והכלה בת המגיד היתה אז רק בת אחת־עשרה, וכשהרבנית מיחתה לפני בעלה על רצונו למסור את בתו היחידה לאיש שהוא אב לארבעה בנים, אמר לה המגיד: נקרא לנערה ונשאלה את פיה. הנערה, בלי לחשוב הרבה, ענתה: כן, רואה אני שהוא הזווג שלי...

כתלמיד של המגיד ממזריטש היה הולך אליו מעירו תמיד ברגל. אצל המגיד היה קיים מנהג שכל תלמידיו היו חובשים לראשם „שטריימיל" (כובע עשוי מעורות שועלים). ידו של ר' דוד מטאפן לא השיגה לרכוש לו את זה, והדבר גרם לו צער רב. והנה מת בסטפאן אחד מבני העיר שהשאיר אחריו שטריימיל, ובני הנפטר מסרוהו במתנה למגיד שלהם, והוא שמח מאד על כך, אף שהנפטר היה ידוע לגבר אלים ובעל־עבירה. דבר זה לא נחשב בעיניו לתקלה רצינית. לקח ר' דוד את השטריימיל, הלך למזיריטש והגיע לשם ביום ראש־חודש אחד לפני התפילה. לפי המנהג במזיריטש היו מחכים לפני מוסף עד שהמגיד נתן אות להתחיל בתפילה, והעובר לפני התיבה היה חובש שטריימיל לראשו. ביום ההוא צוה המגיד לאמר לר' אהרן מקרלין שהוא יעבור לפני התיבה להתפלל תפלת מוסף. אבל כשהלה נגש להתפלל מצא ששכח להביא אתו את השטריימיל. התלמידים חפשו ומצאו כזה אצל ר' דוד, לקחוהו ממנו בהשאלה ומסרוהו לבעל התפילה. ר' אהרן התחיל להתפלל בחזרת הש"ץ ומיד הרגיש שאיזה גורם נסתר מונע ממנו להוציא הגה מפיו, קולו היה צרוד וגרונו נחר. הנוכחים תמהו לראות את ר' אהרן עמל קשה בתפילתו עד שזיעה כסתה פניו, דבר שלא הסכינו לראות אצלו מעולם. אחרי התפילה לקח ר' אהרן את אחד מתלמידי המגיד ויחד הסתובבו בבית־המדרש עד שבאו לר' דוד, ואחרי שסיפר להם כיצד הגיע לידו השטריימיל הבינו כבר בשלמי באה כל הרעה הזאת.

ובספר ר' דוד את קורות השטריימיל הוסיף: אבל אחרי כל מה שעבר עליו העלה ר' אהרן מקרלין את השטריימיל עד שנעשה כלי מוכשר לעלית נשמה של בעליו הקודמים.

אחד מבניו של ר' דוד, ר' יחיאל מיכל פצ'ניק, שהתגורר בעיירה סטולין אשר בפולסיה, במקום שישב על התורה ועל העבודה, נשתקע בראשית המאה התשע־עשרה עם בני משפחתו בברזנה ונתפרסם בשם „רבי מיכל'ה הברזנאי", וממנו התחילה שושלת הצדיקים הברזנאית, ששגשגה ופרחה ביחוד בידי בנו יחידו ר' איציקל הברזנאי, חתנו של הצדיק רבי אהרן מטשרנוביל, שיצאו לו מוניטין כקדוש וכבעל מופת, וממנו שוב הסתעפו דינסטיות בדומברוביצה ובסארני (משפחת טויבמן). הרבי האחרון של דומברוביצה, ר' נחום יהושע הלוי פצ'ניק (תר"מ—תש"ב), בנו של הצדיק מברזנה ר' אברהם שמואל, נספה בידי קלגסי הנאצים יחד עם ששה עשר אלף יהודים מכל ערי הסביבה בעיר סרני בט"ו אלול תש"ב. בימים הטרופים ההם מצאו את מותם הטראגי גם שאר יוצאי ירכו של ר' דוד המגיד מסטפאן, הי"ד.

מ. ש. גשורי

קהילות

י מ פ ו ל *)

עתיקה היא העיירה ימפול. לכארה — עיירה והלינית כרוב העיירות, אך היה בה משהו מהוד החדרות שחלפו, משהו מיוחד במהותה. אורח חייה שונה היה מזה שבשכנותיה. לפנים נמנתה ימפול על מחוז קרמניץ, אך בתקופה האחרונה צורפה למחוז שפטובקה, בימי השלטון הסובייטי, ומנתה כשלוש מאות משפחות. ידועה בעולם ההדדי עלילת־הדם שטפלו על יהודי ימפול בשנת 1756, וחמשה־עשר מהם נעצרו והועמדו לחקירת השלטונות. בירור הענין נמשך שנים, וסכנה ריחפה על החשודים. **) אך בהתערבותם של הנסיך רדזיביל (בעל אחוזות בסביבה ואיש השפעה, שלא פקפק בצדקת היהודים ודרש את טובתם) ושל הבישוף מלוצק — יצאו זכאים במשפט. נקל לתאר את תלאות יהודי העיירה בשל עלילה זו בימים הרחוקים ההם. לא מעט סבלו גם בימי מלחמת השבדים עם הקוזאקים, בראשית המאה הי״ח וספורים ומעשיות רבים נשארו מהימים ההם. אך נצח ישראל לא ישקר והעיירה יצאה מכל הפגעים והצרות והוסיפה לטוות את חוט החיים המסורתיים, חיי עיירה עממית חסידית כבימים עברו. ואם כי היתה מעוטת־אוכלוסים, זכתה שיעמדו בראשה מגדולי ישראל. ביניהם יזכר קדם כל הגאון המפורסם ר׳ יחזקאל לנדוי זצ״ל, בעל „נודע ביהודה״, שנקלע לימפול בשנת תק״ה וישב בה על כסא הרבנות עשר שנים. הוא הקים בבית־המדרש שב־עיירה ישיבה שנתפרסמה ברבים והתעסק בה כל ימי שבתו שם. ר׳ יחזקאל נהג לרשום ממאורעות העיירה בפינקס הקהילה בעצם ידו (הפינקס נשתמר עד סוף המאה שחלפה והעתק ממנו שמור בידי כותב־הטורים האלה). אך בשנת תקט״ו הוזמן ר׳ יחזקאל לכהן פאר בקהילת פראג ועזב את ימפול.

כידוע נמנה ר׳ יחזקאל עם המתנגדים הקי־צוניים, אך דבר זה לא גרע כלום משעור קומתו ומגדולתו אף בעיני החסידים שבימפול: אך משיצא מן העיירה דאגו החסידים להעמיד בראש קהילתם רב לפי רוחם, והם הזמינו את ר׳ מי־כל״ה מזלוצ׳ב זצ״ל — מתלמידיו של דוב־בר, המגיד ממז׳יריטש. משנפטר ר׳ מיכל — ישב על כסאו בנו ר׳ יוסף, הנודע בשם ר׳ „יאסיל״ה ימפוליר״ שניהם, האב והבן, מנוחתם בבית־העל־מין העתיק של העיירה על שפת נהר הורין. רבים היו באים להשתטח על קברי הצדיקים ולהרבות בתפילה, והנתונים בצרה נהרו לאהלי הקדושים לבקש ישועה והצלה. בנו השני של ר׳ מיכל״ה, האדמו״ר ר׳ מרדכיל״ה ישב בקרמניץ.

משבעת בניו המפורסמים של הרב ר׳ נפתלי־הירץ, הכהן זצ״ל — כיהן בכתר הרבנות בימפול: א) בנו ר׳ יצחק, הנזכר בפנקס חברא־קדישא של אוסטראה בין אלופי הגבאים שנתמנו בקלפי בהושענה רבה שנת תקל״א: נפטר כ״ח תק״פ:

*) ישנם טועים המערבבים ימפול זו שבוולהלין עם ימפול שבפודוליה, ולא היא. העיירה נזכרת גם בשם יאמפולי.

**) פנקס ועד ארבע ארצות עמוד 418: סימן תשנ״ד: בהתודעות קונסטנטין תקט״ז התפיע ר׳ אליקים בר׳ אשר זעליג מיאמפולי, הודיע על עלילת־הדם שנתרח־שה במקום וביקש עזרה. הוסכם לשלוח שליח מיוחד לרומי, לבקש מאת האפיפיור ושאר חכמי הנוצרים לגזור אומר על שרי ארץ, כהניה, ושופטיה, לבל ישעו לדברי שקר ושטות כזה״. כל הנוכחים נתנו עיניהם בר׳ אליקים, כי „חובת גברא עליו לשתף עצמו בצערם של ישראל״.

להלן — עמוד 426 בין דברי ר׳ אליקים:

״והנה זה כמו שנתיים שנה עוללו כזאת בעיר מוש־בי עיר ואם בישראל ק״ק יאמפולי ונתפסו בעו״ה ט״ז נפשות יקירי נכבדי העיר, ויסבלו ענויים קשים וכורים ועדיין הם בתוך השער ומי יכול לכתוב הוצ־אות רבות שעלה על זה לבל יתפשו יותר, ודמים בדמים נגעו וידל ישראל למאד״.

לפי הנזכר שם, סימן תתב, עמודים 438, 439 נדפ־סה ע״י ר׳ מאיר בר׳ יואל חוברת על עלילת־דם וריב״ל מביא בספרו „בית יהודה״ את הענין: „בשנת תקי״ז לאלף הששי, בהיות עלילה רבה מדם בעיר יאמפולי (אשר בוואלין), נסע דודי זקני הרב ר׳ אלי־קים מיאמפולי הנ״ל (בפקודת הרבנים הגאונים דאר־בע הארצות באסיפה הגדולה שהיתה אז בענין הזה בעיר בראדי) לרומא להשתדל אצל כהן הראש (פאבסט) שהיה בימים ההם אודות עלילת דם, והביא ממנו כתב הדת אל כל מלכות פולניא בלשון רומית, ונחתם בטבעת הפאבסט ובחתימת ידו ממש, להשבית עלילת דם מן הארץ, כי הוא דבר שאין בו ממש כלל״

ב) בנו ר' אהרן־שמואל הכהן, שהיה גאון מפורסם וחכם במדע, חוקר ומקובל גדול וסופר מהיר בכמה לשונות. ואחר ששימש רב בסטפאן ובאר־סטראה — התמנן לשבת על כסא הרבנות בימפולי. הוא חיבר כמה ספרים על ש"ס ושו"ת, נפטר ד' סיון ה' ד' א' ש' ה' לפ"ק. בני ר' נפתלי הירץ כינו את עצמם בשם הוכפלד, על שם הכתוב: נפתלי על מרומי שדה.

באמצע המאה הקודמת כיהן רב בעיירה ר' אריה־לייבוש לרנר זצ"ל, מתלמידיו של ר' שלמה קלוגר מברודי (ישב שנים רבות שם בישיבה ונתפרסם כאחד הלמדנים הגדולים בזמנו בברודי). כששים שנה ישב ר' אריה־לייבוש על כסה הרבנות בימפול ונפטר שבע ימים בתרע"ד (1914). בני העיירה זכרו שנים רבות את רבם הגדול והרימו על נס את בקיאותו הגדולה, את ענותנותו ואת מידותיו הנעלות. אחריו ישב על כסא הרבנות בנו, ר' מאיר לרנר, אף הוא למדן ומכובד על עדתו. בימיו כיהן בימפול דיין ר' יוסף דרברימדיגר, מצאצאי ר' לוי יצחק מברדיטשוב.

בימפול היו בית־כנסת ושני קלויזים עתיקים, ובהם נשמע קול התורה ללא הפסק והמו מרוב אדם. על השולחן שבקלויז הישן היתה פרושה כפת־בד ישנה ומרופטת, ספוגה דמעות שהיה מזיל לפי המסופר הרב ר' יוסילה ימפוליר (בנו של ר' מיכלה מזלוצ'יב) בשעת תפלתו הלוהטת. גבאי הקלויז היו חוששים להסיר את המפה שספגה מנשימתו ומאנחותיו ודמעותיו של הצדיק הקדוש ולהחליפה באחרת.

ימפול היתה, כאמור, עיירה של יראי־שמים, חסידים ולמדנים, אך מן הראוי לציין שהיא היתה גם ציונית רוח ההשכלה שנשבה מקרמניץ הסמוכה כבשה את לבות הדור הצעיר והשפעתה היתה ניכרת. צעירי העיירה ספגו לתוכם מרוח ההשכלה וריעיון חיבת־ציון, ועם זה נשארו גם נאמנים למסורת ולאורח החיים של האבות בעיירה. אמנם הזקנים לא קבלו בעין יפה את הרעיונות החדשים שחדרו לעיירתם, אך היו בהם שסמכו על בניהם שלא יסורו מן הדרך הטובה, וכך נתמזגו בעיירה מעט מעט החדש והישן מזיגה הרמונית.

עם הופעתו של ד"ר הרצל והכרזתו הציונית נמשכו חובבי־ציון המקומיים לתנועת התחייה שהכתה גלים והתמסרו לה בלב ונפש. בשנת תר"ס (1900) התארגן חוג ציוני־עברי שיסד ספריה עברית והקים חדר מתוקן ללמוד עברית בעברית. החוג ניסה גם להוציא עתון עברי בכתב־יד בשם „התחיה", שעבר מיד ליד ועורר רעש בעיירה. אך משהגיעו לגליון השלישי — נפסקה הופעתו מסיבות שונות. ילדי־העיירה נמשכו אחרי המבוגרים, חלמו את חלום ציון ושרחפו בלבם עד שנעשה חלק מחייהם.

בראשית המאה הנוכחית היגרו יהודים רבים מרוסיה לאמריקה, ואף מימפול נדדו לא מעטים אל מעבר לים, לרוב מבני הנוער. ויצויין, שאף במקומות־קליטתם החדשים נשארו, ברובם, מסורים לרעיון התחיה, ואחדים מהם תופסים מקום השוב בתנועה הציונית וב"המזרחי".

מבחינה כלכלית היתה העיירה דלה ומצבם של יהודי העיירה לא היה מבוסס בימי שלטון הצאר, רק מעטים מהם יכלו להחשב אמידים, הרוב הגדול חי בצמצום ונתפרנס ממסחר זעיר וממלאכות שונות. והיו שנעזרו ע"י קרובים שהיגרו לאמריקה.

מלחמת העולם הראשונה הטביעה את חותמה על העיירה היהודית הזאת ואחריה חל מפנה ניכר בחייה. בעטיה של המהפכה ברוסיה נוסדו בעיירה סניפים לתנועה הסוציאליסטית ולתנועה הציונית. בתקופה ההיא עבר גל של פורענויות ופוגרומים על יהודי אוקראינה, וגם יהודי ימפול טעמו בתקופה ההיא את טעמם המר. מחנות ופלוגות צבא אוקראיניים, רוסיים ופולניים, שנלחמו ביניהם, שלחו את ידם ביהודים וברכושם. לא ישכח הפוגרום שערכה פלוגת צבא רוסי ב—1919 עקב פשיטתו של האטמן שישקו ומחנהו בעיירה. שלושה יהודים נהרגו אז רבים הוכו ורכוש העיירה נשדד. ימי־פחד ובהלה קשים עברו על יהודי ימפול שהתחבאו והתפזרו, עד שנחרץ גורלה להשאר בגבול רוסיה המועצתית והחיים החלו להסתדר מחדש. בינתים עזבו רבים את העיירה, ותחת השלטון הסובייטי חלה תמורה ברוב שטחי החיים של יהודי המקום.

עברה תקופה של עשרים שנה, בערך ובאה מלחמת העולם השניה. הכובשים הגרמנים הגיעו גם לימפול ונהגו בה בשיטותיהם הנאציות הידועות. בהשמידם את קהילות ישראל בווהלין עלה הכורת גם על ימפול היהודית ועל עברה המפואר. פרטים על כליונם של יהודי ימפול אינם ידועים וספק אם יתגלו פעם. בשנת 1945 באה ללונדון משלחת יהודית מפולין של הציר זומרשטיין. עם המשלחת הזאת בא צעיר יהודי אחד, נכדו של הרה"ג י. ל. מלרי*) שסיפר כי בהיותו במחנה פרטיזנים נכנס עם פלוגתו לימפול, אחרי מפלת הגרמנים, ומצאו את העיירה שוממה וריקה מיהודים. על שאלותיו השיבו לו תושבים אוקראינים: כל היהודים הובלו לשחיטה... הי"ד.

א. ל. גלמן

*) עיין ילקוט וההלין כרך א' קובץ ח'

א ו ש ו מ י ר

(סוף)

בין הציונים שבאו לעזרתו של ברויזמן היה מר גוטרמן מפקידי היערות של גוטסמן בסביבת ה־עיירה, שהושפע ע"י ברויזמן ועשה נפשות גם אסף תרומות בין סוחרי ופקידי היערות למטרות ציוניות.

ומעשה בסנדלר, מהחסידים הקנאים במקום, שסטר על הלחי לר' יעקב אשר ברויזמן בשוק, על שהוא מחנך אפיקורסים — ציונים; במקרה אחר צעק חסיד לחתנו של ברויזמן — אברהם־יודל חת — בבית־המדרש: „א"י שלכם היא ק־לויסטר" (כלומר: כנסיה של נוצרים). חסידי צ'רנוביל היו יותר מתונים והסתפקו ביחס ביטול ולעג לציונים בלבד.

יהודי אושומיר היוו תמיד 60—70 אחוזים מה־אוכלוסיה הכללית במקום, כמעט כולם היו חסי־דים ונמנו על שושלות אחדות. לא חסרו מריבות וסיכסוכים בשל קנאות בין חסידי שושלת אחת לבין שושלת שניה. בשנת 1905 אירעו פרעות בי־הודי העיירה. איכרים שבאו ביום־שוק התחילו לשדוד חנויות יהודים, מיד יצאו בעלי־המלאכה בבולי עץ והכו את הפורעים והניסום מה־עיירה. מקרה זה אורגן ע"י האוריאדניק, נציג השלטון הרוסי בעיירה, שנמנה על ה„מאה השחורה" הידועה. אחרי זה לא העי־זו לפגוע ביהודים. הנוער המקומי, שהיה בא במגע עם ז'יטומיר, עיר הפלך הקרובה, ועם קיוב, הקריה הגדולה וההומיה, שאב משם את רוח הת־קופה וכמה מצעירי העיירה נסחבו בזרם החיים הרוחניים והמפלגתיים. ביחוד התעורר הנוער אחר מלחמת העולם הראשונה והמהפכה ברוסיה, כשסדר החיים הישן נתערער ועל הבמה צפו שאלות ובעיות מדיניות ופוליטיות. העם נחלק לזרמים, המפלגות שלטו אף ברחוב היהו־די והיתה התעוררות לאומית לחיים אוטונומיים באוקראינה. אך עד מהרה באה גם מבוכה, זו ש־נשתלטה על אוקראינה כולה והשעיר לעזאזל, כבכל מקום פורענות, היהודי. אותה תקופה גבר יחס־האיבה ליהודים מצד האוקראינים במלחמו־תיהם עם הבולשביקים ובא לידי בטוי בפגיעות קשות ביהודים במקומות שונים וגם באושומיר.

במשך החדשים מרס — אפריל 1919 נשנו ונש־לשו באושומיר פרעות ביהודי העיירה על־ידי חילות פטליורה. כל העיירה נשדדה, יהודיה הו־כו והיו שנפלו גם חללים מהם. על המצב בעיי־רה באותם הימים אפשר לעמוד מתוך מכתב הרב של העיירה והקהילה שנשלח לקיוב, וזה לשונו:

אל נכון שמעתם על דבר האסון הנורא שעבר על עירנו אושומיר, גדול כים שברנו. זה כשני חדשים אשר הדיספוזיציה והשטאב הם בעירנו ואנו נמסרנו מחייל לחייל לעושק, שוד ורצח, שלוש פעמים חליפות, וכל פוגרום נורא מזה של־פניו. בפעם הראשונה באו בתענית־אסתר, שדדו וחמסו, גם הרגו כמה נפשות, ורבים הוכו ונפצעו והלכו חבושים זה בראשו וזה בידו. בתחילה ש־דדו רק בלילה, אולם אחר כך התחילו לגזול גם ביום — בפומבי ובפרהסיה. כך עשו ימים מספר ואח"כ נסעו מזה. אז יצאנו ממחבואות, ממערות ויערות וראינו אשר לחרב ואשר לביזה, והעיר שקטה מעט.

והנה בליל „שבת הגדול" שוב באו פורעים לעיירה, התנפלו והרגו כמה נפשות, גם טיבעו אנשים בנהר ופשטו לבוז ולגזול. הם חזרו לכל בית כמה פעמים ולקחו מחוט ועד שרוך נעל, ה־פשיטו את המלבושים וחלצו את הנעליים והציגו את היהודים ערומים כביום היולדם. הטילו גם מס שעלה עד למאה אלף רובל.

יום ב' של פסח בא הגנרל שלהם ואתו קוזקים רוכבים על סוסים, הם הקיפו את בית־המדרש, תפסו עשרה אנשים ובתוכם הרבנים וסגרום בח־נות חרבה ואפלה. הגנרל אמר ליהודים: אם לא תתנו לנו כל אשר נדרוש מכם, ימסרו העשרה ליהרג ולאבדן. נאלצו יהודים לנסוע בשבת ויום־טוב אל הסביבה לקנות למענם קמח, ביצים, סוכריות וכד', ובבתי־ישראל אפו ביום שבת של פסח לחם־חמץ (מצה לא היתה). גם מהיהודים רבו האוכלים חמץ אותו יום־טוב־שבת, והיו אפי־לו שגגבו מן הלחם של החיילים כי לא יכלו ל־שאת את הרעב. את המצות גזלו הקוזקים מכל הבתים ואחרי שמילאו בה את כרסם רמסו ודר־סו ברגליהם. אוי לנו כי נהפך לאבל חגנו, כב־תה גחלת עירנו.

העיירה הורושקי הסמוכה אלינו והקרובה אל החלל באה לעזרת ישראל, הם שלחו לנו מצה וגם עגלת קמח־דגן. עתה באנו בבקשה לפניכם: היו נא לעזר לפני עם עני ואביון, עם בזוי ושסוי, כי הננו ממש נפוחי רעב, תמנו לגווע מרעב וי־גון, מפחד ובהלה. החנונים הולכים בחיבוק־ידים כי אין בחנות סחורה אפילו בפרוטה, ופני בעלי־הבתים שחורים כשולי קדרה; אין לתת חלוק ל־החליף ואוכל להשיב נפש.

תוך הפרעות וההרג שעבר על יהדי אוקראינה בחדשי מאי—יוני 1919 ע"י האכרים המתקוממים היה גם מקרה שאכרי אושומיר הגנו על היהודים

מפני הסיקריקין שהתגודדו בעיר ולא נתנום לנגוע בהם לרעה. החיים בעיירה היו נרגשים בכל. נתקבלו ידיעות מרגיזות על דבר השחיטות שערכו המתקוממים בערים שונות. והנה נתאספו ובאו לעיירה גדודים של אכרים מזוינים מהכפרים הסמוכים. לב היהודים נמוג בקרבם ולא קמה בהם עוד רוח, אך האכרים המתקוממים הרגיעו אותם באמרם, שמגמת פניהם לקורוסטין, כי שם בנתה לה קן הקומונה וכל יהודיה הם קומוניסטים, לכן רוצים הם להתנקם בהם, לעומת זה ביהודי אושומיר לא יגעו לרעה. גם הציעו ליהודים להתחבר עמהם. אחר־כך חילקו ליהודים תעודות לכל אחד בגיל שש־עשרה — ארבעים וקצבו מחירן עשרה רובלים, גם הודיעו שכל מי שלא תמצא תעודה בידו אחת דתו ליהרג. זקני האכרים אמרו ליהודים שהם נלוים אל המתקוממים שלא מרצונם הטוב, ורק הצעירים מכריחים אותם לכך.

בבוקר הלכו לקורוסטין ובערב שבו חזרה כי גורשו משם. למחרת היום הגיעה פלוגת פרשים מזוינים לעיירה. הם התחילו מתפשטים ומכים את היהודים, שנמלטו לכל אשר נשאו אותם עיניהם. אך הנה באו האכרים המתקוממים ושאלו את הפרשים: למה באתם הנה? הרי יהודי אושומיר הם יד־אחת עם המתקוממים, ואנו מזהירים אתכם לבל תעיזו לנגוע בהם, אם לא תשמעו בקולנו — אנו נריב את ריבם. על כך ענו להם הפרשים שעיקר מגמתם היא להוציא מהנהר את התותחים שהשליכו שמה חילות פטליורה, ואם באמת יהודי אושומיר יד־אחת עם האכרים לא יגעו בהם לרעה יותר. עוד באותו יום עזבו את העיר.

גם אחרי זה עברו דרך העיירה פלוגות וכנפיות לוחמות שפשטו ביהודים ושדדו מהם, כי לגבי יהודים היה הכל מותר. כה נמשך המצב עד שהתבצר שלטון הסוביטים ונעשה יציב.

כעשרים שנה חיתה העיירה תחת שלטון זה, ואם כי סדרי החיים היהודיים נתערערו וקיבלו צורה אחרת — בכ"ז הם הסתגלו לאורח החיים של השלטון, אך יצויין שהקהילה ירדה בעטיה של רדיפות היבסקציה שרדפה את הדת ונושאיה. בתקופה 1920—1927 היו עוד באושומיר שלושה רבנים: ר' בן־ציון פרידמן מצד חסידי צ'רנוביל; ר' יעקב בריסקר מצד חסידי אוברוטש; ור' יוסף נודלמן מצד חסידי הורנוסטיפל; ומחלוקת שררה בין הצדדים. אחרי ר' יעקב ישב על כסאו בנו ר' מנדל בריסקר, והרבנות הלכה וירדה בימים ההם.

גם האוכלוסיה היהודית חדלה להתפתח. לפי מקורות חיו בעיירה בשנת 1847 — 1080 יהודים, וכעבור 50 שנה, ב־1897 הגיע מספרם ל־1754 נפש. מאז החל לרדת מספרם, ובשנת 1923 מנו רק 1642 נפש.

לפי ידיעות מקוטעות מניצולים נכבשה העיירה ע"י הגרמנים בשנת 1941 ויהודיה נרתמו בעול הגרמנים־הנאצים. הם שיעבדו תחילה את היהודים כדרכם במקומות אחרים, ניצלום והריקום ולסוף הוציאו אותם להורג וחיסלום. היחידים שניצלו הם אלה שנמלטו על נפשם בעוד מועד.

א. אבטיחי — הדרי

זכרונות מבורמל

עולם שנחרב

זה לי ימים רבים, מאז היתה יד הרשע בקהילות ישראל לעקרן ולהשמידן מעל פני האדמה, שהעיירה בורמל, ערש ילדותי, פוקדתני לעתים קרובות ומעבירה לפני עיני רוחי תמונות ומראות מחייה. בלילות נדודי־שינה, בהתחבט הרוח ביסורי־יאוש ובלבטי־אפילה, תפליג בפרפורים עד נבכי מרחקים של זמן, ותבוא אל סמטאות העיירה, תחזור על פתחי בתיה, בית אחר בית, והראה פנים מוכרים־שכוחים ותשמע קול קורוב־רחוק, ותחוש מתרוצות החיים ההם, כשאמא מפזמת בחשאי את לחן שיר־הערש והשינה המיוחלת יורדת ובאה לאט לאט.

חוויות הילדות הלכו ורבו ומראות העיירה הוסיפו והצטברו, עד שהיו בקרבי למטען רב־משא ותבעו לדובבן, כאילו לתת פורקן לי ולהן, ועם זה להציב יד לקהילה זו שנגרפה ונהרסה במסע ההשמדה האכזרי בימינו.

בית סבא

סבא ר' ברוך וסבתא בלומה, הורי אבי, קודמים בזכרונותי לאבא ואמא. משחר ילדותי ידעתי אותם תחילה ואח"כ את ההורים, כי בהיותי נכדם הראשון לקחוני אליהם, לגדלני ולחנכני בתורה ובמצוות, כיון שאבי לא היה מצוי בבית, לרגל עסקיו, עסקי יערות שבסביבה. בימים ההם, בשנת תרנ"ח בערך, ישב סבי בבורמל שבפלך והלין, בבית שכור מידי פריץ פולני. הנה אני רואה את דיוקנו לפני — איש כבן ארבעים, נמוך־קומה, מנהל בעצמו את אחוזתו, שלא כדרך כל הפריצים הגדולים, היושבים בכרכים רחוקים ואחוזותיהם מתנהלות בידי מפקחים.

האחוזה היתה בעיבודה של העיירה ובה גני עצי־פרי רחבי־ידים, חצרות ובנינים, עבודה רבה ומשרתים רבים. הגנים השתרעו על שטחים גדולים, מדרוניים, ששיפועם יורד בהדרגה על גדות הנהר סטיר, המלחך אותם לאורך קילומטרים רבים. מנהר זה היו בני העיירה שואבים מים בכל ימות־השנה, מתרחצים בו בימי הקיץ, לרחקים ממנו קני־סוף לחג השבועות ומנערים אל תהומותיו את העבירות ב„תשליך". רבות הן החוויות הילדותיות מימי ה„חדר" ו„בית־המדרש" הקשורות בנהר זה, אך לא פחות מהן החוויות שעברו עלי בגני הפריץ.

לשני חלקים נחלקו הגנים: חלק אחד, שבו חצר בניני המגורים של הפריץ ומשפחתו, היה סגור לעוברים ושבים, ואפילו לסוחרים. הטיפול בעצי־הפרי המרובים בגנות־הנוי ובקציר־השחת היה בידי הפריץ ומשרתיו. שבילים ונתיבים דרוכים לאורך הגן ולרחבו ומטופחים בימי הקיץ, שלא יעלו עשב או דשא. בשבילים אלה היו מטיילים בני המעלה בלבד, פריצים גדולים וקטנים, שהיו מתכנסים לעתים קרובות באחוזה זו ועורכים בה נשפים והילולות. ההדים לא הורשו להכנס לגן זה, חוץ מיחידי סגולה, כגון החובש והחוכר, שהיו להם מהלכים בחצר הפריץ. גן זה היה בעינינו כביתן מלך, ששעריו נעולים, חץ מדים את יפיו אך אין רואים אותו. הגן השני היה גדול בשטחו מן הראשון, ובו רק עצי־תפוחים ואגסים רחבי־צמרת ונשואי־אמירים. גן זה היה מוחכר שנה שנה לחוכר יהודי מן העיירה לכל העונה, החל מהבשלת „תפוחי משה רבנו", מיד אחרי שבועות, ועד האסף אחרוני־האגסים, בין כסה לעשור. בעונה זו נפתח הגן לכל בני העיירה, לטייל בו בשבתות אחרי הצהרים. תחי־לה אברכי־משי, חובשי בית־המדרש, ואחריהם „בני־ציון", היו יוצאים לשוח בצל אילנותיו גם בימות החול, לעת ערב. שבילים ונתיבים היו בו, חוץ משביל צר אחד, שהוליך מן השער שליד הדרך בואך העיירה ועד הנהר. השטח כולו, על בקעותיו וגבעותיו, היה מגודל עשב ירוק, שלא ניתן לדרוך עליו אלא לאחר שנקצר.

הבית שגר בו סבא, כאמור קנין הפריץ היה, וסביבו חלקת־אדמה של שני דיסטין, בערך, גובלת מצדה האחד עם הביתן לכל ארכו. באדמה זו לא גדלו עצי־פרי ולא אילני־סרק, חוץ מעץ־שיטה שעמד לפני הבית וכמה שיחי עכבית מאחוריו. האדמה שמשה לגידול ירקות, ועל כן נקראה בשם „הגינה". בינה ובין הביתן חצתה גדר של פסיסות־עץ, למעלה משני מטר גבהה, אך ריוח הושם בין פסיסה לפסיסה ובעדו ניתן להסתכל בעצים, בביתן, במטיילים, בשבילים, או להעביר כלונס דק וארוך שמסמר קבוע בקצהו לתקעו בתפוחים ודודי־הלחיים שהיו מפתים ומגרים אותנו מבין העפאים שבעצי־התפוחים הקרובים. קל וחומר שיחי הפטל האדום והריחני שצמחו לאורך הגדר, שאליהם אפשר היה להגיע ביד מושטה בין החרכים ולהטות את הבד כולו אל עבר המחיצה לרשות ישראל.

הבית בנוי עץ ומטויח מבחוץ ומבפנים, מקורה גג־תבן מעל תקרה עשויה קרשים ורצפתו מרוחה חומר — היה קרוב לרחוב וכארבעה מטר מבדילים ביניו ובין גדר־הביתן מימין. לפניו גינת פרחים מגודרת גדר־קנים נמוכה, ומאחוריו — אדמת „הגינה" היורדת כמדרון קל עד השביל המוליך אל הנהר ואל בית־המרחץ. היה זה הבית הקיצוני מבתי העיירה ההודיים מעבר מזה של הרחוב, ומעבר מזה, לפניו לא היו בתי יהודים כלל, כי אם בתים של „גויים": פולנים ואוקראינים, אך גם הם לא היו סמוכים אליו, ונמצא הבית מובדל ומופרש, כבית פריץ קטן, מוקף גינה מוריקה בימי הקיץ.

שתי דירות היו לבית, כל אחת של שני חדרים. הכניסה היתה בפתח שבאמצע הבנין, לתוך מסדרון מרובע ואפל ששני פתחים קרועים בו לימין ושמאל, לשתי הדירות. בזויות שבין הפתחים האלה לבין פתח הכניסה עמדו שני פיטסי עץ — בתי קיבול למי־שתיה, ועוד פתח אחד, מנגד, הוביל לחדר קטן ומארך, ששימש מזוה למיצרכי מזון ומחסן לכלים. החדר הראשון בדירה שמימין היה הגדול; משמאל לפתח רבץ תנור־אפיה גדול, עם כירים לבישול ולחימום הבית. חדר זה שימש גם חדר־אוכל וחדר־אורחים; החדר השני שאליו הוליך פתח מן החדר הראשון, היה חדר־שינה, ובשתי הזויות האחריות עמדו שני ארונות בגדים וארון ספרים. זו היתה הדירה מצד ימין, וכמתכונתה הדירה מצד שמאל, אלא שתנור־אפיה לא היה בה, כי אם כירים. דיירה של הדירה הזאת היה רשאי להשתמש בתנור־האפיה שבדירה מימין.

בדירה שמצד ימין גרה משפחת סבא וסבתא, שתי בנות ואני נכדם. אף כי החדרים גדולים היו, לא היה ריוח בהם, כי מלבד הרהיטים המצויים בכל בית, נוספו לרהיטי סבא ארונות רבים גדושים ספרים, וכשהארונות לא הספיקו — התקין סבא אצטבאות לכל אורך הקיר מעל משקופי שני החלונות. הארונות הוקצו לספרים הגדולים: ש"ס בבלי דפוס ראם, משניות, מדרשים, ספרי פוסקים ועוד. באצטבאות מצאו להם מקום ספרים „קלים" — חומשים, ספרי קבלה וספרי חסידים ואח'. סבא חובב־ספר היה, והאצטבאות הוגדשו והלכו משנה לשנה. אבל לא רק חובב־ספר, כי־אם גם לומד ומעיין, בבחינת „והגית בם יומם ולילה", ולא כקרדום לחפור בו, כי לא היה

מלמד ולא רב, אם כי סמיכות לרבנות היתה לו.

בדירה שמשמאל גרה משפחת החובש. שמו ושם משפחתו נשכחו מזכרוני, אבל זוכר אני את דיוקנו: גבוה ורזה, צהב־שיער ומגולח, היטיב לדבר רוסית ופולנית, והיה משמש את היהודים ו„הגויים" כאחד; גם בית־הפריץ נזקק לעזרתו. ואם כי רק חובש היה ולא דוקטור, היה מתנהג כדוקטור ביחס למצוות ישראל: היה פוטר את עצמו מהן ונתפרסם כמחלל שבת ואר־כי טרפות, אלא שזכות אומנותו עמדה לו שה־יהודים לא יהיו רודפים אותו כמו שרדפו את שאר האפיקורסים. לכאורה — יהדות מסורתית וחרדה מכאן והתפרקות מעול ואפיקורסות מדעת מכאן נמצאו שרויות בכפיפה אחת, אבל באמת היה מרחק עצום מבדיל בין השכנים, ולא היו דרי צד ימין עוברים את סף־הדירה שבצד שמאל, ולהפך. במה דברים אמורים? בגדולים, מה שאין כן בקטנים: ילדותו של החובש, שהיתה צעירה ממני בשנתים, ואני, היינו מתרעים ומש־חקים ולא מיחו בידינו, כפי שיסופר בפרקים הבאים.

(סוף יבוא)

יוסף ויץ

האגודה הציונית „ילדי ציון" בבורמן, תרס"ח

מ י ר ו פ ו ל

מקומה של העיירה מירופול הוא על הנהר ה־זורם מצד העיירה קמינקה לנהר סלוץ, בצד הד־רך המובילה לזווהיהיל (נובוגרד־וואלינסק), ס־מוך לצ'ודנוב. תחנת הרכבת מירופול הנה בקו ברדיטשוב־רובנה — הרביעית מברדיטשוב לצד רובנה. הנחל זורם בין קמנקה ומירופול.

מירופול היא עיירה עתיקה בווהלין ובה קהי־לה חסידית עתיקת ימים. לפי מפקדים רוסיים נמצאו בעיירה: בשנת 1847 — 865 יהודים, בש־נת 1897 — 1912 יהודים מתוך מספר כללי של 4914 תושבים.

הקירבה לברדיטשוב, העיר המאוכלסת כולה, יהודים, שכינוה בשם „ירושלים דווהלין", השפי־עה לא מעט על מהלך חייה של העיירה ועל התפ־פתחותה. לצרכי קניות ומכירת תוצרת העיירה וכפריה הסמוכים וכן לשם קנית תורה וחכמה היו נוסעים ממירופול ברכבת לברדיטשוב. הפר־נסות הרגילות של יהודים בעיירות ווהלין — היו גם פרנסותיהן של יהודי מירופול, ומי שלא ש־אף לגדולות הרויח את מחיתו וחי את חייו המ־סורתיים. הגרף טאשבסקי הפולני, בעל האחוזה מירופול, עמד בקשרים עם יהודי העיירה וכמה מהם התפרנסו בכבוד.

לעיירה היו באים האדמור„ים מטריסק וממ־קארוב, שלהם היו חסידים רבים במירופול. חוץ־מהם היו במקום חסידים גם של שושלות אחרות. אך בעיקר היו נוהרים חסידים רבים באלפיהם למירופול לרבם הצדיק הגדול ר' דוד'ל ממירי־

פול, שהיה מצאצאיו של הרה"ג ר' שמואל קמינקר (הזקן) זצ"ל.

ר' דוד'ל היה יושב יומם ולילה על התורה ועל העבודה, מקבל את הבאים לשאול בעצתו ולבקש את ברכתו. הוא נחשב לגאון בגלה וגם בנסתר והתפרסם ברבים עד למרחקים. בן יחיד היה לו לר' דוד'ל — ר' שמואל, אף הוא "רבי" שיצא לאמריקה בשנת תרפ"ג ע"פ הזמנת החסידים והוא יושב שם ביניהם, חיבר ספר "תפארת ש־מואל" על התורה והש"ס.

מספרים על מחלוקת שפרצה במירופול שכי־נוה "מי מריבה":

לפני חמישים שנה, בערך, קרה מקרה בעיירה: שני קצבים שחטו יחד שתי פרות, גדולה וקטנה ואת הבשר חלקו ביניהם לכל אחד מחצית מכל פרה, והבשר התערב באטליזיהם. חלק גדול מ־הבשר מכרו באותו יום, ולמחרתו כשבתר אחד הקצבים את הגלגולת של אחת הפרות נתז ממנה מעט מים כמלא כף קטנה. הובאה השאלה לפני רב העיר ר' איצי שבדק את הגלגולת ומצא בפנים המוח סימני רקבון, והטריף לא רק את הבשר אלא את כל הכלים בבתים, שקנו מהבשר. אז פנו הקצבים לרב השני בעיירה, ר' שייקה בנו של הרב ר' איצי, ואחרי שהוא ראה את המוח הגיע לידי דעה שהרקבון הוא רק מהמים אשר יצאו מהגלגולת והתיר את השאלה הן מ־טעם גוף השאלה והן מטעם התערובת שנתערבה הקטנה בגדולה. לרגל זה פרצה מחלוקת בעיירה והיהודים התחלקו לשתי כתות. כת של הרב ר' איצי וכת של הרב ר' שייקי. הכת של ר' איצי לא נתנה לר' שייקי להכנס לבית המדרש, ואנשי כת ר' שייקי לכלכו בוזפת את כל הכסאות בבית המדרש של ר' איצי. הגיעו הדברים לידי כך שגם הצדיקים המקומיים התערבו בדבר: הצדיק מקאמינקה ר' הרשילי היה עם הרב האוסר, וה־צדיק ר' דוד'ל היה עם הרב המתיר. הריב התדרך מיום ליום והדן הגיע לעתונות של הימים ההם: "הצפירה" ו"המליץ", ששלחו כתבים מיוחדים למירופול לאסוף ידיעות ולמסור להם מהנעשה שם. לסוף הגיע הענין לרבני הדור והרב ר' אלתר קונסטנטינר שהתערב בסכסוך יחד עם ר' יצחק אלחנן זצ"ל ועם ר"מ של וואלוז'ין הנצי"ב זצ"ל מסרו את הענין לרב ר' יוסף למדן ז"ל, רב העיר הושק, לחקור במקום ולחוות דעתו. הרב למדן נסע במיוחד למירופול, חקר במקום ואחרי גבית עדות מהצדיקים, הרבנים, הקצבים וסתם יהודים מסר את חוות דעתו ע"י פסק דין מנומק שהשתרע על 10 דפים (העתקת פסק־דין נמצא בארכיון של וחלין), ופסק־דין זה בא על שולחן מלכים, מלכי רבנן, כמעט לפ־ני כל גאוני ליטא וכלם הסכימו להתיר את השאלה וביניהם גם הרה"ג ר' יצחק אלחנן מקו־בנה ובזה נגמר הענין.

ראוי לציין שבזמן ביקוריו של הרב ר' יוסף למדן במירופול היה מבאי ביתו של הצדיק ר' דוד'ל ממירופול, שהיה מקבל אותו בידידות, כרב ותלמיד־חכם, שבא עם המלצת גדולי תורה. אבל כשבא אותו רב למירופול בתור מטיף לציון, שינה ר' דוד'ל את יחסו ולא רק שלא קבל אותו, אלא פקד על גבאי בהכ"נ לא לתת לו לנאום בבתי התפילה בעיר.

גם יצויין במיוחד שהרוח הציונית מצאה לה הד ותומכים במירופול החסידית עוד בראשית צמיחתה. בראשונה היו בה חובבי־ציון ואח"כ נמשכו גם אחרי הציונות המדינית. יזכרו מר קפוסטה וחבריו־תומכיו שהיו הנלהבים והמלהי־בים לרעיון הציוני לפני כארבעים שנה. לפי דו"ח הועד האודיסאי משנת 1893 שלמו במירופול מס חבר לועד חובבי־ציון: בוקשטיין אליהו, בוקש־טיין מאיר, פיינשטיין קרל, קויפמן ברוך ואחרים. בימים ההם החלו בהקמת ספריה ובניהול פעו־לות ציוניות ותרבותיות אחרות.

בחלקה של מירופול נפל לטעום טעם של פוג־רומים רוסיים. במסע־התעמולה של "המאה הש־זורה הרוסית" בשנת 1904 התעכבו אנשיה במי־רופול, ניהלו תעמולה וכתוצאה ממנה הוכו יהו־דים בגלוי ורכושם נשדד ונחרב. אחרי המהפכה הרוסית סבלו שוב יהודי מירופול מפגיעות של הצדדים הלוחמים (כרוסים־בולשביקים וכאוקר־אינים) כמו שקרה בהרבה קהילות ישראל באוק־ראינה. ברשימת הקהילות השדודות באוקראינה נזכרת מירופול שבה נערך פוגרום ביום 1 דצמ־בר 1917. אך אותה תקופה (1917—1919) היתה גם תקופת ערנות פוליטית וציבורית ברחוב היהודי במירופול. הופיע גם "הבונד" בהדרכת מרכזו ש־בברדיטשוב. כמה פעמים ביקרו בעיירה ראשי הבונד פניה גירנברג ודוד ליפץ ואחרים. משורות הבונד במקום יצא וולודיה דרבריימדיגר הידוע.

באותו זמן גברה והלכה התנועה הציונית ב־מירופול, אך הפגרומים חיסלו את כל הפעולה הציבורית והמפלגתית.

אחרי מלחמות אזרחים ומעבר צבאות הפולנים במירופול וסביבתה נקבע בה השלטון הסובייט־אוקראיני שארך עשרים שנה. בערך. על תקופה זו אין ידיעות רבות ממירופול.

בכיבוש הגרמני־נאצי נחרץ גורלם של יהודי מירופול, הם הושמדו יחד עם שאר יהודי וחלין. בידי הנאצים הטמאים וגירוריהם.

אליהו קרינרמן

פולין — פוליני

בדרך המלך שהובילה מז׳יטומיר לווויהיל שכנה העיירה הקטנה פולן, במרחק 40 וירסטאות מז׳יטומיר וכ—80 וירסטאות מזוויהיל. בצדי הדרך עמדו על תלם עיירות, אחוזות וכפרים רבים, בתוכם הכפר סאדובה שהיה מיושב אכרים יהודים גם בימי הצאר, וישובי גרמנים.

הערים ז׳יטומיר וברדיטשוב שימשו מרכזים ליהודי פולן, משם היו מזמינים מורה ולשם היו שולחים בנים ללמוד. כדרך העיירות הקטנות על־פני ווהלין. לפי המיפקד הרשמי משנת 1897 נמצאו בעיירה 2736 תושבים, ביניהם 1168 יהודים. ב־1925 העריכו את מספר היהודים ב־1300 נפש.

אדמת הסביבה של פולן היתה שמנה ופוריה, שדות וגנים לרוב. האכרים האוקראינים והגרמנים ובעלי האחוזות היו מוכרים את יבול שדותיהם וגני־הפרי ליהודים שהעבירום לשווקים ועליהם היתה פרנסת רבים מיהודי העיירה.

בתי העיירה, כמאתים במספר, היו נמוכים, בנויים עץ וגגותיהם עץ או קש. ברחבה שבטבור העיירה עמדו שתי שורות חנויות, אף הן מעץ, דבוקות זו בזו. החנויות היו ישנות מאד, שכן ניצלו מכל התבערות שהיו בעיירה. לפי מסורת ברך המגיד הזקן ממקרוב שלא תשלוט אש ב־חנויות אלו, ובני העיירה האמינו שבכח הברכה שרדו החנויות מכל השרפות.

בעיירה עמדו ארבעה בתי־כנסת: ביהכ״נ הישן שבו התפללו הרב, השוחטים, בעלי־בתים ותיקים ומהמוני העם; הקלויז המקרובי, בנין יפה של חסידי מקרוב שבחשבו ללמדני העיירה עם ר׳ אברהם זינגרמן בראש, שהיה חסיד נאור בהיותו קורא קבוע של „הצפירה״ ו„המליץ״ וגם פוסק הלכות. שם למדו חברי חברת ש״ס ואברכים המשיכו בו את למודם עד עת דודים; בית־התפילה של החייטים, בו התבלט ר׳ אלתר שמעון קס, שקיים את חברת תהילים ונהג לערוך סעודת מלוה־מלכה לרבים בקביעות. עניים, עוברי־אורח, היו מסועדי שולחנו; ובית־התפלה של הקצבים, בו כיהן פאר המלמד ר׳ משה מוילדניק, ת״ח ולמדן גדול. ויהודי פולין, שהיו יראים ושלמים, היו מקדימים לתפילה ומרבים באמירת תהילים והמשיכו בחיים המסורתיים של הדורות לפי לוח השנה על השבתות, החגים והמועדים. מנהגים רבים ומסורות מקומיות השתרשו בחיי העיירה והפכו במשך הזמן לחוק ומצוה.

על רקע חיי מסורת אלה ובאוירה יהודית עסיסית זו גדל דור צעיר בראשית המאה העשרים שינק את חלבה של העיירה וממעינה שתה, אך גם ידע לספוג מרוחות הזמן ומהתעוררות החיים הכלליים והלאומיים ברוסיה. רעיונות על חופש ושוויון הדרו גם לפולן, הפגרומים ביהודים עוררו את המושגים מולדת וגלות והגעגוע המבוגר החליט לתת גט פטורין לעיירתם ולגולה בכלל ונדד, מי לאמריקה זמי לארץ־ישראל.

המלחמה העולמית הראשונה שפרצה בשנת 1914 הביאה אתה תלאות לא מעטות ליהודי פולן.

עם עקירת הגרמנים מאחוזותיהם בראשית המלחמה בשנת 1914 נפגעו הרבה יהודים ומצבם החמרי ירד; הם גם הפסידו את הכספים שחבו להם הגרמנים וגם איבדו לקוחות. נוסף לכך גרמו תנאי המלחמה ליציאת מספר מסוים של תושבים יהודים מהמקום, שהתפזרו בערים.

הגיוסים של הגברים והקירבה לשדה המערכה היו בעוכריהם. והנה הגיעה המהפכה הרוסית הגדולה ואתה תקוות רבות למפנה חדש ולתיקון חיי הגלות. אך לא ארכו הימים ועננים כבדים כיסו את שמי היהודים באוקראינה: מלחמות פנימיות בין צבאות ומחנות (רוסים, אוקראינים ופולנים) שהתלקחו על פני אוקראינה העצמית ותנודת כנופיות לוחמות ביניהן — פגעו קשה ביהודים, ואף יהודי פולן טעמו מהפשיטות. לא אחת הוכו ע״י החיילות שעברו דרך העיירה, או שחנו בה, וכך שם היה לבז, עד שנקבע גבול בין אוקראינה המועצתית בין ווהלין הפולנית, ובעיירה התבסס השלטון הרוסי־סובייטי. החיים שקטו והותאמו לרוח הקומוניסטית של המדינה. אך דופק החיים הלאומי של היהודים שותק.

כעשרים שנה נמשך המצב עד הכיבוש הנאצי. היהודים נאנחו קשות תחת המגף הגרמני, נאנסו בעבודות־כפיה, עונו בצורות שונות ושועבדו בגופם וברכושם. בתקופת ההשמדה ההמונית, שעברה על יהודי ווהלין, הוצאו כל יהודי פולן אל מחוץ לעיירה ונרצחו בידי הנאצים העריצים ועוזריהם. גויותיהם הושלכו אל שני בורות, גברים לחוד ונשים לחוד, ועל קהילת פולין הקץ המר.

יעקב בן־דוב

ברנובקה

השם המקורי של העיירה לפני כמאתים שנה, בזמן שמספר מצומצם של אוקראינים עסקו בה בעיקר במרעה צאן, היה ברנובצי (אילים וכבשים). שם זה שונה לברנובקה ע"י בעלת האחוזה הפולניה יוזפובה, שבנתה בית חרושת לכלי חרס שגרם להתישבות של מספר יהודים מפולין ומגליציה במקום. עד שנבנתה מסילת־הברזל שפטובקה — נובוגרד וולינסק בשנת 1914 היתה ברנובקה צומת דרכים בין פולוניה לעיר המחוז נובוגרד־וולינסק והיתה משמשת כתחנה ללינה ומנוחה לשיירות הנוסעים בעגלות ולעוברי־דרך בכלל.

עם מסילת־ברזל חדשה זו נפסקה התנועה לחלוטין והעיירה נעשתה מבודדת. אבל מצב זה לא השפיע על חייה הכלכליים והתרבותיים. מרנסתם של התושבים שמספרם היה כ—300 משפחה, היתה בעיקר ממסחר ומלאכה ורק אחוז קטן עבד בבית החרושת לכלי חרס כפועלים. הודות לחוש המסחרי המצוין והמרץ של רבים, שהצליחו לקשור קשרים עם בתי מסחר בכל רחבי אוקראינה ופולין, גדל משנה לשנה במידה ניכרת מספר המשלוחים של סחורות שונות, ביחוד מתוצרת המקום והסביבה, כמו כלי חרס וזכוכית, עצים, כסאות וכו' למקומות הנ"ל וזה השפיע לטובה על החיים הכלכליים של הפרט והכלל גם יחד. — מעטים היו בני העיירה השוקדים על התורה, כי רובם הגדול היו שקועים בדאגות הפרנסה היום־יומיות, ואף על פי כן הצטיינה העיירה בכחות אינטלקטואליים במידה רבה וכיום אפשר למצוא מומחים רבים מיוצאי המקום בכל מקצועות המדע בכל רחבי תבל. השאיפה להשכלה בקרב הנוער התחילה בעיקר בסוף המאה התשע־עשרה ונתפשטה עד כדי כך שאפילו מחוסרי אמצעים השתתפו בה. בין אלה היו הסופרים והעסקנים שמואל אבא פן, יחיאל רבריבי—בנו של רב ישראל רבריבי השוחט—, שעלה בידו ללמוד בתוך כתלי בית המדרש שש שפות על בורין ובתוכן השפה העברית. תנועה זו גרמה לרבוי מספר הרופאים, המהנדסים, עורכי הדין, המורים והפקידים ששוב לא מצאו כל ענין ועתיד בעיירה קטנה זו והתחילו בהגירה בעזבם במקום את בני משפחותיהם שהיו קשורים במסחר ובמלאכה. עם התחלת מלחמת העולם הראשונה, וביחוד אחרי מהפכת אוקטובר, התחילה הגירה בממדים גדולים לכרכים גדולים ברוסיה. אך יותר גרמו להגירה לחוץ לארץ הפוגרומים של סטליורה.

גם בברנובקה זממו הפטליורים להשמיד את הישוב היהודי וביום י"ז בתמוז תר"פ אספו את כל הגברים לבית הכנסת הגדול והודיעו להם שהחליטו לשרפם בתוך הבנין, כמו שעשו במקומות אחרים. אובדי עצה, צפופים ומבוהלים, עטופי טליתות ותפילין, קבלו את ההודעה הזאת תוך בכי חרישי ואנחות קורעות את הלב. והנה לפתע פתאום עלה יצחק פירבנק החיט (נמצא כעת בארגנטינה) על הבמה וצוה לקהל לפתוח את ארון הקודש, להוציא את ספרי התורה ולעלות אליו במקום שם עמד המפקד הפטליורי ובדברים נרגשים התחיל לבקש רחמים, בהבטיחו שבין הקהל אין קומוניסטים וכי הם מוכנים לשלם כופר נפש שיהיה לתועלת ללוחמי פטליורה יותר מקרבנות חפים מפשע. דבריו הנלהבים של החיט השפיעו על הרוצחים והישוב ניצל, בהעלותו רק את כספו, כפדיון־נפש.

יפה היתה העיירה השוכנת על גדות הסלוץ, על רחובותיה הצרים והשוק רחב הידים המצוחצחים, על תושביה הגאים והמסורים זה לזה כמשפחה גדולה אחה. כמו בכל מקום אחר לא היו חסרים אף כאן מוסדות צדקה כמו „גמילות חסד", „בקור חולים", „לינת הצדק" וכו' וכו'. התקיימו בעיירה גם מוסדות כספיים כמו הלואה וחסכון וחברה לאשראי הדדי ששרתו גם תושבים מהעיירות הסמוכות. גם בעבודה הלאומית הצטיינה ברנובקה ושמשה כעין מרכז לתעמולה גם לישובים הקרובים. אגודת צעירי ציון שנוסדה אחרי המהפכה עבדה במרץ רב לטובת הקרנות, סדרה הרצאות ובין המרצים היו מנחם ריבולוב (עכשו עורך „הדאר" בניו־יורק,) הד"ר פינס, והמשורר יצחק למדן מנובוגרד וולינסק וכו'. כן הוקם בית ספר מודרני ואף ציר לועידה הציונית בפטרוגרד שלחו. שתי ספריות היו בעיירה ובהן ספרים רבים בשפה העברית, הרוסית ואידית.

אך עם השינוי שחל ברוסיה עקב מהפכת אוקטובר נעלמו כל המוסדות לאט לאט ובמקומם הוקמו מוסדות חדשים מסוג אחר מטעם הממשלה והחנוך התחיל במגמה חדשה. עם זה גסתיימה פרשה יפה של חיים מעניינים ותוססים ולאט לאט התרגל הישוב לחיים החדשים והמשיך בהם עד הופעת הנאצים בשנת 1941. אז התחילו הסבל והענויים הנוראים ללא גבול, עד שהגיע היום המר והנמהר של קבורת כל הקדושים והטהורים בבור כללי אחד. יהי זכרם ברוך!

אריה בלובשטין

אוזיראן — יזיורני

אוזיראן היתה בעצם ספק עיירה ספק מושבה לפי מבנה ואורח חייה. היא — אחת המושבות היהודיות הספורות בווהלין וברוסיה בכלל. מקו־מה בין זדולבונוב ובין דובנא — כעשרים קי־לומטר מכל אחת מהן. תחנת הרכבת אוזיראן נמצאת במרחק של שני ק"מ מהמושבה. לפנים נחשבה כפר במחוז לודמיר בן 208 נפש במפקד של 1847, וכעבור 50 שנה — 1897 בן 1111 נפש ביניהם 1013 יהודים. היה זה ישוב יהודי חקלאי שהוקם בשנת 1847 על שטח של 246 דיסיאטינות.

אדמת אוזיראן ניתנה ליהודים להתישבות, וב־עיקר לחיילים משוחררים, מימי המלך ניקולאי הראשון, מספרם היה לערך מאתים. המתיישבים הראשונים באו ממקומות שונים ונאחזו באדמה השוממה, עבדוה בזיעת אפם, ואם כי רב היה סבלם וקליטתם — בכ"ז ידעו לשמור עליה במ־שך כל השנים, לשבחה ולהטיבה. במאה הי"ט הועברה המושבה למחוז דובנא, בשנת 1889 הגיע מספר החקלאים בה ל־637 ושבצדם התפרנסו עוד 376 יהודים ו־98 לא־יהודים. הם הקימו דר־רות של הקלאים בכל התקופות ושמרו על אדמ־תם וכפרם, אפילו בזמנים הרחוקים, כשעבודת האדמה היתה אסורה על יהודים ברוסיה וגם א־חרי המלחמה העולמית הראשונה ותחת שלטון הפועלים האחרון. בני אוזיראן הצטיינו כאכרים חרוצים, נטעו גנים לעצי־פרי, גידלו תבואות בשדותיהם, והתמסרו לגידול סלק־סוכר בשביל ביהח"ר לסוכר בעיירה מיזוטש הסמוכה. בקרבת אוזיראן היו כמה מושבות וישובי צ'כים, שחיו המיד ביחידות עם היהודים ולא אחת עמדו לצ־דם של יהודי אוזיראן וסביבתה בשעת צרה ופור־ענות.

הדור הצעיר של אוזיראן לא עזב את בתי־האבות והתמסר גם הוא לעבודת־אדמה, וכך חיו להם יהודי אוזיראן חיי עמל ושובע במשך דורות רבים.

מאידך ידעו בני אוזיראן החקלאים לתת חינוך יהודי לילדיהם. מלבד ה„חדר", שכל ילד בקר בו ולמד עברי, חומש ועוד, היו מזמינים מורים פרטיים מערי הסביבה רובנה, דובנא ועוד ללמודים כללים ולהרחבת למוד העברית. מורים אלה היו מביאים לאוזיראן מרוח הציונות שהכ־תה שרשים בישובי היהודים בווהלין ופולין בכ־לל והם נעשו גם לעסקני תרבות וציונות במקום. ממורים־עסקנים אלה בתקופה האחרונה יזכרו: מוטיל שר, חיים צירולניק (בן־דוד, כעת בא"י) דוב גרשטיין, חיים קופרשטיין, ארבטמן, ציר, ואחרים. ראוי להזכר במיוחד הרוקח המקומי ראובן שפיצברג, עסקן ציוני ואיש ציבור פעיל. בתקופת 1920 — 1925 כיהן כרב הרב בלומנצ־וייג ואחריו ישב על כסא הרבנות חתנו הרב זיי־דל חבינסקי מלבוב.

באותו זמן התארגן „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" ובמשך הזמן עלו כמה מצעירי אוזיראן לארץ ישראל.

בשנת 1928 הקימה חברת „אורט" באוזיראן בנק קואופרטיבי לצרכי בני אוזיראן. מוסד זה הועיל הרבה לבני המקום, באמצעותו הורחבו המשקים, ונרכש אינונטר חי ודומם והתפתחה מחלבה משותפת במקום שהכניסה יפה לבני ה־מושבה. גם החיים הציבוריים זו והתקדמו. הצ־יונות כבשה את הלבבות, היתה אז תנועה עברית וציונית חזקה במקום והמכתבים מא"י עוררו ה־תלהבות. ולא יפלא שיהודי אוזיראן תרמו בעין יפה לקרנות הלאומיות. בתקופה ההיא תחת של־טון הפולנים רצו היהודים לחלק ביניהם שטח בור של אוזיראן, התיצבו הלא־יהודים נגד ולא נתנו לבצע את התכנית, בתבעם לעצמם זכות באדמה זו. התנהלו משפטים וחיכוכים עד שסו־דר הענין כרצון היהודים. מעסקני הימים ההם היו ישעיהו קנפר, משה קורך, יצחק גרשטיין וואלף פידל, בני רוזבלים, מלך אייציס ואחרים.

באוקטובר 1939 נכנסו צבאות הרוסים לאוזיר־אן וגרשו את הפולנים. שלטון סובייטי זה נמשך כשנתיים עד שגורש ע"י הגרמנים־הנאצים. מסע האוקראינים תחת מסוה של שחרור ועצמאות בעזרתם ובהגנתם של הכובשים הגרמנים הטיל פחד על יהודי אוזיראן, כמו בשאר הישובים. א־חרי סחיטות, נגישות ושוד מצד הגרמנים והאוק־ראינים בלוית עלבונות ודלדול הובלו היהודים לגיטו וורקוביטש. החיים נעשו קשים מנשוא — וברור היה שאין תקוה להנצל.

ואכן באחד הימים הוצאו יהודי אוזיראן יחד עם יהודים אחרים שרוכזו בוורקוביטש ליד הע־יירה ונרצחו. רק עשרות אחדות מבני אוזיראן מצאו מחסה אצל אוקראינים וצ'כים וניצלו בנס. וכאן יצויין יחסם המיוחד של כפריים אוקראינים בודדים ליהודים, שתוך סכנה לעצמם הסתירו אצלם יהודים מכרים במשך חדשים ושנים, אך בדרך כלל עמדו האוקראינים לצד הצוררים הנא־צים ושפכו אתם יחד דם יהודי לרוב.

דוב גרשטיין

סלבשנה — סלובטשנו

בתוך יערות פוליסיה ובסביבת ביצות עמדה לה עיירה קטנה עתיקת־ימים סלבשנה. שכנתה הקרובה, מהלך עשרים פרסאות ממנה — נאוריסנסק, וכשלושים פרסה עד עיר־המחוז אוברוטש. לפי מסורת מדור לדור ומצבות שבבית־העלמין — מונה קהילת סלבשנה מאות בשנים. לא־ברור אם היה כאן לפנים ישוב יהודי גדול, אך ידוע שבראשית המאה העשרים התגוררו בעיירה קרוב ל־1500 נפש יהודים, רובם הגדול בעלי־מלאכה ואנשי־עמל שחיו חיי דוחק, מלבד חלק קטן בעלי־בתים, חנונים ואחרים שנחשבו לאמידים.

חסידים היו יהודי סלבשנה, חסידי סטולין, צ'ר־נוביל ואוליק בעיקר, שהתפללו בהתלהבות יתרה בבתי־התפילה שלהם (הסטולינאים לחוד והאוליקאים לחוד) ובבית־המדרש הכללי.

על כסא הרבנות ישב לפני שנים רבות הרב ר' ברוך אוליבסקי, איש חכם וגדול בישראל. משנפטר כיהן הרב ר' ברוך קפסון, שהיה בעל מידות נעלות, מקובל ומכובד על הכל; אחרון הוזמן כרב ר' שמואל מבלילובקה. השוחט בעיירה היה ר' ברוך־אייזיק שלייפמן שבניו נמנו עם המשכילים, והם־הם שהכניסו את הציונות לסלבשנה (יחד עם יעקב מלמד, שישב אז במקום בתור מורה, חיים הויזמן ואחרים), והפיצוה בין הדור הצעיר למורת־רוחם של האבות, שהתנגדו לדרכי הבנים ולהלך־רוחם הציונית.

שקטים היו החיים בעיירה כל השנים, אולם אחרי המהפכה ברוסיה נזדעזעו ונשתנו. בתוך גל המאורעות של תקופת 20—1918 ומלחמת־האזרחים, כשבולשביקים ואוקראינים היו מתנגשים והאכרים החלו להביע את יחס־האיבה ליהודים במעשי שוד ופרעות, מצאו להם השכנים האוקראינים הזדמנות להאשים את היהודים בחיבה לסוביטים ובהושטת עזרה להם, ובאחד הימים בקיץ 1919 התנפלו על יהודי העיירה, שדדו אותם, הכום וגם הרגו שלושה מהם. מאז באו ימי אי־בטחון לעיירה וכמה מבני המקום עקרו את רגליהם.

רב העיירה פנה לכומר המקומי שהכיר אותו יפה וביקש ממנו שישפיע על האכרים, שלפי שמועות התכוננו לחדש את הפרעות ביהודים, ולהניאם מצעדים כאלה. ואכן הכומר פנה מיד לבני עדתו והטיף להם מוסר והדגיש שאין פרגעים בשכנים לרע. אך רווחת ידיעה שלבסוף השאיר להם את הברירה להחליט כיצד להתנהג ומה לעשות, ובזה סיים את שליחותו.

לא ארכו הימים וביום י"ח תמוז תרע"ט (1919) נערכה על יהודי העיירה התנפלות יותר גדולה, שבה נשדדו החנויות והבתים, רבים נפצעו ורבים נפלו חלל, ביניהם מ„פני" העיירה עם הרב ר' ברוך קפסון בראש, רב קדוש זה סירב לעזוב את קהילתו לפני הפרעות אף־על־פי שהזהירוהו על הסכנה המתרגשת ובאה.

וכך מוסרים עדי־ראייה:

מחנה של אוקראינים, שערכו את הפרעות בעיירה לפני 4—5 ימים, הרפיע בעיירה. ראשי המחנה קראו את היהודים להתאסף במקום מרכזי, כדי שיוכלו לשמור עליהם מפגיעות ההמון; והיהודים בתמימותם החלו לנהור למקום הקבוע. בינתים ירד הערב, ופתאום פתחו האוקראינים בירויות ביהודים שהתאספו. כמה עשרות נפלו מתבוססים בדמם, רבים נפצעו. מי שניסה לברוח — השיגו כדורי המרצחים במנוסתו. תוך בהלת הירויות והצעקות נורו ירויות גם בבתי־המגורים „כל היהודים בולשביקים, מות להם", צעקו הפורעים, והפוגרום התנהל בכל חלקי העיירה.

והנה קרה דבר: יהודי אחד, בוצ'קובסקי, יצא מביתו עם מוט ברזל והכה באוקראיני שרצה להתפרץ לבית והרגו במקום. הידיעה נפוצה בין המון הפורעים והם, לאחר שהספיקו לשדוד ולרצוח כראוי, נבהלו, כנראה, מעמידתו של בוצ'קובסקי הנועזה בראותם שיהודי סלבשנה מסוגלים להתגונן ולעמוד על נפשם והסתלקו.

מספר הקרבנות הגיע אז לששים, גברים וילדים בעיקר.

אחרי זמן־מה נכבשה העיירה ע"י צבאות הבולשביקים ששפכו את שלטונם בכל הסביבה. הם גם הטילו עונשים על הפורעים. הורגש בטחון־מה בעיירה אחרי שני הפוגרומים של האוקראינים. אנשי השלטון המקומי היהודים חיפשו וגילו את הפורעים הראשיים וחרצו את דינם. מאז הוקם שלטון הסוביטים בעיירה ובחבל כולו. בראשונה נתנו ליהודים להמשיך באורח חייהם, אך הפקודות שצצו מזמן לזמן שינו את סדריהם. משנאסר להחזיק חדרים וללמוד לימודי קודש בעברית — הזמינו מורים לבתים לשעות וזה בחשאי. בתקופת הנא"פ כשהוטלו מסים כבדים על החנונים הם נאנחו — יעצו להם מטעם השלטון להתארגן בקואופרטיב. ואמנם שמונה החנונים הגדולים התאחדו בקואופרטיב אחד בשנת 1928 שהתקיים רק שנה אחת וחוסל. כה ירדו גם פרנסות היהודים ועליהם היה להתחשב בעוברים לביניהם או לקרוביהם שנימנו על סוג עובדים — הכשרים בעיני השליטים.

אך כמובן לא נקל היה ליהודי סלבשנה החרדים להירתם בעגלת השלטון הקומוניסטי, וזה גרם להתמעטותם — עד שבשנת 1930 ירד מספרם לאלף נפש, בערך.

אין ידיעות מפורטות על קצם של יהודי סלבשנה מהכיבוש הנאצי בשנת 1941. לפי מכתב מרוסיה הם הוגלו לקורוסטין ושם הושמדו מתחת שמי ד'

אהרן הויזמן

קרסנוסטב

היתה זו עיירה זעירה במחוז זוויהיל על הדרך לברזדוב — במרחק חמש פרסאות ממנה, כשלושים פרסאות מקוריץ מזה ומסלבוטה מזה. לפי המסורת — תחילתה של קרסנוסטב היתה כפר וברבות השנים, משגדל בה ישוב יהודי שגרם להתפתחות המקום, הוכר כעיירה.

ליד קרסנוסטב זורם נחל, שלפי סיפורי זקנים נערך עליו קרב גדול בימי התקוממות הפולנים והוא נתמלא דם חללי הקרב; לכן הוסב שם המקום לקרסנוסטב (נחל אדום). מספרים מפי דורות קודמים, כי ישוב יהודי היה בכפר קורצ'יק הסמוך לקרסנוסטב שנחרב בימי מלחמות קדומות ונשאר שם לעדות בית־קברות עתיק ששרידיו נשתמרו עד הזמן האחרון. מגיחים שניצולי היישוב ההוא באו ונאחזו בקרסנוסטב.

רק 246 נפשות היו בעיירה בשנת 1847, ומספרם עלה בש. 1897 ל־1222 נפש, שהיוו 60% מהתושבים. בפרוץ המלחמה העולמית הראשונה ב־1914 העריכו את מספר היהודים למעלה מ־1500 נפש. כמעט כולם חסידים יראים ושלמים.

מה היה מעמדם של יהודי קרסנוסטב? מלבד משפחות יחידות שנחשבו כאמידות ראו את הרוב הגדול של בני המקום כעמלים, בעלי־מלאכה, חנונים זעירים שבגדולות לא הלכו, וסתם קבצנים. צנועים היו יהודי העיירה והליכות חייהם פשוטות כברוב עיירות ווהלין; נשאו בעול החיים והתפרנסו מיגיע כפים.

שאננים היו גם החיים החברתיים בעיירה, כמעט ללא תסיסה, אם לא להביא בחשבון חיכוכים ארעיים בין גבאים ואנשי „עמך", שלרוב יושבו ונגמרו בפיוס ונשכחו. גם הדור הצעיר לא נגדל בהרבה וברובו היה יוצא בעקבות האבות, עד שבאה בשורת השחרור מעול הצאר באביב 1917. את השפעתו הרוחנית שאב הנוער משפטובקה וסלבוטה הקרובות, ובימי המהפכה וההתעוררות הפלגתית נראו גם כאן צעירים וצעירות שהתמטרו לרעיון הלאומי ופעלו למען התנועה הציונית.

בתקופת המעבר בין שלטון לשלטון (1918 — 1920), עת שוטטו מחנות לוחמים וכנופיות שונות ברחבי אוקראינה, סבלו יהודי קרסנוסטב קשה; פעמים מספר נפגעו ע"י שוד חנויות ובתים ובאחד המקרים גם נהרגו ארבעה יהודים ונפצעו שלושים ואחד. חוסר הבטחון והירידה הכלכלית גרמו לעזיבת העיירה ע"י מספר יהודים מתושבי המקום ולנדידתם לכרכים וגם לאמריקה, אבל עוד בשנות 6—1904 החלה נדידה לשם רוחני והוקם קשר יציב בין אמריקה והעיירה.

אשר להינוך בעיירה: לפנים למדו הילדים ב„חדרים" ובגיל 12—13 היו עוברים ללמוד המלאכה, לשם תכלית בחיים. המשובח שב„חדרים" אלה היה של ר' משה אידל'ס, למדן מופלג, שהחזיק בחדרו רק 6—7 נערים מבוגרים מהמעולים שבעיירה. לבסוף התעורר משה קרנצברג לתיקון החינוך ויסד בשנת 1910 (לערך) „חדר מתוקן" בו לימד עברית בעברית. היה זה חידוש מהפכני שקמו לו מתנגדים בעיירה וראו בו חתירה תחת החינוך הדתי. החדר המתוקן לא החזיק מעמד זמן רב ונסגר. כעסקן בשדה החינוך הופיע אח"כ ברוך קוטיק, אברך בר־אוריין ומשכיל כאחד, שדאג הרבה לקרן החנוך בעיירה.

ראויה להיזכר אשת־החייל ברכה בת הניה־לאה, אשת נחום קולקר מאולבסק, היא לקחה חלק בציבוריות המקומית והיתה מכובדת בכל החוגים. כן ראויים לציון מאנשי העיירה: ר' אברהם־וולף המלמד מטוצ'ין ור' ישראל דוד שהחזיקו חדרים לנערים מבוגרים, בעיקר ללימוד גמרא; משפחת השוחטים ר' מוטיה רוניק ובניו פייביל ונח; אחיו של מוטיה — יוחנן, ובניו עזרא, חנא ויוסי שהיו כולם תלמידי חכמים ומכובדים בעיירה.

שני רבנים היו בקרסנוסטב, האחד — ר' שמחה שאשתו החזיקה חנות, והוא נתמך ע"י בעלי הבתים; והשני ר' משה, רב צעיר שהוזמן ע"י החייטים וחי בדוחק כל הימים. לרב ר' שמחה היה בית־תפילה שלו. כן עמדו בעיירה בית־כנסת גדול ובית־כנסת שני שקראו לו „קטן".

אחרי מלחמות האזרחים ב־1920 כשנחלק חבל והלין בין רוסיה ופולניה נשארה קרסנוסטב בתחום שלטונם של הסוביטים (אוקראינה) ומאז לבשו בה החיים צורה חדשה כמתכונת הבולשביקים עם כל הסדרים של השלטון החדש. העיירה היתה מנותקת ממרכזי יהודים במשך שתי עשרות שנים עד שנכבשה ע"י הגרמנים הנאצים והם החריבוה והשמידו את יהודיה.

דינה קופילוב

קליסוב — קלוסובו

עוד מהמאה הי"ט ידועה קליסוב ככפר אוקראיני דל החוסה בצל יערות. בפי זקני הכפר נשמרו אגדות מפי אבות אבותיהם על מלחמות הטורקים בסביבת הכפר. מסילת־הברזל בקו קיוב־קובל עברה במרחק שני קילומטרים מהכפר ומאז החלו לשלוח מתחנה זו למרחקים את עצי היערות הסמוכים.

תחילה נקלטו יהודים בכפר עצמו. ידוע, כי לפני כ־50—60 שנה גרו בו המשפחות: זוליר, שיינטוך, פינצ'וק, שפירא ופרומין. צעירי המשפחות היהודיות ראו ענין לעצמם להתישב סמוך לתחנה והקימו להם בצדה בתים, פתחו חנויות וגם בית־מלון והחלו בחיים חברתיים. וכך הועתק הישוב היהודי מהכפר אל התחנה והמקום קיבל אופי של עיירה. בעניני ציבור, דת וכד' היה ישוב זה קשור לעיירה הסמוכה סיחוב שליד תחנת הרכבת טומשגורוד. ומאחר שסוחרי יערות רבים (ביניהם ר' דוד זונדר) ופקידיהם מקיוב, רובנה ומקומות אחרים החלו לבוא למקום לרגל כריתת עצים ביערות, עבודם במנסרה ומשלוחם לשווקים — התפתח המקום חיש מהר. יהודים מסרני ומעיירות אחרות בסביבה נמשכו לקליסוב ומצאו שם את פרנסתם בעבודות ועסקים שונים, והישוב היהודי הגיע למאה משפחות.

להתפתחות קליסוב גרמו גם מקורות האבן והטיט, שיצאו להם מוניטין ברחבי פולין ומחוצה לה. רגילים היו בני המקום להשתמש באבנים שבלטו מהאדמה ליסודות בתיהם, אך כשחפרו בקרבת תחנת הרכבת לשם סיקול נגלתה שכבת אבן מיוחדת הנמשכת מצד הורודניצה, וכשנבדקה האבן הוברר שזוהי אבן שחם מצבע אפור וברונזה. הראשון שפתח בחציבת אבנים בקלי־סוב בקנה־מדה מסחרי היה פיינשטין מקיוב, בעל מכרות פחם. הוא התחיל מספק אבנים ממחצבתו בקליסוב בקרונות לצרכי הממשלה. דמפעל הוסיף הכנסות לבני המקום.

אחרי מלחמת העולם הראשונה בא לקליסוב שמעון קרמר (מאודיסה) כמורה. הוא גילה באדמת המקום חומר ממין מיוחד, המסוגל לשמור חום ומתאים לתוצרת לבנים מסוג ידוע ולמריחת תנורים מסויימים בבתי־חרושת. הדבר נודע ברבים, ובכרכי המדינה התחילו להתענין גם בטיט וגם באבן (שחם) של קליסוב. כך זכתה קליסוב הדלה לפרסומת ברבים, ואוצרותיה הטבעיים שימשו מקור תעסוקה ופרנסה.

משחולק חבל והלין בין רוסיה ופולניה בשנת 1920, נשארה קליסוב בשטח פולין, במרחק כ־50 ק"מ, בערך, מהגבול הרוסי. הימים ימי בנין ושיקום שלאחר מלחמה, סחר היערות פרח, המחצבה התרחבה, תעשית הטיט גדלה, הישוב במקום גדל והלך ומצבו הכלכלי הלך וטוב. בתמיכת הג'וינט נבנה בית־מרחץ במקום ונוספו כמה מפעלים צבוריים.

קיבוץ חוצבי־אבנים בקליסוב, כ"ז חשון תרפ"ה

משנת 1921 התגורר בקליסוב ברוך־אפרים ברויאר, שעסק בהוראה ופיתח פעולה ציונית. הוא ואלקנה זוליר (מצעירי העיירה) הניחו יסוד ל„החלוץ" בקליסוב. האבות והזקנים התיחסו בעין יפה לתנועה, תרמו לקרנות ותמכו בציר־נות. באחד הימים — בתמוז תרפ"ד (1924) — נדברו כמה מצעירי העיירה: מוטיק זוליר, דוד פינצ'וק וגילה טורקוביץ — על אירגון קיבוץ חלוצי במקום. לשם הכשרה לעליה לא"י. הם הלכו לליבוש פרימר, מנהל המחצבה של משה פיינשטיין, שהיה איש מכובד וציוני מסור וקיב־לו ממנו עבודה בחיצוב אבנים. מיד הודיעו על צעדם לסניף „החלוץ" בסרני ומשם הגיעו מספר חלוצים ונצטרפו לקיבוץ. ואלה הם: שמחה פינ־קלשטיין (כעת אבן־זוהר), שלמה ויינבלט, צבי קיניק, דוב טורוק, לייביל ברלינסקי, לאה שטיינורצל (מסרני) וחיים גוזמן מסלאבשנה (כולם בארץ). כל אלה יחד היוו את הקיבוץ הראשון בקליסוב שנקרא בשם „קיבוץ חוצבי אבנים ע"י ההסתדרות הציונית בסרני".

הקיבוץ שכר דירה, מילא עבודות שונות והת־קדם. לאחר שקבוצת ההכשרה הראשונה מהקי־בוץ עלתה ארצה בסוף 1924, גדל הקיבוץ והיקף עבודתו התרחב. התנהלה פעולה עיונית ונוצרה בו אוירה של עבודה, אוירה של ארץ־ישראל. מכל עיירות הסביבה נהרו לכאן חלוצים, נערים ונערות שעזבו את בתיהם ובאו לקיבוץ בקלי־סוב, ובמשך הזמן באו מכל קצווי פולין, עד שמנ

חלוצות מקיבוץ חוצבי־אבנים בקליסוב, 1928

הנמנע היה לקלוט יותר במקום. גם קבוצות נוער בית"רי באה לקליסוב ונאחזה בעבודה.

ב־1925 הוציא הקיבוץ קליסוב כרוז לחיזוק שורות „החלוץ", ושליחים יצאו לעיירות לארגן ולחזק את הסניפים, לפי הדרכת מרכז החלוץ בוורשה. עם עלית כל קבוצה לארץ, נתקבלו קבוצות־חלוצים אחרות למקום. הקיבוץ סלל לעצמו דרך וכבש לו עבודה לא רק במחצבה אלא גם בעבודות השיט, ביערות ובמנסרה של זלמן לרנר ועוד. רבים מחברי הקיבוץ הצטיינו בקרב הפועלים (אוקראינים, פולנים ויהודים) שעבדו שם.

מתוך הערכת הקיבוץ דאג מרכז „החלוץ" לה־קים בשבילו בנין מיוחד בקליסוב, ולסוף הונח יסוד גם לבנין שני (שלא הספיקו להקימו) וני־תנה לו הדרכה מלאה. לא אחת בקרו בקיבוץ בתיה בנדרסקה, יהודה (יוליק) ברגינסקי, בן־ארי ואחרים. בנימין מהרשק ישב כשנתים בקי־בוץ בקליסוב ועסק בארגונו. הוא־הוא שהחדיר והעמיק את הקוים האידיאולוגיים בשורות הקיבוץ ופעולתו היתה רבת־חשיבות.

לא מעטים היו לבטיו של הקיבוץ בקליסוב במשך שלוש־עשרה שנות קיומו, אך חשיבותו היתה נודעת בתנועה הציונית ובחברה העובדת בארץ־ישראל. שמעו של הקיבוץ התפשט בכל פולין ובישובי הארץ. דרך הקיבוץ עברו כ־8000 חלוצים, כמעט כולם הגיעו ארצה, עד שנפסק קיומו באמצע 1938, לאחר שהפולנים הוציאו את המחצבה מידי פיינשטיין. גם המנסרה של לרנר עברה לחברה פולנית (פוגץ) ועבודת הי־הודים, ביניהם גם הקיבוץ, כמעט נפסקה.

רישומו של הקיבוץ בעיירה הקטנה היה ניכר. הרוח הלאומית גברה בה. הילדים למדו עברית וישרו שירי ציון. במשך שנים הם קיבלו את חי־נוכם בחדר ומשנת 1931 בבית־ספר עברי למת־חילים, שהכין תלמידים לביה"ס „תרבות" בסרני. מארגני בית־הספר ומוריו היו מאיר בליז'ובסקי ויחיאל סלוצקי. בית־ספר זה התקיים עד פרוץ המלחמה העולמית השניה. גם ספריה התקיימה בעיירה שמיסדה ומנהלה היה במשך שנים יוסף זוליר, ואחר עליתו ארצה התנהלה ע"י יחיאל סלוצקי.

נוסף לבית־המדרש שהתקיים בקליסוב מרא־שית בנין העיירה על יד התחנה, נבנה בשנים האחרונות בית־כנסת שני, שהיה לכבוד לעיירה.

הישוב היהודי הקבוע בעיירה בימי שלטון הפולנים הגיע ל־150 משפחות (בערך 700 נפש). רב העיירה היה ר' משה־הרש וולאדימירסקי (אחרי טלטולים ותלאות הגיע ארצה ב־1949). מעסקני העיירה, מסדיה ובוניה יזכרו: יוסף מרגלית, וולול רבינוביץ, יחיאל גרובר, דוד פניש, ישראל בירשטיין, אחים מרדר, אברהם — מדרכי טורקניץ, לייביל פינצ'וק, מנוס סוסניק, יהודה זוליר, אריה הנדלמן, הרש—ליב שפירא־פורטנוי.

***

בימי הכיבוש הגרמני טעמו יהודי קליסוב, כיתר אחיהם בווהלין ובפולין כולה, את טעמה של כוס התרעלה הנאצית. הכובשים נהגו גם כאן בשיטותיהם והקימו גיטו ליהודים לזמן־מה.

קבוצת חברי השומר הצעיר בקליסוב, 1933

באלול תש"ב החלו להעביר את יהודי קליסוב לסרני וצרפום לכלואים שם בגיטו. הם הובלו בקרונות סגורים בקבוצות בנות אלף איש. מי שלא יכול מפאת חולשה לעלות לקרונות — נורצח במקום, וביום המר י"ב אלול תש"ב הוצאו יחד עם יהודי סרני והעיירות הסמוכות להורג. גויל תיהם — בקברי האחים הגדולים בסרני.

כמה משפחות שהצליחו להתחבא אצל שכנים אוקראינים בקליסוב ובסביבה — ריבם נרצחו אח"כ בידי מאכסניהם, או נמסרו על ידם למשטרה האוקראינית. רק צעירים מועטים שברחו משדה־ההריגה הצליחו להתקשר ולהתארגן בפלוגות פרטיזנים עם יהודים אחרים ועם לא־יהודים בכפר הסמוך ארסון, ביניהם שמעון פייקוב שהצטיין בפעולותיו הנועזות (נמצא בדרך ארצה). הניצולים הספורים מבני קליסוב כבר הגיעו ארצה.

אהרן הנדלמן, וגילה טורקוביץ'

ליאחוביץ

השם הרשמי של העיירה ליחובצי. בימי שלטון הפולנים הקדום היתה עיר במחוז קרמניץ בעלת עבר עשיר. בראשית המאה הי"ח סבלה העיר הרבה (יהודים ולא יהודים) מפשיטות צבאיות של הקוזאקים האוקראינים, השבדים והרוסים. ביום 5 דצמבר 1708 מסרו שרידי העיר על חורבן גמור של עירם ליחובצי. אחרי זה החלו לחזור למקום ובשנת 1765 גרו שם 589 יהודים. (בעיר הסמוכה קורניצה גרו 49 יהודים ובכפרי הסביבה עוד 222 יהודים).

תחת שלטון הצאר התקיימה כעיירה ונספחה למחוז אוסטראה. ע"פ המפקד משנת 1847 גרו בה 1131 יהודים וע"פ הספירה של 1897 הגיע מספר היהודים בעיירה ל־1384 נפש.

בדרך כלל שקטים היו חייהם היום־יומיים של היהודים בעיירה אך אפורים וירודים. הם התפרנסו ממסחר זעיר בעיירה ובכפרים הסמוכים ומלאכות שונות. בליאחוביץ ישב „צדיק" שכינהו „האדמו"ר של ליאחוביץ" וחסידים נהרו אליו מהסביבה הקרובה ואף ממרחקים. לעתים היה ה„צדיק" יוצא לביקור אצל חסידיו בעיירות סמוכות, אך על פי רוב ישב בחצרו.

הנוער קיבל את יניקתו מהערים הסמוכות. ואם כי רוח חסידית שררה בעיירה — נמצאו כאלה שנתנו לבניהם לצאת לכרכים לרכוש חכמה ודעת, ובני־נוער אלו הביאו לעיירתם מרוחות התקופה, ואף את חלום ציון.

אך לא ניתן ליהודים להמשיך בחיים רגילים

זעזועים מדיניים לרוב פגעו בהם לרעה. וכך מוסרים על פגיעות ביהודי ליאחוביץ:

בסוף 1918 תנה מחנה צבא בעיירה ובסביבתה. שמועות הסתננו כי החיילים זוממים לערוך פוגרום לשם שוד וכי הם מחפשים הזדמנות לכך. ומכיון שבתקופה ההיא נערכו פרעות בעיירות שונות — נטו להאמין לשמועות ובהלה אחזה את האוכלוסיה היהודית. היהודים טכסו עצה, שלחו משלחת לראש האצילים באוסטראה והפנו את תשומת לבו לשמועות, והלה פנה טלגרפית למיניסטריון לענייני היהדות בממשלה האוקראינית ובקש שידאגו להוציא מליאחוביץ את הצבא המוסת, בהדגישו את הסכנה הצפויה ממנו ליהודים. לא ידוע, מה הצליח המיניסטריון לעשות כדי למנוע את האסון. יום רדף יום וביום 15 בינואר 1919 עמד להתקיים יריד גדול. היהודים פחדו מיום־שוק זה, שבו עלול ההמון להתפרץ. ואמנם לא היה זה פחד שוא. עוד לפני יום השוק — ב־2 בינואר — יצאו חיילים מחיל המצב שחנה במקום והתחילו בשוד: התפרצו לחנויות ואף לדירות. המון אוקראינים הצטרף אליהם ששדד בכל הבא ליד. יהודים הוכו והסתתרו.

אך מה הוא פוגרום זה לעומת הכליון החרוץ שירד על ראשם של יהודי ליאחוביץ בשנת תש"ב מידי הנאצים, שכבשו את העיירה מהשלטון הסובייטי וניצלו את היהודים ולסוף הוציאום להורג, וקהילת ליאחוביץ חדלה להתקיים.

א. א—חי

בילוגורדוקה

בין זסלב ושפטובקה עמדה לה העיירה בילוגורודקה. משך דורות רבים היוו בה היהודים רוב מכריע וחיו להם שם את חייהם הגלותיים בשקט. מספרם לפי מפקד 1847 היה 1066 נפש ועפ"י הספירה משנת 1897 הגיע ל־1846 נפש. רובם בעלי־מלאכה וחנונים. את הילדים חינכו תחילה ב„חדר" כרגיל בעיירות, ומשגדלו נכנסו לבית־הספר הממשלתי הרוסי. שלטון הרוסים נמשך בעיירה גם אחרי חלוקת פלך ווהלין בין רוסיה ופולין.

מבילוגורודקה עד עיר המחוז זסלב כעשרים ק"מ והקשר היה בעגלות, אם כי היו הולכים גם ברגל לזסלב. החנונים היו מביאים את סחורתיהם מזסלב, משם היו באים מורים ומרצים לעיירה והנוער המקומי היה מתחנך על ידם.

באביב 1918, כשעבר גל מלחמת האזרחים באוקראינה, אירעו פרעות ביהודי בילורודקה, משעבר דרך העיירה הגדוד הראשון הסובייטי באחרון של פסח החלו הפרעות לאור היום. היהודים מיהרו להסתתר אצל שכניהם הנוצרים, אולם יד הפושעים השיגה רבים מהם ואז נפלו שמונה עשר איש מבין היהודים, מלבד מוכים ופצועים. לעת־ערב הסתלקו הפורעים והיהודים החלו לחזור לבתיהם בהיותם אחוזי פחד. אותו ערב חגגו ראשי הגדוד בבית אחד בעיירה על משקה וקלפים ודרשו מבנות המקום לחברתם.

למחרת בבוקר הגיע לעיירה גדוד רוסי אחר — השני הסובייטי, ושרידי הגדוד הראשון ברחו. אך הם נרדפו ע"י הגדוד השני ואלה מהבורחים שנתפסו הובאו לעיירה, והם נענשו על מעשיהם נגד היהודים. היהודים טעמו כמה פעמים טעם המחנות האוקראיניים העוברים ושולחים יד ברכוש יהודי בימים ההם, ורק משנקבע שלטון סובייטי קבוע נרגעו. רבים מיהודי העיירה נכנסו לקולחוזים ולאט־לאט הסתגלו למשטר החדש של שלטון הסובייטים.

במשך קרוב לעשרים שנה לא היה קשר בין יהודי בלגורדקה ובין הישובים שנספחו לשלטון הפולנים, רק ב־1941 באו במגע עם יהודי אוסטראה, כשהיא נכבשה ע"י הסובייטים. לדור הצעיר של בילוגורודקה לא היה מושג מהחיים שמצאו באוסטראה והם הביעו התפעלות לדברים קטני־ערך שפגשו באוסטראה היהודית.

אולם לא ארכו הימים וידם הארורה של שליחי היטלר השיגה גם יהודי בלוגורודקה. קצם היה מר, הם הושמדו ונמחקו מעל פני האדמה.

בילגורודקה היהודית איננה עוד.

שמעון מרגוז

ברזדוב – ברזדייב

העיירה ברזדוב (בפי היהודים בערעזדייב) שכנה בשטח הרוסי־סובייטי במרחק 10 ק"מ מקו הגבול הרוסי־פולני. במשך דורות ינקה ברזדוב מבהינה תרבותית וחברתית מהערים הסמוכות לה קוריץ ואוסטראה אולם אחר חלוקת חבל ווהלין בשנת 1920 בין הרוסים והפולנים, נותקה כליל מהחיים היהודיים התוססים שבחלקה הפולני של ווהלין.

בניגי היהודים בעיירה — כשלוש מאות, בעיקר, היו מפוזרים ללא תכנית וסדר ומוקפים חגורה של חצרות אכרים שבקצוות העיירה. ככר־השוק הרחבה היתה מרופשה ומכוסה זבל ואשפה כל ימות השנה ובה עמדו כ־20—30 חנויות של יהודים. רוב החנונים היו עומדים על פתח חנויותיהם ומצפים לאכר שיבוא להחליף את תוצרתו או לקנות דבר־מה, ורק סוחרים יחידים, שפדיונם ופרנסתם על יהודי המקום, היו מנהלים מסחר של ממש, מוכרים ומביאים סחורות וכו'. במרכז היהודי, בדרך העולה לבית־המטבחיים, עמד בית־כנסת, מלבד קלויזים של חסידים. בדרך כלל היתה העיירה דלה ולא ניכרו בה סימני התפתחות. רבים מיהודי המקום היו יוצאים להרויח ביערות שמסביב לעיירה או שעסקו באיסוף פסולת לתעשית נייר עבור בית־החרושת לנייר שבסלבוטה, ורק לשבתות היו חוזרים לבתיהם.

יהודי ברזדוב היו רובם ככולם חסידים. זכורים ימי שבתו על כסא הרבנות של ברזדוב של הרב ר' אשר צבי בהרב ר' דוד, שהיה מגדולי היחוס בקהילת אוסטראה, מגזע רבנים וגדולים (שנת ק"ל בערך), הוא היה גאון, עניו ומקובל, מתלמידי המגיד ממזיריטש. הוזמן מאוסטראה לכהן כאב"ד בעיירה, ובערך בשנת תק"מ נתקבל למ"מ ומ"צ באוסטראה. בא בהסכמות על ספרים שונים שנדפסו בקוריץ, אוסטראה, פולנאה סלבוטה ובאחדות מהן חתם מ"מ דק"ק אוסטראה ואב"ד דק"ק ברזדוב. הוא מחבר הספר „מעין החכמה" (נדפס בקוריץ בתקע"ז).

ואם שלום יחסי היה ליהודי ברזדוב תחת עול מלכותו של הצאר הרוסי, הרי אחרי נפילת הצאר בשנת 1917 באו ימים של חוסר בטחון בחיים. בשנת 1919 נערכו בעיירה פרעות ביהודים ע"י מחנות הלוחמים (רוסים ואוקראינים). החנויות

הדלות של היהודים ומשכנותיהם נשדדו ובעלי־הם הוכו, החרדה לחיים היתה גדולה וחוסר יצי־בות שרר בעיירה גם כשהבולשביקים קבעו בה את שלטונם, עד שנתבסס והחיים נכנסו למסלול חדש. וכך מתוארת העיירה בתקופה החיא בספר „כיצד נחשלה הפלדה" עמוד 151:

„עצב ושממון עולה מן הבנין הנושן — בית־הכנסת, — שאינו יכול להתאונן על העדר מתפ־ללים, ועם זה אין הדברים כשהיו בימים עברו, גם חיי רב העיירה אינם, בשום פנים, כאשר לבו חפץ. התמורה שחלה במדינה חוללה מפנה. אין זאת כי רע מאוד הדבר שאירע בשנת 1917 ע"י המהפכה, אם אפילו כאן, בפינה שוממה זו, אין הנוער נוהג כלפי הרב ביראת הכבוד הנהוגה כל השנים. לא יפלא שגם הרב וגם הכומר אינם מ־רוצים, שכן נשתנו פני החיים שהתנהלו קודם.

בעיירה נקבע מרכז לנפה ובה הוקמו מוסדות לאזור השלטון הקומוניסטי באוקראינה. הנוער, ברובו, הצטרף ל„קומסומול" וחלק ממנו יצא למקומות אחרים להכוונות ולתפקידים.

ואכן נשתנתה העיירה, ונשתנו פני החיים של יהודיה. על גורלה של ברזדוב בכיבוש הנאצי־גרמני, שבו הושמדו קהילות ישראל בווהלין, ט־רם הגיעו ידיעות, מלבד זו שיהודיה הושמדו.

א. א.

אוסטרופוליה – אוסטרופול

ספק הוא אם יש למצוא עיירה שנתפרסמה ביהדות העולם כאוסטרופוליה. ודאי זכתה היא לכך על שום האגדות והסיפורים המתהלכים בעם מזה דורות על ר' הרשל'ה מאוסטרופוליה, שסי־מל טיפוס מובהק של קבצן שמח ובדחן, וחי בעיירה זו לפני כמאה וחמשים שנה. מי ימנה את המעשיות על ר' הרשל'ה זה ובדיחותיו המהוות אוצר בלום בפולקור היהודי. במשך תקופה מסויימת שימש האיש כבדחן של הצדיק ר' ברוכ'ל ממז'בוז' בשעות שנפלה עליו רוח רעה ותוגה. הוא נקבר לא רחוק מקברו של אותו צדיק בבית־העלמין העתיק במז'בוז'.

השם הרשמי של העיירה הוא אוסטרופול ומ־קומה בדרומה של ווהלין בקרבת העיירה הידו־עה ליובאר, סמוך לגבולה של פודוליה, בסבי־בת־טבע עשירה והיא הנה בעלת עבר גדול.

על עתיקותו של הישוב היהודי בעיירה זו אין ידיעות מפורטות, אך ברור שיהודים גרו בה עוד לפני מאות שנים, לאחר שהיא נחרבה ע"י הקוזאקים ב־1648 (בגזירות ת"ח). עדים הם בית־הקברות הישן ובית־הכנסת הגדול מהמאה הי"ז.

בית־הקברות נתמלא ונסגר עוד בסוף המאה הי"ח. הוא גובל עם שטח הארמון של ה„גראפים" (הם הנסיכים של האחוזה המקומית), הידוע בשם „אוגרודק". מנהג היה בעיירה שערב יום־הכיפורים היו הולכים הרב וטובי העיר לבית־עלמין זה לקבר־אבות. פעם הגיע מנהל חדש לאחוזה, שונא ישראל, ובגשתו לסידורים בארי־מון חסם את השטח מלגשת אליו ואסר על היהו־דים לבוא לקבר־אבות, ואף בנה בבית־הקברות אורוה לסוסיו. הדברים עוררו רוגז רב אצל היהודים ולא הועילו כל הבקשות וההשתדלויות למנוע את הדבר, לית דין ולית דיין. אך בנין האורוה התמוטט והמנהל הרשע חלה אחרי זה מחלה אנושה, מה ששימש ליהודים מעשה נס ממש. בית־הכנסת היה בנין־עץ עתיק, גבוה מאד הבנוי בסגנון מיוחד, ובו עמד ארון־קודש מיוחד במינו, חטוב ומקושט להפליא, מעשה אמן. כשביקר החוקר ש.אנסקי בשנת 1911 בעיי־רה התענין מאד בעתיקותיה והקדיש תשומת־לב רבה לארון זה, לסגנונו ולציוריו ועוד. וכמה יש להצטער שה„יבסקים" החריבו את בית־הכנסת העתיק ואתו את ארון־הקודש היקר הזה.

הישוב היהודי בעיירה החל לגדול מהמאה הי"ח. לפי ספירות רשמיות נמצאו בה ב־1765 – 122 יהודים; ב־1847 — 1417 יהודים וב־1897 — 2714 יהודים. ובשנת 1914 ישבו בה כשמו־נה מאות משפחות יהודיות, בהן כ־3300 נפש, רובם ככולם עניים מרודים שחיו חיי דוחק, מלבד אחדים שאפשר היה לחשבם לאמידים, אך לא עשירים. דלות שררה בעיירה והיא שגרמה להגי־רה לכרכים ואל מעבר לים. אך יצויין שבעיירה היו למדנים רבים בין הדור הישן ומשכילים לא מעטים בקרב בני הדור הצעיר. צמאון לתורה ולחכמה היה בעיירה והיא יכולה להחשב כמקום של תורה וחכמה כאחד. החסידות הכתה שרשים בעיירה, ומלבד בית־הכנסת הגדול ובית המדרש היפה עם קלויז בצדו — עמדו בעיירה קלויזים של חסידי טריסק, מקארוב, זינקוב, ועליהם הקלויז של אברהמ'קה ובית־התפילה של החיי־טים, ביחד כשמונה בתי־תפילה ומקומות־תורה. ומאכסניות־תורה אלו נשמע קולם של לומדי תורה כל השנים עד ראשית מאתנו. כמה מבני הנוער העיזו להציץ גם בספרים חיצוניים, לק־רוא וללמוד דעת ומהם נדדו אח"כ לז'יטומיר, לקיוב ולמקומות אחרים ועשו שם חייל כאסטר־נים, הצטיינו בידיעותיהם והתפרסמו ברבים.

(סוף יבוא)

ד"ר מתתיהו (מוני) קניז'ניק

סלישץ׳ זוטא

סלישץ׳ נוסדה בשנת 1851 כמושבה חקלאית יהודית במחוז רובנה (או רוסיה הצארית). בשם „מלייא־סלישצ׳ה". הכינוי „זוטא" ניתן למקום כדי להבדילו מסלישץ׳ גדול (לודביפול). בפקודות משנת 1882 על הגבלות ליהודים מחוץ לתחום המושב נכללה גם סלישץ׳, אך משנת 1903 נפתחה שוב לקליטת יהודים. לפי הבקורת הארצית משנת 1897 — נמצא בסלישץ׳ 628 נפשות שמהם 598 היו יהודים. מרשימות חברת יק״א משנת 1898 נראה ששטחה היה 535 דיסיאטינות. אדמה ותושבים מקומיים קבועים 348 נפשות, (כנראה חקלאים) מחוץ לאחרים. אך יצויין שכבר בראשית מאתנו הועמדה החקלאות בסלישץ׳ בדרגה שניה, מאחר שרבים מבניה נהגו לצאת בקיץ לרובנה לעבודות בנין כדי להשתכר.

בני העיירה שמנו כמאתים משפחות היו אנשים עמלים, רובם ככולם מעבדים את שדותיהם מדור־דור, מתוך יחסי־שכנות טובים עם הכפריים האוקראינים שבסביבתם. כמעט כולם היו יהודים שומרי מסורת שחיו חיים דלים וצנועים.

המצב בעיירה נשתנה בתקופת שלטון הפולנים (1921—1939), כשהתפתח בה ענף החלב והעיירה החלה לספק כמויות ניכרות של תוצרת חלב, שהכניסה הכנסה יפה לעוסקים בה. חברת „אורט" יסדה במקום בנק שדאג לפיתוח הענף וביסוס בעליו והמחלבה שהוקמה היתה לדוגמה.

תוך עבודה התעוררו כמה מבני הנוער עוד בשנת 1920 לעבודה ציונית. הרעיון החלוצי כבש את לבם, שכן ראו את עצמם מוכשרים לחיי חקלאות בארץ־ישראל. לאט לאט הצטרפו גם אחרים לראשונים והורגשה תנועה לאומית בעיירה. כמה מהם עלו ארצה.

בינתים התפתחה העיירה במדה מסויימת, ושאפה לא לפגר לגבי התקדמותן של עיירות שכנות, אם כי בתכונתה היתה שונה מהן.

והנה באה שנת 1939 וקללותיה — קללת מלחמת העולם השניה, ומוראותיה. אחרי חילופי השלטונות (יציאת הפולנים וכניסת הרוסים ועזיבתם תחת לחץ הגרמנים) ירד גם על ראשם של יהודי סלישץ־זוטא זעם הנאצים שהכריעם. העיירה עלתה באש ונחרבה, בניה נלקחו לחיסול ולהשמדה. יחידים בלבד ניצלו ומהם רק שבעה חזרו לעיירה אחרי בריחת הגרמנים, וכמנין התפזרו בעולם בדרך לאמריקה ולארץ־ישראל.

יצחק דיכטיאר

אודים

אחריתה של סטפאן

במחצית הראשונה של יולי 1941 החלו חילות הצבא האדום לפנות את גלילות ווהלין ופולסיה, ובאמצע החודש נסוגו גם מסטפאן, ששכנה במרחק עשרים ק״מ מתחנת הרכבת מוקבין וכארבעים ק״מ מדראז׳נה. לב היהודים רעד, כשהגיעו שמועות שהגרמנים מתקרבים לעיירה מצד לוצק וכפר צומן. ואמנם ביום 18 ביולי 1941 נכבשה העיירה ע״י הגרמנים.

בימים הראשונים לשלטון החדש כמעט שלא ניכר בהתנהגות הגרמנים כלפי היהודים יחס מיוחד לרעה, ואם קרה מקרה — רצו לייחסו לטבעם של ימי־מעבר, כדרך ימי־כיבוש וחילופי־שלטון. אך משהתחילו האוקראינים להתקרב לגרמנים ולסייע להם — מיד הורגשה עזותו וחוצפתו של הכובש על כל אכזריותו. הנאצים וגרורותיהם התחילו לקצץ זקנים של יהודים, לשדוד את רכושם, לפגוע בבתי־הכנסת ובתשמישי קדושה ולהכות ביהודים ברחובות. לא ארכו הימים והיהודים הוכרחו לשאת טלאי צהוב על בגדיהם, הגבילו את חופשתם והכריחום לעבודות־כפיה בתנאים קשים ומחפירים.

כמחצית השנה נמשך מצב עניינים זה. בינתים הגיעו ידיעות מחרידות על מעשי הנאצים ביהודים במקומות שונים. ההבלה והמבוכה גדלו בעיירה, החיים נעשו קשים מיום ליום והיו תלויים מנגד. בראשית 1942 סידרו הגרמנים

גם בסטפאן גיטו ליהודים ופקדו על יהודי המקום וכפרי הסביבה לעבור לתוכו מבלי שניתן להם לקחת את רכושם אתם, מלבד חבילה קטנה ביד. לא יתואר מצבם האיום של הנעקרים לאחר שהוצאו מקניהם, נטשו את עמלם לשוד ולביזה ונכלאו בגיטו תחת פיקוח חמור. היו כאלה שניסו את מזלם לברוח ולהסתתר ולא להכנס לגיטו, או אף ברחו מן הגיטו בחשכת הלילות, אך הנתפסים הוכו והוכנסו לגיטו בכוח הזרוע.

הגיטו התקיים עד 24 באוגוסט 1942. רבים חלו ומתו בגיטו, והנשארים — חייהם נמאסו עליהם. ביום ההוא הוצאו היהודים קבוצות קבוצות והובלו מי בעגלה ומי ברגל מרחק של עשרים וחמשה ק"מ לצד קוסטופול. שם היו כבר בורות שהוכנו מראש, ועל יהודי סטפאן הקיץ הקץ. רק כמאה אנשים נמלטו בדרך ומקום ההשמדה, ויתרם — זקן וטף נפלו בחרב הטמאה של הרשעים ונמחו מעל פני האדמה. בין המושמדים היו גם בני העיירה ועסקניה: פינחס גולדנשטיין (מועד קהילת קוסטופול), אברהם גוז (עסקן ציוני מסור); משה יוסף דרגוף (יו"ר אגודת בעלי־המלאכה וקופת גמ"ח); מר רים ואחרים.

כזאת היתה אחריתה של סטפאן.

*
* *

עתיקה היא העיירה סטפאן ומפורסמה באישיה הגדולים. עוד בימי המלך הפולני סטפאן באטורי נמצאו בה יהודים. אחרי המלחמה בשבדים מסר המלך באטורי ליהודים את בנין המבצר העתיק אשר בעיירה לבית־כנסת. הבנין קושט ע"י היהודים ועמד עד הזמן האחרון. בבית־כנסת זה נמצאו תשמישי קדושה עתיקים מלפני מאות שנים וספר־תורה שקרא בו המגיד מסטפאן.

לפני המלחמה האחרונה פרחה העיירה. נמצאו בה שלושה בתי־מדרשות, שני בנקים עממיים, בית־ספר „תרבות", ספריה ומוסדות ציבור וחסד אחרים. התקיימו בסטפאן אגודות ציוניות וארגונים צבוריים שונים. האוכלוסיה היהודית מנתה כ־3500 נפש. וכל אלה נפלו לפני צר ואויב ואינם עוד*).

מאיר גרינשפן

---

*) רשימה מלאה על סטפאן תבוא

עדות מזעזעת מז'יריטש

מיכליה שרייבר, בת שמחה בורשטיין, מוסרת:

הנני ילידת מז'יריטש שליד קורץ בווהלין.

אחרי תלאות לאין שיעור הגעתי לארץ ואני באה לספר קצרות ממה שראו עיני — עיני עדה יחידה שברחה מבורות השחיטה הראשונה ושרדה בין היחידים מגיא ההריגה של מז'יריטש:

הגרמנים נכנסו למז'יריטש בסתיו של 1941. איש לא ידע מה יביאו לנו השליטים החדשים. בראשית פעולותיהם כינסו את כל יהודי העיירה ורשמו אותם, מספרם הגיע ל־3500 נפש. הם הקימו משטרה של אוקראינים בהנהגה גרמנית, ולאחר זמן מרעט מגו כמה יהודים מקומיים לשמש להם „יודנראט", כמו שנהגו במקומות אחרים. בין הנבחרים היו אברהם שוץ, ישעיהו רובינשטיין, יהודל ווינר ואחרים. שוץ, שידע גרמנית, היה המתרגם ואליו הביאו הגרמנים את תביעותיהם מיהודי העיירה. התביעות היו רבות: אנשים לעבודה ולשרות, כסף וזהב, כלים, פרוות, מגפים, סדינים ועוד ועוד. ואם קשה היה ליהודים למלא את הדרישות — פי כמה קשה היה לנציגיהם מה„יודנראט" לפנות לאחיהם בענין מילוי הדרישות התכופות עד שבאחד הימים, כשנתבעו לשלוח מאה ועשרים איש לעבודה לקיוב — איבד שוץ את עצמו לדעת במשרד השלטון המקומי.

כששה־שבעה חדשים נשאו היהודים בעול הנאצים הקשה, נוצלו ושועבדו עד היסוד. והנה — בסוף אייר תש"ב התחילו לתפוס אנשים ברחובות העיירה, והצעירים הוצאו גם מן הבתים, כביכול לשם מלויי עבודה בניפוי תבואות בכפר ניבירקוב הסמוך, אך כעבור שלושה ימים נודע מפי שוטר אוקראיני, כי החטופים נצטוו לחפור מספר בורות ליד ניבירקוב והם לא חזרו עוד. קמה בהלה בעיירה ופחד נפל על כל היהודים; רבים התחילו להסתתר ולברוח, בהרגישם כי קרוב הקץ, ואמנם הרגשתם לא רמתה אותם.

ביום ששי א' שבועות תש"ב הוקפה העיירה ע"י משמר והוצאה כמחצית האוכלוסיה היהודית שבה, שהשוטרים האוקראינים הצליחו לתפוס ולעצור. האומללים הובלו למקום משרפות הל־בנים שליד הכפר ניבירקוב, מרחק שבעה ק"מ מהעיירה, מקום־ישוב פולנים ואוקראינים, שבו עמ־דו קסרקטינים של הפולנים ונתפסו ע"י הצבא הגר־מני. ללא שהיות רבות נצטוו המרוכזים על משפ־חותיהם וטפם לפשוט את בגדיהם, ואז נצנץ במוחי כברק הרעיון לברוח... לאן לא ידעתי, אך חוש פנימי דחפני לסור הצדה ומעט מעט התח־לתי להתרחק, כשרעש ובכיות ממקום הרכוז מלווני. בתחילה לא שמו לב אלי, המתחמקת, אך בדרך נעצרתי והובלתי בידים גסות למשטרה שבעיירה. שם מצאתי כמה מצעירי העיירה: שתי האחיות פרידמן, האחיות אוסטר, יצחק גלזר, משה שרייבר ואח"כ הובאו דינה קלורפיין ואח' ומספרנו הגיע לשלושה־עשר (ששה נערים ושבע נערות), כולנו מבוהלים ורצוצים.

אחרי שעות אחדות הובאו למשטרה בעגלות בגדי המושמדים. השוטרים פקדו עלינו להוריד ולמיין את הבגדים. הכרתי ביניהם את בגדי אבי ואת שמלת אמי ומרוב כאב והתרגשות הת־עלפתי. כששבה אלי רוחי המשכתי בעבודה. הופיעו „גויות" וקבלו מהשוטרים כמה בגדים תמורת ביצים וחלב שהביאו להם. עם ערב ניתן לי ולאחרים סרט לבן לשרוול, המעיד על שייכות למשטרה, וניתן לי ללכת לביתי. עברתי כמעט בריצה ברחובות שהיו ריקים, אי שם הסתובבו נוצריות שחיפשו עוד בבתי הי־הודים. פגשתי את סוסיל שחיפשה את בתה ונורתה לעיני, עת שבתה רצה אליה מצד סמטה. חיפשתי פני יהודים, כי ידעתי שאחדים עוד מסתתרים עד שהגעתי לביתנו העזוב והפרוץ, שמראהו היה כלאחר פוגרום, ומצאתי בו גויה מחטטת בפיונות וגרשתיה. כארבעה חדשים בערך עבדתי ליד המשטרה, עד שהרגשתי כי הכובשים מתכוננים לשחיטה שניה. ידעתי כי בקסרקטין של הגרמנים בכפר ניבירקוב עובדים כמה יהודים והתחמקתי מן המשטרה והצלחתי להכנס לעבוד שם. העסיקוני בכביסה, בנקוי ושרותים שונים, העבודה היתה קשה והתנאים לא קלים. והנה באחד הימים רמז לי חייל גרמני אחד, כי טוב אעשה אם אסתלק מכאן בעוד מר־עד, שכן זוממים להשמיד את שארית היהודים. מה יכולתי לעשות? גיליתי את הדבר לשאר היהודים שהיו שם ונדברנו להמלט, פנינו היו ליער הסמוך מצד לודביפול, ושוב התחילה פרשת נדודים ותלאות. וכאן אציין שמשה שרייבר הציע לישעיהו רובינשטיין, מטובי מזיריטש, לצאת אתנו ליער, אך הוא סרב באמרו: ברצוני להשאר עם מנין אחרון של בני עיירתנו האומל־לים.

ואמנם כעבור ימים מספר. ביום ר' ראשון בסוכות, הגיעו לאזנינו יריות רבות, ומפי גויים שעמדנו אתם בקשרים נודע לנו כי שאר היהו־דים של מזיריטש, 1700 נפש בערך, הוצאו באו־תו יום להורג, ובזה נסתם הגולל על קהילת מזיריטש. ואנו חבורה קטנה בהסתובבנו ביער, מצאנו גם אחרים מבני העיירה (ביניהם אסתר זינמן ובנה הקטן, שנקלט בין רועי הכפר). הסבל היה גדול והפחד גדול ממנו, חיינו בבור ורעדנו לכל רשרוש שעורר חשד ובהלה.

נוסף לגרמנים שוטטו אז בסביבה הבנדרובצים (אוקראינים), שהפילו את פחדם על יהודים וסבלנו מהם לא מעט. מחבורתנו הקטנה ביער נפלו רבים במקרים שונים עד שעלה בידינו להצטרף למחנה פרטיזנים, ולסוף לצבא האדום. מניצולי מזיריטש נשארו בחיים כמה עשרות בלבד. אני נפגשתי עם שלושים מהם בדרך נדודי, כעשרים מביניהם הגיעו כבר ארצה. מן מאה האנשים שגורשו או נמלטו לרוסיה — מתו כמחציתם, ויתרם הגיעו למזיריטש.

אני ויצחק בצ'וק ממזיריטש הגענו ביאנואר 1944 יחד עם הצבא הסובייטי לעיירה. נקראנו להשתתף בפלוגה שחקרה את פשעי הנאצים והאוקראינים, מסרנו עדות וידיעות, נלקחנו להראות את מקום ה„בורות" — קברי־האחים שנמדדו במעמדנו. ארכו של הבור הגדול היה 22 מטרים. הבורות היו מחושבים לכל 3500 נפש של העיירה. בשעת ההשמדה הורדו גברים וילי־דים מבוגרים לחדר ונשים עם ילדות לבורות מיוחדים, במדרגות שהוכנו בשעת החפירה. כל ארבעה שירדו לבור נורו בבת אחת. הם, הגויים, תיארו את המחזה כאיום, וכמעשה הגרמנים בלבד, כאילו הם נקיים ממנו. בנוכחותנו נחקרו כמה גברים ונשים מכפר ניבירקוב, אשה אחת הוכתה קשות על שלא רצתה לגלות מי הם רוצ־חי שני הילדים של ריסיה קליקה, אשת אברהם ניסנהולץ, שהיו עטופים בשטיח יקר לפני הרצ־חם, ושהמנצחים על השחיטה הציעו את השטיח למי שיגיש וירצחם, ואז נדחפו כל הגויים למעשה ולריוח זה, והיא לא גילתה. נשארתי לעבוד במר־סד סובייטי של השלטון המקומי. הראיתי על האוקראיני שידעתיו כמהנדס לתכנית הבורות והוא נלקח למקום בלתי ידוע. גם משפחתו נשלחה מן העיירה ע"י הרוסים.

קשה היה לחיות בעיירה, צל המושמדים רדף אותנו, לא היה כל טעם להמשיך לחיות בה ועז־בנה, כשפנינו למולדת הנכספת.

המלבי"ד

אריה אבטיחי

טלטוליה של בת רובנה

ביום 5 ביוני 1941 נאסרתי ע"י השלטונות הרר סים ברובנה כמשתייכת לתנועה הציונית, מאחר שהגעתי שבועות מספר לפני זה מארץ־ישראל. 17 ימים הוחזקתי במאסר ברובנה, וכיון שפרצה המלחמה בין הרוסים והגרמנים הועברו האסירים ואף אני ביניהם לבית־סוהר בקאמישין, חבל סטלינגרד. כ־13 חדשים הייתי כלואה שם בת־נאים קשים ובסביבה מורעלה. בין האסירים היו אנשים מכובדים ומאסרם לא היה מוצדק כלל, אך גורלם הביאם.

באחד הימים העבירו אותנו למקום אחר בסירה גדולה על פני הוולגה. הסירה היתה מלאה אנ־שים ובגלל הדוחק והמחסור במזון פרצה בסירה זו מגפה ורבים מהמובלים בה מתו במשך שלשה שבועות של טילטולים. אותנו הנשארים, שהיינו חלשים ותשושים, החזיקו זמן מה בוואסיליבסק לשם הבראתנו, כביכול. משם נשלחנו לבית־סוהר בסוויארסק ובו נשארתי אסורה כשמונה חדשים.

במשך כל זמן מאסרי חכיתי לברור אשמתי ולפסק־דין, בתקוה שיששחררוני, אך עברו ימים וחלפו חדשים והייתי מאוכזבה. פניתי לא אחת לממונים על בית הסוהר ונשלחתי לעבודה, בכ־ריתת עצים ביער ובעבודות סלילת כביש. היו בינינו גם חלשים, אך הממונה הערין שעלינו (אגב יהודי) תבע ללא־רחם למלא את מכסת העבודה הנכרחית. המחסור במזונות — הרעב עשה את שלו, בכל זאת נשאנו, באין־ברירה בעול הכבד. כה נמשך על שהגיע אלינו חוקר וא־חרי חקירתו שלחוני יחד עם אחרים למחנה־עבודה של אסירים בקאזאן.

קרוב לשלוש שנים עברו עלי בטלטולים עד שיצא פסק־דיני — חמש שנות עבודה. אז ידעתי שנשאר לי לשאת עוד שנתיים בעניי אך משנג־מר הזמן ועלי היה להשתחרר — לא הוצאתי לחפשי. מהמחנה שלחוני לכפר הנקרא סאלחוז לעבוד שם בחקלאות, לזה קראו חופש. לא רציתי להשלים עם הדבר, והתחלתי להשתדל בדבר חזירתי לרובנה. התרוצצתי ופניתי בב־קשות לפרוקורור ואחרי שחקר בעניני המליץ לפני הממונה על המשק בכפר, ולסוף נתנה לי רשות לחזור למולדתי, אך לא לעיר רובנה אלא לדובנא (רובנה נחשבה לעיר ראשית אז). ללא אמצעים שמתי את פעמי לדרך. שלושה שבועות נסעתי בקרון של פחם עד רובנה.

את בית־הנתיבות של רובנה, מצאתי חרב בחלקו מהפצצות. פניתי לצד העיר — אך ביחוד עשה עלי רושם מדכא מראה הרחובות היהודיים העומדים בשוממותם. ירדה עלי בדידות איומה ומצב־רוחי נעכר. משהגעתי למקום בית־אבי בר־חוב מיצקביץ, מצאתי מגרש ריק בלבד. התהלכתי עד שפגשתי אשה רוסיה, שכנה שהכירה אותי וסיפרה לי על הורי שנרצחו עם כל יהודי העיר, בבואם מהעבודה לראש־השנה הביתה, וכי שתי אחיותי נשארו בחיים ונסעו מכאן (היו לי גם 2 אחים שנשארו בחיים).

לבי נעשה עלי קשה, שנשארתי גלמודה וכמעט שמוכנה הייתי אותה שעה להתאבד. אך נוצרי אחד הראה לי על בית יהודי (בת הרב מרחטש שחזרה מרוסיה) בו השארתי את מזודתי ומשם נשלחתי לבית־הכנסת ברחוב שקולנה אל עסק־נים הדואגים לניצולים. בבואי שמה קיבלוני העס־קנים של ועד־העזרה המקומי — בינגבוים וכץ, ואחד התפרץ בבכי בהיודע לו כי אני בתו של צבי פרלמוטר ידידו. הראו לי יחס־אחים ותמכו בי בכסף. כעבור ימים מספר יצאתי ללבוב כדי להירשם לרפטריאציה לפולין. תור גדול של אנשים חיכה להרשמה זו, כי היה זה היום הא־חרון שנוער להרשמה.

שם נפגשתי עם יהודי אחד, ר' ישראל, שגילה ביחס אלי התעניינות רבה ועזר לי אח"כ הרבה בטלטולי שהיו לא מטעים בדרכי.

אחרי ימים מספר חזרתי לרובנה, לקחתי את חפצי המעטים ויצאתי לדרך במטרה להגיע למחוז חפצי — היה זה ביקורי האחרון בעיר־מולדתי הגלותית העומדת בחורבנה וריקה מב־ניה היהודים, שרב היה חלקם בבנינה ושיגשוגה. אודה שעם כל הכאב שבלב, לא היה לי רצון להתעכב שעה יתרה, אלא לברוח הלאה־הלאה מעמק עכור זה.

בליגניץ (פולין) מצאתי חברים מ„גורדוניה" ובעזרתם הגעתי ללודז, מקום שהתעכבתי חודש ימים; נחתי והחלפתי כוח להמשכת הדרך אל מעבר לגבול בדרכים־לא־דרכים. במחנות אוס־טריה מצאתי את שתי אחיותי ואח"כ גם את שני אחי — ורבה היתה שמחתנו המעורבת בכאב.

כמה חדשים התגוללתי במקומות שונים עד שניתן לי רשיון לעלות לא"י ולסוף הגעתי ארצה ביום 19 למאי 1947 באניה „קומניגוס".

רחל פרלמוטר

רשימות חייל יהודי בצבא האדום

(1944—1939)

עיירת מולדתי סרני בווהלין שבאוקראינה, בן 19 הייתי כשנכנס הצבא האדום לסרני בחר־ דש אוקטובר 1939, והפולנים, שמשלו בעיירה ובסביבתה כ־19 שנים, עזבוה. היהודים שבעיירה לא ידעו אם לשמוח לקראת חילוף השלטון, אך היו רבים שדאגו ופחד האדומים נפל עליהם. שמועות הגיעו על התפשטות חילות הגרמנים ברחבי פולין וכיבושיהם. הלב היהודי חרד.

בראשית שנת 1940 עברתי לז׳יטומיר, שם היו לי קרובים, מצאתי בעיר הרבה יהודים ללא חיי צבור. התחלתי לעבוד במסגריה, למדתי נהגות, ועד מהרה נבחנתי בבית־ספר ממשלתי (אחרים לא היו) לנהגות ועמדתי בבחינה. נתקבלתי לש־ רות ממשלתי כנהג. לא ארכו הימים ואני כבן העיר וכאזרח המדינה נקראתי ב־1941 לשרות בצבא האדום, שלחוני יחד עם רבים אחרים לשרת בלוצק, בפלוגה של מעופפים. — אולם העסיקוני שם כנהג.

אותה שנה — ביוני 1941, פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה, נסיגת הצבא האדום החלה מיד. בשמי המחנה שלנו, בקרבת לוצק, נראו אוירו־ נים גרמניים שזרקו פצצות. נצטוינו לסגת. מאז החלה פרשת־הנדודים שלי, שארכה זמן רב והע־ מיקה להיחרת בזכרוני. בנסיגתנו, ב־1 ליוני 1941, עברתי דרך עיירתי סרני, שעמדה כולה נבוכה, וסרתי לבני משפחתי ולקרובי. היהודים לא ידעו אותה שעה אם לברוח מהעיירה או לחכות לכניסתם של הגרמנים, כי קשה היה להם להיפרד מרכושם ומנכסיהם, ורובם נשארו במקום. רק מתי מספר עזבו את סרני והלכו אחרי הצבא הנסוג; לאן — לא ידעו, אלא שברחו מצפרני הנאצים הבאים.

פלוגתנו התעכבה בעיירה הזעירה סטראשוב, בקרבת קלוסובו, שם היו ביצורים של הפולנים וגשרים ועלינו הוטל לפוצצם, כדי שלא ישארו לאוייב המתקרב. פיצוץ הגשרים נמסר לאחרים ואנו, אחרי פעולתנו בביצורים, המשכנו את נסיגתנו ברגל. עברנו דרך ארוכה עד חרקוב, וכמה פעמים הקיף אותנו האוייב — בוולוצ׳ינסק, ליד קיוב, ובמקומות אחרים — עד שמפקדינו הס־ תלקו ואנו חיפשנו ובקושי מצאנו דרך להתחמק משבי האוייב והמשכנו את דרכנו לפנים רוסיה תחת פצצות הגרמנים.

בחרקוב הרכיבו מחדש פלוגות צבאיות ושוב עבדתי באוטו, אך הגרמנים הגיעו עד מהרה גם לחרקוב ונכנסו לעיר מצד „חולדנאיה גורקה". רעם התותחים וההפצצות נשמע יומם ולילה, הצבא ברח ואני ועוד מספר חיילים נשארנו לב־ דנו ללא בנזין לאוטו. הלכנו לחפש חומר־דלק ומצאנו טרקטור עם נפט, החלטנו לברוח על הט־ רקטור. היה זה ביום 1 לספטמבר 1941. לפני צאתי מהעיר סרתי לדירתה של הנערה גיסיה דנגברג מסרני, שהתגוררה אצל דודתה אחרי ששוחררה ממאסר הרוסים. קראתיה לעזוב יחד עמנו את העיר; היא בכתה וביקשה ממני להי־ שאר בחרקוב, כדי ששנינו ננסה להגיע אח״כ לסרני להורים. הזמן היה קצר, וכשנוכחתי שלא תלך עמנו — נפרדנו (על גורלה לא ידוע לי עד כה). עברנו בטרקטור כ־60 ק״מ עד העיירה קרסניה קולדי. בדרך עמדנו על הצטלבות דר־ כים והפטרולים הצבאיים לא ידעו לאן הלכה פלוגתנו, הרגשנו שאיבדנו את הקשר עמה ור־ צינו למסור את הטרקטור עם הנשק שהיה לנו, אולם הקומנדנט סירב לקבל מאתנו והתחכמנו ע״י זה שנכנסנו לחצר הקומנדטורה עם הטרק־ טור ואז מוכרחים היו לאשר לנו שהבאנו את הטרקטור עם הנשק. מאז התחלנו ללכת ברגל עד שהגענו לתחנת הרכבת. נחנו ועלינו, אני והחייל משה בנקר מלודז אל הרכבת הראשונה שהובילה פצועים מהחזית. הגרמנים זרקו פצ־ צות על רכבת זו, אף שהיתה מסומנה בצלב הא־ דום, ועזבונה. ושוב הלכנו עד תחנה אחרת; 13 חיילים רוסים שהלכו עמנו נשארו בכפרים ולא המשיכו את הנסיגה אתנו, וכה הגענו לעיר וורו־ ניז׳. שם אסרו אותנו — החיילים הבודדים חס־ רי יחידות — אותי צירפו לפלוגת טנקים ומיד העבירוני לנהגות. כך נשארתי בשרותי כחייל בצבא האדום עד שנגמרה המלחמה. —

כתום המלחמה נסיתי לחזור לסרני, וכאן ניסו ראשי הצבא לנצלני ושלחוני לצבא הפולני בלר־ דו ואף הוטל עלי תפקיד מסוים. אולם לא יכולתי ואף לא רציתי להמשיך בחיים אלה והחלטתי לשנות את אורח חיי. מלודז שמתי את פעמי אל מעבר לגבולות במטרה להגיע לא״י, ואכן אחרי טלטולים וסבל רב זכיתי להיות עם העולים ול־ הגיע (בשנת 1944) למחוז חפצי הנכסף — למר־ לדת — ולהתחיל בחיים חדשים.

יעקב שמוקלר

ציון לנעדרים

דינה שטינמן — וולדמן, ילידת העיירה שומסק במחוז קרמניץ, בתו של יעקב שטינמן מנכבדי העיירה ומשכיליה.

עד גיל 12 למדה בבית הספר „תרבות" בשומסק ואח"כ עברה ללמוד בלבוב והביאה אתה את יסודות החינוך והתרבות הלאומית שאביה השריש בה בילדותה. בהכנסה לסמינר למורים בלבוב גילתה דינה כשרונות נעלים והתחבבה על מוריה וכל יודעיה. כי נפש עדינה ומחוננת שכנה בה, וכל הבאים אתה במגע ידעו להעריכה. מלבד הצטיינותה בלימודים ובהתנהגותה המופתית הקדישה זמן ומרץ לתנועות הנוער „החלוץ־הצעיר" ו„פרייהייט", וכשסודרו סמינרונים קיציים — היתה מרצה בהם לפני הנוער על נושאים לאומיים, תנועת החלוץ, התרבות ועוד. ב־1939 גמרה את הסמינר ונכנסה לפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטה. והנה החלה המלחמה והיא נכנסה למערכת עתון אוקראיני, אך עם כניסת הגרמנים ב־1941 הצליחה לחזור למשפחתה בשומסק, מקום שנשאה בסבלם של כל היהודים בעול הנאצים ואף טעמה ממרירות חיי הגיטו עד שעלה בידה להתחמק ממנו יחד עם אביה ואחותה ומצאו מחסה אצל כומר בפטיסתי. בראשונה עזרה לכומר ובמרוצת הזמן קשרה קשרים עם קבוצת פרטיזנים שבסביבה. רק ב־1944, עם שחרור החבל הוולהיני מהגרמנים הגיעה לרובנה יחד עם פרטיזנים יהודים אחרים. יחד עם האחים לידובסקי ואחרים יסדה ארגון ציוני ברובנה אשר פיתח פעולה חלוצית חשובה ובעיקר בהעברת יהודים דרך רומניה לארץ־ישראל עד שנתגלתה הפעולה והיא נאלצה לעבור לפולין. גם שם המשיכה בעבודתה הלאומית יחד עם חברה אהרון וולדמן (בעלה אחר־כך) וכיהנה כמזכירה במרכז „איחוד" בפולין עד שעלתה ארצה.

כאן בנו דינה ובעלה את ביתם בחולון ועבדה כמורה בבית־החינוך שם.

לאחר שנה, טרם נרגעה מהתלאות שעברן עליה, חלתה ונשלחה לרפוי לאמריקה. שם נעשה לה ניתוח שלא הצליח והיא מתה ביום 3 אוקטובר 1948 בניו־יורק. במשך 3 חדשי שהותה בין יהדי אמריקה התפרסמה ביניהם ובעיקר בחוגי הווהלינים והם החליטו להקים ספריה גדולה לזכרה בארץ־ישראל בקיבוץ הנוער האמריקאי. דינה נמנתה על מועצת אר גון יוצאי ווהלין בא"י.

אסתר ארדברג לבית צ'צ'יק, בת שלום וחיה גולדה באולבסק, פלך ווהלין. בשנת 1921, בהיותה בת ארבע עלתה יחד עם הוריה ובני משפחתה ארצה. עוד בהיותה ילדה בבית הוריה ספגה לתוכה את חבת ציון, הואיל ובבית דובר תמיד על חזון התחיה בארץ־ישראל. המשפחה עלתה ארצה מרוסיה לאחר שהתגברה על כל המכשולים שבעליה באותם הימים, ועלית משפחה שלמה נחשבה בחינת נס.

עם עלותה ארצה למדה אסתר בבית־ספר עממי וסיימה אח"כ את חוק למודיה בבית הספר התיכון „בלפור". היא היתה אהובה על כל רעותיה, הואיל וידעה תמיד ליצור מגע ער וחם עם הבריות, ומכיון שתכונה זו היתה אחת מן היפות ביותר שנתגלו בה, צץ בה הרעיון — לאחר סיום הלמודים — להקדיש את כוחה ואת מרצה כאחות רחמניה. היא ראתה ברעיון זה תפקיד שיש בו כדי למשוך את הלב וכן שדה־פעולה לפעול בו יפה לטובת הצבור והיחיד כאחד. הרעיון להיות אחות רחמניה, להגיש סעד ועזרה לחולים ולפצועים קסם לה ביותר משחר ילדותה.

דותה, והיא החלה לבקש דרכים להגשימו בחיים.

לראשונה למדה ועבדה בבית־החולים הממשלתי בחיפה משך שנתים, ואחר־כך עברה לעבוד לבי"ח „הדסה" בתל־אביב. תמיד גילתה אהבה, מסירות ועדנה לאין קץ ביחסה לחולים שהיו מסורים לטיפולה, ודי היה מגע כף ידה או מלת חבה שהיתה מעניקה באורח טבעי ברוב חן ויחס, שהחולים ימצאו בכך עידוד ומרפא ברגעים קשים ביותר. אהודה היתה וחביבה, מושכת לב ביחס האנושי ומושכת עין במראה ההיצוני הנאה והמסודר.

עם פרוץ מלחמתנו העבירוה לעבודה בבית־החולים הצבאי, וביום שני ח' באייר תש"ח (17.5.1948), בעמדה על משמרתה בטפול בפצועים, פגעה בה פצצת המרצחים ובעודה באיבה נקטפה באכזריות. הרסיס פגע בלבה שפעם בה תמיד אהבה לכל הנברא בצלם אלהים. תהא נשמתה צרורה בצרור הזכרון, בין אלה שנתנו את חייהם על מזבח המולדת.

יוסף שפיטלניק נולד במורוביץ לאביו שוחט העיירה. בנעוריו עבר לרוזישצה והתחנך על ברכי התורה ולבסוף התישב ברובנה. היה ציוני פעיל ומעסקני חובבי שפת־עבר ומוסדות ציבור שם. בקר באי"ש בשנת 1913 ועם פרוץ המלחמה הראשונה נאלץ לחזור לרוסיה. עסק במסחר ובצבוריות. בשנת 1925 עלה עם משפחתו ארצה והתישב בתל־אביב. במשך 17 שנים עבד בבנק ובשניים האחרונות בענף היהלומים. שפיטלניק היה מכובד על כל עולי רובנה, שהכירוהו והעריכו את פעילותו ויחסו החברי. היה איש לבבי, נוח לבריות המוכן לעזור לזולת. מת פתאום בתל־אביב ביום ט"ו בשבט תש"ם בשנת ה־63 לחייו.

הרש־צבי בר' אשר הכהן גוטסמן נולד בשנת 1867 בזיטומיר. נפטר ב־1949 בתל־אביב. היה אוהב את הבריות ואהוב עליהם. הוא לא עשה חסד עם הבריות מתוך רחמנות, אלא משום שדרכו בכך, שהנאה לזולתו היתה הנאה גדולה לו, ומפני זה גם לא הרבה לבחון מי הוא ומה הוא האיש הנזקק לעזרתו, אם זה ש"ב אם זה בן עירו, או סתם אדם מן השוק, לכלם היה מסביר פנים ודאגותיהם דאגותיו. ושום איש מבין השררות לא עמד בו רוחו להשיב פניו ריקם, לדחות את פניתו לטובת הזולת, כי ידעו כלם שבתום לבב הוא עושה. ורוב ימיו עברו עליו בהשתדלויות כאלה, כי על כן רוב ימיו עברו בתקופות של חילופי משמרות, כשרשות אחת ירשה את קודמתה ונדחתה ע"י הבאה אחריה, כשגזירה באה במקום החוק, ורצון השליט במקום המשפט.

ומידתו זו עמדה לרבים מבני עירו בשעת הדחק, והם גם ידעו להעריך את זה, אהבו אותו כאח ולא התמיצו כל מקרה לגלות לו את אהדתם.

היה גזבר ב„תלמוד תורה" בזיטומיר, ובנה בכספם של אמו נחמה והחרשתן בוירסקי בית מפואר למוסד זה, ובמקרה זה גילה את יחסו לנכסי היהדות. באגרת נדבת הכסף הכניס תנאי מפורש, שעל הבית לשמש בית אולפנה ללמוד למודי ישראל במקורם.

כשעלה בידו לחסל את עסקיו בפולין, החליט לעלות ארצה, וכשחלק ניכר מרכושו נקפא לזמן מה, לא רצה לחכות עד שיסתדר הענין, ומיהר לעלות. „אין רוחין את העליה לארץ. חכינו די למשיח, ואינני רוצה שהמשיח יחכה לי", אמר בצחוק קל. ואשתו רחל, דור רביעי ל„מפרשי הים", תמכה בידו וע"י זה הצילו גם את נפשם וגם את רכושם, וזכו לשיבה כובה ולקבורה בארץ הקדושה.

השאירו בארץ בן ונכד ונינה. הבן השני מת בחייו, ואלמנתו חיה גם כן בארץ. הבן הצעיר עודנו בגולות, אבל גם הוא מתגעגע לעלות.

משה אברהם בן חיים ישעיהו גוטסמן. נולד בשנת 1874 ברוזני, נפטר בשנת 1947 בפרדסו ע"י רעננה. גדל וחונך ופעל בזיטומיר, וחותם העיר עליו. איש ישר הולך היה כל ימיו, לא ידע פשרות עם מצפונו, אם בשאלה שבין אדם לחברו ואם בין אדם למקום. כשעלתה בידו למכור את אחוזתו בפולין, לא נסה הנה והנה, אלא, על אף ימי־המשבר הקשים בארץ־ישראל, עלה ארצה עם אשתו ושני בניו, קנה קרקע ונטע פרדס במו ידיו ממש וידי שני בניו. העבודה בפרדס היתה בשבילו עבודה בקודש. כל עץ בו, כל שעל אדמה היו מושקאים בזעת אפם, פשוטו כמשמעו. וכשגדלו העצים ודרשו טפול מרוכז ומרובה, עזב את תל־אביב, ששם היה לו חוג של ידידים וקרובים, ועבר לחיות חיי בודדות בפרדס, כדי לחסוך זמן בשביל העבודה, ולא התענין בשום דבר חוץ מגידול העצים וטיפול בגן. לא שאל מה יהיה שכרי, לא רדף אחרי תענוגות, ופרדסו נעשה פרדס לדוגמה עד היום.

איש צנוע היה, ועל אף השכלתו וידיעותיו המ־

רובות בחכמת היהדות, והעברית הרהוטה שרכש עוד בימי נעוריו, ועל אף קירבתו לגדולי הספרות כמו ביאליק ודרויענוב ז"ל, לא נדחק לשורות המשכילים, וחביט על עצמו כעל איכר ישראלי, ועל זה גאותו.

את בנו הקטן שלח להתחנך במקוה־ישראל אחרי גמרו את הגמנסיה. בני רעננה שהכירוהו כיבדו אותו, ועל כולם הוקירוהו הפועלים שעבדו אתו יחד בפרדסו, מתוך הערכת יחסו ודאגתו למצוה „לא תלין פעולת שכיר". כזה היה עד סוף ימיו.

דב שינבלום בנו של אליעזר ופניה שינבלום מארנונה בירושלים, נצר למשפחות וההליניות מסועפות. דוב היה חבר בארגון ההגנה מגיל 13: מקשר, מדריך נוער, פלוגות חי"ש והיה ער לתפידו תמיד.

בראשית מלחמת המגן והשחרור, בדצמבר 1947, התיצב בשורות המגינים בירושלים וסביבותיה בפעיל בלווי שיירות בדרכי ציון המשובשות. ביום הששי 26.12.47, יצא יחד עם קבוצת חברים להצלת הר טוב.

בדרך התנפלו עליהם כמאה ערבים והתלקח קרב. דום עם שנים מחבריו מיהרו לעזרת חבריהם שנשלחו להחיש תגבורת, וכשחבריו נפצעו נשאר לוחם יחידי והוא לא נכנע לערבים. דוב האמיץ לחם עד הכדור האחרון והוא נפל שם מות גבורים.

פנחס יוסף הרמוני, איש לוצק, ממשפחת חמר בוהלין. היה מהציונים הותיקים שבעירו, אוהב את הבריות תלמיד־חכם ואיש מכובד. את שנות זקנתו בילה עם אשתו ובנו בארץ משאת־נפשו. נפטר בגיל 74 אור ליום ב' תמוז תש"ט והובא למנוחות בבית העלמין בנחלת־יצחק.

פנחס ורדי (טוניה גיברץ) יליד העיירה רוז'שצ'ה. מילדותו התחנך ברובנה, ועם סיימו את הגמנסיה, שרת בבנק הסוחרים. ועמד בשורות הנוער הציוני. ורדי היה איש בעל מידות יפות, עניו וצנוע. עלה ארצה ב־1933 עם אשתו דינה מבית רוטבלט מדוקיסנה ותקע את יתדו בחיפה, שם ח' ע ד סוף ימיו. בתקופת המלחמה עמד בשורות הבטחון, היה חביב ומכובד על כל יודעיו. נפטר פתאום בגיל 48 בחיפה, ביום י"ג אייר תש"ט והניח אשה ושלושה בנים.

יוסף הוכפלד, בן ז'יטומיר, איש פעלים ומעשים טובים. ציוני מנעוריו מחבורתו של ח. נ. ביאליק בעירו. היה בין המשתתפים בהגנה בז'יטומיר בשנת 1905. גם כאן בארץ היה עד ופעיל. נמנה על הציונים הכלליים. מת ביום א' אלול תש"ח בתל־אביב בגיל 68 שנים.

מרים נחמה אקסלרוד מהורושקי, אמו של המורה הספרן אברהם אקסלרוד. עלתה ארצה עם בעלה ר' דוד אקסלרוד לפני כ־25 שנה. **היתה אשת־חייל, צנועה ובעלת מעשים טובים. נרה כל הימים בתל־אביב. נפטרה אור ליום ח' אב תש"ט.**

אברהם נלדר, נולד בטרוסבורוד (זופיובקה) מחוז לוצק, בין הירש ומאלי גלדר. בהיותו בן 8 הינר יחד עם הוריו לאורוגוואי. שם התחנך בבית ספר פורטוגזי. עוד בהיותו נער קשה היה לו להשלים עם ההתבוללות השוררת בין יהודי אורוגוואי, התמסר לעניני התנועה הציונית: השתתף בהכשרה חלוצית, באוסף כספים לקרנות ועוד, הוא היה חבר הנוער הציוני, ובכדי לקבל הכשרה צבאית, התגייס בשעתו לצבא האורוגוואי, וקבל שם הכשרה צבאית ימית.

עם הקמת המדינה היה מראשוני המתגייסים הזרעולים הראשונים מאורוגוואי. עבד זמן קצר בנתניה, אך דרש בכל תוקף שיעבירו אותו לנגב ושם נפל ביום ב' תשרי תש"ט (5.10.48) ונקבר בשער הנגב. בן 24 היה בנפלו על מזבח המולדת.

אסתר־רבקה שטרנברג, אשת ר' נתן־נטע שטרנברג מהושץ', עלתה עם בעלה לארץ בשנת 1933. היתה אשה צדקנית, חכמה, מכניסה אורחים ואוהבת את הבריות. נפטרה בתל־אביב ביום ט"ו אדר תש"ט בגיל 67 שנה.

מאת ארגון יוצאי ווהלין בישראל

ועד הארגון מקדם בברכה את כל העולים שהגיעו ארצה בחדשים האחרונים בברכת

ברוכים הבאים!

הועדה להנצחת קהילות וההלין שהושמדו ערכה בחדשי יוני—אוגוסט מספר ישיבות בתל־אביב ודנה בהצעות, באמצעים ובדרכי הביצוע של התכניות.

ביום י"ד אלול ש.ז., שנקבע כיום הזכרון הכללי לקהילות וההלין וקדושיה, קרבנות תש"א—תש"ב. התקיימה אספת אבל והתייחדות עם זכר החללים ונערכה אזכרה באולם שטראוס בתל־אביב, בהשתתפות יוצאי וווהלין מכל הארץ.

מאת ארכיון וחלין

ועדת הארכיון מבקשת מכל איש — בארץ ובחו"ל לאסוף ולהמציא לה כל חומר שיש לו שייכות לחלוין היהודית, קורותיה, מאורעותיה, חיי קהילותיה, אישיה, מוסדותיה וכו'. הארכיון מאסף ומעונין בכל מיני תעודות, מיסמכים, ציונים, ספרים, עתונים, ברוזים, מודעות, פרסיכלים, צילומים, זכרונות, סיפורים, אגדות וכה.

בני וחלין בעולם! סייעו להנצחת יהדות וחלין ושלחו את החומר למערכת „ילקוט וחלין" או: ב. צ. ברזל' תל־אביב רח' יהודה הלוי 73
אריה אבטיחי תל־אביב רח' נחמני 19
ח. ב. אילון תל־אביב רח' ברוכוב 32

קובץ ברדיטשוב

בקרוב יופ"ע הקובץ על ברדיטשוב — ירושלים דווחלין. על המעונינים למסור חומר לקובץ זה להזדרז במשך תשרי תש"י לפנות למערכת „ילקוט וחלין" רח' נחמני 19 — א. אבטיחי.

צ י ו ן חברה לביטוח כללי בע"מ
כל סוגי ביטוח
המשרד הראשי: תל־אביב, רח' אלנבי 120
ת.ד. 1425 טלפ. 3—4671

בנק זרובבל
אגודה שתופית מרכזית בע"מ מוסד מרכזי של הקואפרציה האשראית בארץ־ישראל.
תל־אביב רח' לילינבלום 32. טלפון 5365.

קופת מלוה וחסכון שתופית של העובדים בתל־אביב בע"מ
רחוב לילינבלום 50, פנת רחוב אלנבי 126
טלפון 2907—3037, ת. ד. 997
סניפים:
ביפו, בשדרות המלך גורג' טלפון 80338
בחולון, ברחוב ארלוזורוב, ת.ד. 14
ברמלה, ברחוב הראשי, טלפון 8
סוכנות בלוד

„ל ו ד ז י ה"
חברה לטקסטילים בע"מ
תל־אביב — חולון
טלפון 3639 — טלפון 80817
גרבים,
טריקו,
לבני משי,
בגדי תינוקות

תוצרת „תנובה"
מצטיינת באיכותה

ה ס נ ה
חברה ארץ־ישראלית לאחריות בע"מ
חברת־הביטוח הגדולה־בארץ
סכום הביטוח (חיים) — 5.000.000. לא"י
ההכנסה הכללית (1948) — 990.000 לא"י
הון וקרנות — 985.00.
המרכז:
תל־אביב, רח' לילינבלום 44
טלפון 4431/2 ת.ד. 805

סולל בונה
מרכז קבלני
של הסתדרות העובדים
חיפה, רח' הנמל 63 ת.ד. 363.
טלפ. 14—4311
תל־אביב, רח' לילינבלום 39 טל. 4353
ירושלים, רח' בן־יהודה 1 טל. 2486

המשביר המרכזי
חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל
הספק הראשי
של המשקים הקואופרטיביים
בעיר ובכפר
תל־אביב, חיפה, ירושלים והמושבות

ארגון יוצאי וחלין בא"י (אגודה רשומה)
15 חדר 1. המערכת: רחוב נחמני 19, א. אבטיחי. —
ועדת הארכיון של וחלין, תל־אביב, רח' לילינבלום
דפוס מל"ן בע"מ ת"א, רח' הלל הזקן 6.

ווהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט ווהלין

אוסף זכרונות ותעודות

בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

כרך שני, קובץ י"א — אלול תש"י, תל-אביב

ה ת ו כ ן :

סקירות		
יום י"ד באלול	העורכים	1
קהילות ישראל בווהלין	ח. ב. אילון	4 — 2
החלוץ בווהלין	א. אבטיחי־הדרי	5
אישים		
ר' יהודה מוטיוק: —		
לדמותו	א. אבטיחי	6
איש חונן ונותן	א. זמיר	7 — 6
הרבי והידיד	י. בר־מידות	8 — 7
חיים צימרמן	י. וייץ	9 — 8
דוד לנדר — איש לוצק	ש. וייץ	10 — 9
שמואל אבא פן	א. ק.	11 — 10
קהילות		
פולונה (פולנאה)	א. קריינרמן	13 — 11
הורוכוב	ב. צימרמן	15 — 13
אוליזרקה	י. ווינר	15
דרושקופול	צ. גיהר, א. כץ וצ. ינאי	17 — 16
אוסטרופוליה—אוסטרופול	ד"ר מ. קניז'יק	17
קוניב	פ. רשיש	18
לודויפול	י. רבר	19 — 18
ורקוביץ	ש. לובשיס	21 — 19
מלניצה	מ. שמש	22 — 21
וולאדימירץ	צ. שוסטק	22
אוסטרוזץ	י. קופר	23 — 22
טרוביץ (טורגוביצה)	מ. י. וו.	23
וישגורודוק	י. סודמן	24 — 23
פוצ'אייב	י. גולצברג	24
קמין־קשירסק	ש. פרצ'יק וש. גולדשטיין	25 — 24
ויאזובקה	הרב א. רוזין	25

סברוב	א. ק.	25
ברזן	ג. יצחק	26
קמני־ברוד	מ. י. וו.	26
לובומל־לובמלא	מ. י. וו.	27
טומשגרוד־סחוב	ע. אמתי	27
רוגצ׳וב	א. א.	27—28
בזליה	מ. י. וו.	28
הושץ׳ (גושצ׳ה)	„	28
רטנה	„	29
לוהין (ולוגיני)	„	29
סמיגה	י. ג.	29
טורצין	מ. י. וו.	30
פוריצק	„	30
וורבה (ויזבה)	„	30
וילסקאיה	„	30
ווישניבץ	„	31
קוזמין	„	31
סוויניוכי	„	31
קטרבורג	„	31
ציון לנעדרים, בארגונים וביבליוגרפיה	ארגון יוצאי ווהלין בישראל	32—33

קובץ זה מוקדש לזכרו של ר׳ יהודה מוטיוק ז״ל

בנק המזרחי בע״מ

ירושלים תל־אביב
רחוב המלך דוד 16 רחוב ליליגבלום 48
ת. ד. 685, טלפון 4374 ת. ד. 309, טלפון 4262

כל עסקי בנק בתנאים נוחים סייפים להשכיר

הלואה וחסכון ירושלים
אגודה הדדית בע״מ
ת. ד. 575 טלפון 2—4311
מקבלת חברים חדשים
פקדונות וחסכונות בתנאים נוחים
העברות כספים בכל חלקי הארץ

חברה לשיכון עממי בע״מ
שיכון עולים, חברה בע״מ
המשרדים: תל־אביב, רח׳ מונטיפיורי 21
טלפון 4463

בנק זרובבל
אגודה שתופית מרכזית בע״מ מוסד מרכזי של הקואופרציה האשראית בארץ־ישראל.
תל־אביב, רח׳ ליליגבלום 32. טלפון 5365.

ה ס נ ה
חברה ארץ־ישראלית לאחריות בע״מ
חברת הביטוח הגדולה בארץ
סכום הביטוח — 7.250.000 ל״י
ההכנסה הכללית (1949) — 1.335.000 ל״י
הון וקרנות — 1.370.000 ל״י
המרכז: תל־אביב, רח׳ ליליגבלום 44
טלפון 4431/2. ת. ד. 805
סניפים בכל הארץ והמושבות

הלואה וחסכון יפו—תל־אביב
אגודה הדדית בע״מ
תל־אביב, רח׳ הרצל 21; ת. ד. 151;
טלפונים 3-2-6061
סניפים:
בצפון תל־אביב — דיזנגוף — שד״ר הקק״ל
ביפו — רח׳ בוסטרוס, טלפון 80138
ברמלה — מול בית המשטרה

יקום ויהלין

יום י"ד באלול

(ליום־השנה השמיני)

ביום י"ד באלול חל יום־הזכרון השמיני של קדושי ווהלין, חללי ההשמדה בגזירות תש"א־ב. תאריך זה הוא תאריך מוסכם וסמלי בלבד; ראשית הטבח בקהילות ווהלין היתה בתאריכים שונים בשנת תש"א, בכל קהילה נערכו פעולות־השמדה („אקציות") שתים וגם שלוש פעמים בהפסקות, וההשמדות האחרונות אירעו בתש"ב. משהורם המסך מעל פני ווהלין השסועה ונתגלה האסון הלאומי על כל מוראותיו, ובהתחשב עם החומר שנמסר ע"י הניצולים הספורים — קבע ארגון יוצאי ווהלין בארץ־ישראל את יום י"ד באלול כתאריך־ביניים בין ה„אקציות" השונות והכריז עליו כ„יום־השנה" הכללי לקהילות ווהלין.

כל בן־ווהלין יחרות על לוח לבו את התאריך הזה, בו יתיחד עם זכר קדושי העם היקרים שנקטפו לפני זמנם בידי עריצים וטמאים, וירא בו אחד התאריכים ההיסטוריים של האומה בדרך־הקוצים הארוכה שלה.

חלפו שמונה שנים מאז החורבן הגדול של בית־ישראל, של ההשמדה ההמונית־האכזרית של ששה מיליון נפש מבני־עמנו על אדמת נכר בגזירות תש"א־ב, ובתוכם כחצי־מיליון יהודי ווהלין. שנות תמורות וחליפות היו אלו לישראל, והלב לא נרגע.

תלי־תלים מלאה ארץ ווהלין, אלה הם קברי־האחים בסביבת כל עיר ועיירה וווהלינית שבלעו את האבות על הבנים, האמהות על טפן, בני קהילות־קודש שהתקיימו מאות שנים רבות. עתה הולכים התלים ומיטשטשים, רבים מהם כבר נחרשו והיו כלא היו וע"פ רוב לא זכו אפילו לגידור ולסימון, לכל ציון שהוא, שיסמן את הטמונים בהם, כי אלה הם הקדושים שפתיל חייהם נגדע באכזריות ובסיטונות על חטאם היחיד — שהשתייכו על הגזע היהודי העתיק...

יהודים אלה משכו בעול הגלות, דורות על דורות היו שומרי הגחלת הלאומית שלא תכבה, דאגו לקיום בית־ישראל וקיוו ליום־הגאולה כי יבוא... אך הוא התמהמה לבוא, והם שתו בינתיים מכוס־התרעלה עד תומה ולסוף הובלו כצאן־טבחה אל הבורות... ויהדות ווהלין איננה!

ומתחמץ הלב שבעתים בהעלותנו על הדעת, כי כל זה נעשה בגלוי לעיני השמש, לעיני העולם התרבותי והנאור, כביכול, שראה את כליוננו כאחד המאורעות הטבעיים של תקופת־התהפוכות שלנו, ראה ושתק. דם ישראל נשפך לרוב כמים במאה העשרים, שליש האומה נכחד — ופוצה פה לא היה...

בכה יבכה הלב היהודי למכה הגדולה שהוכינו, לאבדן חלק ניכר מהאומה, להשמדת קהילות שלמות על אישיהן, מוסדותיהן ויצירותיהן, לחיסול הכוח הלאומי הרב במחי־יד, לחורבן, שההיסטוריה לא ידעה כמותו בעבר. אבל כבד לנו ולא נדע נוחם...

עוד לבנו דווי מגודל הטרגדיה הנוראה ואנו עומדים מיותמים במלוא עולם, והנה מקץ שש שנים זרחה לנו שמשנו, בא היום המקווה. העם בציון זכה לעצמאות ממלכתית. הישוב בארץ אזר כוח, גייס מאמצים על־אנושיים וידע ללחום ולהתגונן לפני צר ואויב, לכבוש את הארץ וליסד בה את מדינת ישראל החפשית. חזרה, העטרה ליושנה — ציון העצמאית תפסה מקום בין העמים והמדינות, ובנים שבים לגבולם, ונדחי ישראל ושרידיו מתכנסים בארץ־מכורתם לחדש את חייהם ולחסות בצל מדינתם. אכן זה היום קיוינו לו!

צועד העם בארצו בראש מורם לקראת הבאות, כשלבו ונפשו נתונים לקיבוץ הגלויות, לעתיד של שלום, צדק ויצירה, והוא נושא בחובו את זכר קרבנות השואה, שדמותם מלווה אותנו תמיד, ואשר ציוו לנו את החיים.

העורכים

קהילות ישראל בווהלין

בסקירה על קהילות פלך ווהלין, יש להבחין, כמובן, בין האיזור הסגור בתוך גבולות מסוימים, כפי שהוצבו ע"י השלטונות מסוימים, כפי שהוצבו ע"י השלטונות לצרכי אדמיניסטרציה בלבד, לבין אותה ווהלין היהודית הגדולה והמעטירה המצייגת מבחינה אתנולוגית חטיבה יהדית מיוחדת. וווהלין היתה למעשה מרחב רוחני בעל תרבות משלו, שחן המקום ותנאיו נסוכים עליו; בעל סגולות נפשיות ותכונות־אופי המתגלמות במושג „יהודי וווהליני", שהיה שם דבר בעולם היהודי הגדול, כדוגמת המושגים האתנוגרפיים הידועים: „ליטאי", „גליצאי", „בסרבאי" וכו'.

חטיבה כזאת היא מטבע הדברים רוחנית־תרבותית ואינה מצומצמת בגבולות גיאוגרפיים. וווהלין הרוחנית הטביעה את חותמה על הפלכים והאיזורים הסמוכים, כמו פודוליה, קיוב ואח', שמבחינה תרבותית לא תבעו לעצמם שום זכויות להגדרה עצמית. במשך כל הדורות ינקו המקומות האלה את השפעתם הרוחנית מווהלין, ממנה קבלו את ניב הלשון הווהליני, את דרך ניהול קהילותיהם ואת כל התכונות והסגולות שאנשי וווהלין מובהקים הצטיינו בהן.

לפי מקורות שלפני כ־200 שנה*) ידוע שהעיר אוסטראה היתה „עיר הגליל לכל קהילות וווהלין ואוקראינה, אם ומטרופולין לרפ"ב ישראל בים, ערים גדולות וקטנות אשר חסו תחת צל כנפי אב"ד הגליל באוסטראה, שכולן סרו למשמעתו ומבלעדיו לא ירים איש את ידו לעשות דבר גדול או קטן בעניני הנוגעים ליהדות בכלל ולתקנת הקהילות בפרט".

לפי זה יובן לנו גם שם־החיבה הנודע בעולם היהודי לעיר ברדיטשוב המכונה „ירושלים דוווהלין", שאף־על־פי שסופחה באחרונה לפלך קיוב מבחינה אדמיניסטרטיבית, נשארה בתחומה הרוחני והתרבותי של וווהלין.

וכשם שלא יכולנו להכיר בגבולותיה החדשים של וווהלין שהוצבו בין פולין ורוסיה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בה במדה אין אנו יכולים להתחשב אף בגבולותיה ההיסטוריים של וווהלין שאף הם אדמיניסטרטיביים בלבד. קנה המידה הטבעי לשטחה האמיתי של וווהלין הוא תחום שיפוטה התרבותי־רוחני המשתרע גם על פני פלך פודוליה, פלך קיוב ואף על חלק מפוליסיה ומספר קהילותיה הוא, איפוא, לא 150 אלא פי שנים ואוכלוסיתה אף היא כפולה מכפי שקבענו.

מתוך מפקדי־האוכלוסיה השונים שנערכו ע"י מלכות רוסיה עד סוף המאה הקודמת (ב־1797, 1847, 1897), וכן בעקבות מפעל הרישום של ארכיון וווהלין בארץ ישראל, שעקב אחרי התנודות והשינויים שחלו במאה הנוכחית, ניתן לקבוע, כי האוכלוסיה היהודית באיזור וווהלין הסתכמה בשנים האחרונות לפני החורבן ביותר מ־600,000 נפש.

למטרת חישוב זה שימשה לנו מפת וווהלין השלמה, שגבולותיה תוחמו ע"י השלטון הרוסי הצארי בשנת 1797, מיד אחר קריעתה מפולין. לפי החלוקה האדמיניסטרטיבית משנת 1799 וכן לפי רשימות ותעודות שהובאו בפנקסי קהילות היתה וווהלין מורכבת מ־12 מחוזות, ואלה הם:

1) ז'יטומיר, 2) רובנה, 3) אוסטראה, 4) נר־בוגרד־וולינסק (זויהיל), 5) סטרי־קונסטנטינוב, 6) זסלב, 7) אוברוטש, 8) לודמיר, 9) לוצק, 10) קובל, 11) דובנא, 12) קרמניץ.

פלך וווהלין תפש מקום ראשון ב„תחום המושב" המותר ליהודים. מאוכלוסיה כללית של כ־3 מיליון נפש במחצית השניה של המאה ה־19 היו כ־400,000 נפש יהודים שהיוו 13—14%. בערים היוו היהודים אחוז גבוה מאד (עד 70—80%), אך המיפקד הרשמי, שהיה מעונין להבליט את אחוז הלא־יהודים, ציין את אחוז היהודים בערים הגדולות ביחס למחוז כולו. באופן כזה נקבע אחוז היהודים בערים לפי המפקד של 1897 ל־50,77% מכסימום (אוסטראה) ול־24,25% מינימום (קרמניץ).

מספר הקהילות היהודיות בווהלין הראויות לציון היה כבר בימים הרחוקים ההם קרוב ל־150 ועם התפתחותו המתמדת של האיזור גדל מספרן עוד יותר ועמהן, כמובן, גם האוכלוסיה. תהליך ריבוי האוכלוסיה היהודית בערים התחיל לאחר מלחמת העולם הראשונה וביחוד בחלק הפולני של וווהלין, ויש שמספר היהודים בקהילות שונות גדל פי ארבעה וחמשה ביחס למספרים הראשונים, כמו למשל ברובנה, לוצק ועוד. באופן כללי נערך ריבוי האוכלוסיה היהודית מאז המיפקד הרוסי האחרון (ש. 1897) ליותר משליש.

והנה רשימת הקהילות היהודיות בווהלין, העתיקות והחדשות, כפי שנודעו בשנים האחרונות שלפני השואה הגדולה, של גזירות תש"א—ב שניתכה על איזור זה ושמה קץ לקיומן המפואר. על חלק גדול מהן, 124 במספר, באו רשימות מפורטות בקובצי „ילקוט וווהלין" ולחלק קטן מהן לא נמצאו גואלים ואך שמותיהן — במידה שהגיעו לידיעתנו — יתנוססו ברשימה כללית זו לציון וזכר לדורות. וכן היה קיים מספר קהילות שגם — מה שמעציב — שום ידיעה על קיומן לא הגיעה אלינו. קרוב לודאי שאי־אילו קהילות זעירות לא נזכרו בקבצים ואף לא ברשימה הבאה בעטיה של חלוקת וווהלין בין רוסיה ופולין וכן מחמת גורמים אחרים, ואולי נוכל למלא את החסר במהדורה השניה.

*) ספר „שו"ת דברי רב משולם" להג"מ אברהם משולם זלמן אב"ד הגליל תקכ"ה.

רשימת הקהילות היהודיות בווהלין [1]

מס' סדר	שם הקהילה	הסוג	מס' הנפשות [2]	מס' סדר	שם הקהילה	הסוג	מס' הנפשות
1	אוברוטש	עיר מחוז	3445	41	הריצב	"	979
2	אחיראן	עיירה	1013	42	ויאזובקה	"	500
3	אוליבסק	"	1187	43	וילסקאיה	מושבה חקלאית	250
4	אוליזרקה	מושבה חקלאית	254	44	ויסוצק	עיירה	880
5	אוליק (־קה)	"	2606	45	וישינקי	"	100
6	אוסובה	מושבה חקלאית	577	46	וולוצ׳יסק	"	3295
7	אוסטילה (־לוג)	עיירה	3212	47	וולדניק (־קי)	"	569
8	אוסטראה (־רוג)	עיר מחוז	9208	48	וולדימירץ	"	1024
9	אוסטרוזץ (־זשץ)	עיירה	636	49	וישגורודוק	"	1074
10	אוסטרופוליה	"	2714	50	וישניביץ	"	2980
11	אושומיר (אוטומיר)	"	1754	51	ורבה	"	800
12	איבניצה *	"	607	52	ורקוביץ׳	"	1109
13	איגנטובסקה	"	567	53	ז׳אלודסק	מושבה חקלאית	222
	(לוזישט)	—	—	54	זדולבונוב	עיר	1300
—	איסקורוסט —	—	—	55	זויהיל (נובוגרד		
	ראה קורוסטין	—	—		וולינסק)	עיר מחוז	9378
14	אלכסנדריה	"	2154	56	ז׳יטומיר	עיר הפלך	30748
15	אמילצ׳ין (־נה)	"	1049	57	זלסב	עיר מחוז	5998
16	אנופוליה	"	1812	58	חוטין (חוצ׳ין) *	כפר	730
17	אנטונובקה *	מושבה חקלאית	620	59	טומשגרוד (סחוב)	עיירה	737
18	באזר	עיירה	833	60	טוצ׳ין	"	2535
19	בורומיל	"	900	61	טורצ׳ין	"	2629
20	בזליה	"	820	62	טוריסק (טריסק)	"	1713
21	בילוגורודקה	"	1846	—	טיאופיפול —	—	—
22	בילחוירקה	"	1070		ראה צ׳אן		
23	ביסטריץ׳	כפר	250	63	טרויאנובקה	עיירה	350
24	ברזדוב (דייב)	עיירה	1319	64	טרוכינברד		
25	ברזנה	"	2765		(סופיובקה)	"	1580
26	ברזץ	"	400	65	טרוביץ		
27	ברז׳ניץ (צה)	"	2160		(טורגוביצה)	"	891
28	ברנובקה	"	1990	66	ימפול (י)	"	1482
29	ברסט׳ק	"	2251	67	ינושפול	"	1251
30	דובנא	עיר מחוז	7108	68	לובאר *	"	6111
31	דומברוביץ (צה)	עיירה	2868	69	לובומל *	"	3297
32	דמידובקה	"	678	70	לוהין	"	1000
33	דרושקופול	"	870	—	לוזישט — ראה	—	—
34	דרז׳נה	"	770		איגנטובקה		
35	דרמן	כפר	80	71	לודמיר	עיר מחוז	5869
36	הורודניצה	עיירה	1310	72	לוצק	עיר מחוז	9441
37	הורוכוב	"	2571			בימי הפולנים	
38	הורושקי	"	2018			עיר הפלך	
	(קריפה) *			73	לוצ׳יני *	עיירה	1599
39	הורינגורוד	"	540	74	לוקאצ׳ *	"	1730
40	הושצ׳ה	"	884	75	לחוביץ׳	"	1384

1) שמות הקהילות שלא נזכרו עד היום ב„ילקוט ווהלין" מסומנים *.
2) מספר היהודים לפי המפקד משנת 1897, פרט לקהילות שנוסדו לאחר המפקד.

מספר בסדר	שם הקהילה	הסוג	מספר הנפשות	מספר בסדר	שם הקהילה	הסוג	מספר הנפשות
76	לנובין	עיירה	1174	110	צ׳רטוריה *	עיירה	502
—	לודויפול ר׳ סלישץ	—	—	111	צ׳רטוריסק	„	822
77	מורוביץ (־צה)	עיירה	757	112	צ׳רניכוב *	„	1774
78	מז׳ריץ׳ גדול	„	2107	113	קובל	עיר מחוז	8512
79	מז׳ריץ׳ קטן *	„	300	114	קוזין	עיירה	972
80	מיזוץ׳	„	1175	115	קולקי	„	2537
81	מיכאילובקה	„	1047	—	קונסטנטין ישן — ראה סטרוקונסטנטין	—	—
82	מירופול	„	1912			—	—
83	מלינוב	„	672	116	קורוסטין (איסקורוסט)	עיר	1266
84	מלניצה	„	1599				
85	מניביץ׳	„	3000	117	קוסטופול	עיירה	1101
86	מציוב	„	2337	118	קוריץ	עיר	5559
87	נרדיץ׳ (־צ׳)	„	2054	119	קיבריץ (צי)	עיירה	500
—	גובוגרד־וולינסק —	—	—	120	קיסלין (־יק)	„	873
	ראה זויהיל	—	—	121	קסדבורג	„	693
88	נארינסק	„	584	122	קודניה *	„	688
89	ניסוכוניז׳ *	„	814	123	קוזמין	„	83
90	סארני	עיר	10000	124	קולצ׳יני *	„	2031
91	סבינוכי	עיירה	629	125	קוניב	„	1661
92	סברוב	„	800	126	קופיל *	„	2727
93	סודילקוב	„	2712	127	קוסטליניה סטאר *	„	1345
—	סופיובקה — ראה	—	—	128	קורניצה *	„	517
	טרוכינברוד	—	—	129	קיליקייב *	„	576
94	סוקיליה	עיירה	250	130	קליבן	„	2432
—	סחוב — ראה	—	—	131	קלוסוב	„	700
	הורינגורוד	—	—	132	קמין—קשירסק	„	1189
95	סטפאן	עיירה	1854	133	קמיני—ברוד	„	1147
96	סטרוקונסטנטינוב (קונסטנטין ישן)	—	—	—	קריפה — ראה הורינגורוד	—	—
		עיר מחוז	9212			„	
97	סלאבוטה	עיר	8919	134	קרמניץ	עיר מחוז	6538
98	סלובשנו (־צ׳נו)	עיירה	1500	135	קרסילוב	עיירה	2563
99	סלישץ׳ גדול (לודביפול)	„		136	קרסנוסטב	„	1222
		„	1200	137	ראיגורודוק *	„	2219
100	סלישץ׳ קטן	„	598	138	רדזיביל (־וב)	„	4322
101	סמיגה	תחנת רכבת	70	139	רובנה	עיר מחוז	13780
102	פולין (־ני)	„	1168	140	רוז׳ישץ (־ה)	עיירה	3169
103	פולנאה (פולוננה)	עיר	7910	141	רוקיטנה	„	2000
104	פוצ׳איב	עיירה	1377	142	רטנה	„	2219
105	פוריצק	„	1316	143	רפאלובקה	„	1054
106	פיאטקה *	„	836	144	רוגצ׳וב	„	1303
107	צ׳אן (טיאופיפול) *	„	2914	145	רומנוב *	„	2599
108	צ׳ודנוב	„	4491	146	שומסק	„	1962
109	צ׳רבוננויה *	„	711	147	שפטובקה	„	3880

„החלוץ" בוואהלין

בשנות 1917—1918, עם ההתעוררות הציונית שלאחר הכרזת בלפור קם „החלוץ". היתה זו תופעה טבעית, שניצני התנועה החלוצית שנתגלו לראשונה עם עליית הבילויים לארץ בשנות השמונים למאה שחלפה, מצאו קרקע פורה בהלך־הרוחות החדש להמשכת מפעל הבילויים, כתנועה רבת־אונים ותנופה כדי לשנות פני החיים לקראת עליה לארץ־ישראל לבנותה ולהחיותה.

ביסודה היתה תנועת „החלוץ" תנועת־נוער שמגמתה היתה לעורר מהפכה נפשית באורח־החיים הגלותי, לעבור לחיי עבודה ויצירה בארץ־ישראל, ע"י קבלת הכשרה גופנית לפני העליה, קיום יחסים של עזרה הדדית בין החברים, והשלטת העברית בחיים היומיומיים. לכך היתה דרושה לא רק הכשרת־לבבות, אלא גם הסתלקות מהישן וחישול הרצון כדי להפוך את איש־הגלות לאדם חפשי, בונה ויוצר ואת החולם למגשים. התסיסה חדרה ללב רבים ו„החלוץ" הכה שרשים.

ראשית „החלוץ" בוואהלין חלה בשנת 1919 כשהתחילו להתארגן קבוצות חלוצים להכשרה ולעליה ברחבי הנפה. באוסטראה, מקום שרוח חלוצית כבשה את לב כל הציונים בעיר, ראה כל ציוני מחובתו ללמוד מקצוע לשם עליה לארץ, ואז הוקם בית־מלאכה למסגרות מיסודו של צבי בוקימר ליד בית־הספר העממי הרוסי, בהנהלת המורה רוזנברג. רבים מהציונים הצעירים למדו מקצועות אחרים אצל בעלי־מלאכה פרטיים, הנערות התמחו בתפירה במתפרה של החברה גינזבורסקי. בשלב השני, כש„החלוץ" הפך לחטיבה בפני עצמה, יצאו חברי „החלוץ" לעבודות פשוטות שונות (חטיבת עצים, סבלות וכד'). בלוצק קמה תנועה חלוצית וקבוצת־החלוצים הראשונה משם יצאה ברגל, בדרך־לא־דרך, לארץ־ישראל. ומיד הופיעה קבוצת־חלוצים שניה והמשיכה את השרשרת. ברובנה החלה קבוצה מיוצאי ארגון הנוער הציוני הלומד „הסתדרות" בנסיונות של עבודה בגנים, בלימוד נגרות, מסגרות ומקצוע הדפוס. רוב חברי הקבוצה יצאו ארצה לפני שנפתחה דרך ישרה לארץ־ישראל, באמצע 1920. בדובנא אורגן „החלוץ" ע"י חניכי בית הספר העברי המקומי. הוא רכש לו בעזרת הציונים הכלליים שבעיר סדנה לעגלות ומפחה, שסביבן התרכזו החלוצים בעבדם בהכשרה מקצועית ובלמדם עברית. מטעם משרד „החלוץ" ליד הלשכה הציונית המרכזית ברובנה נשלח חוזר עוד באביב אותה שנה ובו הוראות והדרכה.

קבוצות־חלוצים צצו בהרבה עיירות ווהלין ובכולן להט להכשרה ולהגשמה ושאיפה ללמוד עברית ומלאכה כדי להיות ראוי לעליה ומוכן לחייים פרודוקטיביים ומועילים בבנין המולדת.

עם חילוף השלטון בגליל ווהלין חלו עיכובים בפעולות „החלוץ" עד שנפסקו לזמן־מה ונתחדשו לאחר שהוקם השלטון הפולני. מיד החלה תנועת העליה החלוצית. קבוצת־חלוצים משפטובקה נדדה נדודים רבים, במצאה בכל מקום שלטון אחר, אך בו־בזמן יצאו קבוצות־חלוצים מלוצק, רובנה ואח'.

וכאן יצוין, שהידיעות מארץ־ישראל על מאורעות־הדמים בחודש מאי 1921 ועל הפסקת העליה, גרמו לאכזבה ושיתקו לזמן־מה את „החלוץ" מחוסר סיכויים לעליה. ברם ההתלהבות לא דעכה. הפעולה בוואהלין נמשכה בעליות וירידות, ומשנפלגה ההסתדרות הציונית לזרמים שונים — נשאר „החלוץ" כבמה משותפת לכל הזרמים. עד מהרה חידש „החלוץ" את פעולתו והנוער הלאומי ליכד שוב את שורותיו.

מאז מתקיימים כינוסים, נערכים מפקדים, מופיעה ספרות והרעיון של „החלוץ" נעשה פופולארי בכל עיר ועיירה ווהלינית. הורים רואים ב„החלוץ" „תכלית" מסוימת, משלימים, ויש כאלה שגם מרוצים מהצטרפות בניהם ובנותיהם לתנועה זו. נערים שמקומם היה ב„בונד" או שנטו לקומוניזם, חוזרים־בתשובה תחת כנפי „החלוץ", שואפים לרשיונות־עליה ועומדים בנסיון של תוחלת ממושכת. תוך פעולה קמו קיבוצי־הכשרה בהרבה עיירות ולידן הולך ונוצר בינתים הווי ארצישראלי (לודמיר, דרושקופול, רובנה, קלוסוב, בילוזרקה ועוד ועוד), בהם מקבלים חלוצים לאלפים את הכשרתם לעליה, לשמש בונים ומגינים בארץ־המולדת.

כאמור, לא השתייך „החלוץ" בראשיתו לאיזה זרם ציוני נבדל, והיווה גוף נייטרלי, שכל זרם ראה את עצמו שותף לו, אך במרוצת השנים נשתנו פני הדברים: מכמה וכמה טעמים ראו ציונים בתנועות נבדלות לארגן את „החלוץ" לפי טעמם, וכך באה פלגנות גם ב„החלוץ"; בצדו צצו ארגונים חדשים: „החלוץ הכללי־ציוני" ו„הלוצי ביתר"" ואח'. ספק גדול הוא אם ההתפוררות הביאה ברכה לתנועה כולה, אך עובדה היא, אם־כי האידיאולוגיה היסודית של כל אגודי „החלוץ" לא נשתנתה בהרבה, אלא בשינוי ניסוח או צורה בלבד.

הנוער הוואהליני, שברובו קיבל את חינוכו בבתי־ספר של „תרבות", כיוון את פעמיו לארץ־ישראל ו„החלוץ" לפלגיו שימש לו תחנת־הכנה, הכשרה והדרכה לעליה זו.

א. אבטיחי־הדרי

אישים

ר' יהודה מוטיוק

לדמותו

מנושאי דגל התחיה הנאמנים, מעסקני ווהלין הדגולים ומטובי היהודים בדור האחרון, היה ר' יהודה מוטיוק. איש־אשכולות ויקר־נפש, שלם בנפשו ובעל בטחון, שכל יודעיו היו מוקיריו ומעריציו; תלמיד־חכם שהתמזגו בו תורה ודרך־ארץ, תכונות נעלות ומידות תרומיות, שאר רוח ונאמנות מתוך קדושה ומסירות לציון.

ר' יהודה היה ציוני בלב ונפש מנעוריו. בדמותו המופלאה ראינו חולם ומגשים, עסקן בעל פעלים, איש־רעים נוח לבריות, מורה ומכוון בציונות כל ימיו; לא יפלא שהעריכוהו בכל החוגים הציוניים והעמידוהו בשורה ראשונה של חוזי־ציון ומגשימי הרעיון. זכורה פעולתו הברוכה של מוטיוק בבחירות לדומה הרוסית ואח"כ לקהילות, ולא תשכח עזרתו לשליחי התנועה הציונית: ד"ר בוכמיל, פסמניק, שיינקין, זיבר טינסקי, גרינברג ואח' בביקוריהם ברובנה ומסירותו לעניני הועד של חובבי־ציון באודיסה ועוד ועוד. ידע האיש לפעול ולהפעיל. ואם בווהלין נקלטה הציונות יותר מאשר במקומות אחרים, הרי זו תופעה טבעית ממסירותם והשפעתם הרבה של אישים כמוטיוק.

ויאמרו הדברים עתה, לאחר שר' יהודה איננו כבר אתנו, כמקצת משבחיו, שודאי לא ימצו את כל גדולתו, ולא יבטאו את ההערכה המלאה לאישיותו הגדולה והמפוארה, שזכרה לא ימוש מלב חבריו, חסידיו וידידיו וכל אלה שהיה להם מגע אתו בגולה וגם כאן בארץ משאת־נפשו.

ר' יהודה מוטיוק נולד ביום ח' סיון תרל"ד (1874) בעיר דובנא, להוריו — יהודים חרדים. בנעוריו ספג תורה והצטיין כבעל־כשרון. משנשא את רעיתו חנה, לבית חרון, התישב ברובנה ועסק במסחר. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה עבר עם משפחתו לחרקוב, שם גר עד 1921 וחזר לעירו רובנה. ביתו היה „הבית הציוני" ברובנה. משך 12—13 שנים לפני עלותו ארצה, התמסר לתנועה הציונית והתקשר לתנועת „המזרחי", אך היה תמיד שלם עם החברים מכל הפלגים והזרמים ואהוב עליהם.

בשנת 1935 עלה ר' יהודה מוטיוק ארצה (בניו עלו לפניו כחלוצים) והשתקע בתל־אביב. לאשרו לא היה קץ, יום־יום ושעה־שעה ראה את עצמו בן האומה במולדתה הנכספת! וכאן בילה את שארית ימיו והחזיר את נשמתו הטהורה ביום י"ד תמוז תש"י (1950).

אריה אבטיחי

איש חונן ונותן

רבי יהודה מוטיוק, זכרו לברכה, היה יהודי מושלם במעלות ועתיר נכסי־רוח־ונפש. דרכו נועם ונתיבותיו שלום. הוא השתייך לחוגי הנאמנים לתורת ישראל ושומרי מצוות, ועם זאת לא נמנה עם הקפדנים הרגילים לפגוע במקילים, כצעירים וכמבוגרים. ידע האיש לסלוח לזולת ולדונו לכף־זכות.

התודעתי לראשונה לר' יהודה ברובנה לפני ארבעים שנה. כבר אז הלך שמו לפניו; וכי נפגשו שנים, עוסקים בצרכי ציון ודוברי־עברית, והשיחה נתגלגלה על ר' אידל (זה היה שמו בפי הבריות) מוטיוק — מלא פיהם תהילה לשמו ולמזגו הטוב.

רגיל היה ר' יהודה לקבל כל אדם בסבר פנים יפות, להתרועע ולקרב, איש חונן ונותן לכל מלבו הפתוח ומרוחו הטובה. היה זה איש

נוח וחביב, תוכו כברו. מחונן היה ר' יהודה בסגולות ותכונות וחוט של חסד משוך היה תמיד על פניו.

היה ממוסיפי החול על הקודש, שפן גם בשבתו בבית־מסחרו היה עוסק ומעסיק למען ציון, למען חובבי־שפת־עבר ועוד. ביתו היה מרכז לפעולה ציונית לסוגיה מראשית ימיה ברובנה, עוד מתקופת חיבת־ציון והקונגרסים הראשונים. שם היו נפגשים עסקנים לאומיים, שליחים שבאו לרובנה, דוברי־עברית וסתם חב־רים לרעיון. בצדק יאמר עליו הכתוב: „ולציון יאמר איש", כי באמת היה כולו קודש לציון ברובנה ובסביבתה.

אף צעירי ציון הסתופפו בצל קורתו ותורה ביקשו מפיו. בשבתות היו באים ציונים למעונו לשיחות־חברים, לזמירות ציון וכד'. רבי יהודה אהב לפזם ניגון חסידי ושיר משירי־התחיה בערבוביה. לא האריך בדיבור, כל מלה — פני־נה, כל משפט — רעיון. ולא יפלא כי דבריו נשנו ונחקקו עמוק בזכרון שומעיו.

והנה אחת מפנינותיו אלו:

היה זה בשנת 1911. באחת השבתות, קראני הח' גרבוז (הוא אריה אבטיחי, תושב הארץ) לקידוש בבית מוטיוק, את הדבר היה עלי לשמור בסוד. בשעה הקבועה הלכנו שנינו לר' יהודה ושם מצאנו בית מלא שמחה ותנועה ומסביב לשולחנות מסובים מגדולי וטובי העסקנים של רובנה, מסלתה ושמנה, ופניהם נוהרים מהת־עוררות וגיל, והנה נכנסו האורחים האחרונים כשהם מלווים זוג צעיר, שלא היה מופר לי כלל.

אז פתח ר' יהודה ואמר: אנו בני־ישראל מקיי־מים מצוות; יש מצוות שאדם דש בהן בעקביו, ויש מצוות שמקיים אותן כפשוטן, ללא הקפדה יתרה, אולם יש גם מצוות שאנו נוהגים בהן הידור ונוי, כגון מצות סוכה וכן זו של אתרוג. אבל גם כאן יש ויש: יש שיסתפקו באתרוג מקורפו, ועם כל קיום המצוה בו, הרי פרי הגולה הוא, מארץ יון; ברם המהדרין טורחים ועמלים להשיג אתרוג מארצנו הקדושה, ובזה יקיימו: זה אתרוג ואנוהו... אתרוג כזה הוא באמת פרי־עץ־הדר, שכן מלבד המצוה התלויה בו הוא מביא לנו דרישת־שלום מארצנו. וכאן פנה ר' יהודה לצדו של אחד האורחים החדשים, ואמר בהתרגשות יתירה:

עירנו רובנה נתברכה בזמן האחרון בביקורם של אורחים חשובים, סופרים ומטיפים, דורשי־ציון, ואנו נהנינו מדבריהם ושתינום כמים חיים בצמא, ואולם הפעם נזדמן לנו אורח בלתי־רגיל, אורח מארץ־ישראל, בחינת אתרוג מארץ־ישראל, הלא הוא, איתמר בן־אבי, בנו של אליעזר הגדול מחיה השפה, וניתנה לנו הזכות לקבל את פניו ופני רעיתו. על אורח כזה ראוי גם לברך „ברא מיני בשמים", משום שאנו מתבשמים מרוחו חדי־בורו העברי החי.

רב היה הרושם וגדולה היתה השמחה במעונו, שהפכה חויה גדולה לכל הנוכחים. — מאז עברו עשרות שנים, אך השראת אותה שבת והרגשה זו של „נשמה יתרה" שהקנה לי ולשאר האור־חים ר' יהודה מוטיוק — עדיין חיה בלבי.

אחרי שנות עבודה מרובה ופוריה ושרות לתנועה הציונית, הגיע ר' יהודה לארץ משאת נפשו כשתש כוחו. לעשות גדולות לא יכול כאן, אך נהנה הנאה מרובה מכל מה שמצא בארץ, מתחית השפה ומיצירות קודמיו בכל שטחי החיים והרוח. ידע להוקיר את הנוער, הבונה ומגשים, והרימו תמיד על נס, בכנותו אותו: בני־ציון היקרים... כן ידע להיות מליץ־יושר עליהם בכל הזדמנות, כיון שאהב אותם ואת הבריות בכלל, והיה אומר: אם רבותינו התירו לסטות לפעמים מן האמת משום דרכי שלום־בית, לא כל־שכן משום שלום בית־ישראל בארץ־ישראל".

שנות חייו בארץ היו לו. לר' יהודה תגמול למעשיו הרבים למען האידיאל הלאומי הגדול. בשני ביקורי אצלו בבית־החולים לפני שנפרד מעולמנו, כשקשה נעשה עליו הדיבור — התאמץ והראה לי על השמש המלטפת שהציצה מבעד החלון, לאמור: שמש ארצנו מביאה מרפא ונו־חם; אשרי מי שיכול להתחמם לאורה...

גדול היה ר' יהודה, טהור־נפש, וזכה ומת מיתת־נשיקה, נשיקת שמש ארץ־ישראל...

אברהם זמיר

הרבי והידיד

כשנתכנסנו, יוצאי־רובנה, במלאת שלושים לפטירת ר' יהודה מוטיוק ז"ל לאסיפת־האזכרה ומילאנו מפה אל פה את אולם המועדון הציוני בתל־אביב, נתרשמתי מאוד מהסידור המקרי של התמונות מעל לשולחן־הנשיאות: תמונת אוסיש־קין מימין לתמונת הרצל ומשמאלה תמונת הנפ־טר, שאת זכרו באנו להעלות אותו ערב. יתר על כן: מתוך דברי הנואמים, שהעריכו את אי־שיותו של המנוח, עלתה בזכרוני גם הברכה שבירך אוסישקין את מוטיוק לפני 40 שנה, בע־רך, בהיותו מורשה הועד האודסאי, באגרת־התודה ששלח לו: „ירבו כמותך בישראל". ואכן, ברכת־הערכה זו ממצה מה שהיה מוטיוק לציו־נות בעירו.

בעבודתי כמזכיר ההסתדרות הציונית כחצי־יובל שנים היה לי הכבוד לצקת מים על ידם של

מנהיגים ועסקנים שונים, מהם שעצם הימצאי במחיצתם הנני רואה כזכות שנתגלגלה לי (בהיותם משכמם ומעלה גבוהים מאחרים), ומהם שנתקשרתי עמם קשרי ידידות עמוקה בשל יחסם הלבבי לעבודת הקודש ולעובד גם יחד. ר' יהודה מוטיוק ז"ל, שעמד בראש קרן־היסוד ברובנה בתקופה האחרונה לעבודתי שם כמזכיר — נמנה עם שני הסוגים יחד.

הוא היה ראש „המזרחי" ברובנה, ואם־כי הציונים הכלליים היוו שם רוב ביחסי הכוחות המפלגתיים ובציבור התורמים לקהי"ס — בחרנו במוטיוק, איש „המזרחי", כיו"ר, כי אישיות זו זרחה בכל המחנה הציוני שבמקום, האירה את העינים בשעת הדיונים וחיממה את הלבבות בתקופות הקשות ביותר שהיו בעבודה הציונית. אנו, בניהם ובני־בניהם של יהודים חסידים, שהיו מסתופפים בחצרות רבותיהם ודבקים באדמו"ריהם — מצאנו בר' יהודה מוטיוק רב וגדול לפי רוחנו ולפי טעם בני־דורנו אנו: קלסתר פניו אצילי וכולו אומר הוד והדר בדמותו היהודית כאחד מגדולי היראה והחסידות; יחד עם זה ציוני נלהב, המטיף לציון אפילו מעל במת הקלויז הטריסקאי — מבצר המתנגדים הקיצוניים — ואין פוצה פה ומצפצף. כי כשם שרוח החרדים הנבונים היתה נוחה הימנו, כך חביב היה על כל החוגים, שהטו אוזן לדבריו וקלטו את תורתו. ובמיוחד, מי שהשתתף במסיבות מוצאי החג בקלוב הציוני ברובנה, בנשיאותו של ר' יהודה מוטיוק, יזכור לתמיד את ניגוניו המתוקים־נוגים („מה יתרון לאדם מכל עמלו שיעמול תחת השמש" וכד'), ששפעו חכמה רבה ונפלו כטל על הלבבות הצמאים.

היו ימים שר' יהודה מוטיוק נחשב איש אמיד בעירו, — אחד מגדולי הסוחרים ברובנה, וגם אז עסק בציונות. היה זה בתקופת היותו מורשה הועד האודסאי. אולם בתקופה שאני עבדתי במחיצתו, כשהיה יו"ר קהי"ס, כבר לא היה איש־עסקים, ובגורלו נפל להיבחר כיו"ר קהי"ס לאחר שמכהונה זו התפטר אחד מגדולי הבנקאים בעיר (פ. ג.). והנה, בו בזמן שהראשון היה משפיע על קהל העסקנים והתורמים בתוקף מעמדו בעולם החמרי, קנה את הלבבות השני — מוטיוק — בכוחו הנפשי. הוא האציל עלינו מרוחו ושימש לנו דוגמה ומופת גם בפעילותו ממש, כאחד המתרימים החרוצים ביותר, בימי המגבית המפוארות ברובנה, בהנהלת ל. יפה, ד"ר א. גולדשטיין ז"ל ואחרים.

בארץ היה מוטיוק מעין „נחבא אל הכלים", מבחינה מפלגתית. אולם לבו היה ער לכל המתרחש יום־יום בחיי הישוב והתנועה הציונית. גם המשיך לפעול ולהשפיע ברוחו בכל הזדמנות נגד כל מיני מקטרגים ומשטינים בחוגי ביהמ"ד, והיה מחזירם למוטב.

הידידות שבינינו מימי עבודתנו המשותפת ברובנה (הוא גם עודד אותי לעלות ארצה) הלכה וגברה כאן בארץ, וניתנה לי הזדמנות להכיר ולהוקיר אותו יותר ויותר. הוא העניק לי מלוא חפניים מדאגתו האבהית ואני נוכחתי לדעת מה רבה אהבת הזולת שבקרבו. „בורא רפואות" נאמר ולא ברא — עודד אותי בבואו לבקר אצלי לעתים קרובות בימי מחלתי הממושכת לפני שנים מספר — פירוש הדבר שהקב"ה מתאים לכל חולה את התרופה הדרושה לו לפי תגאי חייו־הוא". בחכמת־החיים שבו קלע למטרה מדי דברו אלי תמיד. רבים מדבריו ועצותיו נתאמתו כדברי־נבואה ממש. לכן דאבה נפשי מאוד במצאי אותו מתענה ביסורים כשגברה עליו מחלתו בחדשים האחרונים. מה משווע ומזעזע היה הניגוד בין מוטיוק הבריא, המלבב במבטו ומרתק את עיני כל רואהו בהדרת־הפנים שלו לבין הישיש הרצוץ והמדוכא שמצאתי על ערש דווי. נדהמתי. חיפשתי מלים במה לעודדו, לחזקו ולאמצו בחליו. ועם פטירתו אפפה אותי הרגשת־אבל מיוחדת במינה — הרגשת מתאבל על נפש יקרה מאוד, המתנחם בעובדה, שנגאלה מיסוריה.

עתה, בהעלותי את זכרו עם כתיבת השורות הללו, מתעורר בי הרצון לחזור על הביטוי, שהשתמשתי בו עפ"י דיני השו"ע בשנת־האבל לאחר פטירת אאמו"ר זצ"ל ולבטא גם את רגשותי למורי ורבי בציונות ולידיד נפשי הגדול, המנוח ר' יהודה מוטיוק במלים: „הריני כפרת משכבו".

יעקב בר־מדות

חיים צימרמן

לזכר תלמיד־חכם

כמעט ואמרתי: תלמיד־חכם מבבל. כי בשם בב"ל נקראו בפינו שלוש העיירות הסמוכות זו לזו שבפלך ווהלין: ברסטצ'קו, בורמל ולובאצ'ובקה, שבחוריהן הציונים היו קשורים בקשרי־מחשבה ועבותות־חלום ונעשו לאותו ענין אגודה אחת וחבורה אחת. הגדולה שבעיירות היתה ברסטצ'קו, והזעירה שבהן — לובאצ'ובקה, כמעט כפר, שמספר תושביו היהודים נער יכתבם, ואף על פי כן העמידה מתוכה בחורים לאגודה הציונית במספר גדול יותר ביחס לאוכלוסיה מאשר שתי העיירות האחרות, — היינו שלושה! והלא הם שני האחים צימרמן — חיים, וייבדל לחיים

ארוכים — שמואל, ועוד אחד ברגר שמו, שבסופו פרש מהחבורה, כי לא עלה לארץ.

הופעתו של חיים בחבורת בב"ל — פעם בבורמל ופעם בברסטצ'קו — היתה תמיד חוויה רוחנית עמוקה, ורבה היתה השפעתו על ה„נוער", בתוכו ובברו. בנגלות — צלל לנבכי התלמוד ומפרשיו, ובנסתרות ספג תורה מספרי ההשכלה של הימים ההם, מלפני ארבעים וחמש שנה, ונוספה לו, כמתנת־יה, מחרוזת החכמה, שהיתה בו כנשמה יתירה המתגלה בהבהובי עיניו השחורות, בחיוכי־שפתיו, כשעל פניו פרושה הינומת־ענוה רקומה צניעות ובושה וניבו נוטף לאט לאט ובלחש, אך חדר כליות ולב כשמן צח ודשן. בין האברכים, מלומדים ומשכילים כמותו, שנמנו עם אגודת בב"ל לא היה כחיים למצות ניווט הגלות ולהציג הצגת־תיעוב את פגמי־החיים הגלותיים, למען תמאס בהם הנפש ותהא כשרה לשאוף אל התיקונים ואל השלימות המחכים לה בארץ־ישראל. חכמה זו שבהכרת הגלות הביאה את חברי בב"ל לידי ציונות תמימה שאין בה כל פגם וכל רבב: הארץ, השפה והעבודה היו משמשות אצלם כבריאה אחת. לפיכך הרגילו לשונם לדבר שפת־עבר ואימנו ידם לעבודה, כל עבודת־כפיים שהיא, אם כי היה ברור שהעבודה — משמעותה עבודת־אדמה דוקא, רק בה יימצא תיקון לפגמי־הגלות, אלא שמתוך עבודה לא לשמה בגולה קל יהא עליהם לבוא לעבודה לשמה בא"י.

שלוש שנים התכשרו הבחורים לעליה, מתוך התעסקות בפעולות ציוניות והתייחדות „ערבים ולילות", שבתות ומועדים, עם הארץ על פי ספרות שבאה מהתם. חיים התלמיד־חכם היה מפרשה ומבארה לפי דרכו ומגלה בה ניצוצות. ניצוצות אלה, שאורם וחומם היו מתמשכים בכל תאי־החיים של הנער והנערה אז — ולא דעכו בלבות בימים שזכו להגיע עד הלום.

בשנת תרס"ז עלה חיים צימרמן לארץ והוא אחד משלושת הראשונים לעליה מבין חברי בב"ל. מיד נתקבצו אחריו חבריו ותלמידיו אחד אחד, וכולם פניהם אל עבודת־האדמה, תחילה ברחובות ואחר כך חלק מהם בגליל. בין האחרונים היה גם חיים. כשעלה גם אחיו שמואל, השתקעו שניהם ביבנאל והיו בין בוניה.

עם מותו של חיים צימרמן הסתלק אחד האנשים רבי־הפעלים והמעש לכלל ולפרט. הוא השרה מרוחו הטובה והיה חביב על כל מי שבא אתו במגע. המנוח היה יליד לובצ'בקה, ליד ברסטצ'קה, שבה חונך וגדל. בעליתו לארץ השפיע לא מעט על הרוח החלוצית בעיירה זו שיצאו לה מוניטין. בארץ היה המנוח מבין מייסדי „החקלאית", שהיה בהנהלתה 30 שנה, עד יום מותו. התפתחות האגודה וגידולה יש לזקוף במידה רבה לזכותו. הוא גם מילא תפקידים שונים בשם מוסדות הישוב, ותמיד גילה אחריות צברית, טוהר וכשרון.

דרכו בא"י, מלוות תלמודו וחכמתו — פרשה בפני עצמה היא, ואני, כחברו מבב"ל, התכוונתי בעיקר להציג לו בזה ציון לזכר הימים ההם, ימי החלומות הגדולים והתמימים ולהתייחד עם הצער שהגדול בחבורה נסתלק.

יוסף וייץ

דוד לנדר איש לוצק

דוד לנדר היה איש פעלים מבורך בלוצק. אביו, העסקן ר' אברהם לנדר היה יו"ר ועד הקהילה הדימוקרטית בלוצק (אח"כ בקהילה תחת שלטון הפולנים), וראש ההסתדרות הציונית בעירו. דוד, הוא אחיו של יואל ארצי, איש דגניה א' וממנהלי „תנובה".

את חינוכו המסורתי־ציוני קיבל לנדר בבית אביו, והתבלט בחוג חבריו. משכיל ואיש־ספר, ישר בכל הליכותיו, עקבי, צנוע ואציל היה מנעוריו. בעסקו בסחר יערות וכן בטפלו בעסקי ציבור ובשדה הציונות — היה מקובל בכל החוגים, הכל נתנו בו אמון והעריכוהו כראוי.

בועידה הציונית הווהלינית שהתקיימה בתקופת שלטון האוקראינים בחורף 1919 — השתתף לנדר כציר הציונים של לוצק, בה תבע הגברת הפעולה הציונית בקהילות ובתנועה בכלל, מבלי להתחשב בתנאי הזמן של ימי הדמים ומלחמת האזרחים ברחבי ווהלין ואוקראינה בכלל.

מאז נקבע שלטון הפולנים בלוצק, בשנת 1920 ראו את לנדר ככוח בציבוריות ונעשה פעיל ביותר: השתתף בבנק העממי, שנקרא בפי הבריות „הבנק הציוני", בועד „תרבות", בבית־הספר העברי העממי, בועדי קק"ל וקרן היסוד.

שורה של פעולות חשובות למען הציבור היהודי בלוצק והתנועה הציונית, בתקופת חייו שם, מעטירה את זכרו של דוד לנדר, עד עלותו ארצה ב־1936.

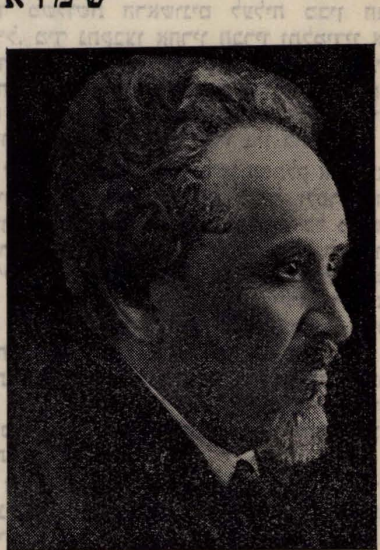
„כאן אהיה חלוץ", אמר, וכן עשה. את סדר חייו כיוון בדרך החלוצית. התישב בעיר־יזרעאל —עפולה, והתקשר למאפית לחם, עמל וטרח וחי מיגיע כפים חי איש עבודה צנועים. ביתו בעפולה שימש דוגמא לבית יהודי עובד ועם זאת

היה בית משכילים, שמשך רבים, והיה האיש שמח בחלקו ונהנה מחיי ארץ־ישראל. בתו הב־כירה ובנו העו״ד נשארו בפולניה וגורלם היה כגורל כל יהודי פולין. בנו ברוך גר אתו בעפולה ובתו — מלכה כהן — בתל־אביב.

לנדר נפטר בעפולה ביום כ״ג אלול תש״ט, בגיל 69. בלוויתו השתתפו כמעט כל בני עפולה ורבים מהישובים ומבני ווהלין.

שרה וייץ

שמואל אבא פן

שמואל־אבא פן נולד ״ באלול תרכ״ד (1864) בעיר זוויהיל (נובוגרד־וולינסק) להוריו שמשון ומרים פן, מצאצאי ר׳ שמשון מאוסטרו־פולי ור׳ פנחס מקורץ. בהיותו ילד רך נתיתם מהוריו ונלקח לברנובקה, שם התחנך בבית סבו, רב־העיירה. משנפטר סבו, והוא אז בן־תשע, נשלח לפולנאה לאחיותיו, שם לומד ב״חדר״ ואח״כ בישיבה ובבית־המדרש יחד עם בן־אחותו א. לודביפול הסופר. פן הצטיין בכשרונותיו ובהתמדתו ונתפרסם כ״עילוי״. צמא למדע וחכ־מה התחיל לעיין גם בספרות כללית ו״נתפש״ להשכלה. קרובים מצאוהו בבית־המדרש בשעת קלקלתו וגירשוהו בשבת מבית־הכנסת. צר נע־שה לפן והוא עקר לעיר־הפלך ז׳יטומיר בשאיפה להיכנס לבית־המדרש־לרבנים, אך לא נסתייע הדבר ונדד לאודיסה, העיר האוניברסיטאית היחידה ב״תחום המושב״.

באודיסה החלה תקופה חדשה בחייו של פן הצעיר. לשם קיומו נכנס לעבוד כלבלר אצל ה״שולחן היהודי״ בעיריה (במשך הזמן עלה למנהל מחלקה זו), ואותו זמן התמסר בכל מרצו ללימודים כלליים, נבחן כאכסטרן, וקיבל תעו־דת־בגרות של בי״ס תיכוני. בימים ההם נת־עוררה בפן נטיה לציבוריות ולאומיות והוא קפץ לתוך ים העסקנות הלאומית והחברותית. ראוהו מתמסר לתעמולה ציונית, עוסק בהפצת תרבות ישראל בקרב העמלים וכדומה. תוך התעוררות זו נתגלה בפן כשרון עתונאי והוא נתן ביטוי לדעות והשקפות מעל דפי העתון ״אודיסקי ליסטוק״, אח״כ ״אודיסקייה נובוסטי״, ומוניטין יצאו לו של עתונאי מוכשר ופובליציסט בעל עט שנון (העתונים העברים ״המליץ״ בפטר־בורג ו״הצפירה״ בוארשה היו רחוקים מאחדי־סה, משום כך לא נוצר תחילה כל קשר בינו וביניהם).

פן לא הסתלק מרעיון הרבנות הרשמית (״מטעם״) שעליה חלם בלכתו לז׳יטומיר. אותה תקופה לא הצטיינו הרבנים הרשמיים שנתמנו ע״י השלטונות, והוא שאף לתקן את פני המצב בשטח זה. וכשבאה ההזדמנות, הוצעו פן וחיים טשרנוביץ (״רב צעיר״) לרבנים באודיסה. משך חמש שנים כיהן פן כרב מטעם בעיר, אך משנתמנה טולמצ׳וב הידוע למושל העיר, חשד בפן שהשקפותיו דמוקרטיות ופסל אותו מבחינה פוליטית. בשנת 1910 נבחר פן לכהונת רב מט־עם בברדיטשב, אך גם הגוברנטור הקיובי פקפק בכשרותו, או שרמזו לו מהצד, ואף הוא פסל את פן מאותו טעם.

ש. א. פן, בגיל ארבעים, מלא בטחון ותסיסה, חזר איפוא ללימודים, התכונן לבחינות בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה האודיסאית, וכתל־מיד שלא מן המנין, הצליח לקבל תואר עורך־דין. מיד החל להתבלט כיוריסט מחונן וכמומחה ל״חוקים המיוחדים ליהודי רוסיה״. הוא הש־תתף במועצת היוריסטים להגנה על מנדיל ביילים במשפט עלילת־הדם בקיוב ובכמה משפ־טים אחרים בעלי גוון ציבורי־יהודי, ושמו נת־פרסם ברבים. אנשים ומוסדות התחילו נוהרים אליו מקרוב ומרחוק.

כאן מן הראוי לציין שפן העורך־דין הקדיש תשומת־לב מרובה ולחם לביטול השבועה המ־יוחדת שנקבעה בשביל יהודים בבתי־דין מסח־ריים, שבועה שהיה בה מן השפלת כבוד ישראל. לשאלה זו הקדיש גם מחקר מיוחד, שפורסם בירחון ״ווסחוד״. כן פרסם אז שורה של מאמרים בעברית ב״השלוח״, ״הצפירה״, ״לוח אחיאסף״ ועוד. וכך הופיע פן כרב, כעסקן, כציוני, כעתו־

נאי, כסופר, כעורך־דין, ובכל השטחים הללו היה פעיל ונאמן לקו הישר של מצפונו.

אחרי המהפכה ברוסיה פעל פן הרבה למען הפליטים היהודים. היה בפעולתו זו המשך הטי־פול ב„מגורשים" משנות המלחמה העולמית הראשונה. בשנות 19—1918 נבחר כסגן־ראש קהילת אודיסה וכציר לכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה בקיוב; כן כיהן כסגן ליו"ר הנהלת העיר. כשעלתה לשלטון היבסקציה, נאסר פן באודיסה כלוחם לאומי־ציוני. עם שחרורו ונסיגת הבולשביקים מהעיר, פרסם פן שורת מאמרים חריפים על מעשי היבסקים והמשיך לפעול כעסקן וכעתונאי.

בשנת 1920 עלה פן עם משפחתו לארץ־ישראל ותפס כאן מקום נכבד בחיי הציבור ובמשפט. לפי סדרי השלטון המנדטורי נבחן ונתאשר לו התואר עורך־דין והחזן כמרצה לשיעורי המשפט הממשלתיים בירושלים; כמו־כן נבחר כחבר בית־המשפט העברי העליון בא־רץ ונתמנה ליועץ משפטי של העיר תל־אביב.

אך פן לא הסתפק בתפקידים אלה והמשיך בפובליציסטיקה. מאמריו נתפרסמו ב„הפועל הצעיר", ב„קונטרס" וב„הארץ", בכולם תבע והטיף בעטו הברוך והשנון. מאורעות תרפ"א שרטו שריטה עמוקה בנפשו; הוא לא יכול להשלים עם העלבון והכאב של האומה והתמסר בכל לבו ונפשו לעבודה הטרדנית של העניינים המשפטיים למעלה מכוחותיו. את רחשי לבו הסוער הביע בגלוי והוא נדרש מגבוה, יחד עם שני סופרים צעירים, לפרסם גילוי־דעת של הצטדקות, אך הוא סירב ולא נכנע.

אישיות גדולה ובעלת נפש עדינה זו התאבקה עד סוף ימיה בעמדה על משמר הלאום והאתיקה החברותית. ביום כ"ו סיון תרפ"ג חדל לדפוק לבו של פן בתל־אביב.

א. ק.

קהילות

פולונה (פולנאה)

פולונה היא אחת הערים העתיקות ביותר בווהלין, השוכנת על הנהר חמיר. בימים רחו־קים, תחת שלטון־הפולנים הקדום, השתייכה למחוז לוצק ובה ישבו כ־12 אלף יהודים, המסחר פרח בה ועניני כללי־ישראל של החבל היו מס־תדרים בתוכה. בגזירות ת"ח—ת"ט התבצרו במבצרה יהודים ופולנים מהחבל ונלחמו בהייד־מקים, אולם לא עמדו בפני צר ואויב והעיר נלכדה ע"י מחנות חמיל. בשחיטה הגדולה ההיא נרצחו כ־10 אלפים יהודים, ובתוכם הצדיק המקובל ר' שמשון מאוסטרופולי. לפי מסורת התאספו 300 יהודים יחד עם ר' שמשון, עטופי קיטלים וטליתות, בבית־הכנסת ועמדו בתפילה עד שהתפרץ האויב ושחט את כולם באכזריות. במרוצת השנים אבדו הרבה פרטים מקורות הימים ההם ואחריהם. בשנת 1864 נתנה הנסיכה לובומירסקה זכיונות ליהודי פולונה והעיר החלה להתאושש ולהיבנות מחורבנה. בספר „פנקס ועד ארבע ארצות" לישראל הלפרין נזכרת פולונה מספר פעמים, כשניתן לה, יחד עם רובנה ומזיריטש, לשלוח נציג להתוודעות ד' ארצות. מעתיקות העיר מראים על שרידי המבצר הישן ואבן גדולה בבית־הקברות הישן, שלפי אגדה השחיזו עליה ההיידמקים של חמיל את חרבותיהם לשחיטת היהודים והפולנים.

בחלוקת פולין, כשפולונה עברה לרוסים, נמ־צאו בה רק 350 יהודים והיא עברה למחוז זוויהיל. ליד פולונה הועברה מסילת־הברזל קיוב—ברדיטשב—דובנה. דבר זה סייע הרבה לפיתוחה וגידולה של העיר ומבחינה אדמיניס־טרטיבית נחשבה לעיירה.

פולונה נמצאת בסביבה טבעית יפה ואדמתה דשנה ומבורכה. סביב לה שדות־בר, שטחי־מרעה, וגני־פרי, שפרנסו אלפי משפחות. תנובת הכפרים היתה עוברת דרך העיירה. מצבה הגי־אוגרפי, גרם לה, לפולונה, שתשמש תחנת־רכבת ומקום־מעבר לכמה ערים וישובים של הסביבה, והתנועה בעיירה ובתחנת־הרכבת היתה חזקה תמיד. במשך הזמן נבנו כמה בתי־חרושת לנייר, לסוכר, לכלי־חרסינה, לבירה, לבורסקות, לקוביות־עץ (לריצוף) ואח'. בצד התעשיה התפתח גם המסחר ופועלים ופקידים לאלפים (בתוכם יהודים) מצאו את פרנסתם סביב התע־שיה והמסחר שבמקום. שלושה בנקים מקומיים פעלו בעיירה לפני המהפכה הרוסית.

בפולונה התקיים בית־דפוס להדפסת ספרים, לפני שנים רבות, בו הדפיסו, בעיקר, ספרות חסידית, שנמנה עם בתי־הדפוס הראשונים בווהלין.

כשהחלה להתפשט החסידות בווהלין ופודול, נעשתה פולונה לאחר ממרכזי החסידות ובה ישבו תלמידי הבעש"ט ר' יעקב־יוסף הכהן ור' יהודה־לייב הנודע בשם „המוכיח", שעשו נפשות לחסי־דות והפיצו את הרעיון במקום ובסביבתו. שניהם טמונים בבית־העלמין הישן של פולונה ב„אוהל" גדול, שעליו היו מספרים הזקנים כל מיני אגדות. מהשושלות שהכו שורש בעיירה, העיקריות היו:

מאקארוב, טריסק, סדיגורה ואח'. החסידים נמ־שכו לצדיקים לשמוע תורה וניגונים והורגשה התעוררות עממית עמוקה בשעת ביקוריהם של האדמורים השונים, שהשפעתם היתה רבה. ובצד החסידים קמו בעיירה אנשי־תורה ודורשי־הש־כלה, שמספרם לא היה גדול אמנם. בין אלה יזכרו: שמואל־אבא פן, שהתישב אח"כ באו־דיסה; א. לודויפול, עורך „הצופה"; סיבירי־א־קוב, הזמר הממלכתי הרוסי, ואח'. מהרבניים בעיירה זכורים: ר' יהושע־קלי, מצאצאי הצ'־נובילים, ר' ברוכל יוסופוב, מנכדי ר' שמואל מקמינקה. אחד הטיפוסים המיוחדים בעיירה היה ר' נחומצ'י, חוקר־קבלה ולמדן גדול, שבילה את ימיו בצומות ונהנה רק מעונג־שבת.

רבנים ידועי־שם ישבו על כסא הרבנות בפר־לונה. בראשית המאה הנוכחית כיהנו בה כמה רבנים: ר' יעקב־שמעון, נכדו של הגאון ר' יעקב־שמעון משפטובקה, שעלה לארץ־ישראל לפני כמאה וחמישים שנה, הוא זקנו של הזמר פ. גורין (נמצא בארץ), הרב ר' אבא, ת"ח מובהק, בעל הבנה רבה בהנדסה, איש־נסיון שהיה מקובל בחוגי הסוחרים כבורר ומכובד על הציבור. נכדו של ר' אבא, מר בן־ציון ארגוב, הוא גזבר עיריית תל־אביב.

ילדי ישראל בעיירה היו לומדים לפנים ב„חדר" ובתלמוד־תורה, אולם בעשרות השנים האחרונות (לפני שהוקם השלטון הסוביטי בעיי־רה) נתקיימו כבר 3 בתי ספר כלליים ממשל־תיים, גמנסיה ובי"ס למסחר. בתלמוד־תורה הוכנסו שינויים יסודיים וכמנהלה הוזמן הד"ר קריינרמן. גם „חדר מתוקן" הוקם בעיירה, דוג־מת החדר בברדיטשב.

בספירות התושבים בפולונה הגיע מספר היהו־דים: בשנת 1847 ל־2647 נפש, וב־1897 ל־7910 נפש. כתום המלחמה העולמית הראשונה מנתה העיירה כ־13 אלף יהודים, בערך.

בראשית צמיחת הציונות נתנו כמה מבני פולונה את ידם לתנועה. מטיפים היו באים ונואמים בעיירה על חיבת־ציון, על הקונגרס ועוד, ועוררו התעניינות מרובה (זכורים ביקורי המטיפים יבזרוב, הרב יוסף למדן ואח'). בפר־לונה הפיצו את מניות אוצר־ההתישבות, מכרו שקלים, אספו כספים ליישוב א"י. בשנת 1912 נתקיימה ועידה ציונית חשאית, שעליה נודע אח"כ לז'נדרמריה הרוסית ונערכו חיפושים ומאסרים אצל אחדים מהמשתתפים בועידה זו. בינתיים הופיעו בעיירה גם מפלגות אחרות: פועלי־ציון, בונד, ס. ס. אך הנוער ברובו היה על צד הציונים. בקהילה הדימוקרטית בשנות 19—1918 היה להם רוב מכריע, ועם זה חלק נכבד בועידה הציונית שהתקיימה בחשון תרע"ח בזוויהיל. מפעילי הציונים היה בית מרמר, בית ציוני מובהק. צבי מרמר היה גם יו"ר הציונים בעיירה ויהודה גרמן המזכיר (כעת גור־אריה, בקרית־ענבים).

במסעיו התעכב ש. אנ־סקי בפולונה פעמים אחדות, באספו חומר היסטורי ואתנוגרפי ופול־קלורי יהודי, סופרו לו אגדות רבות מהמתהל־כות בעיירה. כשעבר גל הפליטים ב־15—1914, מגורשי המלחמה ממקומותיהם שבקרבת הגבול והחזית, גילו יהודי פולונה את מסירותם ודא־גתם לאחים־בצרה. אחרי המלחמה טעמו בני פולונה מהפרעות של אותה תקופה. בימים הק־שים ההם ארגנו יהודי פולוניה הגנה עצמית מזו־ינת, והתושבים הלא־יהודים ידעו לעמוד לימין היהודים להגן עליהם בצורות שונות.

ע"פ דרישת השלטון האוקראיני התגייסו 25 צעירים מפולונה לשירות בצבא והם נשלחו לזוויהיל. בידיעה שהגיעה לעיירה נמסר שכל המגויסים האלה נרצחו ע"י היידמקים בקסרקטין. כשעלה הכורת על זויהיל ב־1919 ובניה התפזרו ביערות ובעיירות הסמוכות, דאגו יהודי פולונה להאכילם ולאספם לבתיהם. והנה באחד הימים, בסתיו 1919, הגיע לפולונה מחנה צבא אוקראיני, שפרע ביהודי פרוסקורוב, עם מפקדו קאטמאיה בראש. בקרב שהיה למחנה זה ליד העיירה רומנוב, נפל בשבי הרוסים היידמק, הקרוב לאטמן גולובה. מה עשה קאטמאיה, אסר שמונה מיהודי העיירה כבני־תערובת ודרש מהיהודים שישלחו משלחת אל הרוסים וישחררו את גולו־בה, ואיים, שאם לא יחזירו את גולובה, יתן חופש־פעולה לקוזקים שלו לעשות בפולונה מע־שה פרוסקורוב. המצב היה קשה ובלית־ברירה נשלחו שלושה יהודים מצוידים ברשיון של קאט־מאיה לעבור את קו החזית על־מנת להחזיר את גולובה. אך שומרי־הגבול הצבאיים לא נתנו לשלושה לעבור והם הוחזרו לפולונה. קאטמאיה לא השלים עם הדבר ודרש שישלחו אחרים בדרך הערות, ושוב נשלחה משלחת (כותב הטורים היה בין השליחים) ותעודת מעבר חפשי ניתנה לשליחים עם פקודה לא לחזור בלי גולובה. הי־הודים היו שרויים בפחד ופנו לשכניהם. והנה נמצא ביניהם איש ס. ס. לשעבר, שכיהן כסגן־ראש ה„ראדא" המרכזית, וויוודה שמו, שהריץ טלגרמות למטה הצבאי הראשי ותיאר את המצב ואת דרישתו הבלתי־הגיונית של קאטמאיה ובי־קש לבטלה. נראה שדבריו הועילו ופקודה דחופה הגיעה לקאטמיה לזוז עם מחנהו לחזית שניה, וכך עברה הסכנה שריחפה על העיירה. בדרך־כלל ניצלו לא־אחת חילות הצדדים הלוחמים של הימים ההם את יהודי פולונה.

בערב פסח תרע"ט כבש הצבא האדום את פולונה. אותו לילה הספיקו החיילים האוקראינים לפשוט ברחובות ורצחו שמונה יהודים, שגופו־תיהם נמצאו למחר בקרבת תחנת־הרכבת. בהל־ווית הקרבות השתתף הצבא האדום על תזמר־

תו. ביום א' בחול־המועד נסוג הצבא האדום מן העיירה ויהודים רבים נהרו אחריו מפחד הצבא של פטלורה. מראה הבורחים והתהלוכה הארוכה של הפליטים הזכירה את ציורו של הירשנברג „גלות". ההיידמקים מצאו את העיירה ריקה כמעט מיהודיה ולא העיזו לנגוע ברכושם, כי היתה זו פקודת האטמן, והשכנים יחד עם היהודים שנשארו במקום שמרו על מה שנשאר בבתים ובחנויות. כעבור שבוע ימים חזר הצבא האדום וכבש את העיירה מידי האוקראינים ואתו חזרו היהודים הפליטים לבתיהם.

הרוחות שקטו לזמן־מה, והנה כעבור ששה חדשים, בשמיני עצרת ובשמחת־תורה, ערכו חיילות בודיוני שחנו בעיירה, פוגרום רוסי, שדדו את החנויות ואף הדירות, היכו ורצחו 40 נפש מישראל (אחר־כך נודע, כי מספר חיילים מה־פורעים הועמדו למשפט צבאי בברדיטשב ונידונו לעונשים קשים ואף למוות, בעד מעשיהם בפולונה.

לא יפלא שאחרי הקורות האלה ונוכח העתיד המעורפל, גברה השאיפה אצל רבים לעזוב את העיירה, ואמנם היו שעזבוה אם בהגירה לאמריקה ואם בעליה לארץ־ישראל. בקביעת הגבול בין רוסיה ופולניה נשארה פולונה בגבול הרוסי. החיים נשתנו בעיירה. אך מעטות היו הידיעות שהגיעו מתקופה זו עד הכיבוש הנאצי־גרמני.

יהודי פולונה נשאו את סבלם תחת עול הגרמנים בשנות 2—1941 כשאר אחיהם בווהלין וברחבי הגולה, עד שהוצאו להורג ע"י הנאצים ועוזריהם האוקראינים. אחרי נסיגת הגרמנים חזרו לעיירה 13 יהודים שהלכו לרוסיה אחרי הצבא האדום. הם מצאו את עיירתם פולונה חרבה ושרופה, ללא נפש יהודית חיה בה.

אוי לנו, כי מקהילה מפוארה כפולונה בת 13 אלף יהודים, שרדו רק 13 נפשות בלבד!

אליהו קריינרמן

הורוכוב

הורוכוב ידועה כקהילה עתיקה של ווהלין *), היא שוכנת על הנהר צ'רניחוב ועל הנחל הקטן הסמוך לה, ונמנתה על מחוז לודמיר. יהודים החלו להתיישב בהורוכוב עוד במאה הי"ז ופרנסתם היתה על מסחר ומלאכות יד. בימים הרחוקים ישבו בהורוכוב רבנים גדולים, ביניהם היה (לפני כמאתים שנה) הרב הנודע ר' אבא'לי. בתקופה יותר מאוחרת כיהן שם כרב ר' רפאל מיזלש, בעל „תוספת שבת" (נצר להב"ח — דור עשירי להרמ"א). רבה של הורוכוב בשנים האחרונות לקהילה היה ר' אפרים אוירבוך, ומשנפטר — חתנו ר' שמואל ריישר. בהורוכוב גרו שנים ר' יצחק'ל דרוהוביצ'ר הנודע בשם „המוכיח" וקברו בבית העלמין בהורוכוב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה החלה הורוכוב לגדול ולהתפתח. השלטון הפולני הכריז עליה כעל עיר־מחוז ומוסדות ממשלתיים הוקמו בה, המסחר פרח בה והמצב הכלכלי בה היה משביע רצון.

בתקופת מלחמת האזרחים באוקראינה, כש־

*) בספר „פינקס ועד ארבע ארצות לי. הלפרין עמ' 447, נזכרת הורוכוב כמקום של אספת „ועד ארבע ארצות", שעמדה להתקיים שם (תתמ"א).

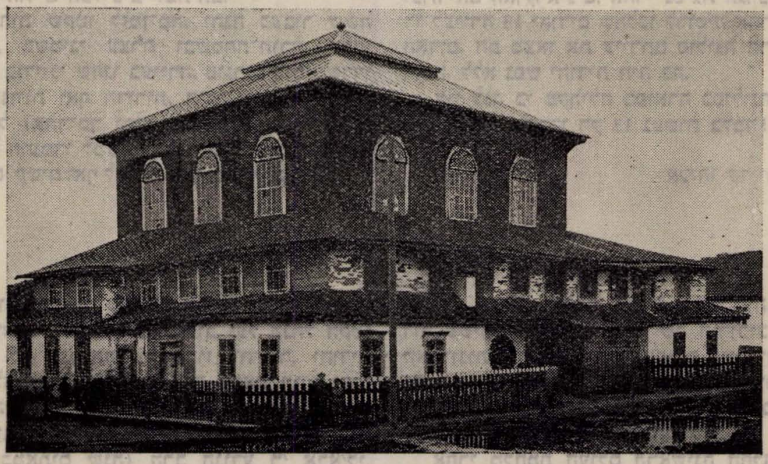
מראה רחוב ראשי בעיירה הורוכוב

סכנת פוגרומים ריחפה על היהודים, התארגנה בהורוכוב הגנה עצמית חזקה של יהודים שכל הנוער השתתף בה, ובראשה התיצב יוסי אייזן. הגנה זו מנעה פגיעה ביהודי הורוכוב וסיכלה כל מזימה שחרשו צוררים ושודדים על היהודים.

בימים ההם התעוררו כמה צעירים לאומיים והחלו ללמד ילדים וילדות את השפה העברית. הפעילים בין אלה היו שמחה פרלמוטר וזוסיא זק (כעת נועם זכאי — בארץ), וכך נסללה דרך ליסוד בית־ספר עברי של „תרבות" במקום. בבית־הספר היו שמונה כיתות והוא קלט כמעט את כל ילדי הורוכוב ונוצרה אוירה עברית־לאומית חזקה. המנהל הראשון של בית־הספר היה שמואל ברונשטיין ואחריו — עמינדב יוסיליביץ, עד עלותו ארצה. ליד בית־הספר התקיימה הספריה המקומית לעברית ואידיש, שהיתה מוסד חבורתי חשוב.

אז קמו בהורוכוב אגודות ציוניות לזרמיהן: „על המשמר", „עת לבנות" (של הציונים הכלליים), התאחדות, צ"ס, החלוץ והחלוץ־הצעיר. בתקופה יותר מאוחרת הופיע גם בית"ר, אך הוא לא השתרש בעיירה. גם קומוניסטים נראו ברחוב היהודי, והם יחד עם גרורייהם גרמו לעתים דאגות לציונים, שהשפעתם היתה רבה בכל שטחי החיים בהורוכוב, והם הקיפו את כל שכבות העיירה. בראש ההסתדרות הציונית בעיר עמד יעקב חומש (ציוני כללי אז, כעת באר), הוא גם כיהן כסגן ראש־העיר ועמד בראש „תרבות" ועוד. גם בבנק העממי היהודי, שהיה מוסד לאומי כללי, רוכזה כל ההשפעה בידי הציונים. בבחירות השונות שנערכו בפולין, כשהיהודים התאחדו עם המיעוטים הלאומיים, היתה האיניציאטיבה בהורוכוב בידי היהודים, קרי: הציונים, כי כל העיירה היתה נוטה לציונים, ובצדק ראו את הורוכוב במרכזים כ„עיר ציונית". מהראוי לציין שאעפ"י שיהודי הורוכוב היו מסוג „מעמד בינוני", היו נוטים להשקפות הדור הצעיר והיו מושפעים מרוחה של ארץ־ישראל העובדת.

בהורוכוב התארגן קבוץ־הכשרה וחלוצים היו באים לקבוץ שמנה תמיד 60—70 חבר, ורבים ממנו עלו ארצה.

בית־הכנסת הגדול בהורוכוב

בשנת 4—1933, כשגבר הקורס של הממשלה הפולנית לדחוק את רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות, נוסד בהורוכוב בית מסחר פולני גדול לכל מיני סחורות, שפגע קשה בסחרם של היהודים והמצב החמרי שלהם נתערער.

בעיירה עמד בית־כנסת גדול ישן (נבנה בשנות ה־80 למאה שחלפה). היה זה בנין עץ גבוה, מצופה פח עם כיפה, שנבנתה ע"פ תכנית מהנדס מקיוב, ע"י ר' מרדכי צימרמן מעסקני העיירה. בשנים האחרונות נמצא פנקס חברה קדישא שהחלו בו לפני 120 שנה, ובשער הפתיחה רשם הרבי מטריסק את דברו וציין שהפנקס בא במקום הפנקס הקודם שנגנב והחרים מראש כל מי שיעיז לגנוב פנקס שני זה.

על מספר היהודים בהורוכוב: בשנת 1765 היו בה 142 יהודים ובכפרים הסמוכים לה — 39 נפש; בשנת 1847 — 1964; בשנת 1897 — 2571; וב־1931 — 4500 (בתוך אוכלוסיה כללית של 8000 נפש).

והנה ירדה השואה על הורוכוב היהודית: בכיבוש הגרמני העבידו את היהודים המוכשרים לעבודה בבתי־הבורסקות שהרוסים יסדו לפניהם במקום, חילקו אותם לשני מחנות בשני גיטאות ולסוף, סמוך לראש־השנה תש"ג הוציאו אותם להורג בצורה ברוטלית. ברור שללא עזרת האוק־ראינים לא היו יכולים הנאצים לבצע את תכניתם בשלמות. רק מעטים וספורים ניצלו בברחם ליערות או במצאם מחסה אצל כפריים, וכמעט כל אלה הגיעו כבר ארצה.

ברוך צימרמן

אוליזרקה

אוליזרקה, מושבה חקלאית יהודית קטנה, החבויה בין יערות בסביבה של ביצות, ראשיתה בשנת 1849. אז החלו ראשוני מתישביה, שמס־פרם היה 60, להתישב על שטח של 144 דיסיא־טינות. והקלות ניתנו למתישבים אלה במסים, בשירות לצבא ועוד. אך העזרה הזעומה שניתנה להם לא איפשרה קליטה יסודית, וכמחציתם לא החזיקו מעמד והתפזרו. בשנת 1872 נשארו במקום 32 משפחות בלבד. רק במרוצת הזמן התבסס קמעה־קמעה הישוב היהודי במקום ואז גם קמה קהילה יהודית במושבה. ב־1898 מנתה כבר אוליזרקה 254 נפשות.

בזמן הראשון עסקו בני המושבה במחצבות־אבן ואחר עברו לחקלאות. כל בני המושבה היו יהודים, מלבד „גוי של שבת" שתפקידו היה לשרת בבית־הכנסת בשבתות ובחגים, ובני־ביתו עסקו בחליבת פרותיהם של היהודים... בשנים האחרונות — תחת שלטון הפולנים — התמחו רבים מיהודי אוליזרקה בעבודות בנין, טייחות, נגרות וכד' והיו יוצאים בחדשי הקיץ לערים הסמוכות כדי להרויח, ונשארו שם עד ראש־השנה. הנשים היו עסוקות אותה עונה באיסוף גרגרים ביערות. — והמושבה היתה כמעט מתרוקנת מאדם.

אדמת אוליזרקה היתה שמנה וברוכה. למת־ישבים היו פרות וסוסים. לחם, תפוחי־אדמה, ירקות, חלב ותוצרת־חלב לא חסרו להם, והם חיו להם בנחת חיי־אכרים ממש. בתי־המגורים היו בנויים מלוחות מסוידים ומכוסים גגות־קש. רק בתים בודדים יסודיים היו במושבה. ביום ששי בשבוע היו הנשים סוחבות חול צהוב ממר־חק, כדי לפזר על הרצפה לכבוד שבת וכן חימר למריחת פי התנור, בו הוכנו החמין לשבת.

הדיין בעיירה היה הרב ר' מרדכי־דוב וייס־בלט, ת"ח ועסקן (הוא אביו של מר יעקב בר־מדות בת"א). משעבר לוולדניק ואח"כ לז'יטו־מיר לכהן כרב, ישב במקומו כדיין השוחט המ־קומי ר' שלמה, יהודי בעל תואר ובעל קול ערב, שהיה מראה את כוחו בעיקר בתפילות „הימים הנוראים", בזמן שלעיירה הגיעו הישוב־ניקים" מליסקי והסביבה, ששם לא היה אפילו „מנין". אז היה ר' שלמה השוחט שופך שיחו לפני רבון העולם וקולו קורע את הלב. בכיות ויללות קורעות־לב הגיעו אז מ„עזרת נשים", ואז געו בבכיה גם הגברים, בעיקר האורחים, שדמעות רותחות טפטפו מעיניהם טפין־טפין...

חיי־עוני חיו האנשים בכל ימות השבוע, לחמם צר ובגדם קרוע, אך משהגיעה שבת, לבשה העיירה צורה חדשה, צורה של חג, והש־כינה היתה שורה בכל פינה. מעדני שבת היו על כל שולחן, והנשים טרחו הרבה בהכנת כל אלה.

בתקופת השלטון הפולני הייתי שנתיים מורה לעברית בעיירה זו. היו אלו שנות געגועים עזים למולדת, חיבה לציון ולכל אשר בה, ואת אלה השתדלתי להחדיר בלב ילדים תמימים. בית ספר לעברית היה ב„עזרת נשים", ומלבדו היה בית־ספר ממלכתי „שקאלא פאושעכנא". כששים תלמיד, בנים ובנות, ביקרו בבית־הספר, כשפניהם צנומים ותלבושתם דלה, מהם אף יח־פים — בעיקר בקיץ. ספרים לא היו בידי כל אחד, מלבד סידורי־תפילה ומחזורים לפני החגים. אך אלה צמאו ללימודים, וחשקם היה עז לשאוב מבאר ההדות. זוכרני שבפורום חג־השבועות, שעה שלימדתי לתלמידי את ה„אקדמות" בנוסח ובניגון המקובל, היו מתאספות על ה„פריזבעס" נשים ומאזינות למנגינה הערבה.

נחל קטן היה בעיירה. מימיו בדולח, ורק מתי מספר, בעיקר הצעירים, רחצו בו, ואילו המבוגרים הסתפקו בבית־המרחץ מערב־שבת לערב־שבת.

בפורים היה הנוער מציג הצגה בבתים ומבקר מבית לבית וזוכה לשי פורימי; ואפילו השקץ, רומאן, היה משתתף עם היהודים ושר באידיש. ובסוכות היה השמש מסתובב עם אתרוג אחד בבתי העיירה ומאפשר לכל נשי העיירה לקיים את המצוה יחד עם הגברים.

בי"ד באלול הובלו כל יהודי אוליזרקה, הט־הורים והתמימים, לסוחובולי ושם הושמדו יחד עם יהודי רפלובקה והסביבה, ע"י המרצחים הגרמנים והאוקראינים.

דמויות נפלאות, אצילי־נשמה וטהורי־רוח, יקרי־נפש וענוי־עולם. אחד־אחד הם עוברים במחשבה כבני־מרון והלב מתפלץ.

תהיינה נשמות קדושות אלו צרורות לעולם בתוך צרור החיים של קדושי ישראל מדורי־דורות.

יעקב ווינר

דרושקופול

סמוך לגבול גליציה במחוז לודמיר, עמדה העיירה דרושקופול, השם הקדום של המקום היה „זשורבניק, אך לאחר שעבר לרשות הרוזן דרוצקו־לובצקי, קרא את שמו עליו „דרוצקו־פול" („פול" — עיר ביוונית). עיירה דלה כל השנים. ממנה עד קו הגבול של גליציה 3 ק"מ, עד לודמיר כ־50 ק"מ ועד לוצק כ־60 ק"מ. משערים שבזמן חלוקת פולין נקבע הגבול בין אוסטריה ורוסיה באמצע השטח שבין העיירות סטוינוב מזה ומצד דרושקופול מזה ובתוך העיירה נבנה קסרקטין גדול בשביל חיל המשמר של הגבול. קסרקטין זה על חייליו משך יהודים מהכפרים הסמוכים, שפיתחו שם מסחר זעיר ובמשך הזמן פתחו חנויות סביב הקסרקטין וגם בתוכו, וכך התרכז שם ישוב יהודי וקמה העיירה. בעל האחוזה, ין זגורסקי, שהיה בעל הקרקע של העיירה והסביבה, דאג ליהודים שנקלטו במקום ובנה להם בית־כנסת גדול.

לפי מסמכים נמצאו בדרושקופל בשנת 1847 — 611 יהודים, במפקד של 1897 — 870, ואילו בשנת 1935 העריכו את מספר היהודים בעיירה ב־1000 נפש. בימים הרחוקים היו, כמעט כולם, חסידים של המגיד מטריסק, רבי יעקב־לייב, האדמו"רים מאוליסק, קוניב, אוליק וסטולין, וכן של רבי של בעלי־מלאכה מלוצק. בשנת 1908, אחרי פטירתו של הרב הזקן ר' נח, פרצה מחלוקת בשל כסא־הרבנות. המגיד מטריסק מינה מצדו בתור רב לעיירה את ר' פנחס ווינר, וחסידי בלז—אוליסק הביאו להם רב שני, את ר' שמואל־הרש מגליציה. אולם לא ארכו הימים ור' שמואל־הרש הורחק מהעיירה, בגלל התנגדות לו ומלשינות לפני השלטונות, ואז הכתירו עליהם חסידי גליציה את ר' איצ'ה־מאיר כרב. אחרי הרבנים האלה כיהנו בעיירה בכתר רבנים ר' אהרון ינטיס מחסידי טריסק, שהיה יליד המקום וחתנו של ר' שמואל־הרש, והרב ווליצ'ר, מצד חסידי בלז. שניהם נוספו בהשמדת הקהילה ע"י הנאצים.

דרך דרושקופול, שהיתה עיר־ספר, עברו בראשית מאתנו אל מעבר הגבול הרוסי, מהגרים שונים ונרדפים ע"י שלטון הצאר מטעמים פוליטיים, והנוער ספג מהם מהתסיסה המהפכנית של אותם הימים. החלו לשוחח בעיירה על שאלות צבוריות, נמצאו נערים שיצאו ללמוד בבתי־ספר כלליים בערים, והיו שנדדו לישיבות, והיתה התעוררות כללית בקרב הנוער המקומי.

כאמור היתה דרושקופול עיירה עניה, רוב היהודים התפרנסו ממסחר זעיר, מקניית התבואה ותוצרת אחרת של הכפרים בשביל סוחרי אוסטריה. והנה פרצה המלחמה העולמית הראשונה והעיירה נמצאה במשך 3 שנים בכיבוש האוסטרי־גרמני. בהשפעתם של בן העיירה אלעזר הוכברג, משורר ובעל כשרון, שחזר מאמריקה, ויוסף ספרא, המורה הראשון לעברית בדרושקופול, התחיל הנוער להתארגן ונוסדה אגודת תרבות, „אידישער קולטור־נציונאל בילדונגס פאראיין", בה לקחו חלק כל חוגי הנוער המקומי. מפעלה הראשון של האגודה היה יסוד ספריה כללית לעברית ואידיש. כאמצעים לספריה שימשו הכנסות הנשפים וההצגות של להקת חובבים מקומית, שבראשה עמדו אלעזר הוכברג ואליעזר כץ. לא ארכו הימים ופרצה פלוגתא מתוך קנאת־שפות בשאלת הזמנת ספרים, והאגודה התפלגה, ובעקבותיה ארגנו הציונים אגודת

המורים, העסקנים והתלמידים הראשונים של ביה"ס העברי בדרושקופול

דוברי עברית שנעשתה ל„אגודת צעירי הציר־ נים". אגודה זו הקימה ספריה עברית־ציונית וביזמתה נוסד בית־הספר העברי העממי בעיירה, שמנהלו הראשון היה בנימין פלומנבוים, בן הרב מלוצק, ונספח לרשת בתי־הספר של „תרבות".

לאט לאט פשטה הציונות בעיירה וכבשה את כל הלבבות, גם האבות שהביטו בביטול על הבנים בשטח זה, השלימו עם דרכי הנוער והחלה עליה לארץ־ישראל. בשנת 1920 עלה ארצה אברהם הירשפלד, כחלוץ ראשון מדרוש־ קופול (כעת בדגניה), ולאחר שנה עלו צבי ינטיס־ינאי, יעקב לינדין, מרדכי גוז־תנחומא וישראל ווקמן. ב־1924 עלו ארצה הח"ח: חנה גוז, צפורה גיהר ואליעזר כץ, ומאז נמשכה עלית חלוצים עד 1939. מספר בני העיירה בארץ הוא 112 המהווים 12% מיהודי דרושקופול.

ביזמתו של הח' אליעזר כץ התארגן בעיירה עוד ב־1922 „החלוץ", הוקמו נקודות הכשרה באחוזות יהודיות בגליציה וחלוצים מכל פינות פולין באו לקבל שם הכשרה. פעולה זו היתה גרעין לקיבוצי־ההכשרה בקלוסוב ועוד.

כתוצאה מהסכם רוסיה וגרמניה בסוף 1939, שלטו הרוסים בעיירה עד הכיבוש הגרמני בשנת 1941. העבידו הגרמנים הכובשים את יהודי העיי־ רה בעבודות ובדרישות שונות, שלא תמיד יכלו לעמוד בהן, והעמיד מתוכם ועד יהודי לתו־ עלתם, ואח"כ ריכזו אותם ואת יהודי הכפרים הקרובים בגיטו בתוך העיירה, ולסוף הוציאו את כולם להורג ביום כ"ו אלול תש"ב ליד הבורות שנחפרו על ידי עצמם בפקודת הנאצים. במכתב מרוסיה מאת ווזה, אחד הניצולים מההשמדה, שביקר בדרושקופול, ב־1949, נמסר: העיירה עומדת חרבה, נפח אוקראיני הוביל אותו אל מקום קבר־האחים הגדול וסיפר שהיהו־ דים הובלו בקבוצות אל מקום ההשמדה, תחילה הזקנים, אחריהם הילדים ואח"כ הנשארים. האד־ מה נשמה עד שהאכרים ערכו מדורה על התל.

כך נכחדו יהודי דרושקופול ע"י הנאצים ועוזריהם ביום המר הנ"ל.

צ. גיהר, א. כץ, צ. ינאי

אוסטרופוליה—אוסטרופול

(המשך)

כאמור בפרק ראשון היתה העיירה אוסטרו־ פוליה מפורסמת בגדוליה בכל הדורות. דור דור וחכמיו, ולא פעם נדמה, כאילו יד ההשגחה היתה בבחירה המכוונת של האישים הדגולים לדורו־ תיהם, למען יהיו לעזרה להמונים לעת מצוא.

הראשון בשרשרת־אישים זו היה הגאון וה־ מקובל ר' שמשון, הנודע בשם ר' שמשון מאוס־ טרופוליה, אשר חי במאה הי"ז ונהרג בפולנאיה בידי הקוזקים של חמיל, שכבשו את העיר בשנת 1648. אישיותו של ר' שמשון עטופה עד היום באיצטלה של תעלומה רבה, ורק כמה פרטים קלושים ידועים מחייו הצנועים, מלימודו וממותו הטרגי על קידוש השם. מלבד גדולתו של ר' שמשון בספרו החשוב שפרסם וידייעתו העמוקה בתורת הקבלה, מציינים את מסירותו הרבה לקהילתו ואהבתו העמוקה לישראל.

ואם בשטח התורה והקבלה היתה גאותם של בני אוסטרופוליה על ר' שמשון ובשטח הבדיחה על ר' הרשל'ה הבדחן, אשר יהודים שאבו ממעינו הצלול חכמת־חיים מעשית, הנה קמו להם במרו־ צת השנים מנהיגי־קהל ואנשי תורה ומעשה שהטביעו את חותמם על חיי קהילתם.

אחד מאנשי סגולה אלה היה ר' אברהם'קי נחומזון ששמו יצא בכל המחוז ומעבר לו, היה עניו ושפל־רוח, אוהב תלמידי־חכמים ומוקיר רבנן, מתקרב לאנשי „עמ"ו ומפרנס עניים בידו הנדיבה. לא מעטים מבני אוסטרופוליה התפרנסו ממנו. הוא בנה לו בית־כנסת על יד ביתו והוא מחזיק מנין בשכר ותומך בנצרכים ע"י כך. וכך עומד ר' אברהם'קי הנדיב ועוסק בעניני קהי־ לתו. ולא אחת היו הקהילות הסמוכות מקנאות באוסטרופוליה, שנתברכה באיש כר' אברהם'קי.

מי ימנה את גדוליה של קהילת אוסטרופוליה בימים הרחוקים? אגדות מאגדות שונות רק־ מו יהודי אוסטרופוליה מסביב לר' אברהם'קי ולדומים לו שחיו ופעלו בעיירתם במשך הדורות.

מעסקי היהודים נבנו גם השכנים הגויים, מי מהובלה, מי משרות ומי מעבודה, וע"י כך קנו לעצמם ר' אברהם'קי ואחרים שם טוב גם ביני־ הם, והם ברכו את היהודים מפרנסיהם ונוצרו יח־ סים טובים בין הגויים והיהודים. וכשבאו ימי הדמים של חילות פטליורה, היתה האוכלוסיה האוקראינית מגן ליהודי אוסטרופוליה; אך לא היה ביכלתם למנוע את הפרעות שערכו חיילי בודיוני (הגנרל הרוסי) בשנת 1919 ביהו־ די אוסטרופוליה, עת שנשחטו שלושים יהודים ביניהם אנשים ידועי־שם. כן נפצעו אז רבים ע"י הפורעים ורבים אחרים עזבו את עיירתם בעי־ רום ובחוסר כל. מ־3500 יהודים שמנתה קהילת אוסטרופוליה מקץ המלחמה העולמית הראשונה בשנת 1918 נשארו לפי הספירה האח־ רונה של 1923 — רק 1300 נפש, כי רבים ברחו והגרו, והעיירה התרוקנה כמעט מיהודיה. במצב זה ירדו גם החיים הצבוריים והכלכליים בעיירה.

ד"ר מתתיהו (מוני) קניז'ניק

קוניב

עיירת־גבול בין רוסיה ופולניה אחרי מלחמת העולם הראשונה. מקומה על הנהר הורין, במרחק 40 ק״מ משומסק במחוז קרמניץ. בחלוקת פלך ווהלין בשנת 1920 נשארה קוניב בגבולות רוסיה המועצתית וההורין שימש קו גבול שסגר על האזור הרוסי. לפנים, בימי שלטונם של הצארים, חיו בעיירה כשלוש מאות משפחות יהודיות, רובן לא מבוססות, כמו בשאר עיירות ווהלין, חלק בעלי־מלאכה וחלק חנונים, ורק בודדים נחשבו לאמידים. שקטים היו אז החיים הצבוריים והכלכליים, דור בא ודור הלך, אך רוחה המשכילית של קרמניץ הסמוכה היתה מורגשת בהרבה מקרים. הצדיק ר׳ יוסילי ספרד, מגזע האדמו״ר ר׳ אלתר ספרד מאוסטראה, שהתגורר בעיירה בראשית המאה העשרים, עבר בימי המלחמה (לערך 1914) לאוסטראה ובשנת 1916 נדד לאודיסה, שם נפטר. בנו ר׳ אברהמלי ישב זמן־מה בקוניב וממנה נדד לגור בברוקלין (אמריקה), ואעפ״י שחלק מבני המקום היו חסידים, היתה השפעת רוח הזמן די מספיקה לפתיחת חדר מתוקן של עזרא רוזנשטרום בשנת 1909. למעלה משלושים ילד למדו בחדר זה עברית בעברית, ובתחילה היו הילדים סופגים את הלימוד העברי ואת רוח הלאום, אך גורמי הזמן והמלחמה שפרצה בין הרוסים והאוסטרים, חיסלו את ההתחלה הטובה הזאת. כל השנים קיבלו ילדי קוניב את חינוכם המסורתי בחדרים אצל המלמדים ר׳ אייזיק, ר׳ יעקב־ליבס (רשיש), ר׳ פסי מלמד ואחרים ואם לא יצאו מהם למדנים, מכל מקום ידעו תורה.

מ„פני״ העיירה נחשבה משפחת קריינדל. בניה המשיכו בדרכי אמם אשת־החייל, והתברכו בהם. הם היו גם עשירים וגם נדבנים לפי מושגי העיירה בימים ההם. הנוער היה נמשך אל הכרך, כרגיל, והיו שקנו חכמה בקרמניץ ובערים אחרות.

שני בתי־קברות היו בקוניב, האחד נחשב לעתיק וגבל עם בית־הקברות של הנוצרים. לפי מצבות שבבית־עלמין זה יש לקבוע שהעיירה מנתה מאות שנים, ולא מעטות הן האגדות שהתהלכו על הדורות הקודמים, על הנס עם המת, על הצדיק ועוד.

בשנת 1918 משלו בקוניב חילות הגרמנים שחנו באוקראינה. אחריהם היתה העיירה נתונה לפחד הכנופיות האוקראיניות שעברו בסביבת קוניב. שלטונם של הרוסים נפסק ב־1941 כשהופיעו צבאות הנאצים ויהודי העיירה שועבדו ונהרסו עד היסוד, עד שלבסוף הוצאו להורג וגורלם המר הוא גורל כל יהודי ווהלין שנפלה שדודה לפני צר ואויב.

(סוף יבוא) פינחס רשיש

לודויפול

היהודים הכירו את העיירה לודויפול בשם „סלישץ׳ גדול״. עצם השם לודויפול ניתן לעיירה על שם בעליה מלפני מאות בשנים, לודויק מפולין, שהיה מפורסם בזמנו והרבה אגדות מסופרות עליו. עיירה זו עמדה לפני כ־150 שנה בקרבת הארמון הפולני העתיק, שבמרחק 2 קילומטרים מהעיירה, וכנראה היתה אז זעירה. קרוב לודאי שאחרי שריפה גדולה הועתקה למקומה הנוכחי. כעת עומדת העיירה במרחק 30 וירסטאות מקורץ, בדרך המובילה להושץ והלאה לזווהיהל. היהודים שהיוו את רוב האוכלוסיה הכללית של 1428 תושבים). אחרי זה רבו היהודים בעיירה, ובימי השלטון הפולני (1920—1939) הגיע מספרם ל־1700 נפש.

בתקופה האחרונה התפתחה בלודויפול פעולה ציונית ותרבותית ענפה. בית־הספר „תרבות״ חינך דור עברי לאומי וכ־90% מהנוער דברו עברית ורוח לאומית שלטה בעיירה. גם הדור הישן נמשך אחרי הצעירים, ועל זה יעידו אספי הכספים לטובת הקרנות. שני בניינים יפים הוקמו בכוחות הציבור בשביל בית־הספר העברי, התקיימה בו גם ספריה, ומרצים היו באים לבקר בעיירה.

פלישת הגרמנים לחבל ווהלין בשנת 1941 שמה קץ למהלך החיים היהודיים השקטים בעיירה זו. בפעולות ההשמדה של היהודים לא פסחו גם על יהודי לודויפול. כותב הטורים האלה היה עד למעשי הזוועה בלודויפול, והשתלשלות העניינים בימיה האחרונים של העיירה: בי״א אלול תש״ב (1942) רוכזו כל יהודי העיירה בשטח המגרש הצבאי שליד העיירה. במרחק מה מן היער. מעבר לגדר המגרש החלו לחפור בורות גדולים, שעוררו חשד במרוכזים, ובשעה 6 לפנות ערב הופיע קצין גרמני והודיע שמחר ב־6 בבוקר יוצאו כולם להורג. ההודעה נמסרה בנוכחות חברי היודנראט, ואף הם נכלאו במגרש. ברור היה שהקץ בא, אך נמצאו מאמינים שחיכו

לנס. ההמון נרדם, אך בודדים לא השלימו עם המחשבה ללכת לקראת המות כצאן לטבח ועם אשמורת הבוקר טיפסו אחדים על גדר התיל ונמלטו תחת מטר יריות אל היער. כשמונה מאות איש נרצחו באותו בוקר ע"י השוטרים האוקראינים, — שליחי הנאצים, מלבד מספר גדול הרוגים ברחובות העיירה שנקברו ברחובות ללא אבחנה. הנרצחים הושלכו לשני הבורות שנחפרו, גברים לחוד ונשים עם ילדים לחוד. הד היריות הגיע אל היער, במקום שהחלו להתאסף הניצולים, שמספרם הגיע ל־35. אך בפערות פרטיזניות נהרגו רבים מהם. מתוך אלה שברחו עם הצבא האדום לרוסיה ומבין הניצולים בעיירה הגיעו כבר שבעה אנשים לארץ, ואלה הם: גיטרמן יוסף ואשתו מלכה עם ילד — יונה בוקובסקי, יהודה רבר ואחרים.

אחרי השחרור מעול הנאצים חזרתי לעיירה ולא מצאתי בה כל נפש יהודית חיה. תל־חרבות, שרידי אודים. גם הכפרים שמסביב לעיירה נהרסו בתגרות והתנפלויות של אוקראינים ופולנים ולחדויפול נמחקה.

יום הזכרון ליהודי לודויפול הוא י"ב באלול תש"ב.

יהודה רבר

ורקוביץ

העיירה ורקוביץ נמנית בין הישובים העתיקים של וההלין. בתקופה שקדמה לחלוקת פולין נחשבה על מחוז לוצק והרוסים קבעוה במחוז דובנא המרוחקת 18 וירסטאות ממנה.

כפי שנראה ממפקד האוכלוסין משנת 1765, נמצאו אז בעיירה 70 משפחה ובתוכן 322 יהודים. בשנת 1778 הגיע מספר היהודים ל־81 משפחה וב־1787 — 91 משפחה. האוכלוסיה היהודית בעיירה הלכה וגדלה ובמפקדים האחרונים מנתה 847 יהודים בשנת 1847, 1199 בשנת 1897, ובשנות השלושים למאתנו כבר היו בה 1500 יהודים, בערך.

מצד אחד היתה העיירה מאוכלסת רק יהודים, פרט לשתי משפחות צ'כיות ומשפחה אחת אוקראינית, אולם מצד שני עטרוה ארבעה ישובים של לא־יהודים. הנהר סטובלקה הפריד בין העיירה לבין הכפר האוקראיני בדרך העולה לדובנא.

יהודי המקום עסקו במסחר ובמלאכת־יד, בי־חוד הצטיינו במסחר התבואה ובשנים האחרונות גם בסחר העץ. בעיירה נמצאו שתי טחנות קמח וארבעה בתי־בד. אך כדרך העיירות הקטנות מקור חשוב לפדיון ופרנסה היוו הירידים שהתקיימו אחת לשבועיים.

רוב יהודי ורקוביץ היו יודעי תורה ובקיאים בש"ס ופוסקים. מוסדות ציבור שונים היו קיימים בעיירה, כגון: חב' בקור חולים, גמילות חסדים, פדיון שבויים, הכנסת כלה ונוסף על אלו גם חב' משניות וחב' ש"ס, לא חסרו גם יהודים שידם רב להם בחכמת הקבלה.

יהודי העיירה נחלקו לחסידי טריסק וחסידי אוליק. פעמיים בשנה היו הרביים פוקדים את חסידיהם, ויש לציין לשבחם שחסידי טריסק השתתפו בשמחת האוליקאים וכן להיפך.

בשנים האחרונות ישב על כסא הרבנות הרב ר' שמואל רוטנברג, איש יפה־תואר ומופלג

אגודת בית"ר בשנת 1935 בורקוביץ

בתורה ובחכמה. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דורש. רבנים מיוצאי חלציו ישבו בכמה עיירות וערי הסביבה. בנו הבכור ר' משה־יוסף היה רב ברובנה ובנו השני הרב ר' חיים ברדזיביל. נכדו ר' שמואל־משה־אליעזר — רב ורב מטעם ברובנה, נכדו ר' דוד ב"ר חיים — רב ברדזיביל ונינו ר' דוד ב"ר שמואל־משה אליעזר — רב בקליבאן. חתנו ר' אליעזר לוין היה רב בלוצק. על כסאו של הרב ר' שמואל הזקן ישב אחריו חתנו הרב ר' מאיר־חיים שוחט מסטפאן, שנפטר שבועיים לפני השואה.

החינוך בעיירה היה מסורתי כל השנים, אך זו יתד ופינה ל„חדר המתוקן" שמוריו היו: ליפא סודוביצר, נחום קרמר, יצחק גרושקא ושמואל גורודיצר, בני אלכסנדריה *), ויצחק גל־שטיין איש ורקוביץ.

בשנות המלחמה הראשונות נוסד בעיירה בית ספר עברי ל־40 ילד מחוסרי אמצעים ע"י חברות מתנדבות. לא רק ההוראה ניתנה בו חינם, אלא גם ספרים, מחברות ונעלים. בית ספר זה נתמך בחלקו גם ע"י הועד הציוני המקומי.

בשנת 1919 נפתח בורקוביץ בית ספר מיסודו של „תרבות" ולמדו בו 150 ילד. חלק מחניכי בית ספר זה נמצאים בארץ. יושב ראש ועד

חברי „החלוץ" בורקוביץ בשנת 1932

בסוף המאה הי"ט החלו רוחות חדשות מנשבות בעיירות ווהלין וגם על ורקוביץ הנידחת לא פסחו. יחד עם רעיון חיבת ציון ירד עליהם בולמוס של השכלה. בין אלה ש„נתפשו" להשכלה יש לציין את האברך בן־ציון קופיט, שו"ב לפי אמנותו, שהיה משתתף בסתר בכל פעולה תרבותית וציונית. הרוח החיה בשטח הפעולה הציבורית והציונית היה ישראל לין, שהיה מכנס במרתפו של בית זייף את כל הנוער המקומי ומרצה לפניהם על דברי ימי־ישראל, על חיבת ציון ובכלל על כל השאלות שניסרו אז בעולם היהודי. הוא יסד בשנת 1906 את הספריה העממית שהשתמשו בה רוב תושבי העיירה לרבות תלמידי בית הספר.

עבודת הנוער במחתרת עשתה את פעולתה ועוד בראשית המאה הנוכחית החליטו מספר הורים: יעקב ספיר, פייבל וינוקור, משה לובשיס ויצחק בורקא, להזמין את הצעיר אברהמ'ל וקס להורות לבניהם עברית בעברית. מהתחלה צנועה ההורים היה הרב מאיר־חיים שוחט. בביה"ס היו 4 מורים ללימודים העבריים, המורה שפונברג לשפת המדינה וללימודים כלליים ור' פסח גלמן מלמד גמרא. הנהלת המוסד היתה בידי כותבת הטורים האלה. עם כניסת הבולשביקים לעיירה היתה ראשית פעולתם לסגור את בית הספר העברי. העבודה הציונית נשתתקה אז לזמן־מה.

בימי מלחמת האזרחים באוקראינה נערך שוד החנויות בורקוביץ ביום 9 בדצמבר 1919 ע"י חיילים אוקראינים.

בשנת 1920 נוסד החלוץ הכללי ובסוף שנה זאת עלו ראשוני החלוצים ארצה: מיכל סליבקה, פנינה פינהוז, יעקב ותמר ברסמן. כל בני העיירה וגם נוער מהסביבה התכנסו בבית־המדרש לאסיפת פרידה בהשתתפותו של הח' מלכין שהוזמן במיוחד לכבוד המאורע.

ההסתדרות הציונית הכללית היתה המושלת

*) שלושת האחרונים נמצאים בארץ.

ברחובה של ורקוביץ. חברי הועד היו: יעקב ספיר יו"ר, משה שורצמן, וולף בנדר מהמבוגרים ומהנוער מנחם שיינבין ושרה לובשיס (מזכירה).

הציונים בורקוביץ התארגנו תחילה בהסתדרות אחידה, אך נפלגו במשך הזמן ובבחירות לקונגרס כבר התחרו ביניהם: על המשמר, עת לבנות, מזרחי, דרור ו„התאחדות". בשנת 1925 היה מורכב הועד הציוני מד"ר באט, משה שורצמן — כלליים; ו. ולדמן — התאחדות; ישראל לין — מזרחי; אהרן זמודזין, לנטשנר, בנדר — שמאליים. כל הסיעות עבדו יחד בהרמוניה שלמה. התקיים גם ארגון „בית"ר" חזק, הדות לשמריהו ספיר שהיה מקובל בעיירה. מחברי הארגון יש לציין את: האחים וואוע לובשיס, אברהם ומאטי לובשיס, ישעיהו שטיבלמכר ושמואל בורקא (כעת בארץ) ואח'.

למרות מצבם החמרי הירוד של יהודי ורקוביץ בשנים האחרונות תחת שלטון הפולנים, לרגל עומס המסים הכבד, רקמו הזקנים את מסכת חייהם המסורתיים והסתגלו למצבם הקשה, והנוער עסק בציונות והתכונן לעלות ארצה. עד שבשנת 1941 נכנסו קלגסי היטלר לעיירה ושמו קץ לקהילה יהודית תוססת. בימים הראשונים לא הראו הנאצים יחס איבה מיוחד ליהודים, אך בסוף נתגלה פרצופם האמיתי. אחרי הקרבנות הראשונים שנפלו מידיהם: העסקן הציוני ד"ר באט וחיים רוזנבוים, החלו ימי דיכוי, התעללות והשפלה עד שהגיע היום המר והנמהר, הוא כ"ו בתשרי תש"ג, בו אספו את כל תושבי העיירה היהודים, אנשים, נשים וטף, זקנים ויונקי שדים והוציאו אותם בעגלות אל מחוץ לעיירה ושם המיתום יחד עם יהודי הסביבה וקברום בבור אחד 1200 נפש.

רק כ־30 איש הצליחו להסתתר במרתף בבית סגל. כשהתכוננו לבריחה הדליק אחד מהם, משה גרינשפן, אחד הבתים לשם הסוואה, כדי להמלט בשעת ההמולה, אך רובם נתפסו ואת משה גרינשפן זרקו חי לתוך הבית הבוער.

שרה לובשיס

מלניצה

העיירה מלניצה נמצאה במרחק 10 ק"מ מתחנת הרכבת גולוביי, ואותו מרחק מתחנת הרכבת פבורסק, מצד שני. היתה זו עיירת־מסחר פתוחה ומאוכלסת במחוז קובל. מכפרי הסביבה הרבים היו באים בכל יום ד' בשבוע לירידים לקנות בעיירה ולמכור שם את תוצרת הכפר. המסחר היה בידי היהודים, רובם התפרנסו עליון ומצבם היה טוב.

מראשית המאה הנוכחית הלכה והתפתחה העיירה מבחינה מסחרית וציבורית כאחת. אחרי מלחמת העולם הראשונה נבחרה קהילה דימוקרטית. על כסא הרבנות ישב אז הרב ר' אברהם פינקלשטיין, ומשנפטר ירש את מקומו חתנו הרב אריה ספרד (שעבר מיזיראן). רוב יהודי מלניצה היו חסידים של האדמו"רים סטולין, טריסק ואוליק, ולכל כת היה בית־תפילה מיוחד. מלבד זאת היה בית־כנסת רביעי כללי.

בשנת 1847 היו במלניצה 640 יהודים; ב־1897 — 1509 יהודים וב־1935 כבר נאמד מספר היהודים בעיירה כ־2500 נפש, שהיוו כמחצית האוכלוסיה הכללית המקומית. בתי היהודים היו במרכז העיירה, ואילו של הגויים בקצוי העיירה.

מלבד מוסדות החסד שבכל עיירה אוקראינית, התקיימה במלניצה ספריה כללית־ציבורית. בימי שלטון הפולנים (1920—1939) התקיים בית־ספר עממי פולני שהיה פתוח לילדי ישראל ובו הוקדש שעור לתורה, בתור לימוד־דת. כשרצו הציונים להקים בית־ספר עברי של „תרבות" פסל המפקח על החינוך את הבנינים שאפשר היה למצוא בעיירה, וברור היה שכוונתו היתה למנוע יסוד בי"ס עברי במקום. באין ברירה, למדו עברית מפי מורים פרטיים (מאיר לנדוי וזלמן) שישבו בעיירה. יצוין, שרוח עברית־ציונית הורגשה יפה במלניצה. כבר ב־1921 נוסדה אגודה של ציונים כלליים ובחלקו של כותב הטורים נפל להיות חבר הועד של האגודה מאז הוסדה על עלייתו לארץ בשנת 1935. כן ישבו בועד האגודה הזאת: נטע גודמיצ'ר, מאיר לנדוי, בצלאל קירז'נר, ישראל בטר ואח'. לאחר שנים, כשהתארגן בית"ר במלניצה — עמד בצד הציונים הכלליים ופעל אתם יחד. כן נוסדו אותו זמן „התאחדות", החלוץ והשומ"צ. בין הנוער שהיה בהחלוץ היו אוהדים לקומוניסטים, ולא אחת נפל ריב בין הציונים הכלליים והבית"ר מזה ובין החלוץ והאידישאים־הקומוניסטים מזה. בעיקר היתה נטושה מלחמה מסביב לספריה, שעמדה תחת דגל „תרבות", והחלוצים עם הקומוניסטים רצו להעבירה על שם י. ל. פרץ. לסוף נצחו הציונים והספריה נשארה ברשותם תחת שמה של „תרבות". ועד לקרן קימת לישראל משותף היה בעיירה והפעולה לטובת הקרנות היתה חזקה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה חזרו הרוסים לעיירה. המצב הלך ונשתנה לרעה. ולא ארכו הימים והעיירה נכנסה תחת עול הגרמנים. הם מינו נציגים של היהודים וקראו להם „יודנראט" ופקדו למנות מספר שוטרים יהודים, שבאמצעותם ניצלו את היהודים המקומיים.

באחד הימים ב־1941 אספו הגרמנים כחמש מאות גברים בריאים לעבודה, כביכול. למעשה הובילום אל בית־המטבחיים שבקצה העיירה. שם הוכן בור גדול מראש. את הנאספים דחפו דרך דלת צרה החוצה וירו בכל אחד, והוא נפל ישר אל הבור שכוסה בסיד וחול, כתום המעשה. חרדה אחזה את יהודי העיירה, קינאו בצעירים שהובלו ע״י הצבא האדום לרוסיה והיאוש אכל את כולם. כעבור זמן־מה אספו את שאר היהודים לאותו בית־מטבחיים ורצחום שם זקן וטף, והשליכום לבור שני. וכאן קרה דבר: שני ילדים בני 10, בערך, יצחק שוויבל ובן יעקב ליטבר, לא נפגעו מכדורי המרצחים והם יצאו בלילה מן הבור, כשהם ערומים, והגיעו לבית נוצרי סמוך ובקשו מחסה. הנוצרי נתן להם בגדים ישנים ולחם ושלחם לנפשם. מאז הם התהלכו בכפרים, וכך ניצלו (כעת הגם בדרכים באירופה). מלבד אלה ניצל יהודי אחד שהיה ספק של עופות לגרמנים, וחייל גרמני יעץ לו להסתלק יום לפני ההשמדה, וכן הנערה חיה פלץ, שהתחבאה בכפר אצל נוצרים מכירים. היא ביקרה במלניצה אחרי יציאת הגרמנים ומסרה על חורבן העיירה. מוסרים שבן מלניצה, יצחק צורף, אדם אמיד, הגיע לכפר קריבלין והסתתר אצל יעקב ליסקוביץ (נוצרי), שהיה שופט ואדם מתקדם. אך אם־כי צורף זה מסר לליסקוביץ את כל הונו, קם המארח פעם בלילה ורצח בגרזן את צורף. את אנשי היודן־ראט והשוטרים היהודים הוציאו להורג אחרי האקציה השניה. כך חוסלה מלניצה היהודית בתש״ב.

מנחם שמש

וולאדימירץ

וולאדימיריץ — אחת העיירות הוותיקות של ווהלין במחוז לוצק. בתקופת שלטון הפולנים (1920—1939) הועבדה למחוז סרני. היא נמצאת בסביבת ביצות פוליסיה ובין יערות בצדי דרכים. עיירה דלה שלא התקדמה בהרבה עד יומה האחרון. בחלוקה האחרונה של ווהלין בין רוסיה ופולניה נשארה וולאדימירץ בצד הפולני, והיתה סמוכה לגבול רוסיה.

לפי מקורות גרו בוולאדימירץ בשנת 1765 — 110 יהודים ובסביבתה עוד 49 ובס״ה נמנו אז על הקהילה הזאת 159 יהודים. ב־1787 נשארו בוולאדימירץ רק 64 יהודים, נראה שכמה יהודים עזבוה מסיבות בלתי ידועות. עפ״י מפקדי הרוסים נראה שבשנת 1847 נמצאו בה שוב 251 יהודים ולאחר 50 שנה, ב־1897, עלה מספרם ל־1024 יהודים, שהיוו שליש מהאוכלוסיה הכללית במקום. בשנת 1930, בשלטון הפולני, מנתה העיירה כ־3000 יהודים.

רבים מיהודי העיירה היו חסידים ושני רבנים ישבו בעיירה בתקופה האחרונה: ר׳ שלמה־יעקב שליט״א ור׳ שלמה קטן. בעיירה התקיימו בית־ספר „תרבות״ ושתי ספריות, אחת של הציונים והשניה (לאידיש) של הבלתי־ציונים. בדרך כלל היה הנוער מאורגן באגודות ציוניות: תנועות אחדות, השומר־הצעיר, בית״ר, החלוץ ואח׳, והיה גם נוער קומוניסטי בעיירה. מוולאדימירץ היתה עליה מוגברת לא״י, על זה יעיד מספר החלוצים וסתם עולים הנמצאים בארץ.

בשנת 1941 נכנסו הגרמנים ושפכו את שלטונם על העיירה. צר ומר נעשה ליהודים. באחד הימים נתבעו להכניס את כל הזהב שלהם לשלטונות. דבר שכמעט לא היה אצלם בנמצא. אז הופיע הכומר הקתולי (פולני) ומסר את שעון הזהב שלו וטבעותיו כופר היהודים ובקש רחמים על שכניו אלה. יצויין שאותו כומר מנע פוגרום ביהודי וולאדימירץ עם כניסת חיל הכיבוש הפולני ב־1920 לעיירה, מתוך האשמות שוא על קשרים עם הבולשביקים שהיו במקום לפני זה.

כפי שמסרו ניצולי וולאדימירץ, הוצאו יהודי העיירה ע״י הגרמנים והאוקראינים אל החורשה שמאחורי העיירה והומתו שם במשך יום אחד, הוא ט״ו אלול תש״ב. הקדושים נקברו בבור שנצטוו לחפור במו ידיהם זמן־מה לפני זה.

צבי שוסטק

אוסטרוזץ

אוסטרוז׳ץ היתה עיירה זעירה במחוז דובנא, בה עמדו 70—80 בתים ישנים של יהודים וסביבם כפר גדול של אוקראינים. ממנה עד מלינוב כ־14 ק״מ ועד טרוביץ כ־15 ק״מ. אדמת העיירה היתה נחלתו של הדוכס הפולני לידיחובסקי, ומאחוזתו שליד העיירה התפרנסו יהודים רבים. דוכס זה היה תומך במוסדות הקהל וברבה של אוסטרוז׳ץ משך שנים רבות. על מספר היהודים בעיירה ידוע, שבשנת 1847 היו בעיירה 333 יהודים ולפי המפקד משנת 1897 הגיע מספרם ל־636 נפש. בתקופת השלטון הפולני האחרון הערי׳כו את מספר היהודים בעיירה ביותר משמונה מאות נפש.

יהודי אוסטרוז׳ץ עסקו במלאכות שונות וב־

מסחר זעיר. רובם הגדול היו חסידים והתחלקו בשלושה בתי תפילה: של חסידי אוליק, חסידי טריסק ובית־כנסת כללי. כמה מלמדים ותיקים החזיקו „חדרים", בהם לימדו את הנערים „עברי" וחומש, והיו מהם שנדדו לישיבות לשאוב תורה.

טעמה אוסטרוז'ץ את טעם המלחמה העולמית הראשונה. ימים קשים עברו אז עליה, אך מקץ המלחמה החלו החיים לחזור בה למסלולם. משנת 1920 שלטו בה הפולנים, ובספטמבר 1939 חזרו הרוסים וכבשוה מידי הפולנים. לא ארכו הימים והרוסים נסוגו מהחבל הווהליני ולעיירה נכנסו הגרמנים. בראשית שלטונם אספו 150 איש מיהו־די המקום והובילום למקום בלתי ידוע. סבורים היו שנלקחו לעבודה, אך עד מהרה הובר שכולם הוצאו להורג ביער שבין אוסטרוז'ץ ולוצק. אחרי זה החלו הנגישות והחיים נעשו קשים מיום ליום. ברם היהודים התמימים של אוסטרוז'ץ רצו להאמין שגם שלטון רשע זה יחלוף. אך עד מהרה התאכזבו: הכובשים העבירו את כל יהודי העיירה למלינוב וכלאום שם בגי־טו, בו התענו, חלו וכמה מהם מתו עד שהגיע היום המר — כ"ו בתשרי תש"ב, בו הוצאו יחד עם יהודי עיירות אחרות אל הדרך למורוביץ ושם נרצחו. את ראשו של רבה של אוסטרוז'ץ ראו אנשים מתגוללת בצד הדרך ולא ידוע באיזו מסיבות ניתזה.

כמנין נפשות, בערך, נשארו לפליטה מקהי־לת אוסטרוז'ץ, מחציתן הגיעה ארצה אחרי שנות נדודים. בין אלה נערה אחת שהתחבאה בבית צ'כי בכפר. ופסיה שטיינשנייד, שעלתה בידה להמלט מן הגיטו לפני השחיטה.

יעקב קופר

טרוביץ (טורגוביצה)

עיירה יהודית במחוז דובנא, סמוכה למלינוב, כ־25 ק"מ מלוצק בסביבת יערות וביצות. בתוך העיירה זרם הנהר סטיר וקלט את הנהר איקבה מצד דובנא. יער גדול השתרע במרחק 3 ק"מ מהעיירה ובו עבדו בני העיירה והסביבה. לפי מקורות מוסמכים היו בעיירה בשנת 1847—793 יהודים, ומתוך מפקד האוכלוסיה ב־1897 נראה שבאותו זמן הגיע מספר התושבים בעיירה ל־3677, שבהם היו 1299 יהודים.

יהודים עממיים ווהליניים היו בני טרוביץ מדורי דורות, וחייהם פשוטים וצנועים, אך בימי השלטון הפולני האחרון (1920—1939) ניכרה התפתחות והתקדמות בעיירה. בשורת ציון הגיעה גם לעיירה זו והנוער שלה התעורר והתכונן לעלות ארצה. אמנם הדבר לא היה לרוחם של רבים מהדור הישן, אך לידי מלחמה לא הגיע. רוח הזמן פעל וכיוון את העניינים גם כאן. היו לציונים גם מתנגדים — מצדדי ה„בונד", אך השפעתם לא היתה רבה.

בטרוביץ עמד בית־כנסת עתיק ועליו סיפרו אגדות שונות. הוא עלה באש בשנת 1940. בבית־הקברות שבעיירה נשתמרו כמה מצבות עתיקות.

במסע הגרמנים־הנאצים על פני ווהלין נפלה גם טרוביץ לתחום כיבושם, ויהדיה טעמו את טעם שלטונם האכזרי. הם דוכאו והושפלו ונוצלו, ומששמעו על תעלולי הנאצים בישובים אחרים עזבו את בתיהם והסתתרו ביער הגדול. הדבר לא נעלם מעיני השכנים־הגויים, שחיו אתם קודם בשלום, והם עלו עליהם ורצחו את רובם בגרזנים ובאלות. כך הושמדו יהודי טרוביץ לפי סיפורי אחד הניצולים. אחרים מצאו את סופם הטרגי בעיירות הסמוכות מידי הנאצים. רק בידי מעטים עלה לברוח מגיא ההרגה.

מ. י. וו.

וישוגורודוק

וישגורודוק — עיירה קטנה במחוז קרמניץ, במרחק 40 ק"מ ממנה, מאוכלסת יהודים ואוק־ראינים. בבדיקת האוכלוסיה ע"י הרוסים בשנת 1947 נמצאו בה 1018 יהודים, ולפי הספירה משנת 1897 מנתה 1078 יהודים מבין 2169 תוש־בים. לפי זה נראה שמחצית מתושבי העיירה היו יהודים. בשנים האחרונות האוכלוסיה היהודית בעיירה ירדה ב־20—25 אחוזים, מסיבות הגירה לארצות הברית, עליה לארץ־ישראל ועזיבתן של כמה ממשפחותיה הותיקות.

יהודי העיירה היו ברובם הגדול חרדים וח־סידים, ביחוד היתה השפעה רבה לשושלות הצ'ר־נובילית והגליציאיות, גם הרבי מטריסק היה מב־קר בעיירה והחסידים נהרו אליו בהמון. חמשה בתי מדרשות וקלויזים עמדו בוישגורודק. רב העיירה בתקופה האחרונה היה ר' מאיר פרנקל, איש פעלים ובעל השפעה בעדתו.

כשהותרו כבלי השלטון הצארי התעוררו כמה מבני העיירה לארגונים צבוריים ופוליטיים. נוסדה אגודה ציונית, שבין ראשיה היה שמחה פרנקל, בנו של הרב. הנוער התחיל לחלום על עליה לא"י והצטרף לשורות „החלוץ". ואכן, כמה מהם עלו ארצה וכמה חיכו לתורם לעליה ולא זכו לעלות.

בתקופת הפרעות ביהודי ווהלין, ע"י מחנות האוקראינים, עזבו רוב יהודי המקום את בתיהם ונדדו לקרמניץ ולעיירות הסביבה, ורק לאחר ששקטו הרוחות חזר חלק מהם לעיירה. היתה זו תקופת ירידה זמנית לעיירה ועם קביעת שלטון הפולנים החלה לעלות שוב ואף להתפתח.

כניסת הרוסים ב־1939 לוישגורודוק הביאה בעקבותיה שינויים יסודיים, אך הכובשים הגרמנים שלאחר־כך הביאו כליה גמורה על יהודי העיירה. הנאצים השמידו את כל יהודי וישגורוד דוק ללא רחם וחיסלו את הקהילה, ורק כמה ספורים נשארו לפליטה מבין יהודי העיירה.

ישראל סודמן

פוצ'אייב

מהלך 20 ק"מ מרדזיבילוב ו־24 ק"מ מקרמניץ שכנה העיירה הידועה ברוסיה פוצ'אייב, שנמנתה על מחוז קרמניץ. בפוצ'אייב זו עמדה כנסיה נוצרית גדולה, הידועה בשם „פוצ'אייבסקיה לאוורה", שמשכה מאמינים־פראבוסלבים מכל קצוות רוסיה. בין התושבים האוקראינים שבעיירה ישבו כ־1400 יהודים שעסקו בהכנת תמונות הקדושים ומסגרות להן בשביל עולי־רגל משלהם. כן היו היהודים קונים את הדבש מנזירי ומשרתי הכנסיה וחוכרים מהם את גני הפרי הרבים שהיו לכנסיה. בעיירה היו נערכים ירידים אחדים לשבוע והמונים נוצרים באו אליהם כדי להשתחוות בכנסיה הקדושה.

בראשית מלחמת העולם הראשונה גורשו יהודי העיירה ממנה, כיון שהיתה סמוכה לגבול האוסטרי, רבים מהם מצאו מקלט ברדזיבילוב, ואח"כ החלו לחזור לבתיהם, וכשנקבע שלטון הפולנים חזרו לחייהם הקודמים.

גם לפוצ'אייב הגיע רעיון התחיה, ונמצאו בה חלוצים שעלו ארצה. מהעסקנים הציונים ואנשי־הציבור בעיירה זו היו ידועים: משפחת גנדלמן, צ'צקיס ואחרים.

בהשמדת היהודים ע"י הגרמנים־הנאצים ב־1942 הושמדו גם יהודי פוצ'אייב.

יצחק גולצברג

קמין־קשירסק

בסביבת יערות וביצות במחוז קובל שכנה קמין־קשירסק, עיירה חסידית קטנה, שהיתה בנויה יפה ובטעם. בתוכה זרם נהר, שמימיו נפלו לפריפט. העיירה נמנתה על מחוז קובל, ותחת שלטון הפולנים הוכרזה כעיר מחוז.

מספר היהודים בעיירה: בשנת 1847 — 862 נפש; בשנת 1897 — 1189 (מתוך מספר כללי של 1220 תושבים). בשנת 1939 מנו בעיירה כ־3000 יהודים.

בעיירה גר משך שתי עשרות שנים האדמו"ר מקוברין — רבינוביץ. רב העיירה ר' מרדכי פרלין נפטר כשנה לפני הכיבוש הנאצי. בראש הקהילה העמד ר' שבתי (שפי) זפרן. רוב ילדי העיירה למדו בבית־הספר העברי שהוחזק ע"י ועד הקהילה.

בני הנוער המקומי שחיו בפרכים הביאו את רעיון ציון לעיירתם והם ארגנו אגודות ציוניות לזרמיהן ו„החלוץ".

הרוסים נכנסו לעיירה ביום 17 ספטמבר 1939 ומשלו בה עד הכיבוש הגרמני ב־29 ביולי 1941, אז היו בעיירה 2300 נפש יהודים. הכובשים מנו יודן־רַאט ובאמצעותו סחטו מהיהודים אספקה, חפצים, זהב, הטילו קונטריבוציות ועוד והעבידו אותם בעבודות־כפיה. אח"כ ריכזו אותם בגיטו, ולילה לילה היה מופיע קומיסר המחוז הנס מיכאליס להתעלל ביהודים ולרצוח איש או שנים. צעדו הראשון היה: לקח אשה צעירה מביתה וכשהחזירה אחרי שעות ירה בה בחדרה וסטר על הלחי לבעלה בגערה: למה הרגת את האשה? ומיד ציוה לקברה בלי רעש ולוויה.

בר"ח אלול תש"א תפסו הגרמנים והשוטרים האוקראינים כ־80 יהודים־גברים ברחובות, ואף הוציאו מבתים והובילום אל היער יאזורה, מרחק 5 ק"מ מהעיירה, ושם הרגום ביריות. האקציה השניה נערכה ביום כ"ז אב תש"ב (10.8.1942). היהודים שבגיטו נצטוו לצאת אל מול בית־העלמין לחלוקת תעודות־עבודה (שיינן), וכמעט כולם קיימו את הפקודה (מלבד מעטים שבחרו להסתתר בגיטו). שם פשטו את בגדיהם והבדילו מהם 650 איש כמוכשרים לעבודה, ולמעלה מ־2000 שולחו בין משמרות מזויינים אל בית־העלמין שממולם, ישר אל שני בורות גדולים. באותו יום הובאו למקום זה כמה מאות צוענים שנרצחו ליד הבורות האלה והושלכו לתוכם. קרבנות היהודים נזרקו על גוויות הצוענים. את הילדים זרקו חיים לבור שני — „חבל על כדורים", הפליט קצין גרמני. את 650 המאושרים שקיבלו תעודה לעבודה השאירו שם במרתפים־

חפירות שלושה ימים, ללא אוכל ומגן, ומש־הותאם בשבילם הגיטו הוחזרו לתוכו וסדרו אותם בקבוצות (ארטלים) לעבודה.

ביום כ"ט חשון תש"ב (2.11.1942) נערכה ע"י הנס מיכאילס רשימה של המומחים מבין העובדים בין הקבוצות ורמז נזרק לנשארים: „ובכן מה אתם מוסיפים לשבת כאן?" היה זה די ומובן וכל שארית היהודים ברחו מיד מהעיי־רה, אך נתפסו בדרכים. רק חלק מהם התרכז ביער. אותו יום ביקר הנס הצורר בלובשוב ושם התנקש בו יהודי (ספר) בתער ופצעו. אז עלתה חמתו על היהודים ופקד להשמיד גם את 60 המומחים שבחר לעבודה בקמין־קשירסק. אחרי גירוש הגרמנים מצאו החוזרים את העיירה ריקה, הבתים שוממים מאין יהודים בהם. מני־צולי העיירה הגיעו ארצה: יעקב גולדשטיין ומשפחתו, אבא קלורמן, ליביל סגל, שושנה פרצ'יק ובנה, בן־ציון מליק, אברהם רופא ובנו, הינדה גבאי, אברהם ושרה ביבר.

שושנה פרצ'יק ושמאי גולדשטיין

ו י א ז ו ב ק ה

לא לרבים ידוע שם העיירה הזעירה וויאזוב־קה שבמחוז אוברושט. היתה זו עיירה קטנה בכמות אך גדולה באיכות, ומקומה בין קורוסטין ונארודיטש. כמאה משפחות יהודיות התגוררו בעיירה (לערך 500 נפש), שעסקו בעיקר ביערות הרבים שבסביבת העיירה, התפרנסו יפה, לפי מושגי העיירה, וראו נחת בחייהם.

וויאזובקה היתה קן לחסידי טשרנוביל והור־ניסטייפל. החסידים היו דבקים בצדיקיהם בכל לבם ונפשם, לא עשו עסק ולא השתדכו, מבלי לקבל תחילה את אישור הרבי. כולם היו יראי שמים ומאמינים בני מאמינים. וראוי לציין שכמ־עט כולם היו מצויינים, בעלי מידות יפות, אוהבי שלום ואמת. האחוה והידידות היו סמל לעיירה. אם שמחה בעיירה אצל משפחה אחת — כל בני העיירה באים להשתתף בה, כי שמחת כולם היא. וכן במקרה של אבל — הופך אבל היחיד לאבל־רבים של כל בני המקום. הגויים של העיי־רה והסביבה ידעו לכבד את שכניהם היהודים והיו אומרים כי היהודים של וויאזובקה לא ככל היהודים הם, אלא בחירי האומה המה, שכן ה„הן" שלהם הוא הן וה„לאו" שלהם הוא „לאו". ואמנם אנשי יושר ואמת היו כולם, נהנים ממצווה, מגרימת טובה לזולת ומכל דבר שבקדושה וב־חסידות. ועוד מדה טובה היתה נודעת לבני ויאזובקה והיא — —מצוות הכנסת אורחים: על כל אורח לשבת היו מתחרים ממש בבית־המדרש. פעם בחודש היה מתקיים „יריד" בעיירה, והיו מתכנסים סוחרים, קונים ומוכרים ומתווכים לרוב מכל הסביבה. הגויים היו בוחרים למכור את סחורותיהם ליהודי וויאזובקה במחיר וב־תנאים נוחים יותר מאשר לאחרים, מתוך אימון רב.

בין יהודי העיירה היו אנשי תורה שישבו והגו בספר וסמכו על נאמניהם בניהול עסקיהם. סוחרים מכובדים היו: ר' יעקב רוזנמן, ר' שמחה, ר' משה סלובודקר (מחסידי הורנסטייפל), ר' ישעיה כץ (סוחר יערות גדול) ואחיו ר' עזריאל (חניך ישיבות גדולות ולמדן, שדאג להרביץ תורה ברבים) ואחרים.

ימי בקורם של האדמורים בוויאזובקה היו ימי חג לחסידיו של הרבי השוהה בעיירה, ללא השתתפותם כמובן, של חסידי הרבי השני, וכן להפך, אך קנאה לא התבלטה כלל.

בני הדור הצעיר יצאו בדרכי האבות בלימוד תורה, בשמירת־שבת ובדרכי חיים אחרות. הק־טנים למדו ב„חדרים" ושאפו להצטיין למען יצ־ליחו בבחינה שהמלמד בא לערוך בשבת לפני אבא. כך חיו יהודי וויאזובקה כל השנים עד המהפכה ברוסיה ואף זמן מה אחריה.

אשרי עין שראתה את יהודי וויאזובקה בח־ייהם, ואוי לאזנים ששמעו על הרצחם בידי רשעי הדור, חיות הטרף בדמות אדם. בלב נשבר מבכה עם ישראל את בניו שהושמדו בגזירות תש"א—תש"ב ובתוכם את אחינו ואחיותינו התמימים והישרים מוויאזובקה.

הרב אברהם רוזין

ס ב ר ו ב

במרחק 25 ק"מ ממלין בסביבת יערות ובי־צות של פוליסיה הוהלינית שכנה העיירה סברוב, שמנתה כ־800 נפש יהודים. אנשים עמ־לים, מסוג „עמך" וחסידים היו יהודי העיירה. השושלת הצ'רנובילית שלטה במקום. על כסא הרבנות בעיירה ישב הרב ר' אהרן בר' שמואל קמינקר, שהיה מכובד על קהלתו והשפעתו היתה רבה. הוא גם דאג לחינוך הילדים במקום. החיים בעיירה היו פשוטים ושקטים כל הימים.

אין פרטים על גורלם של יהודי העיירה, אך כפי שמוסרים ניצולי הסביבה, הושמדו יהודי סברוב ע"י הגרמנים הנאצים יחד עם יהודי הע־יירות הסמוכות.

א. ק.

ב ר ז ץ

בתוך יער עתיק, במרחק שמונה ק"מ מהעיר קרמניץ, עמדה עיירה פעוטה בת 25 משפחות יהודיות, היא ברזץ. רוב יהודי העיירה עסקו בתפוקת זפת וטרפנטין משרשי העצים העקורים. בחדשי הקיץ היו באים בני קרמניץ לעיירה לנוח בצל עצי היער, והמקום היה מקבל צורה של קייטנה, ובני העיירה היו מפנים את בתיהם הדלים לאורחים ומסתדרים במחסנים.

מוסדות־ציבור מעטים היו בעיירה, בכל עניך כמעט היו פונים לקרמניץ הסמוכה. כך חיו להם יהודי ברזץ עד שעלתה עליהם יד הכורת של קלגסי היטלר והם נמחו מעל פני האדמה.

ג. יצחק

קמני־ברוד

במרחק כ־30 וירסטאות מזויהיל שוכנת העיירה קמני־ברוד, שהיתה כמעט כולה יהודית (נוצרים רק מעטים גרו במקום). בעצם היה זה כפר אבל היה ענין בדבר שיחשב לעיירה. היא מנתה כ־150 משפחות יהודיות, ולהן רב, בית כנסת ומוסדות קהל. כמעט כל יהודי העיירה היו פועלים בבית־חרושת הגדול לכלי־חרסינה של זוסמן. גם הנוצרים שבמקום ובסביבה התפרנסו מבית־חרושת זה. הם היו מספקים לו אבנים, טיט, לבנים, והם שהיו מובילים את החרסינה לתחנה. כאנשי מעמד פועלים — נמשכו רבים מהם לתנועת ה„בונד". הנסיונות שנעשו לארגן אגודה ציונית במקום לא הצליחו. בית הרב המקומי היה פתוח לבני המקום, לאורחים ולעסקנים.

בימי מלחמת האזרחים והשתוללות ההייד־מקים באוקראינה, באחד מימי תמוז תרע"ט, באו לעיירה אנשים אחדים, לבושים בגדי־חיילים ומזוינים רובים, ואספו את האכרים לאספה חשאית. כפי הנראה הוחלט באותה אספה להרוג את יהודי המקום. אחרי האספה הזמינו האכרים את היהודים לאספה בבית החרושת, והודיעו להם, כי האספה תהיה במעמד ה„קומנדנט", הגר בביתו של אכר אחד, ומיד הקיפו את כל היהודים, שבאו לאספה, כארבע מאות איש, והוליכו אותם ליער הסמוך. שם חיכו אכרים אחרים, כולם מכיריהם ושכניהם של היהודים, מזויינים רובים וקרדומות. היהודים סודרו שורות שורות וההרג החל. אלה נהרגו ביריה ואלה בקרדומות ונחתכו איברים איברים. אבות נהרגו לעיני בניהם, בנים לעיני אבותיהם. יצויין שבשעה שהאכרים הוליכו את היהודים ליער — נמצאו אחדים מבין היהודים שהבינו, כי כלתה אליהם הרעה, ואמרו להתנפל על האכרים ולהנצל מהם ביד חזקה. אבל הרבי, שגם הוא היה באותו מעמד, הניא אותם מעשות את הדבר הזה באמרו: הן כל האכרים הללו הם מכירינו ושכנינו ואי אפשר לשער, כי רעה הם חושבים עלינו. בעיירה היה חובש יהודי, ציוני שנעשה בונדאי, איש אהוב על הבריות, שלא בא אל האספה. למחר, אחרי ההרג, כשנודע לרוצחים, כי החובש נמלט מידם, יצאו לבקש אותו. בקשו ולא מצאו. יצאו אל האלמנות היתומים, שעסקו בקבורת החללים והתרו בהן, שאם לא יגלו את מקום־מחבואו של החובש, יהרגו גם אותם. בתו של החובש גילתה את מקום מחבואו של אביה. אבל החובש הקדים והמית את עצמו ביריה. הרוצחים התנקמו בגויתו, חתכו אותה איברים איברים (פרטי ההרג הנ"ל לוקטו ע"י א. ד. רוזנטל. עיין רשומות כרך ג').

כל הדברים האלה נראים תמוהים מאוד. כפי הנראה יש הרבה יותר מן האמת במה שמסופר בספרו של חזנוביץ (עמ' 45): במחצית הראשונה של חודש יולי 1919 פרצה לקמני־ברוד סיעה של אכרים מתקוממים ובראשם השטבקפיטן רומניוק. הסיעה הזאת תפסה 250 יהודים בתור „ערבים" והחליטה להביא את כולם לרוגטשוב (הסמוכה לקמני־ברוד) אל השטב של סיעות המתקוממים. משמר של שלושים אכר ליווה את ה„ערבים". בדרך הוציא מי־שהוא שמועה, כי „מפולוניה וברנובקה (גם הן עיירות סמוכות) עולים עלינו חמש מאות זיידים". מיד התחיל המשמר לירות והרג את כל 250 היהודים".

לפי המקורות על הפגיעות הקשות האלה ביהודי קמני־ברוד — אבד הרוב הגדול של יהודי העיירה, רק מעטים ניצלו ממות. הפורעים־הרוצחים חגגו את נצחונם.

משנכבש החבל ע"י הצבא האדום ונקבע בו השלטון הסובייטי, החלו לחקור את מעשי הרוצחים, אך לא ידוע אם באו על עונשם. אז גם החלו להתרכז מחדש יהודים בעיירה ונכנסו לעבוד בבית־החרושת לכלים כבימים ההם, שלפני השחיטות.

תנאי הזמן והמקום גרמו שלא יגונבו ידיעות משם וכך לא ידוע מה היו החיים בקמני־ברוד שבמטר החדש, שהוחלף מקץ 19 שנים בכיבוש הנאצי־גרמני ובו אבדו יהודי העיירה, כשאר יהודי ווהלין בגזרות תש"א—תש"ב.

מ. י. ווהלין

לובומל — לובמלא

קהילה עתיקה בווהלין בגליל בלז־חלם, הידו־עה מתקופת פעולות ועד ארבע ארצות. ראשיה ושליחיה לקחו חלק פעיל בעניני הכלל של ד׳ ארצות, וכפי הנראה היתה להם השפעה לא מעטה. בין רבניה בימים הרחוקים היה ר׳ שמעון, חתנו של מהרש״ל (מזרע ר׳ דוד אורבך) ואי־שים גדולים אחרים.

מניחים שבמאה הש עשרה סבלו היהודים מחוסר בטחון בלובומל ובסביבתה, כי בשנת 1557 החליטה הקהילה המקומית לאסור על יהו־דים לקנות נכסים (בתים) מלא־יהודים בתוך חומת (או גבולות) העיר, כדי שנכרים יוסיפו להיות בעלי רכוש בתוך ישוב יהודי וע״י כך לא תפולנה דליקות בתוך העיר; הנכרים ידאגו לרכושם, וממילא לא יגיעו לאסונות של שרפות. ומעניין שלאחר 19 שנים חזרו ואישרו מחדש את אותה ההחלטה. נראה שראו צורך בכך, וה־החלטה נשארה בתקפה עד שנת 1600.

בגזרות ת״ח—ת״ט עלה חמיל וחילותיו על לובומל, רבים מבניה נשחטו על קידוש השם. הצדיק של לובומל, ר׳ משה בן שמואל, נהרג בטולצ׳ין בשנת 1648 בידי הקוזקים של חמיל, והעיר כמעט התרוקנה עד שעבר הפחד על שא־רית הפליטה של העיירה.

בית־כנסת עתיק עמד בתוך העיירה, כשריד מימים קדומים. מתי נבנה בנין זה לא ידוע אך כשעלתה העיירה באש בשנת 1729 — נשאר בנין בית הכנסת העתיק שלם במקומו, וכן לא נשרפו בית־היראה של הנוצרים וכנסית הקתולים.

בשנת 1765 גרו בלובומל 1226 יהודים, בשנת 1847 היה מספרם 2130 נפש ובשנת 1897 עלה המספר ל־3297 (בתוך 4470 תושבים).

תחת השלטון הרוסי גדלה העיירה וצורפה למחוז קובל. יהודי המקום יסדו תלמוד־תורה והחזיקו חדרים לילדיהם. כמעט כל התושבים היהודים היו יראי־שמים ושומרי מסורת. הדור הצעיר בעיירה נמשך לציונות ובעיירה נתקיימו אגודה ציונית והחלוץ. אך גורל יהודי לובומל נחרץ ע״י הכובשים הנאצים — הם הובלו כצאן לטבח והוצאו להורג. אין יותר קהילת לובומל העתיקה!

מ. י. ו.

טומשגרוד — סחוב

טומשגרוד הוא שם תחנת־רכבת בקו סרני־קיוב ושם זה צורף לעיירה המרוחקת 8—7 קילו־מטרים ממנה, שהיתה ידועה לפנים בשם סחוב. בחלוקה של גליל ווהלין בין רוסיה ופולין בשנת 1920 נמצאה העיירה קרובה לגבול הרוסי־פולני.

האיכרים שבעיירה ובסביבתה עסקו בגידול בהמות וחזירים בשביל הספקת בשר לכרכים, והיהודים היו הסוחרים והמתווכים ביניהם ובין השווקים. גם סחר היערות היה מפותח בעיירה, כי היא היתה מוקפת יערות עתיקים.

היתה טומשגרוד—סחוב קהילה קטנה חסי־דית והחיים היהודים דפקו בה בקצב, כבעיירה גדולה. במקום היה רב, שוחט, בית־כנסת ומו־רים, שבאו מן החוץ להרביץ תורה. יהודי העיירה היו מכניסי־אורחים וטובי־לב.

רצה הגורל ויהודי העיירה הושמדו יחד עם שאר היהודים בסביבה ע״י הגרמנים־הנאצים.

עדה אמתי

רוגצ׳וב

רוגצ׳וב היתה עיירה יהודית זעירה בקרבת קמני־ברוד וברנובקה, במחוז זוויהיל. מראה העיירה כרוב עיירות ווהלין. במרכזה ככר שבה רוכזו כל החנויות וממנה יצאו כזרועות שני רחובות ובצדיהם סימטאות. בקצוות העיירה הת־גוררו האוקראינים שהקיפו את היהודים.

יהודי רוגצ׳וב, רובם־ככולם היו חסידי טריסק ומקורב. את המגידות בעיירה קיבלה השושלת המקורובית. עד שנות השמונים למאה שחלפה היה בעיירה בית כנסת אחד לכל הישוב, אבל אחרי זה פרשו החסידים ובנו קלויזים מקורובי לחוד וטריסקי לחוד.

מצבם החמרי של יהודי רוגצ׳וב היה רע, הרוב חי חיי לחץ. אמידים כמעט שלא היו כלל בעיירה. מלבד המסחר הזעיר חיו אנשי העיירה מיגיע כפים והפרנסה לא היתה בטוחה.

ע״פ מפקדים רשמיים נראה שבשנת 1847 היו בעיירה 404 יהודים וב־1897 עלה מספרם ל־1303 נפש (בתוך 1381 תושבים). אחרי המה־פכה הרוסית גדל מספר התושבים בעיירה באופן ניכר ואילו היהודים ירדו.

בצד החסידות נראו בעיירה ניצני ההשכלה. הנוער ספג מרעיונות התקופה, שאף ללימודים וממנו יצאו ללמוד בגמנסיות בזויהיל, ז׳יטומיר ועוד. לפני כחמשים שנה התיישב בעיירה הד״ר טורגוביץ, איש חכם ומשכיל שעמד בשורות

הציונים ופעל ביניהם למען הכלל ולטובת חיבת ציון. באחרונה החליף את עורו ונספח לבונדאים. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היתה תנועה של התקדמות בקרב העובדים בבית־החרושת לגביש של זוסמן. כוחות צעירים מתקדמים פעלו שם והשפעתם על הנוער ברוגצ'וב לא היתה מעטה. כן נשבה מהורודניצה רוח לאומית, שהורגשה בחוגי הנוער של העיירה, וכך הת־

פתחו העניינים בעיירה הזעירה הזו, עיר מולדתו של הסופר משה קליינמן.

רוגצ'וב טעמה מכוס התרעלה של מלחמת האזרחים באוקראינה עד שנקבע בה השלטון הסובייטי בשנות 20—1919.

על קצה המר של העיירה מהכיבוש הנאצי־גרמני לא הגיעו פרטים.

א. א.

ב ז ל י ה

בזליה היתה עיירה עתיקת יומין במחוז קונ־סטנטין־ישן. בשנת 1795 צורפה לחבל פודוליה והוכרזה כעיר, ומקץ שנתים — ב־1797 — הוח־זרה לווהלין. אותה תקופה נמצאו בבזליה 1225 יהודים. מסיבות שונות לא התפתחה העיירה, וב־מיפקד התושבים ברוסיה בשנת 1847 נמצא שהיו בה אז 924 יהודים. לפי המפקד של 1897 — ירד מספרם עד כדי רק 820 נפש יהודים, בתוך אוכ־לוסיה כללית של 3332 תושבים.

דורות רבים ישבו יהודי בזליה במקומם וחיו בשלום עם שכניהם ועם בעלי האחוזה של העיי־רה, אך באמצע המאה הי"ט בא, כנראה, מפנה, כפי שאפשר לשפוט מפנייתם של יהודי בזליה למיניסטר לפנים הרוסי בשנת 1852 בענין נגי־שות בעלי האחוזה לידיחובסקי, בהוכיחם שהיהו־דים גרים בבזליה מימים קדומים ובעלי האחוזה התיחסו תמיד אליהם יפה, ובקשו הגנה. התר־

צאות אינן ידועות.

בבזליה התקיים דפוס עברי, מהראשונים בווהלין. בין השאר נדפסו בו: „ספר מזבח הזהב" לר' שלמה בר' מרדכי (שס"ב), „חידושי הלכות" של המהרש"א ואח'.

בראשית המאה הנוכחית ישב בעיירה צדיק בשם ר' יוסף דוד, שהיה איש מתקדם ונתן חינוך מודרני לבתו, בהזמינו בשבילה מורה עברי מליטא — את פייביל גולדנברג, שנשאר בבזליה ועסק בהוראה. חניכיו הצטיינו ורבים מהם יצאו ללמוד אח"כ בערים ומהם גם עלו לארץ־ישראל.

בזליה היא עירו של הסבא משפולה, וגאוותם של זקני העיירה על כך.

לפי ידיעות מקוטעות מניצולי קונסטנטין־ישן נחרבה בזליה בידי הצוררים הגרמנים ובניה היהודים הוצאו להורג.

מ. י. וו.

הושץ' (גושצ'ה)

על אם הדרך מקורץ לזוויהיל שכנה העיירה הושץ', שנמנתה לפנים על מחוז אוסטראה, וב־מאה הנוכחית — על מחוז זוויהיל. עם כריתת השלום בין רוסיה ופולניה בשנת 1920 נעשתה עיירת־ספר. מהושץ עד הגבול הרוסי—פולני היה כ־10 ק"מ, ועד קורץ כ־30 ק"מ.

עיירת־מסחר היתה הושץ' וכמרכז לה שימשה העיר רובנה מזה וזוויהיל מזה (לפני חלוקת חבל ווהלין). בימי השלטון הפולני התרחבה והתפתחה באופן ניכר.

יהודי הושץ היו חסידים ויראי־שמים. וביי־ניהם היו אנשים מתקדמים.

בשנת 1889 עזב הרב ר' מיכל את מקומו בעיירה ועבר לכהן בסלבוטה. אז הוזמן לכהן בתור רב העיירה ר' שמואל שפירא, ולקיומו נמסרה לו מכירת השמרים והנרות, כדרך הימים ההם. אולם נמצאו יהודים שהתחרו במסחר זה ואף הוציאו דבה על הרב וגרמו לו צער רב. לא־חר שנים מספר נפטר הרב ועל מקומו נקרא

לשבת על כסא הרבנות הרב יוסף למדין.

בידיעה שפורסמה ב„המליץ" (מס. 1 מיום 2.1.1889) ע"י לייבוש הלר נראה שהישוב היה אז קטן בעיירה ומחלוקת שררה תמיד בין חסידי ר' שמואלקה מברזנה ובין חסידיו של ר' חיימקה מברזנה. הגיעו הדברים לידי כך שחסידי ר"ח הלשינו לפני נציג הממשלה בעיירה על ר"ש שכאילו פקד על חסידיו לא לענות אמן על „הנותן תשועה", ור"ש נאסר והובל לרובנה. אולם במרוצת השנים נעלמה הקנאות, ובשנת 1918/9 התארגנה בעיירה קהילה דימוקרטית. כן הוקמה אגודה ציונית, נוסד בית־ספר עברי והתנהלו חיים ציבוריים מאורגנים.

בשנת 1847 היו בעיירה 338 יהודים, ולאחר 50 שנה — בשנת 1897 — הגיע מספרם ל־884. ב־1920 העריכו את מספר היהודים כ־1200 נפש.

לפי הידיעות מווהלין הושמדו יהודי הושץ' ע"י הגרמנים בשנת 1942. פרטים לא הגיעו.

מ. י. וו.

ר ט נ ה

רטנה היתה עיר בגליל חלם בתקופת השלטון הפולני הקדום. לפי מקורות היסטוריים קלטה רטנה את היהודים והקראים שגורשו בשנת 1465 מליטא. הם הוחזקו בה עד 1503 ואז חזרו ב־1920 העריכו את מספר היהודים ב־2500 נפש.

עיירה חסידית היתה רטנה, אך הנוער שלה, שספג תרבות, נמשך ל„תנועות". נתקיימו בעיירה אגודת „החלוץ" וארגוני כל הזרמים הציונים.

ועד „החלוץ הכלל־ציוני" ברטנה בשנת 1935

ליטא. בשלטון הרוסי ואח"כ הפולני (האחרון) היתה רטנה עיירה במחוז קובל.

מתוך רשימות מחוז רטנה נמצאו בעיר בשנת 1565 רק 12 בעלי־בתים יהודים (מלבד אחרים). ב־1765 היו בה 210 יהודים. ב־1847 — 1063 יהודים ובשנת 1897 — 2219.

הנוער נתחנך בבית הספר העברי והרוח הלאומית כבשה את הלבבות. והנה ירד אסון על בית־ישראל וקהילת רטנה העתיקה נמחקה בידי הצוררים הגרמנים בגזרות תש"א—ב.

(סוף יבוא)

מ. י. וו.

ל ו ה י ן (ל ו ג י נ י)

במאה השש עשרה היתה לוהין ישוב בחבל קיוב. אין ידיעות על היהודים בלוהין מהתקופה הרחוקה ההיא, אך מגזרות ת"ח—ת"ט מתברר שיהודים רבים ברחו מלוהין בשנת 1648, כדי להציל את נפשם מהתנפלויות הקוזקים של חמיל. על יהודי לוהין וחייהם נשתמרה תעודה היסטורית משנת 1721. בשלטון הרוסי היתה לוהין עיירה ובה מוסדות „קהל" לחסד וצדקה. בתקופה האחרונה מנתה לוהין כ־1000 יהודים, שרובם התפרנסו ממסחר זעיר וחיו להם חיים דלים עד שפלשו הגרמנים והביאו עליהם כליה.

מ. י. וו.

ס מ י ג ה

זהו שם תחנת הרכבת שבין קרמניץ וקמניצה. בסמיגה עמדה מנסרה גדולה ודרך התחנה נשלחו עצים מיערות הסביבה, ופקידים ופועלים לרוב עבדו במקום. כ־15 משפחות יהודיות גרו בסמיגה שנים רבות, שאף הן ינקו במידה מסויימת את קיומן מעסקי היערות ומהמנסרה, והיו מכובדות ע"י התושבים הלא־יהודים. מהמשפחות הידועות בסמיגה היו קלינגר ושפירא.

גורל המשפחות האלו היה כגורל קרמניץ היהודית והסביבה בהשמדת הנאצים את היהודים.

י. ג.

טורצ'ין

עתיקה היא טורצ'ין בין קהילות ווהלין. מקומה כ־40 ק"מ מלוצק. העיירה נזכרת ב„פינקס ועד ארבע ארצות" ברשימת תשבון ההוצאות לשנת 1726, כשאושרה הנחה ליהודי טורצ'ין בסך 400 ז' ממס־הגולגולת. בשנת 1765 היו בה 640 יהודים. לפי המפקד של 1847 גרו בה 1748 יהודים ובספירת האוכלוסיה ב־1897 הגיע מספרם ל־2629.

בשלטון הרוסי נמנתה טורצ'ין על מחוז לוצק. בדור האחרון התבלט בעיירה נוער ער שספג מרעיונות התקופה, ומשנכנס הצבא האדום לעיירה הצטרפו כמה מהם לתנועה הקומוניסטית. עם אלה היה רובינשטיין, בן העיירה, שהיה בעל השפעה במקום. אך יצויין שהרעיון הציוני הכה שורש בעיירה זו, כפי שמוסרים השליחים של הקרנות שבקרו במקום.

וקהילה עתיקה זו, אף היא בנופלים בין קהילות ישראל שהושמדו ע"י הצוררים הנאצים.

מ. י. וו.

פוריצק

העיירה פוריצק היתה אחת העיירות העתיקות בגליל ווהלין. אחרי חלוקת פולין, כשנשארה בגבול רוסיה הצארית, סופחה למחוז לודמיר. קהילת פוריצק היתה מפורסמת, רבנים ולמדנים גדולים ישבו בה לפנים. במאה הי"ח התקיים בעיירה בית דפוס עברי, מהדפוסים הראשונים שהוקמו בווהלין, ובו נדפסו, בעיקר, ספרי קודש.

הרוח החסידית שלטה בפוריצק מדורות, אך בתקופה האחרונה הורגשה התעוררות לאומית ניכרת בעיירה. נוסד בית־ספר עברי, התארגנו ארגוני נוער ציונים, קם החלוץ, התנהלו מגביות לטובת קרן קימת לישראל וקרן היסוד ועוד.

מספר היהודים בעיירה: לפי בדיקת התושבים משנת 1847 — היו 1100 יהודים, ולפי ספירה ב־1897 — הגיע מספרם ל־1316 נפש. בימי השלטון הפולני האחרון הגיע מספרם ל־1500, אף שרבים עזבו את העיירה.

והנה עלה הכובש הגרמני ב־1941 ועקר את יהודי פריצק. תמה קהילת פוריצק!

מ. י. וו.

וורבה (ויזבה)

היתה זו עיירה עתיקה בווהלין, שנוסדה ע"י הדוכס סנגושקו ונמסרה למלכה בונה. בתקופת השלטון הפולני הקדום — במחוז קרמניץ, וקיבלה זכויות מיוחדות בשנת 1517. ע"פ זכיון מיוחד של המלכה בונה והצו שהוציאה למטרה זו, שנתאשר ע"י המלך זיגמונט אויגוסט בשנת 1547, נקראו היהודים להתישב בה והם היו ביו בוניה. יהודי העיירה היו מכניסים את מסיהם ככל ה„משצ'נים" ונהנו מזכויות מעמד זה, כנהוג בימים ההם. בעריכת בחירות למשרת ראש העיר (בורגמיסטר) נוכחו 2 יהודים, נציגי הקהל המקומי.

במאה הי"ז הענקו לעיירה ע"י מושלה של קובל כריסטופור אופלינסקי זכויות עיר, שנתאשרו ב־1649 ע"י המלך הפולני ולדיסלב ה־IV, וליהודים היו בימים ההם כל הזכויות וישבו לבטח בעיירתם. וגם פרנסתם היתה בשפע. במקרים שנפל סכסוך בין היהודים ושכניהם, הסתדר הענין חיש מהר. וע"פ ההסכם משנת 1711 נקבעו יחסים תקינים ביניהם.

לפי מקורות רשמיים חיו בעיירה בשנת 1765—142 יהודים ובכפרים הסמוכים עוד 39. אך בשנת 1790 ירד מספרם ל־42 בלבד. במאה האחרונה נוספו יהודים בעיירה, ולפני הכיבוש הנאצי היו שם כ־700 נפש. משעברה לשלטון רוסיה הועברה למחוז לודמיר ומשנת 1920 שוב שלטו בה הפולנים והעיירה גדלה והתפתחה עד כיבוש הגרמנים. ידם הטמאה של הגרמנים הנאצים השמידה את כל יהודי העיירה וקהילת וורבה נחרבה.

מ. י. וו.

וילסקאיה

וילסקאיה היתה מושבה חקלאית של יהודים במחוז ז'יטומיר (ב„וולוסט" פולינסק), היא אחת המושבות בווהלין שהוקמו בעזרת השלטון הרוסי בשביל העברת יהודים לעבודת אדמה, והוענקו לה הנחות מסויימות. המושבה נוסדה בשנת 1848 על שטח 44 דיסיאטינות. מספר היהודים במושבה היה 176 ובראשית המאה הנוכחית כ־250, בערך.

מ. י. וו.

ווישניבץ

וישניבץ נמנית על הקהילות העתיקות של ווהלין, בתקופת פולניה הקדומה, במחוז קרמניץ. היא שוכנת במרחק 23 ק"מ מקרמניץ בדרך לוולוצ'יסק. לפי מקורות היסטוריים החריבו הטטרים את העיירה, בחזרם מברסטצ'קו, ושחטו את כל יהודי העיירה ואת בתיהם הרסו. על חורבות העיירה החלו לבנות אחרי תקופת שנים עיר חדשה, בה התיישבו שוב יהודים והחלו לרקום מסכת חיים: הוקמה קהילה עם מוסדות, כדרך כל קהילות ישראל בימים ההם.

רוחה של קרמניץ המשכילית חדר גם לווישניבץ, וכמה מבניה נמשכו לכרכים ואף מעבר לים, למדו ועשו חיל. בעיירה התארגנה אגודה ציונית וקם „החלוץ", ולאחרונה התקיים גם בית־ספר עברי, ורעיון העליה לא"י כבש את הלבבות. מעסקני העיירה יזכרו: משה שפיגלמן, מרדכי זייגר (כעת בארץ), משה שאג ואח'.

בשנת 1765 גרו בעיירה 501 יהודים וב־כפרים הסמוכים לה — עוד 163 יהודים. תחת השלטון הרוסי גדל הישוב היהודי בה ובמפקד משנת 1847 נמצאו בווישניבץ 3178 יהודים, אך מקץ 50 שנה, היינו ב־1897, ירד מספר היהודים ל־2980, ובשנים האחרונות מנו בה כ־3300 נפש.

אחרי הכיבוש הנאצי ביקר חייל יהודי בווישניבץ ולדבריו עומדת העיירה בחורבנה, אין בה אף נפש יהודית. הגויים אמרו לו: כל הז'ידים נרצחו. אך נודע לו כי מספר צעירים הלכו עם הצבא האדום לרוסיה ואחדים נמלטו מגיא ההריגה. כמה מהם במחנות ואחדים עלו ארצה.

זהו סופה המר של קהילת ווישניבץ העתיקה.

מ. י. וו.

קוזמין

עיירה במחוז קונסטנטין־ישן, שינקה מעיר המחוז שלה. שנים רבות חיו להם יהודי העיירה בשקט חיים צנועים ע"פ מסורת אבות. פרנסתם היתה על מסחר זעיר ועל מלאכות, כדרך יהודי העיירות בווהלין.

בשנת 1847 גרו בעיירה 641 יהודים ולפי המפקד הממשלתי משנת 1897 נמצאו בה 830 בתוך מספר כולל של 3368 תושבים.

ביום 7 ביולי 1918 יצא הזעם על יהודי קוזמין: היה זה בראשית מלחמת האזרחים באוקראינה. פלוגת המיליציה הרוסית של האוקר־אינים ערכה שוד בבתי היהודים ובחנויותיהם. פחד נפל על היהודים והם ברחו מהעיירה כדי להציל את נפשם. כמה הוכו ונפגעו.

מתוך הטלגרמה של קהילת קונסטנטין־ישן למיניסטר היהודים בממשלה האוקראינית בקיוב מיום 9.7.1918 נראה שבשעת ההתנפלות והשוד נלקחו עשרים יהודים והובלו מן העיירה וגורלם לא ידוע.

לא כל היהודים חזרו לגור בקוזמין, ומאז החלה ירידתה.

מ. י. וו.

סוויניוכי

בצדי דרכים, במחוז לודמיר, עמדה עיירה קטנה — סוויניוכי, ששמה לא נודע ברבים. תושביה היו שני שלישים אוקראינים ושליש יהודים. היתה זו קהילה ווהלינית זעירה שחיתה את חייה לפי מושגי הדור שחלף, חיים דלים ופשוטים. בדור האחרון שאף הנוער לצאת לכרכים לחפש „תכלית" ורבים עזבו את העיירה.

לפי מפקדים היו בסוויניוכי בשנת 1847—444 יהודים, ובשנת 1897 הגיע מספרם ל־629 נפש (בתוך 1780 תושבים). פרטים מהכיבוש הנאצי לא הגיעו מסוויניוכי, אך ידוע שגורל יהודיה היה כגורל שאר קהילות ווהלין.

מ. י. וו.

קטרבורג

מהלך 15 ק"מ מקרמניץ על הדרך ללנוביץ, עמדה העיירה הזעירה קטרבורג. הקשר אתה היה בעגלות.

מספר היהודים בעיירה (לפי ברוקהאוז־עפרון) בשנת 1847 היה 1465 נפש, ובשנת 1897 — ד"ק 693 נפש, לפני הכיבוש הנאצי מנו בעיירה כ־150 משפחות (לערך 800 נפש).

שלא כבעיירות אחרות עמדו בתי היהודים בין בתי הגויים והיחסים ביניהם היו תקינים.

מסיפורי ניצולים מתברר שבכיבוש הנאצי־גרמני הושמדו גם יהודי קטרבורג

מ. י. וו.

ציון לנעדרים

חיים־יוסף ספקטור, יליד העיירה טשודנוב, מעסקני התרבות של ווהלין. עוד בנעוריו היה לוחם לעברית ולרעיון התחיה בעיירתו ואח״כ בברדיטשוב והתפרסם בחוגים הציוניים. משנת 1911 גר ברובנה והיה ממיסדי אגודת חובבי־שפת־עבר ומחברי הועד הציוני בעיר. משך זמן רב שימש כמורה־מתנדב לשיעורי־הערב למבוגרים לעברית. היה מעוזריו של ש. אנסקי באספו חומר היסטורי ופולקלור בווהלין.

את ספקטור הכירו ברובנה כחבר נוח לבריות ואידיאליסטן, ובהיותו ספוג מסירות לתרבות העברית היטה שכם, בתקופת השלטון הפולני האחרון, לביסוס מוסדות התרבות ברובנה. הוא נבחר לועד ההורים של בית־הספר „תרבות״ ואח״כ לועדת הבקורת של הגימנסיה „תרבות״ ברובנה ולמוסדות־ציבור אחרים, שלכולם שרת באהבה ומסירות.

את בניו חינך ברוח לאומית־עברית וחלם לעלות ארצה, להיות עם המגשימים, אך לא זכה. בגזירות תש״א—ב נפל עם בני משפחתו ברובנה.

רות (רייצה) וייץ, נולדה בברסטצ׳קה לאביה ישעיה קליבנר, בנו של יוסף חיים, הרב בדובנא, שהיה ידוע כתורני גדול וגם חיבר ספר פירושים על התלמוד בשם „כתם פז״. שני בניו, ישעיה ולייב, היו מוסמכים לרבנות, והצעיר, לייב, גם שימש בכהונה זו בעיירה ברסטצ׳קה שנים רבות. והתנהג באדיקות חמורה. הבת, רייצה, נישאה לאברהם בן ברוך וייץ בעיירה בורמל, שם הכירה את ה„השכלה״ שתפסה כבר את מיטב הבתים בעיירה זו ובתוכם בית האחים אברהם וחייקל וייץ, השכלה ממוזגת מסורת וספוגה מרוחה של חיבת־ציון. בבית זה גדלו בניהם של אברהם ורייצי וייץ, והגדולים בהם, מרים ויוף, משעמדו על דעתם, קמו ועלו ארצה בתקופת העליה השניה, בשנת תרס״ח, כחלוצי המשפחה כולה, אולם לא נסתייע הדבר בידיו של אברהם, שמת בימי המלחמה העולמית הראשונה, ורק האם עם שתי בנות עלו ארצה בעליה השלישית. תחילה התישבה בירושלים, וכעבור זמן לא רב, עברה לגור בבן־שמן בבית בנה ונתנה ידה לפיתוח המשק החקלאי. למרות היותה כבת גו״ן הסתגלה מהר להוויי החיים, שינתה שמה לרות והסתגלה לשפה, והיתה מאושרת שיכלה לדבר עם נכדיה וניניה בשפתם הם, שראתה כשפתה היא.

נפטרה בבן־שמן בי״ח אייר תש״י בשנתה השמונים.

דב גרינס, איש אוסטראה, בה נולד (1916) ובה פעל כחבר התנועה הציונית. את חינוכו הציוני קיבל מאחיו הבכור מיכל גרינס (כעת בארגנטינה), ששימש בשעתו כמזכיר ההסתדרות הציונית באוסטראה ויצק מים על ידי מעצבי התנועה הציונית בעיר.

בשנת 1911, לפני שהעיר עמדה ליפול לידי הגרמנים, עזב את ביתו והוריו וברח עם הצבא הרוסי.

אחרי המלחמה נדד לגרמניה בתקוה למצוא את מישהו ממשפחתו, אך לאסונו נודע לו שם שהוריו, אחותו, גיסו עם שני ילדיהם כבר היו בין הקדושים באוסטראה. הוא מסרב להיענות להזמנת אחיו בארגנטינה לבוא אליו, בשאפו לארץ, משאת־נפשו.

אולם בדעתו מה הארץ הזאת דורשת ממנו בעת ההיא, נסע למינכן וקיבל הכשרה צבאית וב־15 באוגוסט 1948 הגיע ארצה ותלמדו בידו ולאשרו לא

היה קץ. הצטרף מיד לצ. ה. ל. ונשלח לחזית הנגב.

בקרב על עירק־אל־מנשיה מת מות גבורים ביום י"ג תשרי תש"ט (16.10.1948).

משה ליטבק, נולד ביום 1 בספטמבר 1911 בקוסטופיל, שם בילה את שנות ילדותו. בהיותו נער היה פעיל בקן השומר־הצעיר בעירו והתבלט בין חבריו. עלה ארצה בשנת 1933 מלא התלהבות ציונית ונצמד לחיי עבודה. הוא מצא את מקומו בקבוץ נ ג ב ה והשתזר מהר במערכת החיים. חבר טוב היה משה לכל יודעיו, עליז מטבעו ודרוך ומוכן לכל למען העם והארץ. משה היה מסור לקבוצו ולחברים עד יומו האחרון. משהגיעו ימי המצור במלחמת השחרור השתתף בפעולות רבות בעזות ובטחון. והנה כשיצא פעם לחפש חבר צעיר שנעדר בפעולה — לא חזר. הוא נפל בכדורי האויב. קופחו חיים צעירים שהיו קודש ליצירה בשדות המולדת.

יצחק שוחט, בנו של דוב (בר) שוחט מקוסטופול, הובא ארצה בעודנו ילד רך. כאן התחנך אצל דודתו שקליאר בירושלים. היה נער אמיץ, מחונך ומלא חדוות חיים ושאיפות לאומיות. עם פרוץ מלחמת השחרור התגייס, והיה חייל צ. ה. ל. מספר 79397. לקח חלק בכמה פעולות קרב ונפל על משמרתו בח' סיון תש"ח ונקבר בבית־העלמין בנחלת־יצחק.

יום־טוב בן מנדיל ביבר, יליד קוסטופול, מראשוני העליה השלישית, בשנת 1922. גר ועבד בתל־אביב כל השנים. היה פעיל בעירו בין הציונים והחלוצים. חבר מסור ואיש־חברה היה ובשנים הראשונות לחייו בארץ היה ביתו משמש מרכז להתכנסות בני־עירו ומכרים שונים בכל מיני הזדמנויות.

יום־טוב נפטר אחרי ניתוח ביום ט"ו אייר תש"י — 2 במאי 1950 בת"א ונקבר בבית־העלמין בנחלת־יצחק.

מיכאל בן משה גולדנברג, יליד פולונאיה, היה בן למשפחה ציונית בעיירה וירש מאביו העסקן תכונות לציבוריות. עלה ארצה בגיל 20 בשנת 1921. פנה לחיי עבודה ועבר לשרת בקרן היסוד בירושלים. בשעת ההפצצה הקטלנית בשנת 1947 בבניני הסוכנות בירושלים נפגע ומת בשנת 47 לחייו.

פסח יונאי — גולובוביץ, מיוצאי רוקיטנה שבפוליסיה הוהולינית. עבר שבעה מדורי גהינום של הנאצים וטעם מתלאות ההעפלה. התגורר קודם באודיסה והשתתף שם בתנועה הציונית ובהגנה היהודית. עמד בראש פלוגת פרטיזנים ויצא עם מתנדבים למלחמה בכנופיות האוקראיניות. ארגן ועד פרטיזנים לעניני עליה והיה ראש הועד באניה „אנצו סירני". מת מיתה טרגית בנתניה.

ישעיהו רובינשטיין, איש מזיריטש ליד קוריץ. היה ציוני מסור ועסקן פעיל. בגורלו נפל להיות חבר ביודן־ראט ובתפקידו הציל יהודים רבים מהשמדה, אך הוא בעצמו הלך אל הבורות. בן 40 היה בנפלו.

בארגונים

ארגון שומסק, המסונף לארגון יוצאי ווהלין בישראל מקיף את בני שומסק בארץ כ־600 איש. פעל בהושטת עזרה לניצולים, שרובם כבר הגיעו ארצה. הקים קופה לגמילות־חסדים, עומד בקשרים עם ארגון בני שומסק באמריקה, ערך אזכרה ב„יום השנה" לקדושי שומסק ומתכונן לפרסם ספר זכרון לקהילת שומסק שהושמדה.

ארגון אוסטראה. קונפת הארגון סייעה לעולים בני אוסטראה שפנו אליה. הועד היה פעיל בארגון הכללי של יוצאי ווהלין בישראל.

ביבליוגרפיה

„יובילעאום־אויסגאבע" — הוצאת־יובל 1949—1924, לרגל חגיגת יובל ה־25 לקיומו של ארגון יוצאי אוסטראה בארגנטינה, בואנוס־אירס 1950, 102 עמ', ועדת המערכת: צבי דישל, מיכל גרינס, אברהם שלאין וברל קסטלבוים.

בקובץ באו מאמרים רבי תוכן וממצים: א) מטרותיו ושאיפותיו של הארגון, ב) סיכום פעולותיו בשטח העזרה, ג) זכרונות מאוסטראה העיר, ד) חורבן יהדות אוסטראה, ה) שארית הפליטה, ו) התוויות קוי פעולה לעתיד.

הקובץ יצא בהידור רב ובו ציורים ותמונות לרוב.

קדם לקובץ זה „אלמנך", שהופיע בשנת 1945, מוקדש ליובל ה־20 של הארגון בעריכתו של מיכל גרינס.

„מיין שטעטל קוסטופול" — למאיר גרינשפן, נוי־אולם, בייארן 1947, ליום־הזכרון ה־5, י"ב אלול תש"ז, 38+XVIII עמ'.

פואמה אמנותית המגוללת בכשרון את פרשת החורבן של קוסטופול על אכזריותם וזוועות הנאצים. לפני הפואימה מבוא דוקומנטרי על השמדת היהודית בסביבת קוסטופול, מלווה תאריכים ושמות, מספרים ופרטים הראויים לציון.

ארגון יוצאי ווהלין מברך בשנה טובה את מדינת ישראל, בית־ישראל וכל יוצאי ווהלין

„שוק חקלאי"

חברה לשווק ואספקה חקלאית בע"מ

רח' וולפסון 43, ת. ד. 2018, טל. 2307, תל־אביב

המחלקות:

א. לשווק תוצרת חקלאית מהמשק העברי,
ב. להספקה ללול ורפת.
ג. לזרעים, חימיקליים, חמרים להגנת הצומח, ומל־חמה במזיקים.
ד. מחלקה טכנית 1) צנורות השקאה חמרי אינסט־לציה, כלי עבודה לצנורות „רידג" ופחים אלומיניום. 2) מכונות זריעה זיבול וקילטור, וכלי גן שונים. 3) ציוד לול סוללות ברודרים, ובאי כח היחידים בישראל למדגרות חשמל מבית חרשת „הימידייר" אשר הראו את יעילותם בארץ.
ה. לכוורנות: כוורות מסגרות מכונות רדיה מסכות מדפיס, קמח „סויאה" וכל הציוד לגידול דבורים.

הלואה וחסכון חיפה

אגודה הדדית בע"מ

ת. ד. 250 טלפ. 42—4641

המרכז: רח' יפו בית האגודה.

סניף בהדר־הכרמל: רח' הרצל בית הקרנות טלפון 4641.

סוכנות: קרית מוצקין רח' רגס 19.

קופת מלוה וחסכון שתופית של העובדים בתל־אביב בע"מ

רחוב לילינבלום 50, פנת רחוב אלנבי 126

טלפון 2907—3037 ת. ד. 997

סניפים: חולון, רמלה, לוד, באר־שבע, מגדל־גד

„לודזיה"

חברה לטקסטילים בע"מ

תל־אביב טלפון 3639 — חולון טלפון 80817

גרבים,
טריקו
לבני משי
בגדי תינוקות

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

הספק הראשי

של המשקים הקואופרטיביים

בעיר ובכפר

תל־אביב, חיפה, ירושלים והמושבות

תוצרת „תנובה"

מצטיינת באיכותה

סולל בונה

מרכז קבלני
של הסתדרות העובדים

חיפה, רח' הנמל 63, ת. ד. 363.
טלפ. 14—4311
תל־אביב, רח' אלנבי 111, טלפון 6031
ירושלים, רח' בן־יהודה 1, טלפון 4286

ביצור בע"מ

ההון הרשום — 1.000.000 ל"י
ההון המשולם ורזרבות — 446.442 ל"י

תל־אביב, רח' אחד העם 28
ת. ד. 1687 טל. 78—4577

צ י ו ן חברה לביטוח כללי בע"מ

כל סוגי ביטוח

המשרד הראשי: תל־אביב, רח' אלנבי 120
ת. ד. 1425, טלפ. 3—4671

מאת ארכיון ווהלין

ועדת הארכיון מבקשת מכל איש — בארץ ובחו"ל — לאסוף ולהמציא לה כל חומר שיש לו שייכות לווהלין היהודית, קורותיה, מאורעותיה, חיי קהי־לותיה, אישיה, מוסדותיה וכו'. הארכיון מאסף ומעונין בכל מיני תעודות, מיסמכים, ציונים, ספרים, עתונים, כרוזים, מודעות, פרטיכלים, צילומים, זכרונות, סיפורים, אגדות וכד'.

בני וווהלין בעולם! סייעו להנצחת יהדות וווהלין ושלחו את החומר למערכת „ילקוט וווהלין" או:
ב. צ. ברזלי תל־אביב, רח' יהודה הלוי 73
אריה אבטיחי, תל־אביב, רח' נחמני 19
ח. ב. אילון, תל־אביב, רח' ברוכוב 32.

נמסר לדפוס ובקרוב יופיע הקובץ על ברדיטשוב

ארגון יוצאי וווהלין בא"י (אגודה רשומה), תל־אביב. נחמני 19, א. אבטיחי.

ירושלים דוהלין בבנינה וחורבנה

ילקוט וואהלין

אוסף מאמרים, רשימות, סקירות, תעודות וצילומים

כרך שני, קובץ י"ב — י"ג — ניסן תשי"א, תל-אביב

העיר ברדיטשוב

בעריכת ברוך קרוא (קרופניק)

הוצאת הארכיון של וואהלין בישראל, תל-אביב

התוכן:

מפת העיר ברדיטשוב (סכימה)	מהנדס א. ברגר וח. ב. אילון	3

רשימות:

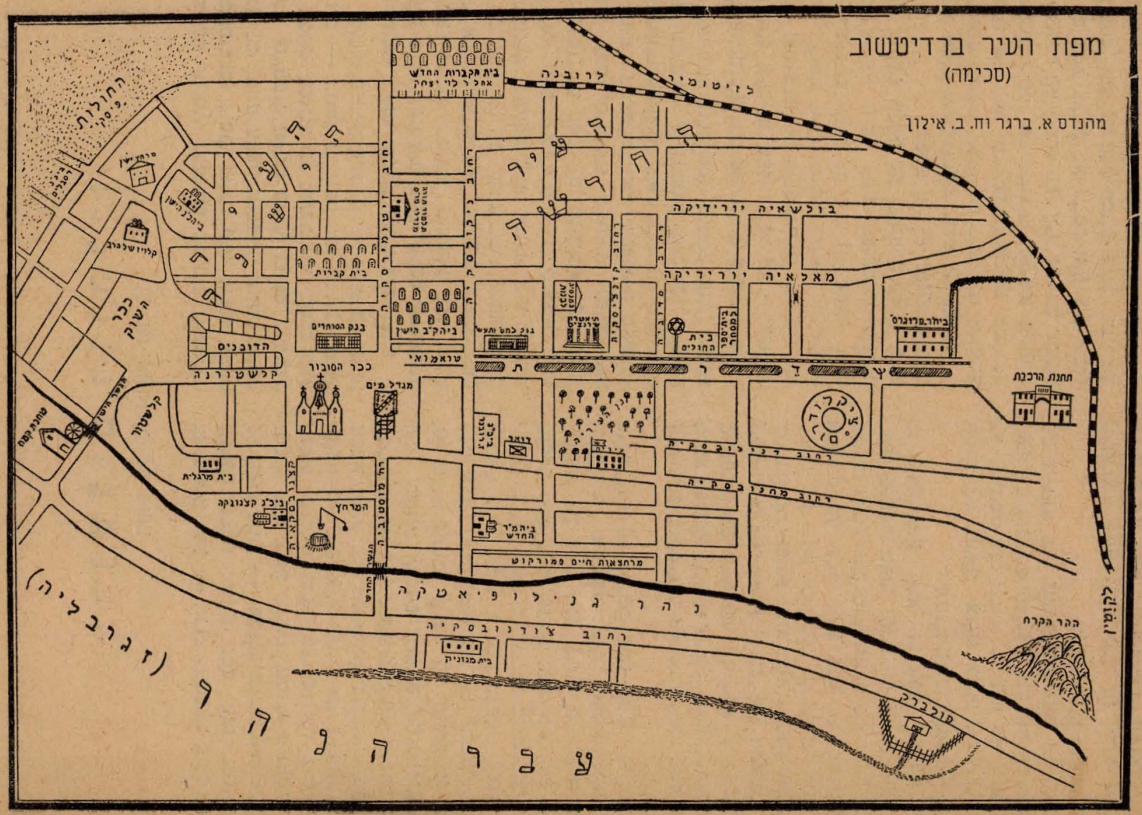
ירושלים דווהלין	ברוך קרוא (קרופניק)	4 — 5
מתולדות ברדיטשוב	משה צינוביץ	6 — 7
בעד ונגד השכלה	הרב אשר פריצקר	8 — 11
לקורות היהודים בברדיטשוב	ש. א. הורודצקי	11—13
מזכרונותיו של איש־ברדיטשוב	יחזקאל מנזון	13—15
ברדיטשוב עליה השלום	הרב יעקב ברמן	15—17
על רבני ברדיטשוב	י. ר—ץ	17—18
בית הסבא ר' יוזפא	אברהם אפרתי עו"ד	18—19
ר' לוי יצחק, הרב מברדיטשוב	ש. א. הורודצקי	19—23
ניגוניו של הרב	מ. ש. גשורי	23—25
עיר החזנות והנגינה	מ. ש. גשורי	26—35
בתי הכנסת בברדיטשוב	משולם דודזון	35—36
שלא ככל הערים	אריה אבטיחי	36—37
החדר המתוקן הראשון	ח. פ. ברגמן	37—38
החדר המתוקן והוצאת ספרי־לימוד	ש. ח. ברכוז	38—39
העתון הראשון בברדיטשוב	משה קליינמן	39—41
מראשית הציונות בברדיטשוב	אברהם שיינפלד	41—42
הכרוז הציוני הראשון אחרי המהפכה	הועד הציוני העירוני	42—43
הציבוריות והציונות אחרי המהפכה	חיים פריצקר	43—44
החוה החקלאית	יחזקאל פריידמן	44—46
מפעל חלוצי	בנימין ווסט	46—47
בעיר מולדתי	אליעזר פולושקו	47—50
מעברה של העיר	מהנדס אברהם ברגר	50
ברדיטשוב בצל פרעות	משולם דודזון	51
פלוגת הגנה	אברהם הררי	52
ברדיטשוב באספקלריה של שלום עליכם	ח. ב. אילון	52—55
מגפת החולירע	ב. לינדר	55

דמויות:

בן־ציון שנקר	אריה שנקר	56
לדמותו של ב. צ. שנקר	מ. ש.	57—58
פיגה מגזניק	משה קליינמן	58—59
ד"ר יצחק מגזניק	לוי ויניק	59
משה קליינמאן	דוב סדן	60
טובה (גיטל) פולונסקי	א. א.	60
הרב ד"ר אהרן קמינקה	א. הדרי	61
ר' הירץ ב"ר ישראל ווסט	ב. בן־נפתלי	61
אברהם שפושניק	ידיד	61
יחזקאל ביליק	חברה	62
אליהו שטיינברג	ח. ב. א.	62

עוללות:

ברדיטשוב אמריקה	שלום לדור	63
דוד הקיסרית בבית המדרש	זאב יוליס	63
חסידי ברצלב	בנימין ווסט	64
סערה בקהילה בשאלת השפות	פ—ן	64
סופה של ברדיטשוב (מתוך מכתב)	×	64
ברדיטשוב בלי יהודים	זיסקינד ברט	65
הקדיש הראשון	ס. ארקדי	65—66
סוף דבר	המערכת	66

מפת העיר ברדיטשוב
(סכימה)
מהנדס א. ברגר וח. ב. אילון
בולשאיה יורידיקה
מאלאיה יורידיקה
רחוב פוסקיה
רחוב פוסקיה
רחוב צורנובסקיה
נהר גנילופיאטקה
עבר הנהר (זגרבניה)
הר הקרח
קלשטורנה
הדובנים
בנק הסוחרים
בית קברות
בית הכנסת
בית החולים
בית הדפוס
בית מרחצאות חיים סמורקוש
בית מנוניק
הטרחץ
מגדל מים
כיכר השוק
כיכר הסובור
חנות הרכבת
בית קברות החדש

ירושלים דווהלין

הספד על ברדיטשוב שחרבה

„ירושלים דווהלין" קראו לה, אבל היא היתה הרבה יותר מזה. בכל היותה נופלת בערכה התרבותי מ„ירושלים דליטא" — היתה עולה על וילנה מבחינת היותה יהודית מעור אחד. וילנה היתה תמיד גם, ובעיקר, מרכז תרבותי פולני, רוסי, והיהדות לא היתה אלא חלק מן העיר. בעוד שבברדיטשוב לא היתה כלל הוויה אחרת וחברה אחרת ותרבות אחרת חוץ מן היהודית. זו היתה חטיבה מיוחדת במינה, שאינני יודע דוגמה לה בגלות. גם בארץ ישראל היתה, עד תקומת המדינה, רק עיר אחת כזאת, והיא תל־אביב. בכל ההבדל העצום שבין שתי הערים הללו, ברדיטשוב ותל־אביב, הרי בעיקר הדבר, בחזיון הזה של ישוב עירוני בעל כמה רבבות שכולו יהודי, יש גזירה שוה דוקא בין שתיהן. ועד שאנו קוראים לעיר ההרוסה „ירושלים דווהלין" — יותר נכון לקרוא לה „תל־אביב דגלותא".

מי שלא זכה להכיר את ברדיטשוב אינו יודע מה זאת טריטוריה יהודית עצמית, הכפופה אמנם בכמה בחינות, אבל חיה את חייה בכל הבחינות שאינה כפופה בהן, כאותו צמח הגדל לרוח שאין בה מניעה לגדולו. אוכלוסיה צפופה של יהודים, בכל בית מובטח לך לכתחילה שגר שם יהודי, ובלכתך בלילה, יודע אתה שלא תפגוש אלא יהודי.. שטח של קילומטרים בלי פגיעה בגבול אתני אחר — היכן היתה כזאת במקום אחר, אפילו בספרד, בפולין? אולי היה מעין זה בבבל — בסורא ובפומבדיתא.

זוכרני, כד הוינא טליא, שאלני ליד ביתנו קבצן אחד אם כאן גר יהודי, ולא הבינותי את השאלה: פשיטא, מאי שאילתא היא זו? רק אחרי כן נודע לי, שבערים אחרות גרו יהודים בין גויים וגויים בין יהודים.

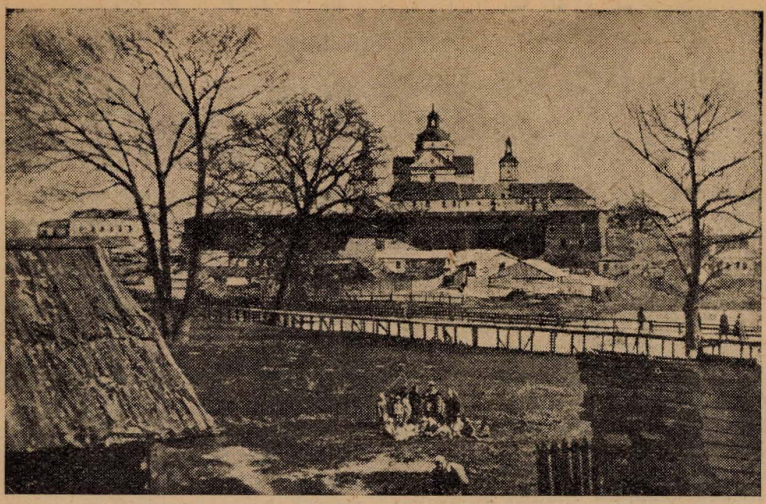
ודאי מעין זה היה בכל קהלה ישראלית בפולין, בליטא ובאוקראינה. אבל בשום מקום לא במידה מוחלטת כזאת. עיר בלי רחוב הגויים. היה בה בית־תיפלה לנוצרי הסביבה, שהוקם על ידי הממשלה — להכעיס, אבל בו היו קבורות חנויות, שכולן חוץ מאחת, היו יהודיות, ובאחת מהן מכרו ט ל י ת ו ת. ועל אחת החנויות היהודיות התנוסס באותיות רוסיות שם בעלה, ודוקא „ברוך הוא וברוך שמו" (ברכיברשמו"), ואותה החנות הנוצרית האחת היתה של ספרים, שנמכרו, כמובן, רובם ככולם ליהודים. וזוכרני, פעם בערב תשעה־באב עם חשיכה, כשכל העיר לבשה קדרות וכל החנויות נסגרו — סגר את חנותו גם אותו גוי, שנשבה לבין היהודים.

ברדיטשוב היתה חטיבה יחידה במינה. הננו מתפארים, בצדק, שכל בית בתל־אביב נבנה מן המסד ועד הטפחות על־ידי יהודים; אבל גם בברדיטשוב היה כך. אין מלאכה שלא החזיקו בה תושביה בעל־כרחם, כי לא היה גוי בעל אומנות איזו שהיא, חוץ משומרי לילה (ודאי, מפני שנאסר ליהודים לעסוק בזה), „גויים של שבת" לפי אומנותם (מי יכבה נר ויסיק תנור־אש לאדם), ורופאים ורוקחים (מפני הגבלות לרופאים מישראל). מובן, שהפקידות היתה נוצרית, אבל ליד דלת ראש המשטרה היתה מודעה באידיש (ברוסיה הצארית!), שבתיבה פלונית אפשר לשים בקשות; והשוטרים ידעו אידיש.

אולי יובלט ביותר מה בין ברדיטשוב לערים אחרות — אם אגיד, שבה לא היה פוגרום עד ימי פטלורה. זאת אומרת, עד שלא באו קלגסים מאורגנים, שהלכו מעיר לעיר לפרוע פרעות. בעיר עצמה לא היה מי שיגע ביהודים לרעה; והגויים שבסביבה פחדו לבוא העירה בהמון. פרחי הקצבים קיבלו על עצמם לשמור בלילות בימי פורענות — וזה הספיק.

אין כל זה אומר, שברדיטשוב היתה מושלמת במעלות ולא היה בה דופי. ההיפך הוא האמת. היו בה חסרונות עצומים, אף הם טיפוסיים ל„תחום המושב" היהודי, ואף הם מובלטים בה ביותר. בה ועל־פיה יצר מנדלי את „ספר הקבצנים", היא היא כסלון או בטלון שלו. בה ועל־פיה יצר שלום עליכם כמה מטיפוסי כתריאלובקה, לאו דוקא הסימפטיים שבהם — אבל כל טיפוסיה הם יהודים שביהודים, בני „מאה אחוז", יותר מבני כל עיר ועיר.

ואני אהבתי עירי זאת — את הבטחון הזה של מאה אחוז, את האוירה הטבעית הזאת, שרק בה אפשרית זקיפות קומה לאומית פנימית. אני

מראה הגשר הישן על הנהר גנילופיאט, המבצר והכנסיה הקתולית

מודה, שלא מצאתי רבים מסכימים לדעתי; אבל מכל הערים שראיתי ושישבתי בהן בחיי — ואני זכיתי לגור בערים נהדרות כאודיסה, פטרבורג, וורשה, ברן וברלין (שלפני היטלר) — שום עיר לא נתחבבה עלי כמו אותה ברדיטשוב שיהודינו התיחסו אליה לא בכבוד הראוי לה. יתר על כן — מה שמוצא חן בעיני בתל־אביב הוא בעיקרו — יצחק מי שיצחק — הצד השוה שבה לברדיטשוב. כלומר, לא המעלות כשהן לעצמן, אלא היותה עיר יהודית היות תושביה יהודים כשם שתושבי לונדון הם אנגלים, גם באהליהם וגם בצאתם, גם בחול וגם בשבת, בלי רצון ואפשרות להתכנס פנימה לשם זה או להסתתר ולהתחפש. יהדות כדרך הטבע — זוהי ברדיטשוב.

התעכבתי כל כך על הצד הטיפוסי של העיר, עד שלא אמרתי כלום על הצד ההתיחדותי שלה. אפשר היה לכתוב על כך ספר שלם. ואכן כתב צדרבוים באידיש ספר בן מאה עמודים על ביקורו בה. היא היתה מרכז מסחרי לכל דרום־מערב אוקראינה, שניה במעלה לאודיסה. היתה קנאית לחסידות מאין כמוה, ובה ישב הצדיק הגדול מאחיו, צדיק הצדיקים, ר׳ לוי יצחק מברדיטשוב. אבל בה היה גם מרכז המשכילים הראשונים ובה נבנה בית הכנסת הכוראלי הראשון. וכשניסה שליחה של הממשלה, לילינטל, לפני יותר ממאה שנה, לכבוש את הקהלות להשכלה אמר למיניסטר אובארוב, שאם יצליח בברדיטשוב יצליח ממילא בכל הדרום. היא היתה אחת הערים הראשונות, שבהן נוסדו „חדרים״ מתוקנים, ואף אחת הראשונות לייסוד אגודות ציוניות. ובקום התנועות הסוציאליסטיות היהודיות — היתה מקום לארגונן והפגנתן. ואת חטאיה אני מזכיר: בשום מקום לא פגשתי אידיסיטים קנאים פוגעים בעברית כמו בה. אחד הקנאים האלה, ושמו ליפץ (שמעתי שאח״כ נעשה גנרל אדום בשם פטרובסקי) — קרע בפרהסיה הצעת החלטה באספה — מפני שנכתבה עברית.

מי ימנה את הצדדים המרובים שבחיי קהילה כזאת? כשאני רוצה לתפוס את הקו העיקרי שלה. אני נאחז בסיסמה של שלום עליכם: „עמך״. כל כך טיפוסיים היו בתי הכנסת הקטנים המרובים שבעיר, שהיו מחולקים לפי האומנויות, כמו באלכסנדריה של מצרים, לפי המסופר בתלמוד. היו בתי כנסת של קבלני צבא, של מפשיטי עורות, של סבלים, של סרסורים, של קברנים, של כלי־זמר, של ליטאים, של שזרים, וכן הלאה. מי שאינו מאמין, יעיין באחד מכרכי „המליץ״, ברשימת הנדבות בערב יום הכפורים לישוב ארץ ישראל — ויווכח.

מפעל להתפאר היה הש״ס בכרך אחד שנדפס בדפוס שפטל. אותיות רש״י בדפוס זה הן מיקרוסקופיות, אבל אין הן מעשה צילום או סידור מכונה, אלא עבודת־יד. פלא הטכניקה והעממיות.

חסל סדר „עמך״ ועירך. עולם מלא נעקר מן השורש. נגדע האדיר בעצי היער, שרשים יותר עמוקים לא היו לשום עיר בגולה.

ב. קרוא (קרופניק)

מ ו ל ד ו ת ב ר ד י ט ש ו ב

צביון העיר ואופייה

עיר כמעט כולה יהודית היתה ברדיטשוב, שהוכתרה בפי השלטונות הרוסיים תוך ביטול ועקיצה כאחד, בשם „מלכות היהודים". ראשיתה, תחת השלטון הפולני הקדום, היתה כפר ורק במחצית השניה של המאה הי"ח החלה להתפתח בתוך מדינת וואהלין. במשך הזמן גדלה ונעשתה לעיר מרכזית ליהודי אוקראינה וסופחה לחבל קיוב. השם ברדיטשוב נזכר לראשונה בשנת 1546, בתעודה של הממשלה הפולנית החתומה בשם המלך זיגמונד אוגוסט, בנוגע לקביעת הגבול בין פולין וליטא. בתעודה זו נרשם כפר ברדיטשבקה כנקודה דרומית של ליטא, הגובל עם נפת אוקראינה. בתעודה שניה משנת 1634 נזכר השם ברדיטשוב כעיירה קטנה חסרת חשיבות כלשהי. מפנה מכריע להתפתחותה של העיר בזמן יותר מאוחר בא עם העברתה של העיר מרשות בית טושקביץ, שהיתה אחוזתם, למשפחת הנסיכים רדזיביל הידועה. הרדזיבילים בנו להם בתוכה ארמון, דאגו לגידולה ופרסומה של העיר והרימו את קרנה. בהשתדלותו של קרל רדזיביל ניתן לו רשיון מיוחד מטעם המלך הפולני האחרון לקבוע בעיר זו מדי שנה בשנה עשרה „יריידים" מרכזיים, וע"י כך החלה העיר להתפרסם ולהתפתח בקצב מהיר.

כבר אז, בימים הרחוקים האלה, נהרו יהודים מקרוב ומרחוק לברדיטשוב כאל מקום־פרנסה, והם נעשו לגורם מכריע בגידולה של העיר ובפריחתה; לא ארכו הימים וברדיטשוב נעשתה עיר־מרכולת מפורסמת, בגלל הירידים שמשכו מעונינים ממקומות שונים. ע"י התרכזות יהודים במידה גדושה — בראשית המאה הי"ט, נחשבה אז מהראשונות בוואהלין ובאוקראינה בכלל, לפי מספר תושביה.

בשנת 1789 חיו בעיר רק כאלפים נפש יהודים, אולם הגידול המהיר של מספרם במשך כמה עשרות השנים הבאות הפך אותה לעיר ואם בישראל במלוא מובן הדברים. לפי אינפורמציה שקיבל השלטון הרוסי על מסחרה של ברדיטשוב בשנת 1804, היתה העיר כבר אז מהראשונות שבסחר רוסיה עם ארצות־חוץ. סוחרי ברדיטשוב ידועים היו לא רק בחוגי הסוחרים במדינה, כי אם גם מחוץ לרוסיה. הם היו מבקרים לרגל סחרם את הירידים בברודי, דנציג קניגסברג, לייפציג ועוד, ויצא להם שם במקומות אלה כיודעי־עסק חרוצים. לירידים המפורסמים של ברדיטשוב, שלפעמים נמשכו כחודש ימים, נהרו ממקומות שונים מוואהלין גופא ואוקראינה ואפילו ממרחקים — טולה, מוסקבה, גדות הדון, קבקז, קרים, רוסיה החדשה, פולין, ליטא, גליציה ועוד, וסוחרים מענפים שונים ראו ענין בהשתתפותם בירידים.

על חשיבותה המסחרית של ברדיטשוב היתה מלפני כמאה שנה מוסר מנשה מרגלית בזכרונותיו. משרדי בנקים ועסקי חלפנים למיניהם התרכזו ב„סימטת הזהב" והיו תמיד סואנים ומלאים המון רב. נתקיימה שם כעין בורסה לכספים. היהודים שעסקו בענף, הראו זריזות וחריצות תוך הבנה בנקאית מלאה וטיפלו בו ביושר ובכבוד. ביניהם היו בעלי כשרונות מצוינים, מתימטיקאים ובעלי היקף וזכרון נפלאים.

לרגל מסחרם הבין־לאומי היו יהודי ברדיטשוב של התקופה ההיא עוסקים גם בפוליטיקה הכללית ומתמצאים בה בהבנה רבה, וידעו לכוון את סחרם ועסקיהם לאור המקרים המדיניים שמסביבם. כך נהירים היו להם דרכי הפוליטיקה של הקיסר נפוליאון וגבורותיו, מלחמות רוסיה, תורכיה וכו'. לשיא התפתחותה הכללית הגיעה ברדיטשוב היהודית בשנות החמשים למאה שעברה, היא היתה ל„בירה" היהודית של כל דרום־מערב רוסיה.

לפי מקורות מנתה ברדיטשוב בשנת 1848 כעשרים וחמשת אלפים נפש יהודים, מספר שהתחרה כבר אז עם גובה המספר של קהילת וילנה הגדולה, בירת ליטא, רייסין וזאמוט. וארשה היהודית טרם הגיעה אז לאותו מספר, והישוב היהודי בעיר הלך וגדל משנה לשנה עד שבשנת 1861 נחשבה ברדיטשוב לקהילה הגדולה ביותר ברוסיה, שהאוכלוסיה שלה הגיעה ל־47 אלף נפש. אולם על אף פריחתה של ברדיטשוב לפני כמאה שנה, השתייכה שכבה מצומצמת בלבד למעמד האמידים והעשירים, שהמסחר הסיטוני, שבעיר־מרכולת מפורסמת זו בימיה הטובים, התרכז בעיקר בידיה. אותו זמן נתקיימו אלפי יהודים, שנהרו לכאן, על מסחר זעיר וסרסרות, חלק גדול על מלאכות שונות, ורובם השתייך למעמד העמלים. בתי־המלאכה והפועלים היהודים היו מאוגדים באגודות חברתיות משלהם, שפעולתן נתרכזה בעיקר בקיום בתי־תפילה מיוחדים לאנשי שלומם עם קביעת עתים לתורה ואגדה בהדרכת „מגידים" ודרשנים. כן דאגו לטיפול סוציאלי בקרב חבריהם ולהחזקת אחוה ואחדות חברתית בינם לבין עצמם. ביחוד הועילו ארגונים אלה בשנות שפל וירידה חמורית שהגיעו ליהודי ברדיטשוב, כי לרגל המצב הבלתי־יציב ירדה העיר ברבות הימים מגדולתה. לירידים המפורסמים שלה לא היה עוד ערך שהיה להם לפנים. כמה מסוחריה הגדולים, הותירו קים, עברו לקיוב הפורחת עם ה„קונטרקטים"

הידועים שלה: כן התפתחה על חשבונה אודיסה השוכנת על חוף הים השחור, ואפילו לוארשה הפולנית מגיעים גושים שלמים של ברדיטשוב המסחרית.

באלזאק על ברדיטשוב

על הניגודים הסוציאליים בחוגי תושבי ברדיטשוב השונים וההבדלים החמריים שבין חוג האמידים המצומצם לבין המוני העמלים קשה למחיתם וחיים חיי עוני, מוסרים לא רק מקורות עבריים ורוסים, כי אם גם מקורות לועזיים אחרים. הסופר הצרפתי הידוע באלזאק, שביקר את ברדיטשוב ב־1847/50, מתאר במכתב לידידתו, הרוזנת הפולנית אוולינה האנסקה, על דלותם ועניותם של רוב יהודי העיר: דרך־אגב: תיאור זה מעורב במידה גדושה של אנטישמיות בהציגו את יהודי העיר כעוסקים בסרסרות ושאר עסקים בלתי־פרודוקטיביים, תוך התעלמות מההמונים העוסקים בכל מיני עבודות ומלאכות.

הניגודים הסוציאליים בשכבות יהודי ברדיטשוב, בעיקר ההשפעה המעציבה של תפיסת השלטון בחיי ישראל הפנימיים ע"י תקיפים שונים — בגלל תנאי המצב בימי ניקולאי־קיסר, ואי־קיומה של קהילה מסודרת בעלת זכויות רחבות, — גרמו לפעמים בחוגי ההמונים לידי התמרמרות. כמה מסופרי ישראל שבתקופת ההשכלה, ואפילו המעולים שבהם, ניצלו נקודת־תורפה זו לטובת ההשכלה, בתארם בסיפורים את הגבאים והתקיפים הבלתי־רצויים, כאילו הם כלי־שרת בידי הרבנים ומנהיגי החסידים. אך כל זה לא השפיע על המוני העם הרחבים, שברובם המכריע השתייכו לתנועה החסידית בימים ההם, ורוחו של רבם המפורסם ר' לוי יצחק זצ"ל היתה חופפת עליהם.

ירידת הקהילה

יצוין שאף כי ברבות הימים ירדה ברדיטשוב היהודית מגדולתה, הרי הודות לגידולה הקודם וכיבושיה, נשארה בכל־זאת עד לפני כשלושים שנה, עיר גדולה, שרובה המכריע של אוכלוסיתה היא יהודית, והיא מוסיפה לתפוס מקום בווהלין ובאוקראינה כולה. בשנת 1897 היא מונה ארבעים אלף נפש יהודים, ובמשך השנים רואים בה שוב עליה ניכרת. לפי סטטיסטיקה רשמית, גרו בעיר בשנת 1914 (בשעת פרוץ המלחמה העולמית הראשונה) קרוב לחמשים ושש אלפים יהודים, שהיוו למעלה מ־70% של התושבים.

בתקופה של מלחמת־האזרחים באוקראינה (1918—1920) סבלה קהילת ברדיטשוב מהפרעות שהתחוללו בה. גם המאורעות של הימים ההם השאירו את רישומם בעיר, ואחרי חילופי הכובשים השונים והפשיטה של הפולנים, כשברדיטשוב נשארה בשטח השלטון הרוסי־סוביטי, נשארו בה בשנת 1923 בסך הכל עשרים ושמונה אלפים נפש יהודים בלבד. יהודי העיירות שבסביבת ברדיטשוב (מווהלין, פודול ועוד) שנעקרו מעמדותיהם תחת השלטון הקומוניסטי, חיפשו להם מקומות חדשים בערים, ומהם הגרו גם לברדיטשוב; ע"י כך נוספו בה לערך שלשת אלפים נפש, ובשנת 1926 הגיע מספר יהודי ברדיטשוב לשלושים ואחד אלף, אך אז היוו כ־55% של התושבים בלבד.

משה צינוביץ

בנין „ביקור־חולים" ורחוב בילופולסקיה

בעד ונגד ההשכלה בברדיטשוב

ברדיטשוב, שהיתה מרכז חסידי גדול, קלטה בכל זאת את ההשכלה הברלינית במידה שהיתה זקוקה לכוחותיה הרוחניים: כגון רופאים, מנהלי־חשבונות ואחרים. אך יצוין: ידעה החסידות לקבל את התוך של ההשכלה, את המדע השימושי (שעה שנתמנה ר' לוי־יצחק לרב בברדיטשוב, נפתח בה בית־מרקחת יהודי, הראשון בוואלין) ולזרוק את קליפתה. הרב ר' לוי־יצחק השתדל להחזיר את המשכילים למוטב, אך העלה חרס בידו. גברה אז השכלתנות הוולטרית במידה שלא עמדו על גדולתו של האיש הגלבב ההוא ונענה מהם בלעג:

פעם אחת ב„ימי הרחמים" פגע במשכיל „גבר אלים תקיף ושופט העיר", שהיה ידוע לו כחוטא גמור, תפסהו בבגדו ויאמר לו: „חזור בך, מאחר שבעל־עבירה גדול אתה והפכו כל זדונותיך לזכויות, והיו לך זכויות יותר ממני".

— אמתין עוד שנה — ענה הלה — וארויח יותר.

לא עלה בידי ר' יצחק לוי להחזיר בתשובה רב אחד, שנפגע בהשכלה הברלינית, שדר בימיו בברדיטשוב, הרב מחלמא — יהושע השיל, הלה נתפס, כנראה, לכתחילה במינות פרנקאית, וכשזו איבדה את ערכה, לא מצא את הדרך לשוב ליהדות החרדית ועבר להשכלה — ביתו היה מרכז המשכילים. ולא פחד רב זה מהחסידים על שום היותו מקורב לשלטונות. הוא וידידו טוביה פדר היו בין הקרואים לאספה שיזם ר' לוי־יצחק בשנת תקס"ב, לשם התיעצות בעניני הכלל בקשר לגזירות רעות שעמדו להתרחש על היהודים אותו זמן. לפי שמועה אחת רצה להתמנות לרב־העיר בכוחו של ה„פריץ", אך תגובת העיר היתה כה נמרצה, עד שבעצמו הסתלק מרעיון זה. הוא היה עשיר גדול ורכש לו בית בעיר החדשה, רובע שדרו בו המשכילים, והתישב שם. למראית־עין התנהג כאדוק, אך בסתר נשאר חפשי.

מספרים על רב זה, שפעם ערך בתשעה־באב סעודה של בשר ויישב לו לאכול מבלי לסגור את דלת ביתו. פתאום נכנס עני החוזר על הפתחים ומצאו בקלקלתו. עמד הרב המשכיל, שהיה פיקח וערום, היתמם ושאלו: — מה רוצה כבודו? — נדבה — ענה העני. הוציא הרב המשכיל מטבע גדול ונתנו לו וגם הזמינו מתוך אדיבות לישב. עם זה פתח בהתנצלות על אכילתו ביום צום זה, שכן אנוס הוא לכך ע"פ מצות הרופא, חולה הוא. מיד הכיר בו — בעני, שהוא גם עני בדעת והתחיל לפתותו שיטעם קצת י"ש ממין משובח. העני, שהיה מוקסם מנדבת־לב מארחו הסכים ושתה את הכוס שהגיש לו. בינתים נכנס אתו הרב בשיחה והציע לו לסעוד אתו, וכיון שכבר אינו צם — כדאי שיטול את ידיו ויטעם. נתפתה העני גם לכך, נטל את ידיו ואכל. כשקם והלך עכבו הרב עכשיו, ר' יהודי, השב לי את כספי, כבר איני חושש שתספר בגנותי; כמוני כמוך...

המשכיל השני שעלה בהשכלתו על אותו רב וסופו שיצא מכלל ישראל היה רובינשטין ממשפחת הקומפוזיטורים. הוא היה אדם אמיד, חוכר, שהסתבך בעניין־מה ונידון במשפט פלילי, וכיון שהיה צפוי לעונש חמור, עד עונש מיתה, ולפי חוקי המדינה בימים ההם, הרי כל שהמיר את דתו ונטבל, שוחרר מעוונותיו — הלך רובינשטין וקנה את נפשו בטבילה. המשכיל לא עמד בנסיון והחסידים קראו על שמו את הכנסיה שהיה מבקר „רובינשטין קלויסטר" כנסיה קטנה צדדית, לפי שהתבייש לילך לכנסיה המרכזית, שעמדה בטיבורה של העיר.

אותו זמן התישב בברדיטשוב הגאון ר' יחזקאל בר' אהרן לנדוי, שנקרא ימפולר (משום שכיהן בקהילות ימפול שבוואלין כרב), והוא נכדו של בעל „נודע ביהודה". הוא היה עשיר וקיבל את החכירה של הי"ש מידי ה„פריץ" בשותפות עם המשכיל רובינשטין. לאחר שרובינשטין השתמד מוכרח היה הרב להמשיך אתו את עסקי השותפות בתוקף החוזה שביניהם. מובן הדבר שישיבת שניהם במשרדם היתה קשה עליהם. רובינשטין השתדל להרגיע את מצפונו, אחרי עזבו את דת ישראל והחל להיטיב ולהקל ביותר עם הבריות. ר' יחזקאל לנדוי, שהיה אדם ישר גם בעניני ממונות, אך קמצן, לא היה וותרן בעסקי מסחר והיחסים בין השותפים היו מתוחים. פעם נזקקה אשה אחת מלקוחותיהם לסידור מסויים בענין קנית י"ש, יעצו לה מכיריה לפנות למשומד, והיא בתמימותה נכנסה למשרד ושאלה: מי כאן המשומד? — לאיזה משומד את מתכוונת — השיב לה רובינשטין, אם כוונתך למשומד היהודי, והוא הראה על ר' יחזקאל — הרי הוא לפניך, ואם את מתכוונת למשומד הגוי, הרי אני לפניך...

המשכיל השלישי היה אז האפיקורס הידוע שמריל שניטקבר, שהתגורר בכמה מקומות באוקראינה ולבסוף התישב בברדיטשוב ועסק בהנהלת פנקסי חשבונות בעיר ובסביבה. מצבו החמרי היה טוב והוא הצליח בכלל. הוא היה עבריין בכל, לרבות הלכות צניעות ודרך ארץ,

אך עם זה בעל לב טוב, בר אוריין, אדם נבון ופיקח וכל עברותיו בוצעו על ידו תוך חרי־פות המבדחת את דעת הבריות.

בברדיטשוב חי אותה תקופה יהודי פיסח שהיה משכים יום יום וקורא לקום לעבודת הבורא. היהודי בעל־מום אומלל, עני ומר נפש, היה מחריד בקולו הנוגה את הלבבות בקרי־אותיו: „צאן קדשים, קומו לעבודת הבורא" ועוד. והנה נזדמן פעם שמריל זה עם הכרוז בשעת הכרזותיו כשהוא קופא מקור, כיבדו בסיגרה טובה ושאלו כמה הוא משתכר בהכ־רזותיו אלו?

— עשר אגורות ללילה — ענה היהודי.

— הא לך כך וכך, אמר שמריל בתחבו לידי היהודי צרור מטבעות, וחדל מהכרזותיך, ישכבו להם „צאן קדשים" על מטותיהם.

הרביעי היה הסופר הפדגוג טוביה פדר, למעשה איש נודד כל ימיו, שדר בברדיטשוב הרבה שנים (משנת תקס"ב עד תקע"ז, לערך). מספרים שמקום מגוריו היה ברובע האדוקים — ב„אלט שטאדט" ונבדל היה לטובה משאר משכילי העיר בזה שהיה דתי וקשור לבית־המדרש, אהב את קריאת התורה ורדף אחרי ה„טיפה המרה" שהרבה לשתות והשיגה בקלות בבית־המדרש דוקא...

פדר זה הצטער הרבה על דברי ר' לוי־יצחק על מנדלסון: „סופו של הדסואי יהא גרוע יותר מסופו של אותו האיש; אותו האיש לעתיד לבוא, אולי יהיה תיקון לנשמתו, והד־סואי איבד את עולמו לעולם ולא יהא תיקון לנשמתו כלל", וכשיצא פדר בספר „קול מח־צצים" להלחם באידית השיב תשובה לרב וכתב בה, שלדעתו יושב מנדלסון בגן־עדן, כשחבריו ראשי המשכילים אתו והוא משמש להם מעין מפקד עליון. בתשובה זו איבד פדר, כנראה, את חנו בעיני אותו החוג שהיה מצוי בו בברי־דיטשוב והוא נעלם מן העיר.

לראשונה נהגו משכילי ברדיטשוב מנהג אנשים בודדים השואפים להקל מעצמם את כבלי המסורת. מספרם בעיר בעש"טנית זו היה מצער ופעולתם מצומצמה. אולם ניקולי הראשון, שהיה מנוי וגמור אתו כי האומה היש־

בית־הספר העירוני למסחר

ראלית בתור אומה מיוחדת אינה אלא „יסוד מזיק" ואין לה מקום במדינה נוצרית, והוא ירש מאלכסנדר הראשון תכנית שלא נתגשמה — הכנסת ישראל תחת כנפי הפרבוסלביה, ניגש להכשיר את היהודים לכך בעבודה צבאית הבנויה על חינוך נוצרי, זוהי גזירת „החטו־פים". נחטפו ילדים יהודים בגיל רך ונשלחו למרחקים לפלכי המזרח ולסיביר, כדי שית־חנכו שם בסביבה נוצרית טהורה כגויים גמו־רים. לבסוף החליט הצאר להגשים את שאיפתו באמצעי עדין יותר — בעזרת ההשכלה הברלינית.

ונמצאו משכילים שבאו לעזרתו. משכילי גרמניה, יוסט, גייגר, פיליפסון ואחרים הביעו את תודתם למלכות הנאורה על רצונה להשכיל את ישראל ומשכילי רוסיה נהנו מתמיכת השל־טונות להגשים חזונם. וכך גברו המשכילים בעיר והיו לכת צבורית בעלת שאיפות להש־כלת העם. בראשה עמדו העסקנים ד"ר ישראל

רוטנברג ומשה־איצי הורביץ, לעומתם עמד בראש היהדות החרדית ר׳ יעקב־יוסי הלפרין.

ד״ר ישראל בן דוד רוטנברג נולד בגליציה בשנת תק״ס (1800), קנה דעת והשכלה בגרמניה וברוסיה, ומשקיבל תואר רופא באוניברסיטה בחרקוב בשנת תקצ״ג (1833) התישב בברדיטשוב. הוא — חניך התרבות הגרמנית — ידע עברית, שמר מסורת והיה חסיד הפיוטרופיה הלסינגית הלכה למעשה ושימש רופא בעיר ועסק הרבה מאד בהפצת ההשכלה הברלינית. הוא מצא את ההשכלה בברדיטשוב במצב עלוב. המשכיל היחיד בעיר היה הפדגוג פוליציינצקי, שברבות הימים נתמנה למורה ולמחנך בבית המדרש לרבנים בז׳יטומיר, הוא חידש את „אגודת שוחרי ההשכלה״ שיסד יצחק־בר לוינזון כעשרים שנה לפניו, בשבתו בברדיטשוב ישיבת עראי.

רבות דאגו המשכילים לזכות את ברדיטשוב בהשכלה, ובצר להם פנו בשאלת חכם לדוד פרידלנדר בברלין כיצד להשכיל את העיר החשוכה. נראה שהד״ר רוטנברג בא בכתובים אתו בנידון זה, וכן עזר לו הד״ר ליליינטל כשעבר בתר״ב — 1842 בערים שונות ואצל עליו מרוחו להלחם למען ההשכלה והם קיוו לכבוש את ערי ווהלין, פודוליה, בסרביה, קיוב, חרסון ואודיסה. הד״ר רוטנברג זירז אותו שיבוא לברדיטשוב לשחררה מידי החרדים, והוא בא. חרדי ברדיטשוב ערכו לו קבלת פנים יפה, העמידו פנים כאילו נטו לקבל את הצעותיו, ראשית משום אימתא דמלכותא, שהרי הוא היה בא־כוחה, ושנית עשה ליליינטל, באופן אישי רושם טוב, אלא שיש להזהיר ולהתחכם עליו ועל שולחיו. אחרת סבר הד״ר רוטנברג: לאחר שליליינטל עזב את ברדיטשוב, פרסם מאמר על שליחותו המועילה והביע הוקרה לקיסר ניקולי על כוונתו הרצויה להשכיל את ישראל.

בשנות הארבעים נתרבו משכילי העיר עד כדי כך שלא היה להם מקום לחנך את בניהם בעיר. ה„חדר״ התישן בעיניהם יותר מדי, והחלו לחשוב מחשבות ולתכן תכניות. והנה הופיע בברדיטשוב המורה אוניפולסקי, פדגוג מומחה, ופתח בית־ספר פרטי בשותפות עם מורה, מילקוס, בבנין של חדרים מרווחים, נקיים ומלאי אויר, עם שולחנות ערוכים בסדר, והתכנית עברית־כללית: לימודים עבריים — תנ״ך, תלמוד ודקדוק, ששפת הוראתם היא גרמנית; לימודים כלליים — גרמנית, רוסית וכתיבה תמה. המורה אוניפולסקי הצליח בבית־ספרו ונתחבב על תלמידיו, אלא שהנהגתו החיצונית היתה תמוהה בעיניהם: כיצד אדם כמוהו מעשן סיגריות בשבת?...

הסופר והמלומד מנשה מרגלית, יליד ברדיטשוב, שגם אביו וגם אבי־אביו היו נוטים להשכלה הברלינית, למד בבית־הספר של אוניפולסקי, והוא גם שמר חסד למורו המצוין בפרסמו את מאמריו בעתון רוסי, לאחר מותו.

באמצע המאה התשע עשרה פתחה הממשלה, בהשתדלותם המרובה של משכילי ברדיטשוב וד״ר רוטנברג בראשם, את בית־הספר הממלכתי הראשון, בית־ספר למתחילים, ובית־הספר של אוניפולסקי נסגר. כן יסד ד״ר רוטנברג את הספריה הצבורית הראשונה בעיר.

לוחם שני להשכלה בברדיטשוב היה משה־איצי הורביץ.

משה־איצי היה עשיר נדיב־לב, איש פיקח ומקורב לשלטונות, חפשי קיצוני בין בדעותיו ובין במעשיו, משכיל בעל השכלה שטחית הלהוט אחרי הברק, וכשרכש לו את הכפר הרביץ באיזור ברדיטשוב קרא לעצמו בשם משפחה הורביץ, לשבר את האוזן ביחסנותו, כאילו הוא ממשפחה רמה בישראל, משפחת השל״ה. אותו הורביץ עזר לד״ר רוטנברג בהפצת ההשכלה, אבל כיון שהיה רק איש הברק החיצוני, התענין בעיקר בזיוה של ההשכלה; יפיפותה של התפילה הכורלית הקסימתו, והוא התמסר במרץ לבנות בברדיטשוב „היכל״ על אף כל המכשולים, שהחרדים שמו על דרכו. המשכילים הראשונים התפללו בבתים פרטיים ולא עלה בידם לבנות בנין לתפילה, מאחר שהחסידים היו משחדים את השלטונות ומנעו מלתת להם רשיון לכך. אך כשמת ניקולי הראשון ועל כס המלכות עלה אלכסנדר השני, השתמשו הורביץ וד״ר רוטנברג בהזדמנות זו והגישו בקשה לממשלה בדבר הקמת בית־כנסת על שם המלך החדש והצעתם נתאשרה. מיד נגשו לבנין בית־הכנסת הכורלי שהקמתו ארכה שנתיים והדבר עלה שבעה־עשר אלף רובל. (כמעט החצי מסכום זה נתן הורביץ מכיסו). לבסוף השתוקק הורביץ לחזן כורלי, הלך והזמין את שפיצברג, גאון הזמרה החזנית בימים ההם, שהיה משוררו של ירוחם הקטן באודיסה, שישתלם על חשבונו אצל זולצר בזמרה החדשה בוינה. ולאחר השתלמותו נתמנה לחזן בהיכל הברדיטשואבי.

טיפוס משכילי גרוע היה אז המקלר (נוטריון) אברהם הגמגמן. אברהם היה מתפלל ב„מנין״ של המשכילים בבית ה„ברובר״. ביום הכיפורים היה נוהג לילך עם חבריו בשעת ההפסקה הגדולה לבית נכרי לסעוד שם את לבם. פעם החליטו חבריו להשאירו לבד, כדי שלא ימצא את מקום סעודתם ויהא מוכרח לענות את נפשו. אברהם, — משעמד על מחשבת חבריו עליו — סירב להכנע להחלטתם ועמדה לו פיקחותו ומצא את מקום הסעודה ואת חבריו יושבים וסועדים.

— יכנס הרוח באבי־אביכם, אפיקורסים שכמותכם — נזרקה קללה מפיו, שארכה מחמת גמגומו — לסעוד ביום־כיפור על שולחן ללא מפה? נטל את טליתו ופרשה על השולחן.

בנו של אברהם המיר את דתו, והד"ר גלבק מז'יטומיר היה נכדו, בן־בנו של המומר.

המשכילים מסוגו של אברהם מקלר לא הסתפקו בבית־ספר, בית־כנסת וספריה שהקימו אלא יסדו להם מין בית־קפה „בית רחל", מקום לשתות בשבת קפה בלתי־כשר, לעשן סיגריות בו, ושימש גם מקום־פגישה עם נשים. לסוף הח־ליפו את בית־הקפה במועדון, שכן השתוקקה האינטליגנציה המשכילית להפגש עם השררה הנוצרית ליד ה„שולחן הירוק" במשחק־הקלפים.

אך כבוד לא נחלה ברדיטשוב מ„בית רחל" וכבוד לא נחלה ממשכיל ברליני אחר — בן העיר, יוסף־יהודה לרנר. הוא נולד ב־1 בינואר 1849 בברדיטשוב והתחנך בה עד השנה השלש־עשרה על ברכי התורה. אח"כ ביקר בגימניסה בז'יטומיר ולמד בפקולטה למשפטים באודיסה. לבסוף עבר לעבוד בעתונות, נלחם בחסידות והצטרף למשכילים. כשצוייפל הוציא את ספרו „שלום על ישראל", לשבחה של החסידות, ביקר לרנר את החיבור במאמר באידיש „אויס רבי" כן כתב סניגוריה על דיבותיו של הצורר אסמין־ביי ויצא מכלל ישראל.

לאחר מות המקליר אברהם מילא את מקומו זלמן לוין, שלקח את מנדלי מוכר־ספרים לחתן לבתו. מנדלי, שהיה פיקח וברבות השנים עלה במדרגה, היה אז מורה צעיר והיה נאמן לרשות. הטיף להתעורר וללכת אחרי ההשכלה.

כידוע, היתה מלחמה לחסידות מבפנים ומב־חוץ: מבפנים — מלחמת המתנגדים בה מבין החרדים, ומבחוץ — מלחמת המשכילים. הרבנות בברדיטשוב נאבקה עם הראשונים, והבעלביתיות עם האחרונים. המתנגדים השפילו את החסידות באמתלא שאין הנוהים אחריה יודעי־תורה. החסי־דות לא גרסה אז „ישיבות", אלא חבורות בבתי־המדרש העוסקות בתורה ולומדות ש"ס, שולחן־ערוך, ספרי מוסר וכד'.

בין גדולי הלוחמים לחסידות נגד ההשכלה בברדיטשוב נמנה ר' יעקב־יוסי הלפרין. הוא היה בנו של העסקן ר' ישראל, שנבחר לועדת הרבנות של אוברוב, פיקח, בעל צורה נאה ונפש יפה, בעל נכסים ובנקאי ידוע. רחוב הבנקים (שנקרא „דיא גאלדענע געסל") היה בברדיטשוב, והבנק של הלפרין עלה בחריצות בעליו על כל הבנקים שם, שכן ר' יעקב־יוסי ביראתו ובמידו־תיו התרומיות היה חביב על העם והכל נהרו אליו להפקיד אצלו את פקדונותיהם. שם הבנק של הלפרין נתפרסם גם בין שאינם בעלי־ברית — ה„פריצים" והבנק שיגשג. והבנקאי הזה ידע להיות נדבן ואף פזרן, ער לכל מפעל יהודי. וכיון שראה בהשכלה אסון לאומי, עשה צעדים בפני שרים ושליטים והיה מעביר ומבטל כל הצעה שבאה מצד המשכילים, העלולה לפגוע בעניני היהדות החרדית. אולם המשכילים, הזו־עפים על ר' יעקב־יוסי, ידעו להוציא לעז ודיבה על הבנק שלו, מתוך נקמה, עד שהפילוהו. הבנק התמוטט וגדולתו של ר' יעקב־יוסי ירדה לשמחת מתנגדיו שהרימו ראש.

הרב אשר פריצקר

לקורות היהודים בברדיטשוב

א.

בחקירת העיר ברדיטשוב מתברר כי ברדיטשיקאווה היה שמה בראשונה, לפי תעודה משנת 1546, כשהיתה עוד כפר קטן. הודות לבית־מקלט לנזירים קתולים שנבנה בכפר זה ב־1627 — החל הכפר להתפתח וכעבור 20 שנה (בתעודה משנת 1647) נקרא כבר עיר, תחת ממשלת פולין. כידוע לא פסח חמלניצקי על ברדיטשוב במסע ההרג והשמד שלו, בשימו מצור עליה ב־1647, בית המקלט לנזירים שודד על ידו והיישוב נפגע.

מתי נתכוננה בברדיטשוב זו עדה ישראלית עם מוס־דות ישראליים, כדרך יישובים אחרים? מן התעודות בבית־מקלט הנזירים ידוע שבסוף המאה השש־עשרה נמצאו במקום יהודים בודדים בלבד, אבל „קהל יהודי" נוסד, כנראה, אך באמצע המאה השבע־עשרה. כפי שהעיד לפני איש מהימן שיש לסמוך עליו, ראה בבית־הקברות הישן בברדיטשוב מצבה אחת משנת תפ"ט.

בתעודה אחת משנת 1732 אנו קוראים ש„אגודת החייטים היהודים קיבלה רשיון מאת הממשלה הפולנית לבלי להיות תלויה בדעת הקהל". נראה שהיישוב בעיר גדל והלך בתקופה ההיא. בשנת 1794 ציוה הנסיך רדזיביל, שהעיר היתה נחלתו, על יהודי ברדיטשוב לבחור לעצמם בית־דין מפשר בענינים שבין אדם לחברו, ולבלי להיות תלויים בדעת הרב.

בשנת 1765 נתן המלך הפולני סטניסלאוס אוגוסט רשיון ליסד בברדיטשוב שוקים בין־לאומיים עשר פעמים בשנה. שוקים אלה גרמו להתפתחות מהירה של העיר ויחד עם זאת לגידול העדה הישראלית בה. סוחרים רבים מקרוב ומרחוק היו באים לעיר לשם מקח וממכר והיא נעשתה מרכז גדול למסחר. השוקים משכו המוני יהודים לשם ישיבת ארעי וגם ישיבת קבע. בשנת 1795 קיבלו כמה יהודים בברדיטשוב רשיון השלטונות לסחור במ־נופקטורה, וחלקם במסחר בעיר היה רב. רבים מהם עשו חייל במסחר.

בשנת 1861 הגיע מספר היהודים בברדיטשוב ל־47 אלף וקהילת ישראל זו היתה השניה, אחרי קהילת ורשא, בגדלה ברוסיה. בשנת 1914, לפני פרוץ המלחמה העו־למית הראשונה, מנתה 56 אלף נפש יהודים, ומספרם הלך ועלה. אך פגעי המלחמה, גורמי המהפכה ברוסיה ולסוף פגיעות ופרעות הקוזקים האוקראינים והמחנות הלוחמים ביניהם אחרי המלחמה, גרמו לירידה במספר היהודים בעיר, עד שבסוף 1920 מנתה העיר רק 30 אלף יהודים, והאוכלוסיה הלא־יהודית גדלה.

ב.

ההיו בברדיטשוב בימים הרחוקים גם אנשי־רוח, רבנים מובהקים, מורי דרך ומנהיגים? לכך הנני מעתיק כאן נוס־חאות מכמה מצבות שבבית־העלמין הישן בברדיטשוב שעלה בידי להעתיקם כנ"ל והם יתנו עדיהם:

א.

כאן נקבצ קבר
לאיש אמת וגבר
הרבני השר וטפסר
ערוגת גן הבושם
שלשלת היחוסים
מו"ה יקותיאל זלמן
בהמנוח מהור"ר
שמחה בונים נפט'
יום ג'ך אייר
תק"ך לפ"ק תנצב"ה.

ב.

איש
החכם השלם
הדיין המצוין
מ"ו משה אברהם
ב"מ יחיאל מיכל
זלה"ה נפטר יו'
שקד"ש כ"ג תמוז תקכ"א

ג.

הרבני המופלג
הותיק הדיין המצ"י
מ' משה ב"מ יהודה
ליב הנקרא ר' משה
אזפטריר נפ' עש"ק
בח"ה פסח שנת תק...

ד.

אורי ישראל
ויקהל משה
קהלות ברב'
הרב הישיש
המגיד דבי"מ
דק"ק סאטינו
מו"ה משה בה"ר
מו"ה שמואל נפ'
תקנ"ו.

ואם אלה המוזכרים, ואפילו אם נוסיף עליהם את ר' צבי הירש אשכנזי, שהוציא את ספר אביו הגאון ר' אברהם משולם זלמן בהגאון בעל „חכם צבי", בשם „דברי רב משולם" (קורין תקמ"ג), ושם הוא מוזכר בתור אב"ד דק"ק ברדיטשוב ואגפ"ו, — ואם כל אלה לא היו מפורסמים באומה והשפעתם לא היתה ניכרת ביותר, הנה שימשו באותו פרק זמן שני גדולי ישראל בברדיטשוב, שכל אחד מהם דאג להרים את מצב העדה הישראלית, הרוחני והמוסרי: הג' ר' יוסף הלפרין האב"ד ו„המגיד" ר' ליבר.

רבות יסופר על ר' יוסף הלפרין, שהיה מפורסם בין גדולי הדור ונקרא „ר' יוסילי חריף". גדול בתורה ובמי־דותיו, הוא היה חביב על כל עדתו והשפעתו עליה היתה חזקה. נפטר בשיבה טובה ועל מצבתו בבית הקברות הישן חרות:

ארז הלבנון אדיר
התורה הרב
הגאון הגדול הישיש
המפורסם חסיד
ועניו ג' ע"ה פ"ה מו"ה יוסף
אב"ד ומ"צ דפה בה"ר
הגאון החסיד מו"ה
משה זצ"ל נפטר כ"ג
חשוין... *)

בעל השפעה כבירה יותר, נערץ ונקדש, היה ר' ל י ב ר, שהיה מכונה בפי כל בשם „ר' ליבר הגדול".

מקרקא בא ר' ליבר לברדיטשוב לגור בה, יחד עם אביו החסיד ר' אברהם שמת תיכף לבואו לעיר. ר' ליבר נשאר לבדו, בדד ובגבל מיתר אנשי העיר, שקוע תמיד בלימוד הקבלה. את הנטיה לקבלה ירש מאבותיו, כי דור רביעי היה למקובלים המפורסמים שנהרגו על קידוש השם: ר' שמשון מאוסטרופולי ור' יחיאל מיכל מנמירוב; והיה דור רביעי למקובל ר' נתן שפירא, בעל „מגלה עמוקות".

יהודי ברדיטשוב הרגישו בר' ליבר והביטו עליו כעל קדוש שבא בסוד אלוהים ויודע דעת עליון. סיפרו דברים נפלאים על אורח חייו ועבודתו היום־יומית. ר' ליבר נעשה ל„מגיד" בעיר.

בעת ההיא החלה החסידת הבעש"טנית להתפשט וקוויה הראשונים הגיעו לברדיטשוב. הבעש"ט בעצמו היה מבקר מזמן לזמן בעיר והתאכסן אצל ר' ליבר, שהיה מכובד מאד בעיניו. הבעש"ט אמר עליו: „ישנם צדיקים שזוכים לגילוי אליהו, ואליהו זכה לגילוי ר' ליבר". ר' ליבר גם הוא כיבד את הבעש"ט, אף כי לא היה תלמידו וגם לא הלך בדרכיו, ובבית־הכנסת שלו, הנקרא עד היום על שמו, היו מתפללים בנוסח אשכנז, בניגוד לבעש"ט, שהקפיד על נוסח ספרד.

אחרי מותו של הבעש"ט התקרב ר' ליבר יותר ויותר אל החסידות. בדרשותיו בביהכ"נ שלו, מדי שבת בשבתו, הכין את העם לחסידות, להבינה וללכת בדרכיה.

ר' ליבר מת במגפה ועל מצבתו כתוב:

בשנת תקל"א
ציון קבר המת
בדבריו מגיד
מישרים ידבר
גמיר וסביר
חריף ובקי
חסיד ועניו
ה"ה המפורסם
מ"ה אליעזר ליבר

ברדיטשוב, העיר שהרבה יהודים מערים שונות עברו ושבו בה לרגל מסחרם ופרנסותיהם, משכה אליה את עיני הצדיקים הראשונים לעשותה מרכז החסידות, לאחר

*) מניחים ששנת פטירתו היתה תקמ"ר.

שקיעתה של מז׳יריטש, עם מותו של המגיד ר׳ דוב בר, כשתלמידיו התפזרו איש איש למקומו ובנו להם כ״א במה בפני עצמו. הם חפצו לרכז לכל הפחות את החסידות האוקראינית במקום אחד ובחרו בברדיטשוב שנראתה למקום מתאים ביותר לכך, וכך הפכה להיות מרכז לחסידות.

ג.

כאל יישוב יהודי גדול נמשכה גם ההשכלה שהלכה וחפשה שטחי פעולה. ההשכלה הברלינית בימים ההם פרצה דרך גם לברדיטשוב, שהיתה כחומת ברזל ליהדות המסורתית. שני משכילי העיר, הירץ רבינוביץ ואביגדור וולקנשטיין ואתם חבורה קטנה של עוזרים הופיעו ונלחמו בקנאות ל״השכלה בת השמים״. הם קיבלו עצות מדוד פרידלנדר בברלין איך ״להשכיל״ את העיר ה״חשכה״ ברדיטשוב. והבה מספרים על קורות הימים ההם בעיר. טוביה פדר גר בברדיטשוב בתחילת המאה התשע־עשרה (מת ב־1847). גם יצחק בר לוינזון ישב בה סמוך לזמן ההוא ועל ידו נתאגדה שם אגודה בשם חובבי ההשכלה. כן השפיע בית־המדרש לרבנים בז׳יטומיר הסמוכה להחדרת ההשכלה לברדיטשוב. כמה סופרים: מנדלי מוכ״ס, א. ב. גוטלובר ואח׳ התגוררו בעיר והשפיעו בה.

העיר ברדיטשוב שימשה גם מקום התפתחות לתנועה הציונית ולבונד בזמנים שונים.

בברדיטשוב נוסדו החדרים המתוקנים הראשונים ברוסיה.

ש. א. הורודצקי

מזכרונותיו של איש־ברדיטשוב

זכתה ברדיטשוב למאור גדול — הלא הוא הרב ר׳ לוי יצחק דרברימדיגר, הנודע בעולם היהודי בשם ר׳ לוי יצחק מברדיטשוב. הוא היה מקובל גם בשם ״הרחמן״, כיון שביקש תמיד רחמים על ישראל. הרבה מעברה של העיר ואגדותיה קשור בו ובזכרו. עוד לפני ר׳ לוי יצחק ישבו בעיר חכמים וגדולי־תורה, ותלמידי הבעל־ש״ט ביניהם. מאז נסתלק ר׳ לוי יצחק (1809) שוב לא היו בברדיטשוב רבנים, אלא דיינים ששרתו בקודש והיו רועי הקהלה. בתקופה האחרונה כיהנו בעיר הדיינים ר׳ יוזפא, הוא הרב יוזפא אפרתי, ור׳ דוד אורטינברג. — רבנים, למדנים ידועים בעיר וברחבי וואלין.

כנהוג ברוסיה בימים ההם, היו בוחרים בקהילות הגדולות ברב מטעם הממשלה, כלומר בעל השכלה כללית, שמלבד בחירתו צריך היה להתאשר ע״י הממשלה, ולו ניתנו סמכויות מסוימות ותפקידים צבוריים. לא כל נבחר לכהונה זו היה מתאשר ע״י השלטון, שר־הפלך היה מחטט בכשרות הנבחר ולעתים היה פוסלו. מתחילה כיהן במשרה זו שנים רבות הרב פסיס, מגומרי בית־המדרש לרבנים בז׳יטומיר. בשנת 1911 נבחר הרב יעקב ברמן. את נאומו הראשון נשא הרב ברמן בבית־הכנסת לנאורים על הקרן־הקיימת וישוב הארץ, ומכאן נקבע הקו שלו כציוני נאמן. הרב ברמן, כאיש דתי ומשכיל, רכש את דעת הקהל והתערה בחיים הצבוריים המסועפים של העדה, דאג להרמת קרנו התרבותית של הישוב היהודי המקומי, ערך הרצאות ושיעורים לנוער, ועוד. לא־פעם התיצב לפני שרים וראשי צבא בימי המלחמה הראשונה והעביר גזירות ומנע פורעניות.

רבים היו מ״פני״ העיר שהתבלטו בעדה. בבית הכנסת לנאורים התרכזו המתנגדים והמשכילים. מהם יזכר ר׳ ישעיהו הורביץ, יריבו של נגיד העיר יעקב יוסף הלפרין, שנמנה על החסידים והיו מחותנו של האדמו״ר ר׳ ישראל מרוז׳ין.

ר׳ אהרן בן האדמו״ר מוטילה מצ׳רנוביל נחשב אז למגיד של ברדיטשוב, היה מבקר בעיר לעתים תכופות והשפעתו היתה ניכרת. היו גם חסידים של שושלות אחרות: בויאן, סאדיגורה, סקווירה, קורוסטושוב, טאלנה, ברסלב, קרלין ועוד, שלכל אחת קלויז משלה, בין מאות בתי־התפילה שבעיר.

כבר בשנים הראשונות למאה זו נעשו צעדים לתיקון החינוך — הוקמו כמה ״חדרים מתוקנים״ שהיו מהראשונים בוואלין ובאוקראינה בכלל. מהמורים הראשונים ב״חדרים״ יעמדו על הברכה: צבי שרפשטיין (כעת באמריקה), ש. ח. ברכוז (נמצא בארץ), חיים פנחס ברגמן ז״ל, שמחה קלריך ואחרים, שהרימו את קרן החינוך בעברית.

ברדיטשוב הצטיינה במוסדות הצדקה והחסד שלה: בית־החולים היהודי היה מוסד גדול וחשוב, עמד ברחוב הראשי — בילופולי — כשהוא מוקף גן לתפארת. במוסד זה ניתנה עזרה רפואית לכל דורש ובו שימשו רופאים מומחים ידועים. הדאגה למוסד היתה שומה על שכם עסקנים נאמנים. כמוסד שני הידוע בפעולותיו, יש לציין את הכנסת־אורחים, מיסודו של ר׳ יוסף לייב קמינקה. עוד בראשית המחצית השניה של המאה הקודמת. מוסד גדול זה היה מחלק ארוחות בזול או חינם לעניי העיר ולבאים מהחוץ, בסבר פנים יפות, ותועלתו היתה מרובה. בראש המוסד עמד שנים רבות הרץ וסט, מראשוני חובבי־ציון, שזכה בערוב יומו לעלות לארץ, והצטרף אל בניו ואשתו, שהצליחו לעלות לפניו.

בעיר התקיימו מספר ארגונים של בעלי־מלאכה מקצועות שונים. במרוצת השנים התארגן הבונד מהשוליות של בעלי־מלאכה אלה.

בית מועצת העיר ורחוב מכנובסקיה

במלחמת־העולם הראשונה

החיים הצבוריים והכלכליים זרמו בברדיטשוב היהודית כסדרם, עד לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914. ב„הר הירוק" שבעיר נקבע מקום המפקדה הראשית של הצבא הרוסי ובראשה המפקד איבנוב הידוע. כן שוכנו בתוך העיר פלוגות צבאיות על מפקדותיהן ומפקדיהן, וכל זה גרם להגברת התנועה בעיר ובסביבה. החזית היתה קרובה מאד. בין אנשי הצבא, ביחוד בצמרת היו אנשים אדיבים שלא ידעו כמעט על יהודים, והשנאה אליהם היתה זרה להם. אך בהמוני הצבא התבלטו רבים שהיו מורעלים בשנאת־ישראל ועינם היתה צרה בעיר שכולה יהודית.

ראש המטה וואסיליב, ששוכן בביתו של מנזון, היה איש מתון וישר שרק בברדיטשוב העיר הכיר יהודים מקרוב. הוא הסתכל בהליכות הבית ובחיי המשפחה היהודית והתידד אתם. ואכן, בהשפעתו ובסיועו הצליחה המשפחה לבטל כמה גזירות שנגזרו על יהודים ולמנוע אסונות וצרות. נחרת בזכרון דבר הגירוש של 141 משפחה מהעיר. היה זה בחורף 1915, כששלטונות הצבא גזרו להגלות לסיביר הרחוקה מספר יהודים על חשד בלתי מבוסס ושמקורו באנטישמיות. הצו ניתן לגרש יהודים אלה ללא שהות, והם שולחו מהעיר. והנה קמה בהלה: הרב ברמן וראש הצבור מנזון החלו לדפוק על דלתות השליטים הצבאיים, ביניהם הנסיך באריאטינסקי במפקדה הראשית; הלה הקשיב לבקשתם, רשם לפניו את דבריהם וכתוצאה מכך ניתן צו להחזיר מהדרך את המשפחות האומללות שנעקרו מקניהן..

בין שאר המקרים לא ימחה מהזכרון מה שקרה לבנו של בעל הדפוס יעקב סורוקה. בית־הדפוס עמד ברחוב בילופולסקה ואנשי־צבא היו באים להזמין אצלו דברי־דפוס. בניו של סורוקה סטודנטים, חזרו אז לבית אביהם. פעם בבוקר חרפי אחד הופיע בדפוס קציו־צבא מבוסם, שאל לבעל הדפוס, וללא סיבה גידף את הסטודנט סורוקה בשם „כלב". לאחר מכן מסר אותו קצין לחבריו הקצינים, שסטודנט ז'יד העליבו, והסטודנט הובא ונאסר. האב התחיל להתרוצץ בין מכיריו בצבא ונמצא מי שאמר לו: „הפסדת את בנך, גורלו נחרץ". בשעה 4 בלילה בא אלי שבור ורצוץ, סיפר לי בבכי על האסון וביקש לפעול מיד, כי כל שעה יקרה. מיהרתי, איפוא, לקומנדנט־העיר — הופמן — שהתגורר בבית מגזאניק והיה מכרי. השעה היתה חמש לפנות־בוקר. שיחתי עם החייל שעמד על המשמר הגיעה לחדרו של הופמן, שהציץ בחלון, והוא ציוה להכניסני אליו. הקומנדנט שמע מפי על מקרה סורוקה ואמר שהענין אינו ידוע לו, אך הרגיעני והוסיף: תוכל למסור לאב שלא יאונה רע לבנו. ואמנם, בשעה 10 בבוקר קיבלתי מכתב מהקומנדנט הופמן שהענין חוסל. אותו יום שוחרר הסטודנט סורוקה, לשמחת כל העיר.

עם המהפכה הגדולה ברוסיה, במרס 1917, הגיעה תקופה חדשה בחיי העיר ובהתפתחותה. הוקם שלטון חדש. נבחרה מועצת העיר שהועמדתי בראשה. אותו זמן הייתי פעיל גם בכל

המוסדות העירוניים. בכלל הורגשה אז ערנות של זרמים ומפלגות — תוך התחרות ומלחמות. האזרח המדוכא של אתמול הרגיש עצמו בן־חורין ושירה חדשה נשמעה ברחוב.

הפעולה הציונית בברדיטשוב נתחזקה אחרי המהפכה וחדרה לשכבות־העם השונות על אף התעמולה הנגדית החזקה של ה„בונד" ויחס ההתבדלות וההתנכרות מצד חוגי חרדים. לעס־קנים הותיקים מימי חיבת־ציון והרצל, הצטרפו רבים מהנוער, נערכו הרצאות של שליחי המר־כזים, נאספו כספים לקרן הקיימת ולמטרות ציונ־יות בכלל, הוקדש הרבה מרץ לארגון קהלה דימוקרטית, נתרחבה עבודת התרבות ועוד ועוד. באספה המכוננת היהודית בקיוב תפסו שליחי קהלות ברדיטשוב מקום נכבד.

משהו על הלפרין ומנדלי מו״ס

ר׳ יעקב־יוסף הלפרין, מנכבדי העיר, היה נגיד ונדיב. בתקופה ידועה שירת אצלו מנדלי מוכר־ספרים כפנקסן. מספרים, שלאחר שמנדלי הכיר את מצב העסקים של הלפרין שאינו יציב כלל — נכנס אליו וגילה את אזנו, שלפי החש־בונות מצבו רע והוא עומד על סף פשיטת־סגל. תמה הלפרין: הוא העשיר המפורסם העומד בקשרים עם בנקים גדולים ועם בנק רוטשילד בחו״ל, הנחשב לאדיר בעשירותו ונהנה מאמון רב בעולם הבנקאות והמסחר, האמנם? והרי הוא ממשיך לפזר סכומים גדולים לצרכי צבור וצדקה ביד רחבה! לא רצה הלפרין להטות אוזן לדברי הפנקסן הצעיר שלו. אותה שעה נכנסו לחדר חתן וכלה מעיירה סמוכה להפקיד אצל הלפרין את דמי־הנדוניה שלהם. סירב הלפרין לקבל את הכסף בהתנצלו שאין לו כל צורך ועניין להחזיק כסף זרים. רק אחרי הפצרותיהם של הווג והמחותן והסכמתם לתרום ח״י זהובים לתלמוד־תורה, כרצון הלפרין, נאות הבנקאי הלפרין לקבל את הפקדון. משיצאו — פנה הלפרין לפנקסנו, העד לדבר, ואמר: מה לי הספרים והחשבונות, צא וראה מה אומרים עלי, והרי זה עתה נוכחת בעצמך שהכל מאמינים לי, בוטחים בי וחושבים אותי לעשיר. נקוט כלל זה בידך: אם בני־ישראל אומרים שיש לי כסף — סימן שיש לי, וחשבנותיך ומאזנך אתה — סלק הצדה. אין להם ערך. והלפרין המשיך עוד שנים לנהל את עסקיו בשיטתו, היה נדבן ועסקן עד שלבסוף התמוטט באמת. על אותו הלפרין מספרים שהיה מתהלך לאורך גזוזטרת ביתו באמירת תהלים בשעות־הבוקר ונהג לזרוק נדבות לקבצנים, שהיו מתאספים ליד ביתו...

הלפרין היה איש טוב־לב ובעל מידות נעלות, הרבה להתעניין בבית־החולים המקומי, וכן בכמה מוסדות צבוריים אחרים; והרבה אגדות סיפרו עליו ועל פעולותיו לטובת הכלל.

יחזקאל מנזון

ברדיטשוב, עליה השלום!

(זכרונות ורשמים)

„עיר גדולה לאלוקים", „עיר ואם בישראל", „ירושלים דווהליז" — כך היו מתארים עיר זו, שהיו בה כששים אלף מישראל, ורק כאלף אחד מעמים אחרים.

מי לא שמע על בתי הכנסיות של ברדי־טשוב, שמספרם הגיע לשמונים ושלשה, מלבד מניינים בלתי רשומים אין מספר. ברדיטשוב הי־תה אם החזנות, ויוצריה ויצירותיהם נזכרים ונשנים בפי כל החזנים החשובים שקבלו מר׳ ניסן בלזר, מר׳ ירוחם הקטן ומר׳ זיידל רובנר.

גדול היה ומקודש בית הכנסת הגדול בעיר העתיקה. זה היה בנין ענקי רחב ידים, שהכיל למעלה מאלפים וחמש מאות מקומות ישיבה. כפתו אבן, ועמודיו בקוטב של מטר שמרו אותה. יחס מיוחד אצל החסידים היה לקלוז של „הרב מברדיטשוב" כלומר של ר׳ לוי יצחק זצ״ל, בעל „קדושת לוי", ששמו וזכרו רחפו באוירה של עיר זו עד היום האחרון. ונדמה לך היה, כאילו הוא חי עדיין בפינת־סתר, או שרק עתה חזרו מהלויתו.

למתקדמים (דייטשן בלע״ז), היה בית כנסת מיוחד, ביהכ״נ הכורלי, שאף על פי שהבמה לא עמדה בה באמצע הבנין, והחזן היה עטוף גלימה וטלית של סודר על הצואר, — הנוסח היה מסור־תי ומלא. שלישי בחשיבות היה בית הכנסת הגדול בעיר החדשה, אף הוא בנין־מבצר של אבנים, אלא שלפי האגדה נבנה נגד רצונו של „הרב מברדיטשוב" ולפיכך לא פסקה שם מחלוקת.

האיש שבא מליטא היה מופתע למצוא שם הרבה בעלי בתים ואברכים ותיקי תורה, ביניהם גם גדולים בתורה, ואחד זקן שבהם, ר׳ ישראל וסט, שחידושים ותשובות ממנו נתפרסמו בספר „דבר אברהם" חלק ב׳ של הרב הגאון ר׳ אברהם שפירא זצ״ל, רבה האחרון של קובנא.

לשבחה של ברדיטשוב יש לציין שהקהלה ומוסדות הצדקה היו מאורגנים בה אירגון טוב. וחרדים (לפי הגדרת ברדיטשוב — „חסידים") ובלתי דתיים עבדו בה ביחד בהרמוניה גמורה.

תפקידו של רב העיר היה קשה ומאד מסובך, ביחוד בשביל כותב הטורים האלה, שהוטל עליו למלא גם תפקידים של נציגות כלפי הממשלה, גם תפקידים של ארגון הצבור נוסף לתפקידים הדתיים, כמו הפיקוח על בית המטבחים, על בתי ת"ת וישיבות וגם לדרוש דרשות בבתי הכנסת, ולפעמים גם הדרן ושעור בבתי מדרש. לא חסרו שם אגודות תרבותיות כמו „חובבי שפת עבר" וחוג גדול לספרות, מפלגות פוליטיות וחברות לעזרה הדדית. ובכולם, על הרב היה לשתף פעולה. אף הנוער הלומד דרש את שלו, וגם קבל מהרב שעורים והרצאות, כנהוג.

ומרוב אחריות נעשה תפקיד הרב קשה ביותר החל משנת תרע"ד (1914), משפרצה מלחמת העולם הראשונה עד סוף המהפכה הגדולה ההיסטורית שהתחוללה ברוסיה. במשך זמן המלחמה עברה ברדיטשוב משלטון לשלטון מאה פעם ואחת. וכל ממשלה חדשה היתה חמורה מחברתה, מלבד, יוצאת מן הכלל, שלטונה של הממשלה הזמנית הרוסית, שקבלה את הרסן לידה בתחילת הרבולוציה, עם מיגורו של ניקולאי השני, הקיסר האחרון של רוסיה מכסאו ונתינתו אותו ואת משפחתו ואת פמליתו למאסר.

עוד מימי הקיסר היה מושב המטה הצבאי של החזית הדרומית־המערבית בברדיטשוב. בימי שלטון צבאי זה היתה מצודתו פרושה על חמשה־עשר פלך, רובם ככולם בתחום המושב היהודי. שלטון אנטישמי זה היה נוהג בחשד ביהודים, כבמורדים במלכות, והיו גזרותיו מרובות על קהלות ועל אישים מפורסמים. היה מוטל עלי לטפל לא רק באנשי קהלתנו, כי אם גם בכל גזירה רעה ובכל עלילה שהתחוללה על יהודי הספר.

הצרה המתמדת היתה צרת הנדודים של פליטי גליציה וליטא. קהלות שלמות גלו, בפקודת הצבא, מתחומי החזית כחשודים, ונשלחו לעומק רוסיה, ודרך נדידותם היתה דרך ברדיטשוב. רובם היו נשלחים במשמר חזק של שוטרים ונוטרים. הם היו נשלחים ברגל, ויהודי העיירות הסמוכות היו מוכרים כל מה שיש להם ושוכרים להם עגלות עד תחנת הרכבת. בקרונות משא היו מגיעים לברדיטשוב. כאן הצלחנו לעכב אותם, להאכילם, להשקותם, לרחצם ולהלבישם ולהשיג להם קרונות רכבת יותר טובים. ואגב אורח הצלחנו לעכב כמה אלפים מהם בברדיטשוב ובסביבה, ונשארה לנו רק הדאגה לכלכלתם ולמצוא להם מקור פרנסה. ויזכר הדבר ויחרת לזכרון, שברדיטשוב עמדה על הגובה, לא בקשה עזרה משום מוסד עולמי, ומילאה תפקיד קשה זה של עזרה לנודדים וסידור פליטים באמצעיה היא עצמה, עד השנה האחרונה למלכות הרשעה, היא מלכות פטלורה ימ"ש, הרשע האוקראיני. רק אז, ובלי השתדלות מצדנו, נשלחה לנו עזרה חד פעמית מאת ה„ג'וינט", שבאה מעצמה אלינו בהצעה.

נשמנו לרוחה, כשהמהפכה הראשונה הצליחה. כשהקיסר מוגר מכסאו, ניתנה הוראה לבחור בכל עיר ובכל פלך ממשלה מקומית, בסמכות בלתי מוגבלת, ועליה היה מוטל לחסל את כל מוסדות השלטון המקומיים ולגשם את מגילת החופש והשוויון. בממשלות הזמניות על המקומות תפשו היהודים מקום בראש, תחת אשר לא היתה להם קודם דריסת רגל כל שהיא אפילו בפקידות קטנה שבקטנות. וגם תפקיד זה לא היה קל. צריך היה לפטר את המשטרה, לשים במאסר כמה מראשי הז'נדרמריה, לחסל את הארכיונים של הבולשת ולקבל את הנשק מידיהם. הפגנות השחרור היו מלהיבות, והשמחה לא פסקה מהרחובות, ודמינו שהגיעו „ימות המשיח". תקופה זו הצטיינה גם בארגון היהדות הכל רוסית, וביחוד הכל־אוקראינית. התחילו להתבלט אז הפילוגים לפי מפלגות, שיצאו מן המחתרת. הגדולה ביותר מבין האזרחים היתה ההסתדרות הציונית על כל סיעותיה (המזרחי, הכלליים והשמאל), והרחבה ביותר מצד הסוציאליסטים היתה מפלגת ה„בונד", שרצתה לזקוף את כל המהפכה לזכות הסוציאל־דימוקרטים, שהיא היתה החלק היהודי בהם. האמת היא, שגמר הרבולוציה בוצע ע"י חוגים רחוקים מהסוציאליסטים, אולם הם הוו את העורף החזק למהפכה. היהדות האזרחית קדמה והצהירה על ההכרה בפרינציפים של דימוקרטיה ובכמה יסודות של הסוציאליזם, ובזה ניטל עוקץ ההשפעה של הבונד על ההמונים, וכה עלה בידי חוגי האזרחים לתפוס את המקומות המכובדים בשלטון. גם עלי הוטל תפקיד אחראי בשלטון המקומי וגם בשלטון הכל־אוקראיני, ונוסף לזה נתמניתי לרב ראשי של צבא החזית, משרה שלא היתה קיימת בימי הצאר, וכה יכולתי לגשר גשר בין חוגי הצבא ובין השלטון האזרחי.

אולם לא ארכו הימים, וממשלת קרנסקי (שעמד בראש הממשלה המרכזית הזמנית) נפלה. גברו הבולשביקים, והתחדשו המלחמות, וסוף סוף נפלה אוקראינה לידי פטלורה ימ"ש, וכל יום, צרתו מרובה מקודמו. גל של פוגרומים התחולל בכל הסביבה, באין מפלט ובאין עזרה. מי לא יזכור את השחיטות האיומות בז'יטומיר ובפרוסקורוב ודומיהן. נס ופלא היה בעיני כל, שברדיטשוב נשארה שלמה, וההתנפלויות היו בה מועטות, וקרבנותיה מתי מספר, הי"ד.

כשהתבסס שלטון הסובייטים, לא התערב מלכתחילה בעניני דת, אבל לבסוף חדרו גם למוסדות אלה, לקחו את כל קופות הצדקה והעזרה, ושוב היה על הרב לעמוד בפרץ. זמן קצר עלה בידינו להרגיעם במידה ידועה, עד שקפץ עלינו

רוגזה של ה„ייבסקציה". ראשי הייבסקציה חסלו את הקהלה, החרימו את המשרדים, ואותי ואת חברי הועד שמו במאסר קשה של ה„ציק"א". את אשמתי הגדירו כ„ציוני־קלריקלי". שוחררתי בנס, בהתערבות השלטונות הסובייטיים הצבאיים שלא אהדו את הייבסקים, ואתי יחד שוחררו גם יתר חברי הועד.

כל מוסדות הקהלה והצדקה עברו לידי השלטון הסובייטי, לרבות אפילו „חברה קדישא" ולא נשאר לנו שטח עבודה כלל. ממקורות נאמנים הגיעה אלי השמועה, שהייבסקציה לא תנום ולא תישן, ושהיא זוממת שוב לצוד אותי בעלילה ולשלוח למקום, שאין ממנו מפלט. ואחרי שנוכחו ידידי שלא יעלה בידי להחזיק מעמד — לחצו עלי לעזוב את רוסיה, וגם זה עלה בידי בעזרת חוגי הצבא.

בתוך מרבית העבודה הפוליטית והצבורית נתוספה לנו הדאגה בשביל ישיבת „בית יוסף" מנובהורודוק, שעברה לברדיטשוב בזמן הרדיפות מליטא. קשה היה לנו להתמיד בכלכלתם, והבחורים הגדולים היו בסכנת גיוס לצבא האדום. בעזרת פקידים מכירים מן השלטון האזרחי ומן הצבא ארגנתי את יציאת משפחתי בלוית עשרים וחמשה בחורי הישיבה. הדרך לפולניה היתה מלאה הרפתקאות, וסכנות ארבו לנו מכל צד, ואחרי התפתלויות קשות הצלחנו לעבור את הגבול בשלום לעיר אוסטרהא.

הבריחה מברדיטשוב הפכה להמונית, בריחה מאונס ובלתי ליגלית, על כל הופעותיה וקרבנותיה.

ברדיטשוב היתה כאלמנה, והיא הלכה ונדלדלה, הלכה הלוך וחסר עד שעמדה על מחצית אוכלוסיה, על שלשים אלף נפש. בתים נטו לנפול, בטבור העיר נוצרו מהמורות. כל החנויות נסגרו, אחרי שנשדדו והתרוקנו ע„י הסובייטים והמרכז המסחרי לבש צורה של בית קברות. הייבסקים פוצצו בחומר נפץ את בית הכנסת הישן והפכו אותו תל־עולם.

בית הכנסת הכוראלי הפך מועדון לנוער הבולשביסטי. ספריה גדולה של הצבור — נשרפה. בית הכנסת הגדול בעיר החדשה הפך מוזיאון. יתר בתי הכנסיות, רובם הפכו חורבות ולא ניתנו חמרים לתיקון בדקי ביתם. שיירי הבעלי בתים והעסקנים התהלכו כצללים, השתדלו לעזור במעט ולא הצליחו.

ולא נתקררה דעתה של מידת הדין, עד שבאו לבסוף גייסות היטלר ימ„ש והשלימו את ההשמדה. כנופיות הגרמנים פקדו והרוסים־האוקראינים, ותיקי הפוגרומים, צהלו להוציא אל הפועל את השחיטה האיומה, שהקיפה את כל בני העיר בלי יוצא מן הכלל, בלווי יסורי תופת ואכזריות של שדי שחת... לא נשאר בחיים אפילו יהודי אחד. הבתים והרכוש עברו לידי האוקראינים, שהתישבו שם ברווחה.

ורק אחרי השחרור, כשעברה העיר שוב לידי הסובייטים, נמלטו לברדיטשוב כחמש מאות יהודים פליטים מהסביבה, אודים מוצלים מאש.

כך מתה עיר ואם בישראל, נפחה נשמתה עיר גדולה לאלוקים, נפלה ירושלים דווהלין.

ינקום ה' דם קדושיה, שכולם נשחטו מתחת ל„הר הירוק" ושם מצאו את קבורתם, בקברות אשר נצטוו לחפור לעצמם, לפני הרצחם...

הרב יעקב ברמן

ירושלים, ו' מנחם־אב תש„י
שנה שלישית לתקומת מדינת ישראל, ת„ו.

הערה: על מאורעות החרבן האחרון של ברדיטשוב מסרי לי חיילי ישראל, ששהו שם בנוסח מגלות סיביר אשר לבולשביקים, כדי להמלט לארצנו ולהתגייס לצבא השחרור והכבוש והנצחון. י. ב.

על רבני ברדיטשוב

במשך 300 שנותיה של העיר ברדיטשוב ישבו בה גדולים וגאונים רבים. בין המצבות בבית־העלמין העתיק נשתמרו כמה מצבות של רבנים וגאונים, אך לא ניתן לברר את המסומן בהן, מלבד מצבתו של הרב יקותיאל זלמן בהר' שמחה בונם שנפטר בתקכ„א. נצר מגזע רבנים בווהלין.

בתקופת הבעש„ט שימש ברבנות ר' אליעזר ליבר, שנקרא ר' ליבר הגדול, הוא בנו של הרב החסיד ר' אברהם, וידוע כמגיד העיר. כשה־בעש„ט היה מבקר בברדיטשוב, התאכסן אצל ר' ליבר ואגדות רבות התהלכו על הידידיות שהיתה ביניהם ועל פרשת גדולתו בכלל. נפטר בתקל„א ונטמן בברדיטשוב.

בתקופה יותר מאוחרת ישב בברדיטשוב הרב ר' יוסף חריף כאב„ד ומ„צ מקומי, וקראו לו ר' יוס'לה חריף. אחריו באו לעיר ר' לוי יצחק, רבה הגדול של ברדיטשוב, המפורסם בעולם החסידות.

גאון וחריף גדול, בעל לשון צח, עט סופר מהיר ומפורסם בדור, היה הרב ר' צבי הירש אשכנזי, בנו של הגאון המפורסם ר' אברהם משולם זלמן, אב„ד באוסטראה והגליל וחתנו של ר' יוסף יואל היילפרין, אבד„ק סטפאן. הוא הביא לדפוס את חיבור אביו „דברי רב משולם" וכתב לו הקדמה.

בין רבני ברדיטשוב המפורסמים יזכר ר' משולם־נתן מרגלית, שכיהן בכתר הרבנות בעיר

עוד לפני ר' יוזפא' הוא גיסו של בעל „חות דעת", לפני זה ישב על כסא הרבנות בעיר ליסה, ונח־שב על גדולי דורו. אחריו שימש בנו, ר' יעקב מרגלית, כדיין בעיר. איש למדן, שהיה מפורסם בקריאתו בתורה בסגנון מיוחד, אדם בעל הדרת פנים ונפטר בסוף המאה הקודמת.

בספרו של ר' משולם נתן מסופר, כי אביו היה נוסע עם הבעש"ט והעגלון היה אלקסיי, שעליו אמרו, כי נסע בקפיצת הדרך. ולבנו מסר ר' משולם נתן, שיכול כל אדם להאמין בכל מופת המסופר על הבעש"ט, משום שהוא היה מלאך ממש. כה גדולה היתה הערצתו לבעש"ט.

ר' יעקב, שכינוהו ר' יענקל'י, היה אחד משלושת הרבנים הגדולים בעיר, שלא היה קשור לאיזור. היה בעל דקדוק, בעל תפילה ובעל קריאה בתורה בנוסח ביוחד. בני העיר כבדוהו ואהבוהו מאד. אחריו בא בנו הגדול ר' ישראל מרגלית. אך אין עליו ידיעות מיוחדות, כיון שעזב (מסיבות בלתי ידועות) את העיר ועבר לשמש להיות איש סוד לאדמו"ר מבויאן.

בין רבני ברדיטשוב בסוף המאה הי"ט נמני ר' אשר פריצקר, ר' פנחס מרחוב בילופוליה, ר' יוסף בעבר הנהר, בנו ר' משה ויבדל לחיים ר' משה פריצקר (כעת בירושלים) ואחרים.

אישיות גדולה בין רבני העיר היה ר' יוזפא אפרתי, שהיה חותם „יוסף יוזפא הקטן סגל אפרתי, מורה הוראה דפה ברדיטשוב". ר' יוזפא היה בנו של ר' נחום אפרתי, מעסקני קהילתו הנאמ־נים, שגידל את בנו לתורה. הוא קיבל סמיכות מר' שלמה קלוגר בעת שהותו בברדיטשוב בענין הסכסוך מסביב לר' אברהמ'לי השוחט, שהיה מומחה בבדיקת הריאות והתעורר חשד אצל חרדים, שמא יכשיר טרפות. מכיון שהכיר את ר' יוזפא ובני העיר פנו לעצתו בבקשם רב גדול, ענה ואמר להם: למה לכם רב מן החוץ, כשיושב אתכם ר' יוזפא, ההגון וראוי לכתר רבנות שלכם, וכך הוזמן לכהן בקודש, מבלי שהיה קשור לאיזה איזור, וישב על כסא הרבנות חמישים וארבע שנים עד סוף ימיו. היה זה איש חריף בתורה וגדול ביראה והכל רחשו לו כבוד וחיבה. הוא לא פסח אף יום מתלמודו דוקא בבית המדרש. נהג לשבת בבית המדרש, הקלויז של ר' לוי יצחק, עד 2 אחה"צ. כך היתה דרכו בימי חול ומועד. ובשובו לביתו מיהר לאכול פת שחרית ולא נח, אלא עבר לחדר בו חיכו לו אנשים, פסק, ענה וברר וקיבל פקדונות בתורת השלשה וכדומה. רבות הן האגדות המסופרות על ר' יוזפ בברדיטשוב וברחבי אוקראינה.

בתקופת ר' יוזפא אפרתי כיהן בברדיטשוב הרב ר' דוד אורטינברג, בנו של ר' ישראל צבי אורטינברג, אף הוא היה רב כללי כר' יוזפא. הוא היה נמנה על החסידים וידוע כגאון והעיר התברכה בו. בחוגי אנשי התורה היו אומרים: ר' יוזפא סיני ור' דוד עוקר הרים. חלק מבני העדה החשיב במיוחד את ר' דוד בגלל גאוניותו. שני הרבנים הגדולים האלה יסדו יחד עם ר' זליג תרשיש ישיבה בברדיטשוב בשנת 1890 וארבעים תלמידים למדו בה. שני מלמדים גדו־לים נשלחו מרבי יצחק אלחנן ללמד בישיבה זו, וממנה נהרו בחורים בעלי שאר רוח לישיבות הגדולות בליטא.

בניהם של ר' יוזפא ור' דוד אף הם ישבו על כסא הרבנות של אבותיהם.

י. ר—ץ

בית הסבא ר' יוזפא

כל ילד בעריסה במשפחה ספג אגדות ומע־שיות על סבנו הגדול, הוא ר' יוזפא מברדיטשוב. גאות הגדולים והקטנים היתה על המאור הזה מגזע הרמ"א, איש האשכולות. אבי ר' משה, נכדו של ר' יוזפ, עבר לגור לצ'רקסי, אשר באוקראינה, ולעתים היה נוסע אל הסבא, אך אנו שמענו עליו רק מרחוק, וכאגדה היה בשבילנו.

לפני היותי בר־מצוה, ואני אז תלמיד בית־ספר רוסי, שלחני אבי לסבא, לראותו ולהת־חמם לאור תורתו. הדבר היה בחודש תמוז, מצא־תי את העיר ברדיטשוב אפורה ומכוסה אבק קיץ, חוסר נקיון ברוב רחובותיה, אבל מבית סבא נשבה עליה רוח אחרת. הסבא הוא בבית־המדרש ועוסק בתפילה ובלימודים, הסבירה לי שם אשה זקנה, שחן יהודי היה נסוך על פניה המקומטים. היא קרבה אותי ושאלה לשלום כל בני המשפחה וספרה על סבתי שהיתה מצאצאי ר' לוי־יצחק, דור רביעי, אם זכרוני אינו מטעה אותי. עברתי בחדרים ובכליון עינים חכיתי לסב, שאחר לבוא, כדרכו. מן המבט הראשון עליו רחשתי אליו יראת כבוד ויחס של קדושה. הרגש־תי שהנני עומד במחיצתו של האילן הגדול והמושרש, שהנני נצר ממנו, ועליתי בעיני עצמי.

שיחתנו הראשונה לא היתה ממושכת, הסבא מיהר לקבל את האנשים שחיכו לו ואחר כך לקחני לתפילת מנחה, וכאן הציג לי שאלות משאלות: מה אני לומד, כיצד אני מבין את תלמודי (אותו זמן היה לי גם רבי בבית ללמודי קודש), אגב נגע בלמודי בבית־הספר. בימי שבתי בבית הסבא הסתכלתי במנהגיו ובהליכותיו, באנשים שבאו לשאול בעצתו ולקבל את פסק־דינו ועוד, וכמה עובדות נחקקו בזכרוני.

זכורני, פעם נכנסו אליו שני יהודים לשם בירור סכסוך ביניהם. אותה שעה עיין במהרש"א. כשפתחו השנים בדברים, ניגש השמש מן הצד ולחש דבר מה לסבא. הסבא הפסיק את הטוענים באמרו: מה מצאתם לבוא אלי, מאחר שהלכתם כבר לר' דודי, (הכוונה היתה לר' דוד אורטינ־ברג, הרב השני של העיר), מכיון שהתחלתם אצלו, תסמכו עליו, תלכו ותגמרו אתו, ושלום עליכם. אולם היריבים לא זזו ממקומם, ואחד אמר: רבי, דרוש ראש חריף (מען דארף א שאר־פען קאפ). הסבא לא הקשיב לדבריהם ופנה לשואלים אחרים שחיכו לו. במקרה שני, אזכור, עמדה לפניו אשה וטענה נגד שנים. הסבא הק־שיב בסבלנות ולפני שהוציא את פסקו פקד על האשה להשליש סכום כסף לבטחון שתקיים את פסק־הדין ועד אז דחה את דברו.

פעם בא אליו יהודי לבקש הסכמה לספר. הציץ הסבא ואמר לו: מי אני ומה אני שאחתום הסכמות, אך הלה לא הרפה ממנו ובא לפניו שנית ולא ידוע לי סוף הדבר.

רב היה האמון של בני העיר והסביבה לסבא, ורבות היו ההשלשות אצלו. ידוע היה שר' יוזפא אפרתי אינו פורט אפילו את צרורות הכספים של ההשלשות לאיזה צורך זמני שהוא, ורבה היתה השפעתו על הקהל.

באחד הימים, כשהלכתי להתפלל אתו, שאלני, בין מנחה למעריב, בדברי תורה ובסיום אמר לי: דע בני שאם אין תורה שבע"פ, אין גם תורה שבכתב, זכור בני!

סבא לא היה נמנה על החסידים. קומתו היתה למעלה מבינונית ועל פניו היתה נסוכה ארשת של קדושת קדומים, ואני, הילד, הייתי שבוי באוירה זו של בית סבא וכולי אחזו דרך ארץ וכבוד לאיש מורם וקדוש זה.

אחרי שבועיים, בערך, עזבתי את ברדיטשוב ונפרדתי מסבי ומביתו. יותר לא זכיתי לראותו בחיים. זמן מה אחרי ביקורי בברדיטשוב נסתלק סבא. אבל כבד היה לקהילת ברדיטשוב ולאגפיה.

ביום ההלוויה של סבא, מוסרים, נגעלו כל העסקים והחנויות. ראש המשטרה ציין בכעס שהיהודים אינם מסוגלים לקיים את החוק בסגי־רת חנויותיהם ביום א' בשבוע, ורק משנפטר רב, סוגרים מרצונם את עסקיהם לכל היום. על מצבת הסבא נחקק שהיה דור שביעי להרמ"א.

משרידי החפצים של ר' יוזפא אפרתי ז"ל, הובא לארץ גביע, אחד הגביעים של בית סבא.

אברהם אפרתי, עו"ד

ר' לוי יצחק, הרב מברדיטשוב

בשנת ת"ק נולד ר' לוי־יצחק לאביו ר' מאיר, שהיה רב בעיר הזאסקוב (בגליציה), ולאמו שושה־דבורה, שהיתה מפורסמת בזמנה ברוב חכמתה וצדקתה. מצד אמו היה ממשפחת המהרש"א והגאון ר' משה מרגליות, אב־בית־דין בטארינגרד, ומצד אביו — מספרים חסידים משמו של ר' לוי־יצחק — לא נפסקה ההוראה במשפחתו עשרים וששה דורות זה אחר זה.

ועוד מספרים חסידים: בשעה שנולד ר' לוי־יצחק שמח הבעש"ט מאד ואמר ל„חברה קדישא": ברגע זה ירדה מן השמים נשמה גדולה שעתידה להמליץ טוב על ישראל. הבעש"ט הוסיף לספר: בעת רדת נשמה זו, עמד הס"מ וטען לפני הקב"ה: כשתרד נשמה זו לעולם, יתם כוחי ולא תהיה לי שליטה בעולם, כי היא תחזיר את כל העולם למוטב. נחמהו הקב"ה: נשמה זו תהיה ל„רב" ותהיה טרודה בצרכי ציבור. נשמת ר' לוי־יצחק — אמרו הצדיקים בזמנו — היתה גלגולה של נשמת ר' עקיבא. *)

אביו, הרב ר' מאיר, שהיה תלמודי ומקובל, לימד גם את בנו תלמוד וקבלה, ובהיות הנער בעל כשרונות בלתי־רגילים, רכש לו עוד בנעוריו ידיעות מרובות בשתיהן יחד ויצא שמו ל„עילוי".

בהגיעו לפרקו לקח לו לאשה את בתו של ר' ישראל פרץ מלברטוב (בפולניה), עשיר מפורסם — מנהל נכסי הנסיך של העיר ההיא. לברטוב היתה נודעת אז לעיר של חכמים וגדולי־תורה וכשבא ר' לוי־יצחק אחרי חתונתו לגור שם מצא את הגאונים: ר' יששכר בר אב"ד בזלוטשוב, ר' אריה־ליבוש פרץ אחי חותנו, ר' מאיר תאומים ור' יוסף תאומים בעל „פרי מגדים", שנע־שו לחבריו ועם בעל „פרי מגדים" למד יחד בהיותו סמוך על שולחן חותנו. הוא לא פסק מלימוד גפ"ת וקבלה ועסק במצוות ובעיקר במצות הכנסת־אורחים.

לא רחוק מלובארטוב, בעיר ריצוואל, היה אב"ד הג' ר' שמואלקה הורוביץ, שהוזמן אח"כ כרב בניקלשבורג, שהיה מן המפורסמים שבתלמידי המגיד ממזריטש. ר' לוי יצחק, בשמעו את שם הגאון ודבר תורתו החדשה על החסידות — נמשך אליו, רוחו הפיוטי והמיסטורי שאף אל האיש המפיץ תורה כזו. ומאחר שחותנו ה„מתנגד" לא הרשה לו לנסוע לריצוואל, ענה בצום גופו ימים אחדים עד שניתן לו מבוקשו. ר' שמואלקה הכיר בצעיר כי לגדולות בחסידות נוצר והוא בעצמו הביא אותו לפני המגיד.

עולם חדש נתגלה לר' לוי־יצחק במזריטש. הרגש והמסתורין הדתי שהיו טמונים בלבו התלהבו והתפרצו כאן במסיבת המגיד, רגשות חדשים ומחשבות חדשות התעוררו והוא נעשה מסור ל„מורה" בכל לבו ונפשו והתדבק בו דבקות גמורה, והתחיל נוסע אליו מדי פעם בפעם.

*) סדר הדורות החדש.

ה„מורה" — נעשה לו למלאך, לאלהים; הוא ירא אותו מאד והיה חרד חרדה גדולה בהסתכלו בפניו, כי את השכינה ראה על פניו תמיד. אף שיחות־חולין שלו היו בעיניו כדבר אלהים, והיה מתעמק למצוא בהם סודות ורמזים.

ר׳ לוי־יצחק נתקבל לרב בעיר ריצוואל, במקום הרב שמואלקה הורביץ שעבר לשינאלי וכעבור זמן קצר נתקבל לרב בפינסק. בעיר זו, המחוברה עם קארלין, כבר נעשתה התחלה לחסידות ע״י ר׳ אהרן „הגדול", שהיה מתלמידי המגיד היותר נלהבים. הוא היה זקן מר׳ לוי־יצחק בארבע שנים, ובהרבה היו דומים זה לזה, ביחוד ברגשם הדתי החזק. והיות שפינסק היתה ידועה ברוב הגאונים שישבו בה על כסא הרבנות ור׳ לוי־יצחק נעשה אח״כ גם לאב״ד וריש־מתיבתא של פינסק והגליל, נקל לשפוט על גודל תורתו בנגלה.

החסידות שנתפשטה בליטא ובקרלין בחשאי, בהסתר גדול, נתגלתה, כנראה, על ידי ר׳ לוי־יצחק. עבודתו הגלהבה והמלאה רגש משכה את הלבבות. התנהגותו של ר׳ לוי־יצחק עוררה התמרמרות ופה ושם החלו רבנים ולמדנים להרהר אחריה, ומשיצא החרם הראשון נגד החסידות והחסידים מוילנה, יצא המון בחרפות וגידופים נגד ר׳ לוי יצחק, התנפל על ביתו ובזז אותו. ר׳ לוי־יצחק נמצא אותו זמן אצל „המורה". יחד עם צדיקים אחרים באו לטכס אתו עצה, בהרגישם את אשר הרבנים מתכוננים לעשות בהם.

אחרי המעשה הזה עזב ר׳ לוי־יצחק את פינסק ונתקבל כרב בזליחוב, בפולניה, אך גם שם לא מצא מנוח, כי בהיות הגר״א מכובד בכל מקום על תופשי התורה — ראו חובה לקיים את החרם ולרדוף את החסידות, וכן היה גם בזליחוב: ההתנגדות לר׳ לוי־יצחק כאן גדלה מיום ליום, והויכוחים שהיו לו עם הגאון ר׳ אברהם קצנלנבוגן, הרב מבריסק, בהופעה הפומבית בפרבר פראגה ליד ורשה ואח״כ בכתב הוסיפו שמן על המדורה, עד שמוכרח היה לעזוב את מקומו, ואח״כ נתקבל לרב בברדיטשוב.

והעיר ברדיטשוב היתה עיר שרובה ישראל, ומצבם של היהודים בה היה טוב ואנשים לאלפים מכל קצוי רוסיה ומחוץ לה נהרו אליה, לירידים (השווקים) הגדולים שהיו בה. אין פלא, איפוא, שבעיר רבת־מרכולת כזו היו גם אנשי־מרמה וגנבים ודברים אי־מוסריים נעשו שם בימים כאלה.

בעת ההיא חיו בה שני אנשים מפורסמים, שכל אחד מהם השתדל להרים את מצב העדה, הרוחני והמו־סרי: הגאון ר׳ יוסף הלפרין, הנקרא „חריף", בתור אב־בית־דין, והמקובל ר׳ ליבר, הנקרא „הגדול", בתור מגיד. בתקופה ההיא החלה החסידות הבעש״טית להתפשט וקויה הראשונים הגיעו גם לברדיטשוב. בעל שם טוב בעצמו ההי מבקר מזמן לזמן את העיר והיה מתאכסן אצל ר׳ ליבר, שהיה מכובד מאד בעיניו. במשך הזמן נתחזק יחסו הטוב של ר׳ ליבר לבעש״ט ולחסי־דות בכלל ביחוד אחרי פטירת בעל שם טוב, אם כי לבעש״טני בשם לא היה ובדרשותיו בשבתות הכין את העם לחסידות, להבינה וללכת אחריה והחסידות נת־פשטה שם במהירות מבלי שפגשה מכשול על דרכה.

ברדיטשוב זו משכה את עיני הצדיקים הראשונים לעשותה מרכז החסידות, אחרי שהמרכז במז׳־ריטש נהרס יחד עם פטירת המגיד ר׳ דוב־בר ותלמידיו נתפזרו וכל אחד מהם בנה במה בפני עצמו. הם חפצו לרכז לכל הפחות את החסידות האוקראינית במקום אחד ומצאו את ברדיטשוב למקום המתאים לזה. והנגו פוגשים אמנם בעיר זו לעתים קרובות את ר׳ ליב שרה׳ס, את ר׳ יעקב יוסף מפולנאה, את ר׳ זאב מזיטומיר ועוד ועוד. הביקורים האלה הועילו הרבה להתפשטות החסידות בעיר, אבל למרכז רוחני־חסידי גדול נעשתה רק אז, כשבא ר׳ לוי־יצחק לגור בה, אחרי שר׳ יוסף חריף ור׳ ליבר הגדול לא היו עוד בחיים.

בן ארבעים וחמש היה ר׳ לוי־יצחק כשהגיע בשנת תקמ״ה לברדיטשוב לשמש בה בשני כתרים יחד: כתר־תורה וכתר חסידות. בראשית בואו, אמנם מצא גם כאן התנגדות מצד תלמידי ר׳ ליבר, אך לא ארכו הימים והם הצטרפו לחסידיו וגם בן בתו של ר׳ ליבר היה כרוך אחריו, וכך מצא לו ר׳ לוי־יצחק בברדיטשוב את המקום הראוי לו שבו ניתן לו להתנהג כחפצו.

התלהבותו ודבקותו של ר׳ לוי־יצחק באלהים הגיעו בברדיטשוב למדרגה היותר גבוהה. הוא הפך כולו רגש, כולו מיסתורי, תמיד מתדבק בקונו, בפנותו כל רגע לאלהים „הרחמן!" (דערבארימדיקער) וממשיך לדבר כדבר איש אל רעהו: פעם בתחינות ובקשות, פעם בטענות ותביעות ופעם גם ברוגז וכעס. וכל פניותיו היו בשביל עמו שאהב אותו והיה נכון להקריב למענו את גופו ונשמתו, ואת כל הקדוש והטהור לו.

דרכו בעת התפילה היתה (כפי שמספרים) להתפלל בפחד ורעדה, ולא יכול לעמוד על מקומו מחמת פחד, והעומדים במחיצתו — נמס לבבם ונתפשטה כל העק־מומיות שבלבם מקולו.

משהגיע חודש אלול והתקרבו „הימים הנוראים" הת־רחק ר׳ לוי יצחק מכל דבר ושום איש לא יכול להיות מקורב אליו. היה מריץ את השמש להזכיר את העם כי „הימים הנוראים" הולכים ובאים, ובבית־הכנסת היה מעורר את העם לתשובה.

הרבה הרבה יספרו על תפילתו בראש־השנה לפני התיבה, על ניגוניו בשעת התפילה ופניותיו לאדון עול־מים. נהג לתקוע בעצמו בשופר. וכן על סדריו המיוח־דים ביום הכפורים וכמיהתו למצוות אתרוג ולולב אחרי יום הכפורים.

מכל מלה שהפליט נבעה אהבתו הגדולה לאלהים ולעמו ישראל. והתאחדותו עם אלהים וישראל היתה כל־כך חזקה, עד שלא מצא הבדל בין אלהים וישראל, וראה בדברי כל יהודי — רוח אלהים בהם. בשבתות נהג ר׳ לוי יצחק לאמר „תורה" על דרך החסידות והיה מאחר לשבת ב„סעודה השלישית"; קשה היה לו להפרד מהיום הקדוש. על ידו נתפשטה תפילה לעת צאת־השבת — לפני ברכת ההבדלה באידיש, ולה ניגון מיוחד („גאט פון אברהם").

השפעתו של ר' לוי יצחק הלכה וגדלה מיום ליום. מערים רבות, קרובות ורחוקות נהרו אל „הרב הברדיטשובי" להכירו ואת עבודתו הנלהבה לאלהים; לשמוע את תורתו, תורת החסידות.

את שיטתו בחסידות בנה ר' לוי יצחק על יסוד האחדות הכללית, אחדות אלהים והבריאה, שהחסידות בכללה נשענת עליו. האמונה התמימה — היא היסוד לכל רעיונותיו ודעותיו. „הבורא ברא הכל והוא הכל; הוא שלם והוא כלול מהכל; האין־סוף, כולל כל העולמות וכל המדרגות. ה„אני" שבפרט — הוא האלהים שבו. אלהים לא פסק מליצור, בכל רגע הוא יוצר, מחדש את הטבע תמיד".

ועמוקות הן השקפותיו בדבר אלהים, בדבר היחס שבין אלהים והבריאה. הוא נשאר נאמן להשקפה היסודית של בעל־שם־טוב: הכל למעלה ולמטה, אחדות גמורה"; ומגיע למסקנות מסוימות, ואחת מהן: אין רע בעולם, ו„שורש הרע הוא טוב". *) מתוך השקפה זו, שבעיקרה היא כלולה במאמרו של בעל־שם־טוב: „הרע הוא כסא לטוב" — הוא בא לידי אהבת־החיים ושמחת־החיים: „צריך להיות בשמחה תמיד".

ועל יסוד האחדות בנה ר' לוי יצחק את תורת המוסר שלו: „גם מצוות שבין אדם לחבירו — הן בכלל אחדות הבורא. ומתוך אמונה שאל אחד בראנו וממחצב אחד אנחנו, ראוי להתעסק בטובת חבירו ולמנוע מלצער את חבירו"; ורעיון האחדות הוא אצלו היסוד לאידיאל הגדול של הנביאים, ש„כל העמים יהפכו לעם אחד ולעבוד לאל אחד יחיד ומיוחד".

ויחס האדם לאלהים?

לדעתו, צריך האדם הישראלי „לדבק עצמו בשרשו, במקור החיים". בהתאחדו עם אלהים הוא עולה „מדרגת סוף לדרגת אין־סוף". זהו היסוד שהניח ר' לוי יצחק בחיי האדם, שעליו צריך האדם לבנות את עולמו הרוחני. הוא מוצא בבני־אדם „הרכבה מחיים וממוות". הנשמה, ש„היא השכל" נשארת חיה וקיימה, יען כי חושבת תמיד ביראת ה'; והגוף מת, יען הוא עורג תמיד אחרי גופניות". ומלחמה תמידית בין הנשמה והגוף. ועל האדם, איפוא, להפוך את החומר ליצירה", לזכך ולטהר את הגוף, באופן ש„יוכל לבוא לידי מדרגת הנשמה", ואז יוכל להתאחד עם אלהים.

באיזה אופי ייכל האדם להפוך את החומר לצורה?

על ידי עבודה לאלהים, עבודה במעשה ובמחשבה. במעשה: „מכל דבר שיש בעולם הזה צריך האדם לקחת ממנו דרך לעבודת אלהים". „בכל עשיותיו יכול לדבק עצמו ביראת ה'". הוא יכול להשיג את אחדות הבורא בכל מעשיו. *) הרעיון הזה, שיסודו נמצא בשיטת בעל־שם־טוב, נשען גם על יסוד האחדות הכללית: אם אלהים הוא בכול, ואין דבר חוץ ממנו, הלא על האדם לעבדו גם־כן בכל האופנים, כי יכול הוא להדבק בו בכל דבר ודבר.

ובמחשבה: „יחשוב בכל רגע אהבת ויראת ה', כי בכל רגע הבורא נותן לו חיות ומחדשו". כשאדם חושב מחשבה רעה, הוא דוחה את הנשמה הקדושה. האדם הישראלי צריך להיות מוקדש כולו, בגופו ובנשמתו, לעבודת אלהים. והעבודה — צריכה להיות „ברגש ובהתלהבות הנפש מאד. היא צריכה להיות גדולה כל־כך, עד שיבוא על־ידיה לידי „ביטול המציאות", ואז יגיע אל המעלה העליונה של עבודת אלהים, ואל המטרה והתכלית הקדושה, שהיא — התאחדות עם אלהים".

ר' לוי יצחק הניח את האהבה יסוד לעבודת אלהים. אמנם הוא מוצא שיראת הרוממות היא עיקר ושורש לעבודה, אבל היראה היא רק „התחלה, השער לעבודה אלהים"; והעיקר, היסוד, העבודה היותר חשובה היא — האהבה, שבה ממילא נכללה גם היראה.

אחת מן היותר גדולות וחשובות בדרכי העבודה היא התפילה. בשעה שאדם מתפלל במסירות נפשו וגופו, נפשט הוא מהחיות שלו ומדבק את עצמו בחיים של אין־סוף". תפילה רצויה, בכוונה כזו, תשמור על המתפלל מדברים בטלים ובלתי מהוגנים.

העבודה לאלהים צריכה להיות טהורה מכל שמץ אהבה עצמית: „לא בשביל שום קבלת שכר כלל, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא, רק מגודל אהבה לבלתי בעל־תכלית".

וכשם שצריך האדם להיות זהיר בעבודתו לאלהים, שיעשה הכל בתמימות, כך צריך הוא להיות תמים ונאמן בדברים שבינו לבין חבירו: לעסוק במשא־ומתן באמונה; לבלתי דבר שקר, ורק האמת תהיה נר לנתיבותיו, כי האמת היא „מדרגה גדולה"; לבלתי התגאות לו בעבודתו לאלהים ולא ביחוס־אבות. ישתדל להתדבק תמיד ב„מידות טובות וישרות", שתהיינה נאות לו ולאלהים. „אהבה וגבורה" — שתי המידות הללו יחד „יפה ונאה לבני האדם".

גדולה היתה בעיני ר' לוי יצחק מידת הצדקה; ולה הוא הקדיש הרבה מדבריו.

את הפולחן של הצדיק הרים ר' לוי יצחק לנקודה גבוהה מאד, כיתר הבעש"טנים שהיו לפניו ובזמנו. לא רק נשמת הצדיק שונה מעיקרה, גדולה, אצילה וטהורה מנשמות אחרות, כי־אם גם גופו. אין חולין לפני הצדיק. עיני הצדיק אינן יכולות לראות ברע. אין שיחת־חולין לצדיק: כל דבור ודבור שלו קדוש וטהור. הצדיק הוא כל־יכול", וממשלה בלתי־מוגבלת לו למטה ולמעלה. הצדיק בדורו הוא בבחינת משה: הוא מנהיג הדור; הוא נושא בקרבו את הצער והיגון של הדור, מלמד עליו זכות ומגין עליו; הוא מחזקו ומורה לו דרך ה'. הצדיק יכול ומוכרח לתקן את הדור, ואפילו בלי ידיעת האחרון ובקשתו, כי לכך נוצר הצדיק וזו תכליתו על הארץ.

ובדרשו התדבקות גמורה ומוחלטת באלהים, לא יכול לדרוש התדבקות מיוחדה לצדיק, ואמנם לא היו לו, לר' לוי יצחק, חסידים „מקורבים" כמו לשאר־חבריו. הוא לא היה נקרא בשם „מגיד" — כינוי המראה על הזווג שביניה צדיק וחסידיו, אך בשם „רב" היה מכונה, „הרב הברדיטשובי".

---

*) קדושת לוי, חלק א', וישב.

*) עיין בספר „קדושת לוי".

כשנתבונן אל סיכום דעותיו החסידיות של ר' לוי יצחק, נראה קו אחד הכולל ומקיף אותן מכל צד: קו הרגש וההתלהבות. שלא כחבריו בדורו — הוא מחבב את הפלפול הרבני ואומר, ש„בחידוד גפ"ת עושין נחת־רוח ליוצרנו", ובזה הוא דומה לר' שניאור זלמן.

בתורתו לא היה ר' לוי יצחק מקורי כלל וכלל; הוא חוזר ושונה את דברי הקבלה ודברי רבותיו, אבל דבר אחד יש בו במידה שאין אצל חבריו: רגש דתי ומיסתורין דתי חזק מאד; והוא, אמנם, העמיד את החסידות על הרגש בלבד: הכרת אלהים והתדבקות בו על ידי עבודה המיוסדת על הרגש וההתלהבות.

„אהבת ישראל" הוא אחד העיקרים בתורת ר' לוי יצחק, וזו היא הנקודה המרכזית בכל חייו. אין למצוא דוגמת האיש הזה, המצויין באהבתו הבוערת לישראל, ואהבתו היתה טבעית, יוצאת מתוך הלב הבוער באש. „ישראל עם קדוש הוא, למעלה מכל העולמות, אין בכל העמים משלו, והוא הובחר מכולם; ואפילו אם אין אנו עושים רצונו יתברך, גם־כן אנו טובים מן העמים".

אהבתו לישראל עוברת כל גבול. לפעמים היה מטיח דברים כלפי מעלה בגלל ישראל עמו. כמה וכמה מסורות עוברות מדור לדור על עמדתו כלפי שמים בלמדו זכות על ישראל ובתבעו את עלבונו, וצידד תמיד בזכותם, וכך נעשה לסניגורו הגדול של ישראל. „אין שום אחד רשאי לומד על ישראל שום דבר רע, רק ללמוד עליו זכות". ו„סניגור ישראל" — זהו השם שנתנה החסידות לחביבה ר' לוי יצחק הרחמן.

הוא לא הביט אוון ביעקב, ובכל דבר שנפל בעמו ראה רק את הצד הטוב. לדבריו, מעולם לא עשה ישראל דבר כנגד רצונו של מקום, גם חטא העגל אינו חטא כלל: יעץ הקב"ה לעשותו, „ורצון הבורא היה שיצא העגל"; וכאשר יבואו המקטרגים אחר־כך, יאמר להם: „בכיכול, אני בעצמי צויתי לעשות זאת".

ר' לוי יצחק רואה את ישראל כמרכז הבריאה כולה. הוא רואה אותו כילד־שעשועים של אלהים, שכל מה שברא ובורא, עשה ועושה, אינו אלא בשביל בנו חביבו ישראל. „כל העולמות העליונים והתחתונים בשביל ישראל נבראו". וכל מה שהבן חפץ, האב עושה בשבילו. „כמו שישראל רוצה שהשם יתברך יתנהג בכל העולמות, כן בכיכול השם יתברך מתנהג עצמו".

הקבלה והחסידות אינן רואות את ישראל לבדו, מבלי לשתף גם את אלהים גם את התורה עמו. „קודשא־בריך־הוא וישראל ואורייתא חד אינון"; האגדה המשולשת הזאת היא מרכזה של הבריאה כולה, הגשמית והרוחנית. ר' לוי יצחק מטעים את האחדות הזאת על־פי הרעיון הקבלתי הזה: „יש ששים רבוא אותיות לתורה, וששים רבוא נשמות לישראל, וכל נשמה אחוזה באות מן התורה"; והתורה היא אלהים: בה נתגלה רצונו ושכלו, בה נתגשם בכיכול, „ובשעה שעוסקים בתורה אז השכל שבה הוא ממנו יתברך". הנה כי כן עם ישראל, שנאגד ונקשר בקשר אמיץ עם אלהים והתורה, הוא העמוד התיכון, שכל העולמות נשענים עליו.

ור' לוי יצחק סובל ומצטער בצער עמו החביב עליו כנפשו. הוא רואה את עמו בגלות גבוה ונרדף מכל צד, עומד למעלה מכל, „למעלה מכל העולמות, מוכה ופצוע על כל צעד ושעל, — ולבו לב בוער באש, נמס בקרבו, והוא מוצא תנחומים סוף־סוף בזה, שצרות ישראל אלו הן לשם אידיאל גדול, לשם היהדות, לשם שמים. ישראל סובל בעד אלהיו, ואם כן, הלא חביבים הם היסורים.

ואם מצא ר' לוי יצחק תנחומים על צרות ישראל החמריות, הנה לא יכול למצוא נוחם על הרוחניות שהיא בגלות. ה„ברית המשולשת" בגלות היא: ישראל בגולה, היהדות בגולה, והאלהים בגולה. „כל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם". וישראל, אשר מרוב צרותיהם אין להם חיי־שעה להיות פנויים ל ל י מ ו ד ה ת ו ר ה, לתשובה ולמעשים טובים.

ר' לוי יצחק, האיש שכולו רוחני, מחכה לימי־גאולה לכל הרוחני וכל הנאצל באדם, לימים שבהם „כל האומות ימליכו עליהם את השם יתברך", ואז רוח הטומאה יעבור מן הארץ ולא תהיינה עבירות כלל", הלא הם ימות־המשיח, שבהם תבוא הגאולה השלימה, ובראשונה תבוא גאולת ישראל ושיבתו לארצו: כי רק בארץ־ישראל יכולה הגאולה השלמה להתגשם, ואז יגיע ישראל למדרגה גבוהה מאד. והוא ידע לחכות. בכל יום, בכל שעה, בכל רגע חיכה ליום ההוא, חיכה לביאת הגואל, הוא בטח והאמין באמונה שלימה שעוד מעט ויבוא הוא, המקווה, ואז יבוא הקץ לצרות.

בשנת תקנ"ג חלה ר' לוי יצחק מחלת הגוף והנפש, ניתקה מעט דעתו. גופו החלש לא יכול להכיל את כל הרגש וההתלהבות שבו, ושנה תמימה עברה עליו במצב כזה, ובשנת תקנ"ד שב לבריאותו וחזר לעבודתו בהתלהבות גדולה מלפני כן.

לא נח ר' לוי יצחק אף רגע אחד ביום, תמיד היה עסוק בעבודתו הרוחנית, ולא רק בחסידות — הוא היה מפיץ ברבים גם את תורת התלמוד והפוסקים, ובבית־המדרש שלו, הנקרא עד היום על שמו („הקלויז של הרב") היה לומד עם הרבה צעירים גפ"ת; „ועד היום ידועים שם הרבה מפירושיו בתוספות ובמהרש"א.

וכמה תקנות דחיות תיקן בברדיטשוב: א) הכהנים יעלו לדוכן ביום־טוב שחל להיות בשבת. ב) כשיש כהן בבית־הכנסת בעת „קריאת התורה", הוא עולה לתורה ראשון.. ג) רק שבעה קרואים בסדרה, ולא יותר. ד) חופת־נשואין צריכים להעמידה אצל בית־הכנסת, לא אצל בית־המדרש. ה) למול את הילד בבית־הכנסת, לא בבית.

הוא הרים את קולו נגד המשחק בקלפים, שנפוץ בין היהודים בברדיטשוב ובערים אחרות, באמרו: בכל קלף (קארט) יש בודאי קליפה גדולה; וכוונתה רק להסיר מכשול מבני־אדם.

ויצא שמו של ר' לוי יצחק ל„קודש עליון" ויהי לחביב העם וההמונים. ומכל העברים נהרו אליו לשמוע את תפילתו ולהתבונן ולראות את התלהבותו. ואף הצדיקים בזמנו ראוהו כראות „קודש הקדשים". ר' יעקב יצחק ה„חוזה" מלובלין אמר שכל יום הוא קובע לו שעה להודות לאלהים על אשר שלח לעולם הזה נשמה

גדולה וקדושה של ר' לוי יצחק". ר' ברוך ממדז'יבוז' אמר עליו: "שרפי מעלה מתקנאים בגודל אהבתו ויראתו את אלהים"גם ר' נחמן מברצלוב, שביטל את כל הצדיקים בזמנו, היה ר' לוי יצחק "גדול בעיניו מאד". ור' יצחק מוארקי, תלמידו של ה"חוזה" אמר עליו ש"הוא מלאך ממש".

בשנותיו האחרונות נעשה לעמוד התוך של החסידות האוקראינית, דבריו היו כאורים גם לחבריו הצדיקים. וכשנפלה מחלוקת בין ר"א קאליסקר ובין ר' שניאור זלמן מליאדי, פנו שניהם לר' לוי יצחק, שהוא יכריע עם מי הצדק.

ר' לוי יצחק חי עם כל הצדיקים שבזמנו בריעות ובידידות, ביחוד קרוב היה ללבו חברו ומחותנו ר' שניאור זלמן, שאף הוא ראה את ר' לוי יצחק כ"מלאך אלהים", ועשהו שותף לקב"ה. "הקדוש־ברוך־הוא צדיק למעלה — אמר ר' שניאור זלמן — ור'לוי יצחק צדיק למטה". וכשנאסר ר' שניאור זלמן ע"י מלשינות המתנגדים, שלח שליח לר' לוי יצחק שיבקש עליו רחמים.

תלמידים הרבה העמיד ר' לוי יצחק, ו"זאת ידוע לכל העולם — מעיד בנו ר' מאיר — שכמה אלפים תלמידים אשר העמיד כבוד אמו"ו שיחיה, אשר לימד אותם חידושי גפ"ת ופוסקים, וגם־כן נתלהב לבם לעבודתו ברוך־הוא, בשמעם תורתו הקדושה בהדרכה ישרה לעבודתו". היותר מפורסמים שביניהם, שרישומם ניכר וידוע בהתפתחות החסידות, הם: ר' ישראל ה"מגיד מקוזניץ", ר' שמואל מקאמינקא ור' אהרן ה"מגיד מזיטומיר".

ביום כ"ה תשרי תק"ע מת "סניגור ישראל" ר' לוי יצחק, בברדיטשוב. הלב הגדול חדל לדפוק, ונשמתו פרחה אל תוך חללו של עולם, הגעגועים נפסקו...

ציון בית־אבנים גדול הוקם על קברו, ועליו לא נכתב מאומה, וידע כל העם מקטן ועד גדול, מזקן ועד נער, מאיש ועד אשה, כי "הרב" טמון שם, ועל כל צרה שלא תבוא, כללית או פרטית, יבואו וישתטחו על קברו לבקשהו שימליץ טוב על ישראל במותו, כשם שהמליץ עליו בחייו.

ומני אז, אין עוד "רב" בברדיטשוב, כי־אם "מורה הוראה", כי ר ב אחד היה בעיר ההיא ר' לוי יצחק; אחד ואין שני לו.

ש. א. הורודצקי

ניגוניו של הרב

א.

הרב של ברדיטשוב נחשב לאחד מאבות הנגינה החסידית ולבעל עצמיות מיוחדת — בהבדל משאר חבריו — גם בנגינה.

הוא אינו יוצר מוסיקאי במובן המקובל, ואף לא הרבה לצרף מנגינות לשיחותיו עם אלהים ולחבר מנגינות כדרך רוב מנגני החסידים לכל שבת וחג חדשים לבקרים. ברם פזמוניו ומנגינותיו המעטים הם פרק מענין בנגינת החסידים. הקו המציין אותו בכל דרכיו והליכותיו — וגם בפזמוניו ובנעימותיו — הוא קו הרגש וההתלהבות, ברגש הדתי החזק ובמסתורין הדתי, ובעבודתו הנלהבה והמלאה רגש משך אליו את הלבבות. שיריו ונעימותיו היו מלאים רגש קודש ואש לוהט לא פחות מתפלתו ועבודתו בבית־התפלה, והם שעשו רושם על הנמצאים בסביבתו.

כחו היה בעצם החידוש, בעצם הנטיה מהמקובל, בנימה המיוחדת לו בזמרת החסידים, הידועה היטב לכל העוסקים בתורה ובתפלה. הנימה היא ליטורגית־רצ'יטטיבית, שבאה לו תודות לקשר החי עם נעימות הגמרא שהסכין בהן בלמודי התורה יום־יום. את כח יצירתו בנגינה שאב מנגוני הגמרא וסביבת בית המדרש שהשרו עליו מרוחם והשפעתם. דרכי בטוים וסגנונם, שינקו ישר מן המבוע, ממקורות ראשונים של חיי העם היהודי כשהיה עוד מושרש בקרקע ובא"י, היו לו למופת, והם שהיו לו לגורם מכריע בחידושים שהכניס במבנה הכללי של נגוני החסידות, שהקו של צלילי בית המדרש טרם הובלט בהם עד אז. הוא המשיך בעצם את המסורת של נגוני בית המדרש העתיקים בתוכן ובכוון, והביא אתו מזמרת בתי התורה לתוך אופק החסידים וידע להפיק מהן בכח עיצוב רב ובמעוף־דמיון הלך־נפש דתי־עממי שהתאים למצב ההמונים. הוא השתמש בהבעת הנעימות התלמודיות ושל התפלות לא כצורתן אלא בתנועות השאולות מהן, במוטיבים שנוצרו ברוחן, תנועות שרוח קדומים נושבת מהן ומעוררות בלבבנו קשר עם מנגינת העבר הרחוק. זה היה מעין גלוי חדש בנגינת החסידות.

בנעימותיו רב היסוד המילודי, הטבעי בנגינה המזרחית והיהודית, והוא ידע להביע עצמו הבעה מלאה, במזגו את נגינתו עם תפלותיו מזיגה אורגנית.

אחת מתפלות הסנגוריה שלו, היא ה"קדיש", שאמר במלים פשוטות ובשפה המדוברת בפרשו מפעם לפעם מהתפלה המקובלת בימים־הנוראים בעברו לפני התיבה. מנגינת השיר באה בדרך רצ'יטטיב, בסגנון נגון הגמרא וצלילי בית־המדרש, המתקשה בחלוקת הקצב והריתמוס. נגון זה מתגלה בכוונים שונים: ברעם גבורה ובקול דממה דקה, בהתפרצות וברוך של תוגה צרופה. הפזמון הוא רציני וגלוי המושך את הלב. טוהר נפש עם אמת בוערת שופעים מתוך

דבריו. הקשר הנפשי לבין נעימה זו לנעימות חב"ד בולט למדי.

יחידי הוא בין צדיקי החסידות בכח סנגוריותו המעולה לפני המקום. אגדות רבות מתהלכות עד היום בעם המציינות את מדת סנגוריותו, ואף שירים מתהלכים בעם המתיחסים לו או שהוקדשו לזכר הסנגור הגדול של ישראל. שיר אחד נקרא „על חטא" הברדיטשובי. תוכן השיר: כשאיש עומד סתם לפני המקום ואומר: על חטא שחטאנו לפניך באונס וברצון, משיבים לו: לא, אתה רצית בחטא. על תפלתו: על חטא שחטאנו לפניך בבטוי שפתים, משיבים לו: לא היה לך לקשקש בלשון. וכשיהודי יפה ומצוחצח פונה למקום: ועל כולם אלוה סליחות, סלח לנו, מחל לנו, כפר לנו — עונים לו: לא מחול. אבל כשצדיק זה משתטח כלפי מעלה ואומר: ועל כולם אלוה סליחות, סלח לנו, מחל לנו, כפר לנו, מרן דבשמיא — עונים לו: מה לנו לעשות בזקן הזה? סלחתי כדבריך. כי רק אדם בעל לב טהור, האוהב לעשות רק טוב כל הימים, רשאי לבא לפני המקום בתפלותיו. רעיון זה בא לידי בטוי גם בשיריו־עם הדתיים. שיר זה, המורכב מפסוקים בשלש שפות: אידית, עברית ורוסית, נחשב לאחד משיריו־עם הדתיים הסאטיריים הנפוצים ביותר בעם. המלודיה — רצ'יטטיב, בלי משקל וקצב, ולקוחה מנעימות התפלות.

שיחותיו עם הקב"ה שטפו בטמפו מהיר ובטבעיות מיוחדת במינה. אהבת ישראל ואהבת הבורא נתמזגו אצלו למזיגה אחת. המנגינה לשירת „אתה" (באידית: דודעלי)) דומה בתכנה ובאופיה לזו של ה„קדיש", וכמוה אף היא מרעישה את השומעים ולוקחת את הלבבות. במנגינה זו מעורבים צלילי נגוני הגמרא עם צלילי התפלות הרגילות של ימות החול, ואף של תפלת „קדיש" הרגילה. והיא מיצגת את הנגינה היהודית העתיקה ששמרנו עליה מכל משמר בתורה ובתפלה. בבטחון אפשר להגיד שמי שרוצה להקשיב למוטיבים יהודים נקיים מהשפעות חוץ — ילך וישמע את המנגינות העממיות של ר' לוי יצחק. השיר „אתה" הוא המנון נאדר לאהבת המקום, שבו הערה את און התפעלותו.

בתפילת „אום אני חומה" של הושענא־רבא מצא מטען חזק בסנגוריותו על ישראל. הוא לא עבר כדרך כל המתפללים ממעלה למעלה, בסקירה קלה, אלא התעכב על כל מעלה, בדקה מכל צדדיה, עמד על חשיבותה וטיבה, ומצא סעד בצלילי המוטיב המלוים את המלים והמבליטים את הטעון הדגשה יתירה. ואין פלא שהשיר נתחבב מאד בעם ומושר עד היום בהתפעלות יתירה.

שירתו של הצדיק היתה מעין תוסס, וצלילים מלוים או משמשים באמונה את מאוייו המוסריים, שאינו מסיח את דעתו מהם אף ביחס לבני משפחתו החוסים בצלו. ר' מאירל בנו, הידוע בספרו „כתר תורה", היה לו לנושא של שיר עממי בעל תוכן דתי המושר עד היום. וכה דברו: „מאירקה בני, התדע מי אתה? התדע מי אתה? אוי, הנני העני ממעש, אב רחום". השיר פונה אל הבן בתביעות דתיות, אבל דובב הוא ללב כל יהודי. המילודיה שאובה מנעימות התלמוד, וסובבת על הסולם הרך, ומורכבת משני חלקים בלתי שוים.

בהונגריה שרים נעימה ל„אתה בן אדם" שמיחסים אותה לר' לוי יצחק. הוא ביקר פעם בהונגריה בשליחות המגיד ממז'יריטש כדי לפלס דרך לחסידות ולעשות לה נפשות בארץ זו, ונראה שהניח שם יסוד גם לנגוני החסידים, שממשיכה הנערץ היה ר' יצחק־אייזיק מקאלוב. בהונגריה שנתה הנעימה את פרצופה עד שדומה היא בהרבה לנגון לאומי הונגרי.

בימים הנוראים היה הצדיק עובר לפני התיבה, וכשהיה מתחיל בתפלת מוסף לא היה מתחיל „הנני העני ממעש", אלא במקום זה אמר „דרי מעלה עם דרי מטה", וגם תפלה זו הסביר לפי דרכו בדרך נגון. לנגון זה כמה נוסחאות.

כל הנגונים שהוזכרו לא נתישנו ומושרים עד היום בכל הזדמנות ונקלטו בספר הנגינות של העם.

ב.

וישנם עוד מנגנוני הצדיק הידועים פחות, וגם בהם יש הרבה משום עיצוב הצלילים המוסריים ומשום מתן תמונה חיה של ה„יש" בשיריו העממיים שתכנם ראוי לאילוף מוסרי. הוא הכניס את עולם המוסר לתוך שירת העם במטרה רוחנית־מוסרית וחנוכית, הקל את משא הצלילים המסובכים ועשה את השירים שוים לכל נפש. הוא זרע בעם זרעוני שירה ושיחה מוסרית והצליח לזווגם להרמוניה אחת ולעורר את הנימה המוסרית בשירה. נגוניו מסייעים להחדיר בכח השפעתם לתוך נשמת השומע את ההשראה הדתית־עממית ואת הכרת המקורות הצרופים של היהדות. נגוני הצדיק אינם משמשים מוצגים ארכיאולוגים בלבד, אשר הקהל מעריצם תוך מסירות של יראת כבוד. במוסיקה המוסרית שבנגוניו טבועות השאיפות הנעלות ביותר של נשמת האדם.

אחת המפורסמות ביותר של נעימותיו היא ממכונה בשם „ועל ידי עבדיך הנביאים", פסוק במוסף ראש־השנה, בסוף החלק „זכרונות". בעברו לפני התיבה בימים הנוראים ובהגיעו לפסוק: ונאמר: וזכרתי אני את בריתי אותך בימי נעוריך והקימותי לך ברית עולם, ונאמר „,

אמר בנגון יפה ונעים את הספור דלקמן, ששלב לתוך התפלה:

„פעם אחת, לפני ראש־השנה, באה אלי אשה אחת בוכה בדמעות שליש. שאלתיה: מה לך כי תבכי? השיבה: ראשי כואב לי מאד. אמרתי לה: אל תבכי. אם תבכי — ראשך יכאב עוד יותר. השיבה לי: איך לא אבכה? הנה הימים הנוראים באים, ויש לי בן יחיד, וחוששת אני שמא לא יזכה בדין. אמרתי לה: כל אב מרחם על בנו, ובפרט על בן יקיר כזה, כמו שכתוב: הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים... רחם ארחמנו נאום ה'".

הנעימה המלוה את החלק הראשון, את ה„מבוא", לנושא, היא מסורתית, מנעימות הימים הנוראים. עם התחלת הספור עוברת הנעימה לטון רצ'יטטיבי, טון שקט ומנחם ומלטף, שירה המטעימה את יסוד האמירה, הנמשכת במשך כל הרצאת הספור. אך עם הגיעה לפסוק „הבן יקיר לי אפרים" חוזרת הנעימה לראשיתה, מתרוממת שוב בצלילים המלאים הארה נפשית לפי רוח היום וממשיכה בסגנון התפלות המיוחד לימי היראה.

הגישה המיוחדת לפני המקום ושיחות הסנגוריה על ישראל — באלה יחודה של יצירתו, והיא נראית לעין מיד עם הצצה ראשונה לתוך צליליו ופזמוניו. הצדיק חפש השראה בעולם הסובב אותו, עולם התורה והיראה, ומתוכו יצר, ומכל שיר מוסרי ניתנים ניצוצות המציתים את נגוניו. הגישה שלו היתה מגוונת, ובשעת הצורך הכניס בה גם את דרך המסחר. הוא היה סוחר, לא בתבואות ובסחורות דומות, אלא סוחר לפי דרכו, הבולטת בגישה המסחרית של השיר על חלופי סחורה בסחורה. וכה דברי השיר:

רבש"ע. רוצה אני לעשות אתך חליפין.

ואם תשאלני, מה הם החליפין?

אענה לך: אני אתן לך חטאים, עוונות ופשעים,

אבא רחימא.

ואם תשאלני: מה התמורה שאני רוצה?

אענה לך: סליחה, מחילה, כפרה, אבא

רחימא.

ואם תעלה מחשבה על לבך, שהחליפין יהיו

שוים,

אגיד לך: עם תוספת של בנים, חיים, מזונות.

ואם תשאלני: למה לי בנים?

אגיד לך: בנים עוסקים בתורה ובמצוות,

אבא רחימא.

ואם תשאלני: למה לי חיים?

אענה לך: חי חי יודוך וחי חי ישבחוך.

ואם תשאלני: למה לי מזונות?

אגיד לך: ואכלת ושבעת וברכת את ה',

אבא רחימא.

שאיפות לבו הטהור של ר' לוי יצחק בולטות ביחוד בתפלתו, שהיה רגיל לאמרה בכל מוצאי שבת בשפת אידית. הוא עצמו הסביר, למה אומרים במוצ"ש את התפלה „גאט פון אברהם" בלשון חול, כי מפני קדושת היום של השבת אין מן הראוי לדבר בו דברי חול, ובמוצאי־שבת הותר. ואיך יצא מן הקצה אל הפכו? לכן אומרים תפלה זו שחיצוניותה לשון חול ותוכה קודש. תפלה זו נפוצה על ידו באוקראינה שאומרים אותה לעת צאת השבת לפני ברכת הבדלה בנגון מיוחד עד היום. וכה היא התפלה, הנמסרת בזה בעברית:

„אלקי אברהם, אלקי יצחק ואלקי יעקב. הגן על עמך ישראל מכל רע, למען שם תהלתך. הנה שבת קודש האהובה יוצאת. יהי רצון שיבואו עלינו ימי החול לאמונה שלמה, לאמונת חכמים, לאהבת חברים, לצדקת הבורא ברוך הוא. שנא־מין בשלשה עשר עקרים שלך, ובגאולה קרובה במהרה בימינו, ובתחית המתים, ובנבואת משה רבנו ע"ה. רבש"ע, הנותן ליעף כח. תן כח גם לרחומיך־ילדיך היהודים להלל שמך ולעבדך, אותך לבדך, ושיבוא השבוע עלינו לבריאות־הגוף ולמזל ולהצלחה ולברכה ולחסד, ולבנים, חיים, ומזונות, לנו ולכל ישראל ונאמר אמן".

נגוניו זכו לתפוצה גדולה בקרב ההמונים, ומשום כך החשובים שבהם זכו לווריאנטים, שניים למקור, מן הטבע שווריאנטים יהיו דומים זה לזה, מלבד שינויי גירסות של תנועות, בעוד שהנימה היסודית נשמרת. ואילו אצל ר' לוי יצחק אנו מוצאים וריאנטים הרחוקים בהרבה זה מזה.

יש גם מוטיבים קצרים משלו. הנה המוטיב ל„נטילת ידים" שהיה נוהג לזמר שלש פעמים בין נטילת ידים ואמירת „מזמור לדוד ה' רועי" בכוונה מיוחדת. לכאורה אין זו אלא נעימה תלמודית המושרת בבתי הישיבה, והוא נתן לה בטוי בנטילת ידים.

בידי אוסף עשרים נגונים של ר' לוי יצחק.

מ. ש. גשורי

עיר החזנות והנגינה

לקורות החזנות והחזנים בברדיטשוב

א. ברדיטשוב והנגינה

ברוסיה הצטינו שלש ערים יהודיות כמרכזים מיוחדים לנגינה היהודית. שלש הערים הן: וילנה, ברדיצו'ב ואודיסה. שלש ערים אלה היו תמיד שונות זו מזו בטעמן וברוחן, כשם שהיו שונות גם בהשקפותיהן הדתיות ובדרך מחשבותיהן.

בוילנה, מרכז החריפות והקרירות של המתנגדים הליטאים, התפתח טעם מוסיקלי יבש וחריף. בוילנה היו „אומרים" בסולם המז'ורי שהיה מיוסד תמיד על הסולם היוני־איאולי. יצירותיהם, פיוטיהם, יוצרותיהם, ובראשן נעימת „שכולה אכולה" שכל חזן ליטאי מחויב לדעתה, היו מושרות בנעימות מז'וריות שהבדחן הידוע אליקום צונזר היה שר בעת „הושבת כלה". לעתים רחוקות מאד הוציאה ליטה צלילים לי־ריים רכים. ליטה נתנה ברובה קולות דרמטיים חזקים. ואילו ברדיצ'וב ואודיסה הצטיינו בחזנות הרגש.

ברדיצ'וב קנתה את עולמה בזכות מליץ־היושר של העם היהודי, ר' לוי יצחק מברדיצ'וב וגם בגלל חזניה הגדולים שהעיר זכתה בהם. כשמעלים על לב את זכר ר' לוי יצחק וחזני העיר הגדולים, מתקבל לפעמים הרושם שלא במקרה היו דוקא בעיר רבונותו של ר' לוי יצחק גם חזנים ידועי־שם כירוחם הקטן, ניסי בלזר וזיידל רובנר, החוט המשולש, שהיה פאר העיר. אין זה מקרה סתם, כי גם חזן ממש איננו אלא מליץ־יושר על עם ישראל. החזן מעלה לשמי מרום על כנפי נגינתו את תפלות ישראל, מביאן לפני כסא כבודו ומעורר רחמים על היהודים הדויים החיים חיי גלות קשים. יתכן שזכותו של ר' לוי־יצחק הגדול, בעל „קדושת לוי" שלו מיחסים את השיר הידוע „קדיש" המלא אש דת גם במלים וגם בנעימה, עמדה לעיר שתישאר מרכז לנגינה דתית ועממית כאחד.

ברדיצ'וב היתה מוקפת צדיקי החסידות, שהעמידו את ה„עבודה" במדרגה יותר גבוהה מן ה„תורה" והכירו בנגינה כאמצעי חשוב ביותר לעבודה. היא שמשה מרכז הזמרה היהודית הרכה והענוגה, והוציאה צלילים לירריים יפים ומקוריים. בברדיצ'וב היו לועגים לחזני ליטה.

החסידות התפתחה מאד במאה הי"ט, והיא שהשפיעה מאד לתועלת הנגון העממי והחזנות, עד שהחזנות היתה למקצוע דתי־תרבותי בעל אופקים רחבים. חזנים בעלי טעם עשיר ופורה היו בערי וווהלין, פודוליה ובסרביה, ואף בגלי־ציה ונמצאו חזנים שיצא להם שם טוב. דודל ברודי (סטרליסקר), ברוך שור מלבוב, יחזקאל פיינזינגר מזיטומיר היו חזנים שרכשו נפשות לטעם הווהליני בחזנות והקימו שורה של תל־מידים בעלי נוסחאות ויודעי תוים. אך בראש החזנים הללו עמדו חזני ברדיצ'וב ששמרו על כבוד זמרת הרגש המסורתית. ברדיצ'וב רכשה לה שם טוב בחזניה וביוצריה הגדולים בשטח הנגינה העממית והדתית. משנת החמשים למאה הי"ט היתה העיר קרית תפארת וכלילת יופי לנגינת החזנות לא רק בחבל רוסיה הדרומית ולפלכי קיוב, פודוליה, וווהלין, כי אם לכל הישוב היהודי אשר ברוסיה הגדולה והרחבה שבימי תקופת הצארים. שיחק לה המזל לעיר והיא הפכה לעיר נגינה מפורסמת ברוסיה הדרומית. על מדת מוסיקליותה יעיד הפתגם ההמוני: בברדיצ'וב שרות אפילו האבנים. שום עיר אחרת בחבל זה לא שבעה נגינה חזנית בימים הנוראים כברדיצ'וב, פרט לאודיסה, שאף היא היתה ברוכה בחזנים ידועי שם, וגם עליה אמרו את השבח שאפילו האבנים שרות בה, וקשה היה לדעת באיזו משתי הערים שרות האבנים יותר טוב. מאידך היה קיים הבדל בולט בין אודיסה וברדיצ'וב, שבראשונה היתה החזנות ברובה המכריע כוראלית, בעוד שבברדיצ'וב נשארה קודמת זמרת הרגש המסורתית, או בשפת ברדיצ'וב: פחות מסקנתיות מוסיקלית ויותר מילודיה ותיאור, יותר אש דת והתלהבות חסידית. ועוד גירסה אחת הוטלה על החזנות בברדיצ'וב, שיצירה איזה שהיא לא תהא קצרה, כוראלית, אלא שיהיה בה שעור הגון של שירה גם לחזן וגם למקהלה ויכיל קטעים גם לקהל, לענות בשירה אחר החזן, לשמוע את החזן, ואף לקחת אתם הביתה, בזכרון.

ברדיצ'וב היתה כח משיכה לחזנים, ומאושר היה מי שזכה להתקבל בה לאחד מבתי הכנסת. יהודי ברדיצ'וב היו לא חובבי נגינה בלבד. הם אהבו להתוכח על כל יצירה מזמרת החזן ולחוות דעתם על כושרו האישי, ולכן גדלה יראת הכבוד בפני ברדיצ'וב. זיידל רובנר מעיד בזכרונותיו, שכשהגיע לברדיצ'וב בפעם הראשונה הרגיש עצמו במצב מרומם, ובזמן הראשון היה כחולם. קשה היה לו להאמין כי אמנם נתקבל לחזן בעיר חזנים זו, וביחוד כשיש לזכור שכל יהודי בברדיצ'וב הוא מבין בחזנות. כל יהודי היה הולך לא רק להקשיב לזמרת החזן וליהנות מנגינה, אלא גם לחוות את דעתו. ואימתא דצבורא אמיתית נפלה על זיידל בשעת תפלתו הראשונה. והוא הרי נחשב לאחד מגדולי חזני העיר.

שנים היו הענקים בנגינת ישראל בחצי המאה הי"ט: ירוחם הקטן וניסי הבלזי. שניהם ינקו את זמרת המסורה מפי החזן בצלאל האודיסאי. וכשם שבצלאל היה גאון בתפלת ישראל העתיקה ללא ידיעת תוי־הנגינה, כך היו ירוחם וניסי גאוני הזמרה המזרחית שהתפתחה על ידם והגיעה למדרגה גבוהה שטרם הגיעה אליה מקודם. שניהם היו זמרים שלמים במלוא מובן המלה. כל עורק וכל נים מעורקיהם ונימי נפשם היו מעולם הזמרה. כספוג ספגו לתוך נשמתם את אנחות עמם והלבישון מחלצות השיר והפליטו אותן חיות ומוחשיות מותאמות בטעם ודעת לכל פזמוני הפיוטים שהשאירו לנו מסדרי תפלותינו, קינותינו ויתר ענפי המליצות הדתיות.

כי אמנם עד לתקופתם היתה הזמרה המקהלתית בכלל והאימפרוביזציה החזנית בפרט במדרגה פרימיטיבית מאד במזרח אירופה. המקהלה הורכבה מחזן, באס ואלטו או סופראנו של ילד־נער שביחד שרו את הנעימה באוניסון (קול אחד), וכל אחד שר באוקטבה מיוחדת, הסופרנו באוקטבה גבוהה, הבאס בנמוכה, והחזן עמד בין שניהם. הנגינה האמיתית עם קצב, צורה והרמוניה בבית הכנסת התחילה רק באמצע המאה הי"ט, כלומר, משלמה זולצר. עם הופעת ירוחם וניסי חל שנוי יסודי בזמרה. הם היו הראשונים שהחלו ל"הרמן" את זמרת הרגש בארבעה קולות ושמשו כגשר המעבר מן העולם הישן אל החדש, בהופיעם לפני העמוד בלוית מקהלות גדולות. את היצירות חברו בעצמם, לימדון למשוררים וניצחו על הזמרה בעבודת התפלה. ובייחוד עשו גדולות ביצירותיהם לתפלות הימים הנוראים, שהנעימות היו ספוגות אכסטזה דתית. כארבעים שנה ויותר ניזונה החזנות הרוסית מנעימות ירוחם וניסי, וכל נגוני בצלאל רבם נתגלגלו ונזדככו על ידם בשפעת הרמוניה מקורית. משוררים רבים נהרו אליהם מכל קצוי רוסיה, להתאבק בעפר רגליהם ולרוות צמאונם ממעיינות חדושיהם.

עשירי העיר היו מתגאים בחזניהם הגדולים ומחזיקים בהם באמצעים שונים. אחד מבני ברדיצ'וב מספר, שהתעשין למנופקטורה ליב קציץ מברדיצ'וב, כשנקרא לעלות לתורה, כשהגיעו ל"מי שברך" וחיכו למוצא פיו אחרי "בעבור שנדר", היה עונה בקול: ח"י רובל כסף בעבור החזן ומקהלתו בבית הכנסת. וכולם נדו בראשם: סכום יפה והגון. ואכן הוא סילק את הסכום הזה מיד במוצאי שבת אחרי הבדלה.

את חזני ברדיצ'וב יש לחלק לשני סוגים: א) לאלה שפעלו ויצרו בברדיצ'וב כחזנים ומנצחי מקהלות. ב) לאלה שנולדו בברדיצ'וב ופעלו כחזנים בערים אחרות וזכו לשם טוב. ואף הסוג הראשון יש לחלק לשנים: לחזני הרגש שכהנו בבתי הכנסת הותיקים שבעיר, ולחזני ההיכל הכוראלי שהוקם באחרונה בעיר. נתחיל איפוא בחזני הרגש, באישים, שהיו הגדולים במינם, והם: ירוחם הקטן, ניסי בלזר וזיידל רובנר. שלשתם האירו פני היהדות הווהלינית בתורה וחכמה ויראת שמים. כל אחד אמן במקצועו, והם קיימו את הצו: דע לפני מי אתה עומד. הם שהרימו על נס את ערך החזנות והוציאו מוניטין לברדיצ'וב בעולם החזנות. הם נחשבו לעמודי שירת ישראל, וברוסיה כולה לא נמצא אף בית־כנסת אחד שלא נזקק לנגוניהם, לפחות בימים הנוראים. והגדולים הללו שוב נעשו יסוד למין קדושה וחסידות מיוחדת, כי הרי החזן היה מקורב לאיזה צדיק, וחסידיו העריצו רק את החזן חביב צדיקם ולא את החזן של צדיק אחר, ולכן נוצרו בהרבה מקומות "צדיקים" שונים, שעליהם היתה משענת החזנים.

ב. ירוחם הקטן (בלינדמן) (1798—1891)

שלשה חזני רגש גדולים וידועי־שם היו בברדיצ'וב, ושלשתם עמדו בראש כל החזנות מסוג זה ברוסיה וחוצה לה, ושלשתם פרסמו את שם ברדיצ'וב בעולם. הראשון היה ירוחם.

למען האמת ההסטורית יש לקבוע את שמו המלא והאמתי: חיים ירוחם הלוי בלינדמן. שמו המקוצר, כפי שנתחבב בפי קהל מעריציו וחוביו, היה "הקטן". מטבעו היה צנום וקטן קומה, ולפני העמוד היה עומד על כסא, למעלה מהקהל, שאפשר יהיה לקהל לראותו. וגמד יהודי זה, העטוף אגדות ללא מספר, היה האב, היוצר, המנצח, המזמר, ובלשון נבוני־דבר: הנגינה עצמה. אכן פניו מלאו אצילות. זקנו הארוך ונמוסיו הפטריארכליים כולם אמרו כבוד, חסידות וגאון רוח. בקהל מצא לו מהלכים עליו הפתגם "מעט הכמות ורב האיכות" כי גדול היה כחו ביצירה ובנגינה, ואמצעיו ל"שכחה עצמית" תוך נגינה עלו למעלה ראש.

קולו היה כקול חליל. אבל כשפתח פיו בשיר הוצק חן בשפתותיו, ושלל נגינה יהודית ונעימות שמים בנות חן ויופי לא ישוער זרמו מפיו כזרם מים חיים שעינגו את הנשמה היהודית. הוא היה ברוך התפלה, חזן גדול ומצוין, בעל כשרון גדול ביצירה, ויכול היה לעמוד שעות רצופות, להתפלל ולהשתפך באימפרוביזציה, שנבעה ונמשכה, כבטוי היהודים, מעולם הנגינה עצמו, ללא קץ ותכלית. והקהל לא נלאה להאזין וליהנות, ואף בימים הנוראים לא העיז שום איש להתחמק מבית הכנסת לפני סיום התפלה. הוא היה יודע "לדבר" רעיונות מוסיקליים במשך שעות רצופות, לעבור מנוסח לנוסח במנוחה ובקלות כזו, עד ששומעיו היו אחוזי קסם. תוך שמיעת זמרתו ויצירותיו כאחד אפשר היה לשקוע בעולם

ההזיות, לשכוח עולם ומלואו, וכל נעימה היתה חודרת ללב ולכל החושים. כי אכן תפלתו וזמרתו לפני התיבה היו מתוקות כנופת צופים.

יצירותיו היו שופעות מלודיות וקלות לקריאה מן הדף. היה בהן מן הכללים הראשונים של תורת ההרמוניה, בלי סלסולים יתרים. וניכר כי השקיע בהן גם מאמץ שכלי רב. הוא נחשב לאלוף הזמרה היהודית, ולכן נתחבבו יצירותיו לא רק על שומעיו, אלא גם על הזמרים המקצועיים, ובעלי התפלות היודעים פרק בתוי־נגינה מצאו להם בחבוריו חומר מצוין מן המוכן, והעדיפו בכל הזדמנות לשיר את יצירותיו של ירוחם. זמרותיו ההרמוניות העשירו את פיוטי השבת ושלש־רגלים, ועוד יותר של הימים הנוראים. יצירותיו חיות עד היום בקהלות ובין חזנים, ומהן רשומות בכתב התוים. מחבוריו מצטינת ברכת ספירה עם „יהי רצון" שלה.

ירוחם היה מבחירי תלמידיו של בצלאל האודיסאי, גאון הזמרה היהודית העתיקה. אין איש יודע עד היום היכן למד בצלאל, מאיזה מקור שאב את כל נוסחאותיו היקרים שכמה וכמה מהם נחשבים לשאור שבעיסה של זמרת הרגש, ומשמשים מפתח ללבם של ישראל. מאידך ידוע שהיה הגניוס האמיתי של זמרת המסורת הישראלית, ולא היה זקוק אף הוא ללמודים מיוחדים. מבועו הנאמן היה נשמת העם, שרוכזה בנשמתו הוא, ונשמתו רבת היכולת לימדה אותו והפך למקור זמרה דתית חיה ורעננה שמפיו נזונו כל יתר החזנים והזמרים ברוסיה ובאירופה. בצלאל העמיד תלמידים רבים, רובם ידועי שם, שייצגו קהלות רבות וחשובות בישראל. מבצלאל נשארו כמה חבורי מנגינות. מהם יש להזכיר: „כי כשמך", „מלוך", „אתה נותן יד לפושעים", „אתה הבדלת", „כי על רחמיך הרבים".

בעולם הנגינה בטוחים כמעט, שירוחם היה משורר בשעתו גם אצל החזן המפורסם משה פסטרנק, שעמד בקשר עם הצדיק מאפטא, שידע אמנם את התנהגותו הבלתי מוסרית בחייו הפרטיים, והוא אמר לו: משה, „בתפלותיך תהפוך בגיהנום את מלאכי החבלה שלך למלאכי השרת". דרך זמרתו של ירוחם היתה אמנם אחרת. באימפרוביזציה היה תלמיד נאמן לרבו בצלאל.

בידי חזנות הרגש, ובראשה בידי ירוחם, ואחר כך גם בידי תלמידו ניסי, עלה הדבר לכתוב את יצירותיהם ברוח הנעימות המסורתיות הישנות, בלי שיבטלו בששים בהרמוניה החדישה. שניהם הפכו את ההרמוניה החדישה להרמוניה יהודית והראו בה נצורות וחדשות. ההרמוניה של מזרח ומערב היתה לקויה. בטהובן ובאך כשנזדמנו לפונדק אחד עם ירוחם הקטן, ניסי בלזר או זאב חרסונר (שטמפל), לא עלה זווגם יפה. מחיצה בלתי תפוסה לעין היתה מבדילה ביניהם. לא היתה כאן „שבת אחים".

למעלה מחמשים שנה כהן ירוחם בברדיצ'וב רבתי עם מקהלת משוררים גדולים וחשובים כל אחד לעצמו, ומהם הוכתרו רבים במשך הזמן לחזנים ומנצחים מפורסמים. הצלילים היהודים שנספגו בלבות משוררי ירוחם הועילו למשוררים רבים לעלות בשלבי הסולם במוסיקה, ועד לפסגת זמרי אופירה מפורסמים במרכזי הנגינה הגיעו. בין תלמידיו נמנו זאב שפיצברג, יוסף אלטשולר, יוסי סלונימר, שלמה דוד, אליעזר גורביץ, ואחרים.

מאידך גיסא לא שם ירוחם תשומת לב לבאור המלים. בחבל ווהלין, פודוליה, בסרביה, גליציה ופולין, וביחוד במקומות שיד החסידות היתה בהם על העליונה, היתה ה„עברית" בשפל המדרגה. יתר על כן, הם לא יכלו להסתגל לעברית הליטאית על הדקדוק שלה... הקהל התעניג מאד לשמע ליטוש המלים בפי החזן, כגון: לעולם יהא אדם ירא שמים, וביחוד כשהיה חוזר כמה פעמים על המלה או על קצתה, שזה נחשב ליסוד ראשי בזמרה היהודית. ירוחם, למשל, היה שר: „מחיה המתים — מות ואחיה" בעברית משובשת מאד. אכן העברית שלו על כל שבריה היתה בטלה ומבוטלת בהשואה לעברית של ניסי תלמידו וחבירו. המקהלה, למשל, היתה שרה כמה פעמים „הריעו לפני ה'" או „בח־בח־בח־צוצרות וקול שופר הריעו". וניסי היה הורס ממש כל מלה, כל פסוק, ולא עלה על לב איש להטיף לו מוסר על עוול זה.

בימים ההם היו נוהגים החזנים הגדולים לעורך טיולי־מסע על פני המדינה, שהיו נעים ונדים מעיר לעיר ומקהלה לקהלה, ולפניהם הלכו ספורי נפלאות ואגדות על קסמי קולם וצוף נועם זמרתם, כגון יחזקאל פיינזינגר מזיטומיר, משה רדומישלר, זלמן אומנר ואחרים. ומכל שכן ירוחם הקטן וניסן בלזר. והיו מקרים שנשלחו שליחים שהיו יוצאים כברת דרך רחוקה לקבלת פני האורחים החזנים ולהודות להם על הכבוד שחלקו לעיר בבקורם. כל הראים ושלמים, הרבנים והשו"בים, היו מתפללים בביהכנ"ס יחד עם האורחים ומשתתפים בעונג שבת, כי אין לשכוח, ששני האורחים, ירוחם עם ניסי, היו שניהם גם יראי שמים הלומדים שעור גמרא בכל יום, והיו מצוינים בחסידות ובמידות טובות, ולאכסניותיהם היו באים מנכבדי הקהלות ולשמוע מפיהם ספורים יפים וחדשות המתרחשות בעולם. בכל ערב היו מראים את יכולתם השירית בבתי עשירי העדה, ומאחורי החלונות עמדו המוני המונים וממש התמוגגו מנחת. וכשירוחם הקטן היה אומר „תקע בשופר" בלוית אלט ערב, היה הדבר מגיע עד

כלות הנפש. השומעים, שעמדו צפופים מאד באולם, הרגישו מעין התפשטות הגשמיות. וכשניסי היה משתפך עם משורריו ששרו את יצירתו „ולפי שחטאנו לפניך... חרבה עירנו ושמם בית מקדשנו" הקסים את השומעים.

כל עולם החזנים התפלג לשני „צדדים", לחסידי ירוחם וחסידי ניסי, כי שניהם היו שלי־חי־צבור הגדולים ביותר בתקופתם של זמרת הרגש העתיקה.

ושניהם ידעו לעמוד בפרץ, עת משבר קשה סיכן את עמדת זמרת הרגש המסורתית, בשנות הששים, כשאלכסנדר השני, קיסר רוסיה, העניק חרות יותר ליהודים, ואז התחילו להרבות בהשכלה, בבית וברחוב, ועוד יותר בבתי הכנסיות, שהיו מוציאים מהם את ה„עמודים" ובנו במקומם „במות", פטרו את החזנים הישנים ובמקומם באו חזנים היכליים" מבית הספר של זולצר הוינאי וזמרת ה„כוראליים" החלה בהדרגה לחתור תחת אשיות הנגונים הישנים. ההפיכה בבית הכנסת באה לא בגלל רצון הקהל, אלא אך ורק לשם „מה יאמרו הגויים", ודווקא ממשוררריהם של ירוחם וניסי, שהיו גדולים מאד בחזנות ההיכלית, כמו שפיצברג בברדיצ'וב, וולוולה שסטופל בחרסון, גרובין שעשה ריפורמות בנוסחאות הישנות, הם שבאו להתחרות בזמרה הישנה. בעלי התפלות היו נעלבים אז מאד בעיני עצמם. החזנים הישנים החלו להתביש בזמרת הרגש, ורק ירוחם וניסי עמדו כשני סלעי צור נגד החדש, בשביל להציל ולהגן על הישן.

ולבסוף עברו ממלחמת מגן למלחמת תנופה נגד חזני ההיכלות. ירוחם וניסי ערכו מסעות תעמולה גדולים על פני ערי המדינה, ובכל מקום הציגו לראוה והשמיעו את יצירותיהם החדשות המיצגות את הזמרה הישנה והראו כי לא רק שאין להוציא את הישן מפני החדש, אלא שיש לכבד ולהעריך את ערכינו הנצחיים, המקיפים גם את החזנות המסורתית. ואכן היו תוצאות טובות לפעולתם זו. הזרם הכביר של חזני ההיכלות שאיים בתחילה לסחוף ולגרוף את כל המתיצב לשטן על דרכו, הותז כוח, וכבוד זמרת הרגש הישנה ביצירות חדשות גדל עוד יותר. ירוחם, והחזנים שבאו אחריו, הרבו לנסוע ולנדוד בקנאם את כבוד החזנות, ובכל מקום חלקו להם כבוד כראוי לאישיותם.

ירוחם זכה להגיע לגיל של 93 שנים, ונפטר כחזן בית הכנסת העירוני הישן.

ג. ניסן בלזר (ספיוואק) (1824—1906)

גרם מזלו של ירוחם הקטן שהקים לו בחייו מתחרה רציני וגדול. היה זה ניסן בלזר, ששם משפחתו היה ספיוואק, שנתמנה לחזן בברדיצ'וב הודות להשתדלות חותנו, שוחט בעירה בבסרביה.

ניסן נולד בעיירה ליטאית קטנה מ ו ש בבית הורים עניים. בהגיעו לגיל שמונה הראה נטיה וכשרון בנגינה. כבר אז היה בעל קול אלט שצלצל יפה. ברם, בליטא כמעט שלא התקיימה חזנות יהודית, ומכל שכן שלא היו בה חזנים גדולים. אביו הביאו לדרום רוסיה ומסרו לשרת כמשורר אצל החזן הידוע ירוחם הקטן. מלבד נגינה למד אחרי שגדל גם תלמוד ופוסקים. הוא למד בהתמדה ובשקידה, עד שאחרי כשלש שנים החלו ליחס לו בקיאות בש"ס. בן י"ד היה כשארש לו את בת השו"ב מטלנטשה. אז הספיק כבר לכתוב מנגינות רבות שמשכו תשומת לבו של ירוחם ואף מצאו הד בלב חותנו לעתיד, שהיה מבין וחובב נגינה.

אחרי כמה שנים, בהיותו עוד חתן, נתקבל בתורת חזן בבלז בגליציה, במקום שישב רק שנה אחת, ולרגל הופעתו הראשונה כחזן עם משוררים בבלז נקרא „ניסי בלזר" לכל ימי חייו. מבלז עבר לכהן בחזנות בקישינוב. אחרי תקופה „נחטף" בידי קהלת יעליסבטגראד, ששם כהן כשש שנים, עד שעבר לכהן בברדיצ'וב בביהכנ"ס הישן, ושם נשאר עד אחרית ימיו.

בברדיצ'וב השיג החזן ניסי את המדרגה העליונה שבחזנות הרוסית, וביחוד אחרי שרבו ירוחם הזקין בשנותיו ובחידושיו והתחיל לירד מעל הבמה ולפנות מקומו לתלמידו ניסי, המחדש יצירות זמרה כמעט לכל התפלות, אשר לקחו לבבות בלהט אשן ובחריפותן המזרחית, וכל בתי הכנסיות אשר ברוסיה השתמשו בהן במלא חפנים והרעישו תמיד את שומעיהן, וביחוד נגוני „מלכיות, זכרונות, שופרות" השופעים המצאות מוסיקליות חדשות ובתום צליליהם, שכבשו כמעט את כל קהלות ישראל ברוסיה והוסיפו למחברם כבוד ויקר.

עוד בחייו עטרו זר אגדות לאישיותו וכשרונו ביצירה, ואף עובדת אבדן קולו שמשה עילה לאגדה, כיצד איבד קולו בנערותו, ובכל זאת כהן כחזן בעל שם עולמי בלי להרגיש בחסרונו זה. אולם בכל זאת הרעיש עולמות בתפלתו ונתפרסם כחזן הגדול ביותר ברוסיה. תוכו לפיד אש, ועיניו בוערות בחוריהן, ואזניו דקות בשביל להאזין לפגימה דקה מן הדקה מפי אחד מבני מקהלתו. ניסי היה רק יוצר ולא מזמר. אבל מי שהתרגל אליו התענג מאד מהגיגיו ביצירה, שעוררו פליאה במתיקותם המילודית, כל נוסח מהנוסחאות העתיקים היה חי בפיו חיים מחודשים. הנוסח הפריגי, המיכסולודי, האיאולי וכיוצא בזה. בכל אחד מהם היה מראה נפלאות. כל יצירה היה רושם בארבעה קולות. הוא עלה בפסגת אמנות החזנות הן בתוכן יצירותיו והן באופן מסירתן לקהל, בלי למצוא

אמנם ידיו ורגליו בסוגי הנגינה האחרים, וביחוד של זמרת הסדר, שהיתה זרה לרוחו.

ניסן היה קשור לצדיקים אחדים. בתחילה היה חב"די וספר „תניא" היה מונח תמיד על שולחנו. אחר כך נתקשר לרבי דודל הצדיק מטאלנה שחשבו לאחד מעמודי הזמרה, וניסי נתבקש לבוא לפחות פעם אחת בשנה ולשלם את מסו המוסיקלי לצדיק חובב הנגינה הגדול. כל בקור מבקוריו בטאלנה ארך כחודש ימים, והיה שר בבית הרבי לפני הצדיק ולפני כל בני משפחתו וקהל חסידיו, את כל חבוריו החדשים שחבר.

מספרים בהלצה, שר' דודל מטאלנה שאל פעם את ניסי: כמה אתה מוציא בשנה על משוררין? תשובתו היתה: אלף ומאתים רובל. ענהו הצדיק: כנראה שקמצן גדול אתה, היה לך להוציא לפחות עוד שלש מאות רובל ולשכור גם חזן אחר במקומך, כי אז קבלה זמרתך צורה ברורה ובהירה.

ניסי, בעל השם הגדול, היה טפוסי: שחור, צנום ומכוער, בעל אף עבה. זקנו מדובלל ומחודד, כאילו תחבו לו כמה שערות יבשות בסנטרו.

ותלמיד מובהק זה של ירוחם, חזן בלי קול, הוא שהמשיך בזמרת רבו ועוד הוסיף עליה. כיודע נגן וכיוצר יהודי העמידוהו חסידיו — ואולי בצדק — למעלה מירוחם. ואף ששניהם ינקו את יניקתם המוסיקלית ממקור אחד, שונים היו זה מזה ביצירתם. כל אחד מהם היה בעל סגנון מקורי, ובזה צפונה היתה גדולתם. שני חזנים אלה, מקודם ירוחם, מפני שהיה קשיש יותר, ואחריו ניסן, שמרו עשרות בשנים על כבוד הזמרה היהודית והשיבו ביצירותיהם את הנפש היהודית בכל תפוצות יהודי רוסיה והארצות השכנות, באין פחד מפני החזנות ההיכלית החדשה.

כחו של ניסן היה ביצירותיו ובניצוחו. יצירותיו היו חדורות טון מלא שלהבת, הפועם בלב יהודי הגלות. לא היה זה טון של יאוש וסקפות, אלא של בטחון, אמונה ותקוה. ניסי היה מטבעו אימפולסיבי יותר מירוחם, וביצירותיו היה נועז יותר, בהיותו ליטאי מלידתו התמזגו אצלו החריפות הליטאית יחד עם ההתלהבות וההתפעלות החסידותית.

מי ששמע „תכנת שבת" של ניסי באמצע השבוע כאילו חש ריח של שבת באויר. והוא הדין ליצירות יתר החגים השונים. הוא היה יוצר הטון המקורי ביותר והנמרץ ביותר בזמרת בית הכנסת החסידותי בתקופתו.

בכל ערי רוסיה הדרומית היו שרים את יצירות ניסי. כל יצירה חדשה מיצירותיו, כמו „יחדשהו", „אתה יצרת" או „ממקומו הוא יפן" חדש נחשבה בחיים היהודיים לתופעה חשובה כאילו היה ליהודים אור וששון ויקר בגלל תשועה איזה שהיא. מענין לספר, שממרחק של עשרות מילין מברדיצ'וב היו יהודים באים ברגל לשבת מברכין ורק במטרה לשמוע את ניסי מברך ראש־חודש. שמו הגיע למרחקים גם מחוץ לתחומי רוסיה, וגם מעבר לים.

כמנצח זקן ורגיל היה מנצח על מקהלתו בחוש וטעם אמנותי מובהק. אף פנחס מינקובסקי תלמידו, חזן מפורסם באודיסה, הודה שלא ראה מימיו מנצח יותר טוב מניסי. ואמנם כשניסי פרץ בזמרה בלוית מקהלתו, השתתפו הכל: השמים והארץ וכל היקום, בשירה.

ומקהלתו היתה מורכבת מבחירי המשוררים מכל פלכי הדרום, אבירי הטנורים, בריטונים ובחירי ילדים ונערים סופרנים ואולטים מהעורים והעיירות שבסביבה הנעימו קולותיהם במקהלה. ובשעה שהמקהלה פעלה בעצם עוזה היה ניסי מוריד את ידיו, מוציא את קופסת הטבק להרחה ומריח ממנה במלא נחיריו אפו, ושוב הפסיק את חלל האויר בתנופה נמרצת של ידיו. והאויר כאילו חרד ונסוג מתנופת ידו הגדולה ומהדינמיקה האמנותית שהעניק למקהלה.

מקהלת ניסי סיפקה לעולם היהודי אמניה תיבה ממדרגה ראשונה, שיצא להם שם גדול בעולם. בכל מקום נחשב לתעודת־כבוד לשיר אצל ניסי ולהמנות על משורריו במקהלתו. לא אחד מהחזנים והנוגנים שהופיעו ככוכבי אור בשמי הנגינה היהודית שרתו בנעוריהם אצל ניסי ונהנו מהשפעת יצירותיו היהודיות.

תלמידיו תפסו משרות חשובות כחזנים ואחר־כך כ„קנטורים" בבתי הכנסת וההיכלות שנוסדו בידי המשכילים, ורוחו של ניסי עודו מרחף עד היום בזמרת בית הכנסת.

בין משורריו נמנה הבריטון המצוין נחום מוטינקה שהיה יחיד במינו בכל אירופה במתנת הזמרה אשר חננו הטבע.

וכן נמנה בין משורריו מאירל בן הרב ר' חיים מידווידובסקי, יליד העיירה רוקניטנה. מנהל האופירה הקיובית בא לברדיצ'וב, הלך ביום־כפור לבית־הכנסת לשמוע את ניסי בתפלתו בלוית מקהלתו, לקח אתו את מאירל לקיוב ששם נתקבל לקונסרבטוריון של הממשלה ובזמן קצר נעשה לשחקן האופירה הקיסרית בפטרבורג.

בין תלמידי ניסי בקישינוב נמנה גם פנחס מינקובסקי, ואחרי שניסי נתבקש לבוא משם לברדיצו'ב למלא את מקום רבו ירוחם בבית הכנסת הישן נתרצה מינקובסקי ללכת עמו לברדיצ'וב ונשאר אתו שם עוד עשרה חדשים.

שני בנים היו לניסי. הבכור, אלתר, למד בקונסרבטוריון הקיסרי בפטרבורג שסיים בהצטיונות, ומת בדמי ימיו, בהשאירו אחריו אלמנה.

צעירה ושתי ילדות שגדלו אצל הסבא, ניסי. הבן השני היה יודל שגמר למודיו בציונים טובים בקונסרבטוריון הקיסרי בווינה, ואחרי כמה שנים נסע לאמריקה, ששם רכש לו פרסום רב ביצירה ובנגינה.

ארבעים שנה כהן ניסי בברדיצ׳וב. בשנים האחרונות היה נוסע תמיד לצדיקי סדיגורה ובו־יאן, הגיע לגיל של 83 ונפטר בסדיגורה ושם מנוחתו כבוד. אתו נסתלקה דמות מוסיקלית נע־רצה ביהדות, והחזנות אבדה בו אמן גדול.

ד. ר׳ זיידל רובנר (מרגובסקי) (1856—1943)

טרם שקעה שמשו של ירוחם, עלתה שמשו של ניסן בלזר, וטרם שקעה שמשו של ניסי, עלתה שמשו של זיידל רובנר, ששמו המלא היה: יעקב משה מרגובסקי, וצעיר היה מניסי בשלשים שנה.

חזן־מנגן חשוב זה, יליד ראדומישל, שנחשב לגדול בין הגדולים, אף הוא תפש מקום חשוב בעולם החזנות ביצירותיו הנפלאות. הרבה מע־לות היו לו שהיהודים מנו בשליח־צבור. ראשית־כל: בר אורין ולמדן מופלג, יודע עברית, בעל קורא מצויץ ומושלם בכל המעלות. גם חכם גדול, משכיל ובעל לב יהודי. חבוריו הין קלים לביצוע בתזמורת, ואכן הוא ביצע את חבוריו בתזמורת. היה יוצר גאוני ובעל חדושים נפלאים ביצירה. ביצירה היה כמעין המתגבר, ותפלתו עוררה לבות בית ישראל. הוא נמנה כחזן בבית הכנסת החדש שבברדיצ׳וב החדשה, בעוד שניסי נשאר במקומו בעיר העתיקה.

בדרך תפלתו ויצירתו היה זיידל ההיפך של ניסי בלזר. האחרון היה בעל קול צרוד, ואילו לזיידל היה קול נעים כחליל והוציא מפיו שלל צבעים צלולים וסלסולים. ויש לדעת שאצל זיידל לא היה הדגש בחזנות על הקול שלו, אלא ביצי־רותיו ובמקהלת המשוררים הגדולה שבעצמו ני־צח עליה, ממש כניסי. על כחו והשפעתו של זיידל בתפלה מסופר, שיהודי אמיד אחד שנפשו כלתה לתפלות זיידל מכר את כל רכושו הגדול בעיר מושבו ועבר לשבת ישיבת קבע בעיר שכהן בה זיידל בחזנות.

חזנותו היתה יותר מילודית, יותר מוסיקלית, משל ניסי. חבורי זיידל יצגו שלל מילודיות נה־דרות, לקול־יחיד ודו־שיח, וגם רביעיות מסוב־כות, שכל אמן במוסיקה, בעל תרבות וטכניקה במוסיקה אירופית יכול היה לעשות מכל יצירה ויצירה אופרה או אופרטה שלימה.

ומענין, שזיידל זה, אבי החזנים בדורו, היה אוטודידקט (לומד מאליו), ומעולם לא שר אף אצל חזן. נולד כבן יחיד להוריו, ובגלל חרדת הוריו לבנם יחידם כנוהו בשם „זיידל", וכן נק־רא בשם „רובנר" על שם העיר רובנה שבה כהן בחזנות בפעם הראשונה. בבחרותו נגן קצת בכנור. אחרי חתונתו היה עושה מסחר בקמח וגם נוסע כחסיד לצדיק ממקרוב. והנה עבר פעם אחת לפני התיבה בבית הכנסת של הצ־דיק. אחר התפלה קרא לו ואמר לו: הנח, זיידל, את סחר הקמח לאחרים והיה לחזן, כי לכך נו־צרת. מקומך לא בטחנה, אלא לפני העמוד.

זיידל היה מקודם חזן ברובנה. אחר כך כהן בקישינוב, ומשם עבר לכהן באצטלא זו בברדי־צ׳וב, בלי ללמוד חזנות ונגינה, ורק בכחו של הרבי. וכך היה מתפאר בפני אחרים. כשהיו שו־אלים אותו: ר׳ זיידל, הנך באמת יוצר נפלא בחזנות. היכן למדת כל זאת? והוא היה משיב לכל דורש, ללא הסוס: למדתי במקרוב (עיירה בפלך קיוב, מקום מושב הרבי).

זיידל גילה כשרונות מוסיקליים גדולים בל־תי מצויים בשדה החזנות והיצירה, עד שבקצת התוים שהספיק ללמוד תוך נגינתו עלי כנור חבר יצירות ארוכות בטעם יהודי־חסידותי לכל תפ־לות השבת, החגים וימים הנוראים, והם מושרים עד היום. ואפילו בוורשה היו שרים מפעם לפעם „אמת ואמונה" לזיידל או חבור אחר עם קול־יחיד בפי הבריטון, או איזה כולו מילודי־לבבי בפי סופרן נעים שלבם של יהודים היה מפרכס לשמעם תוך עונג שמים. ודרך שמיעת יצירות כאלה קשה היה להאמין שללא כל השכלה מוסי־קלית שיטתית ורק בתפיסה עצמית והישגים עצמיים הגיע זיידל לתוצאות מרהיבות כאלה, ליצור יצירות לחזן, למקהלה ותזמורת שבהן ערך נשפי נגינה דתית בדרכי נדודיו, בערים הגדו־לות היהודיות באירופה ואחר גם באמריקה. יצי־רתו „לדוד מזמור לה׳ הארץ ומלואה" לתזמורת שופעת רעיונות רבים ונשגבים. היה זה מחזה נהדר לראות את זיידל מנצח על המקהלה והתז־מורת, כשהוא חובש כפה על ראשו, זקנו היה מסורק למשעי ומפולג לשנים ובמטהו — מעגל קסמים לשלל צלילים. היה זה באמת פלא מפלאי הזמן והטבע לראות כוכב גדול בשמי החזנות היהודית, שבא רק „בכח הרבי".

שני ענקי החזנות, ניסי וזיידל השפיעו בעונה אחת בברדיצ׳וב, זה בעיר הישנה וזה בעיר החדשה, להגדיל תורה ולהאדירה בשפת הצלי־לים, והעיר נשמה בצלילי חזנות ונגינה יהודית עתיקה. בלי „השכיבנו" בפיו לא ישב חייט לע־בודתו, בלי „יקום פורקן" לא דפק סנדלר בפ־טישו בעקבות הנעלים. הנגר, הכבען, הזגג, העג־לון, הסבל — כל האומנים אשר בברדיצ׳וב לא זזו בעבודתם בלי לשיר מיצירותיהם של ניסי וזיידל. כל שבת היה שבת גדול בברדיצ׳וב, וכל חג — לתפארת, כי קנאת שני החזנים סיפקה יצירות יפות למכביר, וגדולה היתה השמחה במעונם בעיר.

וביחוד גדלה השפעתם ונגינתם בימי הימים הנוראים. וניכרת היתה ההתחרות בין שניהם. כל אחד רצה לעלות על השני, ובינתים ניצלה ברדיצ׳וב את קנאת החזנים... ניסי אזר את כל כחותיו בהשמיעו תפלות עמוקות של הימים הנוראים בנעימות ספוגות טעם יהודי עתיק ובמוטיבים של נוסח הימים, ומהותם של ימים אלה ביצירות ניסי למלכויות, זכרונות ושופרות היו לא רק מרגישים, אלא ממשמשים ממש בידים. ואצל זיידל שקשקו תזמורות. כאן שרו אופירות שלימות עם קולות־יחיד (סולו) שעשו רושם עז על שומעיהם והרעישו עולמות. והנושאים היו רבים: ונתנה תוקף, בראש השנה יכתבון, מי יחיה ומי ימות, מי בקצו ומי לא בקצו. כל אלה הלהיבו את הקהל, ומי שזכה להיות נוכח פעם אחת בימים הנוראים בעת תפלתו של זיידל שוב לא שכח את ההויה הנפלאה של עבודת האלקים שם, כי אמנם נאמן היה זיידל לזמרת הרגש והנוסח המסורתי, אף שדרך חבורו ההרמוני היה לפי כלל המוסיקה המודרנית. ב״עבודה״ הראו זיידל ומשורריו נפלאות, בהשמיעם שלל של נעימות מתוקות.

המשוררים מדדו את טיב היצירות לפי גדלן וארכן. ולא פעם נפחדו מאימת אורך היצירה. ה״על כן נקוה״ בלבד של זיידל למוסף ראש־השנה תפס בתוי־נגינה יותר מהאופרה ״לוהנגרין״ של וגנר. והתוים קשים ומסובכים. סימני עליה וירידה ללא קץ, עד שפחד נפל על המשורר תוך הסתכלות בלבד... ולכן הקדימו חזני ברדיצ׳וב להתחיל בהכנות ובחזרות לקראת הימים הנוראים מיד אחר שבועות.

בימים הנוראים עמלו החזנים ניסי וזיידל במוספים במסירת נפש, למעלה מהכחות. אגלי זעה נזלו מהם, מהמשוררים ומכל הקהל, שישב ועמד בבתי הכנסת צפוף כדגים מלוחים בחבית. אך איש לא בא בטענות. העיקר ששבעו נחת מלא חפנים.

קסם פעולתו של זיידל היתה המקהלה שלו, עליה גאותו ותפארתו. לכבוד גדול נחשב למשורר לשיר אצל זיידל. לא כל טנור זכה לשיר בברדיצ׳וב אצל זיידל או ניסי. היו אז משוררים, בנים או חתנים עשירים מערי השדה, שהיו משלמים סכום כסף הגון, ובלבד שיזכו לשיר אצל חזני ברדיצ׳וב ולספוג נגוני חזנות ולא נתקבלו.

המקהלה מנתה למעלה מעשרים משוררים, גדולים וקטנים, בהם חמשה טנורים (מנחם קיפניס, משה פרוסקורובר שהיה חיל משוחרר ואחרים), בהם גם נערי־משי שעסקו בתורה ומדע, ומהם נתפרסמו אחר כך בעולם היהודי כמשכילים, מוסיקאים, סופרים ומלומדים. רבים מהם קבלו את הפרסומת תודות לסביבת המשוררים העליזה של ברדיצ׳וב, שהיתה למרכז החזנות היהודית העתיקה, ורבים באו אליה ליהנות מהאוירה החזנית־דתית בדחילו ורחימו.

כנוהג בערי רוסיה ואצל החזנים, לא נמנע אף זיידל מלערוך טיולי־מסע חדשים אחדים בשנה על פני מקומות ישוב יהודים, ויחד עם מקהלתו התחיל במסע מוילנה שנסתיים בקישינוב. ובכל מקום בואם היו מתפללים בשבתות לפני העמוד ועורכים נשפי זמרה מסורתיים.

חזן יהודי היה העונג היחידי שנשאר ליהודי העיירות ברוסיה הדרומית בימים ההם. תיאטרון יהודי הופיע לעתים רחוקות מאד, כי ממשלת רוסיה לא נתנה רשיון לכך, ורק בהסואה של ״תיאטרון יהודי־גרמני״ ניתנה הרשות. הדבר היחידי שעינג ושימח את יושבי העיירות היהודים היה חזן ומקהלתו. נגינה וחזנות יהודית היו תמיד קרובות ללב היהודי.

גורם רב השפעה ומוסיקאי מחונן מחבר נגינות היה זיידל רובנר. ואפילו יריבו ניסי סמך עליו את ידיו בעת פטירתו. ניסי מת בסדיגורה. שעות אחדות לפני פטירתו קרא ניסי את אחד ממקורבי הצדיק מסדיגורה שישב אצלו בשעת יציאת נשמה, ואמר לו: ״כשתראה את זיידל, תאמר לו, שאחרי מותי נשאר הוא היחידי, ולכן אני עוזב את העולם בלב שקט, שהחזנות נשארה בידים אמונות״.

לעת זקנתו המופלגת, עזב זיידל את ברדיצ׳וב ונסע לאמריקה. קודם לכך כהן שנה אחת כחזן בבית הכנסת הגדול בלבוב. בוינה הדפיסו את חבוריו. בין תלמידיו נמנו החזנים הידועים דוד משה שטינברג, דוד רויטמן, יעקב רפופורט, מרדכי הרשמן, מנחם קיפניס, ועוד.

באמריקה קראו לו בתואר ״אבי החזנים״. הוא נפטר בניו־יורק בשנות מלחמת העולם האחרונה.

ה. ה״היכל״ וחזניו בברדיטשוב

ברדיטשוב היהודית סיפקה בשעתה הרבה דברים לכל הישוב היהודי אשר ברוסיה הדרומית. בשורה הראשונה עמדו שני מצרכים: מוצרי טכסטיל ונגינה יהודית. מלבד זה סיפקה גם כלי־קודש אחרים, הוציאה ספרי מחזורים, סדורים, חומשים, וגם ש״סים שלימים שנדפסו בדפוס יעקב שפטל ונפוצו בכל תפוצות הישוב היהודי. וכן לא נעדרו בה תעשית תפלין ומזוזות, סלי־חות וארבע כנפות, גויל לארבע פרשיות וכיוצא בזה. ואולם נגינה יהודית, כלומר, נגינה דתית על טהרת הקודש של בית הכנסת, זמרת הרגש המסורתית מצאה לה את עיקר מרכזה בעיר זו. שלשה כהני החזנות פעלו בתוכה והרימו את קרנה, ושלשתם הוציאו שם טוב לעיר. לעומת זה רחוקה היתה העיר מזמרת הסדר, הזולצריאנית, הבנויה כולה לפי כללי המוסיקה

המודרנית. החזנים ההיכליים התחילו אמנם כבר לנוע על העירות עם המקהלות (הכוריסטים) שלהם כשהם מלובשים, מסורקים ומצוחצחים ככמרים, שהחלו גם להתפשט בתפוצות ישראל. שירה חדשה זו אסורה היתה ליראים וחרדים מחמת החרם שהוכרז על ה„היכל" בכלל, ובשעתו חרדו על כך חרדי רוסיה כשם שחרדו אדוקי גרמניה על ההיכל הראשון בהמבורג.

בעקב הנטיות בעולם המשכילים והנאורים ליחס שלילי נגד הישן, שבאו לידי בטוי בספרות היהודית ובחוגי המשכילים גבר הרעיון בחוגי המתבדלים לייסד להם היכלות לתפלה עם זמרה מערבית מסודרת, לפי „שירי ציון" של זולצר, שאמנם לא נגעה לנפשם של קהל השומעים ולא כבשה את לבם בנועם המלודיה, בחריפות סלסול ובהשתפכות נפשם עד לדמעות, ובכל זאת התפעלו הרבה מהסדר, מהאחדות ומההרמוניה העשירה בצבעים ובצלצולים, כלומר: השומעים התפעלו לא מנעימת שירתם של החזנים ההיכליים, כי אם מהדר הסדר. וכשם ששינו את שם בית־הכנסת ל„היכל" (טמפל), כך שינו את שם החזן ל„קנטור".

לא ארכו הימים, וניצני ה„היכל" נתנו אותותם גם בברדיצ'וב, היא מרכז החסידות הוהלינית, שר' לוי־יצחק הצדיק אוה למושב לו, ורבים מנכדי הבעש"ט ותלמידי תלמידיו היו מבקרים בה מפעם לפעם. מלבד זה היה למרכז הצדיקים מבית טברסקי ששכנו סביבה, ואף לצדיקי רוז'ין־סדיגורה היה בה חלק הגון. דבר יסוד ההיכל במרכז החסידות עורר זועה בקרב האדוקים והביא את כל הסביבה החרדית לידי יאוש.

כיצד ובידי מי קם ההיכל בברדיצ'וב? בין עשירי העיר היה גביר גדול אחד, משה יצחק הורוביץ, שפעם חלה מאד ולפי הוראות הרופאים הובילוהו לוינה, ושם נזדמן לו לבקר ב„טמפל" ולשמוע את החזן שלמה זולצר. הורוביץ היה חובב נמרץ של הנגינה, וכל זמן ששמע רק את חזני ברדיצ'וב, היה מתפעל מנגינתם ונחשב לחסידם. זמרת זולצר השפיעה עליו מאד, ועשה אתו הכרה ונתידד אתו. ולבסוף קבל עליו לייסד בברדיצ'וב „בית כנסת לנאורים" שהחרדים היו מדקדקים לבלי לגשת אליו. ההיכל נבנה בשנת הששים למאה הי"ט. בו התפללו מתנגדים, משכילים, יהודים מגורמנים. החזנים היו לבושים מעילים ארוכים ועל ראשם מצנפות קטיפה בנות ששה ראשים, והטלית — כעין צעיף על הצואר, ושרו יצירות רק של זולצר וליבנדובסקי. על „אמן יהא שמיה רבא" לא ענה הצבור בכל מיני קולות, אלא המקהלה בלבד, בלולי מחוטב והרמוני. וכן לא התרוממה צעקה גדולה של קולות הצבור אחרי שהחזן השמיע „ברכו את ה' המבורך", ורק המקהלה ענתה ביראת־כבוד וב־אקורדים נאים „ברוך ה' המבורך". זמרת הסדר וההיכל בברדיצ'וב היו זמן רב לצנינים בעיני היראים. בעברם על פניו הניעו בכתפיהם בפנים עצובות והשמיעו מלים מעליבות, שם הגביר הורוביץ, יוזם ומקים ההיכל, היה למשל ול־שנינה, ומאז ירד כבודו בעיר.

החזן, או ה„קנטור" הראשון בהיכל ברדיצ'וב לא מרחוק בא וזמרת הרגש לא היתה זרה לו. חזן כוראלי זה, משוררו של ירוחם הקטן ותלמידו של זולצר, היה זאב (וולף) שפיצברג, והוא לא היה משורר סתם ורגיל, אלא ממצויני המשוררים של אביר הזמרה העתיקה, ירוחם הקטן, והיה מחונך מילדותו על זמרת המסורת העתיקה יחד עם יתר בני גילו הקנטורים החדשים, והם הר־גישו את זמרת הרגש על עמקותה והשתפכות הנפש אשר בה לא פחות מהמון שומעיהם. ורק בעל כרחם התנכרו לתביעת צמאונם הפנימי לנ־עימה ישנה המלאה טעם יהודי ועסיס שמי ומז־רחי, התכחשו לעצמם, לטעמם ולחנוכם והש־תדלו למלא אחרי פרכוסי הזמרה הזולצרית.

שפיצברג היה איש מוסיקלי מאד ומנגן יהו־די ותיק. בברדיצ'וב רכש לו השפעה גדולה, וביחוד התקרב אליו הגביר משה יצחק הורוביץ, המליץ עליו באופן חם אצל זולצר ושלחו לשם על חשבונו. אצל זולצר למד את זמרת הסדר ונעשה לו תלמיד מובהק, לשירה, אבל לא ליצי־רה. בקולו הבריטוני ובמזגו החם והבוער נדמה לזולצר רבו, והמנגנים קראו לו „זולצר הרוסי". אף זולצר עצמו היה מתכבד בכבוד תלמידו הח־שוב הזה. אחרי גמרו את למודיו בוינה חזר לברדיצ'וב וכבש עוד יותר את לב המתפללים שם. שפיצברג היה גם מנצח מקהלתי מצוין. מק־הלתו שמשה דוגמה לכל מקהלות הקהלות ברו־סיה. בין תלמידיו נמנו אישים גדולים, בהם נמ־נה גם דוד נובקובסקי, שהיה מנצח בהיכל הברו־די באודיסה.

שפיצברג היה אדם אינטליגנטי מאד, ידע היטב רוסית וגרמנית. בכל שפה הצטין בכתב ידו האמנותי וקשה היה להבחין אם היה זה כתב יד או דפוס לוכסוס. וכן הצטין כבעל קורא, וקריאתו היתה מלאת אש. מברדיצ'וב עבר לפטרבורג ועוד בשבת הראשונה להופעתו שם השיג את מטרתו. במזג הנמרץ שלו במקהלה לא היה דומה לו, ודמיונו היה כנגינת עוגב חי. חייו נגמרו בפטרבורג באופן טראגי לרגל אשתו. הוא המית את עצמו באקדח בחדרו.

יצחק צבי הלוי הילפרין היה תלמידו וסגנו של שפיצברג בהיכל הברדיצ'ובאי. מקודם היה משורר אצל החזן הידוע יחזקאל פיינזינגר מזי־טומיר, שנחשב לשלישי אחרי ירוחם וניסי בלזר

בשירת המסורה. ושם שמע את קולו שפיצברג, שכהן אז כמורה לזמרה וחזן בבית המדרש לרבנים מטעם הממשלה בזיטומיר, והוא לקחו אתו לברדיצ׳וב ומנהו לחזן שני בהיכל. לסוף נתקבל כחזן וממלא מקומו של שפיצברג בהיכל הברדיצ׳ובי. שמו הלך לפניו בכל רוסיה כ„מלך הבריטונים״. מברדיצ׳וב עבר לכהן כחזן בהיכל הניקוליובי אשר בחרסו׳ן. מת בשנת תרפ״ה בווינה.

אחד ממנצחי המקהלות, ידוע בהרבה בתי היכלות ברוסיה, שעבד למעלה מחמשים שנה בליטורגיה היהודית וחנך עשרות חזנים, היה יעקובקין. עוד בהיותו ילד משך אליו תשומת לב במקהלה הראשונה בברדיצ׳וב, והגביר משה יצחק הורוביץ שלחהו לווינה לקחת לקח מפי זולצר. עם חזרו מוינה ניצח זמן קצר על המקהלה בברדיצ׳וב ומשם עבר לאודיסה ונהל את המקהלה עשרות שנים אצל החזנים המהוללים אברהם, בכמן, רזומני ואחרים.

במקהלת ההיכל בברדיצ׳וב נמצא גם אליעזר גרוביץ, תלמיד מובהק של שפיצברג. הוא נולד בבית דתי וחונך על מבועי המסורת. אחרי חתונתו התפתח אצלו טנור יפה. הוא היה איש משכיל, מנגן גדול ויוצר. אח״כ נתקבל כחזן ברוסטוב ומת שם בגיל 79 שנים.

יענקיל דאנציס היה מנצח ידוע בברדיצ׳וב, על אף העובדה שכמעט לא היה לגמרי מוסיקאי, ואין לדבר שהיה רחוק מאצטלת יוצר, למד בעל פה את ארבעת הסדורים של זולצר, ליבנדובסקי, וינטראוב ונאומברג לכל פרטי פרטיהם. יצירות אחרות לא ידע. מלבד זה ידע בכח התלהבותו לעשות תנועות של מנצח ביד חיה, ושבעתו תפסה המקהלה שבהיכל הברדיצ׳ובי את המקום השני אחרי מקהלת ההיכל הברודי באודיסה.

אחד החזנים הידועים ביותר בווהלין היה אייזשי סמולייר. הוא היה יורשו של ירוחם הקטן בבית הכנסת הישן בברדיצ׳וב. בנו ברון היה מנצח ויוצר בהיכל הכוראלי בניקולאיוב.

מבעלי התפלות המפורסמים יש להזכיר גם את החזן שמואל פליוך (בן־ציון) מברדיצ׳וב, שהיה אמן גדול, מעין המתגבר ברעיונות מוסיקליים. היה איש פשוט, אבל צדיק, תמים ודתי. הוא מת בגיל 90 באחת העיירות הקטנות אשר ברוסיה.

ו. ילידי ברדיטשוב ותלמידיה באודיסה

אודיסה, שהיתה עיר חדשה ונחשבה למקום מקלט של פליטי ברוד שהתישבו בה, היתה חיש מהר לעיר מרכז בנגינת ישראל, לזמרת הרגש ולזמרת הסדר. בצלאל שולזינגר מאודיסה היה בכלל ראשון לחזנות הרגש היפה בדרום רוסיה. ואולם רובם של החזנים האחרים שישבו באודיסה — או נולדו בברדיצ׳וב, או שינקו את יניקתם מהמקור והשורש של החזנות העסיסית בברדיצ׳וב. שני תלמידיו המובהקים של בצלאל, שני הענקים בזמרת החזנות שאין למצוא דוגמתם בעולם, הם רבי ניסן בלומנטל, מיסד שירת המקהלה ברוסיה, ויהושע אבראם (פיצ׳י) היו ילידי ברדיצ׳וב. כמה יוצרים ומנצחים, שהספיקו לקלוט מזמרת חזני ברדיצ׳וב, נקלטו באודיסה.

2. יהושע־השיל אבראם (פיצ׳י)
(תקפ—תרנב)

חזן גדול היה יהושע־השיל אבראם שקראוהו בכנוי „פיצ׳י״ (פיצילה — קטנטן, פעוט), כי עוד בהיותו ילד לקחוהו בצלאל שולזינגר האודיסאי למשורר והפליא בקולו את שומעיו. הוא היה בן דורו של ניסן בלומנטל, ואף הוא היה יליד ברדיצ׳וב, שנולד בה בתק״פ. שני הגדולים האלה, ילידי עיר אחת, שמשו בזמן אחד עשרות שנים בעיר אחת, באודיסה, בחזנות.

3. פנחס מינקובסקי (1859—1924)

פנחס מינקובסקי לא היה יליד ברדיצ׳וב ולא כהן בברדיצ׳וב, ובכל זאת היה קשור מאד לעיר יהודית זו, כי ממנה תוצאות לו לחזנות. הוא התחיל לומד אצל ניסי בלזר בעודו בקישינוב, ואחרי שניסי הוזמן לשבת לברדיצ׳וב, בקש את פנחס עוזרו להלוות אליו, בהוסיפו לו על שכרו. ואמנם ישב אתו בברדיצ׳וב מספר חדשים. שם ישב והשתלם בנוסח התפלה ובזמרה, ספג לתוכו את האוירה של החזנות בברדיצ׳וב, ורק משם החל לכהן בחזנות במקומות שונים.

מוצאו של מינקובסקי היה מבית חסידים וחזנים. נולד בשדה־לבן לאביו החזן מוטיל גודיס, ובנעוריו מלא כרסו בגפ״ת. אבל אזנו לא שבעה לשמוע זמרה: נוסחאות תפלה ונגוני חסידים, ועולם הנגינה הגדול החל למשכו כבחבלי קסם. ולבסוף בחר בניסי בלזר, שינק מזמרת המסורת של החזן בצלאל, שמינקובסקי היה מפליג תמיד בשבחו.

מינקובסקי שימש חזן בקהלות גדולות באירופה ובאמריקה: בקישינוב, חרסון, ניו יורק (בפעם הראשונה בבואו לשם), לבוב, ואחרון אחרון — באודיסה, בשלושים השנים האחרונות לימי חייו. מעולם לא הסכים לקחת חלק בקונצרטים, נשפים וכדומה. כל ימיו היו קודש לתורה ולחכמה, ליצירה בלתי פוסקת ולשכלול סדר התפלה שלו.

עם בוא „ימי הרעש״ שעברו על אודיסה וקהלות ישראל ברוסיה מאז המהפכה הבולשבית, פנה זיוו והדרו של בית הכנסת היהודי, ומינקובסקי עזב את רוסיה, הגיע לפריס ששם ישבו כבר אשתו ובתו, ומשם עבר לניו יורק והחל מחדש לכהן כחזן ב„עדת ישורון״. מקרה תאונה

ברחוב גרם למותו ביום י"ג בשבט תרפ"ג, והוא בן ששים וחמש שנים במותו.

4. דוד נובקובסקי (1848—1921)

מלוה נאמן היה דוד נובקובסקי למינקובסקי כמנצח על המקהלה באודיסה, וכמינקובסקי שאב אף הוא את יניקתו המוסיקלית בברדיצ'וב, בהיכל החדש שבו כהן שפיצברג כחזן. נובקובסקי ישב זמן מסוים בברדיצ'וב וספג לתוכו ממיטב הנגינה היהודית העתיקה.

הוא נולד בכפר מאלין בפלך קיוב בשנת 1848. משנת השמונה לחייו שרת כמשורר בהיכל החדש אשר בברדיצ'וב, ובתפקיד זה שרת שם כעשר שנים. בשנת 1870 או 1871 נתמנה כמנצח על המקהלה בהיכל הברודי באודיסה, ובתפקיד זה נשאר למעלה מחמשים שנה, עד יום מותו.

*

ברדיצ'וב היהודית, שמלאה תפקיד כה נעלה בחיי החזנות והנגינה, עברה מן העולם. היא תירשם בספר הזכרונות היהודי, ועוד יותר בתולדות התפתחות הנגינה היהודית באותיות זהב למזכרת נצח. ברשימה הנוכחית אנו באים לחלק כבוד והוקרה לאישי החזנות והניצוח, נאמנים לפסוק "ואתם כתבו לכם את השירה הזאת". מובן שרק חלק מהאישים בי בכתובים, ויש עוד להוסיף עליהם פחות חשובים, כמו את יחזקאלה, שהיה חזן ידוע בברדיצ'וב, החזן איסרל הכהן בלזר שנולד בברדיצ'וב בשנת 1845 ומת ב־1916 בניו־יורק ואחרים.

מ. ש. גשורי

בתי הכנסת בברדיטשוב

בתי כנסת ומדרש בברדיטשוב לרוב היו בעיר בכל הדורות. בראשית המאה העשרים נמנו בה קרוב למאתים בתי־תפילה (המספר כולל גם מניינים קבועים), בכל חלקי העיר. ביניהם היו מפוארים ועשירים, ורוב־רובם — צנועים ופשוטים. כל חוג, כל צבור בעלי־מקצוע וכן כל קבוצה של "אנשי־שלומנו" — היו מקימים להם בית־תפילה נבדל. חסידי שושלות שונות היו מתיחדים בקלויז מיוחד שהיה נושא את שם רבם. היו גם סתם עשירים שבנו בתי־תפילה והם נשאו את שמותיהם. וכך הלכו ורבו מקומות התפילה, ומכמה וכמה מהם בקעו קולות המתפללים רוב שעות היום.

בהרבה בתי־כנסת וקלויזים ישבו לפנים ולמדו. למדו נערים, למדו גם אברכים ואף אנשי תורה.

כמה בתי־כנסיות נזכרו בדו"ח ועד חובבי ציון באודיסה על הנדבות מקערת ערב יום הכפורים, שהיו מתפרסמים ב"המליץ" בכל שנה ושנה ואחרי־כ — בספרים מיוחדים. שם פורטו הנדבות לפי הערים ובתי־הכנסיות ושמות המנדבים.

רוב בתי־הכנסת בברדיטשוב היו לפי משלח־היד של מתפלליהם, ממש כמו באלכסנדריה של מצרים, שלפי התלמוד היה שם בית־כנסת לכל אומנות.

וזוהי רשימת בתי־הכנסת מהמרכז, בשטח הכולל את הרחובות משפת הנהר גנילופיאטקה עד רחבת האטליזים:

בתי־הכנסת והקלויזים

בית־הכנסת ידידיה
הקלויז של חסידי צרנוביל
הקלויז של חסידי סדיגורה
בית־הכנסת של הקצבים
בית־הכנסת של הליטאים
הקלויז של הרבי מברדיטשוב
(הבולשביקים לא נגעו בו)
הקלויז של חסידי סקבירה
הקלויזל של הרשיל דער רבצינס
בית־הכנסת הגדול דעיר ישנה
בית־הכנסת בפלוש של ביהכ"נ הגדול הנ"ל
בית־הכנסת של החייטים
במרתף ביהכ"נ הגדול הנ"ל
בית־הכנסת של הטנדטניקים
(תופרי בגדים מוכנים לכפריים)
בית־המדרש דעיר ישנה
בית־הכנסת של חברה קדישא
הקלויז של חסידי סטפאן (שימש לתופרי פרוות ונקרא גם צינקרשה שולכן)
הקלויזל של רבי הרשיל נחה'ס
בסימטת ויטשקיס (בין ה"גנבישה שאפקלך")
הקלויז של חסידי מקרוב
הקלויז של חסידי קורשוב
מנין האווזנים (גנזנה שולכן) בבית חיים שולם
בית־הכנסת של הסנדלרים
בית־הכנסת של אומרי תהלים
בית־הכנסת של ר' שמאי מנזון
בית־הכנסת בקור חולים
(בביתו של חייקל הנגר)
בית־הכנסת הישן שלפי מסורת הוקם על המגרש שעליו עמד צריף בית־התפילה של הרב ליבר.

בתי־הכנסת בעיר החדשה

בית־הכנסת פיכטנהולץ
בית־הכנסת דרבי יחזקאל לנדוי
בית־הכנסת הכורלי

בית־הכנסת הגדול של העיר החדשה
בית־הכנסת בפלוש של ביהכ״נ הגדול הנ״ל
בית־המדרש של העיר החדשה
בית־הכנסת של בקלמן
בית־הכנסת של הברוקר
בית־הכנסת של בית־העלמין
(לעבעדיגע שיהל)
בית־הכנסת ז׳יטומיר
בית־הכנסת של מובילי־מים (וואסערפיהרער)
בית־הכנסת של נושאי־מים (וואסערטרעגער)
בית־הכנסת דקצ׳ניבקי
בית־הכנסת בפלוש דקצ׳ניבקי
בית־הכנסת דאנציס
בית־הכנסת בפלוש של דאנציס
(מוכרי בגדים ישנים)
בית־הכנסת של הסבלים
בית־הכנסת של חוטבי־עצים
בית־הכנסת של מנסרי־עצים
בית־הכנסת של מובילי־חמר
בית־הכנסת משה שמואל
(בקרן הרחוב לצד הפיסקס)
בית־הכנסת של כלי־זמר
בביתו של מלך כלי־מר
בית־הכנסת של מוכרי־דגים
בית־הכנסת של המפשיטים
בית־הכנסת של נוסעי הדון
בית־הכנסת של יורזוקר
בית־הכנסת של העגלונים במרכבות
בית־הכנסת של חותכי־טבק
בית־הכנסת שמעבר לנהר (קלאטקה שולכן)
בית־הכנסת פופיבקה
בית־הכנסת הגדול מאחרי הסכר
בית־הכנסת בפלוש של הנ״ל
בית־הכנסת של הנהר (טייכשולכן)
בית־הכנסת ביסטריקר
בית־הכנסת של מגזאניק
(ברלי מאגאזאניקס שול)
הקלויז הקוצקי
(בפלוש של ביהכ״נ של בית־העלמין)
בית־הכנסת של הנגרים (סטאלירשה שוהל)
בית־הכנסת של נגרי־בנין
(טעסליערשע שוהל)
הקלייזל הברצלבי
בית־הכנסת של התלמוד־תורה
בית־הכנסת בביקור־חולים חדש
בית־הכנסת של האופים
בית־הכנסת של מחלקי־מכתבים
(בו נוסדה ישיבה ומגידה היההרב אורכוב)
הקלויז הגיובי (דעם ינובר רביס שולכן)
בית־הכנסת של ספקי־סוסים לצבא (ליב־ראנטסקי שוהל). יש אומרים שנבנה ע״י רובינשטיין המשומד לפני שהשתמד. שם נוסדה ב־1902 הספריה הציונית הראשונה.
בית־הכנסת של ר׳ אייזיק (הוקם ע״י ר׳ יצחק אייזיק אפרתי ז״ל לפני שנים רבות ואחר נבנה מחדש בכספי הבנקאי אפרתי מפריז).
בית־הכנסת של הבנאים (מוליערעס)
בית־הכנסת של סבלים
בית־הכנסת של שזרים (שמוקלר)
בית־הכנסת של חסידי ברצלב.

משולם דודזון

שלא ככל הערים...

שלא ככל הערים היתה העיר ברדיטשוב. היא היתה עיר יהודית לא רק לפי תושביה אלא גם בסגנונה המיוחד, בצביונה היהודי המובהק וההויי העממי שלה מראשית בנייתה ועד סופה הטראגי בדורנו. רצה אדם להכיר את יהודי גולת רוסיה, היה עליו לחסות זמן־מה בצלה של עיר זו, להכיר את שכבותיה השונות, להקשיב במת־רחש בבתי־כנסיותיה הרבים, לעבור על מוסדות הציבור והחסד שהקימה והחזיקה, להתקרב למפלגותיה וכיתותיה שלא היו מעטות, להציץ בכיכר השוק ולהבין את התנועה הרבה שבפינה זו של העיר, להכיר את עסקניה ומנהיגיה ולהאזין למקצת מאגדותיה הרבות, כדי ללמוד ממנה על כל היהדות שנטל עליה ליצור חיים לאומיים בגבר, מנדלי מוכר ספרים ושלום עליכם, כיוצרים גדולים, בחרו בברדיטשוב מתוך מגע עם החיים של יהודי העיר הזאת, על המעלות והמורדות שלה. יש להודות, שלא מעט מהשלילה של החיים הגלותיים דבק בעיר. אף על פי כן נפל בחלקו של מרכז יהודי זה לשמש מבצר בחיי יהדות וואלין, מבצר שאצר הרבה מכוחה הטמיר של יהדות הגולה ושמר על ערכים לאומיים, על הויי, צורה ותוכן מיוחדים.

בברדיטשוב נפגשו ישן וחדש, טיפוסים מכל הדורות לזרמיהם וכיתותיהם: חסידים ומתנגדים, יראים ומשכילים, אדוקים קיצוניים ומתבוללים, ציונים ובונדאים, גבאים מהטיפוס הישן ועסקני ציבור ועוד. היו בין אלה אנשים אינטלקטואליים, למדנים, צדיקים, אנשי־קהל מושבעים או שואפי כבוד, וגם סתם בעלי־בתים ויהודים מכל ימות השנה, מסוג „עמך״, שאינם מבחינים בין זרמים ומפלגות וכיתות, ואתם יהודי בית־הכנסת, החובבים לשמוע תפילת חזן טוב, והרי בחזנים נתברכה העיר ברדיטשוב בכל השנים, ולבסוף יהודים האוהבים לבלות ב„שטיבל״ ואנשי־המון הממהרים לסיים את התפילה ולהשתקע בגשמיות. ובתוך עולם יהודי זה גדל גם דור שבעט ביחוס־אבות, וחלק ממנו נמשך, עם פרוק כבלי השיעבוד ברוסיה, אל הזרמים המהפכניים. אולם חלק ניכר של הנוער הרים את דגל התחיה ונשאהו ברמה. ידועים ניצנים של ציונות בעיר מראשיתה, מלפני הקונגרס

מראה השוק בברדיטשוב

הציוני הראשון, שנמשכו במחתרת תחת שלטון הצאר, אשר גדלו לפעולה רחבה, רבת השפעה, שהלכה והת־פשטה אחרי המהפכה בשנת 1917.

* * *

ברדיטשוב... מה רבים הזכרונות, האסוציאציות הציוניים והמחשבות על עיר יהודית עתיקה זו, על קורותיה בשלשלת הדורות, על מוסדותיה, אישיה, אורח חייה וערכה העשיר בכלל. נדמה, גם לאחר שנותקה מגוף היהדות הגדולה, בראשית שנות העשרים למאתנו, ונשארה מעבר למסך האדום ללא קשרים עם מרכזי־יהדות אחרים משך יותר מחצי יובל שנים, הוסיפה להיות אי מיוחד במינו בים הגדול של החיים הכלליים והיהודיים.

עלה הכורת גם על קהילה רבתי זו.

אריה אבטיחי

החדר המתוקן הראשון

בתי־ספר שלנו עתה, אמנם לא כולם מ„עור אחד" יצאו, רבים מהם נפרדים לפי רוח מיסדיהם לשיטות ולסוגים שונים, אבל בכולם אין הילדים נלחצים בתוך תחום של ד' על ד', ואין המקל והרצועה נחשבים על המחנכים הראשיים של הילד כמו בהדרים הישנים אז, בתי לימוד רחבים ישנם עכשיו לפני הילד ותנאי לימוד יותר נוחים, ומאין נמצא הכוח שהצליח להרוס את קיר הברזל אשר שמר על החינוך הישן ולהכניס חינוך חדש תחתיו?... זה כוחו של החדר המתוקן! החדר המתוקן הוא שהצליח להתגבר על כל המעצורים ולהחזיק מעמד עד אשר עלה למדרגת בית ספר מודרני שכל ילדינו כמעט מוצאים בו עכשיו את הינוכם.

ש. א. הורודצקי היה אחד מראשי הלוחמים לחדר המתוקן בברדיטשוב וכלי הזין למלחמה נלקחו דוקא מתוך תחומו של הישן, כי גם בחדר החדש, שנקרא בשם „חדר מתוקן", נלמדו אותם הלימודים: קריאה עברית, השפה העברית, היסטוריה עברית, מקרא, משנה וגמרא, אבל בסדר נכון ובהסברה יפה.

בשנת תרנ"ה, כשנתיים לפני הקונגרס הראשון, נפתח בפינסק ע"י חברי הסניף של „בני־משה" ה„חדר המתו־קן" הראשון, שרשומו היה ניכר במהרה על כל מהלך ענייני החינוך של ילדינו באותה הסביבה. מורים ועסקנים צבוריים באו מקרוב ומרחוק לראות את טיבו של אותו ההדר, כדי להקים גם במקומות מושבותיהם מוס־דות כעין זה, ביחוד החלה צמיחת החדרים המתוקנים להתפתח בתחום המושב שלנו בארץ רוסיה אחרי הקונ־גרס הראשון, בערים רבות נפתחו חדרים מתוקנים ומאלה גם בעיר ברדיטשוב.

ובשנת תרס"ב, בראשית ימי הסתיו, בא לפינסק צעיר אחד מעיר ברדיטשוב לראות את החדרים (ששה היו אז, כעין שש כתות, אחת גבוהה מחברתה) ולהתוות על קנקנם. ציר שלוח היה מאת „ועד החינוך" שנבחר

אז מאת הציונים בברדיטשוב, שהתכוננו לפתוח בעירם חדר מתוקן. הציר, כנאמן לשולחיו, מילא את שליחותו באמונה; התיצב לפני המורים של חדרי פינסק ומסר להם את דבר שליחותו. צעיר אינטליגנט היה ורושם טוב עשה על כל אשר באו עמו בדברים. כותב היה בעתון רוסי בקיוב, סופר היה. הוא התחיל לבקר את החדרים מהראשון, כלומר: מהכתה הראשונה ומעלה וכעבור ימים אחדים בא גם אל חדרי וישב בו מן הבוקר עד סוף כל השעורים, כחמש־שש שעות. אל הכל שם לב ואל הכל התבונן. כאשר הילדים הלכו הביתה ניגש אלי וגילה את אזני שיש לו יפוי־כוח מאת ועד החינוך בברדיטשוב לקחת מורה מחדר פינסק בשביל החדר שעתיד להיפתח שם והוא מצדו מציע לפני לקבל עלי את התפקיד הזה. צעיר זה היה ד"ר ש. א. הורודצקי, חוקר החסידות, היושב כעת אתנו בתל אביב.

בחדר פינסק היתה נהוגה שיטת התרגום עפ"י השפעת המורה של הכתה הראשונה, כי הוא התנגד לשיטת „עברית בעברית" ובנוגע לכתה הראשונה ביחוד. להש־פעה זו נכנעתי גם אני קודם, אולם אחרי כן נהפכתי לחסיד אדוק ל„עברית בעברית" והתפללתי להזדמנות שתוציאני לסביבה שתהיה כולה עברית, ולכן הסכמתי תיכף להצעתו, כי בחדר החדש הלא אוכל לעשות בו כטוב בעיני. כעבור יומיים נסעתי יחד עמו לברדיטשוב.

בבואי שמה מצאתי כבר הכל מוכן לפני: כארבעים ילד, כולם כבני שש, חיכו לבואי, דירה נאה, רהיטים יפים, גם ועד להשגיח על כל עניני החדר, שכל חבריו היו אנשים ידועים לשם, כמו: ר' משה קליינמן, עורך „העולם" לאחר זמן, יחזקאל מגזון, ממשפחת סוחרים נכבדים, מר פרלמוטר, חתנו של הרב שפטיל בעל הדפוס, שהוציא את כל התלמוד בכרך אחד, וד"ר ש. א. הורו־דצקי, שהיה ידוע כאיש המדעים, בראש הועד.

בהיותי כל אלה בעיר התחוללה סערה גדולה, ביחוד התקוממו המלמדים של החדרים הישנים, נגד החדר המתוקן ונגד תומכיו. אגודות של מלמדים רצו אל כל חברי הועד וביחוד התנפלו על ר' ש. א. הורודצקי, שהוא בעצמו יצא מתוך־תוכו של עולם החסידות, מהסביבה הטשרנובולית, על שפרץ פתאום מתחומו להכניס את „הטומאה" בעצמה אל היכל הקדושה, אל החדר הישן־נושן ולבלע את הקודש. גם אל שרי העיר ופקידיה, אל שלטון הלימודים בקיוב ואל שרי קיוב הגדולים נשלחו דלטוריות על החדר החדש ועל כל חברי הועד ועל ד"ר ש. א. הורודצקי בראשם.

ח. פ. ברגמן

החדר המתוקן והוצאת ספרי־לימוד

הרוח הציונית שחדרה לברדיטשוב החסידית הביאה בכנפיה את הרעיון לחנך דור לאומי עברי, ולא ארכו הימים וציוני העיר ניגשו להקים חדר מתוקן, שבו ילמדו עברית בעברית. הבלתי מרוצים מבין החרדים הקיצוניים היו קוראים לחדר כזה בלעג „מסוכן". והרעיון לבש צורה והחדר נוסד. אמנם לא רבים היו ההורים ששלחו את ילדיהם ללמוד בחדר החדש, שבא במקום בית־הספר הכללי והחדר הישן כאחד. האינטליגנטים כביכול לא ראו במוסד החדש את בית הספר הממשלתי, והחרדים, משלומי אמוני ישראל, דאגו, שממנו ראשית לאפיקורסות. אך אין עומד בפני הרצון.

החדר המתוקן בברדיטשוב נוסד בשנת 1903. מרץ רב הושקע בחדר ע"י העסקנים האלה והמורים, שראו בו מפעל ציוני חשוב. אותו זמן כבר התקיימו חדרים מתוקנים בערים אחרות: קיוב, יקטרינוסלב, וילנה, הומל ועוד.

המורה לחדר המתוקן הראשון בברדיטשוב היה פינחס ברגמן, מורה בפינסק, שהרעיון קסם לו, והוא שהגיה את היסוד המעשי למוסד חינוכי עברי זה בעיר היהודית בברדיטשוב. והחדר הלך והתרחב. נוספו לו תלמידים ומורים ועל אף כל הקשיים הלך והתפתח.

המורה ברגמן, שהיה קשור לבית מגנזיך בהוראה, נאלץ אחרי כן לעבור עם המשפחה לאודיסה ובמקומו הוזמן שמחה קלריך, איש ברזנה שבווהלין, אדם צעיר ומחונן, שהצליח להרים את החדר עוד יותר. בתקופתו נפתחה כיתה שניה לתלמידים והוזמנו כמורים דוד איזנברג וגלזר והוכנסו תיקונים ביסודות החדר.

בקיץ 1904 הוזמן כותב הטורים האלה מהחדר המתוקן בהומל לכהן כמורה בחדר המקומי. חלו תמורות במוסד והוא הפך להיות בית־ספר עברי מסודר, והגיע לחמש כיתות, שהיו מפוזרות בשלושה מקומות נפרדים, מחוסר דירה מתאימה, אם כי כלפי חוץ, וביחוד בעיני השלטונות, נשאר המוסד כ„חדר", למען לא תהיה עין זר צרה בו.

בראות כמה מהמלמדים, שהמוסד החדש מושך את ילדי השכבה הבינונית (העשירים כמעט שלא שלחו את ילדיהם לבי"ס זה), קנאו וניסו להכניס חידושים של בי"ס העברי לחדריהם, ובאחדים לימדו גם בעברית וגם באידיש, אך רוב המלמדים דברו בשנאה וכעס גלוי נגד החידוש שבתלמוד־תורה של המשכילים.

לימודים כלליים כמעט לא לימדו בבית־הספר העברי, וכל תשומת הלב היתה נתונה ללימודים העבריים ולתנ"ך, על טהרת העברית. הדיבור היה עברי וגם הרוח היתה עברית לשמחת יוזמי החדר המתוקן. הציונים ראו בדבר נצחון וקיוו לתוצאות טובות.

משחזר פנחס ברגמן לברדיטשוב פתח לו חדר מתוקן נפרד, וגם לקח חלק פעיל בחוג הציונים המקומיים. שמם של החדרים המתוקנים יצא לתהילה ברחבי ווהלין ומחוצה לה.

בשנת 1905/6 נוסדה בברדיטשוב גמנסיה, שמשכה את חניכי החדרים המתוקנים. רבים מהם עברו לגמנסיה ללמוד בה לימודים כלליים, מאז החל לרדת קרנם של החדרים המתוקנים, אף שהמשיכו להתקיים עוד שנים

מספר. בתקופת המלחמה העולמית הראשונה נפסק בית הספר העברי בעיר.

פרק מיוחד בפעולת התרבות הוא דבר הוצאת ספרי לימוד בעיר. מתוך דאגה לחינוך וללימוד העברית ראו המורים ברכזו וברגמן צורך להכין ספרי לימוד, ולשם כך ערכו את הספר „שפת ילדים" שהוצא לאור ע"י מוכר הספרים אלתר כץ ונדפס בדפוס שפטיל בברדיטשוב. בתקופה ההיא ביקר א. ל. לוינסקי, לרגל תפקידו מטעם יקבי היין של א"י, בברדיטשוב ובא במגע עם המורים והציונים בכלל. ברכזו וברגמן הראו לו את ספרם הערוך והוא כיוון אותם לחב' „מוריה" באודיסה לשם הוצאתו לאור. ברגמן נסע לאודיסה בענין זה אך לא זכה לתשומת לבם של ראשי „מוריה", ובשובו התקשרו עם אלתר כץ, והספר הופיע לראשונה לקראת שבועות ב־2000 טפסים שנמכרו חיש.

שמואל חיים ברכזו

העתון הראשון בברדיטשוב

בברדיטשוב היה יהודי „גדל מידות": אר־כו —כאורך הגלות, כמו שהיהודים היו רגילים להתבטא: ידים — כמשוטות של סירה; רגלים — כשל חסידה; אך פנים חוורים־מאירים, עינים שחורות, עמוקות ועטופות צעיף — חלום, זקן שחור משווה חן על הפנים, וקול יוצא מעומק החזה שהיה בו משהו מן הרוח המלטף של קול אשה עדינה ונאה. אבל שם־הלואי שלו היה לגמרי לא „אסתטי" ולא קל למבטא: — פ׳פל־שטיין: פ״א ראשונה רפה, השניה דגושה.

מלאכותו של האיש היתה — סוכנות של עתונים וקונטרסים של „מעשה־ביכלך", שבחורה יהודיה העסוקה כל ימות השבוע „למעלה מרא־שה" בבית הוריה המלא ילדים, או בבית זרים שהיא נשכרת לשרת בו, שואלת לה למשך יום השבת, קונטרס בפרוטה, ומזינה בו את נפשה ועוברת לזמן קט אל רחבי העולם הגדול, הרחוק, הנאה וההדור והמלא זיו ואור יקרות. היו נפוצים אז ברבואי־רבבות קונטרסים כאלה, כתובים בלשון „יודית", אבל לא סתם יודית, כדרך שמדברים בני־אדם בעניני חול, כי אם „יודית מצוחצחה": מקצת „בלשון דייטש" ממש, ומקצת עם תבלין של „לשון קודש" ו„לשון לימודים", אשר לעתונים — לא היו הללו רבים בכלל ולא כולם בידי סוכן אחד. לחמש המיליונות של יהודי רוסיה, שנכללו בהם גם יהודי פולין וליטא ומדינות הבלטיקום, ומהצד השני — בסרביה, היו בסך הכל שני עתונים, שניהם בעברית. אחד בא מפטרבורג — „המליץ" — ואחד מוארשה — „הצפירה". הראשון היה עתונם של חובבי־ציון ושנים־שלושה החותמים שהיו בעיר נרכשו על־יד החובב־ציון המקומי, שהתנדב להיות סוכן־„שלעמלק״פ" (שלא על מנת לקבל פרס). ל„הצ־פירה" היו שם קצת יותר חותמים (מסופקני אם הגיעו לעשרה) והללו היו ה„מעריפיה" של פיפל־שטיין. מלבד אלה היו עוד מהלכים בעיר לשני עתונים רוסיים, אחד מעיר הבירה ואחד מעיר הפלך, ורק זה האחרון היה בידי פיפלשטיין.

והעיר ב ר ד י ט ש ו ב — „עיר ואם בישר־אל", עיר וווהלינית שנמנתה על פלך קיוב, היתה עיר־מחוז, מרכז מסחרי חשוב ו„סו־חרת למרחקים", לא רק עם הפלכים הסמו־כים אליה, כי אם גם עם פנימה של רוסיה, עד הוולגה והקאמה והדון ועד מעבר להררי קאוקאז. ברדיטשוב היתה עיר יהודית כולה; על ששים אלף תושביה בערך — היו אולי אלף או אלפיים נכרים שגרו בשכונות בפאתי העיר. לא היה בכל רוסיה ישוב שכולו יהודי במידה כזו.

וב„מלכות היהודים" הזאת היה פיפלשטיין ה„מולך בכיפה" על העתונות והספרות כביכול. וברדיטשוב היתה אז במצב של „פריחה תר־בותית". הלכו ונתרבו החוגים ל„השכלה־עצמית" וגדל החשק גם בהמוני העם לקרוא ולדעת מה מתרחש „בעולם הגדול". אין פלא, שבלב פיפל־שטיין צץ הרעיון על הוצאת עתון לעם בלשון היודית. בלשון זו לא היה אף עתון אחד בכל רחבי רוסיה, שכללה אז את פולין וליטא ובס־רביה ושאר הגפות שנפרדו אחר כך ונעשו מדי־נות לעצמן, ומחוץ לארץ לא ניתן כלל להכניס עתון יהודי לרוסיה. זה כמה שנים שחדל מהופיע אף השבועון היחידי „יודישס פולקסבלאט" שנוסד על ידי עורך „המליץ" בפטרבורג, ובו עשו את צעדיהם הספרותיים הראשונים שלום־עליכם, פרץ וספקטור ורבים אחרים. ובינתיים נתרבה, כאמור, חשק הקריאה בהמונים. דחיפה לחשק זה נתן ענין „דרייפוס", שנסר אז בעולם ושזעזע עד יסוד נפשם את המוני היהודים ברוסיה ובפולין. מי שהוא נפל על האמצאה והתחיל להוציא רפורטאג׳ה על מהלך המשפט בצורת קונטרסים שהופיעו ברציפות, קונטרס לשבוע — ו„נתעשר". כך, לפחות האמין פיפל־שטיין, ועל־ידי כך נתלהב עוד יותר החשק להקים עתון בברדיטשוב עצמה.

משום מה שם עיניו דוקא בי להיות לו לעורך. בימים ההם (בשנת 6־1895), טרם „נתגליתי" כסופר; לא הופיע שמי עדיין ב„המליץ" או „הצפירה", — חוץ אולי מברכת ראש השנה ותרומת ח״י קופיקות לישוב א״י או לטובת הפועלים ב„המליץ". בצנעה דוקא משכתי בעט־סופר ובידי כבר היתה ערמה של כתבי־יד, מ„יצורי־רוחי", „בשיר ובפרוזה".

ולמה לא נסיתי לשלוח משהו למערכות העתונים? גם סוד זה אגלה לכם עתה: הנני אדם רגשני ואני סובל מפגיעה בכבודי, והעתונים בימים ההם היה להם מנהג רע להלעיג על סופרים־מתחילים, שדבריהם לא הוטבו בעיניהם, במדור מיוחד שקבעו לשם כך. לבושתי קיבלתי פעם „הצלפה" מבין השורות באותיות פטיט של המדור הזה. זה היה עוד בימי ה„פולקסבלאט". היה פעם ויכוח גדול על עמודיו ופולמוס חריף נגד ליליינבלום (איני זוכר עוד בשל מה). ואני על שש־עשרה או שבע־עשרה שנותי הייתי חסיד גדול של ליליינבלום, והיתה בי אז זחיחות הדעת באותה שעה, מפני שזה עתה קבלתי מכתב מאת קלמן שולמן, בכתב ידו ממש. בתשובה על ברכתי לו לחג יובלו שהוחג אז. כנראה, הרגשתי עצמי אז „מן המשפחה" במקצת ונסיתי להתערב בריב ההוא על צדו של ליליינבלום. ומה היה בסופי? ב„תיבת הדואר" באה אחרי זמן מה תשובה אל מ. ק. 12. ואני מטומטם לגמרי יכול היה לנחש שזה אני, ונאמר שם בערך כך: „החדש במאמרך אינו נכון, והנכון אינו חדש; ובכלל: ליליינבלום אינו יתום קטן ואינו זקוק שתריב את ריבו"... לא היה לי, כמדומה, בכל חיי יום רע כיום ההוא, וזה הספיק ליטול ממני כל חשק לנסות עוד פעם דבר אל עתון. ולמה בכל זאת שם פיפלשטיין עיניו בי לעשותני לעורך? אכן, יצא לי שם כ„בעל לשון", ופעם באו אלי כמה יהודים ואמרו, שהם באים בשם חבורה שלמה של כמה עשרות איש, וביקשוני שאחבר בשבילם מכתב אל הברון הירש, שהם רוצים כי יקח אותם הברון לארגנטינה. אני אמנם הייתי כבר חובב־ציון, בכל זאת לא יכולתי לעמוד בפני הפצרת היהודים העלובים האלה, ובפחד שהיתה אז שעת חרדת הלבבות אחרי „גירוש מוסקבה" ולפי השמועות הרעות על גזרות חדשות שמתרגשות על היהודים ברוסיה, — וחיברתי בשבילם את האגרת. ומסתבר, שתיבלתי אותו במליצות רמות ונשגבות, וגם תיארתי בה בדברים נאמנים את המצוקה היהודית ואת היגון הקודר של הגלות החשכה — כי יצא לחיבורי מוניטין בעיר והיה לשיחה בפי רבים. אולי משום כך חשב פיפלשטיין, שאני האיש הדרוש לו.

ההצעה לקחת לידי את העריכה של עתון הביאתני במבוכה גדולה. היום אנו כבר רגילים בכך, שעורך עתון יכול להיות אפילו עם־הארץ מדאורייתא, ולא מדרבנן בלבד. בימים ההם היה התואר „עורך" דרגה גבוהה מאד, ואפילו רבנים וגאונים היו פונים אליו בכינוי „הרב החכם" — כיצד יעיז בחור צעיר שכמותי ללבוש אצטלא של „גברא רבא"? אולם אחרי היסוסים, ואחרי פיתויי היצר בטענות „במקום שאין איש" וכו' ו„יפתח בדורו" וכו' ו„עת לעשות" וכו' — הסכמתי.

עכשיו החלה המלאכה. „עוזרים", כמובן, לא היו, וצריך הייתי למלא את ה„עתון" מראשו ועד סופו. וצריך הייתי להעמידו על הגובה הפוליציסטי של שאלות הזמן מהצד האחד, ועל אקטואליות מקומית מהצד השני. ורשיון להוצאת עתון לא היה בידינו; והצנזורה על כל דבר שבדפוס וביחוד בלשון היודית, היתה חמורה מאד; וצנזור במקום לא היה, כי אם צריך היה לשלוח כל דבר אל הצנזור בקיוב (מהלך י"ב שעות ברכבת) ו„למשוח" אותו שלא יחמיר יותר מדי וכדי שלא ישהה בידו את הכתבים זמן ארוך יותר מדי. דפוס היה, אמנם, במקום, דפוס שפטיל המפורסם, אבל תנאי העבודה בו לא היו קלים, ובפרט שהסדרים, שרובם היו זקנים וירא שמים, התיחסו בבוז לדברי חולין, ובפרט ב„זורגון". אף־על־פי־כן הצלחנו להוציא חוברת גדושה בתבנית הרגילה של השבועונים, וקראנו לה בשם „ברדיטשיבר אילוסטראציה", כלומר: פניה של ברדיטשוב. היה זה העתון הראשון בעיר.

אם באמת נשתקפו בעלים אלה „פניה של ברדיטשוב" ועד כמה היתה זאת „אילוסטראציה" נכונה ואמיתית של ההווי והחיים הצבוריים של העת ההיא — איני יכול לומר עתה. הדבר היחידי מכל מה שהכנסתי לחוברת זו, שנשמר בזכרוני מפני שהיתה גאוותי עליו וחשבתיו לנסיוני הראשון בספרות, היה — „ארבעה מכתבים של שבתי הרוכל בספרים" („פאקנטרגער" ביודית) שנושאם היה ענין אתרוגי קורפו ואתרוגי א"י — „שאלה בוערת" בימים ההם בפובליציסטיקה הציונית — ונכתבו בחיקוי לדרך כתיבתו של מנדלי מוכר ספרים, באירוניה וסארקאזם, ועוררו נגדי קטרוג גדול אצל „טובי העיר". באורח פלא נשתמר אצלי העתק מטושטש מכתב־היד של „יצירה" זו ראשונה שלי.

ההוצאה, בחמשת אלפים טפסים, נמכרה כולה במשך זמן קצר, ובכל זאת לא ניגש פיפלשטיין להוצאת חוברת חדשה. הנסיון הראה לו שבאופן זה לא יווסד עתון ממש, שהיה משאת נפשו, והוא נסתבך בשתדלנות להשיג רשיון להוצאת עתון בלשון היודית ודוקא בברדיטשוב, טבורו של ה„תחום" בנפת הדרום. מסכן זה, שהיה עני ודל ומוצא בקושי את מחיית ביתו, ודר בדירת מרתף של חדר אחד, עם אשה ובנים חמשה, בזבז כל פרוטה שיכול היה למצוא, על השתדלנות הזאת להשיג רשיון להוצאת עתון. הוא נשתגע ממש לרעיון הזה, ולא נרפא משגעונו כששתו עליו שלא יהין להוציא עוד הוצאות על שאיפה חסרת־תקוה זו, לקבל רשיון להוצאת עתון בברדיטשוב, בזמן שגדולים ממנו ומצויידים באמצעים מרובים משלו עמלים לשוא לקבל

רשיון להוצאת עתון יהודי בפטרבורג או בוורשה. והוא, נפשו כלתה ממש אל האידיאל שלו הזה. אחרי כשנתיים פרצה בעוז התנועה הציונית החדשה והחלו שוב להופיע שבועונים בלשון היודית, ועוד מעט והופיע גם העתון הירומי בלשון יודית ברוסיה: „דער פריינד". פיפלשטיין היה הסוכן של עתונים אלה, וכל פעם שנפגשתי עמו היתה יוצאת אנחה עמוקה מלבו והיה רוטן נגדי כאילו בתרעומת עלי: „אתה רואה?! ואילו היינו מאריכים רוחנו וממשיכים — היכן היינו כבר עתה?!... „היינו" — פירוש: אני והוא. אם כי לא הזמינני להיות שותף עמו בהשתדלויות אלו, כי ב„תכניתו" היה, שרק הוא לבדו יהיה בעל העתון.

כשנתיים אחרי זה נעשיתי שוב „עורך" של הוצאת „עזרא", להפצת חוברות תעמולה למען הציונות, שיסדתי, ביחד עם עוד שני חברים, ושוב בברדיטשוב. עכשיו הייתי כבר „מומחה" בעריכה. אך פיפלשטיין לא הצטרף אלינו במפעל זה, בשבילו היה זה „לא כלום"; הוא שאף וכמה לעתון, ל„עתון ממש"...

משה קליינמן

קבוצת חברי החלוץ בברדיטשוב, 1920

מראשית הציונות בברדיטשוב

קריאתם של חובבי־ציון בשעתם מצאה הד בברדיטשוב והציונות המדינית של הרצל נקלטה ביותר בעיר ההיסטורית הזאת, אף שהיתה ברובה עיר של חסידים, וביניהם קנאים, בעיר לא חסרו גם מתבוללים ומשכילים, שהאדוקים כרכו אותם יחד. הציונים נשאו בגאון את דגלם בהתלהבות חסידית. בראשם עמד הציוני המובהק יוסף רוזנפלד ועל חבריו הפעילים נמנו: אלכסנדר דסליר, יחיאל קיטייניק, יחזקאל מנזון, משה קליינמן, ליב פוגל. כותב הזכרונות האלה וכמה חברים־עסקנים אחרים שהיו מסורים בלב ונפש לרעיון התחיה והקדישו לו את כל מרצם ונפשם, העבודה למען הציונות נחשבה לקדושה ממש, והיא הלכה והכתה שרשים בעיר.

משנות התשעים למאה שחלפה התנהלה פעולת אוסף כספים לטובת הועד האודיסאי של חובבי ציון, ויהודים נתבעו ונענו.

עם יסוד אוצר ההתישבות (הקולוניאל בנק) ערכו ציוני ברדיטשוב סיבוב בעיר בין כל בעלי היכולת ולזכותם יצויין, שכמעט כולם נענו, אפילו מבין החסידים, והחתימה על מניות האוצר הצליחה מאד ואף גרמה להתקרבות רבים לתנועה.

שתי אגודות ציוניות לנוער נוסדו אז בברדיטשוב: „בני־ציון" ו„בנות־ציון", שמשכו רבים מהדור הצעיר. בשנת 1900 סודרו שעורי־ערב לחברי האגודות האלה ללימוד תנ"ך, היסטוריה וציונות. יזכרו לברכה התומכים במפעל ציוני־תרבותי זה ר' ישראל יוליס, ש. נ. קובילינסקי ואחז, שהיו התורמים הראשונים להחזקת שעורי הערב בבית הכנסת לקבלני צבא.

ביום כ' תמוז תרס"ד (1904) התכוננו הציונים לערוך אזכרה לד"ר הרצל (ביום מותו) בבית הכנסת הישן. קהל רב החל להתאסף בבית הכנסת בשעה מוקדמת ומצא את דלתות בית־הכנסת סגורות. שמועה יצאה, שהרב הראשי, ר' דוד אורטנברג (חסיד בויאני נלהב) אינו מרוצה מהדבר, והיה יסוד להאמין בדבר. מיד יצאו כותב הטורים עם יוסף רוזנפלד אל ר' ישראל יוליס, שהיה אז הגבאי של ביהכ"נ ונמצא אז בקייטנה מחוץ לעיר, והוא שלח בידיהם את המפתחות של בית־הכנסת

עם הוראה לחזן ניסן בלזר לקיים את האזכרה כראוי. ואמנם האזכרה התקיימה בפני קהל של אלפים, שמילא את בית הכנסת עד אפס מקום וגעה בבכי בשעת התפילה הגרגשת של החזן ומקהלתו. היה בדבר ניצחון ופרסום לציונים בעיר.

רבים היו השליחים הציונים שביקרו את ברדיטשוב בתקופה הראשונה של הציונות, מהם יזכרו: ד"ר בוכמיל, פרופ' מנדלשטם, ד"ר מוסינזון, ז'בוטינסקי, זלטופולסקי ואחרים. לא ימחה רושם ביקורם של מנדלשטם וזלטופולסקי יחד כשנה לפני ועידת מינסק. בביתו של לייב אברמוב נערכה אספה לכבוד האורחים. הרצאתו של הפרופ' מנדלשטם היתה עמוקה ושקולה ועשתה רושם חזק. באותה אספה היה נוכח מוריס בקלמן, יהודי מתבולל בעיר, ובתום ההרצאה ניגש לפרופ' מנדלשטם ופיזר לו מחמאות גלויות על הרצאתו.

שהיה הגבאי של ביהכ"נ ונמצא אז בקייטנה מחוץ לעבודה הציונית המסועפת שהתפתחה בעיר אחרי המהפכה ברוסיה ולארגון הנוער ב"החלוץ".

פעולה ציונית זו, בימים הרחוקים ההם, שימשה יסוד

אברהם שינפלד

קבוצת חברי החלוץ בברדיטשוב בשנת 1923

הכרוז הציוני הראשון אחרי המהפכה

„הציונות שואפת לרכוש מקלט בטוח לעם ישראל בארץ־ישראל"

מרץ 1917

יהודים!

המשטר הישן במדינה נהרס.

בא יום השחרור לכל אומותיה של רוסיה, שחרור מכבלי דורות. השלטון עבר לידי העם, ואולם הרבה עמל ומרץ דרוש עוד כדי לשמור על השלטון הזה ולבצרו.

הגיעה שעת עבודה כבירה ותקיפה לכל העם העברי. חובה מוטלת עליו להסתדר ולהכשיר את עצמו להשתתף בבחירות העתידות אל האספה המכוננת, שצריכה להקרא על־פי עיקר הפרופורציונליות, על ידי בחירה כללית, ישירה, שוה וחשאית.

הבחירות צריכות לדגול בשם חופש גמור והתפתחות שלמה של העמים היושבים ברוסיה.

האינטרסים שלנו מתאימים אל אינטרסי הדמוקרטיה של כל הלאומים שברוסיה, ושלובי־יד עמם צריכים אנו להגן על זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים השונים.

עוד לפני עשר שנים נתפרסמה סיסמה זו ונתנסחה נוסח מפורט ובהיר בועידת ההסתדרות הציונית בהלסינגפורס.

ואולם בטחון הזכויות הלאומיות של עמנו בכל הארצות איננו עדיין ערוב לקיום לאומי טבעי של עמנו, איננו פותר עדיין את הפרובלימה הלאומית הכללית של עמנו. אין עם יכול לחיות חיים נורמליים, להתפתח וליצור בלי מרכז לאומי טריטוריאלי־אבטונומי.

ביחד עם דרישת זכויות בגולה מכריזה המפלגה הציונית גם על דרישת אדמה:

זכויות לאומיות מלאות בגולה — ומרכז אבטונומי בארץ־ישראל.

יהודים! אנו עומדים בשעת קאטאסטרופה עולמית.

המלחמה, אשר קרבה את המהפכה ברוסיה, עתידה לשנות גבולות עמים וממלכות. כל עמי העולם מגישים את דרישותיהם המקסימליות לפני קונגרס השלום העתידי. בשעה הסטורית זו צריך העם היהודי המאוחד להגיש אף הוא את דרישותיו על דבר פתרון הפרובלימה של הלאום היהודי.

בתנאים החדשים של החיים ברוסיה החפשית, צריכים אנחנו, היהודים ברוסיה, ביחד עם אחינו בכל הארצות,

להכריז ע"ד שאיפותיה של כל האומה לחיים אבטונומיים בארץ־ישראל, לתכלית זו צריכים אנו לסדר ולרכז קודם כל את כוחותינו הלאומיים ברוסיה, צריכים אנחנו לקרוא לקונגרס כללי של יהודי רוסיה.

יהודים! המומנט ההיסטורי מטיל חובות גדולות על כל חוגי הצבור העברי. ברגע ההיסטורי הגדול הזה חובה מוטלת עלינו להסתדר לשם הגנה על זכויותינו האנושיות והלאומיות, לשם מלחמה על האידיאל ההיסטורי של העם העברי, אידיאל התחיה בארץ העבר והעתיד העברי.

יהודים! הסתדרו מסביב לדגל הציוני!

הועד העירוני הברדיטשובי
של ההסתדרות הציונית

הציבוריות והציונות אחרי המהפכה

המהפכה ברוסיה במרס 1917 הביאה מפנה ניכר בחיי היהודים בברדיטשוב וגרמה להתעוררות חזקה בחיים הציבוריים והמפלגתיים. קמו והתעוררו לפעולה רחבה עסקנים ונושאי רעיונות בכל הזוגים אחרי תרדמה חברתית ארוכה ודיכוי ע"י השלטון הצארי. המחתרות חוסלו ואנשיהן עברו לפעולה ליגלית. גם הציונים פיתחו פעולת הסברה ברוחם, עסקו באיסוף כספים למטרות ציוניות, דאגו לארגון המוסדות הציבוריים ועוד. המהפכה הצמיחה כנפים גם לעסקנים חדשים, שנכנסו בהתלהבות לעסקי הכלל ולפעולות המפלגות, שדגלו במצעיהן ובסיסמאותיהן הרבות ולחמו זו בזו.

אחרי חדשי השכרון של הריבולוציה החלו להתארגן מוסדות הזמן והקהל, הוקם ועד הקהילה ע"י גבאי בתי־הכנסיות ואנשי הקהל שניהלו את המוסדות ונעשו הכנות לבחירת קהילה כבשאר ערי המדינה. עפ"י הכרזת האספה הלאומית היהודית ברוסיה נערכו בברדיטשוב בחירות לקהילה דימוקרטית באביב 1918, שקדמו להן ויכוחים מפלגתיים לא מעטים, ונבחרו חברי הקהילה, שלידם עברו עסקי הקהל. בקהילה הדימוקרטית הזו היו מיוצגים כל הזרמים שבעיר ואת הרוב בה היו הבונדאים, שקיבלו 40% מקולות הבוחרים והסיעה שלהם היתה החזקה במועצת הקהילה. מבין חבריה נבחר דוד ליפץ כראש המועצה. בין חברי המועצה היו, הרב יעקב ברמן, יצחק לרנר (שוחט), שלמה לדר ועוד. בועד ההנהלה ישבו: עו"ד צ'רבונינקיס, יושב ראש, הרב יעקב ברמן, מר נירנברג, גברת פני נירנברג, גילגיץ ואחרים.

בראשית פעולתה הטילה הקהילה מס על הקהל, עיבדה תכנית לפעולותיה, ריכזה את המוסדות השונים בהנהלה וכן את הרבנות, הרישום, פעולת העזרה וכד'. שטח פעולתה הלך והתרחב. כה נמשכו העינינים עד הכיבוש הבולשביסטי. אחת הפעולות הרציניות של הקהילה היתה סיוע לפליטים הרבים וכן לנזקקים המקומיים והיא הרבתה לעשות בשטח זה. העסקנים המקומיים ריכזו את מיטב כוחותיהם להקלת סבל אחיהם הנודדים וה־סובלים ופעלו בהבנה הדדית. אך גם שאלת התרבות, עברית או אידיש תפסה מקום נכבד בדיונים ועוררה ויכוחים בלי סוף ומלחמת מפלגות תמידית. הבונדאים נלחמו לזכויות האידיש ולעומתם הגנו הציונים על העב־ריח. ריב זה התעורר גם בשאלת רישום הפרוטוקולים של הישיבות ונגמר בפשרה: לערוך את הפרוטוקולים בשתי השפות ע"י שני מזכירים. המזכיר העברי היה מאיר פריידמן ומשעזב את ברדיטשוב (לרגל עליתו לא"י)

תהלוכה פומבית באחד במאי 1918

נבחר במקומו כותב הטורים (בנו של הרב משה פריצקר) בפברואר 1919. במרוצת הימים הוטל עליו גם תפקיד המזכיר האידי והוא כיהן במשרתו מנובמבר 1919 עד שנסגרה הקהילה ע"י השלטון הסובייטי, ועברה לאיסוף פולקום כמחלקה יהודית, וצרבונינקיס בראש מחלקה זו בפועל.

אף על פי שלא היתה להם לציונים השפעה רבה על ההמונים, מכל מקום היתה להם השפעה ניכרת בקהילה ובבתי הכנסיות. הציונים התמסרו לקהילה בנאמנות יתרה. רובם הגדול היה מהנוער של ההסתדרות הציונית שבמקום. היה גם זרם של „צעירי־ציון". ברוב המקרים הגיעו היריבים מהמפלגות לידי הסכם או פשרה, למשל, בשאלת העזרה, החזקת המוסדות וכו' מלבד שאלת החינוך שהיתה בוערת וחריפה תמיד. כותב הטורים האלה היה גם מזכיר הועד הציוני עד עליתו ארצה בשנת 1921.

מזמן לזמן היו באים לעיר מרצים ומדריכים ציונים (גרוסמן, הינדס, טיומקין, זליקין, פיסרבסקי וא־חרים), נערכו אספות־עם והרצאות והעבודה הצ־יונית פרחה בעיר. מהמפעלים החשובים של הציו־נים יצוינו מוסדות החינוך העברים שהוקמו על ידם, מפעלי ההכשרה והקואופרציה ואחרים. מהפעילים בהם־תדרות הציונית המקומית היו בימים ההם: אהרן זק, המורה והספרן לדר, בן־ציון שיינקר. שיינקר היה אז סטודנט צעיר והתמסר ביחוד לפעולות תרבות. בין הפעילים של „צעירי־ציון" היו: דורפמן, בנימין וסט, חודורוב, רמז, יבין ואחרים.

הציונים יסדו בקיץ 1918 גן־ילדים עברי ראשון. מהקורסים לגננות של הלפרין באודיסה נשלחו הגננות: פרומה דרזנין לנהל את הגן וברבש כשניה. בגן התחנכו למעלה משבעים ילד. כן הוקמו כמה בתי־ספר עבריים, שעורי־ערב לעברית וחוגים להיסטוריה וציונות. על מוס־דות חינוך אלה היתה גאותם של ציוני ברדיטשוב, שהיו נפגשים ומתכנסים במועדון שלהם בבית צ'רניבסקי ברחוב סובורנה. באותו בנין הוחזקה הספריה הציונית, שם גם הותקן גן הילדים. מחניכי בתי־הספר ומבאי המועדון גדל דור לאומי־ציוני בעיר.

„צעירי־ציון" התמסרו להכשרה לעליה ויסדו חוה חקלאית בפרבר העיר (מעבר לנהר). היתה זו תחנת הכשרה לחינוך חלוצי ולשיתוף ופעולתם הלכה וגברה, מספר חבריהם עלה והלך.

אם עשרים שנה לפני כן נמנעו גבאים של בתי־הכנסיות לאפשר עריכת אזכרה להרצל בבתי־הכנסיות בגלל התנגדות החסידים וסתם קנאים, הרי בתקופה הנידונה (1917—19) נשבו רוחות אחרות. הרעיון הלאומי רכש לבבות רבים והציונות התבססה בעיר. אך התנאים המדיניים לא סיעו לפריחתה. גל הפרעות שעבר על יהודי אוקראינה ופגיעות החילות הלוחמים ביהודים בש־נים ההן גרמו להחנקת הפעולה הלאומית־ציבורית גם בברדיטשוב. ידועות הפגיעות ביהודי העיר ע"י מחנות דניקין ושל פטלורה שנסתיימו בשוד רכוש, בפצועים ואף בקרבנות. בעטיים של גורמים רציניים אלה נדחו תכניות, נפסקו פעולות ונדמו החיים היהודיים. המאו־רעות של 1920 בברדיטשוב גרמו להשתקת הענינים ועם הכיבוש הבולשביסטי נפסקו לגמרי החיים הצבוריים היהודיים.

חיים פריצקר

החוה החקלאית

„— אין הכשרה החלוצית שלמה בלי הכשרה חקל־אית" — החלטה זו נתקבלה פה אחד באסיפת חברי החלוץ בברדיטשוב בשלהי 1918, ועל מספר חברים הוטל להגשים את ההחלטה.

והימים ימי שלטון הבולשביקים, וה„פאנים", בעלי האחוזות הגדולות ברחו, בהשאירם את נחלותיהם הפקר. ועל פנית „החלוץ בדבר קבלת אדמה לעבודה, הביטו עדיין הסובייטים בעין יפה ומסרו לרשות „החלוץ" כמה מאות דסיטינות אדמה פוריה מעבר לנהר, שהיו שייכים לפני זה ל„פריץ" אחד.

בהתלהבות בשמחת עבודה ובמרץ רב יצאו בבוקר אביב יפה כ־50 חברות וחברים ל„חוה" או ה„פרמה" *), כפי שקראנו לה, והתחילו בשיפוץ המקום. בשני מחסנים לשעבר שוכנו החברים ובשלישי סודר חדר אוכל ומטבח. מכשירי עבודה סופקו לנו בחלקם מרכושו של בעל האחוזה ובחלקם נרכשו על ידינו במקומות שונים.

החבר אפרים דורפמן (כיום ארציאלי) מונה כמנהל כללי של „החוה" ומורה לבוטניקה (גוי) מאחד מבתי הספר התיכוניים בעיר, הדריך אותנו בכל עבודת הגן. לעזרתו עמד הגנן של בעל האחוזה. בכוחות משותפים עובדה תכנית עבודה, חולקו התפקידים ובברכת „שהח־יינו" התפזרו החברים על פני השטח, כל אחד לעבודה שהוטלה עליו מבעוד יום. חויה גדולה היתה זו בשבילנו לדעת שאמנם אנו צועדים לקראת שאיפתנו — להיות עובדי אדמה בארץ ישראל.

חוסר נסיון ומכשולים שונים הביאו לנו לא פעם מפח נפש, אבל התגברנו עליהם וסיסמתנו היתה „קדימה על אף הכל".

לא אשכח את הצרות שגרם לנו החריש הראשון: רכשנו 2 סוסים וכשרתמו אותם למחרשה נוכחנו לדעת, כי גם החורש — עבדכם הנאמן — וגם הסוסים עוסקים במלאכה זו בפעם הראשונה בחייהם, ועד ששני הצדדים החליטו סוף סוף ללכת בתלם, נגרמו צרות לא מעטות (נודע לנו אח"כ כי אחד הסוסים הופיע לפני כן בקרקס).

המדריך הסביר לנו, כי עלינו גם ללמוד את חיי הצמח ולא רק לדעת לעבוד, וכתוצאה מזה נוסדה ב„חוה"

*) השם במלואו — „פרמה סקולינה" על שם בעל האחוזה.

חברי החוה החקלאית בברדיטשוב

שורה ראשונה למעלה, מימין לשמאל: (?) קופט אשר, שפירא אברהם, מינצלר ברוך, לדר, הגנן, משביץ, פיכמן יוסף.
שורה שניה: פלדמן, מלמד, מוצ'ניק מוניה, זמלמן, דרזנר פרומה, חזינויוק יהושע, יודקיס יצחק, ברונשטיין משה.
שורה שלישית: פריידמן יחזקאל, אפל, הגנן, ביליק שרה, צוקרמן (?) לבובסקה פרומה, דורפמן אפרים, חומש מיכאל, וסט יוסף, מדר יחזקאל, ירושצקי יהודה.
שורה רביעית: גרויסבורד בתיה, שפיגל, (?) ברין, אובדיניק, קייזר, אנדלסמן טובה, מינצקר אינה, דורפמן רוזה (?).

„פינה בוטנית" שמספר חברים עשו בהם נסויים שונים. זו היתה פינת חמד שפרחים מגוונים שונים וזני ירקות קשטו את ערוגותיה.

„פלחה", גן ירקות ועצי פרי הביאו לנו יבולים טובים למדי, שהעברנו אותם לשוק למכירה וחלק מהם חלקנו בין החברים.

עבודה תרבותית ענפה, שיחות על נושאים שונים על הגורן, אמון בנשק שקבלנו מהשלטונות לשמירת המשק והעבודה עצמה מלאו את לבותינו חדות־חיים ויצירה.

„החוה" שימשה מקום לביקור רבים מהעיר, ובימי ששי ובשבתות המתה מרוב עם. מרצים מהמועדון הציוני היו מופיעים ומרביצים בנו „ציונות", הופעות אמנותיות מכוחות עצמיים שונות, כל זה איחד את החברים ורוח רעות ואחוה שררה בינינו.

ביניהם התחילו ענגים להשחיר את השמים וקולות נפץ נשמעו מרחוק. משטר הבולשביקים עמד לפני חיסולו על ידי האוקראינים. (נציין, כי בעירנו התחלף המשטר בזמן המהפכה למעלה מעשר פעמים). בימים ההם היינו עוזבים עם גמר העבודה את ה„חוה" ולנים בעיר ורק בבוקר היינו באים שוב להמשיך בעבודות הדחופות, כגון השקאת הצמח וכחי.

בבוקר אחד הופיעו ברחובות העיר הפטלוראים, למרות הסכנות להסתובב ברחובות, שלחנו שליחים לכל החברים להזהירם לא ללכת ל„חוה", בידענו כי אם יתפסו שם על ידי חיילי פטלורה, יהיה סופם מר.

כאן ברצוני להזכיר מאורע שהשאיר בזמנו רושם עז על חברי „החוה" שידעו על הדבר: לחבר אחד, אשר קופט, לא הגיעה הידיעה על האיסור להופיע ב„חוה", ובצעדו על הגשר לכוון „החוה" הכיר אותו אחד מאכרי הסביבה כעובד בחוה החלוצית ומסר אותו לידי חייל. קופט הוכה קשות, נאסר ועמד להשלח לחרקוב לבירור. ידענו מהנסיונות הקודמים, כי הסיכויים החזור משם קלושים הם מאד. החבר שהיה עליו להודיע לקופט ושלא עשה זאת מסיבות טכניות, הרגיש שבאשמתו נאסר חברו והוא רץ לתחנת הרכבת, מקום ריכוז הנאסרים, כדי להצילו, ואחרי חיפושים ממושכים הוא הצליח לגלות שם את קופט כשחייל אוקראיני שומר עליו. החבר הציע לחייל לשחרר את קופט ולצאת תחתיו לחרקוב. החייל סירב אז הוציא החבר סכום כסף לשחדו, אולם החייל איים עליו בנשקו והוסיף: מכיר אני את קומבינציות ה„ז'ידים". החבר נאלץ להסתלק. קופט נשלח לחרקוב ואחרי מאמצים רבים ותשלומי שוחד הוא שוחרר סוף סוף לאחר שעונה קשות.

התחבאנו זמן רב, כדי שהפטלוראים לא יגלו אותנו כעובדי החוה שעל אדמת ה„פאן" והחבילה התפזרה. הצטערנו מאד על כך, כי אהבנו את העבודה וחיי עובדי אדמה. הרבה מעובדי „החוה" נמצאים בארץ וביניהם גם הממשיכים בעבודה חקלאית. כל אלה שעבדו בחוה יזכרו את הימים היפים ההם ואת הצער הרב כשנאלצנו לחדול מלעבוד ב„חוה" שהקימונו במשך שנה תוך מאמצים חלוציים רבים.

„החוה" הפרמה החקלאית בברדיטשוב תרשם בתור אחד הפרקים היפים של הפעולה הציונית בברדיטשוב, עיר ואם בישראל.

(סבורים שהשם ברדיטשוב פירושו: בור־דיטשי, כלומר יער פרא, כי במקום שנוסדה העיר גדלו יערות־בר).

יחזקאל פריידמן

מפעל חלוצי

לפני כשלושים שנה קמה והתארגנה „החבורה הקואופרטיבית העובדת הראשונה בברדיטשוב". יוזמיה וחברי — חברי הסתדרות „החלוץ" ו„צעירי ציון". כלפי חוץ הוסתר אפיה הציוני של החבורה הברדיטשובית, אבל כל נער ובוגר ידעו, כי הציונים והחלוצים הם הם הנפש החיה של המפעל הפועלי הזה.

החבורה היתה ארגון ליגלי ופעלה ברשות השלטונות. הן פניה היו לעבודה, לכל עבודה שהיא, קשה כקלה. והימים היו ימי שלטון הסיסמה הבולשביסטית — „העמל יאכל", ואי אפשר היה לשלול מאת פועלי החבורה את הזכות לעמול ולאכול. לחברים עצמם היה, כמובן, עוד תפקיד — זה התפקיד הנעלה של הכשרה חלוצית לקראת חיי עבודה בארץ ישראל. בזמן ההוא גונבה אלינו ידיעה על ראשית העליה השלישית, שפרצה וסללה לה דרך מן התפוצות אל הארץ, ועז היה הרצון בין חלוצי ברדיטשוב לא לפגר ולהצטרף אף הם למחנה העולים. ובינתים עד הגיע הרגע המאושר הזה, צווינו לעסוק בהכשרה, ואם לא ניתן מפני גזירת השלטונות, לעשות במלאכה בפרהסיה כציונים וחלוצים, — ניתן הדבר להעשות ע"י ארגון בלתי מפלגתי לויאלי, שאין עיניו אלא לעבודה בלבד, בחינת „העבודה היא חיינו".

כך קמה „החבורה הקואופרטיבית העובדת הראשונה בברדיטשוב".

ראשיתה של החברה היה מצער. — רק עשרות אחדות של נערים ונערות מבני המקום. אבל לא ארכו הימים והחבורה גדלה עד למאה וארבעים חבר וחברה. בשעות הבוקר המוקדמות נראו בעיר ליד ה„גשר החדש" הנערים והנערות כשכלי עבודה על כתפיהם — מי לעבודה חקלאית, מי לסדנה ומי לבית החרושת. אלה היו בעיקר בני המעמד הבינוני, אשר טרם טעמו טעם עבודה מהי, במרוצת הזמן הצטרפו גם פועלים.

העבודה הראשונה של החבורה היתה בנטיעות של „בתי החרושת לסוכר של פיאודורב". אלה היו ידועים ברוחבי אוקראינה כבתי חרושת לסוכר הגדולים ביותר. חברינו נכנסו לעבודה בנטיעות הסלק ובגני הירקות שלהם. זו היתה העבודה החקלאית הראשונה של החברה. בראשונה נשקפו אמנם גם עבודות אחרות, לאו דוקא חקלאיות, אבל כחלוצים, שכל כוונתם היתה להכשיר עצמם לעבודת האדמה בארץ, הלך לבם אחרי עבודה חקלאית, גם אם שכרה היה זעום. רבים מבני החבורה מצאו בעבודה זו את מקום מחיתם היחידי. הן הימים היו ימי „הקומוניזם הצבאי" ברוסיה ובאוקראינה, כאשר

המיסדים וההנהלה של חבורת העבודה הקואופרטיבית הראשונה בברדיטשוב, תרפ"א—1921
יושבים מימין: ברש אלכסנדר, מוצ'ניק אשר, חודורוב שלמה, ווסט בנימין.
עומדים מימין: שנקר מרדכי, יודקים חוה, שפירא אברהם. כולם מחוץ למוצ'ניק חודורוב בארץ.

המוני יהודים, הם ובניהם, נתרוששו וירדו מנכסיהם. הרוב של בני החבורה התמחו בנטיעות הסלק תוך כדי העבודה עצמה עד כי מנהלי העבודה הגויים החלו לראותם כפועלים רצויים. היה בזה משום הישג לאומי חשוב, מאחר שהעובד ההיודי נחשב בין האכרים שבסביבה כיסוד נפסד, שאין לו ולעבודה חקלאית ולא כלום.

שמה וטיב עבודתה של החבורה הלכו לפניה והגיעו עד לשלב בלתי צפוי מראש. בשנה השניה לקיומה של החבורה קבלה הנהלת בית החרושת את הצעתנו — באמצעות המוסד המרכזי של בתי החרושת לסוכר שבכל חבל קיוב „קיוב־סאכאר" — למסור לידינו שטח אדמה של 40 דיסיאטינות (למעלה מארבע מאות דונאם) מקרקעות בית החרושת, לשם עיבוד אינטנסיבי בעבודה עצמית. היתה לנו בזאת כוונה כמוסה להעלות את טיבה ולהרחיב את מסגרת ההכשרה של החברים, וכן להכניס חברים חדשים לעבודה חקלאית בעזרת אלה שכבר התמחו בה. החוזה בין „קיוב־סאכאר" ובין הנהלת החבורה נחתם ב־11.18.19.1. אותו יום היה יום גדול בחיי החבורה. לדאבוננו לא הוגשם המפעל בעטין של החתירות מצד אנשי ה„קומסומול" תחת עצם קיומה של החבורה.

*

בראש החבורה עמדה הנהלה בת שבעה חברים שנבחרו באספה כללית. חברי ההנהלה היו: אלכסנדר בארש, בנימין ווסט, חוה יודקיס, מרדכי שנקר, אברהם שפירא, (שהם כעת בארץ ישראל), שלמה חודורוב ואשר מוצניק.

כאמור, עבד הרוב הגדול של החברים בנטיעות הסלק ובגני הירקות של בתי החרושת לסוכר. אבל בזה לא אמרנו די. חלק מהחברים התמחה בנגרות בנגריה העצמית של החבורה, מפעל אשר העסיק והקנה את המקצוע לשנים־עשר חבר. השאר עבד בעבודות שחורות בבית החרושת הגדול לעורות באוקראינה מיסודו של העשיר הפולני שליינקר. גם כאן לא ביישו בני החבורה את עבודתם כפועלים יהודים.

בתוך העבודה היום־יומית התחשלו הנערים והנערות מבחינה גופנית עד כי לא נרתעו מפני כל עבודה קשה והפכו לפועלים ממש. על סבל ההסתגלות ויסורי הפרודוקטיביזציה, שעברו על הפועלים היהודים האלה בשעה שעבדו יחד עם פועלים־גויים, כסתה הנאמנות הרבה לרעיון הציוני והחלוצי.

העבודה התרבותית שהתנהלה כל הזמן בקרב בני החבורה, הוסיפה אף היא על ליכודה הרעיוני. מלבד לימוד השפה העברית התקיימו מפעם לפעם אספות הסברה בשאלות אקטואליות כלליות וגם בעניני החבורה — בקורת דרכי הפעולה של ההנהלה ושל החברים עצמם. התקיים גם קורס מיוחד ללימוד תורת הקואופרציה, תולדותיה ומצבה בעמים.

העבודה בשדה ובסדנה, ומאידך — הפעולה התרבותית־השיטתית, השפיעו רוב טובה על עיצוב דמותו הציונית של כל חבר וחבר ושל החבורה בכללה.

לחבורה יצאו מוניטין גם מחוץ לגבולות ברדיטשוב, שמעה הגיע עד לקיוב — לחברת „אורט", שתפקידה לסייע להתהליך הפרודוקטיביזציה של המוני הנוער וסתם יהודים. הכלכלן הידוע, יעקב לשצינסקי, גילה התענינות מיוחדת במבנה רב־הענפים של החבורה הברדיטשובית והוא ראה בה נסיון חשוב, בחינת דוגמא ומופת — בשדה הלבוריזציה היהודית.

החבורה הגיעה לשיא התפתחותה בשנה השניה לקיומה בסוף שנת 1921, ועוד היו צפונות בתוכה אפשרויות גדולות. מצב האוכלוסיה היהודית הלך ורע מבחינה כלכלית, ולפני הנוער היהודי לא היתה דרך אחרת אלא לעבור לעבודה וללמוד מלאכה, מקצוע פרודוקטיבי.

אולם תנועת הנוער הקומוניסטית בברדיטשוב („הקומסומול") לא רצתה להשלים עם עובדה זו. הקומסומול לא גם ולא ישן במאמציו למצוא פסול בחבורה ובהנהגתה ולא פסק מלהוקיעה לפני השלטונות כמוסד „קונטר־ריבולוציוני". שנתיים ימים לא הצליח הקומסומול בפעולת הסתה זו, והשלטונות הוסיפו להביט על החבורה כעל מוסד העוסק בעבודה פרודוקטיבית, ולא בטלוהו. עד שבשנה השלישית גברה יד המקטרגים — ובבוקר לא עבות אחד, באביב 1922, באה פקודה מאת השלטונות המרכזיים לחסל את החבורה ולפזר את חבריה.

אותה שנה החלו להתרחב הרדיפות על הציונים וגם בחלוצים פגעו. החבורה הקואופרטיבית העובדת הראשונה בברדיטשוב, ש„החלוץ" יצרה וטפחה שנתיים ימים, נפגעה גם היא מיד מרדפי הציונות.

במרוצת הזמן הצליח חלק מבני החבורה לעלות לארץ. רובם — במחנה העובדים והמגשימים.

בנימין ווסט

בעיר מולדתי

כמו מבעד ערפל אני רואה את עיר מולדתי, המאוכלסת כמעט רק יהודים, על חנויותיה ושוקיה, רחובותיה האריסטוקרטיים, בביכול, ומשכנות העוני.

לי זכורה העיר בתקופה מאוחרת, כאשר היתה בה גם תנועת פועלים מפותחת יהודית וכללית, שאת בסיסה הוו פועלי חרושת העור, הסוכר והמתכת וגם סטודנטים יהודים, שהביאו אתם רוח אחרת בבואם הביתה לחדשי הקיץ.

במלחמת העולם הראשונה זועזעו חיי היהודים. יהדות פולין וליטא טולטלה ע"י גירושים מאזורי הקרבות, כי הצאריזם פקפק בנאמנות היהודים למשטרו. הפליטים עברו בדרכם את עירנו ובחלקם גם השתקעו בה.

באותה תקופה קמה התעוררות בחוגי הנוער היהודי הלומד. בדרך כלל היה נוער זה רחוק מכל מחשבה יהודית או הרגשת יעוד לאומי. כל אחד חלם עם גמר בית הספר לנסוע לאחת מערי הבירה, ללמוד באוניבר־

קבוצת הנוער הציוני הלומד (השלישית) ב־1922

סיטה, למען הגיע לקריירה של מהנדס או רופא. אם מישהו חשב על השתתפות בחיים הפוליטיים, הרי הכוונה היתה לחיים הפוליטיים של העם הרוסי.

בשלהי שנת 1916 הופיע אצלי אחד מחברי לכתה וסיפר לי על קבוצת נוער יהודית העומדת להתארגן לשם לימוד היסטוריה עברית וקביעת דרכנו כאינטלי־גנציה יהודית. לפי דבריו חוג אחד של נוער יותר מבוגר קיים כבר 3—4 שנים, אך אין בדעתם להשאר "חידים, כי אין זה ענינם הם בלבד. כך קם החוג, שקראנו אותו בשם חוג „ב". חוגים דומים החלו צצים כפטריות. בראשית 1917 —ערב המהפכה — הגיע מספרם ל־10—11 והנוער המאורגן בהם עד ל־200.

ברוסיה הצארית היתה כידוע אסורה כל פעולה ציבורית, ותנועות השחרור — הן הסוציאליסטיות והן הלאומיות — פעלו במחתרת. גם הקבוצות שלנו פעלו בחשאי עסקנו בהפצת העתון הציוני „הזמבט" וכן באוסף כספים לעזרת הישוב הארץ ישראלי, שבתקופת המלחמה הוטל עליו מצור על ידי השלטון הטורקי. הכספים הללו היו מועברים לועד הציוני באודיסה בראשותו של אוסישקין.

נתקלנו במתנגדים, מבין נאמני ה„בונד". לי יצא להתקל בבונדיזם במשפחתי. בביתנו דיברו רוסית, אך הורי דאגו לחנוכי הלאומי. לפני בית הספר ביקרתי בחדר מתוקן שהתנהל ע"י הפדגוג העברי ברגמן, שהוציא גם ספרי לימוד עברים. עם כניסתי לבית הספר התיכוני קבלתי שעורי עברית מפי מורה שביקרני בבית. אבל במשפחתי לא היתה כל מסורת ציונית. אבי וגם דודי היו קשורים בשעתם (בשנת 7—1905) בתנועה „המהפכנית כלל רוסית" (אנשי „איסקרה"), והיתה גם דודה אחת — עסקנית פעילה של ה„בונד". לפלא הוא בעיני שאבי שקד בכל זאת להקנות לי את ידיעת השפה העברית. אבל שעורי השפה וביחוד ההיסטוריה העברית שמרו בי את הגחלת היהודית.

התעוררות היצר הלאומי הביאתני גם לקריאה בספרות האידית ואז באתי במגע עם וודחי אסתר — זו הבונדאית לשעבר, שסיפרה לי על הפעילות המהפכנית של פועלים יהודים בעירנו. אולם מה רבה היתה אכזבתה כשביום בהיר אחד נודע לה, כי אני משתייך לחוג נוער ציוני. מן הרגע הזה נפסק כל מגע בינינו. היא ויתרה עלי באמרה, כי ציונות זהו מין סם המשפיע על הנוער והתמימות האידיאליסטית שלו ומי שטועם ממנו — אבוד לנצח ללא כל תקוה.

★

בהסתדרות הציונית, שהתארגנה לאחר המהפכה, נפגשנו עם העסקנים מהדור הקודם, שפעילותם חלה עוד בתקופת הקונגרסים הציונים הראשונים ואשר התרחקו מהתנועה בתקופת אוגנדה ובשנות השפל הצבורי, בימי שלטונו של סטוליפין (12—1907).

בהפגנה רבת עם, לכבוד נצחון המהפכה, היתה התנועה הציונית מיוצגת יפה ורכזה סביבה המוני יהודים, אם כי הפועלים והאינטליגנציה המתבוללת מקומם היה תחת דגלי ה„בונד" ומפלגות הפועלים הכלל רוסיות.

עם חדשי המהפכה הראשונים קשורה בזכרוני הפעולה, שאנו, הנוער הציוני, העברנו בכתלי בית ספרנו. הואיל והיהודים הוו בין התלמידים את הרוב המכריע, החלטנו כי אין עלינו לשבות ביום ראשון אלא ביום שבת. המורים, שפרט לאחד היו רוסים, סרבו גם הם לוותר על יום מנוחתם המסורתי. ובכלל תביעה כזו בבית ספר רוסי היתה מוזרה בעיניהם. אולם לאחר שהכרזנו שביתה וחדלנו לבוא ביום שבת נגמר הענין בזה שלמדנו רק 5 ימים בשבוע.

היו אלה חדשי הדבש של המהפכה והתברכנו בביקורי מרצים מבין האישים המרכזיים של תנועות שונות (כגון ליבר (ס"ד), אבקסנטיב (ס"ר) חפץ — „בונד"). בין המרצים הללו היו גם ציונים (שכטמן, גרוסמן, זרובבל, פיסרבסקי, זליקין).

הכוס המרה של מלחמת האזרחים והטבח לא פסחה גם על עירנו. חילות פטלורה והכנופיות האוקראיניות כבר היתה להם מסורת לפתוח את מלחמת „שחרורם" בפרעות על יהודים. ברדיטשוב, שאוכלוסיתה הלא־יהודית היתה אפסית, סבלה בעיקר מפלישות של גדודי פטלורה.

קרבות עזים היו נטושים ליד עירנו בין הצבא האדום וחילות פטלורה. האחרונים נגפו לבסוף בפני הצבא האדום, אולם את זעמם על מפלותיהם היו מוציאים בהפגזות בלתי פוסקות של העיר, אשר אלצו אותנו לא פעם לרדת למרתפים. העיר נחרבה לא מעט. קרבנות אדם היו באופן יחסי מעטים ויהודי העיר זקפו את זה לזכותו של הרבי לוי יצחק מברדיטשוב, אשר לפי האגדה ברך את העיר לפני מותו.

משנגפו האוקראינים היתה לנו הרווחה, אולם לא לזמן ארוך. הגנרל הלבן דניקין פלש עם צבאותיו מדרום רוסיה לאוקראינה. לאחרון היה חשבון מיוחד עם עירנו. במלחמת העולם הראשונה שכנה אצלנו מפקדת החזית הדרום מערבית. עם פרוץ המהפכה נאסרו כאן הגנרלים, שנחשדו על אהדה לנסיון הנגד מהפכני של קורנילוב.

שלנו". היה זה נסיון להוכיח, כי לא העם הרוסי, אלא הזרים, שהם כביכול הקומוניסטים, הם שעסקו בכך.

ושוב עברו על העיר ימים ולילות של חרדה, אשר גברה עם השמועה על הפרעות שנפרעו ביהודים עם כניסת צבא דניקין לקיוב. אלפי בני נוער נהרגו בקומוניסטים. להצדקת מעשה הגבורה, נכתב ע"י הריאקציונר הידוע שולגין מאמר אנטישמי חריף, שהצדיק את זעם העם נגד הזרים הבלתי נאמנים למולדת. גם הפעם נשברה התקפת הלבנים על סף העיר ושוב נזקף הענין לזכותו של הרבי.

בתקופת המעבר בין שלטון לשלטון הגיחו אי משם כנופיות של שודדים, שהיו מתנפלים פה ושם על בית בודד, כשהם מזויינים ותובעים כסף ותכשיטים ושודדים מכל הבא ליד ואף הורגים במקרה של התנגדות. האוכלוסיה התארגנה באופן עצמאי להגנה אזורית, שהיתה מקיימת פטרולים ואף מחזיקה רזרבה שעליה היה לחוש לעזרה במקרה של התקפה. ביוטומיר הסמוכה, שבאמור היתה בה סכנה של פרעות, אורגנה ע"י חברינו הגנה יהודית שאספה כסף בין האוכלוסיה ואף רכשה נשק.

*

קבוצת נוער ציוני בברדיטשוב, 1921 (חברי י.וו.או.ס.מ.)

על האחרונים נמנה גם דניקין. בזמן שהובילום דרך רחובות העיר לתחנת הרכבת למען שלחם לעיר הבירה, לוו אותם ההיילים בקריאות בוז ומשגבר זעמם על הדיכוי והעלבונות שספגו תחת שלטון הצר — נזרקו בגנרלים האסורים אבנים ובוץ. בתחנת הרכבת היה אף נסיון של משפט לינץ, שנמנע ע"י קצין יהודי מבין הראשונים שזכו לתואר זה בזמן המהפכה. האחרון טען כי אין לעשות את המשפט בדרך זו וכי הגנרלים יבואו על ענשם. תוך כדי כך זזה הרכבת והצילה את הגנרלים ממות מידי ההמון הזועם.

„חסד" זה לא נזכר לעירנו, אולם על העוול סופר בחוברת מיוחדת שהופצה בצבא הלבן, אשר כותרתה היתה: „איך היהודים מברדיטשוב התעללו באטמן

עם גמר מלחמת האזרחים חידשנו את פעולתנו. בעצם המשכנו אותה, אם כי בצורה שונה, גם בתקופה הקשה. בכל הפוגה היינו מחדשים את הקשר עם הסניף הסמוך (ז'יטומיר) ע"י נסיעה בעגלות, שהיו אז אמצעי התחבורה העיקרי לאחר שהרכבת לא פעלה כמעט, וגם ע"י קשר רגלי. עם סיום מוחלט של מלחמת האזרחים קיימנו את ועידת תנועתנו בקיוב. הפעם כבר נסענו ברכבת, אך הנסיעה היתה מלאה עדיין הרפתקאות שונות שנבעו ממחסור בקטרים.

לאחר הועידה חזרנו למקומותינו וחידשנו את עבודתנו במשנה מרץ. אולם האיסור על פעולה ציונית שהוכרז עליו ע"י השלטונות הסובייטים הכריחנו שוב לרדת למחתרת. במו ידינו היינו נאלצים לצמצם את

הסתדרותנו מפחד של פרובוקציות. הוזהרנו על כך במיוחד מז׳יטומיר. חברינו שם שהיו פעילים בהגנה, נתבעו עם התבססות השלטון למסור את הנשק שהיה בידם. אולם הם סרבו בטענה, כי הנשק אשר נרכש בכספי יהודים הוא קנינה הלאומי של האוכלוסיה היהודית השמור לעת צרה. נימוק זה לא התקבל על הדעת ובעקבותיו באו רדיפות.

לא נשאר לנו אלא לארוז את חפצינו ולשים פעמינו לדרך. לא כולם השלימו עם הדרך החדשה. היו שטענו שאין עלינו לעזוב את המוני היהודים לנפשם. אחרים לא רצו לוותר על לימודים בבית ספר גבוה בטענם, כי אלה יהיו לנו לתועלת בחיינו העתידים במולדת החדשה.

אבדנו חברים, מהם גם כאלה שבתקופה קודמת היו בין הפעילים; ניתקנו קשרי ידידות עמוקים מתוך אכזריות של המצווים ללכת עד תום בהשלטת הקו ובקבלת הדין שגורל תנועתנו והצלחתה כפו עלינו.

יסדנו קופה לעזרה הדדית, התקשרנו עם יתר הסניפים, שלחנו חבר מעבר הגבול להכין לנו דרכיות פולניות, שלחנו מספר חברים לשבת בערי הגבול למען קבל את פני הבאים ולכוונם לאן שצריך.

הנסיעות התכופות מעיר לעיר לא נעלמו מעין הבולשת. האחרונה פרשה אותן לא נכון, בחשבה כי יש להן כוונה אנטי סובייטית. כך למשל יחסו לחברנו ל. מז׳יטומיר, כי נסיעתו אלינו קשורה בענין נשק ההגנה שלא נמסר בשעתו לשלטונות או שנמסר לא בשלמותו כפי שחשדו בצדק או לא בצדק.

בשנות 22—1921 עזבנו את אוקראינה. מאז לא ראיתי את עיר מולדתי. כעבור שנה שנתיים שגרנו שליח מיוחד לשרידי הסתדרותנו (שלא צרפנום למפרע אלינו מתוך גילם הצעיר וגם מנימוקי זהירות שהזכרנו). שמענו אז כי קבוצת חברים משרידי החוגים שלנו עוד המשיכה זמן־מה בפעולה.

אין אני יודע על עתידות עירנו בשנים הבאות. יודע אני כי רבים מתושבי העיר נדדו לערים אחרות. פקידות, קואופרציה וגם המסחר „החפשי" והמולאם — המשיכו להיות הפרנסות הרגילות של יהודים. פרנסות אלו אפשרו לחלק מהם לעלות בסולם עיסוקם לתפקידים מרכזיים, שהיו כרוכים בהעברה לערים הגדולות של הארץ.

יתכן כי שכבות יותר עממיות המתפרנסות מעבודה ומלאכה היו יותר מושרשות בעיר ונשארו. אולם גם חלק זה מהיהדות האוקראינית במידה שלא הגר מזרחה, נעקר בפלישה ההיטלריסטית באופן אכזרי.

אליעזר פולושקו

מעברה של העיר

ברדיטשוב — אלכסנדרובסק

לפי סיפורי זקנים יצא זעמו של הקיסר ניקולאי הראשון על העיר היהודית ברדיטשוב כשביקר בה. בעברו במרכבתו באחד מרחובותיה שקעה המרכבה בבוץ והוא נאלץ לרדת ממנה, ומתוך כעס הכריז, שאיש מהפמליא של בית המלכות לא יסור לעיר זו.

ואמנם, כשעמד הקיסר ניקולאי השני לבקר בשנת 1915 בברדיטשוב במפקדה הצבאית הראשית, שנמצאה בעיר זו בשנות המלחמה העולמית הראשונה, נזכרו שלא יתכן שהקיסר, מגזע בית רומנוב, יפר את דברי קודמיו ויסור לעיר המוחרמה, ומצאו לנכון לשנות את שם העיר למשך 3 ימים, ימי שהותו של הקיסר בעיר, ל„אלכסנדרובסק". וחוזר רשמי נשלח לכל הפלכים ולכל מקומות הדואר במדינה על שנוי־שם זמני זה. וחותמת הדואר שונתה לפי זה. אצל כותב הטורים האלה היתה שמורה מעטפה של הדואר בחותמת זו משך שנים.

כינוס בולשביסטי בברדיטשוב

המהפכה המדינית בשנת 1917 נתנה את אותותיה באופן בולט ומוחשי בברדיטשוב יותר מבערים אחרות של סביבתה. יתכן שגרם לכך דבר המצאה של המפקדה הצבאית הראשית בתקופת המלחמה בעיר, והיא שימשה מקום ריכוז צבא רב, אשר הצטרף מיד למהפכנים. בימי התעוררות הרוחות האלה נערך בברדיטשוב כינוס של צירי הפועלים והחיילים של החזית הדרומית־מערבית בתיאטרון שרנציס. הכינוס נמשך כעשרה ימים והוא הליהיב את ההמונים ויצר אוירה חדשה בעיר. בכינוס זה השתתפו רבים מגדולי המהפכנים הרוסים, ולדעת חוגים דיועים הונח בכינוס יסוד למהפכה הבולשביסטית.

יהודי מברדיטשוב — יד ימינו של דניקין

באוקטובר 1917 נעצר הגנרל דניקין, הצורר הידוע ע״י אנשי השמאל ברחוב בילופולסקה. חמומי מוח מיהרו להסיר ממנו את ציוניו, היו שירקו בפניו והובילוהו אל תחנת הרכבת. בינתים התאסף המון שליווהו ואיים לרצחו נפש.

בעצם המבוכה וקריאות הגנאי של ההמון הופיע קצין הצבא מיכאל ויינברג עם אקדח ביד, הצליח להוציא את דניקין מבין הקהל באמתלא שהוא יהרוג אותו, את הרשע השומר אימונים לשלטון שמוגר. הוא הכניסו בכוח לקטר רכבת שעמד לעזוב את התחנה ויחד אתו הגיע לקיוב. כפי שנמסר אחר־כך שימש ויינברג זה לדניקין והיה יד ימינו. ואילו דניקין שמר איבה ליהודי ברדיטשוב, בשבחו שיהודי הצילו מידי ההמון בעת סכנה, ובכל הזדמנות איים להתנקם ביהודי העיר (כזאת מסרו גם מז׳יטומיר הסמוכה). אך לא זכה לכך. אמנם אין למנות את רוב הפגיעות של חיילותיו ביהודים, ברם קצרה ידו לנגוע ביהודי ברדיטשוב. משך שבועות עמד ברכבת משוריינת עם חיילותיו בשערי העיר, בתחנת הרכבת הראשונה ממנה, ולא עלה בידו להכנס לתוכה, מאימת כוחות הבולשביקים שעמדו בעיר ומפחד צבאות הפולנים שעמדו במרחק מה ממנה.

מהנדס אברהם ברגר

ברדיטשוב בצל פרעות

הפוגרומים של שנות 1881 — 1883 בקיוב, יקטרינוסלב, יליסבטגרד, אודיסה, בלטה ועוד, הכניסו מבוכה בחיי היהודים וחוסר בטחון ביום המחר.

נוכח מצב זה התעוררו יהודי ברדיטשוב, שפחדו אף הם לשלומם, וארגנו הגנה עצמית סודית, למקרה שיופיעו „קצפים״־פורעים, לעמוד על נפשם ורכושם, מאחר שלא היתה אמונה בהגנת המשטרה, כפי שהוכיחה בבלטה ובערים אחרות. וטבעי היה הדבר בעיר יהודית ב־80%—90%, וכך הוקמה ההגנה וכל הגברים נקראו לקחת חלק בה. הנשק העיקרי של ההגנה היו מקלות עץ מותאמים עם גולות בסופם, שבתוכן מותקנים מסמרים וביניהם עופרת יצוקה. יוצר המקלות היה הנגר אשר, ואשתו דבוסה היתה מוכרת את המקלות בשוק לכל דורש.

סגן קצין המשטרה של האיזור העירוני השני, דולינסקי, אמר בפומבי, למחרת ההתנקשות בקיסר אלכסנדר השני: זהו מעשה יהודים. לעומת זאת מצאו היהודים בראש המשטרה ורז׳ביצקי, שהיה מקורב אליהם, אדם דורש טובתם. הוא תמך בהקמת הכוח העצמי להגנה מפורעים, וכשהגיעה שמועה על „קצפים״, פורעי פרעות, העומדים לבוא לברדיטשוב, יעץ ליהודים לבחור קבוצה חזקה ולסדרה בחורשה שבקרבת תחנת הרכבת לעמוד על המשמר, והוא בעצמו יצא לפגוש את הרכבת שהובילה את הפורעים ופנה אליהם בהודעה, שיהודי העיר חזקים ומאורגנים וידעו לצאת נגד פוגעים בהם ולהשיב מלחמה שערה. גם הוסיף, שלא יהיה בכוחה של המשטרה המקומית לצאת נגד היהודים החזקים האלה. משום־כך יעץ להם לא לסור כלל לעיר יהודית זו, והם קיבלו את הצעתו. אחרי זה ביקש משלטון הפלך שישלחו גדוד חיילים לשם שמירה על הסדר בעיר, ואמנם נשלח הגדוד הרילסקי 126 מזוויהיל (נובוגראד־וולינסק).

בשנת 1905, כשעבר גל הפרעות ביהודים ברוסיה (קישיניוב, הומל, ז׳יטומיר ועוד) התכוננה ברדיטשוב היהודית שוב לפוגרום. הורגשה מתיחות רבה בקרב האוכלוסיה היהודית בכל מקום, ודבר הקמת הגנה עצמית נעשה לדבר מובן מאליו בהרבה מקומות. מקיוב הגיע סטודנט יהודי שארגן את ההגנה בעיר, בה לקחו חלק הציונים ופועלי־ציון יחד עם הבונד וסתם יהודים מבין הקצבים, הסבלים ואחרים. הפעם היה ברשות ההגנה נשק חם ועובדה תכנית לפעולות, במקרה של צורך. המגינים חולקו לפי אזורים וסודרו בבתים פרטיים ועמדו הכן. (כותב הטורים האלה היה יחד עם פלוגה ציונית בביתו של הסופר משה קליינמן, מקום שנקבע כנקודה אסטרטגית).

גם בתקופה זו לא נפגעה ברדיטשוב מפורעים, ונמצאו שאמרו: זכותו של רבי לוי יצחק מגינה על עירו.

אחרי המהפכה הרוסית הגדולה וחילופי השלטונות (רוסים, אוקראינים ועוד) הגיעה שעתה של ברדיטשוב לשתות מכוס התרעלה והיא טעמה טעם של פוגרום. ביום 5 בינואר 1919 עבר מחנה צבאי פטלורי דרך ברדיטשוב לז׳יטומיר. צבא זה נהג לשלוח יד ביהודים בכל מקום עברו, כמעט, והראה את נחת זרועו גם בברדיטשוב. בשעה 10 בבוקר של אותו יום נשמעו בכמה רחובות של העיר קולות וצעקות לעזרה תוך יריות וניפוץ שמשות. החיילים השתוללו, עברו מבית לבית, שדדו והכו ורצחו נפש. במקומות שהעיזו לצאת נגדם לא התעכבו ועברו לרחוב אחר. גם בתחנת הרכבת פגעו ביהודים ורצחו אחדים. הדבר נמשך עד הערב וקציר היום היה כמה עשרות פצועים ו־23 הרוגים, ביניהם העורך דין בורשטין מרובנה (נהרג במלון־יודייסקי פראולוק). ההתמרמרות בעיר היתה גדולה, כל החוגים התעוררו לארגון מחדש של הגנה עצמית, והחיילים היהודים המשוחררים התיצבו בשורותיה. המטה הראשי של חילות פטלורה שלח סכום כסף (100.000 קרבובנצים) לשם חלוקת עזרה ופיצויים לנפגעים מהפוגרום שערך הצבא. חבר הקהילה הדימוקרטית ושלטון העיר מר לדר נשלח להעריך את מידת הצורך בעזרה אצל הנפגעים

לא עברו ימים רבים והשלטון בעיר היה נתון בידי האוקראינים הגליציאים. ימים קשים באו אתם לברדיטשוב. הצבא היה פוגע ביהודים יום יום, אוסר, מכה וכיו״ב. הפחד היה חזק, לא העיזו להופיע בנשק נגד השלטון, והידיעות של העבר הקרוב על השחיטות ביהודי אוקראינה שיתקו את אומץ רוחם אפילו של גיבורים. באין ברירה נשאו יהודי העיר בסבל, אחוזי מרירות וצער. והנה עלה בודיוני עם צבאו על העיר ובעברו דרכה שדד והכה ואף הרג ביהודים. מבין עשרות הנפגעים מתו אחדים אחר כך.

לסוף טעמו יהודי ברדיטשוב פוגרום פולני. היה זה בשנת 1920. חיל צבא פולני עמד בעיר ובתקופת כיבושו שלחו חיילים פולנים את ידם ביהודים. ניסו האחרונים לעמוד על נפשם (הקפיטן היהודי טלר מסר אח״כ, שהפולנים טעמו מידי היהודים טעם מכות בליסה־גורה ולמדו לקח יפה), אך הפולנים הכריזו על עוצר לשם תיפושים ומנעו הופעת אנשים ברחובות, ובזה שיתקו את כוחות ההגנה. גם בפוגרום זה היו מוכים רבים מבין היהודים וכמה נהרגו.

כך טעמה ברדיטשוב פוגרומים וכך הגנה על עצמה, עד שהגיעו קלגסי היטלר, שכנגדם לא הועילה שום הגנה.

משולם דודזון

פלוגת הגנה

עלילת־הדם בקיוב והמשפט נגד מנדל ביילים בשנות 1910—1912, שעוררו דאגה רבה בקרב יהודי רוסיה, ובעיקר בתחום המושב, החשש פרעות מצד „המאה השחורה", שנעזרה ע"י אנשי השלטון הריאקציונים והסיתה המונים ביהודים, יצרו אוירה מורעלה ברוב מקומות ישוב יהודים ברוסיה, ואף בברדיטשוב חששו למאורעות דמים, העלולים לפרוץ בעת המשכת המשפט. נוכח מצב הדברים והשמועות השונות שפשטו בין היהודים, ראו כמה מעסקני ברדיטשוב מבין הציונים צורך להתכונן לקראת כל מקרה והם נגשו לארגן את הנוער הציוני של העיר לגוף מגן לשם התגוננות אקטיבית.

ונמצאו כמה עשרות צעירים אמיצים, שנכנסו לעול מצוות השעה והתלכדו לפלוגת הגנה (כארבעים איש, בערך) ומתוך הכרה התמסרו להכשרה ולאימונים והקדישו לענין זמן ומרץ רב, תוך סכנה לעצמם, בתנאי הימים ההם. והופיעו תומכים בפלוגה ואף מארגן פעיל, בעל בית־החרושת לסוכריות בוסין. הפעולה התנהלה בסודיות ובזהירות יתרה, לא רק בפני אנשי המשטרה, אלא גם בפני יהודים, כי לא ידעו במי לתת אימון. אגב, הקצבים והסבלים המקומיים היו מדברים גם אז בלעג על מי שיעיז לפגוע ביהודי ברדיטשוב, בהאמינם בכוחות עצמם, כי ידעו להשיב מלחמה שערה. הפלוגה השיגה מספר אקדוחים בלגיים (בעזרת אביו של רושם הדברים האלה), הכינה כלי־נשק ביתיים ועמדה על המשמר, אך לשמחת יהודי העיר לא הוזקקו לעזרתה.

בינתיים נגמר המשפט והרוחות שקטו. מאז הוסיפה להתקיים פלוגה זו בעיר, ואחרי מלחמת העולם הראשונה אף גדלה, מחמת המאורעות שלאחר המהפכה הגדולה ברוסיה, שחייבו קיום כוח מזויין פנימי אצל היהודים כדי להדוף כל פגיעה בהם.

בימי הילופי השלטונות והכיבושים חדשים לבקרים ארגנה הפלוגה בעזרת אנשי העיר שמירת חובה בפיקוחה שקראו לה „שמירה ביתית". מכל בית ומשפחה חייבים היו לתת איש שומר־לילה אחת לשבועיים, ברם המצב חייב ערנות רבה, וכאן הופיעו גורמים נוספים, מהפכניים, ונוסדה חבורה חזקה, שבראשה עמדו מספר סטודנטים וקראו לה („דרוז'ינה" (חבורה). במרוצת הימים התקשרו הפלוגה והחבורה לפעולת בטחון והגנה והיו לכוח חזק ובעל השפעה.

הגרמנים שתקעו יתד בעיר בימי ההטמן סקורופדסקי, העריכו את ההגנה היהודית ביותר ותמכו בה, ובצאתם מהעיר קראו לראשיה ומסרו להם את השלטון הפנימי. במידה רבה יש לזקוף לזכות ההגנה הזאת את הדיפת חילות וורנגל מהעיר, שעה שסכנתם ריחפה עליה, וכן תקיפותה בכמה מקרים בימי שלטון פטלורה.

אברהם הררי

ברדיטשוב באספקלריה של שלום־עליכם

לא איש ברדיטשוב אנכי, אולם יש לי ההרגשה של בן־עיר ממש, מאלה שהורתם ולידתם בה. מקורה של הרגשה זאת נעוץ קודם כל ביסוד הגיאוגרפי, כאיש וואלין מובהק, שהשבילים של רוב ערי וואלין נהירים לי כשבילי עיר מולדתי; פשוט לא יתכן שלא אכיר גם את ברדיטשוב הנודעת ברחבי העולם היהודי כ„ירושלים דוואלין". אך בעיקר רכשתי לי ידיעות על עיר זאת מתוך שמיעה וקריאה.

שמיעה וקריאה — סרסהו ודרשהו, כי על כן הקדמתי קריאה לשמיעה. וקריאה זו לא קריאה בעתונים במשמע, שהרי עתון ברדיטשובאי טרם יהיה בארץ בימים ההם, כדרך העתונים המקומיים שהופיעו בערי וואלין הגדולות, בתקופה מאוחרת יותר. ואילו דברי הכרוניקה על ענינים של מה־בכך, שנתפרסמו לפרקים על דפי העתונים הכלליים של רוסיה, לא היה בהם כדי ללמוד על ההווי של עיר יהודית גדולה זאת.

עיקר לימודי על עיר ואם בישראל זאת בא לי עם קריאה בכתבי הסופר היהודי הגאוני, שלום־עליכם, — שבילה תקופה מסוימת בעיר זאת, וכתוצאה מהסתכלותו בחיים היהודיים השופעים בה, הקדיש לה סדרה שלמה של מאמרים בשם הכללי „גאנץ בערדיטשעוו" (כל ברדיטשוב) וביניהם הפרקים: בתי המלון של ברדיטשוב, השריפות בברדיטשוב, גנבי ברדיטשוב, הטרמוואים (חשמליות) של ברדיטשוב, התיאטרון של ברדיטשוב וכו'. לאחר זמן נקבצו ספורים אלה בכתביו בשם „כתריאלבקה החדשה", וגם עובדו להצגה ב„הבימה" בשם „כתריאלים", ברור שהמחבר לא נתכוון בפרקים אלה לשלוח את חצי בקרתו השנונים באישי העיר ומוסדותיה מבחינה מקומית בלבד, מאחר שנזדמן לשם באקראי; אלא ראה בה, בעיר זאת שכולה יהודית, דפוס מושלם לאזור וואלין כולו, אם לא למעלה מזה. כל מה שמצא בעיר שימש אב־טיפוס לעשרות ערים ועיירות אחרות. כן עשה גם מנדלי בשעתו. ברדיטשוב נטלה שכר כולן.

בעקבות שני הנוסעים הגדולים האלה אצא גם אני לאותן האכסניות הישנות, בהן בקרו ופעלו קודמי, במטרה לדלות משם ולהחיות את העובדות הישנות הללו, המוכרות לנו מבית־אבא ושהן חלק בלתי נפרד מההווי היהודי הגדול והתוסס, שהיה — ואיננו עוד, ולהחזירן לקורא באספקלריתם של הראשונים, מעין מסעות בנימין השלישי.

בימים ההם וברדיטשוב שרויה על סף שתי תקופות המשמשות בערבוביה ושתיהן צלתן מרובה מחמתן. מצד אחד צילם של ה„בעל־טקסה", זה אויבו המושבע של מנדלי, ובני לויתו הבלתי נפרדים — הגבאים, העסקנים, המלווים בריבית וה„בעלי טובות" למיניהם — עודנו מרחף על פני רחובות העיר ורשתם פרושה ב„קהל־

שטיבל", בבית המדרש ולהבדיל, במרחץ, ב"הקדש", בתלמוד־תורה ובית־העלמין.

ומצד שני, עוד לפני ששקעה שמשה של תקופה ישנה בת מאות בשנים, כבר החלו להבקע מתוך אפילת הדורות האותות הראשונים המבשרים תקופה חדשה. אמנם ראשיתה מצער מאד ובני הדור ההוא לא רק שלא הרגישו בשינוי הערכין ההולך ומתחולל לעיניהם, אלא שאף לא הרגישו צורך בו והתיחסו לכל חידוש בבקורת חמורה, בחשד ובלעג גלוי, — ומכאן התוצאות למריבות חדשות במהדורה חדשה.

באופן כזה התקיימו בהקבלה, זה בצדו של זה: תל־מוד־תורה המסורתי ו"חדר מתוקן" מתקדם; "לינת הצדק" הישנה ולצדה "ביקור חולים", מעין אתחלתא של בית־חולים; על יד ה"פורים שפיל" בא התיאטרון; הפונ־דק והמלון, העגלון והטראמוואי וכו' וכו'. כמובן, כל אלה היו בבחינת אתחלתות פרימיטיביות בלי נסיון ובלי מסורת, ששיוו לעיר היהודית הגדולה צביון של פרובינ־ציה מובהקת ושמשו מקור לא אכזב לבקרתו החריפה וללעגו השנון של שלום־עליכם, בן הכרך הגדול, האמון על תרבות וקידמה.

ובכן, אלה תולדות ביקורי הדמיוני בברדיטשוב.

משבאתי לעיבורה של עיר עייף ורצוץ מטלטולי הדרך ומנדודי השינה שלפני הנסיעה ובשעת הנסיעה, אדיר היה חפצי להגיע לבית מלון, להניח את ראשי על כר רך ולהחליף כח לפני שנפניתי לעסקי. וכשרק דרכה כף רגלי על אדמת העיר ירד עלי העיט בצורת עגלונים מגושמים, המוכנים ומוזמנים להסיעני במרכבת ה"פאיטאן" למחוז חפצי בעיר. והרי זהו מה שיתאו לבי, אך דא עקא שהעגלונים נהגו בי מנהג צדיק גמור והתחילו לריב ביניהם, זה אומר: עלי יניח צדיק את ראשו, וזה אומר: עלי יניח צדיק את ראשו. ותוך כדי ויכוח עברו למלאכת יד וכל אחד רצה לקנות אותי במשיכה.

אדהכי והכי נח מבטי על מין כלי רכב העומד במר־חק מה במסלול מיוחד. מצד אחד רתומים שני סוסים כמו בכל המרכבות ועגלון חבוש כובע מיוחד יושב לו על הדוכן מוכן לנסוע, ומצד שני — במקום מרכבה, מין קרון רחב מידות. כאן נתחלפו היוצרות: במקום שהעגלונים מתקוטטים ורבים ביניהם כדי לזכות בנוסע, הרי שם נאבקים ונלחמים הנוסעים בעגלון על זכות הכניסה לתוך הקרון, והעגלון מונע מהם בכל כוחו מלעשות זאת, כי על כן מין טראמוויי הוא זה ודינו לקבל שכר נסיעה מראש.

קצת מתוך סקרנות וקצת מתוך תקוה להפטר מהעג־לונים, שריבם נכנס בינתיים לשלב גבוה מאד, מעין מחלוקת לשם שמים, עד שהסיחו את דעתם ממני, נמלט־תי מהם על נפשי בלי שירגישו בי ועברתי אל הטראמ־וויי, אולי ירחמו, ואגיע סוף סוף אל המנוחה ואל המלון. לאחר ששילמתי את המטבע הקצוב נכנסתי לקרון הגדול ומצאתי שם כחצי תריסר אנשים ונשים, שהכרת פניהם המשולהבים והמיוזעים ענתה בהם ששעה ארוכה שרו עם העגלון הראשי ועוזרו הקונדוקטור ויכלו להם. ומעתה היה עלי להיות עד ראיה לקרב הנטוש ליד פתח הקרון על הזכות לנסוע ללא תשלום, וכל אחד טעמו וניסוקו עמו: האחד טוען, "כלי קודש" אני; השני הוא מצד קרובת אמו מצאצאיו של ר' לוי יצחק בעצמו; והשלישי, טענה הגיונית בפיו: הטראמוויי ממילא נוסע העירה, ומה הפסד יש בדבר אם גם הוא יסע, את הירושה מבת אבא יפסיד? !...

סוף־סוף אחרי התערבות של ר' אליעזר ה"גורדובוי", הוא נוטר העיר, שאחינו בני ישראל שומעים לו כמו לשלג דאשתקד, ואחר שידול הסוסים שיאותו למשוך בעול, עקר הקרון ממקומו והתחיל זוחל בצעדי צב תוך כדי שהיה חונה לצורך ושלא לצורך, אל טבורה של עיר; ועתה נפטרתי מצרה זו ששמה טראמוויי והת־חלתי משרך את דרכי עייף ורצוץ ומרוט עצבים לבית מלון בשעת בין השמשות.

בבית המלון זיכוני בקבלת פנים זועמות ביותר, מאחר שהפרעתי את העובדים מתרדמתם השלוה, ובהב־עת איבה גלויה הובילני אחד מהם דרך פרוזדורים וחד־רים תפוסים, שדיירים הופתעו אותה שעה במצבים שונים ביותר. לבסוף פתח בן־לויתי הרוגז והרוטן דלת אחת בחדר לפנים מחדר, דחף אותי פנימה והכריז בקול מצווה: "פה!", כאילו התכוון לאמר: פה תהא קבורתך!

בעוד קולו של משרת המלון מהדהד באזני, התבו־ננתי כה וכה בחדר שהיה שרוי באפלת הערב והתקרבתי עד למטה שעמדה באחת הפינות והתנפלתי עליה בתאוה עצומה לתת מנוחה לראשי העייף ו...הועפתי אל־על ע"י חבטות בבטני, בפני ובכל מקום אחר בגופי, חבטות מלוות צעקות פחד משונות. אחזו אימת מוות נפלטו גם מגרוני קולות משונים כקולו של שור־פר שלא נשחטו כל סימניו. לקול צעקותינו התפרץ בבהלה שומר המלון, העלה נר וכשראה את הנעשה הוסיף גם את קולו למק־הלת הצועקים, וביחוד פנה אלי בהטפת מוסר וגימוס שאין לשכב על מטה עד שבודקין אותה תחילה אם אין שם אורח אחר...

לאחר שנרגעו הרוחות פניתי למטה אחרת שעמדה בקרן זוית שניה ולאור הנר מששתי את כלי המטה, מחריש לדעת אם לא יקפוץ משם איזה שד משחת בצורת אורח. השתרעתי על המטה בבגדי ובנעלי, הלום זוועה ופחד אחר כל מה שקרני במשך היום, ומלא חרדה נסתרת למה שעוד עלול להתרחש...

מגודל הזעזוע שכבתי על מטתי שעה ארוכה גלוי־עינים ולאט־לאט שקטה רוחי, ועפעפי העייפים החלו להצמד. והנה הגיע אלי מאחורי הקיר איזה רחש־לחש שתחילה השתלב בתשזורת החלומות שמלאו את מוחי העייף והמשכתי לשכב במצב של נים־ולא־נים. אולם בהדרגה גבר הלחש שהפסיק את פקעת חלומותי ולאזני הגיע קול דברים. מיד צץ במוחי הרעיון: "גנבים!"...

אחד הסימנים של העיר הגדולה הוא, כידוע, הגנבים. עוד לפני היבנות בתי החולים, בתי הספר, או מוסדות תרבות וצדקה, — באים הגנבים, מעין חלוץ העובר

לפני המחנה של נושאי תרבות וקידמה בעיר... — עשיתי את אזני כאפרכסת ולא מעט נפחד שמעתי בפעם הראשונה בחיי, שיחת גנבים מלווה שאון של בריחה ורדיפה, התנפלות והתגוננות, מהלומות וכיוצא בזה:

— תפוס, החזק, הנה הוא, והנה השני !...

— הוא עלה על הגג, תפח רוחך אתו יחד !...

— אם תתן לו לברוח, חייך אינם חיים...

— תפשת אותו ? הנה החבל, קשור את רגליו, אבל בחזקה...

— מה אתה צורח כשור־פר, השכנים יזעיקו עלינו את המשטרה...

— שניהם קשורים, קחו אותם בזהירות... והסתלקו...

— אל תשכחו לבדוק בחדרים אם האורחים ישנים.

יותר לא יכולתי לשלוט ברוחי, קפצתי מהמטה, פרצתי דלתות ברעש ורצתי כמי שנטרפה דעתו עליו עד שהגעתי כל עוד הנשמה בקרבי לפתח היציאה ונתקלתי... בבעל המלון ואשתו ובנו הנושאים ברגש של נצחון שני תרנגולים קשורים ברגליהם מוכנים לשחיטה לכבוד השבת...

בום !... בום !... בום !... קול מטיל אימה ופחד של פעמון הכנסיה המבשר מת, שריפה או סתם פורענות. עיני נפקחו לרגע וננעצו בשמים הבוערים באודם שלהבת. והנה התחיל להגיע מהחוץ בליל קולות, הנישאים בחללו השקט של הלילה ברעש גדול. תריסים וחלונות נפתחים בחריקה וקולות מבוהלים צועקים לתוך הרחוב :

— „גוואלד, יהודים, דולק ! הצילו !...

וקולות אחרים עונים לעומתם מחלונות שבעברו השני של הרחוב :

— „מה קרה, איפה דולק ? !...“

מהרתי להתלבש ויצאתי לרחובה של עיר. קבוצות קבוצות עמדו אנשים בבגדי לילה. התוכחו והורו באצבע על מקומה המשוער של השרפה. ובעוד שכאן נטוש הויכוח, גוברת אי־שם בעיר האש, ופעמון הכנסיה מחיש את קצב נקישותיו לאות כי הסכנה קרובה. עזבתי את המתווכחים לנפשם ובעצמי פניתי לפי הרגשתי עד שהגעתי לתחום השרפה.

שם נתגלתה לעיני תמונה מרעידה לב ונפש. בתי העץ, העומדים בשני צדי רחוב קטן, כולם אחוזי להבות. וברחוב התאספו אנשים, נשים וטף, המתעתדים להיות „נשרפים“ בישראל, וסוקרים ביאוש מר איך כל עמלם עולה באש ואין מושיע. האומללים מחזיקים בידיהם, מי קדרת חרס וכף־עץ בתוכה, מי מערוך ומטאטא של זרדים וכיוצא בזו שארית פליטה, שבבהלת־טירוף הצילו דוקא אותם ממאכולת האש. נשים זקנות סופקות כפים ומיללות בקול של תשעה באב:

— „רבונו של עולם, למה תחשה ? !...

— „הוי, אלי בשמים, חוסה עלינו ועל טפנו !...

ואנשי הרחובות הסמוכים שבאו לעזרה נחלקו לשני מחנות. אחדים התנדבו ללכת להעיר את מכבי האש, שמשום מה דוקא הם ישנו שנת ישרים ולא שמעו כלל את כל הרעש הזה, ויתרם נגשו למלאכת ההצלה והכיבוי. סוחבים מים בכלי־בית שונים ומריקים אותם לתוך ים האש המלבה ועולה אחר זה עוד ביתר „ירגזון“. והאש מתפשטת והולכת מרחוב לרחוב.

סוף־סוף הגיעה לקול חצוצרות ופעמונים החבית הגדולה הרתומה לשני סוסים שאולים — שבקושי השיגו אותם — ונעצרה על־יד הבית הבוער הראשון. חיש מהר, תוך תרועות זרוז, הכניסו את הקצה האחד של צינור ארוך לתוך החבית ואת הקצה השני כיוונו בתנועה רבת משמעות אל האש. אך משום מה המים אינם יוצאים. תוך קללות ונזיפות בודקים את הצנור לכל ארכו אם לא נסדק חלילה. פי הצנור עובר מידי מומחה אחד למשנהו, והמים בשלהם — אינם נוזלים... שעה ארוכה עמלו המסכנים עד שנתגלה מקום התורפה: מרוב חפזון לא סתמו את פי החבית בנהר, ולא נשארה בה אפילו טפת מים אחת...

• • •

אחר לילה נדוד־שינה, שבע־הרפתקאות, רוגז ותלאות זומן לי מליל המחרת מאורע משעשע ומבדח, פיצוי מה לסבלותי. —

מודעות־יד עטורות עיטורים וצעצועים הכריזו על המחזה „הוצמאך“ שיוצג ע״י להקת החובבים המקומיים. בחוסר סבלנות צפיתי לשעת הערב ויצאתי לחפש את אולם ההצגה. שוטטתי ברחובות, שאלתי עוברים ושבים, אך הללו משכו בכתפיהם ושאלו:

— „מה? תיאטרון? איזה תיאטרון־שמאטרון? הרי לפניך משוגע חדש, טפפו !...

וברגע שכבר התיאשתי מכל וכל וחשבתי לחזור על עקבי עברו על פני שתי נשים שלפי לבושן ושיחתן קבעתי משום מה בלבי שפניהן מועדות להצגה. תחילה הלכתי בעקבותיהן, אך משהרגישו בי הרהבתי בנפשי עוז ושאלתין בזהירות.

— הה — ענו שתיהן ביחד — החי אתה חואה שאנחנו ממההות אל התיאטרון. אם אתה חוצה אתה יכול ללכת אחחינו, אבל אל תתקחב יותח מדי, ח — ח — ח !...

גמרו והלכו, כמעט ברחו ואני אחריהן במרחק מה. עברנו רחובות וסמטאות עד שהגענו אל אורוה גדולה שעמדה בקצה העיר על שפת הנהר. קהל רב צבא על שער האורוה ולחם בקולי קולות ובכח הזרוע על הזכות להכנס פנימה, אך שומרי הסף, ובניהם פנים מוכרות, כגון: הקונדוקטורים של הטראמוואי, ה„גורודובוי“, מכבי האש, גבורי השרפה של אמש ואחרים, התנגדו בחירוף נפש ללחץ ההמונים שנדרשו לקנות כרטיסי כניסה על יד השלחן שהגישה אליו היתה כרוכה בסכנת נפשות.

— הצנור ! מים ! — נשמעו קולות יאוש מבפנים... בהתקפת מצח וכמו בשחיה עשו להם מכבי האש מעבר דרך חומת האדם שהצטופו בצנפה אחת גדולה אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל... וראה זה פלא ! — הפעם הזאת עשה הצנור את פעולתו באמונה, וסילון

מים קרים ניתך על פני הקהל המחוממים ובגדי השבת שלהם המעוכים...

כל אפשרות נסיגה מזירת הקרב לא באה בחשבון וכן נדחפתי בריסוק אברים לפני ולפנים של „האולם". אחר כיבוש המקומות על גבי ספסלי הקרשים שבוצע אף הוא בתנופה רבתי, התחיל מעשה החלפת המקומות והשקטת הרוחות הסוערות. מדי פעם בפעם הופיע מחוץ לשמיכה השחורה ששמשה מסך איש האמנות וזרק אולטימטום מלא יאוש לתוך הקהל, שאם לא ישתרר שקט לא יתחילו בהצגה. לקול קריאתו נתמלא האולם צעקות „שקט" !... „הס" !... „ששאא„ !... וק־בוצת „שקצים" מהחברה הלבנה שהתבצרה על קורת גג במרומי האורוה החליטו לתרום אף הם את תרומתם למבצע השקט, וכדי לתת תוקף יתר לדבריהם פזרו על הקהל מנה הגונה של קליפות בטנים וגרעינים שגמרו לפצח, והתגובה לא אחרה לבוא: גל של צעקות היסטריות מפי נשים הרעיש את האולם... והעופות שישבו עד כה על קורה סמוכה לגג מבוהלים ותמהים עד מתי יפריעו להם את מנוחת הלילה, הצטרפו פתאום למקהלה בקרקור ובקשקוש קולני למרבה המבוכה והרעש...

ולאחר ש„המסך" ירד ועל קרשי הבמה התחילו לעלות השחקנים המחופשים והמפויחים לקול תרועות צחוק אדיר שקם בקהל לכבודם, עוד לא שקטו הרוחות בין העופות שעסקו אותה שעה בהחלפת מקומות ובטרם יספיק הוצמאך לפתוח את פיו ולהוציא מלה ראשונה, והנה... בהלה ומבוכה, התעלפויות... צעקות איומות... כאילו כל שדי השחת שוד־רו מהשאול ובאו לראות במחזה... מישהו הפליט : שרפה !... והקהל התחיל נוהר אל השער הסגור...

היו אלה שנים־שלשה עופות, שתוך כדי מלחמה נפלו מהמוט אל תוך הקהל...

איני יודע עד היום אם ההצגה התקיימה אותו ערב. קרה לי נס ונדחפתי בלחץ הכללי החוצה ונמלטתי כל עוד נשמתי בי אל מלוני ואל מטתי...

ח. ב. אילון

מגפת החולירע

(על פי ספר על ברדיטשוב העומד להופיע באמריקה)

מחלות ומגפות היו שכיחות בברדיטשוב, וכמעט היו תופעה רגילה ברוב הזמנים, כל תקופה ומחלתה. המח־לות דבקו בעיקר בשכבות הקבצנים, שגרו בצפיפות ובתנאים בלתי סניטריים ביותר.

אותה שנה עמד חורף קשה ואחריו בא אביב במוקדם. השלגים נמסו והקרח נישא בזרם הנהר גנילופיאט. בבת אחת גאו מימי הנהר שעבר על גדותיו, התפשטו בחלק התחתון של העיר וחדרו למשכנות העוני. „דרי מטה" טעמו לא אחת משטפונות הגנילופיאט, אך הפעם היה סבלם רב ביותר. לאחר מכן הלכו המים ופחתו עד שהתיבשו, אבל השאירו ירושה מרה — חידקים מסו־כנים, ומהם החלה להתפשט מחלה בעיר. בראשונה קרו מקרים בודדים בבתים שבסביבת הנהר, אולם עד מהרה רבו מקרי המחלה והתפשטו כמעט בכל חלקי העיר. הרופאים והחובשים היו אובדי עצות, התהלכו והתרוצצו מחולה לחולה, שמספרם גדל והלך, „ביקור החולים" התמלא, ולא נשאר ספק, שהמחלה הפכה למגפה ונקבע כי היא „חולירע".

השם „חולירע" בפני עצמו הפיל פחד על היהודים, ואכן הסכנה היתה גדולה. מספר החללים שהפילה המגפה והמוטלים במטות זעזע את כל בני העיר. אף התקיפים, המשכילים והאינטליגנטים לסוגיהם התעוררו ורגשי, החלו דיונים וויכוחים עד כדי מחלוקת: על עזרה לחולים, על אספקת מים מבארות לבתים, תחת השימוש במי הגנילופיאט, ובכלל על מלחמה במגפה. החרדים אחזו באמצעים המקובלים והמשכילים לעגו לפנטיזם שלהם. הראשונים ראו בדבר עונש מן השמים והרבו באמירת תהילים, בצום וכו', והאחרונים תבעו להזהר מהתפשטות המגפה בדרכי המדיצינה.

והנה הופיעו מודעות וכרוזים בעיר מטעם השלטונות על חובת נקיון, חיטוי, זהירות וסדרים ונוהג כאמצעי מלחמה במגפה, ואף הוכרז על עונשין למסרבים, כנהוג. יהודי ברדיטשוב קראו את הכרוזים, נאנחו וראו בהם גזרת מלכות: כיצד יוכלו לקיים כל זאת ? הן סמים וטיפות משיגים רק בבית־המרקחת, בו אין עומדים על המקח, שם מפשיטים את העור, והפרוטה לרבים חסרה, וחיבלו התבוללות לצאת ידי חובה לגבי הפקודות מגבוה...

ובעיר בהלה, נמצאו אנשים שמיהרו לצאת מן העיר, אנשי חוץ פחדו לבוא העירה, החיים יצאו ממסלולם. הוויכוחים לא נפסקו, אך נמצאו מספר אברכים אידיא־ליסטים, שיצאו להושיט עזרה לנפגעים ועוררו את השלטונות של הפלך למצב, בדרשם צעדים ממשיים למלחמה במגפה, ובראש וראשונה אספקת מים לבתים, שמכאן שורש המחלה. ואכן מצאה התביעה הפעם אוזן קשבת ונשלחו מהנדסים לתכנן את סידור המים ונגשו לעבודה, ברם ביצוע המפעל צריך להמשך.

בינתים התארגן ועד עזרה שאסף צרכי רפואה, כספים ואמצעים אחרים לעזרת החולים העניים, האלמנות והיתומים, ועלתה הצעה להתקין בתי־תה, שבהם יותן תה עם סוכר חינם, בהינת „ישתו ולא יחלו". לא חסרו מתנגדים לרעיון מבין הגבירים, בסברם שהעניים יתרגלו לתה חינם ויתבעו גם מזונות חינם, אך הרעיון התגשם בעזרת עשירים אחרים שתמכו בו, ושני צריפים הוקמו כבתי־תה, ושתיינים לא חסרו בהם.

צעד זה יחד עם אמצעי הזהירות שבוצעו בחלקם ומאמצי הרופאים הביאו להחלשתה ולירידתה של מגפת החולירע, ועד סוף הקיץ חלפה.

ב. לינדר

דמויות

מדור מוקדש לזכרו של
הקדוש בן־ציון שנקר

בן ציון שנקר

איש אדיב ויקר־נפש, דמות מיוחדת במינה היה בן־ציון שנקר, בעל סגולות במובן אידיאלי, שרק מעטים ניחנו בהן. וכשתכונותיו של אדם וסגולותיו במזיגתן ההרמונית משלימות את ההרכב — הן מציגות אותו באור הנכון והשלם של בן הדור. מתוך היותי קרוב ביותר עם בן־ציון משך חצי־יובל השנים האחרונות, אני יכול לומר נאמנה שהוא היה האיש הישר בהליכותיו, איש אמת במעשיו ובמחשבותיו, שהיה נאה חושב ונאה מקיים. טוב־לבו ויחסו החם לזולת, מסירותו לתרבות ולפעולות רוחניות, דחפוהו להרתם בעול הצבוריות, והוא, עם היותו עסוק למדי בתפקידיו האחראים במפעל התעשייתי, שעליו היתה פרנסתו, הקדיש בו בזמן את מיטב מרצו וכל שעותיו הפנויות לעניינים צבוריים שונים הקשורים בבנין הארץ, ובעיקר לחינוך במקום־מושבו האחרון בחולון.

אביו של בן־ציון, חיים שנקר, יליד העיירה הזעירה שפיצנצי ליד פורגרבישצ׳ה שבאוקריינה, גדל בסביבה חסידית־דתית של המשך שלשת דורות, באמצע המאה שעברה. ברוסיה נשבה כבר אז רוח מהפכנית, ושאלת היהודים הלכה והחריפה. אז הופיעה ברחוב היהודי „ההשכלה בת־השמים" וכבשה לבבות רבים מהנוער. אף חיים הצעיר נמשך להשכלה, ובהיותו בר־אורין ספג חכמה ומדע כללי ונשאר איש־מסורת ומשכיל. לבנו בן־ציון נתן חינוך לאומי מראשית ימיו בשבתו בברדיטשוב. ויגדל הנער ויהי לאבטיפוס לאביו, נתפרסם ונעשה מכובד ועלה בסולם החיים בנאמנותו לרוח מקור ישראל ולרעיון הלאומי והחברתי. הרעיונות על טשטוש הלאומיות, שרווחו בשנות המהפכה ברוסיה לא זה. בלבד שלא נתקבלו על דעתו, אלא עוררו בו התנגדות חריפה מתוך הכרה ונאמנות ללאום ובעיקר — לציונות.

עם השתקעותי במוסקבה זכרתי תמיד את ברדיטשוב ואת בני־המשפחה שבה וכן את עיירתי החסידית שפיצנצי על אנשיה והרב בראשם ר׳ אהרונצ׳י, עדין־הנפש וטהור־הרוח, והייתי סר לביקורים, אמנם רחוקים, לבקר את המשפחה. בן־ציון היה עוד ילד קטן בימים ההם. והנה הגיע אלי ב־1920 מכתב מרובנה מאת בן־ציון, בו נגע במצב שהניעו לנדוד מברדיטשוב לרובנה ועל הכנותיו לארץ־ישראל. אגב שאלני לתכניות ולהצעות הנוגעות לארץ. השפעתי עליו להשתלם. ואמנם נסע אח״כ מא״י ללמוד בצרפת וגם דאגתי לו. אודה שמתוך מכתב זה נשבה עלי רוח מיוחדת, ומכתביו הבאים הוסיפו הערכה רבה לכותבם והערצה לבן־ציון, שנעשה יקר לי. מאז נוצר קשר בל־ינתק ביני ובינו ונפשי נקשרה בנפשו.

והקשר גבר וחזק בינינו לאחר שעליתי ארצה ובן־ציון חזר מגרינובל שבצרפת, מקום לימודיו והשתלמותו בהנדסה. מצאתי בו, בבן־ציון הצעיר, יושר־לב ומעלות תרומיות הראויות להערצה מכל מעשה והצעה שלו. הוא קיבל תפקיד בביה״ח „לודזיה" והופיע בכל מקרה כידיד העובדים ומגן לחלשים, ולא־אחת בפגישותינו היה תוחב לי ביד פתק מכיסו על הצורך לעזור לפלוני, להשיג משהו בשביל אלמוני ולסדר את הטעון סידור לטובת מישהו שלישי במוסד, בבנק או במקום אחר. ידעתי תמיד שבן־ציון אינו מחפש לעצמו טובות ותועלת, אלא לאחרים, בכוונה לשרת ולעזור לזולת במה שיכול. לפי כל תכונותיו היה כזה שהנפש נקשרה אליו לאהבה ולהערצה תמיד.

בן־ציון, אם כי לא היה איש דתי, היה רגיש למסורת ישראל, וכשרצה להנציח את זכר אביו — יזם לבנות בית־כנסת בחולון על שמו ולזכרו.

קל להניח שהרגש החסידי שכבש לבבות בזמנו עבר מסבו ואולי גם מאביו, שהיה חסיד בנעוריו, גם לבן־ציון. רגש שהתבטא בהתלהבותו לרעיון הלאום והתרבות ומתחת לסף ההכרה אל דרכו בחיים בכלל. גישתו של בן־ציון לשאלות בנין הארץ היתה מתוך חיבה וחתירה לעברה של האומה, רוח הנביאים וחזון הדורות. ואף על יחסו להשקפה מקיפה זו — אהבתיו.

אך הגורל המר הפריד בינינו לפתע. בן־ציון בעצם ימיו נרצח בחולון בידי חייל אפריקאי על לא־סיבה ביום ו׳ אדר ב׳ תש״ו (1946), והוא רק בן 45 היה. זכרו יישאר אתנו לנצח.

אריה שנקר

לדמותו של ב.־צ. שנקר

בילדותו היה בן־ציון בעל עינים חולמות ובעל לב רגיש שלא לפי הגיל. הוא היה הבכור. הסבתא, האם והאב, כולם היו חרדים לו מאד ופינקו אותו לא מעט. שמו כשם הסב, בן־ציון, שהיה עטור תהילה במשפחה ואף מחוצה לה. גם זה סייע לכך, שתשומת לב מיוחדת ניתנה לו ושהיה אהוב על כל בני המשפחה. אביו, שהיה גדוש תורה וידיעה בשטה היהודי והעברי, נסחב ע"י תנועת המשכילים והושפע מאד מהתרבות והספרות הרוסית. לבניו השתדל לתת חינוך לאומי ובהיותו מאוהב בתנ"ך תיאר להם את היופי, החן וההוד אשר בנבואה ובנביאים, אבל דאג גם לחינוכם הכללי.

בן־ציון למד בחדר, למד מפי מורה בבית, למד בישיבה והוכנס גם לבית ספר רוסי כללי (בית הספר התיכוני למסחר בברדיטשוב).

מילדותו ובמשך זמן רב נמשך בן־ציון ללימודים עבריים, הוא היה לומד אותם ברצון ובהתעמקות בו בזמן שהיה מתרשל בלימודים בביה"ס התיכוני. הוריו, שהיו שבעי רצון מלמודיו העבריים היו מודאגים מחוסר משיכתו לבית הספר הכללי. ונחוץ היה מאמץ מיוחד כדי שבן־ציון יחד עם לימודיו העבריים ילמד וימצא גם ענין בלימודים הכלליים.

כעבור שנים מספר, עוד לפני הרבולוציה הפברוארית, והוא אז בן 15שנה, התחילו להתארגן בבית־הספר הכללי קבוצות של נוער ציוני לומד. בן־ציון היה בין המארגנים שמשך אליהן חברים ומסר להן הרבה ממרצו וזמנו. הפעולה היתה מוגבלת לרגל המשטר הצאריסטי, שמנע התפתחות צבורית כל שהיא. קבוצות אלה היו על כן בלתי ליגאליות. זוכר אני איך בן־ציון התמסר להוראת עברית לקבוצות נוער אלו, ובאיזה חום התמסר להסברת פרקי היסטוריה ישראלית למאזיניו. התמסרותו לעניני הקרן הקיימת היתה רבה והקדיש לה מזמנו שהיה מוגבל. לרגל לימודיו גם בביה"ס הכללי וגם בישיבה לא יכול היה להתמסר לפעולה זו, והדבר נעשה על חשבון של שעות הצהרים ושל שינה. במשך הרבה זמן, פשוטו כמשמעו, לא אכל צהרים לדאבון לב האם, עד שאפסו כוחותיו וביום בהיר אחד התעלף. הוא האמין, שאפשר להתגבר על דרישות הגוף כשקיימת אמונה במשהו נשגב, ולא היה בלבו דבר נשגב יותר מאשר חלומו על ארץ אבות.

והנה מהפכת פברואר הגיעה לרחוב היהודי. נשמו כולם לרווחה, ובמיוחד הנוער היהודי. בן־ציון השתתף בפעולות הסברה, ארגון ולימוד עברית בקבוצות שנוצרו על ידי ההסתדרות הציונית להכנה לעליה. וכשם שהאירה השמש בתוך האפלה בפברואר, כך באה תקופת חושך ברחוב היהודי. אחרי חדשים מספר הגיעה תקופה של תשלום בדם היהודים בעד החופש, שאך מעט טעמו את טעמו. נזכר אני איך בן־ציון בגלל הערתו הישרנית לאיזה חייל בגדוד התשיעי (בצבא הסוביטי) הועמד על ידי זה האחרון לקיר, ורק בנס ניצל. זוכר אני את הלילות, שבהם השתתף בשמירה עם נשק ביד.

לבסוף יצא לארץ־ישראל דרך רובנה. ובן־ציון אז צעיר בימים, התחיל את דרכו העצמאית בחיים. הוא מלמד עברית, נכנס בתור מחנך מדריך ומורה בבתי היתומים של ילדי אוקראינה ברובנה והוא מוסר להם את להט נפשו וטוב לבו, את כל כוחותיו הרעננים ואת אמונתו, ששם בארץ אבות יחממו את לבותיהם ושם יוטב להם. מתוך הערכת פעולותיו וכשרונותיו — הוזמן לעמוד בראש פעולות הג'וינט ברובנה וסביבותיה. ברם, לאחר זמן קצר עלה בן־ציון יחד עם חברים לארץ. עם בואו נכנס לקבוצת פועלי בנין, היה פעיל ונבחר כציר בועידה הראשונה של פועלי הבנין. עבר מתל־אביב ירושלימה, שם המשיך לעבוד והחל גם ללמוד בסימינריון למורים. לא ידוע מה הביאו לצאת לחוץ־לארץ ללמוד ודוקא הנדסה. יתכן שצרכי בנין הארץ היו בין הגורמים המניעים אותו. ואולי הוחש תהליך זה גם ע"י סיבות אישיות. זוכר אני מכתב בו הוא מתנצל על כך שהוא עוזב זמנית את הארץ ובו הוא מציין חוץ מהצורך בכוחות טכניים בארץ (ביחוד למפעל הכביר של רוטנברג) גם מומנט אישי. עם סיום לימודיו חזר ארצה ונכנס לעבודה הנהלתית בביהח"ר „לודזיה". הוא השקיע במפעל את מיטב כוחותיו וכשרונותיו והתמסר כולו לעבודת יצירה, לצד דודו מר אריה שנקר ואחיו, ויחד אתם ניהל פעולה רחבה ועניפה בהתפתחותו של ביהח"ר.

מאז נכנס למפעל הקדיש לו את כל זמנו וכל חייו היו קשורים בבית החרושת. עם העברתו של המפעל לשכונת אגרובנק (שהיתה אז כמדבר) עבר יחד עם אחיו, מזכיר המפעל ומומחה ביהח"ר, לגור שם, בנה לעצמו בית וכל קשיי ההתנחלות של חלוצי המקום עברו עליו שם. והתקופה היא שנת המאורעות של 1936/7, כשמתי־מספר של יהודים חיים בסביבה ערבית עוינת, ומתי המספר האלה רובם אנשים עניים ומחוסרים הכל. בן־ציון יחד עם עוד מספר אנשים מתחילים לארגן את בני המקום, לטפל בהם ולדאוג להם, וילדי ישראל הם ראשית דאגתו. הוא מארגן גן ילדים, התחלה של בי"ס עממי, ובהיותו עסוק כל היום ב„לודזיה" הוא מוסר את הערבים, את הלילות ושעות הצהריים להתחלות אלה בשטח התרבותי.

עם התפתחות השכונה והקמתן של אחרות וצרופן לגוף אחד קמה המועצה המקומית חולון, ובן ציון חבר בה, אחד הבולטים, האקטיביים, יו"ר הועדות העיקריות אשר בה, להן הוא מוסר הרבה מכוחותיו ושפוטו הצלול, אבל את לבו שמר לגן הילדים וליביה"ס, אותם טפח באהבה אבהית ואך מעט זמן לפני מותו הטרגי החלו ביזמתו בהקמת בנין מפואר לביה"ס הכללי וביזמתו החלו גם בהקמת בנין לבית־הכנסת.

ביה"ס נושא את שמו ובית הכנסת, שבא להנציח את שם האב חיים ז"ל, נושא עכשו את שם המנציח בן־ציון ואת שם האב חיים יחד. לשני מפעלים אלה מסר את מרבית מרצו בחדשים האחרונים לחייו ושני הבנינים שהוקמו אומרים כבוד ליוזם ולמגשים — לבן־ציון.

מיתתו הטראגית מידי פרא בן מדבר שמה קץ לפעולתו הפוריה על אדמת אבות.

מ. ש.

פיגה מגזאניק

הרבה „נשי חיל" היו בברדיטשוב — נשים בעלות אופי מוצק, שקבעו אורח־חיים מוצק לעצמן ולבני בתיהן והפיצו מאורן הנפשי על סביבתן.. מהן שהיו עסקניות במפעלי צדקה ומהן שניהלו עסקים ומסחרים גדולים והצליחו ועשו עושר, או לפחות החזיקו בעושר שנפל לידיהן בעזבון מבעליהן. היו גם כאלה שעוד בחיי בעליהן השתלטו הן על העסקים בכוח חריצותן ומרצן ובעליהן נגררו אחריהן, או עמדו רק כעין סמל ותו־המסחר (טרייד־מארק) ו„נציגות רשמית" כלפי חוץ. אך לא אחת מהן דמתה לפיגא מאגזאניק ז"ל, שהיתה אשה מצויינה מכל הבחינות והודה והדרה היה פרוש על העיר שהיתה כולה יהודית ושמה נישא על כל פה בכבוד ובהערצה.

קראו לה הכל, בפניה ושלא בפניה, „פיגא'לע" בהקטנת חיבוב. אכן, כך היו נוהגים אז לגבי כל הבנים והבנות „דבי נשיאה", היינו: מחצרות ה„רבינים", ה„צדיקים". ופיגא'לע מאגזאניק גם היא מחצר „אדמו"ר" באה, מבית הרבי מטשרנוביל. אביה, ר' ברוך, לא נהג ב„רביות", או כמו שהיו אומרים בלשון חסידים בפולין: „לא נהג עדה". היו גם בשושילתות החסידיות האחרות כמה מקרים, שאחד מהמשפחה, שלפי זכות אבות היה יכול לעשות עצמו אדמו"ר, לקבוע לו מושב באחת העיירות ולמשוך אליו „קהל חסידים", אם גדול ואם קטן, והם לא עשו זאת, אלא נשארו סמוכים על שולחן בן משפחתם, שהוכר כ„צדיק הדור" של השושלת הזאת, או שהיו מודקקים לחסדי אהבתם של חסידים ותיקים ועשירים שהיו „מקורבים" לאבותיהם האדמו"רים, או גם שהיו „מבקרים" מזמן לזמן אצל קהילות החסידים של בית אבותם ונתמכים מהם בחשאי ובכבוד מבלי שיעשו להטים אדמו"ריים כל שהם. הללו הוכתרו בתואר מיוחד — „נכדים", והיו ביניהם, כמובן, דרגות שונות, שנבעו בעיקר מדרגת היחס שלהם, אך גם מתכונותיהם האישיות. מדוע עזבו הללו את דרך המלך" ובחרו להתייחד בפינתם, בלי שררה ומנהיגות — זהו ענין שכדאי יהיה לחקרו פעם. אולי יתנו חוקרי החסדות את דעתם על כך ויתנו לנו פעם מסה מיוחדת על ה„נכדים". מתוך מגעי שלי עם אי אלה מהטיפוסים האלה אני יודע שהיו באמת צדיקים גמורים, תמימי לב וענוירוה ומושלמי המדות הטובות ונלהבים בחסידות. אלא שכנראה לא חשו בעצמם את האחריות של מנהיגות, או שמא להיפך: גדול ביותר היה חוש האחריות שלהם...

הרבה „נשי חיל" היו בברדיטשוב — נשים בעלות אופי מוצק, שקבעו אורח־חיים מוצק לעצמן ולבני בתיהן והפיצו מאורן הנפשי על סביבתן.. מהן שהיו עסקניות במפעלי צדקה ומהן שניהלו עסקים ומסחרים גדולים והצליחו ועשו עושר, או לפחות החזיקו בעושר שנפל לידיהן בעזבון מבעליהן. היו גם כאלה שעוד בחיי בעליהן השתלטו הן על העסקים בכוח חריצותן ומרצן ובעליהן נגררו אחריהן, או עמדו רק כעין סמל ותו־המסחר (טרייד־מארק) ו„נציגות רשמית" כלפי חוץ. אך לא אחת מהן דמתה לפיגא מאגזאניק ז"ל, שהיתה אשה מצויינה מכל הבחינות והודה והדרה היה פרוש על העיר שהיתה כולה יהודית ושמה נישא על כל פה בכבוד ובהערצה.

קראו לה הכל, בפניה ושלא בפניה, „פיגא'לע" בהקטנת חיבוב. אכן, כך היו נוהגים אז לגבי כל הבנים והבנות „דבי נשיאה", היינו: מחצרות ה„רבינים", ה„צדיקים". ופיגא'לע מאגזאניק גם היא מחצר „אדמו"ר" באה, מבית הרבי מטשרנוביל. אביה, ר' ברוך, לא נהג ב„רביות", או כמו שהיו אומרים בלשון חסידים בפולין: „לא נהג עדה". היו גם בשושילתות החסידיות האחרות כמה מקרים, שאחד מהמשפחה, שלפי זכות אבות היה יכול לעשות עצמו אדמו"ר, לקבוע לו מושב באחת העיירות ולמשוך אליו „קהל חסידים", אם גדול ואם קטן, והם לא עשו זאת, אלא נשארו סמוכים על שולחן בן משפחתם, שהוכר כ„צדיק הדור" של השושלת הזאת, או שהיו מודקקים לחסדי אהבתם של חסידים ותיקים ועשירים שהיו „מקורבים" לאבותיהם האדמו"רים, או גם שהיו „מבקרים" מזמן לזמן אצל קהילות החסידים של בית אבותם ונתמכים מהם בחשאי ובכבוד מבלי שיעשו להטים אדמו"ריים כל שהם. הללו הוכתרו בתואר מיוחד — „נכדים", והיו ביניהם, כמובן, דרגות שונות, שנבעו בעיקר מדרגת היחס שלהם, אך גם מתכונותיהם האישיות. מדוע עזבו הללו את דרך המלך" ובחרו להתייחד בפינתם, בלי שררה ומנהיגות — זהו ענין שכדאי יהיה לחקרו פעם. אולי יתנו חוקרי החסדות את דעתם על כך ויתנו לנו פעם מסה מיוחדת על ה„נכדים". מתוך מגעי שלי עם אי אלה מהטיפוסים האלה אני יודע שהיו באמת צדיקים גמורים, תמימי לב וענוירוה ומושלמי המדות הטובות ונלהבים בחסידות. אלא שכנראה לא חשו בעצמם את האחריות של מנהיגות, או שמא להיפך: גדול ביותר היה חוש האחריות שלהם...

את ר' ברוך אבי פיגא'לע מאגזאניק לא הכרתי, אבל מן השמועה אני דן, שכבד מאד המטען המוסרי שהביאה עמה פיגא'לה מבית אביה אל בית בעלה. והרי היתה לה גם מורשה מהסבתות שלה, הרבנית המפורסמת חנה חיה בת הרבי הגדול ר' מוטילי (מרדכי), האדמו"ר מטשרנוביל, שהיתה אשה בעלת שיעור־קומה ורבת השפעה בעולם החסידות.

בית מאגזאניק בברדיטשוב היה בית בעלי בתים עשירים, דור ראשון לעשירות מופלגה, אך בלי אילן־יחס מופלג. כך — „בעלי בתים" נאים, סוחרים ישרים ונדיבי־לב פחות או יותר בעניני צדקה וצרכי הצבור. אך בעלה של פיגא'לע, ר' אברהם דוב־בר, היה יותר משאר בני משפחתו עדין ו„רוחני" ורוחי חסידות; ומשנתחתן עם משפחת אדמו"רים, ודאי שנתקרב עוד יותר לעולם זה ובביתו שררה אוירה „נכדית" יותר מאשר אוירה „סוחרית". בחוג המשפחה של המאגזאניקים ודאי ראתה עצמה פיגא'לע כפרח שנשתל לתוך גן של ירקות; אך לא כן בבית שהקימה היא ובעלה: כאן הועבר עד כמה שהיה זה אפשר, מהאוירה של חצר האדמו"רים בטשרנוביל. חוט־החן האדמו"רי נמשך מטשרנוביל גם על האברך דובער מאגזאניק, וגם הוא שוב לא היה סתם דובער, או „בערל", כי אם „בערילע". הוא היה גם מצד בריאות גופו יותר „אברך־משי" מעשיר בן עשירים ונפטר בדמי ימיו, ונכרה לו קבר במארן, אשר בטירול, בשנת תרנ"ד.

פיגא'לע נתאלמנה כשהיא לפי שנותיה כמעט בחורה צעירה, אבל כבר היו לה בנים ובנות: פריל, אהרן, מרדכי, דוד יהושע־הישיל, נחום, לאה, מירל, יצחק וצבי. עכשיו נפל על שכמה לא רק עול האחריות בעד הנהלת הבית וחינוך הילדים, כי אם גם בעד הנהלת בית המסחר, שהיה אחד מהגדולים והענפים בכל נפת הפלכים הדרומיים־מערביים, היינו: וווהלין, פודוליה ובסרביה, ומכל קצווי הנפה היו באים סוחרים קטנים לקנות את מרכולתם במחסנים הגדולים של מאגזאניק בברדיטשוב. העסק הצריך משא ומתן מסועף עם אלפי הלקוחות הקטנים והגדולים מצד אחד ועם בתי החרושת בלודז, טומשוב, בנדין וכו' מצד אחר. אכן, עמד על מכונו מנגנון מסודר של פקידים וסוכנים ומומחים לקניה ומכירה, בכל זאת היה נחוץ „מכוון" כללי, האוחז את כל החוטים בידיו, ואת התפקיד הזה הטילה פיגא'לע על עצמה, ואף מילאה אותו בחריצות ובתבונה.

התפקיד הטורח והטורד של ראש בית־מסחר גדול לא שינה כלום ממראתה ועצמתה של פיגא׳לע. היא נשארה גם עתה בת־אדמו״רים צנועה, מכונסת בתוך עצמה, שקולה בדבורה והדורה בנימוסים אציליים. והחולין ההכ־רחיים של המשרדים ומחסני הסחורה שבעיר לא פגעו ולא פגמו בקודש של המשטר הביתי. שם מעבר לנחל בצלע הגבעה שעליה עומדת (או עמדה) ברדיטשוב ושבמקום אחד הוא מתרחב ונעשה כעין אגם, הזדקר מבין בתי־עיירה שחוחים ודלים בית־אצילים נהדר גם במראהו החי־צוני, העומד בתוך גן נאה ומוקף גדר גבוהה. לא בית, כי אם ארמון. ובשבתות וימי חג, כשהיו אנשי ברדיטשוב עוברים בגשר על פני הנחל־האגם ויוצאים ״לשאוף אויר״ מחוץ לעיר, היו סובבים את גן בית מאגזאניק ומשתעים מתוך הרגשת הנאה ומקצת גאוה על יפי הגן והדר הבית, ונדמה היה להם, שעם ריחות הבושם של פרחי הגן ניש־אים אליהם גם ריחות בושם של תורה ויראה וחסידות ומדות ונמוסים נאים הבוקעים מתוך כתלי הבית־הארמון. ואכן, היה הבית־הארמון הזה משכן לרוחניות לא פחות מאשר לרווחה חמרית. עדים על זה הגידולים שגידל בית זה. גם ד״ר ש. א. הורודצקי, השלוב במשפחת מאגזאניק שילוב כפול: קרבת משפחה וקרבת חיתון (הגב׳ הורו־דצקי היתה בתה של פיגא מאגזאניק), גדל והעלה אבר באוירת הבית הזה — האוירה שהשליטה בו בת אדמו״רים שנעשתה גברת של בית מסחר רב־פארות וידעה לשמור גם בתוך העולם החמרי הזה על האצילות והעדינות הרו־חנית שהביאה מבית אביה.

גלי השטפון הסוציאלי ברוסיה של שנת 1917 וסופות הקטב של קלגסי „אוקראינה העצמאית״ בשנים שאחריה עקרו משרשם כמה וכמה אילנות חסונים שהיו נטועים מדורי־דורות בקהילות ישראל של הארץ ההיא, ונעקר משרשו גם בית מאגזאניק בברדיטשוב. אנשי הבית ששר־דו אחרי כל האסונות נתאזרו בעולם ופנו לאשר פנו. אם הבית, עקרתו וראשו, מרת פיגא׳לע, נתגלגלה מתחילה לבירת גרמניה ומשם עלתה, ביחד עם חתנה, הד״ר הורו־דצקי, לארצנו. וכאן מצאה גם את בנה המלומד ד״ר יצחק מאגזאניק ז״ל שהיה עסוק בעבודת מחקר ברחו־בות. ורצה מר גורלה להמיט עליה עוד סבל אחרון — לשכל לפני מותה את בנה־פארה זה...

היא שבעה בשנותיה האחרונות ממרורים מיד גורלה הקשה, אך קיבלה את יסוריה באומץ ובהכנעה, כיאות לאשה יהודיה יראת שמים וכהוגן לבת צדיקים מהרא־שונים בשורת מיסדי החסידות, ותמת בהכרת קדושת המורשת המשפחתית שלה.

משה קליינמאן

ברחובות הובלה לקברות הישישה מרת פייגה מאגא־זאניק, בת 85, שהיתה בשעתה מפורסמת בברדיטשוב כנדבנית. היתה נינה של האדמו״ר ר׳ מרדכי מצ׳רנוביל. בשנה האחרונה מתו עליה שני בניה יצחק וצבי. חתנה הוא המלומד הידוע, ד״ר שמואל אבא הורודצקי בתל־אביב. („הארץ״, יום א׳, כ״ו מר־חשון תש״ב).

ד״ר יצחק מגזאניק

חוקר בעל שיעור קומה, איש תרבות מעולה, עניו וישר־אורח. התחנה לחקר החקלאות ברחו־בות שיכלה אחד מבחירי עובדיה. בעל מקצוע בחימיה חקלאית.

נולד בברדיטשוב במשפחת חסידים מיוחסת. בהיותו בן ט״ז הלך לגרמניה ולמד שם חימיה באוניברסיטאות ברלין וציריך מפי מלומדים אנשי שם. לאחר גמר לימודיו עזר ליד החוקר הנודע גיאורג ויגנר, אשר עמד אז בראש המחל־קה לחימיה חקלאית בבית הספר הטכני הגבוה שבציריך. אלו היו שנות השתלמות פוריה. אז פרסם כמה עבודות בעלות־ערך בשאלות הקרקע, הזנת בקר ובמיוחד — על החסנת מזון עסיסי בצורת תחמיצים וכו׳. היתה זו מעין הכשרה לשם עליתו לארץ, ולשם כך הוא מוסיף לעבוד ולהשתלם במכון הממלכתי להזנת מקנה שבאַ־באַרדין ובתחנת הנסיונות המפורסמת שברוט־מסטד (שניהם באנגליה).

כשהחלה מועצת השווקים ליד משרד המושבות ב־1927 בשיתוף פעולה עם התחנה לחקר החק־לאות ברחובות, הוזמן ד״ר מאגזאניק לעמוד בראש המחלקה להזנת בקר. שנים מספר לאחר כך נתמנה מנהל המחלקה לחימיה ובמשרה זו נשא עד יומו האחרון. השקיע עבודה רבה ומאו־מצת בארגון המחלקות הללו. העמיק והרחיב את ענפי פעולתה של המחלקה לחימיה. בעיות המשק החקלאי, צרכיו ומחסוריו, שלמד להכירם עוד מראשית בואו לארץ, עמדו לנגד עיניו ולפיהם כיוון את העבודה בשטח החקירה במעבדה. במיוחד העסיקה אותו בעית המקנה במשק ומכאן כל אותה התעניינות וכל אותו טיפול בהזנה ובתוצרת החלב. חקר קרקעות הארץ ופוריותם, משק מימיה והרכבם, בעיות ההזנה של החי והצומח — פעולה ענפה זו מקופלת באותן העבודות המרובות שנעשו בשנות כהונתו במחל־קה לחימיה, מהן עשרות רבות אשר כבר ראו אור ומהן שלא הגיעה עדיין שעתן להתפרסם.

יגיעה רבה יגע בחקר הכבול (טורף) שבחולה. סיכום חקירתו זו חדשים מספר לפני מותו הוא פרק מדע מקורי בחקר בעית הכבול בכלל.

ידידו של פרופ׳ ח. ווייצמן, שיקע ד״ר מאגזאניק הרבה ממרצו בהקמת המכון ובציודו. בחדשי הקמתו הראשונים נשא יחידי בעול המפעל וכחבר הועד המיעץ שיתף בו פעולה עד יומו האחרון.

הוא מת ערירי ברחובות בשנת 1943, בן 55.

לוי ויניק

משה קליינמן

מחוז־גידולו, חבל וווהלין־פודוליה, בגולה שעומקה שרוי בזכר חבלי ת"ח ושטחה מרחב של חסידות שהוטלה עליה רצועה של השכלה, העמיד לנו בדור אחרון טיפוס של איש עברי שחותמו רצינות־הגות ועיקרו חשבון־הנפש. בחבורת אישים זו — ברדיצ'בסקי, א. ד. גורדון, יוסף אהרונוביץ, א. שטיינמן — נראה משה קליינמן מן מעורה בשרשו באדמת־מטעו אך קולט בסדנו וענפיו את אוירת־סביביה, — פשיטותה של וווהלין ורחבותה של אוקראינה, ועם נדודיו נוספה אוירת גלויות אחרות, באופן שהוכשר להיות כאיש־ביניים. מגודל בכפר מועט, ידע גם רפ־יונה גם כוחה של משפחת־ישראל בדודה בין גויים, מחונך בעיירה, מושב המגיד הגדול לפנים ומולדת הבודד הגדול בימיו, ידע את הויית־העם ורוחה ונשאר איש־עם, גם בלכתו לכרכים ולבירות ניכר בו חותמה של מיז'יביז'. ההשכלה שנתפס לה, כדרך בני דורו, ואשר כשער לה היתה היכרותו עם מ. ספקטור, היתה כמשענת גדולה למסד־גידולו וחינוכו, ועל־כן הוליכתו בנתיב ישר לציונות. היסודות השונים שנקלטו בו בכפר־הולדתו ובעיירת־גידולו נמזגו מתוך חוית קהילת ישראל הרוחשת רוב חיים ותנועה, היא קהילת ברדיטשוב, שראשיתו בה מסחר ואחריתו כתיבה. פעולה ציונית ענפה בה כרוכה בשמו ועשייתו, שעיקרה היתה הסברה על ערכי הציונות וחזיונותיה. עוד בקונטרסים ההם שהוציא הצעיר, מעשה עיבודים ותרגומים, ניכר כוחו לדבר דרך הסברה בלשון ובדרך המובנים למשכיל ולפשוטי־העם כאחד. אך כוחו זה גבר בו משניתנה לו בקעה להתגדר בה — בבואו ער ודרוך־פעולה ללבוב והיה בה, כדרך הסופרים האחרים שנמלטו מרוסיה ובראשם י. ח. ברנר וג. שופמן, כמעורר כוחות צעירים ורעננים, שנעשו לימים פאר ספרותנו.

עריכת ה"טאגבלאט", שנחשבה גם בעיניו מיפנה בחייו ופעולתו, היתה כנקודת־המעבר שלו למרחב. מטיל עצמו בחום ובחריצות במלחמתה של היהדות הגליציאית לקוממיות לאומית, עושה עם המנצחים על המלחמה במתבוללים ובגרורי האדמו"רים שנגררו אחריהם, עוזר לפרוץ את הדרך לנבחרי־הציונים לפרלמנט האוסטרי — היה כעדות לאחדות היהודית הגדולה מעבר לגבולי־מלכויות, אחדות שהיא גדולה מכל שוני של מנטליות ושהיה בה משום הבטחה לקיבוץ־גלויות. ומנוסה בפעולה זו הוא חוזר למולדתו בגולה והולך לאודיסה ונעשה אורח־קבע בעתונות שלנו ללשונותיה, נעשה האיש אשר ידיו רב לו — עוסק ברוב מקצועות ועניינים עד שאין לך כמעט פינה בחיי ישראל ובעיותיו שאין הוא מטיל בה דבר־הסברתו. והפעולה של הסופר מצטרפת לה הפעולה כעסקן וכאן וכאן הוא שופע ומשפיע רוח של רהיטות והתמדה כאחת.

והוא שראה בשחר ימיו את מוראי־הסופות בנגב וחיי השתוללות הפרעות בקישינוב ראה גם, לאחר פרק־הביניים הקצר של התעוררות לאומית גדולה, שבה היה פועל ומפעיל, את חורבנה של יהדות אוקראינה וחש בבשרו את הניתוק מעם יהדות העולם, עד אשר יצא, כאחת עם ח. נ. ביאליק וחבורתו, מרוסיה. קצרה הדרך מקושטא לארצנו, אך היא לא הוליכה אליה, אלא לבירה אחת ולבירה אחרת — הרי ברלין והרי קובנה והרי לונדון. פה נמצא סדן לפטישו — עריכת עתונה של ההסתדרות הציונית "העולם", והוא מגלה בה עשייה פורה ושקודה, מקרב סופרים, מפרסם רומנים חשובים שלהם והוא עצמו מכלכל את עיקרה של התעודה ההסברתית־פובליציסטית — מאמרים על עניני קבע ועניני ארעי, כשם שהוא מכלכל את עיקרה של התעודה הביבליוגרפית־ביקורתית (קורא ותיק), ואם אינו זוכה לראות התאמה ראויה בין גודל־מאמציו שנעזרו במיטב כשרונו ובין הדם, הרי לא טיבה של האכסניה אלא מקומה גורם, ואפשר משום שאיחר לשנות מקומה איחר לשנות מזלה ו"העולם" לא נעשה מה שראוי היה להיעשות.

בשנים האחרונות היה כצופה תנובת עטו הרבה וראה את השעה כשרה לזרות ולהבר וכנס מיטב דבריו במגילת ספר, כשם שעשה קודם למסותיו בעניני ספרות (דמויות וקומות) הקובעות ברכה לעצמו. וצר כי לא הספיק להשלים את מעשה הברירה והכינוס, וביחוד כי לא נתן את ספרי זכרונותיו, המגלים לפנינו איש אשר בחייו רבי־העשייה ידע להתבונן, לקלוט ולהקליט.

ר' משה קליינמן מת בחשון תש"ט.

דוב סדן

("דבר", 29 נובמבר 1948)

טובה (גיטל) פולונסקי

טובה־גיטל פולונסקי בת ברדיטשוב, היתה פעילה יחד עם בעלה יעקב פולונסקי בחובבי־שפת־עבר בברדיטשוב בתקופת 1912—1917 וביתה שימש בית־ועד לציונים ולחלוצים בעיר. עלתה ארצה ב־1923 אל בניה בעין־חרוד והיתה האם הראשונה בקיבוץ זה. לרגל מחלה עברה לתל־אביב והיתה מעסקני קק"ל, ויצ"ו, ועד העזרה לגולי קפריסין וממיסדות מטבח־עם בת"א. נפטרה בתל אביב ביום ז' אב תש"ט.

א. א.

הרב ד"ר אהרן קמינקא

ר' אהרן קמינקה היה בנו של ר' וואלף קמינקה מברדיטשוב, קיבל את חינוכו הראשון בברדיטשוב ואח"כ השתלם בחכמת ישראל בברלין. הרב הילדסהיימר העריכו כבעל כשרון ומתמיד, והנדיב ליאון ברודסקי גילה התעניינות בו ודאג להחזקתו. בגלל אזרחותו הרוסית נאלץ לעזוב את גרמניה, ובשובו לרוסיה הוסיף ללמוד ועמד בבחינת בגרות בגמנסיה הממשלתית בריגה. אח"כ התגורר זמן־מה בפטרבורג ובא בחוגי י. ל. גורדון, צדרבוים ויתר גדולי הזמן. מחוסר זכות ישיבה בעיר הבירה (לפי חוקי התקופה הצריסטית) יצא לריגה ומשם חזר לברלין לבית־המדרש לרבנים, המשיך ללמוד ועסק בחקר ובכתיבה.

צר היה לו לקמינקה בכתלי בית־המדרש, שדאג להכשיר רבנים־דרשנים מודרניים בשביל בתי־הכנסת המודרניים, ולבו נמשך לתורה ולמדע. הוא יצא אל חברו יצחק־שלמה פוקס לפריס, ושם עלה בידו לפרסם את „אספת השירים" שלו שהכין לדפוס (לפני זה פרסם תרגום של שיר אחד מהומירוס). קמינקה התמסר בימים ההם לכתיבה ונכנס לבית־המדרש הגבוה לליימודי יהדות, שמע לקח מגדולי ישראל ד"ר יואל כהן ומילר ואחרים והתעשר בחכמה וידיעות. בעסקו בחקר הספרות היהודית — השתתף בשלושת הכרכים „תולדות הספרות היהודית" (בגרמנית) שהופיעו ב־1892. בימים ההם הוכתר בתואר רב ונשלח למלא מקום הרב בפרנקפורט שעל האודר. קמינקה הופיע לפני עדתו ובדרשותיו וידיעותיו התחבב על הקהל. לאחר זמן־מה נקרא ע"י הרב לצרוס למלא את מקום הרב־הפרופיסור שאול־יצחק קמחף בפרג וכיהן שם כרב.

בינתים קיבל קמינקה תואר דוקטור, פרסם יצירות ותרגומים ונתפרסם ברבים. הוא ביקר כמה פעמים את עיר מולדתו ברדיטשוב ואהב לספר עליה, חייה וקורותיה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה עלה ארצה והתישב בתל־אביב. כאן המשיך בעבודתו הספרותית ובעיקר בתרגומיו מיוונית ועוד, הרצה בהזדמנויות רבות וזכה להוצאת כמה מחיבוריו ותרגומיו. היה מכובד בחוגי הסופרים ובקהל מוקיריו ומכיריו.

נפטר בשיבה טובה בגיל 78 בתל־אביב.

א. הדרי

ר' הירץ בר' ישראל ווסט

איש מסורת ומשכיל כאחד היה. מראשוני חובבי־ציון. עם עליתו של הרצל על הבמה הצבורית הצטרף אל תנועת הציונות המדינית. ציוני ברדיטשוב בחרו בו כאחד הצירים לקונגרס הציוני הראשון.

כמוקיר הספר העברי רכש לעצמו בעמל־נמלים ספריה גדולה ממיטב הספרות העתיקה והחדשה. חלק מספריו יקירי־הערך הצליח להעלות לארץ.

שנים רבות השתתף בעתונות העברית והיהודית ברוסיה. והא פרסם כתבות ומאמרים ב„המליץ", „הצפירה", „הזמן", „אונזער וועג", „אונזער לעבן" ועוד.

בין פעולותיו הצבוריות יש לציין במיוחד את טפולו הנאמן במוסד העירוני „הכנסת אורחים". היה זה בית־תמחוי גדול לעניים ולמעוטי־יכולת, שנחשב למוסד סוציאלי חשוב בעיר.

עם התבססותו של השלטון הבולשביסטי באוקראינה נפסקה כל העבודה הצבורית, שידי עסקנים־מתנדבים פתוחה וטפחוה. נפסקה גם עסקנותו של ר' הירץ ווסט, נאמן הצבור במקום. חייו נתרוקנו מתוכן אחרי שנים רבות של ערנות ועבודה צבורית וציונית.

בשנת 1928 זכה לעלות לארץ ובשנת 1933 (אדר תרצ"ג) הלך לעולמו. בן ע"ד שנה.

על מצבת קברו צויין לזכרון: „מחובבי־ציון, מוקיר הספר העברי, עובד לטובת הצבור".

ב. בן־נפתלי

אברהם שפושניק

אברהם שפושניק נולד בחודורקוב בתרי"ד (1854) ובגיל 18 הגיע לברדיטשוב ועסק בהכנת חגורות רפואיות. הוא התמסר לעבודה הציונית בעיר שבלעה את נפשו, ובינואר 1906 קם ועלה ארצה. עד מהרה רכש לעצמו שטח אדמה בפתח־תקוה ונטע כרם. פעמים יצא לברדיטשוב ולסוף הביא את בני משפחתו והתקשר למושבה פתח־תקוה כחלוץ וכחקלאי.

כחובב זמרה מברדיטשוב, מאחר שלמד מהחזנים הגדולים שבעיר, ארגן בפתח־תקוה אגודת חובבים „הזמיר" שהקימה מקהלה בת 40 איש ונתפרסמה בארץ.

שפושניק טעם את יסורי המלחמה העולמית הראשונה במושבתו, אך לא נפל ברוחו. הכרתו הלאומית והציונית חזקוהו בכל המצבים והוא האמין בעתיד.

כזה היה החלוץ שפושניק מברדיטשוב, בן העליה השניה.

הוא מת בתל־אביב ביום כ"ז אלול תרע"ה.

ידיד

יחזקאל ביליק

דמות מיוחדת במינה של אידיאליסטן־ציוני נלהב, היה יחזקאל ביליק. בתקופת 1917—1920 הקדיש את כל חייו לעבודה הציונית בברדיטשוב עד יום עלותו ארצה. מיד אחרי המהפכה ברוסיה הופיע על הבמה הציונית בעיר והתחיל לפעול בקרב הנוער, ובעיקר בחוגי הנוער הלומד, הטיף לציונות ולאומיות, הכשיר לבבות, משך נערים ונערות לתנועה וארגן קבוצות, שמספרן הגיע לעשר, ובתוכן פעל כמרצה, מרכז, מדריך ומארגן. אם כי ביליק נראה כמרושל בכמה מדרכיו, היה בכוחו ובכשרונו המיוחד להלהיב ולכבוש את לב הנוער ולקרבו לרעיון הלאומי ולתרבות העברית.

לא אחת הופיע ביליק באספות פומביות ויצא נגד הטפת ראשי ה„בונד" ליפץ, נירנברג ואח', אף שידע כי מתנגדיו עולים עליו בכוחם. עמדה לו הכרתו העמוקה ואמונתו השלמה באידיאה שלו והופעתו במקרים דומים היתה בטוי טבעי של קדושת הרעיון וצדקתו.

מבית חרדי יצא יחזקאל ביליק בברדיטשוב, ספג לתוכו את התרבות העברית, היה עקבי עד כדי עקשנות בהלך דעותיו הלאומיות. מטבעו היה בעל נפש עדינה, טוב לב ואדם אינטליגנטי. בשנת 1920 עלה ארצה דרך רובנה — וורשה (הדרך של הימים ההם) ובהגיעו לארץ הנכספת כחלוץ ומגשים וויתר על כל עבודה קלה ופנה לעבודה גופנית, ואף שהיתה לא לפי כוחותיו — לא עזבה ומשך בעול החיים היום־יומיים כפועל. אך הוא כרע תחת קשי העבודה ותנאי החיים וחלה מחלות רציניות. בשנים האחרונות לחייו, והוא עירירי כל הימים ונבדל מחברה, התהלך ברחובות תל־אביב מוזר ומדוכא, סבל לא מעט ונשא את כאבו.

בן 52 היה במותו בתל אביב ביום ד' ניסן תש"ט (3.4.1949).

חברה

אליהו שטיינברג

בן ברדיטשוב היה אליהו בן שלום נתן שטיינברג, ממשפחת ר' לוי יצחק מברדיטשוב, איש סגולה ובעל פעלים מבורך בשדה הצבוריות. קצרה אך מלאת תוכן היא פרשת חייו המקפלת בתוכה גם פרק מתולדותיה של העיר ברדיטשוב. וזאת המסורת:

בימי ניקולאי הראשון הגיעו 50 משפחות יהודיות מליטא לערבות אוקראינה, לסביבה שלא היתה מאוכלסת ביותר. מתוך מגמה להכשיר את היהודים לחיים פרודוקטיביים, נתנו השל־טונות למשפחות אלו להאחז באדמת הערבה כדי שיעבדוה ושחררו אותם ממסים לתקופה ארוכה וכן מחובת השרות בצבא.

כעבור מספר שנים נשלחו מבקרים מטעם השלטון הרוסי והם מצאו שכל השטח שניתן למשפחות אמנם מעובד ונושא יבולים טובים, אך העבודה נעשית בידי נכרים, ואילו היהודים עצמם שקועים בתלמוד תורה. לאור הדין וחשבון הזה ניתן צו לקחת מהיהודים את האדמה ולהש־איר להם רק את שטח מגוריהם בלבד, שהפך לישוב יהודי וברדיטשוב נקרא עליו.

לאחת המשפחות האלו נולד אליהו בשנת 1895. הוא גדל בסביבה יהודית דתית, התחנך בחדר ואח"כ גם בבית ספר כללי. הנער קנה לו ידיעות וחכמה יחד עם כל ילדי העיר ונמנה על המצטיינים שבהם והיה לברכה ברבים בעירו. עם התבגרותו התיצב בשורות הציונים ונשא את דגל הלאום ברמה.

בימי מלחמת העולם הראשונה נתקע בחרקוב. כשבאו ימי מלחמת האזרחים לאחר המהפכה ברוסיה, ובארץ עבר גל של פגיעות ביהודים ע"י כנופיות משתוללות, נבחר שטיינברג ע"י תושבי המקום, שרובם היו לא־יהודים, כנאמן על מחסני הבר בעיר והוא ידע להשתלט על אי הסדר באספקת ובמחסור מזונות והיה המשביר והעוזר לכל נצרך.

עם כניסת הצבא האדום לחרקוב נאסר שטיינ־ברג ונאשם במסירת מזון לאויב ועמד להיות מוצא להורג ללא חקירה ומשפט. עסקני העיר שכיבדו אותו מאד לא נחו ובמאמציהם הצליחו לדחות את הגזירה עד שיערך בירור ענינו. בשעת הבירור ידע שטיינברג להוכיח את צדקת פעולותיו ויצא זכאי.

אחרי זה עבר שטיינברג למוסקבה ושם טעם את טעם ה„גן־עדן" הקומוניסטי, עד שהצליח, תוך חירוף נפש ממש, לעלות ארצה יחד עם בני משפחתו. הוא פנה לחקלאות שבה ראה תוכן ותיקון לחיי האדם הישראלי, אך לא הצליח להאחז בקרקע, עבד כפועל ופרנס את משפחתו מיגיע כפיו.

בשנות המאורעות ומלחמת השחרור השתתף שטיינברג בפועל בהגנת הישוב והיה ער לצרכי האומה ולעניני המדינה כל הימים. שטיינברג עמד במבחנים קשים ומת בגיל 55 לחייו.

ח. ב. א.

עוללות

ברדיטשוב - אמריקה

עוד בסוף המאה שחלפה החלו יהודים לנדוד מברדיטשוב לאמריקה ובראשית מאתנו גברה היציאה בממדים ניכרים. כרגיל הגרו תחילה ראשי משפחות או צעירים ובמרוצת הזמן העבירו את משפחותיהם אליהם, וכך התרכזו באמריקה אלפי יהודים יוצאי ברדיטשוב. כמה מהם זכרו את עיר מולדתם והיו שולחים תרומות למוסדות הצדקה שבעיר. כל השנים התקיים קשר בין יוצאי ברדיטשוב שהסתדרו באמריקה ובין עירם, שכן שני הצירים מאמריקה בעיר, המזונות שחילקו ודרישות השלום שהביאו מקרובים לקרובים היו למאורע חשוב בימים ההם. ועד העזרה סייע גם למוסדות חינוך וחסד, ופעולתו היתה לברכה.

הקהילה המקומית, שמצבה היה קשה בזמן ההוא, נעזרה ע"י כספי העזרה מאמריקה והחזיקה כמה מוסדות מקומיים, תמכה בנצרכים, באלמנות ויתומים.

ארגון יוצאי ברדיטשוב באמריקה קיים כל השנים,

לדור (לדר) שלום מברדיטשוב והצירים מאמריקה: ברון יוסף, חנוביץ נחום

נשארו בה קרוביהם, ידידים ועבר של תקופת חיים. מספר ניכר משפחות בברדיטשוב התפרנס מעזרת בני משפחותיהם שהגיעה מאמריקה, ואחרי שנות הדמים באוקראינה שפגעו גם בברדיטשוב וסביבתה, נעזרו רבים מבני העיר ע"י קרוביהם ואף נקראו לאמריקה.

נוכח המצב הפרוע באוקראינה התעוררו אנשי ברדיטשוב שבאמריקה וארגנו ועד־עזרה לאנשי קהילתם ואף שלחו משלחת מתוכם לברדיטשוב לחלק ולמסור את העזרה ולחזק קשר עם בני עירם ברדיטשוב. ביקורם של ככל ה„לאנדסמנשפטים". בשנות 1919—1920, כשהתרכזו בברדיטשוב יהודים פליטים רבים, הושטה להם עזרה רבה מתמיכת הברדיטשובאים שבאמריקה ע"י הג'וינט שפעל בכל ווהלין וברחבי אוקראינה היהודית. מברדיטשוב פלסו להם רבים דרך לרובנה, שנמצאה בשטח הכיבוש של הפולנים, שם התעכבו זמן־מה והמשיכו דרך ווורשה מי לארצות הברית ומי לארץ־ישראל.

שלום לדור

דוד הקיסרית בבית המדרש

בימי מלחמת העולם הראשונה קבעה המפקדה הראשית של הצבא הרוסי בחזית הדרום־מערבית את מקומה בברדיטשוב. הדבר נחשב לסוד, אך בעיר נודע על כך, מאחר שראשי הצבא, הגנרלים איבנוב וברוסילוב ואחריהם דניקין באו לעיר ואתם מהצמרת הצבאית, רמי מעלה וגנרלים רבים ועוד.

בראש השנה תרע"ו (1916) התקרבו לבית המדרש הישן כמה אנשי צבא מהחוגים הגבוהים במדיהם, לאחר שהשאירו את מכוניותיהם ברחוב סמוך. הם נכנסו פנימה בדרך ארץ וביראה ועמדו בפתח. מיד הוזמנו לשבת סמוך לכותל המזרח והם נענו ונשארו בבית המדרש עד גמר התפילה. כל הזמן האזינו האורחים לתפילות ולניגונים מתוך יחס של כבוד ורצינות למקום הקדוש ולעצם התפילה של עם, השופך שיח לפני אלוהיו ביום הקדוש והנורא שלו.

אח"כ נמסר, כי בין הגנרלים היה דוד המלכה הרוסית, שידע מעט מאד על יהודים, והוא, חובב זמרה, הזמין את חבריו ללוותו בביקור אצל היהודים בתפילתם. הרושם מהמעמד ומהניגונים היה חזק, כפי שהתבטא בצאתו מבית המדרש.

זאב יולים

חסידי ברצלב

על יד „בית־העלמין הישן" מצא לו משכן בית־כנסת קטן של חסידי־ברסלב. מצער היה מספרם של חסידי הרבי נחמן מברסלב בברדיטשוב, אך חן מיוחד היה נסוך על פני הקבוצה הקטנה של יראי־שמים אלה, מצניעי־לכת עם אלהים ואדם.

רובם של חסידי ברסלב היו בעלי־מלאכה. מהם נחרתה בזכרוני דמותו האצילה של ר׳ דוד הסנדלר — יהודי פשוט בהליכותיו, מתפרנס מיגיע כפיו וכולו קודש לעזרת חולים ול„יורדים". ה„נצרך" בפנותו אל ר׳ דוד היה נפגש על ידו בסבר פנים יפות ומיד קם ר׳ דוד ממקומו, הפסיק את עבודתו, ויצא אל מכיריו וידידיו האמידים לזכותם במצוה של „מתן בסתר". יקר היה האיש, — דמות בלתי־שכיחה. ובהתכנסם בשבת בבית־הכנסת, היתה השכינה שרויה בכל פינות הבית של חסידי־ברסלב. הם לא צעקו אל אלהים, כמנהג שכניהם, חסידי־קארלין. בשקט ובנחת שטפה תפילתם, מרגינה לב ונפש. זכורים במיוחד שעות הסעודה השלישית בשבת אחרי הצהרים, כשהחסידים הסבו בצותא על יד שולחנם, למדו פרק מפרקי־אבות, קראו בספר רבם ע״פ חיבורו של תלמידו ר׳ נתן, שרו ניגון שהשתזרה בו נעימה של שיר אוקראיני, ולבסוף יצאו בריקוד־אחוה, נלהבים, בהתלכדם למעגל אחד.

„עבדו את ד׳ בשמחה, בואו לפניו ברננה" — דברי־תהלים אלה שמשו אות וסמל לעבודתם ולחייהם.

לעולם לא אשכח את נועם הימים והשבתות, שבילותי בנעורי בין חסידי־ברסלב בברדיטשוב.

בנימין ווסט

סערה בקהילה בשאלת השפות

התנועה הציונית וה„בונד", שקיימו את פעולותיהם בברדיטשוב במחתרת בימי שלטון הצאריזם, כל אחד בפני עצמו, נכנסו ל„מלחמה" ביניהם לאחר מהפכת 1917, כשהסתדרויות נעשו חוקיות, בסיסמא „לכבוש את העם". התמודדות הכוחות הפומבית הראשונה היתה לקראת הבחירות לועד הקהילה, הראשונות לאחר המהפכה, בסוף 1917. שני הצדדים גייסו את מיטב כוחותיהם, והתוצאות היו, שכוחות „הימין" ו„השמאל" בועד הקהילה היו שקולים. וכשבאחת הישיבות של ועד הקהילה עמדה על הפרק בחירת מזכיר — לא נותר אלא, כדי לספק את שני הצדדים, לבחור בשני מזכירים: אחד — מצד „השמאל", מזכיר באידיש, ואחד — מצד „הימין" — מזכיר בעברית. כמזכיר עברי נבחר מר מאיר פריידמן (עלה לארץ בשנת 1920). וכך הונהגה שניות לשונית בועד הקהילה, והדבר גרם באחת הישיבות לסערה גדולה:

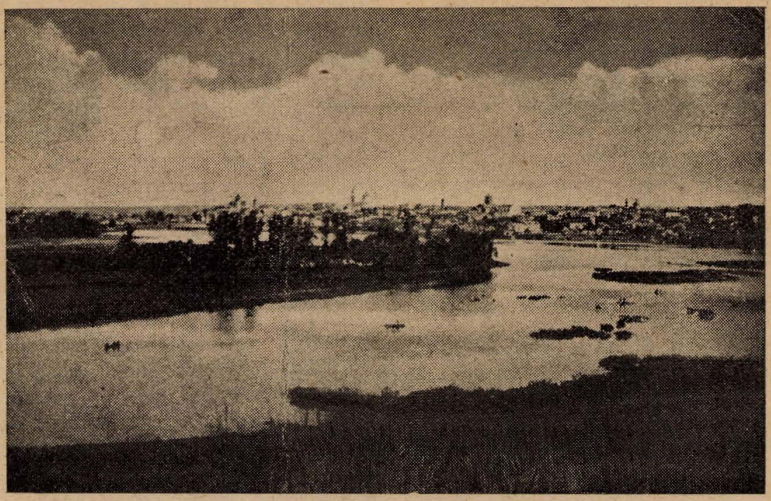
באחד מערבי הקיץ של 1918 נתקיימה ישיבה פתוחה של ועד הקהילה, באולם הגדול של בית המועצה העירונית, בראשותו של דוד ליפץ (מעמודי התווך של ה„בונד"). על הבמה ישבה הנשיאות ושני המזכירים, ובאולם — חברי ועד הקהילה וקהל רב. עם פתיחת הישיבה ביקש היו״ר מאת המזכיר העברי לקרוא את הפרוטוקול של הישיבה הקודמת לשם אישור, כנהוג. המזכיר קם, והתחיל לקרוא את הפרוטוקול בקול רם — בעברית. מיד עבר רחש באולם, בין ספסלי חברי ועד הקהילה, הרחש התפשט וגבר ועבר לקהל, עד שנהפך להמולה רבה, מלווה קריאות כלפי הבמה. המזכיר המשיך בקריאת הפרוטוקול, עד שהיו״ר ביקש ממנו להפסיק, והסערה נמשכה עוד כמה זמן עד ששככה.

פ—ן

סופה של ברדיטשוב

במכתב מקיוב מיום 9.3.1946 כותבים בין השאר:

...בברדיטשוב שמעתי הרבה פרטים על עינויי המות וסופם הטרגי של יהודי העיר, עד שאיני יודעת כיצד ועצבי החזיקו מעמד לשמע סיפורי הזוועה הנוראים, לעיני — אמי במטפחת לבנה, יד ביד עם אבי, הולכים בדרכם האחרונה להר „ליסה", צועדים בשתיקה בראש מורד (כך סיפרו לי שכנים שראו אותם בלכתם בפעם האחרונה). זה היה אחרי שהוחזקו במשך חדשים מאחורי סבכי תיל באטליזים. שם על ההר ירו בהם, באומללים, והרגו אותם באלפים. כמחצית מהם נשארו חיים־פצועים ובמצבם זה נקברו יחד עם ההרוגים. במשך ימים אחדים נשמה האדמה. בימי הרצח והיריות הופיעו מאות אוירונים, שברעש טיסתם רצו להשתיק את צעקותיהם ובכיתם של הנאבדים. התמונה היתה כה מחרידה, עד שאין ביכולתנו לתאר לעצמנו את גודל הזועה של ברדיטשוב. יהודי העיר נמחקו.

מראה העיר מן ההר הקרח

ברדיטשוב בלי יהודים

נפל בחלקי לבקר בעיר ברדיטשוב אחרי יציאת הגרמנים־הנאצים ממנה וחזרת השלטון לרוסים, בהזדמנות מילוי שליחות של השלטון הסובייטי בעיירתי רפלובקה שבווהלין, ללוות משלוח עורות לבית חרושת שבקרבת ברדיטשוב. מיד עם גמר שליחותי פניתי יחד עם חברי לשליחות לעיר, עברנו בכמה מרחובותיה, פנינו לחלק הישן של העיר, חיפשנו יהודים, אך לא מצאנום... רצינו לראות את בתי־הכנסת הרבים שבהם התברכה העיר, ואיש לא ידע להראותם לנו.

בשוק עמדו אוקראיניות ומכרו צרכי אוכל, ברחוב היתה תנועה, אנשי צבא רבים ופני יהודי לא פגשנו. לסוף עכבנו אשה שנראתה לנו כיהודיה, נכנסנו בשיחה אתה על יהודים, היא לא ענתה לנו דבר. שאלנו עוברים ושבים: היש־נם כאן יהודים? והתשובה היתה קצרה: הגרמ־נים שחטו את היהודים בהר הקרח, מלבד אלה שהקדימו לברוח לפנים רוסיה. אחד הוסיף: אולי עוד יחזור מישהו מהם, אך לעת־עתה אינם.

הלב התכוץ לשמע הדברים ולמראה העינים... חזרנו על עקבותינו ועזבנו את העיר.

האמנם ברדיטשוב היהודית בלי יהודים?...

זיסקינד ברט

ה„קדיש" הראשון

בערכי ביקורת של שיגרה בגדוד אחד מגדוד הטנקים, שיצא למנוחה והיערכות, גיליתי במכונית אחת, בתיבת הפגזים... ספר־תורה!

ספר־תורה זה לא היה דומה לספרי־תורה הגדולים, המפוארים, הזכורים לי מימי ילדותי. זה היה ספר תורה קטן, עטוף עטיפה מרופטת, כאילו הותאם לצפיפות של הטנק ולחיי טלטולים ונדודים, והטנק — מהטנקים הרוסים, שחצה את שדות הדגן הרחבים של הונגריה.

פניתי למפקד הטנק ושאלתיו כיצד הגיע לידו ספר־התורה?

„— זוהי ה„שמירה" של הטנק שלנו" — השיב לי. „אנו שומרים אתנו ספר־תורה זה מדצמבר 1943. התותחן שלנו, משה חפץ, קיבלו במתנה מרב בברדיטשוב".

חכיתי לתותחן, ומשהופיע, וחזהו מקושט אותות הצטיינות, ראיתי לפני „בן־חייל" התודעתי אליו ולשא־לותי סיפר לנו את הדברים הבאים:

„בברדיטשוב, תחת „ההר הקרח", ששימש במשך עשרות שנים מקום־קליטה לזוהמת בתי־הבורסקים, רצחו הגרמנים 8000 יהודים. ה„רבי" היה בין המעטים שניצלו. לילה לפני הרצח החביאוהו שנים מתלמידים באחת המע־

רות של מכרות החמר. זה היה מכרה של בית־משרפות ללבנים, שנעזב לפני שנים רבות. במערה ההיא ישבו הנחבאים עשרים ושנים חודש. במשך כל אותו הזמן ניזונו משיירי אוכל מעופשים שהצעירים קיבלו חלף עבודתם. הם עיבדו בשביל שומר היערות, חלקות ירק בקרחות היער.

כל אותו הזמן התקיימו בלא אש להתקנת תבשיל או לחימום הגוף, ותמיד היה להם מחסור במים ובמלח. היו קופאים בימי הקור וסופות השלגים ונחנקים בשרב־הקיץ במחבואם הצר אשר במערה. לא התרחצו, לא סיפרו שערם ולא החליפו בגד. דומים היו לפראי־יער.

הם היו בפחד תמיד, באימת־מות — שמא ייגלה מקום־מחבואם.

הרב הציל עמו מן הגיטו ספר־תורה. זה היה ספר־תורה קטן, כאמה אחת ארכו. יריעות הקלף שלו הצהיבו מיושן, אבל כל אות ואות בהביקה בשחורה והעידה על האהבה שבה נכתבה. עטוף היה ספר־התורה עטיפה מרופטת, שהיתה מקושטת רק במגן־דוד אדום.

בקרבת העיר ברדיטשוב, הידועה, נתקל הטנק הראשי של שדרת־החלוץ בקבוצה משונה. מתוך היסוס־מה נמנעו מלסרקה בצרור כדורים. כשהתקדמה המכונית מעט, ראינו בצד הדרך שני אנשים מגודלי־שער ובלויי־בגדים תומכים בישיש אחד. משהבחינה הקבוצה בכוכב האדום שעל צריח הטנק, התחילה להתקדם אל הכביש.

כשהתקרב הזקן אל הטנק, השתחרר מידי תומכיו, נזדקף מעט, הושיט לנו בידים רועדות את ספר־התורה, ובקול חלוש בירך ברכת „שהחיינו".

קפצתי מהטנק והתחלתי להתקדם. הרב ביקש ממני להסיעם מעט עד לפרבר העיר. הושבנו אותם על השריון המחומם ונסענו.

בפרשת הדרכים שליד „ההר הקרח" ביקשו לרדת. הרב מסר לי את החבילה, שעטפה תחילה בבגדו הרפוט. ומילמל: „ספר־תורה זה ישמרכם מכל רע במלחמת־המצוה עם צוררינו..." אחר כך שיפשף את ידיו בשלג, תר במתינות את הנחלים המושלגים שמסביב והתחיל קורא בקול רועד:

„יתגדל ויתקדש שמיה רבה..."

זה היה ה„קדיש" הראשון לזכר קהילת ברדיטשוב.

הסמל שתק זמן־מה, נאנח ואחר המשיך:

„לא יכולנו להתעכב עוד. מסרנו להם את כל המזון שהיה עמנו, אף את מנות־הברזל, נתנו להם מעט בגדים ויצאנו לדרכנו. ועוד שעה ארוכה ראיתי לפני עיני מצריח הטנק המתרחק את קומץ היהודים הרעבים, המשוטטים על פני המרחבים המושלגים, הקוראים את ה„קדיש" הראשון לעילוי נשמתם של יהודי ברדיטשוב הקדושים".

ס. ארקדי

נתפרסם ב„דבר השבוע", גליון 31 מן 3.8.50

סוף דבר

מאת המערכת

ברור וגלוי למערכת, שאין לראות בקובץ צנוע זה את המצבה הראויה לעיר גדולה זו לאלהים, לעברה ולחיים התוססים של תושביה, שהיו כמעט כולם יהודים עד דור אחרון. לא נעלם מעיני העורכים, שהרבה תופעות חשובות מחיי העיר והצבור שלה לא מצאו את הבטוי המלא מעל דפי הקובץ, או שרק נגעו בהם בלבד. לא פורסם בקובץ מהחומר שהצטבר באמריקה בידי עסקנים ויוצאי ברדיטשוב, העומדים לפרסם ספר על ברדיטשוב (שבודאי נזכה לו במרוצת הזמן), מפני שטרם הגיע לידי המערכת.

ברם הכרה מלווה את המערכת, שעלה בידה לעשות צעד ראשון בכיוון זה ולהביא לאור לעולם, לציבור הרחב ולהיסטוריון משהו על ברדיטשוב, פרי אוסף של לקוטים מאת סופרים, עסקנים ואנשי ברדיטשוב בכלל. לא עלינו המלאכה לגמור, אבל אין אנו בני־חורין להפטר ממנה.

תודת המערכת נתונה לכל אלה שעמלו בפרי עטם ובסיועם לביצוע המפעל.

המערכת

ווהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט ווהלין

אוסף זכרונות, תעודות וצילומים

כרך שני, קובץ י"ד–ט"ו ——— ניסן תשי"ב, תל־אביב

העירה דמידובקה

בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

הוצא בשנה העשירית לשואה

ע"י הארכיון של ווהלין בישראל — ארגון יוצאי דמידובקה

תוכן:

עדות לדורות	א. אבטיחי, ח. ב. אילון	3
סוד שיח יער...	ח. ב. אילון	4

תולדות

מפת העיירה דמידובקה	* * *	5
דמידובקה	י. הלפרסון	5 — 10
לדמות העיירה	ש. מימון (ווסרמן)	10—13
שבת ומועד (פרקי־הווי)	מ. צוקרמן	13—15
„בעל־מופת"	ב. פוקס	15—16
מימים עברו	א. זיסע	16—17
זכרונות	ש. מנדלקרן	17—18

תקופתנו

כעדת דרורי־אביב (שיר)	י. למדן	19
„החלוץ"	א. קולטון	19—23
„נוער זהב"	ב. פוקס	23—24
פינה עברית	ש. שקולניק־לייטר	24—26
יער גרינר	א. קולטון	26—27
חוויות וזכרונות	ש. גרינברג	27—28
בית סבי	מ. צוקרמן	29
העיירה ואנשיה	א. איינשטיין	30
עיירתי	מ. צוקרמן	31—32
תחת שלטון הסובייטים	מ. שילדר	33—34
הצדקנית	מ. צ—ן	35
עיירת־מולדתי	א. וויינשטיין	35—36
פרקי עבר	ב. מנציס	36—37

השואה

מי יוכל (שיר)	מ. בן־ישי (גרינשפן)	37
עדויות על ההשמדה	המלבי"ד י. ויינשטין	38—41
גילוי הלוט	מ. קצבמן	42
הקרבן הראשון	אברהם	42—43
יום שבעת הקדושים	אברהם	43—44
כיצד נשארתי בחיים	ש. גבלר	44—45
החידה הגדולה	י. אייזן	45

לזכר משפחות 46—80

הרב ר' דויד הלפרסון / משפ' איינבינדר / משפ' יוסף אינגבר / אליהו אינגבר / משפ' ברל אייזן / משפ' בריזגל / משפ' משה ברגר / משפ' נחמיה ברגר / משפ' משה גרינברג / משפ' מרדכי גרינברג / משפ' שלמה גולדצ'ר / משפ' אליעזר גולדצ'ר / הרשל גרובמן / משפ' משה גרובמן / משפ' גבלר / משפ' זינגר / משפ' יוניצ'מן / משפ' כהן־קאהן / משפ' כץ / משפ' לודמירר / משפ' לייטר / משפ' ליצמן / משפ' מנציס / משפ' מאירסון / משפ' סליפ / משפ' פיהרר / משפ' משה־יוסף פוקס / משפ' אלעזר פוקס / משפ' יודל (יהודה) פוקס / משפ' יעקב פוקס / משפ' פינקלשטיין / משפ' פינצברג / משפ' פלצמן / משפ' צוקרמן / משפ' קולטון / משפ' ברל קולטון / משפ' קליפקה / משפ' קופרשטיין / משפ' שטיין־קוליש / משפ' שיכט / משפ' שילדר / לזכר חברים.

יזכור

קדושינו (רשימה)		81—82
קדיש	א. עמידן (לינסקי)	83
עם סגירת הספר	הועדה	84
סוף דבר	העורכים	84

עדות לדורות

נר־תמיד לנשמת קדושי דמידובקה

דורנו היה עד לתקופת השואה המיוחדת בתולדות האומה בארצות פיזוריה.

גלי־הזמן הזידונים סחפו את יהודי העיירה התמימים והישרים בסערת השואה שהתרגשה ובאה על בית־ישראל בגזירות תש״ב—תש״ג, במשב־הרוחות של תקופת־האימים פוזרו הדב־קים, הושפלו, דוכאו והושמדו באופן אכזרי. תפ־ארת זקנים וגדולת נבונים, שמחת פעוטים וחד־וות נעורים, — הכול נגרף במבול של דם ואש בידם הטמאה של שטני דורנו. במקום ישוב יהודי חי ותוסס — עומד עכשיו חלל ריק ומחולל...

מגילת־חיים של דמידובקה היהודית על עב־רה המפואר, המאירה לנו ביושרה ותמימותה, בצניעותה ונאמנותה ובכל גילוייה עד סופה המר — מקופלת בדפי ספר־זכרון זה. הספר נועד לשמש מצבה לקדושי העיירה שהיו כלואים בגיטו דמידובקה ונפלו חלל לפני בני־עוולה בהשמדה הכללית. הוא בא להנציח את קורות הקהילה בשל־שלת הדורות, תנועותיה ומוסדותיה, אישיה ועס־קניה, — עדה שלמה שנמחתה מספר־החיים. בו יסופר על חיים שתססו, על חלומות שנרקמו, על חוויות ומאוויים משך דורות שהעיירה עוד עמדה על תלה ובניה המשיכו במסכת חיים מסו־רתיים ולאומיים על אדמת נכר. ועוד ידובר בו על משפחות שחיו ופעלו, עמלו והתלבטו ועל שירת־חיים שנפסקה באמצע ונדמה לעולם.

תמונה מחרידה ואיומה עוברת בספר זה לנגד עינינו. עדה יהודית נמחית מעל־פני האדמה באכ־זריות רבה. בין מאות קהילות־ישראל אחרות, שתתה היא מכוס התמרורים והאבדון לעיני השמש והעולם המתימר לכנות את עצמו נאור ותרבותי, אולם למעשה היה שותף לפשע בעמידתו מנגד על דמנו. יהיה־נא ספר זה עדות לדור שחלף, שבעמדו על סף הגאולה הורמה עליו יד רשעים לעקרו משרשו; עדות לדורות הבאים, שישאו בלבם את גדולת עברנו וזכר קדושינו, שבמותם נטעו בלבנו את ההכרה המכוונת אותנו לקראת העתיד, לחיים עצמאיים, שלימים ומתוקנים במולדת. ממעין הכרה זו נשאב חיות לקראת הימים הגדולים שהגיעונו.

°

דמידובקה עלתה על המוקד. בניה־בוניה הובלו לטבח כצאן־טבחה, עם רב זקן ונער יום אחד, הוא היום המר והנמהר של כ״ו תשרי תש״ג. רק מתי־מספר הצילו עצמם בנס בברחם אל היערות ובנדדם תוך סכנות, קור ורעב. אך גם להם לא שיחק המזל ורובם נפלו אח״כ בידי צר ואויב ומלשין.

איומה פרשת הזוועות המגוללת על דפי ספר זה, גדול הכאב מנשוא, והלב יהמה במסתרים וימאן להתנחם.

עם ספר־זכרון זה הועלה נר־נשמה לקהילת ישראל דמידובקה, שהיתה ואיננה עוד. נר־תמיד למה שהיה ולמי שהיה בה במשך דורות קיומה.

עם הדלקת הנר עלינו לחרות על לוח לבנו את קורות תקופת־הדמים וללמוד לקח לשנות דור ודור. מצווים בני דמידובקה המועטים לשאת את זכרם של אלה אשר אינם עוד. זוהי חובתנו וזהו רצונם האחרון של הקדושים.

אֵל לשכוח!

יזהיר הנר כזוהר הרקיע ויקרב יום נקם ושילם!

א. אבטיחי, ח. ב. אילון

סוד שיח יער..

(ליום כ"ז בתשרי)

סוד שיח חרישי עובר מאמיר לאמיר ולעומתו עונה קול יבבה דקה, ההולך וחזק משעה לשעה, עד שקול ענות גבורה ואימה אוחז בחורשה כולה ומפיח בה רוח סערה...

בשתיקת אלם, כאבלים ונזופים, עומדים להם עצי יער־גרינר כל ימות השנה. מאז נדמה האנחה האחרונה שנשלחה על־ידי הינוקת מעונה מבור־הקבר למרום, לא קמה בהם עוד רוח להניע את ענפיהם ולדובב את צמרותיהם; צפור לא צייצה בטוסה ודבורה לא זמזמה על דבשה. בפרוש המות את כנפיו השחורות על באי בור־הקבר, שוב לא זז משם עד שהתפשט על החורשה כולה בה איווה מושב לו, עד שיכופר הדם הנקי הצועק מן האדמה של יער־גרינר...

אך מה יום מיומיים? מה השאון וההמולה העוברים היום בחורשה שלא כתמול־שלשום? — ההפרו העצים את נדרם וחיללו את נזר שתיקתם, או אולי זעקות המות של שוכני־היער הנרצחים בקעו להן דרך בסערה ועד למרומים הגיעו ולא זזו משם עד שקיבלו הבטחת נקם ושילם על הדם השפוך על־ידי חיתו־אדם ונחמה ותיקון לקרבנות שנפלו על קידוש השם והעם!..

אכן, מעשי־חמס לרוב נעשו בצלו הרענן של יער־גרינר על־ידי מרצחים אכזריים וחסרי צלם, צווים אלוקיים עליונים וחובות אנושיות קדושות נרמסו ברגל גסה וחוללו לעיני העולם כולו, — אך לא איש עץ ויכזב, גם יום נקם ושילם טרם יהיה בארץ, אם־כי זה מכבר הגיעה שעתו. —

יום כ"ז בתשרי היום, הוא יום־הזכרון לחללי הקהילה, בו מתכנסים ניצולי קהילת דמידובקה לשם התיחדות עם זכר קדושיהם היקרים. ביום זה, בו יתאספו שרידי המשפחות על אדמת יש־ראל הקדושה לאסיפת זכרון, יקיצו שוכני בור־הקבר משנת־המות הארוכה ואף העצים מלוויהם, מספידיהם וגומלי חסדם האחרון יפסיקו את דומית־המות של היער, כדי לשתף עצמם בהילול־לתם, ויהי הדבר לחוק. —

מדי שנה בשנה, בבוא המועד הקבוע, רבה התכונה ביער. מבעוד בוקר עולות נשמות הקדו־שים מבור־קברן, נשמה־נשמה וידה על פצעה ועל חבורתה, ומתישבות על שפת הבור בציפיה לשעת הערב המקלה בה תיזכרנה לטובה, לעילוי ולתיקון. ומדי היזכר שמה של אחת מהן, מיד היא מתרוממת אל־על ובמעוף אחד לאולם־האספה תגיע, שם תקשיב בקורת־רוח לדברי־האזכרה. כל מלת־שבח לפעלה בעמק־הבכא, בעוד בחיים חייתה, תעלה ארוכה ומרפא לפצעה, וכל הבעת צער וכל דמעה תבואנה כמזור ונוחם לכאבה. אחת־אחת וקבוצות־קבוצות, מדי היזכר שמן, תתרוממנה הנשמות מעל־בור קברן ואל אולם־האזכרה ביעף תגענה, אשר רואות ואינן נראות תרחפנה ותמלאנה את חללו. ובכבות האורות וקול ה„קדיש" בציבור על האלמון ועל היתום ההמוני ינשא באולם, יטושטשו התחומים ויתערבו אנחותיהם ודמעותיהם של החיים עם משב אב־ריהן של נשמות הקדושים ויתמזגו להתיחדות שלמה, לעליה ולתיקון...

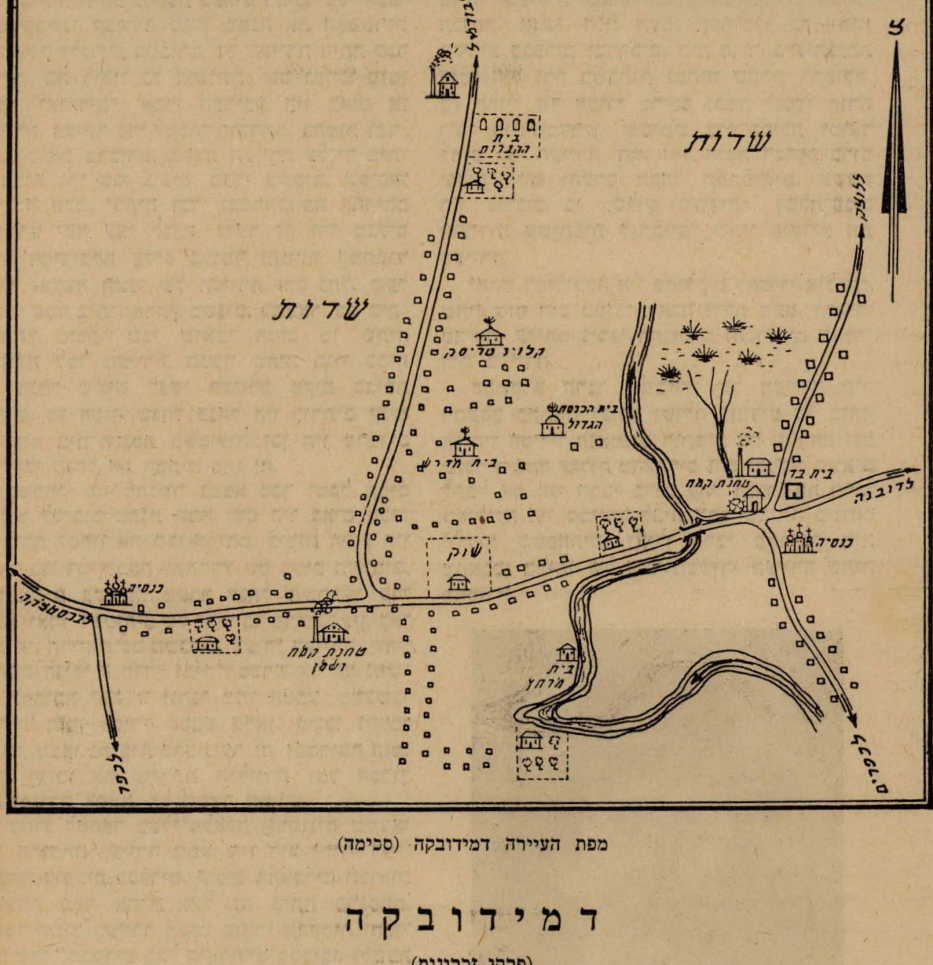
בתרועות גיל אין־סופי חוזרות ביעף נשמות־הקדושים מטיסת ההילולה אל יער־גרינר „מוע־לות ומתוקנות", מוכנות לחזור אל בור־קברן שם תנוחנה בשלום ובצידוק־הדין על משכבן. אך אין נפש חיה יכולה להשיג את עצמת הכאב שלא מהעולם הזה של אלו הנשמות, שנשארו יושבות עד בוש על שפת בורן ושמן נשכח מלב החיים. מבוישות ודוויות חוזרות הן אחר־חצות־הלילה ביבבה חרישית אל קברן בתקוה לשנה הבאה. ועצי היער, עדיהם ושומרי שלומם כל ימות השנה, משתפים עצמם באשרן של ה„מתו־קנות" ומביעים את שמחתם בלחש־רחש צמרו־תיהם, אך גונחים גניחות עמוקות מחדרי גזעם לצערן של הנשכחות...

וסוד־שיח חרישי עובר מאמיר לאמיר ולער־מתו עונה קול יבבה דקה כל אותו הלילה. קול ענות גבורה ואימה, שאחז בחורשה כולה והפיח בה רוח סערה, הולך וחלש, הולך ופוחת עד תומו.

ולמחרתו חוזרת דומית־המות לשלוט ביער־גרינר עד בוא יום־השנה הבא ועד בוא היום הגדול של נקם ושילם...

ח. ב. אילון

תולדות

מפת העיירה דמידובקה (סכימה)

דמידובקה

(פרקי זכרונות)

דמידובקה עיירה קטנה בווהלין, שמנתה קרוב ל־900 נפש יהודיות. היא שכנה משני צדי הכביש שהוביל מהעיירה ברסטיצ'קה לעיר המחוז דובנא, ובזה נפלתה העיירה לטובה משכנותיה שהקשר שלהן עם הערים הגדולות היה בדרך עפר רגילה מלאת בוץ שלא יבש בה משך רוב ימות השנה. כביש זה נסלל ע"י השלטון הרוסי לשם גישה נוחה לכפר פלישצ'וב שע"י ברסטיצ'קה, מקום קבר גדול של קוזאקים שנפלו בשעת מרד הפולנים. מספרים שהקאצאפים שסללו את הכביש השתכרו פעם ויצאו לפרוע פרעות ביהודי דמידובקה. מיד יצאו נגדם מספר בחורים מבני העיירה עם אברהם זיסה בראש והכו בפורעים שוק על ירך וגרשום. איש זה היה בעל אופי חזק. נסע לאמריקה להשתכר ומשלא יכול להסתגל שם מחוסר סביבה דתית, חזר לדמידובקה. על אף היותו טרוד כל הימים בדאגות הפרנסה מצא לו תמיד שעה לביקור בבית־המדרש ולא רק לשם תפילה בלבד, אלא בשביל להאזין לשיעור של לומדי גמרא, עד שרכש לו ידיעה בדף גמרא. בראשית העליה השלישית לארץ־ישראל נטש את העיירה ועלה ארצה עם

משפחתו בת שש נפשות. הוא נאבק קשה עד שהצליח להקלט ולסוף הסתדר יפה ואף סידר את בניו והיה שמח בחלקו.

העיירה היתה מוקפת כפרים רבים. שני הכפרים שבשני קצותיה מנעו ממנה את האפשרות להתפשט ולגדול. בטבורה של העיירה היתה ככר גדולה, בה רוכזו כל החנויות, שם נערכו מזמן לזמן „יאריד‌ים". אכרי הסביבה היו באים אז לעיירה, בעיקר כדי למכור תוצרתם, בהמות וכד', ולקנות את צרכיהם. בקצה העיירה על־יד בית־הקברות גרו שני צ'כים, בעלי משקים, שסיפקו לעיירה חלב, ירקות וכד' ובמרחק מה אחריהם השתרע יער עצי לבנה. ביער זה היו מבלים ילדי דמידובקה בל"ג בעומר והנוער המתבגר בכלל. בקצה השני של העיירה זרם נחל, שעל שפתו עמד בית־המרחץ משנים. מהבאר של בית־המרחץ סיפקו שני שואבי המים מי שתיה ורחיצה לכל העיירה. הגשר שהיה בנוי כמזח על הנחל שימש לנשי העיירה מקום כביסת לבנים. מן הסוף שגדל בנחל היו כורתים קנים לקישוט בית־הכנסת בשבועות וכן היו מרפדים בגידולי הנחל את הבתים בחג זה.

במרחק מה מהגשר נמצא סכר ומפל המים שימש לסיבוב טחנת קמח, שם היו באים אכרי הסביבה לטחון את תבואותיהם. בימות הקיץ היו באים בני דמידובקה להתרחץ שם במים הזורמים, ומתאמנים בשחיה. מעבר לנחל השתרעו כרי דשא ואחו ושטיחים של פרחי בר מרהיבי עין. באביב היו הריחות שם משכרים. צעירי העיירה, שהיו ברובם חניכי ה„חדר" ובית־המדרש אף הם נמשכו לסביבה יפה זו ונהנו מזיו הטבע. משנשבו רוחות הזמן ושירי הטבע קראו, משכו וקסמו רבים, מצאו נתיבות ללב נוער זה, ובמרוצת הזמן קמו ועזבו את עיירתם הגלותית וכל הכרוך בה ופניהם ארצה, אל השדה והטבע.

מחוץ למספר בעלי־מלאכה והחנונים שמצאו את פרנסתם בעיירה גופא, היו רוב יהודי דמידובקה סובבים בכפרים, קונים מהאכרים תבואות ותוצרת כפר אחרת ועל זה היתה פרנסתם. מעמד חשוב בעיירה תפשו סוחרי הבהמות והסוסים שהיו מבקרים בכל היאריד‌ים בסביבה ולשבת נהגו לחזור לבתיהם. אחדים עמדו בקשרים עם בעלי האחוזות ונחשבו לאמידים. שני בתי־בד היו בעיירה מופעלים באופן פרימיטיבי בכוח סוס, ומהם תוצרת שמן בשביל אכרי הסביבה וגם ליצוא.

רוב אנשי העיירה היו אנשים פשוטים וישרים, שקועים בטרדות הפרנסה ועול החיים ובילו זמן רב בבית־המדרש בתפילה ובשיחות. נמצאו כמה עשרות יהודים שלמדו דף גמרא ומשניות בין מנחה למעריב והורים רבים חלמו שבניהם יגיעו למעמד כזה, יהגו בתורה וישבו בין הלומדים. שלושה בתי־תפילה היו בעיירה: א) בית־הכנסת הגדול, בנין עץ בנוי בסגנון עתיק כמת־כונת רוב בתי־הכנסת בעיירות, עם חלונות גבוהים ושמשות צבעוניות, שנחשב לבנין היפה ביותר בעיירה. מאחר שרוב המתפללים בבית־הכנסת, אנשי דלת העם, הסתובבו כל ימות השבוע בכפרים ובדרכים, היה סגור בית־הכנסת בימי חול ורק בשבתות נפתחו שערין לתפילה. ב) קלויז של חסידי טריסק וכמה לומדי תורה ו־ג) בית־המדרש, ששימש בית־תפילה ומועד לרוב בני העיירה. הוא היה הומה ושוקק ברוב שעות היום והערב מקהל המתפללים. בשבת היו עורכים בו „שלוש סעודות", קבלת־פנים וסעודות משותפות ל„רביים" שהיו פוקדים את העיירה.

יהודי דמידובקה היו מחולקים לחסידי אוליקה, שהיו ע"פ רוב בעלי־מלאכה ודלת העם, וחסידי טריסק, עליהם נימנו החנוונים והסוחרים האמידים בעיירה.

בהתקרב הרבי לעיבורה של העיירה היה מתעכב בהתאם לנוהג ושולח להודיע על בואו, אז היו חסידיו הנאמנים רותמים את סוסיהם וגם שוכרים כמה עגלות מהאכרים והם ובניהם יוצאים לקבל את פני הרבי ברוב קהל והדר. את הרבי מאוליקה היו מביאים לבית הרב שהיתה ביניהם ידידות משפחתית, ואילו הרבי מטריסק היה מתאכסן בביתו של אחד מעשירי העיירה שהיה מחסידיו.

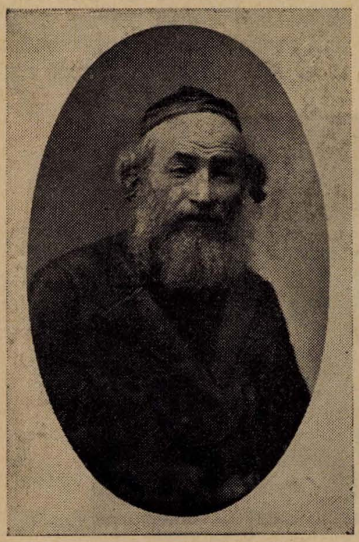
ה„רבי" לייביניו טברסקי מטריסק

בערב שבת היה בא הרבי בלוית גבאיו וחסידיו לבית־המדרש לקבלת־שבת. קהל רב היה בא „לקבל שלום" מאת הרבי ואחרי התפילה היו מסבים לסעודת שבת דשנה. בראש השולחן ישב הרבי ולידו הראשונים במעלה ובמעמד שבין חסידיו. הרבי היה טועם קצת מכל מאכל שהוגש לו ואת „השיריים" היו חסידיו חוטפים בלהיטות יתירה. בין מאכל למאכל היה הרבי אומר תורה וחסידות, והסעודה היתה נמשכת שעות עד שבית־המדרש התמלא אנשים שגמרו את סעודותיהם בבית ובאו עם בני משפחותיהם להקשיב לדברי התורה וליהנות מזיו פניו של הרבי. גם הרב של העיירה, אע"פ שהיה מחסידיו של הרבי מקוצק, היה בא לקבלת־הפנים של כל הרביים, כדי להיות לויאלי עם כל תושבי העיירה. סעודה כזאת היתה נשנית למחרת בצהרים ונמשכת עד סעודת „מלוה מלכה". ביום ראשון בבוקר היה הרבי מקבל את חסידיו, שהיו מביאים לפניו את בקשותיהם בפתקאות שבהן היו מתנים את צרת לבם ולאחר שהיו משלשלים לו את „הפדיון" היה מבטיח להם ישועות ונחמות בעזרת הד'. כך היה נוהג עד יום חמישי, עת היה עוזב את העיירה וחסידיו מלווים אותו ברוב פאר עד לעיירה הסמוכה. באותו שבוע שהרבי היה בעיירה היתה התעוררות גדולה ושמחה רבה בין אנשי המקום ושבועות כאלה היו רבים במשך השנה. לעתים היו מבקרים בעיירה משולחים, ב"כ ישיבות ומוסדות צדקה בא"י שספרו נפלאות מהארץ הקדושה.

החינוך בעיירה היה נתון בידיהם של כמה מלמדים שהיו נאלצים לעסוק גם בעבודות לואי, כדי למצוא מחיה למשפחתם. פישל ה„מלמד־דרדקי" היה גם סַפר ובכל יום ששי היה גם מספר את שערות בני העיירה; יששכר טורצ'ניוק שנקרא שכר המלמד־לחומש, היה נזקק לאשתו פרדיל שעזרה לו ע"י אפיית לחם ומכיריתו לבני העיירה; ר' משה וינשטין, שנקרא „משה בן השוחט", היה מלמד לתנ"ך, לגמרא וגם לחכמת החשבון, היה משמש גם שו"ב. המלמד הרביעי אשר ממנו היו התלמידים עוברים כבר לבית־המדרש ללמוד בפני עצמם, היה ר' יצחק'ל. הוא היה יהודי גוץ שזקן לבן, שמרוב הרחת טבק הפך אפור, כסה את כל פניו. מהם בלט אף גבגובי קטן שמשקפיים כהים רכבו עליו ועינים זעירות מתרוצצות ברוגזה תמידית על תלמידיו בני ה־15 — 16 שהיו גדולים ממנו בקומה ולא תמיד נשמעים לו. בכל זאת עלה בידו להקנות להרבה מהם ידיעה בלימוד דף גמרא ותוספות.

רופא לא היה בעיירה ואם מישהו חלה באופן רציני היה מזעיקים את הרופא ממלינוב, העיירה הסמוכה. תרופות בינים היה מסַפק הסַפר המקומי שידע גם קצת הלכות חובשות. היה בעיירה איש אחד אהרן בן עקיבא שידע לכתוב בקשות לרשות בשפת המדינה והיה גם ב"כ העיירה כלפי הרשות במקום. בזמן מלחמת הפולנים עם הרוסים תפשו אותו הפולנים שחשׁדוהו בריגול לטובת הרוסים, השליכוהו לנהר וירו בו. מכובד על כולם היה השוחט ר' מאיר פירר, אדם פיקח וחביב שמוכרח היה לעסוק גם בדברים אחרים כדי למצוא את פרנסתו.

כרב העיירה שימש בשנים האחרונות ר' אריה ליבוש הלפרסון, בנו של הרב ר' יוקיל שכהן ברבנות בעיירות סלישץ ואוליקה. הרב אריה

הרב ר' לייבוש הלפרסון

לא רצה לעשות את תורתו קרדום לחפור בה ושנים רבות היה שולח במסחר ידו. כשזקן ר' יוקיל השפיע על בנו לקבל את הרבנות ולרשת את כסאו, ועל זכותו לרבנות באוליקה ויתר לטובת משפחה קרובה שהמשענת היחידה שלה היה חתנם שהוסמך לרבנות ועבר לכהן ברבנות באוסטרוזץ ומשם עבר לבסוף לדמידובקה. בזמן שהמשפחה היתה באוליקה גרו בשכנות חצרו של הרבי והתידדו מאד עם הרבי ומשפחתו והידידות הזאת התקיימה כל השנים, ובזמן שהרבי מאוליקה היה מבקר את חסידיו בדמידובקה היה מתאכסן בביתו של הרב.

פרנסתו של הרב לא היתה על משכרת אלא מהזכות למכירת שמרים, נפט ונרות לשבת. בנותיו ואשתו מכרו את הסחורה הזו לבני העיירה ובכל יום חמישי ושישי היה הבית מלא קונים לכבוד השבת. ע"י זה עמד בית הרב במגע מתמיד עם כל משפחות העיירה וידע את מצבם של כל בני העיירה. הרב, אם כי היה חרד מאד

לתורה ומצוות, בכל זאת לא היה קנאי לדעותיו ולא התנגד להכנסת ההשכלה לעיירה, כפי שדרשו ממנו כמה מקנאי העיירה. הוא הרשה גם לבני ביתו לעסוק בלימודי חול מחוץ ללמודים המסורתיים המקובלים. בכל השאלות שהובאו לפניו, השתדל להיות מתלמידיו של „הלל" ולהקל ככל האפשר, ובדיני תורה שבין אדם לחברו היה תמיד מוצא את שביל הזהב שסיפק את שני הצדדים. גם מהעיירות הסמוכות היו מביאים לפניו ענינים מסובכים שהוא התיר אותם לשביעת רצון המעונינים. אם כי ה„יחוס" היה חולי רע שרוב יהודי העיירות הקטנות היה נגוע בו, הוא לא „התנשא" על פני אחרים והרשה לבנו להתרועע עם חבריו שהיו ממשפחות לא כל כך פשוטים ובעלי־מלאכה, ואלה מצדם כבדוהו והעריצוהו ובשמחת־תורה בזמן הריקודים עם ספרי־התורה היו מרכיבים אותו על כתפיהם ורוקדים אתו בשמחה ובהתלהבות. הוא נתן בכשרון אמנותי לספר כל מיני דברים בצורה לוקחת את הלב. במוצאי שבתות אחרי ההבדלה היו מרתיחים את המיחם והשכנים היו מתכנסים לביתו ועל־יד כוס תה היה מספר להם דברי תורה ומעשיות מחיי הצדיקים והחסידים עד חצות הלילה. את רוב שעות היום והלילה היה מבלה בלימוד הגמרא עם כל המפרשים והספיק לעבור בחייו שבע פעמים את כל התלמוד. בשבתות היה קם לפנות בוקר ועד שעת התפילה היה גומר את כל פרקי התהלים בעל פה. כמה שעות

משפחת הרב דוד הלפרסון

מיוחסות. הרוח הטובה והסובלנית ששרה בבית הרב נתנה את אותותיה בחינוך בניו ובנותיו ועיצוב אופיים. בנו נוניה היה למורה בישראל והלך להפיץ תורה ודעת בין המוני העם, מקודם בדמידובקה, ואח"כ בלוצק ובביאליסטוק. שתים מבנותיו עלו לא"י, בנו בכורו ר' דוד ירש ממנו את כל מדותיו התרומיות וגם הוסמך לרבנות עוד בבחרותו, אך משנשא לו אשה מהורוכוב עבר לשם ונעשה סוחר. אחר פטירתו של אביו הרב ר' אריה, גבר עליו הלחץ של בני המשפחה והוא עבר לדמידובקה, ישב על כסא הרבנות וכהן במשרה כבודה זו עד השמדו יחד עם כל יהודי הגולה.

ר' דוד היה אדם צנוע ועניו. חותנו, בעל טחנה ובית־מרזח בכפר ע"י הורוכוב, דרש ממנו לעבור לרבנות, אך הוא לא נשמע לו והזכיר לו תמיד הנאמר בפרקי אבות: „אהב את המלאכה ושנא את הרבנות". בשבתו בהורוכוב בפרבר העיר התידד עם תושביו שהיו עפ"י רוב אנשים ביום היה עוזר לאשתו בחנות שהיתה להם בפרבר העיר. את עיקר עול הפרנסה נשאה על שכמה אשתו בת־שבע, ואם כי היה לה קשה מאד לפרנס משפחה בת שמונה נפשות ונאבקה מר עם גורלה, היתה שמחה בחלקה שבעלה עוסק בתורה והוא בעל מידות תרומיות ובתור אשה חרדה האמינה שבשכרו בעולם הבא מובטח גם לה חלק ניכר.

את בניו הוא רצה לחנך להיות ישרים ואנשי אמת. כמה פעמים חיוה את דעתו שלא איכפת לו אם בניו לא יהיו מלומדים גדולים, העיקר שיהיו אנשים מועילים בחיים והולכים בדרך הישר ושומרים על כל המצוות. כאשר בנו בכורו רצה לעלות לא"י, לא היה מרוצה מזה. כי כל הרבנים הגדולים בזמן ההוא התנגדו לציונות והוציאו לעז על חיי החלוצים בארץ. לבסוף הוא הסכים לנסיעתו וביקש ממנו לשמור לכל הפחות את שלוש המצוות העיקריות ביהדות. בשנים האחרונות היה לציוני ועודד עלית חלוצים

מיה ויוקל אשכנזי, ניוני וצירל הלפרסון

לארץ, ופעם גם הביע את רצונו לעלות ארצה ולהיות רועה־צאן באחת הקבוצות ובשעת מעשה יוכל להגיד תהלים ולהגות בתורה בעל־פה. שלשה מבניו ובת אחת נמצאים כעת בארץ. הם נושאים עמוק בלבם באהבה והערצה את זכרו בתור אדם ישר־מדות ואוהב את הבריות.

בתחלת המאה העשרים חל שנוי חשוב במצב הרוחני והתרבותי בעיירה. ההשכלה, התנועה הציונית והתחיה הלאומית שהכו גלים ברחוב היהודי בערים הגדולות הגיעו גם לעיירה. עוברי אורח שנשארו בעיירה ללינת לילה באחת משתי האכסניות, בבית הקולטונים והזינגרים, הביאו לעיירה את בשורת ההתעוררות, השאיפה להשכלה והתפתחות הנוער היהודי בסביבה הקרובה. הם ספרו שמהעיירה בורומלי הקרובה נסעו ממשפחת ויץ הידועה בן ובת לא"י הקמה לתחיה, מליובצ'בקה נסעו הצימרמנים ומברסטיצקי, ממשפחת קלבנר ואחרים, נסעו לערי רוסיה הגדולות ללמוד ולהשתלם. הבחורים והבחורות שהקשיבו לדברים האלה וביניהם: ברייל, הרשל וקילה קולטון, חנה פירר, שרה טורצ'ניוק, נוניה הלפרסון בן הרב, שמואל מנייס, ברוך טרייגר וצבי לייצמן, שתו בצמא את הסיפורים האלה ונדלק בהם זיק של קנאה לנוער ההוא וצמאון עז ללמודים והתפתחות. גם ההורים ששמעו את הדברים הללו הושפעו מהם ונתנו לבניהם את האפשרות ללמוד ולהתפתח. הרשל קולטון נסע לברדיצ'ב, וצבי לייצמן לאודיסה ללמוד ולהשתלם. ר' נחמן זינגר, יהודי ער וחכם, לקח אחרי זה מורים טובים לבניו, השיא את בתו הבכורה לסטודנט שהיה אחר כך למורה בעיירה. שלוש מבנותיו נמצאות כעת בארץ.

אלה מהקבוצה הזאת שנשארו בעיירה התחילו ללמוד בהתלהבות תנ"ך, את השפה העברית ודקדוקה, השיגו ספרים ובאופן אוטודידקטי רכשו להם ידיעות רחבות. עזרה רבה בשטח זה קבלו משני משכילים שבאו לגור בעיירה מערים יותר גדולות. האחד היה בריל טורצ'ניוק והשני משה מהכפר קניאגינין. הם הביאו אותם את ספרות ההשכלה והשאילו אותה לחברי הקבוצה ובשיחות משותפות הלהיבו ועוררו אותם להוסיף ללמוד ולהרבות תורה ודעת. הידיעה שמעיירה סמוכה מלינוב יצא החכם הנודע מנדלקרן בעל הקונקורדנציה לכתבי הקודש ובעיר הסמוכה קרמניץ חי ופעל סופר ההשכלה המפורסם ריב"ל הפיחה בהם תקוה שע"י התמדה ומרץ לא יבצר מהם להגיע לגדולות. הם לא הסתפקו בזה שרכשו להם ידיעות רבות למדי, אלא השתדלו להפיץ אותן לבני הדור הצעיר. הם נעשו למורים והרביצו תורה לכל דורש. משכר ההוראה שקבלו קנו ספרים ויסדו את הספריה הראשונה בעיירה. בין הספרים שקנו היתה כמות ניכרת של ספרים באידית מהספרות החדשה כדי לתת אפשרות לבני העיירה שלא ידעו עברית ליהנות מהתרבות החדשה. הם למדו את השפה הרוסית, קראו את ספרותה והתעמקו בה כמו פעם בבית המדרש בסוגיה חמורה בתלמוד. לקבוצה הזאת נספחו בזמן האחרון כמה בחורים מהכפר וולקובי שלמדו בגמנסיות בקרמניץ ודובנא ויחד היוו את החבורה הראשונה שהדליקה את לפיד התרבות והדעת בעיירה. הם פתחו בפני תלמידיהם אופקים חדשים, הדביקו אותם בצמאון לדעת ועודדו אותם לנסוע לערים גדולות להשתלם. כתוצאה מזה נסעו משה ופופה לייטר, משה פירר, משה פוקס, י. הלפרסון ואחרים לישיבות ובתי־ספר בלידה וסלבוטה. וכשחזרו משם שתפו את עצמם במפעל הגדול של הפצת תרבות בעיירה. כעבור זמן מה נפתח בית־ספר בעיירה שאליו הוזמנו גם מורים לשפה הרוסית מהחוץ וכמעט כל אנשי העיירה שלחו

את ילדיהם לבית־הספר. שם למדו את השפה העברית ודקדוקה, תנ"ך, היסטוריה עברית, את הספרות והשירה העברית החדשה, שם למדו להיות „יהודים חדשים" כבטויו של המשורר יעקב כהן והרבה מהם נמצאים כיום בארץ. והלב כואב על אחדים שהיו ממניחי היסוד לכל התנועה היפה הזאת בעיירה, שכל שיחם והגיגם היה בארץ ותחיתה, והם עפ"י צחוק הגורל לא זכו לעלות אליה.

יצוינו כאן לזכרון עד החברים הבאים: שמואל מנייס, משה פירר שאחיו עלה ארצה ומת, מרדכי טורצ'ניוק, האחים משה ופופה לייטר ששלוש אחיותיהם נמצאות כעת בארץ ועוד אחרים, שהשקיעו את מיטב כוחותיהם בפתוח התנועה הציונית בעיירה ואת מיטב חלומותיהם ותקוותיהם חזו בארץ ולא זכו לעלות אליה.

ישראל הלפרסון

נוער חלוצי בדמידובקה

לדמות העיירה

א. ידיעות גיאוגרפיות

דמידובקה שכנה בין כפרים רבים, שהיו כעין זר סביב לה ובכל אחד מהם חיו משפחות מעטות של יהודים, שכל ימות השנה התפרנסו מהנכרים שבכפר ורק לחגים ו„ימים נוראים" או בעניני יהדות מיוחדים כמו „יאהר־צייט", שאלת־חכם וכו' היו באים לעיירה.

העיירה עצמה עמדה על אם הדרך מברס־טיצ'קה בואך דובנא. רוב בתי העיירה היו מרוכזים משני עברי הכביש ששימש רחוב ראשי וממנו נפרדה הדרך („קברות־גאס"), שגם שם עמדו בתי־העיירה, והיא עברה את אחוזת סר־ז'ינק, בית־הקברות, טחנת הקמח, אחוזת גרינר והחורשה, הכפרים מדישב וכרינק, הגשר על ה„סטיר" והלאה לבורומיל. שאר הבתים על־יד השוק ועל־יד בית־המדרש, ה„שיל" והקלויז ועל־יד הנהר. לפני הכניסה לעיירה מצד דובנא, לא רחוק מהגשר, עולה הדרך ללוצק ועוברת את הכפרים לישנה, דובליאן, קניהינין (מקום ה„גמינע" לכל הסביבה) ולעיירה טרוביץ: מול הדרך ללוצק התנשאה גבעה שלצדה עברה הדרך לכפר ריטקע.

מצד מזרח של הכביש זורם נהר כמעט לכל ארכה של העיירה וחוצה את הכביש ע"י גשר גדול שהניע בדרכו את טחנת המים הקטנה של פייבוש לישנר שעל ידה נמצאה טחנת הקמח הגדולה, שסיפקה מאור חשמלי לעיירה ועל ידה היה מקום רחצה לתושבי המקום. מכאן משתפ־כים מי הנהר דרך שדות ואפרים ויוצרים ביצה. טחנת־קמח שניה של משה צאליס עם בית־הבד בצדה עמדו בירכתי העיירה לפני אחוזת יבטושנקו, בדרך לברסטצקה שאיכסנה בזמן הפולנים את מוסדות הבטחון כגון משטרה, משמר וכו'. מכאן והלאה נמשך משני צדי הכביש הכפר הגויי דמידובקה וממנו הובילה הדרך לכפרים ריזני, וולקובי, רודני עד פוצ'אייב.

ב. מסחר ומלאכה

בשנים האחרונות לפני חיסול האוכלוסיה היהודית מנו תושבי המקום והסביבה עד 200

כתב־רבנות של חסידי טריסק בדמידובקה לרב אברהם ווסרמן

משפחות יהודיות, שהתעסקו בעיקר במסחר זעיר ובכל מיני מלאכה ומשלח־יד. הקרקע המשובח שבסביבה העניק את יבולו בשפע, פרח המסחר בתבואות שונות שהובאו ע"י אכרים לעיירה למכירה. בין יבולי המקום תפשו מקום חשוב גם הכישות והסלק שגודלו ע"י הצ'יכים ובעלי האחוזות ויהודי המקום שימשו מתווכים לשיווקם.

המסחר התרכז בידי היהודים והאכרים נזדקקו לחנויותיהם ולבתי המלאכה של היהודים לשם קנית צרכי הבית החיוניים. ביחוד הורגש הפדיון בעיירה בחדשי החורף, שעה שהאכרים שבתו מעבודות השדה והתפנו לציוד בתיהם. חדשים אלה הכניסו רוח חיים בכלכלת העיירה ונתנו ליהודים את האפשרות למלא את החסר מחדשי הבצורת של הקיץ, בזמן שהאכרים היו עסוקים בשדותיהם.

כמקור לעיסוק־לואי לסחר התבואה שימשו טחנות הקמח ובתי־הבד שהיו מפוזרים בכל קצוי העיירה, שתוצרתם שימשה את צרכי המקום והסביבה וגם ליצוא למרחקים. הודות ליערות שבסביבה עסקו יהודי המקום גם בחכירה ובתיווך של חלקות־יער לעיבוד וליצוא, לעתים בשיתוף עם סוחרי דובנא, לוצק, רובנה. כמוצרי יצוא שרוכזו בידי יהודי דמידובקה יש לציין פירות, עופות, כוסמת, שעועית, ביצים, דבש, סמרטוטים ועוד.

בניגוד למסחר שפרץ בעיירה ושלוחותיו יצאו למרחקים ואף אל מעבר לגבול, עבדו בעלי־המלאכה המעטים רק בשביל תושבי המקום והסביבה. היו ביניהם: חייטים, סנדלרים, נגרים, נפחים, פחחים, בנאים ועגלונים — שנים שנים מכל מקצוע. היו גם בעלי־מלאכה הולכי־כפרים שחזרו לבתיהם בעיירה רק לשבתות. לצרכי הסוחרים הזרים ששהו בעיירה וכן לצרכי האכרים מהסביבה היו כמה בתי־אכסניה ופונדק.

ג. חיי ציבור

חיי ציבור וחברה במובן הידוע לא היו קיימים בעיירה עד הדור האחרון. מוסדות ציבוריים כמו בנקים, גמילות־חסדים, ביקור חולים, לינת־הצדק וכיוצא באלו מוסדות שנתברכו בהם הערים והעיירות בתפוצות לא היו בעיירה כלל. רק בשנים האחרונות לשלטון הפולנים חל שינוי רב בשטח זה. כמו בקהילות אחרות בימים ההם נתרכזו חיי הציבור והחברה מסביב לבתי־התפילה והרבנים, והם: ה„שיל" וה„שטיבל" שבצדו, בהם התפללו בעלי־מלאכה ופשוטי העם, ובית המדרש והקלויז הטריסקי ששימשו מקום תפילה ליתר התושבים וכן לחסידים. בתחילה רוב תושבי העיירה היו חסידיו של ר' הירש־לייב האדמו"ר משושלת אוליק, שריכזו בידיהם את כל עניני הקהילה, כגון: החכרת ה„טכסה", החזקת כלי הקודש, בתי הכנסת וכו' וכתוצאה מכך נבחרו כל כלי הקודש מבין חסידיו דוקא. בין אלה הצטיין בקנאותו לבית אוליק השוחט המקומי ר' נפתלי. בסוף המאה הקודמת, כשיצאה גזירת גירוש היהודים מתחום הכפרים, באו מכפר ריזני כמה מחסידי המגיד מטריסק, וביניהם ר' ישראל חיים, שהיה מהמקורבים ביותר למגיד ובהשפעתם ובהדרכת המגיד הונח היסוד לקלויז הטריסקי, ששימש ברבות הימים מקור יניקה לחסידות טריסק במקום.

שנים רבות אוכסן המנין הטריסקי בבית פרטי ורק לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914) נגשו החסידים לקיים את צוואת המגיד ולהקים את הקלויז הטריסקי. בין ראשי המטפלים בדבר היו: משה צאליס ובניו, שמעון דניוק ובניו. כנהוג בימים ההם, לוותה עבודת הבנין בהפרעות ובהלשנות מצד חסידי אוליק ואף לערכאות הגיעו הדברים, אך בסופו של דבר התגברו על המכשולים והקלויז הוקם על תלו אחר סיום מלחמת העולם. משהגיעו מתפללי הקלויז ל־6—7 „מנינים" וחתמו על „כתב־קונסות" לבנו של המגיד ר' יעקב־לייב'ניו הושכן שלום בית בין חסידי טריסק ואוליק. אחר שכלול הקלויז נמצאו גם מקנאי קנאת בית־המדרש האוליקי וניגשו לחידושו ולשיפורו. כל תושבי העיירה בלי הבדל צד תרמו למטרה זו, גם זה שימש גורם נוסף לשלום. בימות החול היו באים לשם להתפלל מכל „הצדדים" ובערבי החורף ישבו שם בחורי העיירה ולמדו. בין מנחה למעריב לימד שעור בעין־יעקב בביה"מ ר' ישראל־חיים החסיד הטריסקי.

ד. החינוך

החינוך בעיירה התחיל כנהוג מה„חדר" ונגמר ב„ישיבה". ר' פישל המלמד היה מראה „בחוטרו" לילד בן־ה־5 את צורת ה„א" הראשונה וה„עוזר" (בנו) היה אומר אתו בוקר־בוקר את תפילת „מודה אני" ומביאו על כתפיו לחדר.

ר' ישכר ובריל לאה'קיס היו מלמדי חומש, ר' משה שוחט ומארעלע לימדו ראשית גמרא, כתיבה וחשבון. ר' יצחק'ל ו„הפוצ'אייבר" היו מכינים את הבחורים ללימוד עצמי („מאכן אַליינען") והכשירום לישיבות.

הבחורים היו יוצאים ללמוד בישיבות בערים: לומז'ה, זויהיל, סלובודקה, לידה ואחרות, וביחוד נהרו בחורי המקום לישיבת קישינוב הודות לקשר שנוצר ע"י שני ראשי הישיבה ר' צדוק ואחיו ר' יהושע שנמנו בעבר על תושבי דמידובקה. יש והבחורים הפליגו לנסוע ללמוד ועד לאודיסה הגיעו — הירשל שמואל דוד'ס ובנו של ר' ישראל־חיים המשמש כרב בתל־אביב.

כן היו בעיירה מורים כלליים שעסקו בהוראת

תהלוכת 3 במאי ברחובות דמידובקה

שעה. בין המורים האלה היו: נוני בן הרב הזקן שאח"כ יצא לביאליסטוק והיה למורה בתיה"ס האידישאיים, ישראל הלפרסון בן הרב (כעת בארץ), ברוך בייגילס (כעת באמריקה), משה'קה לייטר, יוסף שילדר, שמואל פלדמן, מאיר לישנר ואחרים.

*

בשנים שבין שתי מלחמות העולם חלו בעיירה תמורות גדולות והחשובה ביניהן שהטביעה את חותמה על התפתחות הנוער היא התנועה הציונית שכבשה כמעט את כל הנוער.

שרגא מימון (ווסרמן)

שבת ומועד

(פרקי הווי)

שבת

העיירה לפני כניסת השבת, פני „נשמה יתירה" לה. הרחוב, וביחוד לפני כל בית, כובד ונוקה מזוהמת השבוע. — ילדים, לבושים בגדי שבת, ראשיהם „מחופפים" ומסורקים לכבוד שבת. בעלי־בתים אצים־רצים מבית המרחץ ולפי הכרת לבושם המשונה נתקבל משום־מה הרושם כאילו הם ממהרים לנשף־מסכות...

בעוד מועד צועק סבא לחנוני המכולת שממול לביתו: „קהת, הגיע זמן סגירת החנות, וקהת מגרש בבהלה את הקונים ונחפז לסגור את החנות. החמה עוד לא נסתלקה מראשי האילנות וכבר נקבצו ובאו למקטון ועד גדול לבתי התפילה. החסידים והסוחרים לבתי המדרש ו„עמך שער און אייזן" לבית־הכנסת. לפני התפילה עוסקים כנהוג ב„מדיניות פנים", מהמתרחש בעיירה במשך השבוע, וגם מ„מדיניות חוץ" לא הניחו ידם, מחדשות העתונים על מאורעות שאירעו בעולם הגדול...

שבת אחר הצהרים, יוצאים בני הנוער, בחורים וגם בתולות, ליער הקרוב, מקום שם יסעדו את לבם באחוזתו של גרינר במיני מטעמים ובפירות טובים, ואילו כל בעל בעמיו יתענג על „שינה בשבת". ובהקיצם משנתם מוגש „תה של שבת", שריח וטעם מיוחדים לו, שספג מהבקבוקים והקומקומים המכוסים בגדים בלים וסחבות מערב שבת. לאחר קבלם חציו להם יתנו גם חציו לשם, — הגברים יקראו בפרקי אבות והנשים ב„צאינה וראינה", ובאותו זמן יטיילו להם אחרים בהרחבה ולהנאתם לכל רוחב הכביש בחשיבות יתירה, מעשה „שבת אחר החמין"...

פורים

חוט של חן מיוחד וברק היו משוכים על חג הפורים בעיירה. מנהג „משלוח מנות" קוים בדחילו ורחימו. נושאי המנות סובבו מבוהלים ודחופים מבית לבית. עוד שמור בזכרוני איך שאבא פרש לפניו גליון נייר וניהל „בוכהלטריה כפולה": למי נשלח וממי נתקבל, מי חייב להחזיר ולמי יש להחזיר: והסוף היה שאחר חצות נזכרו שלפלוני אלמוני שכחו לשלוח...

בין המוצגים החשובים ביותר היו שנים— שלשה תפוחי־זהב מארץ־ישראל, שעשירי העיירה קנו ממיטב כספם ושלחום לרב, והלה שלחם לחשובי הבעלי־בתים שלו והם לידידיהם וחוזר חלילה עד שנדדו עברו ההדרים הללו מבית לבית ובסופו של דבר נשארו אצל העשירים.

פסח

חג האביב וזמן חרותנו התפשט בעיירה

בהרחבה יתירה עד שכל פינה בעיירה נתבשמה מישותו המרגינה. תלמידי הישיבות שגלו למקום תורה חזרו ובאו לבתיהם בעוד מועד — אורחים מהערים הגדולות. בליל התקדש החג, לבושים בגדי יום־טוב מסבים כלם מנער ועד זקן ל„סדר", ומכל בית בוקע קולם של מגידי ההגדה — „עבדים היינו לפרעה במצרים".

וימי חול־המועד הברוכים בניחותם המיוחד ובאורחים מכל ערי הסביבה היו מקור לא אכזב לעונג יום־טוב.

שבועות

כל בתי העיירה, ביחוד בתי התפילה, מקושטים ירק וקני־סוף. מסורת נאה שמרו ילדי העיירה לאסוף מבית לבית גרות ליום ההילולא של דוד המלך, ובלילה השני של החג הוא ערב יום־הזכרון הוארו בתי־המדרש ובית הכנסת בגרות הללו ולאורם קראו בציבור בספר התהלים לתיקון נשמת מחברו.

סליחות

חושך אפלה של סוף חודש אלול עוד כיסה את עין הרחוב, אך משהבהיק האור בבתי המדרש, נתעוררו זקן ונער ל„סליחות". כל אחד התאמץ להרים את קולו מעל לקולו של השני, ביחוד בסוף הפזמון: „כמו שכתוב וירד ה' בענן ויתיצב עמו שם ויקרא בשם ה' "... ניגוני הסליחות היו מכניסים רוח עצבות של ימים נוראים.

ראש־השנה ויום־כיפור

היהודים הכפריים, שכל ימות השנה חיו בין הגויים, הגיעו אל העיירה, כדי להתייחד עם קונם ולשאוב מ„יהדותם" של תושבי המקום בימים אלה שאוירה של דמידובקה ספוג יראת שמים ורחמים.

החזנים — פייבוש לישנר בבית־המדרש, נחמן זינגר ב„קלויז" והירש „דעם גלעזער־ס" בבית הכנסת — נתנו מאונם ומגרונם, כדי להנות את ה„בעלי־בתים" שמלאו את בתי התפילה.

וביום צום־כיפור, בשעה שהחזנים עמדו ב„וכך היה מונה: אחת, אחת ואחת, אחת ושתים...", היו רוב המתפללים סרוחים על הספסלים ומיעוטם נשענים על ה„סטנדרים" ומשיבים את נפשם בקמצוץ „טבקה" ובטיפות אמוניאק שהוכנו מערב הצום.

סוכות

סימנו המיוחד של חג הסוכות ניכר היה בעיירה כל אותו שבוע שלפניו. ל„בעלי בתים" החשובים היו סוכות בנויות מוכנות ועומדות ולא חסרו אלא פינוי החפצים וכלי־הבית שנערמו בהם במשך השנה ופתיחת ה„כנף", ואילו רוב אנשי העיירה הקימו סוכות ארעיות כל אחד על יד ביתו.

בבוקרי ימי החג מיהרו השמשים מבית לבית עם לולבים ואתרוגים בידיהם, כדי לזכות את הנשים בברכת אתרוג, ובשעת מעשה השגיחו והזהירו (ביחוד את הנשים ההרות), לבל יבולע חלילה לפטמתו של האתרוג.

שמחת תורה

החג שהצטיין בשמחה יתירה היה, כמובן, חג שמחת־תורה. —

בלילה שלפני ה„הקפות" בחרו בכל בית־מדרש את הגבאי החדש, ואחרי קידוש כדת הלכו ל„הקפות" ברוב עם ועדה, והשירה והריקודים נמשכו עד שעה מאוחרת בלילה.

ביום שמחת־תורה, אחר התפילה שנמשכה שעה ארוכה לרגל עלייתם לתורה של כל המתפללים מנער ועד זקן ועד העליה „עם כל הנערים" וה„חתנים", יצאו קבוצות־קבוצות ל„קידושא רבא" בבתים. ויותר משהשתכרו היהודים באמת, העידו פנים של שיכורים והרשו לעצמם מעשי שובבות וקונדסות לרגל השמחה לכבוד התורה, החל מברכת „גוט יום־טוב" רחבה שפרצה מגרונם של הבאים בצהלה בכניסתם וכלה ב„חטיפת"

מראה הרחוב
הראשי של העיירה

הרחוב הראשי מול
ככר השוק

התבשילים מהתנור ע"י אחד מהחסידים בשעת שתיית „לחיים".

כך שוטטו מבית לבית, שתו ושמחו ואף לא חסרו הריקוד והניגון ברחוב עד לפנות ערב, אך מיד אחר מנחה ומעריב פגה השיכרות כלא היתה וסיימו ב„שבוע טוב" בניגון של חול רגיל.

*

שפעה העיירה תורה וחכמה ותססה מחיים יהודיים עסיסיים, וכל זה נמחה, לדאבון לבנו, מעל פני האדמה יחד עם מאות קהילות יהודיות בגולת אירופה.

מאיר צוקרמן

„בעל־מופת"

ר' ישראל חיים ווסרמן

זכה ר' ישראל־חיים וסרמן, איש דמידובקה, שנפטר בדרך הטבע ובנסיבות שהנחילו כבוד וה־ערצה לזכרו ותואר „בעל־מופת", וזה משום מעשה שהיה:

ר' ישראל־חיים חסיד נלהב היה ומאמין באמונה שלמה בגדולתו של האדמו"ר ר' וולוולי לבית הטריסקאים. את רוב ימי השנה היה מבלה במחיצתו של הרבי שהיה עיקר תוכן חייו, ואילו את ביתו בדמידובקה היה פוקד כאורח נטה ללון רק פעמים בשנה — לחג הפסח ולראש־השנה.

בימים ההם ישב על כסא הרבנות בקובל הרב טברסקי לבית המגיד מטריסק. ביקש הרב דמתא לישב בשלוה ולנהל את עדתו על מי מנוחות והנה קפץ עליו רוגזו של הרב מטעם שירד לחייו. פעם אחת אף תבע את הרב טברסקי לערכאות בגלל סכסוך שפרץ ביניהם. משמע האדמו"ר ר' וולוולי על פגיעה קשה זאת בכבודו של הרב דמתא, התרגז מאד ולא ידע את נפשו מרוב צער. ר' ישראל־חיים, שהיה אותה שעה, כדרכו, אצל ר' וולוולי, הרגיעו ואמר:

„אין דבר, הרב מטעם עוד ימות מיתה־משונה לפני המשפט!"...

והנה חלה פתאום ר' ישראל־חיים את חליו שימות בו, ובהרגישו שימיו ספורים, ביקש מידי־דיו שיקברו אותו בבית־העלמין הישן ע"י ר' יקותיאל חברו וידיד נפשו, שהיה משמש לפני

המגיד. הרב מטעם, שמסמכותו היה לקבוע בעניינים אלה, סירב לאשר מקום זה ודרש לפתוח בשבילו שורה חדשה בבית־העלמין החדש למען ירבו הקופצים לקנות להם מקום במחיר יקר בשורה זו. בהגיע דברי הרב מטעם לר' ישראל־חיים, אמר:

„הוא בעצמו תהא קבורתו במקום הזה!..."

ר' ישראל־חיים נפטר ונכרה לו קבר בבית העלמין החדש כמצות הרב מטעם. אולם החסידים מוקירי שמו, בשמעם על דבר רצונו האחרון, סתמו את הקבר הזה וכרו לו אחר בבית־העלמין הישן ושם הובא למנוחת עולמים בכבוד גדול. אותו יום מת מיתה חטופה הרב מטעם ונקבר בבית־העלמין החדש בקבר שהכין בשביל ר' ישראל־חיים.

מובן מאליו שגם המשפט נגד הרב דמתא לא התקיים, ודבר שתי גבאותיו של ר' ישראל־חיים, שקוימו תוך שבוע אחד, היה לפלא ונישא בפי רבים מקרוב ומרחוק. האדמו"ר ר' וולוולי הקים „אוהל" על קברו כיאה לצדיק, ונשים היו באות להשתטח על קברו, להדליק נרות לזכרו ולשפוך את מרי שיחן לפניו.

ובמקום גדולתו שם אתה מוצא את ענותנותו. דרכו בקודש היה להסתופף בחצרו של הרבי ולשבת יומם ולילה על התורה ועל העבודה, ואילו את הנהגת הבית וגידול הילדים וחינוכם הניח בידי אשתו חיה, שנשאה בעול החיים הקשים, בהאמינה בלי להרהר שזה חלקה וגורלה. כאשת חיל ואם מסורה היתה צופיה הליכות ביתה וניהלה חנות ממנה הוציאה בצמצום רב את מחית בני ביתה עד שגדלו והיו לאנשים העומדים ברשות עצמם.

הבן משה נפל במקום בלתי ידוע. האם והבת מיר'ל נפטרו לפני בוא השואה הגדולה. הבת חוה נתאלמנה מבעלה בריל נאדלר והיא ושני בניה נפתלי ויהודה נרצחו בגיטו דמידובקה ואתם גם הבן נחום. הנכד יוסף בן חוה עם נסיגת הסובייטים ונשאר ברוסיה. האחים אברהם ומשה פתחו ופייביש נמצאים בארץ.

בתיה פוקס

מימים עברו

א. נר לנשמת ר' אהרן

אחרי המהפכה (1918) היתה העיירה טרף לגייסות ולכנופיות, שגרמו צרות צרורות ליהודים וזרעו אימת מות מסביבם. באחד מאותם הימים בשבת אחר־הצהרים, נכנס חיל פולני מזוין לביתי ופקד עלי לצאת החוצה. הוא הוליכני אל ככר השוק, מקום שם רוכזו כבר יהודים אחדים, שעמדו אחוזי־פחד תחת משמר אנשי צבא. עד מהרה נתברר לי, כי הפולנים עומדים לבצע פעולת עונשין בשל השמועה שהגיעה לאזניהם, כי זמן מועט לפני כן קידם יהודי את פני הבולשביקים בלחם ומלח. השעה היתה שעת מנחה והחיילים שהלכו מבית לבית להוציא משם את הגברים למקום הריכוז, פקדו גם את בית־הכנסת והוציאו משם את כל המתפללים, ובתוכם את הרב הישיש. תחת איום של מכונת יריה, שהוצבה מול יהודי העיירה המרוכזים, דרשו הפולנים את הסגרתו של אותו יהודי שהפגין את אהדתו לבולשביקים. החרדה החריפה והמתיחות גדלה בהכריזם מדי פעם: נשארו עוד חמש דקות, יש לכם עוד שלש דקות...

בהחלטת פתע נועזת גחנתי על הארץ ובגלישה זריזה התחמקתי לעבר הסימטה שבין ביתי ובין ביתו של נחמן ונכנסתי לתוך בית־כסא בחצר. כעבור רגעים אחדים התדפק חיל על הדלת שעמדתי מאחוריה ופקד: צא! יצאתי, ובמכות נמרצות ברובהו הריצני החיל לעבר מקום הריכוז.

בינתים נפלה ההכרעה. לנוכח האיום בטבח כללי אם לא יוסגר היהודי המבוקש הופנו עיני היהודים אל אהרן טננבוים. שבגלל ידיעתו פולנית היה מעין „מוכתר" ודוברם הרשמי של יהודי המקום. בחרדת מות קראו אליו מכל צד: אהרן, דבר אתם, אמור להם משהו. אולם לא עלה בדעתו של אהרן להסגיר למות יהודי מאחיו. והפולנים בראותם שאיומם לא הועיל העלו את אהרן על עגלה בתתם לשאר היהודים להתפזר לביתם. מחלונות בתים אחדים אפשר היה לראות כיצד הובילו הפולנים את אהרן אל הגשר בואכה לישנה, שם הטילוהו לתוך הנהר ולא זזו משם עד שנוכחו לדעת שטבע.

בעזבם את העיירה רצו כל בני המקום לגשר, בהגיעי לגשר קפצתי לנהר ובקושי רב הוצאתיו כשהוא ללא רוח חיים.

ב. עליתי לארץ־ישראל

השנים הראשונות של המשטר הפולני היו שנים של התלבטות ומבוכה קשה ליהודי העיירה. הרגשת־השלוה והבטחון המדומה (שלוה שבין פוגרום לפוגרום) לא שבה אליהם עוד; שנאת הגויים ליהודים הוסיפה ללחוש במסתרים והיא חיכתה לשעת כושר להתפרצות חדשה. השלטון הפולני ביקש לכפות את תרבותו בשטח החינוך. דבר שעורר את מורת רוחם של יהדי העיירה בהרגישם אינסטינקטיבית, כי תרבות זו אינה עולה בקנה אחד עם מושגי תרבותם ועם כסו־

קבוצת נוער ציוני

פיהם הלאומיים. גורמים אלה דחפו את יהודי העיירה, וביחוד את הנוער שבה, לחפש מוצא ודרך, והדרך נמצאה. זו היתה דרך ההשתלבות בתנועת התחיה הלאומית שגאתה והלכה בעולם כולו ואשר קבלה דחיפה גדולה עם הצהרת בלפור וכיבוש הארץ.

בראשית חורף 1926 גמלה החלטתי לעלות לארץ ישראל עם כל משפחתי. היתה זו החלטה נועזת בימים ההם וצריך הייתי עוד להתגבר על כמה וכמה קשיים שעמדו בדרכי וכמו כן למכור את הרכוש שלא יכולתי לקחתו אתי.

לאחר שנעשו כל הסידורים הגיעה השעה להפרד מיהודי העיירה. במוצאי שבת שלפני נסיעתי, באה כמעט כל העיירה לביתנו להש־תתף במסיבת הפרידה ולברך את משפחתנו העולה לארץ ישראל. היינו המשפחה הראשונה שעזבה את דמידובקה לשם עליה לארץ־ישראל, ובחיי העיירה היה זה מאורע מהפכני גדול ורב רושם.

למחרת בבוקר הטענו את חפצינו על שתי עגלות חורף ואני עם אשתי ועם ארבעת ילדינו (הגדול שבהם היה בן 14 והקטן בן 4) יצאנו לדרך כשכל העיירה מלוה אותנו עד לתחנת הר־כבת. ארץ־ישראל היתה שרויה בימים ההם בתקופת משבר קשה. ידיעות על כך הגיעו, כמובן, גם לעיירתנו ואחדים ממלווי נדו לי בראשם על סיכון זה שנטלתי על עצמי ועל משפחתי. הבחנתי, כי דמעות עמדו בעיניו של אחד המלווים מידידי, וכדי לשמור על מצב הרוח החגיגי התחלתי לשיר בניגון חסידי עליז שיר בחרוזים, שאת מלותיו חיברתי אותה שעה מניה וביה ואשר פזמונו החוזר היה: „און טראָץ דעם בין איך מיר אַ חסיד׳אק, און טאַנץ מיר אַ פרייליכען האָפּטשיקטשאָק". כל קהל המלוים ענה לעומתי בהתלהבות וכך שרנו ורקדנו תוך כדי הליכה. הייתי נרגש וראיתי בתהלוכת מלווינו מעין ביטוי כבוד ואהבה למשפחתנו בצאתה למחוז חפצה ולכסופים עתיקים נרדמים למולדת האומה שבאו לידי גלוי באותה שעה. אַיכם מלַי היקרים, יהודי דמידובקה המסולאים בפז?

אברהם זיסע

זכרונות

לזכר אמי נ ח מ ה שנפטרה בגיטו מלינוב.

הכרתי את דמידובקה מקרוב בתקופת האנר־כיה העגומה שהשתררה בסביבה אחר מלחמת העולם הראשונה, עת השתוללו הכנופיות של פטלורה ושל „הלבנים" ו„האדומים" למיניהם שהתחלפו חדשות לבקרים. רכוש היהודים ולעתים קרובות גם הנפש היו אז הפקר למלתעותיהם של חיות הטרף המהלכות על שתים שקראו לעצמם שלטון. הורגש הצורך הדחוף לארגן הגנה־עצמית („סאַמאָאוֹבורונה") יהודית, כדי לשמור לא רק על רכושם ועל נפשם של היהודים אלא גם על

כבודם של ישראל וביחוד על כבודן של בנות ישראל. ליתר בטחון התחברו גרעיני ההגנה של העיירות הסמוכות ברסטצ'קה, דמידובקה, מלינוב ועוד והיו לכוח־הגנה קיבוצי שיוכל לעמוד בפרץ בכל זמן ומקום שיידרש. ייזכרו אנשי דמידובקה אמיצי הלב שנחלצו אז להגן על כבוד ישראל: מרדכי טורצ'ניוק, שמואל פלדמן, האחים לייטר, משה פיהרר, יוסף ברגר, האחים גרינברג, בני מרדכי העיור ובראשם ה. ל. פלדמן.

ראוי לציין מקרה גבורה מהימים ההם.

באחד הימים הורגש בדמידובקה העדרו החשוד של משה אנשיל'ס, והואיל והוא היה ידוע כמחזר על הכפרים בין הגויים היה יסוד לחרדה לשלומו. ואכן נודע הדבר אח"כ שבכפר אדמובקה רצחוהו נפש. התכנסו חברי ההגנה והחליטו ללכת לכפר ההוא ולדרוש מאנשי הכפר להסגיר לידם את הרוצח ואם יסרבו — יעשו שפטים בכפר. עמידתם האיתנה של המעטים נגד הרבים עשתה רושם על הגויים ולא עבר זמן רב והרוצח הובא לדמידובקה ונמסר לידי ההגנה. זכורה לי „קבלת הפנים" החמה בה נתכבד הרוצח בביתו של מאיר השוחט, והשפטים שנעשו בו שימשו אות אזהרה לכל רוצחי הסביבה שדמם של היהודים אינו הפקר.

אולם לא רק בסייפא ידע הנוער הדמידובקאי לאחוז בעת הצורך, אלא גם בספרא רב היה חלקו, והאכסניה לשני הדברים גם יחד שימש ביתה של גליקל קולטון. בכל שעה משעות היום והלילה לא פסקו מהבית הזה האסיפות השונות וסתם פגישות לשם שיחה על נושאים שונים: ציוניים, תרבותיים וחברתיים. הויכוחים החריפים, שהגיעו לעתים למתח גבוה ביותר והמלווים משברים והצעות פשרה כנהוג, היו כמובן מחלוקת לשם שמים שמטרתה — הדאגה לעתידו של הנוער והחרדה לתנועה הציונית ולתרבות העברית במקום. ידועה מלחמת הדעות והשיטות שהיתה נטושה תמיד בין קילה ואליהו קולטון, ולרוב ידה היתה על העליונה.

רבות ושונות היו העבודות שהטילו על עצמם צעירי דמידובקה בדרך להגשמת שאיפתם. לא היה ענין או דבר קשה מדי בשבילם ולא נבצר מהם לעשות למען המטרה המקודשת, אלא טעמו בו את הטעם האמיתי של חדוות־יצירה ואושר. וכך הגיעו במסגרת הפעולות התרבותיות לידי הרעיון לייסד חוג דרמתי וקיימו כל מיני הצגות ונשפים שהכנסותיהם היו קודש להרחבת הספריה ומטרות דומות, מובן מאליו שכל הנוער לזרמיו ולשכבותיו היה ער לפעולה זו ושיתף עצמו למען הצלחת ההצגות והעיקר למען הגדלת ההכנסות. לציון מיוחד בשטח פעולה זה ראויים: ש. פלדמן, חנה וקילה קולטון, מרדכי ושרה טורצניוק, פיהרר בן השוחט, מ. לייטר, ויטיה ברגר ועוד.

משום מה נשאר אצלי הרושם מביקורי בעיירה, שבדמידובקה מעטים מאד היו הזקנים, כי אם היתה זאת עיירה של נוער תוסס חדור רצון יצירה וחדות נעורים מפעמת אותו. ובמדה שישמח הלב למראה פעילי דמידובקה המעורים בחיי הארץ, כן יבכה ויאבל במסתרים על אלה שהיה להם חלק ונחלה בעבודת קודש זו אך לא זכו לראות בהגשמת משאת נפשם.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

שמואל מנדלקרן

עסקני הנוער של דמידובקה 1928

תקופתנו

כַּעֲדַת דְּרוֹרֵי־אָבִיב

כַּעֲדַת דְּרוֹרֵי־אָבִיב הֻגָּן לִי,
מִלִּים עִבְרִיּוֹת הַמְּפָרְחוֹת
מִפִּי יַלְדֵי יִשְׂרָאֵל קְטַנִּים
בָּעֲיָרוֹת הַנִּדָּחוֹת

בְּצִפְצוּפָן יֵשׁ פֶּטֶר הַד
מִקִּילוֹת עָתָר לֹא נֶדֶעָהוּ,
וּבְסִפְסוּטָן — מְמֻלְמוּל פֶּלֶג
שֶׁמְּמַצְמֵק רַבִּים יוֹצֵא הוּא.

דּוֹמָה, אַף פְּנֵי־אָבוֹת קוֹדְרִים
בְּנִצְנוּץ־פִּיוּס מָאוֹרָן יָהֵלּוּ.
הָיוּ בְּרוּכוֹת כִּי אֲרַחְתָּן לִי
בְּדַרְכֵי־הָעִבְּרוֹנוּת הָאֵלּוּ!

פְּרַחֵי־נְצָח מַאִילָנֵי נִיסָן
בְּנִשְׁבָּ הָרוּחַ בָּם פִּתְאֹם —
נִנְעָרוֹת אַתֶּן לְבַנְפָּנוֹת
וְרִיחָנִיּוֹת עַל נָאוֹת הַיְתֹם.

מִקְרַעֵי לְשׁוֹן־תּוֹרִים תָּאִירוּ
בְּאוֹר־לֹא־מָזֶה, רָחוֹק, מְפֻלָּא,
בְּפִסְפּוּס־אוֹר שֶׁל רָקִיעַ־תְּכֵלֶת
דֶּרֶךְ פְּרָצֵי סְנֶה נוֹפֶלֶת — —

תרצ"א

יצחק למדן

„החלוץ"

אחרי שנות חיים בפחד וסכנות מפני הגייסות של פטליורה, דניקין, ווראנגל וכנופיות אחרות שפרעו ביהודים ולא פסחו גם על דמידובקה, הוצב שלטון הפולנים בעיירה. היהודים החלו לחזור לפרנסותיהם ולעסקיהם. אותו זמן פעלו בעיירה כמורים שמואל פלדמן ומשה לייטר וגם הוזמנו מורים מחוץ לעיירה, נפתח בית־ספר עברי והממשלה הקימה בי"ס עממי פולני והורגשה התעוררות בחינוך הלאומי של הילדים והנוער בכלל. מזמן לזמן הופיעו שליחים מטעם הקרנות הלאומיות והמפלגות, והתנועה הציונית בעיירה גברה והלכה. משנת 1922 מתארגן „החלוץ". נערים ונערות מכל שכבות האוכלוסיה היהודית מצטרפים לתנועת „החלוץ" וחולמים על עליה לארץ.

„החלוץ" שינה את השקפותיהם של רבים מבני דמידובקה ושל הנוער כולו. הוא הכניס מהפכה במחשבותיהם של בני העיירה בהעבירו את הנוער לפסים חדשים, לחיים חברתיים משותפים, וקירב את כל השכבות והמעמדות בעיירה לחברה אחת, תופעה שכמוה לא היתה עד להקמת „החלוץ". במרוצת הזמן התחבב „החלוץ" על כל בני העיירה, המבוגרים והזקנים, שלוו את כל פעולותיו באהדה והוקרה, למרות זה שפעולותיו עמדו לפעמים בניגוד וסתירה לתפיסת חייהם. ביחוד העריכו את פעולות „החלוץ" ההורים של אותם החברים שעד הקמת „החלוץ" חיו את חייהם העמלים ללא תוכן חברתי וציבורי. יש לציין, שלמרות העובדה שעיירתנו היתה קטנה ולא היו בה עשירים מופלגים, בכל זאת היו בימים ההם שומרים בדמידובקה על מרחקים מעמדיים בין השכבות השונות. רק הודות ל„החלוץ", וביחוד לחברים שעמדו בראשו, לא חסכו כוחות ועמל לגבש את הארגון, עלה בידם להקטין את המרחקים האלה וליצור חברת נוער חלוצית מאוחדת בהרגשותיה ובאורח חייה.

אחת המטרות של „החלוץ" בתקופה הראשונה היתה השלמת הידיעות בלשון העברית לחברים והקנייתה לאלה שטרם ידעוה כלל. מרץ רב הושקע ע"י מארגני „החלוץ" באירגון שעורי ערב אשר שימשו גם לידיעות אחרות: תולדות הציונות, תנועת העבודה בארץ וכד'. לפעולות האלו ניצלנו גם כמה מבני העיירה אשר לא השתיכו ל„החלוץ". קיבלנו הדרכה גם ממרכז „החלוץ" בוורשה ומהגליל ברובנה, ולאחר שביקרו

חברי החלוץ

אצלנו שליחים אשר הדריכו אותנו בעבודה החלו מפכים בעיירה חיים חלוציים אינטנסיביים. שכרנו מועדון שבו חיינו את חיינו היומיומיים כגון: פגישות, שיחות וויכוחים על נושאים שונים סידרנו טיולים לסביבה הקרובה, ולעתים גם רחוקים יותר, וכן השתתפו חברינו במושבות־הדרכה שסודרו מטעם המרכז במקומות שונים ואלה מצדם עזרו אחר־כך בהרבה לתנועה במקום מטעם המרכז במקומות שונים ואלה עזרו אחר כך בהרכה לתנועה במקום.

ע ז ר ה ה ד ד י ת. כפי שצויין כבר גויסו חברי „החלוץ" מבני שכבות שונות: בני אמידים, בני בעלי בתים, בני בעלי מלאכה והיו ביניהם גם בני עניים. בכל מקרה של צורך בכספים לשם כיסוי הוצאות שונות של פעולתנו, וביחוד בשנים האחרונות, כשהתחילה העליה

סניף „החלוץ הצעיר" בדמידובקה

קיבוץ־הכשרה של „החלוץ־הצעיר" בדמידובקה

ארצה וחלק מהחברים היו מחוסרי יכולת, עשינו הכל למען כל חבר ועזרנו לו כמיטב יכולתנו לשם רכישת הדברים ההכרחיים וגם דאגנו להוצאות עליתו, והדברים עלו במאמצים לא מעטים.

ה כ ש ר ה. כאשר הועמדנו לפני שאלת הכשרת חברינו לקראת עלייתם ארצה נתקלנו בקשיים בלתי צפויים. חלק מהנוער מבני הבעלי־בתים לא הורשו ע"י הוריהם לעזוב את בתיהם ולצאת למקומות הכשרה רחוקים. החלק השני מבני בעלי המלאכה נתקלו בסירוב מצד הוריהם, משום שעזרו בבתי המלאכה של הוריהם וע"י עזיבת הבית נפגע מצבם הכלכלי. כדי להתגבר על הקשיים האלה נאלצנו להתחיל בעבודת־הכשרה במקום. כמה מהחברים הנמצאים בארץ זוכרים ודאי כיצד הוריהם, ובני העיירה בכלל, קיבלו את ראשית צעדינו, כאשר „בנים טובים" הופיעו בימים הראשונים במילוי עבודות שחורות בעיר, שעד אז יד יהודי לא היתה בהם, כגון: חטיבת עצים בבתים, הובלת מים מהנחל או מהבאר וגם העסקת חברות במשק בית פרטי. כמה „סקנדלים" נערכו לאחראים ל„החלוץ" וכמה צרות גרמו לבניהם העוסקים במלאכה כתוצאה מכך. כשהופיעה לראשונה קבוצת חברים וחברות ברחוב בצאתה לעבודה עם כלי־עבודה בידים, היה בדבר מעין מהפכה בסדרי החיים של בני ובנות ה„בעלי־בתים" ולא מעט דובר על זה בעיירה. ברם אנו החלוצים ידענו את אשר לפנינו והסברנו את עמדתנו הציונית והיא נקלטה לאט־לאט במוחם של בני העיירה הקטנה שלנו. ההורים השלימו עם דבר השתתפות בניהם ב„החלוץ" ולסוף נתנו להם לצאת להכשרה והסכימו לעלייתם לארץ־ישראל.

אחרים מראשוני החלוצים יצאו להכשרה לקיבוץ בקלוסובו ואחריהם פנו אחרים לקיבוצי־הכשרה אחרים. תוך כדי כך דאגו החברים גם לעזרה הדדית ולחינוך עברי ארצישראלי והצליחו להשתחרר מההרגלים הגלותיים ולהיות ראויים לעליה.

פרק מיוחד בפני עצמו הוא הכשרת קבוצת פועלות בסמורדוב. בימים ההם של התפשטות „החלוץ" ברחבי פולין, כשמקומות ההכשרה לא הספיקו לקלוט את כל המעונינים בהכשרה, פנה מרכז „החלוץ" לסניפיו בהצעה לסדר נקודות־הכשרה במקומות ככל האפשר. גם בדמידובקה נדרש הסניף לדאוג להכשרת חברות במקום או בסביבה הקרובה. נאחזנו בדבר ומצאנו מקום מתאים בסמורדוב, במרחק 15 ק"מ מהעיירה, באחוזה הגדולה של הגרף לידוחובסקי שהשתרעה על רבבות הקטארים. התקשרתי עם חברנו אברהם פירר שעמד ביחסי מסחר עם בעל האחוזה כקונה של יבוליו וכד' הוא נשלח לנהל מו"מ בענין זה והצליח לעניין את בעל האחוזה (שלא הצטיין בחיבה ליהודים) בהצעתנו. הוא עצמו לא

קיבוץ־הכשרה של „החלוץ" בשנת 1934

האמין בתוצאות חיוביות, אך באחד הימים לקח אותי לשם ומקץ משא ומתן שנמשך כמה ימים עלה בידינו לגמור עם בעל האחוזה על סידור נקודת הכשרה לחברות ונחתם אתו חוזה.

כאשר העברנו את החוזה ופרטי הדברים לועד המחוזי ברובנה בא אלינו הח׳ דוברומיל והביע את התפעלותו מהענין ושמח להצלחתנו בביצוע המשימה הנועזה, ומיד אחרי זה החלו לזרום למקום נערות ממקומות שונים (לוצק, דובנא, הורוחוב, דרושקופול, לודמיר, בורומיל ואח׳. נמסרו להן דירות במרוכז באחוזה והן נכנסו בעול העבודה ובחיי הקבוצה. כמעט כל החברות לא היו מנוסות בעבודה ולא קלה היתה ההסתגלות, אך הן התגברו על הקשיים והרבה הרבה יש לספר מחיי קבוצה זו. כמעט כל אותה קבוצת־הכשרה הגיעה במרוצת הזמן ארצה וחברותיה מעורות בחיינו.

זכיתי להיות החלוץ הראשון מההכשרה הח־לוצית שעלה בשנת 1929 ומאז נמשכה עליית החברים מ„החלוץ" ומ„החלוץ הצעיר" ללא הפ־סק כמעט בכל הדרכים עד סוף שנת 1939. המלחמה שפרצה בשנה ההיא הפסיקה את הע־ליה ופיזרה את שארית החברים שרובם לא זכו להגיע ארצה.

חוויה מיוחדת במינה היתה היציאה של כל חבר מהעיירה לשם עליה לא״י. כמעט כל בני העיירה היו מתאספים בהמוניהם על יד בית החלוץ העולה, מדברים שם על העליה, מברכים את החבר, מעטירים עליו בקשות לכתוב ולדאוג לעלית הנשארים, מביאים מתנות לזכרון ומבלי

חוטבי עצים מקיבוץ־ההכשרה. החברים א. קולטון ומ. יניצ׳מן

שמישהו יארגן את הדבר היתה מסתדרת תהלוכה ללווי העולה בשירה ובזמרה, והיה בדבר הפגנה גדולה למען ארץ־ישראל.

„החלוץ" בדמידובקה כבש את הלבבות והכשיר דור ציוני־חלוצי. רבות התקוות שהפיח בלב האבות והבנים שנשמו אוירה של ארץ־ישראל לפני הגיעם אליה. חלום ציון הפך להיות חלק מחיי העיירה היהודית הזאת משך יותר מ־15 שנה עד שעלה עמלק של דורנו והשמיד את בני העיירה. אולם חלומם לא הושמד, והמעטים שנשארו לפליטה במולדת ימשיכו במסורת החלוציות וידעו לספר לדורות על גבורת החלוצים של דורם.

אליהו קולטון

„נוער זהב"

המושג הקונבנציונלי של „נוער זהב" הוא, כידוע, בני־טובים ומיוחסים שכל מחסורם על אבותיהם העשירים, והם עצמם, שעל הרוב הם חיים ללא אידיאל וללא מטרה חשובה כלשהי, מבלים את זמנם בנעימים. לא כן הנוער שלנו בעיירות הקטנות ודמידובקה בכללן, שהוא כולו זהב שלא יסולא בפז. רעיונות ההשכלה והתחיה הלאומית פלסו להם דרך אל לבם הער והרגיש של בני הנוער האלה, שלמרות דאגות הקיום היומיומי של עצמם ולעתים גם של בית הוריהם, העמיסו על שכמם את נטל העבודה החלוצית הגדולה של הכשרת הדור הצעיר לתחית העם והארץ.

בעקבות מאורעות הזמן הקשים וזרמיו השונים, שעברו בסערה על פני הערים והעיירות בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, נפקחו עיניהם לראות את חוסר הטעם שבחיי היהודים בתפוצות, שאין להם תקנה אלא שינוי ערכין מוחלט, הרוחניים והגופניים כאחד.

השיבה למקור היתה נר לרגליהם וכצעד ראשון לכך נחלצו ללימוד השפה העברית, ההיסטוריה הישראלית ותקופותיה וכן הוסיפו לקח על תנועות הציונות והעבודה ובכלל שקדו על הרחבת אופקים ע"י השכלה כללית. נפתחו שעורי־ערב וספריות, אורגנו הרצאות, משפטים ספרותיים, הצגות וכו' — הכל למען ההתפתחות וההתקדמות.

בשלב שני ניגשו להתפתחות הגוף מתוך ההנחה הנכונה שרק בגוף בריא תשכון נפש בריאה. בתחילה כיתתו עטים לאתים ויצאו בגרזנים ומשורים לעבודה שחורה בעיירה, חטיבת עצים וכל עבודה קשה אחרת. כמובן שהדבר עורר התנגדות נמרצת מצד רוב ההורים שראו בזה תופעה משונה ומהפכנית, שינוי בסדרי מעשי בראשית. אולם במרוצת הזמן התרגלו לכך, וכשההרגל נעשה טבע, לא זו בלבד שההתנגדות רפתה לאט־לאט, אלא שבסופו של דבר נוכחו ההורים לדעת את כנות מעשיהם של ילדיהם והבינו לרוחם ואף סייעו בידיהם להוציא את עבודת הקודש שלהם אל הפועל, בתקוה לראות אותם מאושרים בארץ משאת נפשם ולהיושע גם הם על־ידם.

מכאן ואילך הלכה העבודה הלוך והתפתח באפיקים הרגילים והמוכרים יפה מההווי הציוני של כל עיירה ועיירה בימים ההם. אורגנו תנועות הנוער במקום, שבראשן צעד כמובן „החלוץ" שגילם בעבודתו המעשית את הגשמת הרעיון הלכה למעשה. סודרו מקומות הכשרה לבנים ולבנות במקום ובסביבה וכו'.

וכך קנה לו הנוער הדימידובקאי את תואר הכבוד של „נוער זהב" לא בזכות יחוס־אבות אלא בזכות יחוס עצמי. לעבודת קדשם זו הקדישו את מיטב מרצם, מלאו את העיירה כולה חיים שוקקים ותוססים ואת לבותיהם של הצעירים

קבוצה מטובי הנוער הדימידובקאי

נשף־פרידה לחלוצים לפני עליתם

והצעירות טעם ותוכן בחיים. וזכו הצעירים היקרים האלה לראות פרי הילולים בעמלם — אלה החלוצים המאושרים שעלו ארצה, כדי לשתף עצמם בבנין המולדת המחודשת.

אולם שירת חייהם באמצע נפסקה. — רבים מבני־הנוער האלה, הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, לא זכו להגשים את חלומם וכרעו תחת יד הכורת שהורדה על ראשם בתשרי 1942. על אלה ידאב לבנו ותבכה נפשנו במסתרים.

ב. פוקס

חברים־עסקנים

פינה עברית

בדמידובקה התקיים חוג נוער אשר כונה בשם „פינה עברית", שם שהלם את מהותו ומטרתו. על שום מה ניתן השם „פינה עברית" לאותם כמה עשרות בנים ובנות שבאו מכל השכבות והגילים שבעיירה? על שום שגוף זה איחד וקירב את הלבבות ע"י שאיפה משותפת להווי עברי, לדיבור עברי, ולתרבות העברית בכלל, ועם זאת הודרך להכרה ציונית־חלוצית ולהבנת הבעיות הקשורות עם ארץ ישראל ותחיתה.

ללא תכנון והדרכה ואף ללא כל ידיעה ברורה בארגון נוער, אך בכוח רצון נפשי עז נוצר הגוף החברתי הזה. הפגישות הראשונות היו לרוב בבחינת חיפוש צורה ואופי ארגוני והותוו קוי מעולה. ראש דאגתנו היה—מקום קבוע לפגישות. צעדנו הראשון היה לחייב את החברים בדמי חברות והפעולה החלה. על החברים הוטל להת־קשר לארגון ולדייק בביקורים, והעיקר — הבטחה חגיגית: ל ד ב ר ע ב ר י ת ו ר ק ע ב ר י ת. בחד־שים הראשונים לקיום „הפינה העברית" רכשנו מספר ספרים, ספרי־לימוד וספרי־קריאה. בהרבה נעזרנו ע"י בני הנוער מהעיירות הסמוכות, שהשפעת בית־הספר העברי שם היתה רבה מאד.

שעורים לעברית

אחדים מבין עיירתנו למדו קודם בבתי־ספר אלה, ובגמרם את חוק לימודיהם והשפה העברית שגורה על בוריה בפיהם, הצטרפו לחוגנו כדי לשנן את ידיעותיהם שרכשו לחברינו שלא זכו ללמוד בבית־ספר עברי.

האולם הקטן אשר נשכר על ידינו הכיל רק שולחן ומספר ספסלים ארוכים, והסיסמה „דבר עברית" קישטה את ארבעת קירות החדר, שמחים היינו ב„פינה העברית".

עובדה תכנית מתאימה, שהכילה: קריאה מתוך ספרים, לימוד היסטוריה עברית, שיחות חפשיות בין החברים, ועל נושאים כתנועת העבודה בארץ, תנועת הפועלות, התנועה הקיבוצית, חיי הקיבוץ בארץ ועוד ועוד.

לאט לאט קרם גוף חברתי זה עור ועצמות ונוסף לו כוח, עד שנעשה להסתדרות נוער יפה על כל הגילויים הטבעיים: התפתחות חברתית, רוחנית ותרבותית וחדוות חיים. במסגרת זאת פעלנו משנת 5—1924 עד שנת 1930. בהתגבר התנועה החלוצית בערים ובעיירות אשר בשורתה הגיעה גם לעיירתנו, הפך הגרעין הזה אשר התחיל לפעול כ„פינה עברית" לסניף של „החלוץ הצעיר" הקשור למרכז התנועה. חברי ה„פינה העברית" ראו ב„החלוץ הצעיר" את המשך הקו

בעבודה ובהכשרה

"בדרך הגשמה. חלק מחברי הסניף יצא להכשרה, ובמרוצת הזמן עלו ארצה רבים מהם והם ממשיכים בחיי עבודה ויצירה. אחוז מסוים מהם נמצא בקיבוצים, ויתרם בערים, בעיקר בחיפה ובקריית־חיים.

מספר קטן מחברי הארגון נותקו ממשפחותיהם בימי שואת המלחמה והגיעו לרוסיה ואחדים מהם הגיעו ארצה בשנים שלאחרי המלחמה. רוב החברים ניספו בשואה, בהשמדת יהודי דמידובקה. אך נפשי עלי אשפכה עת אזכרה אותם הענפים הצעירים שנגדעו בלא עת ולא זכו לממש את שאיפותיהם בארץ משאת נפשם. זכרם הקדוש ישאר חרות על לוח לבנו לעד.

שרה שקולניק־ליטר

הגננת שרה בלומס עם ילדי גן

יער גרינר

מהלך שלושה קילומטרים מדמידובקה נמצאה אחוזה גדולה של גרינר. בעל האחוזה העסיק פועלים רבים ועל שמו נקרא היער השייך לאחוזה. גרינר ואשתו היו נוחים לבריות ונתנו לבני דמידובקה לטייל ביערם, והנוער היהודי בחר לו את היער לטיולים ולבילוי זמנו החפשי, בעיקר בשבתות ובמועדים. יער גרינר נעשה למקום קבוע לאספות ולפגישות ציבוריות ולפעולות אחרות של הנוער.

עצי היער היפה הזה קלטו הדי נאומים, ויכוחים, שיחות וחלומות של הנוער. בו נשמעו השירים הראשונים רוויי כמיהה לציון ולתחיה, שנעשו במרוצת הזמן לנחלת הרוב של בני הנוער בעיירה. שם נרקם "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" וזרמי נוער אחרים. תכניות רבות בעניינים חברתיים וציוניים נוצרו ביער זה ורבים הם הזכרונות ממנו לכל בני העיירה.

בשבתות המתה הדרך המוליכה ליער מאנשים וביחוד מבני נוער מכל הגילים. ביער הסתדרו קבוצות קבוצות על הדשא ובצל העצים התוכחו ושרו ודנו, וכשהרגישו ברעב היו סרים לבעלת האחוזה ומשיגים אוכל ושתיה במחיר פעוט וממשיכים בפעולות עד חשכה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה כשעבר גל הפרעות על יהודי אוקראינה, נפגעו גם יהודי דמידובקה וטעמו ממאורעות הדמים של הכנופיות השונות וחילות פטליורה, דניקין ואח'. אך כל זאת כאין וכאפס בהשוואה לשואה האיומה

בני העיירה ביער גרינר

נוער מבלה ביער

אספת נוער ביער

שירדה על קהילת דמידובקה עם פלישת הנאצים. פסקו הביקורים ביער גרינר וחלף אורח החיים הרגיל מכל השנים. רצה הגורל וביער גרינר נחפר בידי אכרי הסביבה — גרורי הנאצים — בור גדול וארוך בשביל יהודי דמידובקה.

ביום המר והנמהר הובלו יהודי הגיטו אל הבור שביער, שם נרצחו והושלכו לבור הזה מתים ופצועים יחד, זקן וטף. אף אלה שנמצאו אח"כ ביערות ובמקומות־סתר הומתו והובאו אל הבור הזה. מוסרים שהאדמה נשמה, ואלה שנקברו חיים ניסו לצאת אל אויר העולם, אך הרוצחים, ששמרו מרחוק על המקום, שמו קץ לחייהם והחזירום מתים לבור.

יער גרינר הרענן, האכסניה של הנוער, פינת חיים שוקקת, איכה הפכת לבית־עלמין לקהילה שלמה, קהילת דמידובקה האומללה!

אליהו קולטון

חוויות וזכרונות

כשהנך מעלה בזכרונך את אנשי העיירה שלך, שהושמדו בצורה כה אכזרית וטראגית, מתברר שאתם יחד ירדו תהומה גם קורותיה, אורותיה וצלליה. למעשה היתה דמידובקה עיירה ככל עיירות וההלין ופוליסיה והרוצה לדעת ולהכיר את אנשיה וגבוריה ימצא אצל שלום־עליכם טפוסים חיוביים ושליליים הדומים לטיפוסי עיירתנו.

שרפות רבות היו בעיירה, שתים מהן זכורות ביחוד. האחת אצל ישראל ליצמן שפרצה אור ליום ששי אחד בקיץ, כשכל העיירה קמה על רגליה וחשו להציל, והצילו. שריפה שניה היתה אצל ברלה „דער ווייסער" בשנת 1937. היא פרצה לפנות ערב, חיש מהר התפשטה ואחזה בכמה בתים סמוכים. כל העיירה היתה כמרקחה, זקן וטף חשו לכבוי והאש נעצרה. ולמחרת השריפה נבחרה ועדה מיוחדת לטיפול בנשרפים, אספו סכום כסף, הביאו עצים, שכרו פועלים והקימו

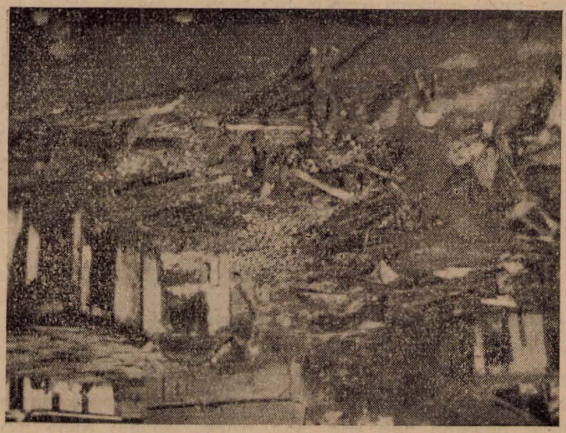
דליקה בעיירה

את הבתים השרופים. חברי הועדה היו: ברל קולטון, משה צאליס, הערש קופרשטיין ואברהם קופרשטין. בכלל היתה העיירה מלוכדת בעת צרה וידעה לתמוך בנופלים.

מהראוי להזכיר ימי גבורה והתגוננות בדמי־דובקה, איך קומץ בחורים בעלי מרץ וגאוה יהודית הגנו על העיירה. היה זה אחר חג הפסח, כשהאוקראינים צמאי דם בעברם בעיירה בדרכם להתיצב לצבא התקיפו יהודים, אז יצא קומץ בחורים וקבלו את פני האוקראינים במכות רצח כאלו עד שלא העיזו שוב לעבור את העיירה. זכור לי איך בהיותנו קטנים התעוררנו לעזרת העניים שנהגו ללון בבית־המדרש על הספסלים. אספנו נדבות מבית לבית ובכסף הזה

יסדנו בל"ג בעומר בשנת 1929 ביער גרינר. היינו אז ילדים בגיל 16—15 וטרם ידענו מה זאת „תנועה" בכלל ותנועת „החלוץ־הצעיר" בפרט, הבינונו רק זה שאנו נכנסים לתנועה, שתחנך ותדריך אותנו לקראת העליה והחיים בארץ ישראל. דרכנו לא היתה סוגה בשושנים, אך התגברנו על כל הלבטים ולאט־לאט הסניף שלנו השתלט על כל הנוער, והיה למרכז החיים בעיירה. קיימנו שעורי־ערב לעברית, ערכנו הרצאות, ספגנו את רוחה של ארץ־ישראל העובדת וכן את תחייתנו הלאומית, ושירת ישראל בקעה מתוך הבית הקטן, בית שרול'כה, שבו היה הסניף של החלוץ־הצעיר. וקשה להסתגל למחשבה הנוגה ששירת חיים הזאת שותקה בידי זדים. רצה הגורל האכזרי שדוקא היער של גרינר, שספג לתוכו את שירת החיים הרעננים של הנוער, יספוג גם את יללתם ואת דמם של יהודי העיירה.

שלמה גרינברג

אחרי דליקה

קנינו להם מזרונים וגם הזמנו ארוחות אצל שמש בית־הכנסת וכל עני קבל ארוחה חמה בכבוד.

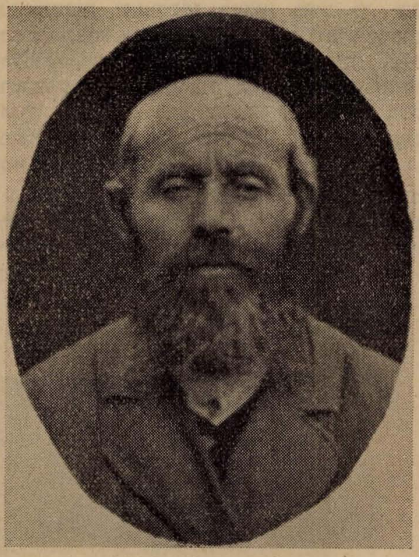
מתנועות הנוער יזכר כאן „החלוץ־הצעיר" שהיינו מחבריו הפעילים. את „החלוץ־הצעיר"

בית סבי

סבי אליעזר גוטמן פוקס נולד בשנת 1859 בכפר ריזנה ליד דמידובקה להוריו משה־יוסף וטובה פוקס. נשא לו לאשה בת דובנא ממשפחה מיוחסת, משכילה ושולטת במספר שפות (לפני 70 שנה היה בזה משום חידוש רב), שעזרה לו בעסקיו. הוא היה אחד מגדולי הסוחרים בתבואה בעיירה ועמד בקשרי מסחר עם כל בעלי האחוזות בסביבה. את בתו היחידה ג י ט ל (אמי) השיא ל ש ל מ ה צ ו ק ר מ ן (אבי) מאוליק.

סבי היה יראי־שמים, רך־לבב ונוח לבריות ושמו הטוב הלך לפניו בעיירה ובסביבה. הוא לא התערב בעניני קהל, אולם השפעה ניכרת היתה נודעת לדיבורו בקרב מתפללי בית־המדרש. היה חסיד אוליק ואיכסן בביתו את הרבי הזקן ר' שמאי־שלמה'לי ואת בנו ר' אלתר־איציק'ל וכן הגיעה מדת יראת השמים של סבי תעיד העובדה הבאה:

בשנת 1939, בפרוץ מלחמת העולם השניה, עזבתי את לובלין ועברתי עם משפחתי לגור בלוצק ואחותי עברה עם משפחתה מחלם לגור בבית הורינו בדמידובקה. בשנת 1941, בימי הכי־בוש הסובייטי, באתי עם משפחתי להתארח בבית הורי לחג השבועות. כעבור כמה ימים, בליל שבת, הוציאה ה־נ.ק.וו.ד. אותי ואת אחותי עם משפחותינו אל מחוץ לעיירה והגלתה אותנו לסיביר. בשעת חירום זו לא הרשה סבא להדליק את החשמל מפני קדושת השבת, ולאור הירח ארזנו את חפצינו. עדיין מרחפת לנגד עינינו דמותו של סבא בשבתו על מדרגות ביתו ובהתבוננו בדומיה ובעינים נישאות למרום בהגלות

ר' אליעזר פוקס

הישישה טויבה פוקס, בת־98

את המגיד מטריסק ר' לייב'לי, את בנו ר' וולוולי ואת ר' משה'לי טברסקי בעת פקדם את עיירתנו.

בשנת 1929 חלתה סבתי חנה והורי נאלצו לעזוב את לובלין עיר מגוריהם ולהשתקע בדמידובקה. אחר פטירתה, למרות היותו בא בימים, לא משך סבי את ידו ממסחרו והוסיף לנהל את עסקיו, אם כי בקנה־מידה קטן יותר. עד היכן ניניו ונכדיו לסיביר... אין זאת אלא שבבטחונן הגדול האמין, כדברי חכמינו, שכל מה שעושה הקב"ה לטובה עושה, ואמנם ע"י גלות זאת ניצלנו מהשמדה ודאית.

בגיל 83 נספה סבא יחד עם הורי באופן אכזרי מידי הרוצחים הנאצייים.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

מ. צוקרמן

העיירה ואנשיה

בנסיבות עגומות הכרתי לראשונה את דמידובקה בשנת 1932. אבי המנוח, שביקר אז בבית חתנו אברהם פירר, נפטר פתאום ואני נקראתי לבוא לדמידובקה. העיירה לבשה קדרות ועטופי יגון השתתפו רבים בהלווית אבי. אחרי חדשים מספר, כשבאתי לבקר אצל גיסי ואחותי, היתה לי האפשרות להכיר את העיירה ואנשיה הכרה קרובה יותר.

עיירה קטנה בת 200 משפחות, מוקפת שדות מוריקים וגני פרי פורחים, לחוצה בין שתי קהילות גדולות רובנה מזה ודובנא מזה. פרנסת תושביה בעיקר על המסחר בתבואות, על סחר העצים ועל מלאכה זעירה.

קסמה של העיירה היה בעיקר אנשיה החביבים ומסבירי הפנים. חיי הנוער הדמידובקאי, למרות היותו טרוד בעבודתו היום־יומית, היו תוססים ומעורים בכל בעיות הזמן — יהודית כללית, לאומית או תרבותית. רעיון העליה לארץ־ישראל, שלא סר מלבם וממוחם של הנוער הזה, היה גולת הכותרת של שאיפתם וכיסופי נפשם. גאות אנשי דמידובקה היתה על המספר הגדול של החלוצים שהספיקו לעלות ארצה בכל הדרכים, ורק חבל שחוקי העליה הקשים מנעו מרבים להגשים את שאיפתם ואחרו את המועד.

בביקור אחר שלי בעיירה מצאתי שנים מצעירי המקום, בתיה פוקס ואליהו קולטון, שבאו מהארץ לביקור בבית הוריהם. נוגעת עד הלב היתה שמחת כולם. העיירה ואנשיה לבשו חג והעיר דמידובקה צהלה ושמחה. והם ידעו לשמוח, שמחתו של הפרט היתה שמחת הכלל.

זכורני, לפני עליתי ארצה באתי להיפרד ממשפחתי בדמידובקה (גם אמי נמצאה אז בדמידובקה). בצאתי את העיירה בעגלה לתחנת הרכבת הקרובה עם אחד מבני דמידובקה, יוקל גלפרסון שנסע ארצה באותו זמן, ליוו אותנו הרחק מגבולות העיר מחצית אנשי העיירה, אנשים, נשים וטף. זאת היתה תמונה בלתי נשכחת ומזעזעת, כך בודאי ליוו פעם אבותינו את עולי הרגל לארץ הקדושה.

כזאת היתה דמידובקה ואנשיה, כפי שאני הכרתים וראיתים. גורל משפחתי, שתי אחיותי הניה גרובמן ומרים פירר ומשפחותיהם, היה כגורל כל אנשי העיירה. מהידיעות המעטות והמקוטעות שהצלחתי לאסוף נודע לי, שעם כניסת הצבא האדום לווהלין עבר גיסי ומשפחתו ללבוב ושם נרצחו שתי ילדותיהן צילה ושושנה שהיו מפורסמות ביופין המעודן. אחותי הניה שנשארה בדמידובקה, ברחה עם בעלה משה מהגיטו ליערות בסביבה, אך נתפסו והוחזרו ע"י האוקראינים לזרועות המות.

השורות המעטות האלו הן דמעה נוטפת דם מלב דואב על קברם הבלתי נודע של קהילות ישראל ואנשים קרובים ויקרים שהיו, נגדעו ואינם.

א. איינשטיין

קבוצת רוכבי־אופניים

ע י י ר ת י

(צרור זכרונות)

דמידובקה עיירת מולדתי, בה נולדתי ובה ביליתי את שנות ילדותי עד גיל 13. אחרי זה הייתי סר לבקר בעיירה מזמן לזמן ורבות הן החוויות שלי מימי נעורי בעיירה.

בימים ההם, בראשית מאה זו, היה בה ישוב יהודי קטן מאד שלא היו בו לא עשירים מופלגים ואף לא קבצנים גדולים, אך זכור שלא נמצאו בה מחוסרי פרנסה. ההורים מכל המעמדות דאגו בראש ובראשונה, כמנהג היהודים, לחינוך בניהם. והחינוך בימים ההם נשא אופי דתי גרידא ורק הורים יוצאים מהכלל דאגו לחינוך כללי. נוסף ל„מלמדים" המקומיים: פישל, יששכר בעריל והדוד הזקן איציק'ל, הוזמנו במיוחד גם מלמדים מחוץ לעיירה. רושם השורות האלה שמע לקח מפי ה„פאטשאיעווער רבי", אחד המלמדים שהוזמנו מן „החוץ" ששמו יצא לתהילה בעיירתנו. היה זה יהודי בעל גוף חסון שלא התנזר מכוס יי"ש חריף („אַ ניינציגער") לא רק ביומי דפגרא בלבד, אלא אף בימות החול. הוא היה נוח לכעוס ואם עוררת את חמתו לא היה קל להחלץ מתוך זרועותיו ובודאי שלא היה תענוג מיוחד לספוג מכות „טריות" מידיו. מה רב היה הרוגז על הרבי כשבעמקי נשמתך הרגשת שהנך „חף מפשע". מחוץ ל„מלמדים" פעלו בימים ההם בעיירה גם מורים עבריים, ביניהם יליד העיירה, הוא נוניקל בן הרב, שהיה מחנך כשרוני ושעלה בידו לכבוש את לבות חניכיו ואף להטביע את חותמו על התפתחותם. בשנים האחרונות לפני המלחמה נתפרסם בתור „יודישיסט" נלהב ועבר לשמש מורה בבית־ספר „צ.י.ש.א." בביאליסטוק.

החיים התרבותיים של העיירה התרכזו בעיקר בבית־הכנסת ובבתי המדרשות. בעיירה לא חסרו אז „בעלי־תפילה" טובים, כגון: פייביש לישנער, נחמן זינגר, משה צאלעס, הערש „דעם גלעזער־ס" ועוד. זכורני מעשה שהיה, עת הביא אחד מבעלי־בתים את הפטיפון הראשון לעיירה והתקליטים שהושמעו אז היו של החזן המפורסם ר' יוסילה רוזנבלט. ר' פייביש לישנר אחז באזנו הימנית (כשם שהיה נוהג בשעה שעבר לפני התיבה), האזין בקשב רב לצלילים הנפלטים „מהארגז" ובגמר התקליט העיר בכובד ראש: „ער דאַוונט אויך נישקשה" (גם הוא מתפלל לא רע). לא פעם עוד עולה באזני קולו הרך ומלא התחנונים של רב יענק'ל, עת נהג בלילות שבת ב„חצות" — אף בקור הגדול ביותר — לצעוד מבית לבית לעורר לאמירת תהילים את המתעגלים בשינה, וכך היה מכריז בקול: „שטעהט אויף יידעלעך, שטעהט אויף לעבודת הבוראַ" (קומו, יהודים, עורו לעבודת הבורא).

נזכר אני במעשה, כיצד הצליחו לחסל את הגניבות שפשטו בעיירה באותו זמן. במשך

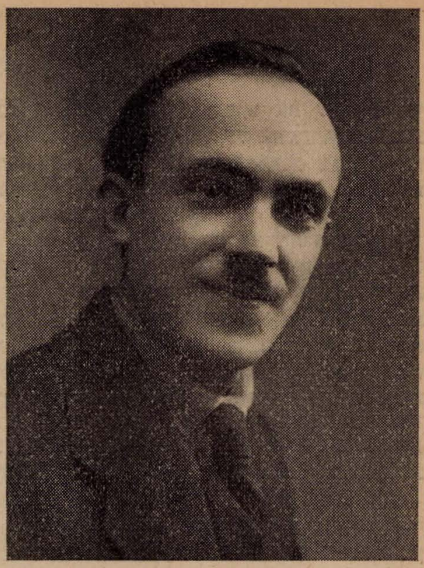
חניכי המורה מ. רכמן (לומדי־עברית)

ידוע היה שמאז פסקו הגניבות בעיירה.

פני העיירה היו משתנים מביקור אחד למשנהו. השינויים שחלו התבלטו עם הגיעך למבואות העיירה. — משני עברי הדרך הראשים נשתלו עצים שהיו לשדרה נאה ומרהיבה עין. העיירה הלכה ולבשה צורה מודרנית, הן בבניניה החדשים בעלי שתי הקומות שהוקמו לאחרונה והן בגינות שסודרו מסביב לכל בית, ובעיקר הודות לשרותים הציבוריים, ביניהם הדואר, הטלפון ועוד. גם בקרב תושבי העיירה הורגש שינוי במהלך החיים שהתבטא בשאיפה לשיפורים ורצון בשיכלולים. קם דור של נוער תוסס, ילדים ובני נוער מבוגרים דוברי עברית, הסתדרות ציונית, תנועת ה„חלוץ" וכולם פעלו במסירות למען הקרנות הלאומיות, אך העיקר שאלה לא רק „דברו" על ציונות, אלא הגשימו את דעותיהם הלכה למעשה, ועשרות בחורים ובחורות עלו ארצה וניצלו ע"י כך מהשואה האיומה שניתכה על ראש העיירה.

היה היתה פעם עיירה מרגינה לבבות, ישוב יהודי שהיכה שרשים עמוקים והשתלבו בו ערכי היהדות בערכי התרבות האירופית. פעם בו בישוב זה לב יהודי חם ובשובך הביתה היתה מקדמת פניך ומלווה אותך על כל צעד ושעל הרגשת חיבה ואהבה אין קץ. ומה יכאב הלב על שלפתע, במחי אחד, מחקה אותה היד הרצחנית והאכזרית מעל פני האדמה, ושירת חייהם באמצע נפסקה ונדמה. נספו הנפשות האהובות והיקרות. אבות על בנים, אחים ואחיות, קרובים ומכרים. תהיינה שורות קצרות אלה ביטוי לרגשותינו המלווים את זכר הנעדרים היקרים.

מאיר צוקרמן

ניניי בן הרב הלפרסון

תקופה קצרה קרו מקרי גניבה אחדים בזה אחר זה. הדבר עורר את הצעירים למעשים נמרצים במטרה לגלות את מקום הרע ולשרשו. בליל שבת אחד שמו מארב ואכן נתפש הגנב. הובילוהו לרפת של שלומ'קה (לא רחוק מבית-המדרש), כיסוהו ב„עור טרי" וכל ההולך לבית המדרש נכנס לרפת ל„כבדו" במכות. מה היה בסופו של הנתפש בקלקלתו איני יודע, אולם

בנשף פרידה לעלית חלוצים ארצה

תחת שלטון הסובייטים

(1941—1939)

כדי לסקור את המצב בדמידובקה בשנות 1939—1941 בהיותה תחת שלטון הכיבוש הסובייטי, יש לתת את הדעת על התקופה שקדמה לשם הבהרת המצב והאוירה ששררו בדמידובקה לפני כניסת הרוסים. עליית קרנו של הנאציזם והתפשטותו באירופה שקדמו לכיבוש הצבאי, העלו את האנטישימיות לשיא פריחתה גם בפולניה ודמידובקה, כשאר העיירות שבאוקראינה המערבית, הוצפה שנאה והרס ליהודים מצד הגויים היושבים בה תחת שלטון הפולנים. האוקראינים, הזכורים באכזריותם ליהודים עוד מימי „ההיידמקים", כאילו חיכו להזדמנות בה תותר הרצועה ויוכלו לעשות שפטים ביהודים וליהנות מרכושם. הם ראו בהיטלר את „גואלם" מידי משעבדיהם הפולנים ואת „משחררם" מה־ניצול הכלכלי של היהודים. בכפרים שמסביב לדמידובקה ובתוכה גופא נפתחו חנויות של גויים שדחו את רגלי היהודים והרסו את מעמדם. כרוזים, כגון: „אל תקנה מיהודים", „היהודי מוצץ את דמך" וכיו"ב הלהיבו את ההמונים וליבו את אש השנאה מצד האכרים נגד היהודים. בינתיים כבש היטלר את אוסטריה ואחריה את צ'כיה והסכנה התקרבה אל גבולות פולניה. אימה ופחד קננו בלב היהודים, אולם רק מועטים מבני דמידובקה העזו להעלות על דעתם את השאלה: מה יהיה כשתפרוץ מלחמה והגרמנים יכבשו את אוקראינה? ההתלבטויות והדאגה לקיום העלוב, ההתרוצצויות מיאריד ליאריד, ההליכה בכפרים, הישיבה בחנויות והטרדות במלאכות וכד' השכיחו מלבם של אנשי דמידובקה את האסון הצפוי להם ועל כן בא האחד בספטמבר 1939 ופלישת גייסות היטלר לפולניה ירדה כחתף, וגברו המבוכה והבהלה, החרדה והפחד לקראת הבאות.

ההפצצה הראשונה מה„יונקרס" הגרמניים בה נתכבדה דמידובקה וזרם הפליטים שנהרו דרכה יומם ולילה, העמידו את יהודי המקום על המצב המסוכן ופתח־הצלה יחיד ראו ברוסים שיגיעו וישימו קץ למלחמה. ב־17 בספטמבר 1939 עבר הצבא האדום את גבול מערב־אוקראינה ובאותו היום הופיעו הרוסים בדמידובקה. קבלת הפנים של המצילים והמשחררים היתה סוערת וחגיגית ביוזה הכרזות וקריאות שמחה: „יחי הצבא האדום", „יחי סטאלין"!... ידעו אנשי דמידובקה ששינויים גדולים בחיים עומדים להתרחש. העניים ואנשי „הפרולטריון" צהלו ושמחו ביותר, ואילו העשירים הרהרו וחשבו מה צפוי לרכושם תחת שלטון הבולשביקים. הצבא האדום הגיע עד לגדות „הבוג" והלה נקבע לגבול בין פולניה הכבושה בידי הגרמנים ובין אוקראינה המערבית, שסופחה אחר־כך באופן רשמי על ידי משאל־עם לרפובליקה הסובייטית האוקראינית. בדמידובקה, שנשארה אחרי בריחת השלטונות הפולניים בלי שלטון והגה, קם ועד אזרחי מקומי מורכב מיהודים ואוקראינים, שדאג לאספקת עצים להסקה בשביל האוכלוסיה, לחלוקת קמח מהרזרבות שבטחנות, לעזרה סוציאלית וכו'... רק אחרי ביעור אחרונות הכנופיות הפרטיות, ששוטטו ביערות, התחילו להגיע מאות פקידים ועובדי מפלגה מרוסיה, שהקימו את מנגנון השלטון המקומי על כל משרדיו ומוסדותיו, הצוו הראשון, שפגע במישרין בסוחרי דמידובקה, היה „לפתוח את כל החנויות ולמכור את הסחורה לפי מחירים טרום־מלחמתיים במטבע הפולני וכל המעלים סחורה או מפקיע את השער צפוי לעונש חמור". המגמה היתה ברורה—חיסול המסחר החפשי, ונפקחו עיניהם של סוחרי ומתווכי דמידובקה לראות שנסתתמו מקורות ההכנסה של מאות יהודים ומה יהיה מצבם להבא מי ישורנו?

כאש אוכלת קש נאכלו הסחורות בחנויות ותוך ימים מועטים נשארו החנויות ריקות ונגעלו על בריחים לעולם. קנו ורכשו סחורות „כל מאן דבעי" לצורך ושלא לצורך — רוסים, אוקראינים ויהודים. אצל בעלי החנויות הצטברו „זלוטים" פולניים. ורק 300 זלוט לנפש הוחלפו אחר כך לפי השער של זלוט אחד לרובל אחד ויתרם נשארו אצל הסוחרים לזכר עולם.

בינתים הוקם הסובייט העירוני שבראשו הועמד ירחמיאל בן דובריש, שהוכר כבן פרולטריון מובהק. לפי הוראות המפלגה הקומוניסטית המרכזית, שנגשה במרץ להפעיל את השיטה הסובייטית בכל שטחי החיים, החלה המועצה להחרים בתים בשביל המשרדים והמוסדות הנחוצים לביסוס השלטון הסובייטי במקום ולמשפחות בעלי־הבתים השאירו חדר או שניים. באופן כזה הוחרמו מרבית הבתים של סוחרי דמידובקה העשירים, כגון: בית פיני אברהם, הבית החדש של צוניה אינבר בן הקומותיים, בית הניה קופרשטיין, בית שמעון ברו ויוסף ברו, הבית הגדול של הדוניוקים ועוד עשרות בתים. בחלק הקדמי של בית הקולטונים נפתחה הצרכניה היחידה בעיירה „קואופרטיב", שעתידה היתה לספק את המצרכים בשביל תושבי דמידובקה. כתוצאה ממדיניות חיסול מעמד הרכושנים והמעבידים הולאמו בדמידובקה ארבע טחנות־הקמח וכל בתי־הבד ונמסרו לידי הפועלים ובעלי הטחנות, ובעליהם אף לא הורשו לעבוד בהם כפועלים, פרט לבני משה גרינברג שזכות

מיוחדת עמדה להם שקבלום בתור פועלים באחת מהטחנות. חלק מיהודי המקום, שהוכרו כבני המעמד הבינוני או שידועים היו כקבצנים, נתקבלו לעבודה במשרדים ובמנגנון המסועף של השלטון הסובייטי כמחסנאים, לבלרים, זבנים, פקידים ומנהלי חשבונות. שאר היהודים ישבו בבתיהם, אכלו מחסכונותיהם מהזמנים הטובים וחיכו לזמן בו יהיו כשרים לקבל עבודה. אולם ראוי לציין, כי גם לא כל העניים באו על תיקונם.

גם בשטח המשקי והחקלאי החלו הסובייטים להגשים את מדיניותם. עשרות פעילים ועובדי מפלגה נשלחו לכפרים לארגן קולחוזים, ועל „הקולקים" והאכרים שהתנגדו לקולקטיביזציה הוטלו מסים כבדים ב„נאטורה". מובן שהמדיניות הזאת הוסיפה שמן למדורה. — „היהודים והקומוניסטים אשמים בדבר", טענו האכרים ואיבתם גברה שבעתיים וחיכו להזדמנות לנקום גם ביהודים וגם בסובייטים.

אחרי שהשלטון החדש התבסס, הגיעה תקופה שכונה בשם „פספורטיזציה". — כל תושב דמידובקה רשאי היה לקבל פספורט סובייטי המקנה לו זכויות וחובות אזרח שוות כלפי המדינה הסובייטית הגדולה. אולם לא כולם נמצאו ראויים וכשרים לקבל פספורט כזה וגם בין המקבלים היו סוגים שונים: סוחרים עשירים, בורגנים ואלמנטים חשודים קבלו פספורט עם סעיף 58 שהגביל את זכויותיהם. אנשים בעלי פספורטים כאלה לא נתקבלו לעבודה. אסור היה להם לגור בעיר מחוזית וכו'... כדי להיווכח בנאמנותם ורצונם בשלטון הסובייטי של יהודים פליטים ממרכז ומערב פולניה השתמשו הרוסים בערמה. הפליטים שבקשו לקבל פספורטים סובייטיים והביעו את נכונותם לחזור לערי מגוריהם תחת שלטון הכיבוש הגרמני, אורגנו לקבוצות לשם העברה כביכול לעבר הגרמני, אולם במקום מערבה הובלו הללו על מיטלטליהם ומשפחותיהם צפונה, לעומקה של רוסיה, מקום שם חדלו לסכן את מעמדו של המשטר.

אם ביחס לדור המבוגר בעל הדעות „הזעיר־בורגניות" הקדומות הביעו הרוסים את חשדנותם ולא התחשבו כלל בבעית היהודים המיוחדת בהסבם להם סבל וצרות, הרי לגבי הנוער והדור הצעיר שבדמידובקה, שעליהם היה בדעתם להשעין את עתיד משטרם, נפתחה תחת שלטון הסובייטים פרספקטיבה של התפתחות והישגים גדולים בשטח של רכישת מדע והשכלה. צעדם הראשון לרכישת הנוער ולחנוכו ברוחם שלהם היה מתן אפשרות לבוגרי ביה"ס העממי בדמידובקה להמשיך בלימודים בבתי־ספר תיכוניים ומקצועיים. ביה"ס היסודי בדמידובקה הורחב בקנה־מדה גדול, נפתחו בו כתות גבוהות והובאו מורים ומחנכים סובייטיים. עשרות בני הנוער נשלחו להשתלם על חשבון המדינה בבתי־ספר מקצועיים. בפעם הראשונה בתולדות דמידובקה נפתח גן־ילדים במקום ונבנה מועדון עצום ששמש גם בית־קולנוע בעיירה. מרצים ואנשי מדע הרבו בפעולות הסברה ותעמולה, אורגנו חוגים שונים של נוער, נשפים ושעשועים. כדאי לציין, שביחס לנוער לא הבדילו הרוסים בין בני עשירים ובין בני עניים בהאמינם בחינוכם הפוליטי וביכולתם לנצל את כשרונותיו ומרצו של הנוער.

אם כי רוב הנוער היהודי בדמידובקה היה ספוג רוח יהודית ומסורת יהודית, כן היה חדור רעיונות של ציונות וחלוציות, הרי בתקופת השנתיים של השלטון הסובייטי, תחת השפעתן וחינוכן, התרושש לגמרי מבחינה זאת. הרעיונות והאידיאלים, שטפחו על הפנים במציאות החדשה ההולכת ומתגשמת לעיניהם, תפסו את מקומם בלב הנוער. רק יחידי סגולה, שהעמיקו חשוב והספיקו להכיר את בעיותיו המיוחדות של העם היהודי ואת מקומו בין עמי העולם מבחינת מבנהו הסוציאלי והחברתי, נוכחו לדעת שגם המשטר הסובייטי אין בו כדי לפתור את שאלת היהודים. השנאה ליהודים תחת השלטון הסובייטי לא קיבלה עדיין מכה נצחת, אלא הופיעה בצורות חדשות וביתר עוז. המבנה הכלכלי והחברתי של היהודים לא הבריא ולא השתנה לטובה. במקום יהודים סוחרים, רוכלים, ספסרים ובעלי פרנסות־אוויר הופיעו יהודים פקידים, לבלרים, מחסנאים ומנהלי חשבונות. היהודי נשאר בעיני הגוי „הפרזיט" החי על דמו וחלבו.

מכאן ברור, מה היה תפקידם של אוקראינים אלה אחרי נסיגת הרוסים. הם היו השוחטים והרוצחים העיקריים של בני דמידובקה. כבר ב־28 ביוני 1941, בעוד הרוסים נמצאים בעיירה, בזו ושדדו האוקראינים רכוש יהודי, ירו על הסובייטים הנסוגים בגב והכינו קבלת פנים מפוארת לגרמנים המתקדמים.*

שתי שנות שלטונם של הסובייטים בדמידובקה האריכו את חייהם של הקדושים לשנתיים, נתנו הזדמנות למאות להמלט ולהנצל, אולם לגורלנו המר נצלוה רק יחידים, שהצטרפו לבני דמידובקה יושבי הארץ מזה שנים רבות.

מאיר שילדר

---

* אולם איו להסיק כלל שהסובייטיזציה שהיהודים לקחו חלק בה היא היא שהיתה בעוכריהם של היהודים ואלמלא היא היו הרוצחים הגויים נוהגים אחרת.

הצדקנית

קובץ זה דמידובקה, המכיל רשימות וסקירות פוליטיות, חברתיות וכלכליות וגם תוארו כל מיני עסקנים ציבוריים וציוניים, לא יהיה שלם אם לא יזכר טפוס מיוחד במינו והיא האשה „פינה'לה" מדמידובקה.

בין כל עסקני העיירה הצטיינה פינה'לה כעסקנית בצרכי ציבור באמונה.

כנהוג בעיירות הקטנות בגולה לא היו בה שום מוסדות ממשלתיים עירוניים או ציבוריים שי־דאגו לענין, ליתום ולאלמנה. במקום מוסדות היו עסקנים יחידים שהיו „משוגעים לדבר אחד", שעשו את העזרה לנצרך יעודם בחיים.

הם נגשו לעבודה זאת ביושר ובתמימות לבבית שלא על מנת לקבל פרס ולא־כל־שכן בלי הנאה עצמית כלשהי.

הצדקנית פינה'לה

פינה'לה היתה שייכת לאותו סוג העסקנים בעיירה דמידובקה. היא היתה „משרד־הסעד" בעיירה, היא השגיחה שלנצרכים לא יחסר לחם ואף לא חלות טריות לשבת. בכל יום ששי עם קריאת הגבר היא כבר צעדה עם שקה על שכמה, עברה מבית לבית כדי לאסוף חלות טריות שרק עכשיו נאפו (כמנהג העיירות בגו־לה) ובעצמה הביאה את הלחם והחלות למשפ־חות הזקוקות. מעולם לא בקשה עזרה ממישהו וכן לא הטריחה שוב איש שיהיה שליח לדבר מצוה. אלא בעצמה טרחה וטיפלה בדבר מתוך אהבה ומסירות.

היא היתה נמוכת קומה וכשצעדה עם השק על שכמה היה השק בולט יותר מגופה.

חוץ למגבית „ערב־שבת" לא היתה נחה גם במשך כל השבוע. ב„מטפחת האדומה" שלה היתה אוספת נדבות ותרומות וחילקה את הכסף „לנצרכים שלה", לאחד לרפואות, לשני לעצי הסקה וכו' וכו', ואם היה חולה גלמוד בעיירה ללא קרובים ומכירים היתה פינה'לה לנה שם ומשרתת אותו וסועדתו בחליו.

פינה'לה היתה יודעת כל כלה עניה או יתומה גלמודה ועינה היתה פקוחה על כל אלה להגיש להן את העזרה הדרושה בזמן. היא לא נחה ולא שקטה עד שלא סידרה את הנדוניה או צרכי־הבית לזוג הצעיר.

כל ימי חייה היתה פינה'לה נושאת בעול באהבה ובמסירת נפש. יהיה מה שיהיה יחסנו לעסקנות מסוג זה, לבנו מלא הוקרה והערצה לאשה הזאת שהיתה סמל אהבת ישראל ואדם.

תהיינה השורות המעטות האלו ציון לנשמתה

מ. צ—ן

עיירת־מולדתי

רבות תשתוחח עלי נפשי ורוחי בזכרי את עיירתי דמידובקה החרבה, את ימי הילדות, תקופת הלימודים בחדר ובבית־הספר העברי, הטיולים אל היער הסמוך, הכיסופים לציון, „השומר־הצעיר" בצד „החלוץ" ואיחודם לאגודה אחת „החלוץ הצעיר" ועוד ועוד. לא ימחקו מן הלב זכרונות הימים ההם, עת פעלנו למען ארץ־ישראל ושאפנו לחיים חפשיים במולדת הנכספת. אזכור את החברים, המורים, העסקנים והציונים וכל בני העיירה. לעיני עיירת־מולדתי דמידובקה הציונית, מולדתי הגלותית.

היתה זו עיירה יהודית טיפוסית שחיו בה בעיקר אנשי „עמך". לא מעטים הם המקרים והתופעות בעיירה שמן הראוי לייחד עליהם את הדיבור. אתעכב כאן על כמה מהם:

הרצח. בימי השלטון האוקראיני (1919—1920, לערך), הסתובבו כנופיות שודדים בדרכים ובכפרים בסביבת דמידובקה. יום אחד בא אכר אוקראיני למוטיה באבר והציע לו לקנות ממנו תוצרת חקלאית בכפרו. באבר יצא עם גיסו יחזקאל בלוית האכר ולקח אתו צרור כסף לסידור הקניה, מבלי שחשד בכוונת הרמיה של האכר. בדרך עצרו שודדים את באבר וגיסו, שדדו את כספם ורצחום נפש. המקרה הטיל פחד וסערה בעיירה לימים רבים.

השבת השחורה. עם צאת הבולשביקים מדמידובקה (לערך 1920) נכנסה פלוגה פולנית

בני הנוער הפעילים של העיירה

„האלרצ׳יקים״ (מחיילותיו של הגנרל האלאר). הלכו הגויים המקומיים: פאקאס וקיובסקי והלשינו לפני הפולנים כי היהודים פגשו את הבולשביקים בלחם ומלח וסייעו להם. הפולנים הצוררים פקדו בשבת שעל כל היהודים — הגברים להתייצב לפניהם והעמידום מול מכונת יריה ודרשו למסור להם את ה„בוגד״ שקידם את הבולשביקים בלחם ומלח. היהודים היו נתונים בצרה ופנו אל אהרון טננבוים, העסקן המושבע של העיירה, וביקשוהו להסביר לפולנים שהם רחוקים מהבולשביקים. ראו הפולנים שאין מגלה להם את מבוקשם ושמו עין באהרן טננבוים, שהרבו לפנות אליו, הוציאוהו אל טחנת פייביש לישנר והשליכוהו מהגשר אל הנהר, ולא נתנו לאיש להצילו. יום זה נשאר בזכרון אנשי העיירה כ„שבת השחורה״.

היחסנות. מידה גלותית זו שהשתרשה בין היהודים בעיירות, בעיקר, היתה מורגשת גם בדמידובקה, היא התבלטה בשידוכים, בחברות ובכמה ששחי חיים אחרים. זכורני כשהתחברתי לישראל פרסמן, בן סנדלר, שלא ידע עברית אך נמשך אחרי ודאגתי להכניסו ל„השומר הצעיר״ וגם לימדתיו עברית, הביטו עלי מצדדים שונים בעין רעה, ואף נמצאו חברים בתנועת הנוער, שמוכנים היה לבטלני בגלל קשרי עם הנער הפשוט. אך במרוצת הזמן הלכה ונחלשה היחסנות, בגלל טרדות הזמן, מאורעותיו או בגלל הרוח הציונית שכבשה את לב הכל.

אהרן ווינשטין

פרקי עבר

זוכרת אני את עיירתי דמידובקה מהשנים הראשונות שלאחר המלחמה העולמית הראשונה. הארץ שקעה במלחמת אזרחים איומה. כנופיות פורעים שוטו בסביבה, הרגו ורצחו באין מפריע. השלטון עבר מיד ליד. לסבל ולענויים לא היה גבול.

ערב שבת. ביתנו הדל והצנוע — ששימש גם

קבוצת חברות

בית־מלאכה וגם חדרי מגורים — נוקה וטוהר. העבודה נפסקה, מכשירי העבודה סולקו הצדה, על השולחן פרשו מפה לבנה והתכוננו לקבלת השבת. אבא חזר מבית הכנסת, ישבנו מסביב לשולחן לסעודת השבת, שכל השבוע ציפינו לה בכליון עינים והרגשת אושר ומנוחת שבת הורגשה במשפחה העמלה. בגמר הסעודה קראה אחותי פסיה מספר „קידוש השם" ובדמיה הק־ שבנו לקריאתה על הצרות והענויים שהתרגשו ובאו על יהודי ספרד.

נכנס שכננו והודיע לנו שגדוד רוסים נכנס לעיר. הגפנו חיש את החלונות, סגרנו את הדלתות ורצינו לחזור לשולחן, והנה דפיקות חזקות בדלת ודרישה תקיפה, כי אבא ילך להראות לגדוד את הדרך לכפר הקרוב, ואבא הלך... נשארנו בבית עצובים ומלאי חרדה לגורלו של אבינו היקר שהלך בדרך אשר מעטים חזרו בשלום ממנה. בדאגה רבה ישבנו כל הלילה ולפנות בוקר חזר אבא מוכה ופצוע, נרעש ונפחד וסיפר איך הרוסים התעללו בו בשעה שהוא הוביל אותם בהתאמצות כל החושים בדרך הנכונה. כלנו שמחנו על הישועה שבאה לאבינו בהנצלו מסכנה. מרוב התרגשות אמא חיבקה את הילדים, נשקה אותם ובקול חנוק מדמעות הודתה על הפדות שבאה לאבינו.

כשנפרדתי ממשפחתי ומעיירתי, ראש תקותי היתה להוציאם מבית העוני שבעיירה הגלותית הקטנה ולהעלותם ארצה. אך לא זכיתי ולא זכו אף הם ונשמדו כולם בידים הטמאות של הרוצחים הנאצים.

קרית חיים — בלומה מנציס

השואה

מי יוכל...

לזכר שלמה וגיטל צוקרמן

הֲגָבִים הַקּוֹרְרִים, מִפָּנֵיהֶם מִי נָסָתָר,
רוּחוֹת וְסָעָרָה מְבַשָּׂרִים, —
וּמִי יְשָׁלֵו הָהּ! אִם כָּל הַיְקָר
נִרְקָב לְלֹא־עֵת בַּקְּבָרִים.

לְסוֹבֵב מִי יוּכַל בַּשְּׁוָקִים, בָּרְחוֹבוֹת,
בֵּין עִיֵּי חֳרָבוֹת וּמוֹקֵשׁ,
רַק שְׁלָדֵי הַבָּתִּים הַשְּׂרוּפִים לִרְאוֹת
וְשָׁלֵךְ אֵף תִּלְאָה לְבַקֵּשׁ.

בְּגִנָּה שֶׁל קִרְיָה לְטַיֵּל מִי יוּכַל,
הִתְבַּשֵּׂם מִנִּיחוֹחַ פְּרָחֶיהָ, —
עֵת תַּחַת רַגְלָיו נֶחֱרָשׁ וְחָלַל
בֵּית־עֲלָמִין יְהוּדִי עַל שׁוֹכְנָיו.

עֵירָה אֲמוּלָה, אֲמָלָה לְבָתִּי,
יוֹם אֶחָד נִתְיַתְּמָנוּ גַּם יַחַד, —
אֲנִי מֵהוֹרַי, שְׁאֵרִי, נִשְׁמָתִי,
קוֹל דָּמָם צוֹעֲקִים מִבּוֹר־פַּחַת.

וְאַתְּ מִבְּתִּי־חוֹמוֹתַיִךְ, שֶׁעָבַיִךְ,
בְּתִּי־אֶלְפָּנָא, תַּרְבּוּת וּנְכוֹת, —
נָאֵבֶל וְנִבְכֶּה עַל חֻלְיֵי־חֻלְיֵךְ,
תְּסוּף הַשִּׂמְחָה בְּמְעוֹנֵנוּ, תְּשָׁבוֹת.

גְּדוֹל הַנֶּאֱב וְצוֹרֵב הֶחָרוֹן,
חֻרְפָּתִי אֵן אָבִיא. אֵיךְ אֶשָּׂא?
מִקְּהִלָּה קְדוֹשָׁה לֹא נִשְׁאַר זִכָּרוֹן,
קוֹל זַעֲקָתִי מִי יִשְׁמָע?!..

מאיר בן־ישי (גרישנפן)

עברית: ח. ב. אילון.

עדויות על ההשמדה

(מפי ניצולי דמידובקה)

א

מיד לאחר כיבוש דמידובקה ע"י הצבא האדום ב־17 בספטמבר 1939 התארגן ועד־מקומי מבין אנשי העיירה שחבריו היו: אברהם בנו של חיים השמש, משה פרסמן, קלמן ראובן לובשיס, ירח־מיאל מאירזון ויעקב פינקלשטיין. הם הציבו להם למטרה להפוך את מעמד הסוחרים לאנשי עמל.—

בכח צווים מיוחדים שהוציאו על דעת עצמם, בלי לקבל על־כך הוראה מגבוה, אילצו את החנ־ונים למכור את כל סחורתם לכל דורש כמעט ללא מחיר. נישלו את בעלי־הבתים מדירותיהם כדי לפנות מקום לאיכסון המוסדות העירוניים ואנשי השלטון שחיכו לבואם, כי את דמידובקה קבעו למקום מחוזי. בעצם ימי גשם וקור של סתיו הוצאו הבעלים בכח מבתיהם אל הרחוב. כתוצאה מערעור שהעבירו לדובנה נגד פעולה שרירותית זאת הופיעו נציגי הממשלה, וביניהם מזכיר המפלגה המחוזית, חקרו את המסיבות ואת המנושלים והחזירום לבתיהם, פרט לשלמה גרינברג, שרק לאחר השתדלויות ובקשות רבות הוחזר לו חצי מדירתו. אולם אנשי הועד הוסיפו להתנכל לשלמה גרינברג ואילצוהו למכור את שארית סחורתו במחיר הרשמי. פעם נדרש ע"י פרסמן ולובשיס למכור לכל אחד זוג מגפיים מחוץ למכסה שנקבעה לכל אחד, וכאשר נתקלו בסירוב מצדו חרה להם הדבר והם כיוונו נגדו את חתירתם בפני השלטון המרכזי והצליחו להוציאו ממחצית דירתו.

אנשי ועד זה לא הצטיינו בנקיון־כפיים, ועד שהגיע השלטון הרשמי השתוללו בעיירה ככל העולה על רוחם. ערכו חיפושים, החרימו סחורות וחפצים, הטילו מסים וארנונות וכד'.

כאשר הגיעו נציגי השלטון מדובנה התחילה פרשת הפרודוקטיביזציה. הוטלה על כל אחד חובת־עבודה שרוב האנשים הסתגלו אליה, חוץ מאלה שנחשבו ל„קולאקים", שלא זו בלבד שלא ניתנה להם האפשרות לעבוד, אלא הכבידו עליהם בדרישת „קונטריבוציות", החרמות וכד'. מי מאלה שהצליח להתקבל כחבר ב„קולחוז", הרפו ממנו וביטלו את הגזירות שהוצאו נגדו, ואוי למי שלא עלה בידו להסתדר.

רק בנוער, לא רק שלא פגעו בו לרעה, אלא הושיטו לו עזרה מלאה למען יוכל להמשיך בלימודים. הרחבת בית הספר ופתיחת קלובים שונים פתחו לפניו אפשרויות רחבות להתקדמות ולחינוך.

לא ערכו הימים וב־24 בספטמבר הגיעו הגרמנים לעיירה לאחר שאנשי השלטון הסובי־טיים נעלמו יומיים לפני כן. הימים הראשונים עברו בשקט עד שהתחילו להופיע אוקראינים מזוינים שהתארגנו בחסותם של הגרמנים. הם התחילו לסחוב יהודים לעבודת כפיה, לערוך חיפושים אחרי „קומסומולים" כביכול בארונות בליווי שוד וגניבות. באחד הימים הרגישו היהו־דים שמשהו חשוד עומד להתרחש. התקשרו עם יו"ר האזור ניפרוק, והלה גילה תמורת שוחד, כי שוטרים אוקראיניים עומדים להגיע מהמחוז לשם ביצוע החרמות בעיירה. ואמנם כעבור ימים מספר הגיעו האוקראינים ויד חפשית ניתנה להם מאת הגרמנים להחרים ולשדוד כאות נפשם.

למעשה שלטו בכל סביבת דמידובקה רק שני גרמנים שנעזרו ע"י שוטרים אוקראיניים. בפ־קודתם הוקם ה„יודנראט" ומונו שוטרים יהודיים, שתפקידם העיקרי היה למלא את דרישות הגרמ־נים, כגון: המצאת אנשים לעבודה, אספקת מזר־נות, דברים יקרי־ערך וכל הדרוש להם. היהודים היו שרויים בפחד מתמיד מפני הבאות ומצב זה נמשך עד לפני חג השבועות, עת נכלאו יהודי העיירה בגיטו שהשתרע על כל רחוב בית־הכנסת וסביבתו.

מחיי היהודים בגיטו כמעט אין לעדה ידי־עות, מאחר שהיא וכל משפחתה נמצאו בעבודת תפוקת כבול (טורף) בסביבת קרמניץ. לפי דב־ריה אין איש יודע פרטים על הוצאת יהודי הגיטו להשמדה. עדי הראיה היחידים היו ילדים אוקר־איניים שהלכו לחזות בנעשה שם ביהודים. סיפרו כי ילדה אחת משלהם ראתה את חנה קולטון מתישבת ומסתכלת סביבה. הלכו והבהילו שוטרים אוקראיניים שירו בחנה והמיתוה.

ביום 3 באוקטובר 1942, 8 ימים לפני ההשמדה הכללית, נדרשו כל עובדי הכבול לחזור למקומות מגוריהם אל הגיטאות. בעברם דרך יער בוקוימי, נמלטו רבים מהם היערה בהבינם את מטרת החזרתם. לפי ידיעתה של העדה היו בין הנמל־טים: טוני גרינברג, דוד גרינברג, ישראל גרינ־ברג (בן שלמה) ונפתלי גרינברג.

בני משפחת שלמה גרינברג שלמו לאחד העגלונים ממיטב כספם שיובילם לאחד האכרים מכרם, שהסכים להחזיק את המשפחה מספר שבועות תמורת תשלום טוב. האכר הפולני הח־זיק כ־4 שבועות ומצץ מהם את הפרוטה והחפץ האחרונים. אחרי זה נאלצו לסובב בלילות בכפ־רים לאסוף את אשר חלקו בין הגויים, כדי להחיות נפשם. פעם התקרבו שלמה ובתו הקטנה פניה לביתו של גוי. מטעמי זהירות הוא נשאר עומד מרחוק ופניה ניגשה לחלון ומה שמחה בראותה שם את אחיה יוסקה שחשבוהו לנרצח. משקבלו

משהו מהגוי חזרו שלשתם ליער. גם בלילה הבא בקשו ההורים מפניה לגשת לגוי במרחק חצי קילומטר להשיג דבר־מה לאכול. תחילה היא סרבה ללכת ורצתה להשאר עם אחיה שלא ראתהו זמן רב, אך לא יכלה לעמוד בפני הפצ־רות הוריה ויצאה את הגורן בלי לקחת את מעילה העליון בו היו תפורים מטבעות זהב. אביה שלמה ליווה אותה קצת ולפני שובו פרץ בבכי גדול. פניה הגיעה בשלום למטרתה, קיבלה קצת מזונות ורצתה לחזור למשפחתה. אולם הגוי רחם עליה ועכבה מלחזור בגשם. במשך היום ששהתה אצל הגוי התרחצה, כיבסה את בגדיה (דבר נדיר מאד בימים ההם) ואחר עלתה על התנור להתחמם. משם הגיעו לאזניה החדשות שהגוי סיפר למשפחתו בבואו מהחוץ, שתפשו את בני משפחת גרינברג. הובילום לדמידובקה שם נר־צחו ונקברו מאחורי ביתם של ברל אייזן ושוארצאפל. הגוי לא נתן לפניה לצאת את ביתו, כדי לא להזיק לעצמו, עד הלילה, ומשיצאה מבי־תו ציווה עליה באיסור חמור לא לשוב יותר. —

מכאן ואילך התחילה בשבילה פרשת נדודים, ביום בחיפוש אחר מקומות סתר ובלילה בחיפוש אחר אוכל נפש. כה נדדה כחדשיים עד שבאחד הלילות הגיעה לדמידובקה, התגנבה לתוך גורנה של ליונקה אולוניצקי ושכבה על אחת הערימות. והנה קלטה אזנה שעול של אשה בהתקרבה אליה, מצאה שיהודיה אחת מכפר קופין מסתתרת שם. בבוקר בגלות הגוי את פניה בגורן דרש ממנה במפגיע ללכת, כדי לא לסכן אותו ואת ביתו. לא הועלו כל הפצרו־תיה ובלילה גורשה מהגורן ועברה לגוייה אחת שבביתה התחבאה כחדשיים. לאחר שלא יכלה יותר להשאר אצל הגוייה חזרה לביתו של אולוניצקי ששם הופקדו הרבה מחפצי הוריה. הפעם נעתר לה אולוניצקי להשאירה בביתו במקום סתר, שהתקין בשבילה ושם עברו עליה שבועות אחדים. בחדר שמעליה התארחו גרמנים ולא פעם ניתן לה להקשיב לשיחתם, אחר־כך נאלצה לעבור שוב אל הגורן והסתתרה בין ערי־מות הקש. זמן קצר לפני השחרור באו גרמנים לגורן לשם קבלת קש לצרכיהם והרגישו בה. פניה העמידה פנים כאוקראינית בהתחילה לזרוק ערימות קש למטה, תוך כדי שירת שירים אוקר־איניים. לשאלת הגרמנים הסבירה שהיא פועלת שכירת־יום וכך ניצלה. כעבור יומיים שוב מצאוה גרמנים בגורן, ואז פרץ ליונקה בצעקה: „מהרי לרדת מהערימה, עצלנית שכמותך, יש לחלוב את הפרות" ולגרמנים סיפר שהיא פועלת אצלו, ובראותם את לבושה הכפרי המיושן עליה שוכנעו, והיא נחלצה מצרה בפעם השניה.

לאחר ימים מספר התחיל הקרב על דמידובקה. אז הראה לה הגוי חפירה ע"י הנהר ושלחה להסתתר שם. בהתקרבה לחפירה מצאה שם קבו־צת גרמנים מסתתרים מפחד היריות. לשאלתם מי היא, ענתה שהיא אוקראינית וניצלה. רעם ה„קאטיושות" והתותחים גברו מפעם לפעם ומש־פחת אולוניצקי עברה להסתתר במרתף סמוך בנוי לבנים. מאין מקום אחר החליטה פניה לעבור לאותו מרתף בו נמצאו, מחוץ לאולר־ניצקים, עוד כ־40 אוקראינים ומשפחותיהם. הם קבלוה בשקט עוין, אך לא אמרו דבר. מדי פעם סרו גרמנים לערוך חיפושים במרתף, אך הכול עבר בשלום, וכך נסתיימה פרשת נדודיה רבת־הסבל והתלאות של פניה משך שנתיים.

מפי פניה גרינברג־קוטיק

ב

ב„יודנראט" הראשון שהוקם מיד עם כניסת הגר־מנים לעיירה, היה אליהו טיטלבוים יו"ר, ובין השוטרים היו: שמואל־יצחק מנוסוביץ, דוד בן בנציון אינגבר, זינדל בן מרדכי אינגבר. על ה„יודנראט" והמשטרה הוטל בעיקר לספק לגר־מנים לפי דרישתם כל מיני חפצים וביחוד פרוות — ליהודים אסור היה ללבוש פרוות ולעבריינים צפוי היה עונש מות — וכן להמציא אנשים לעבודה.

ההרכב של ה„יודנראט" בגיטו היה: שמעון בערא, משה גרינברג—בצלאל'ס, אליעזר שוחט ויהודה אינגבר יו"ר. הגיטו השתרע על השטח של רח' בית־הכנסת. בית הכנסת בעצמו וכן בית המדרש שמשו כמחסנים לאגירת התבואה שנאספה מבין האוקראינים וכן את מעט הקמח שנאסף מהיהודים. המשטרה היהודית נאלצה להקפיד על מילוי פקודה זאת ולהחרים אצל היהודים את מעט האוכל שהיה בידיהם.

כן ניצח ה„יודנראט" בעזרת השוטרים היהו־דיים על חובת עבודת הכפיה לכל הצעירים היהודים, שנשלחו לעבוד בכפרים אצל ה„פרי־צים". בחזרם מהעבודה ניתנה להם האפשרות, לאחר ששיחדו את השוטרים האוקראיניים, להג־ניב מעט אוכל לגיטו. לאחדים מבין האנשים, שנשלחו לעבוד בריחוק מקום ניתן היתר להביא אוכל לעבודה. בעונת הקציר הוטל על כל בית־אב לתת עובד אחד לכמה חדשים לעבוד בסביבת בוקוימה.

בתנאי הסגר קשים נמשכו החיים בגיטו מיום פתיחתו לפני חג השבועות עד יום ההשמדה אחרי סוכות. לעדה היה היתר יציאה וכניסה לשער הגיטו. פעם בשובה מעבודתה אצל שומר היערות בדובליני נתפשה ע"י הגרמנים שחשבוה כבורחת מהגיטו ונאסרה ביחד עם יחזקאל שיכס שנמלט מהגיטו. עמדו להוציא את שניהם להורג, אך בעת פתיחת דלת בית האסורים בביתה של לאה שוארצאפל, הצליחה להתחמק מידי השוט־רים האוקראיניים ונמלטה לקומנדטורה הגרמנית שבבית בונם פוקס, מסרה על הענין וכשנוכחו

שבידה היתר יציאה כשר, שוחררה ואתה יחד גם יחזקאל שיכס.

בעת שהשוטרים הובילוה מדובליני ראתה מאחריה מחנות של אוקראינים הולכים בכיוון ליער של גרינר ובידיהם אתים וכלי חפירה אחרים, שהלכו לחפור בורות בשביל יהודי הגיטו. היא ספגה מכות נאמנות על הסתכלה אחריה למרות האיסור המפורש. העדה העבירה את הידיעה לכלואים בגיטו, ומיד קמה בהלה בין היהודים מלווה בכיות והתעלפויות. כדי להיווכח באמיתות השמועה שלחו אוקראיני אחד, תמורת תשלום מלא כמובן, והלה חזר ללא תשובה ברורה. שלחו שני והוראה ניתנה לו להתבונן היטב בסביבת היער והוא חזר ובשורת איוב בפיו על חפירת הבורות. באותו ליל בלהות נמלטו רבים מהגיטו דרך גדרי התיל, תוך סכנת נפשות.

לפני ההשמדה אספו את כל היהודים הפזורים במקומות העבודה השונים. העדה ואתה צעירה אחת מבורימלה, שהסתתרו אצל שומר היערות, נמלטו בלילה, הראשונה לכיוון המושבה הגרמנית והשניה לכיוון ליסיני. לדעתה היה זה הלילה שלאחר ההשמדה, כי בעברה בקרבת העיירה שמעה את קולות הוללותם של האוקראינים לאחר ביצוע מעשיהם. המטרה שלפניה היתה לחפש את אחותה חנה שנמצאה אצל מיזינגר במושבה הגרמנית. בהיותה משרכת את דרכה בבוץ בליל־גשם ועייפה עד מות, נראה לה במרחק מה צל אדם המתחמק ממנה. בקושי הצליחה להגיע למקום מחבואה של אחותה ונשארה אתה כחדשיים ימים. כעבור זמן נודע לה שצל האדם שראתה באותו לילה היתה אמה במרחק צעדים אחדים בלבד, ולאחר חדשיים נודע לה שאמה ואתה בלומה ליצמן, אסתר מינצס — בתו החורגת של פישל סליעפ — נרצחו בעיירה ונקברו בחצרו של בית לייב זיידמן. היא המשיכה לנדוד במחבואים ביום ובעריכת גלות בלילה בחיפושים אחר אוכל נפש. לענוייה לא היה סוף והיא הפכה לאיש־יער, עד שזכתה למפלת הנאצים.

מפי סוניה ברגר—פוקס

ג

העדה פיגה פוקס—פרוחובניק, אחותה של הנ"ל הצליחה להתחמק ולברוח מגיטו לוצק יחד עם בעלה ועם ילדתם הקטנה והגיעה לבית הוריה בדמידובקה. היה צורך להעלים את דבר בריחתם מגיטו לוצק ולרשמם בין תושבי המקום. כל זמן שהענין נמצא בטיפולם המסור של אנשי ה„יודנראט" שמעון בערא ומשה גרינברג נאלצו לשבת בבית. כעבור זמן, בהתקבל דרישה לאנשים לעבודה בבוקומה, עברה גם היא לשם יחד עם דמידובקאים רבים. כל העובדים למשפחותיהם גרו בצריפי הפועלים, את ילדיהן ראו רק בערבים. תמורת עבודתם במשקו של הפריץ קבלו מנות זעומות של מרק דל שלא היה בו כדי להשביע וכל אחד חיפש לו מזון נוסף ממקורות אחרים. החיים היו קשים ועלובים והידיעות שהסתננו ממקומות אחרים הסעירו את הלבבות.

כך עברו חדשים אחדים עד שהגיע יום ההשמדה. שוכני הצריפים בבוקוימה החליטו להתפזר קבוצות־קבוצות ביערות. העדה בקשה להצטרף לבני מרקיל פוקס, אך הם סרבו לקבלה מטעמי זהירות. מאין ברירה הצטרפה למשפחות משה פירר, שמואל פלדמן, פאפי ומשה לייטר והתחילו לשוטט יחד ביערות ולחפש מקום סתר. במשך הזמן נתפרדה החבילה והעדה עם בעלה וילדתם נשארו בודדים ביער ועזובים לנפשם. פעם, ביום סתיו סגרירי, הרגישו בשני אנשים מתקרבים ומתחמקים ולאחר היסוסים הדדיים נפגשו, היו אלה משה גרינברג ויהודה אינגבר שנמלטו ליער בשעה שנסעו מטעם ה„יודנראט" להחזיר את היהודים שעבדו בכבול (טורף) בסביבת קרמניץ. העדה התאוננה על מצבה ותלאותיה וסיפרה שמדי צאתה את היער לחפש אחרי קלחי כרוב בשדות, אינה מוצאת את דרכה חזרה ביער. משה גרינברג יעץ לה לקשור בצאתה מן היער מטליות על כל עץ עשירי ועל יד העץ האחרון שבקצה היער להניח מקל לסימן ובחזירתה להסיר את כל הסימנים לבל ייגלה לזרים מקום מחבואם.

למחרת בלילה חזרו משה גרינברג ויהודה אינגבר ובידם את צבאי קטן. הם עמדו וחפרו בור בשביל משפחת פיגה. שלושת הגברים עבדו עד אור הבוקר והסוו את הבור כראוי והסתלקו למקום הסתר שלהם, בלי לגלותו. אך נראה שזהירותם היתירה לא עמדה להם, והם נפלו בשעה שיצאו לחפש מזונות בכפרים. אח"כ סיפרו על גבורתו של משה גרינברג וכי לפני מותו סטר על לחיו של הקומנדט האוקראיני ובשירת „התקוה" בפיו נרצח בידי המרצחים האוקראינים.

כעבור זמן נפגשה העדה ביער עם משה כ"ץ וקריינה אשתו וילדתם ושתי המשפחות הסתדרו בבור האחד. לילה אחד יצאה פייגה עם קריינה לבוקוימי לחפש צרכי אוכל וגם לקבל מגוי אי אלה מחפציה שנמסרו לו לשמירה, כרים וכסתות שהיה צורך בהם בקור החורף. פיגה נכנסה לבית הגוי וקריינה נשארה בחוץ מסתרת מאחורי הגורן. אותה שעה נמצאה בבית רק בתו של הגוי שהסכימה להחזיר את הפקדון, אך בינתים הגיע הגוי עצמו ובשמעו על הדבר אחז בקלשון ומלא חמה התחיל לרדוף אחרי פייגה שהספיקה להמלט, בדרכו נתקל בקריינה מאחורי הגורן והיא מצאה את מותה מידו. עם אור הבוקר חזרה פייגה היערה בלי לגלות

למשה כ"ץ את דבר מותה של אשתו. רק כעבור יומים גילתה את כל הקורות אותן באותו לילה. לאחר שבועות מספר עזבו כ"ץ וילדתו את הבור ועברו לבונקר של רייזל רודה בתו של ישראל־אהרן. לא ארכו הימים והם מצאו שם את מותם הטרגי.

לילה אחד עברו פייגה וילדתה לבונקר של המשפחות לייטר, פלדמן ופירר, כדי להתחמם קצת אצלם. בהאיר הבוקר הלבישה את ילדתה וחזרה למקום מחבואה. בצאתה את היער ראתה מרחוק עגלת־חורף רתומה לסוסים דוהרים ובה אנשים מזוינים. היא מהרה להסתתר בין השיחים ולא עברה שעה קלה ולאזניה הגיעו צעקות איומות שבקעו מהבונקר שעזבה זה עתה. הוברר שכל אנשי הבונקר נרצחו בידי השוטרים האוקראיניים שדהרו לעיניה. פייגה וילדתה נשארו בין השיחים זמן רב עד שכמעט קפאו מקור ורק משירד החושך חזרו לבורם. בדרך מצאה כרית שלה שהיתה עמה בבור כשהיא קרועה ונוצותיה פזורות, אות מבשר רעה חשבה, ובקרבת המקום מצאה את בעלה הרוג, לאחר שהפשיטו אותו ערום ויחף. היא נשארה בבור עזובה ומדוכאה עד שמתה עליה ילדתה מרעב ומקור. המומה מאסונותיה וללא שיקול דעת התחילה שוטטת בלילות בין הגויים כשילדתה המתה בזרועותיה, כי לא יכלה להפרד מגויתה. רק אחר שלשה חדשים, כאשר הגויה התחילה להתפורר ולהעלות צחנה, קברה אותה ביער במו ידיה וישבה על קברה.

משנשארה גלמודה אחרי רציחת בעלה ומות ילדתה, החליטה לנדוד לסביבת רוגיזני אל הצ'כים. אחר הפצרות ותחנונים הסכימה גוייה אחת להובילה אל מחוץ לכפר, בדרך היוצאת לרודקה, ובהקיפה את העיירה הגיעה לרוגיזני ונכנסה לגורן אחת, כדי להסתתר וגם לנוח מעמל הדרך. והנה המקרה אנה לידה את אחותה סוניה שאף היא הסתתרה בגורן זאת ומפיה נודע לה שגם אחותן חנה נמצאת בקרבת המקום ומתה־לכת כמעט חפשיה בזכות היותה תופרת. מדי פעם בפעם נאלצו האחיות להחליף את מקומות הסתר, — בקיץ בשדות התבואה ובחורף בגרנות. פעם נודע להם שהגרמנים עומדים לערוך חיפושים אצל הצ'כים במטרה להחרים חזירים והן אז מסתתרות בביתו של צ'יך זקן וחולה. האחיות התחבאו מתחת למטה שעליה שכב החולה והשתעל. הציצו הגרמנים ונבהלו, ואף לא נכנסו לתוך הבית ובאופן כזה ניצלו האחיות ימים ספורים לפני השחרור.

בהתקרב הכובש הרוסי החליטה פייגה ללכת לקרוא לחנה אחותן, כדי להיות יחד בימים גורליים אלה. היא מצאה את חנה בחברת משפחת יודיל גרינברג, ביילה עם בעלה ואחיה יעקב. והנה הפתיע אותם צעיר אוקראיני שגילה את כלם. הוא הבטיח לפייגה, כי לה ולאחותה חנה אין לפחד, אך גורלה של משפחת גרינברג נחרץ. תוך כדי שיחה עם האוקראיני קפצה פייגה מעלית הגורן בחפשה מפלט מהגוי, אך הוא רדף אחריה, כבדה במכות נאמנות וצוה עליה לחזור לעלית הגורן. לעת ערב הורדו כלם למטה ומשמר הופקד על הגורן מסביב לבל יימלט איש. פייגה ואחותה בקשו להתחמק דרך חור שמצאו בקיר, אולם רק הראשונה הצליחה לעבור והתחפרה בערימת זבל, ואילו אחותה נשארה בפנים תחת מכונת הדיש. לפנות בוקר הוצאו כל דרי הגורן ובמרחק קטן ממנו נרצחו ונחתכו בסכינים. היה זה יומיים לפני השחרור.

עם רדת החשכה יצאה פייגה ממקום־מחבואה וחזרה לאחותה סוניה בלי לגלות לה מקורות הלילה האיום בו קיפחו את אחותן חנה.

עברו יומיים, פייגה וסוניה שכבו על מרבץ הקש רעבות, רצוצות ומיואשות ופתאום הגיעו לאזניהן קולות נפץ חזקים ממרחק קטן ואחריהם המולת חיילים מתקרבים. לא ידעו מי הם, אם רוסים או גרמנים, ועצרו את נשימתן מתוך רגשות מעורבים. כך נשארו עוד יום במקומן עד שלבסוף שמעו דיבור רוסי והעיזו לצאת ממחבואן. החיילים הרוסיים נבהלו ממראה פניהן ומיד התחילו לטפל בהן. ע"פ פקודתם לבעלת־הבית הצ'כית הכינו בשבילן אמבטיות חמות, האכילון והלבישון. פייגה חלתה יומיים אחר השחרור, הועברה לבית חולים צבאי בטיסלוגוב שם קיבלה טיפול יוצא מן הכלל עד שהבריאה. שלטונות הצבא דאגו לה וליתר היהודים שיצאו ממחבואם, סייעו להם בסידורם ובכלכלתם עד אשר החזית התרחקה מהם והלאה, ואז חזרו כל אחד לביתו החרב.

כה עברו על העדה שנתיים של חיי סבל, פחד ופרפור בין החיים והמות. חוץ ממה שחזתה מבשרה יודעת העדה למסור פרטים מחרידים על מאורעות דמים של בני־עיר אחרים. אחיה אברהם נתפש ע"י האוקראינים ולאחר שעונה על־ידם עינויים אכזריים הוכרח לכרות קבר לעצמו ונקבר מאחורי ביתו של ברייל אייזן. ביער בוקוימי נתפשו שתי בנותיו של ברוך מינצ ובנותיו של שלמה גולדשייר שהובלו לדמידובקה ובדרך נרצחו. משפחת אברהם ודובה קופרשטיין נרצחו ביער חריניק. ילדתם נשארה זמן קצר אצל חנה־מטיל לובשיס, אך כעבור זמן־מה נרצחה אף היא. גם אליעזר פלדמן נרצח ביער חריניק וכמה אחרים.

מפי פייגה פוקס—פרוחובניק.

הובא לביהד"פ ע"י יעקב וינשטין

גילוי הלוט

מכתב מרובנה

ליקירי: בתיה, מניה, חיה ושמעון.

כותבת לכם מרי, אחת ויחידה שנשארה מכל משפחתנו הגדולה אחרי פעולות הגרמנים. בטוחני שאתם יודעים מה שקרה אתנו אחרי שבאו אלינו הגרמנים. קראתם בודאי בעתונות על האכזריות, הצרות והסבל שעברו עלינו, אולם שום עתון ושום מכתב אינם יכולים לתת תאור מלא ממה שעבר עלינו באמת.

כשבאו הגרמנים לעיירה סדרו גיטו ברחוב בית־הכנסת וכלאו אותנו שם. את הרחוב גדרו בגדר גבוהה, ובשער אחד העמידו על המשמר את השוטרים האוקראינים שעינו אותנו ברעב ואסור היה להכנס ולצאת מהגיטו מבלי לקבל אישור מיוחד מאת הגרמנים.

דברי האוכל האחרונים שנשארו בתוך הגיטו ודברי ההלבשה היו הגרמנים גוזלים מאתנו ולא נשאר לנו אלא הבגד היחיד שהיה עלינו.

אבא ואמא סבלו ועונו הרבה, צרות רבות עברו עליהם עד שבא היום המר שארור יהיה עד עולם. הוא היום 9.10.1942 שבו רצחו ביריות את כל יהודי דמידובקה, ובתוכם את אמא ואת הסבא משה ומשפחתו ואת אבא יום אחרי זה. אני, איזי וריסיה עם הילד התחבאנו בכפר פרקאל.

הדוד שמואל ברח לרוסיה באותו היום שהופיעו הגרמנים, ויתכן שהוא חי באיזה מקום.

באותו היום ברחו אתו יצחק קופרשטין ובריל בנו של משה שלנו. יתכן שהם חיים אי־שם אך לא ידוע לי שום דבר ברור עליהם.

שנתיים התחבאו אלה שנשארו בחיים בתוך חפירות באדמה (בונקרים), החפירות היו מסו־דרות בתור מערות.

האוקראינים בלשו אחריהם ואם היו מוצ־אים היו מוסרים אותם מיד לידי הגרמנים ואת הסוף אתם יכולים לתאר לעצמכם.

אני נשארתי יחידה, כי היו לי תעודות על שמה של פולניה, ובתור שכזו נסעתי ללוצק ועבדתי אצל הגרמנים. היו מקרים רבים שבחורות שלנו סדרו להן תעודות פולניות ועבדו אצל הגרמנים כפולניות, אך אם הכירו אותן הרגו אותן במקום. גם איזי היה בלוצק 9 חדשים ובשנת 1942 הכירו אותו.

וכן יקירי, נשארתי יחידה וגלמודה בכל העולם ונמצאת אני ברובנה שלשם באו היהודים שנשארו בחיים. אני עובדת, אוכלת פעמיים ביום במסעדה, אבל בגד ללבוש אין. והעיקר אני מתגעגעת על אמי שאינני יכולה לשכוח אותה.

נמאסו עלי החיים, וחבל שנשארתי ולא הלכתי אתם יחד. תקותי היחידה היא, יקירי, שאוכל לראותכם ואז, יתכן, אמצא עוד איזה תוכן בחיים. כי לבדי אין אני יכולה להמשיך בחיים.

את המכתב הזה אני כותבת לפי הכתובת של בתיה וגם חיה ואין לי בטחון אם המכתב יגיע אליהן.

בקשתי אליכן, תכתבו לי מה נשמע אצלכם ומה עבר עליכם במשך הזמן הזה?

מרי קצבמן

הערת המערכת:

כותבת המכתב הזה, אחרי שעברה עליה כל הטרגדיה, חלתה ונפטרה בשנת 1947.

הקרבן הראשון

עם כליאת יהודי העיירה בגיטו, השתכן בו גם הארוח הבלתי קרוא, והוא: הרעב האכ־זרי. בעצם רבים מאד סבלו כבר חרפת רעב עוד לפני הגיטו, אולם המצב לא היה כרוך בסכנת נפשות. אז, כשהתנועה היתה פחות או יותר חפשית, אפשר היה להוציא משהו מחפצי הבית: זוג מכנסים, כתונת וכיו"ב ולקבל תמורתם אצל הגויים מעט קמח, מעט כוסמת או עוף. מי שלא היה לו מה לתת בהחלפה — ומספרם של אלה היה לא מועט — יצא סתם לגוי מכר וקבל בתורת נדבה מספר תפוחי־אדמה, בצל, צנון. אמ־נם בעד נדבת לבם של הגויים הבטיחו להם להעביר לרשותם את הבתים לאחר תום המלח־מה, אך בינתים החיו היהודים את נפשם ואת נפשות בני ביתם. אולם עם כליאת היהודים בגיטו השתנה המצב באופן יסודי. הקשר עם אוכלוסי הסביבה נותק לגמרי, לאחר שהופקדה שמירה קפדנית על היציאה מהשער, שהיתה מותרת רק לצרכי עבודה בפקודת הגרמנים בלבד, והעבריינים נורו במקום.

ביחוד שלט הרעב במשפחות מטופלות בילי־דים, שבדרך כלל לא היה להם מה להציע „להח־לפה" עוד מהיום הראשון, ואחד מאלה היה מיכל הירש לייב"ס (מיכאל פלעקמאן), עני מרוד שלא ראה יום טוב אחד מימיו, מאחר שעוד משחר ילדותו היה נאלץ לעזור לאביו בכלכלת הבית.

ואחר שנשא לו אשה ונתרבו בני־ביתו משנה לשנה, היו מסבים אל קערה משותפת של מרק דלילי, שלא היה כדי לשבור את רעבונם. אולם מהיום שהחוטים הדוקרניים של הגיטו סגרו בעד מיכל, התחילה בשבילו פרשה מיוחדת שנסתיימה בצורה אכזרית ביותר.

פת לחם לפי הטף — שאלה זאת נקרה במוחו של מיכל, ומה לא יעשה אב שנכמרו רחמיו על בניו הצועקים ללחם ואין? !.. באישון לילה הוא מתגנב אל מעבר לתיל, שוהה שם כמה ששוהה ולפני עלות השחר הוא חוזר וטרפו בידו — מעט ירקות שהצליח למצוא. אולם אין זה די, ומיכל מתכנן תכנית נועזת — לצאת למסע של יום שלם, להצטייד בככר לחם ולשוב בלילה השני.

השחר טרם עלה ומיכל קם בלאט בלי לעורר את תשומת לבם של הנוכחים, פן יניאוהו מלכת. הוא אינו נפרד מאשתו, רק מבטו נח לרגע על אחד מילדיו בעברו, בלי דעת מה צפוי לו בלילה האפל בעוד דקות מספר... בעיני רוחו הוא רואה את אשתו וילדיו שמחים לקראתו בשובו בידים מלאות. מעודד על־ידי מחשבות אלו הוא פותח בתנועה זהירה את הדלת ובצעדים מזורזים מגיע עד לחוטי התיל ונעצר... מקשיב רגע קט לשקט הלילה, מעביר את רגלו האחת אל העבר השני ו...כדור רצחני פילח את שקט הלילה ואת לבו של מיכל הנשאר תלוי על הגדר...

בגיטו קמה בהלה, יריה זאת מהי ועל־מה היא? — ולא עברה שעה קלה והכל יודעים שמיכל הירש־לייב'ס נורה על־יד גדר התיל... ואנשים מספר קבלו רשות לצאת את השער להביאו לקבר ישראל.

כל ימיו חי מיכל בשקט חיי עוני ומחסור, ובשקט מחריד הובא לקבר ישראל, הקרבן הראשון של גיטו דמידובקה...

אברהם

יום שבעת הקדושים

ביער בגיא יושבים ניצולי הגיטו ומחזיקים את כותנותיהם מול אש המדורה לשם ניקוי ויבוש. בין היושבים: בר־לייב זיידמן, בנו יוסף ואשתו, בתו ביילה (כעת בארץ), דוד מנוסוביץ (כעת בארץ), משה טייטלבוים ובעל הטורים. ממולנו על־יד אש אחרת יושבת לה קבוצה שניה. נדונה תכנית כריית חפירות להגנה מפני קור החורף ומפני האויב. השאלה העיקרית היא — הנשק מאין ימצא. לפני ימים מספר גילו האוקראינים קבוצת יהודים לא הרחק מכאן ורצחו את כולם, פרט לפייגה פוקס שבדרך מקרה לא היתה במקום. בלי נשק אין כל תקוה לאנשי־יער.

נאנח בר־לייב ואומר: קשים החיים ביער, בני, וקשים שבעתים בשביל זקן בא בימים. את אמכם רצחו בגיטו ורק בגורלי נפלה הזכות להיות עמכם ביער עוד שבועות אחדים. אך לא לאורך ימים אפול עוד למעמסה עליכם. נשק אין, לרוץ אין לי די כח ובהתגפלות הראשונה אהיה אני הקרבן הראשון. רבות כבר ראו עיני ב־58 שנות חיי, כבר חבקתי נכדים ואמכם נשאתם בזרועותיה כשהובלה אל הבור. אין מר המות מפחידני, רק תפילה אחת בפי: מי יתן ואוכל להרוג לפחות גרמני אחד לפני מותי. אשמח מאד למות בהכרה שאתם, בני, תשיבו מלחמה שערה ומכם יראו וכן יעשו כל בורחי היערות של חרינשצינה, סמורודובשצינה וכל מקום אחר. אל תפלו ברוחכם ועוד תזכו לראות בנקמה בבוא סוף המלחמה. רק אחת אשאלה מאת האלהים, שהכדור שיפגע בי לא יפצעני אלא ימיתני בבת אחת. עדיין עומדת לנגד עיני תמונת הזוועה, איך המון

בני משפחת זיידמן

גויים צמאי דם רודפים אחרי אליהו „רודקער", כשבידיהם מוטות־עץ וקלשונים כרדוף אחרי חית־בר...

עם זה קמה ממקומה בתיה זיידמן והתרחקה מספר צעדים, והנה זעקת אימים פלחה את שקט היער... שוטרים אוקראיניים הפתיעונו ופתחו באש עלינו. התחילה רדיפה מבוהלת בין העצים, הכדורים שרקו מעל לראשינו ואחד מהם פגע במניה מנוסוביץ. היא המשיכה לרוץ כשהיא נשענת עלי עד שהגיעה לחצרו של גוי מקום שם נפחה את נשמתה.

בלילה נפגשנו שוב ביער במקום מיועד מראש ועשינו את ה„סך־הכל" העקוב מדם — שבעה קרבנות. המקשר שלנו (גוי) סיפר: בר־לייב נאבק קשה ביד פצועה עם שוטר אוקראיני שרצה לקחתו חי. השוטר נחבל קשה, אך כדור שני הכריע את בר־לייב שנפל ויחד אתו בתיה זיידמן, משה טייטלבוים, רבקה פוקס (מארקילס), ביילה (נכדת מארקל) ויהודי מבוקוימה.

קברם נכרה בפאת היער בדרך לקוזירשצינה.

ממשפחתו של בר־לייב נרצחו בגיטו דמי־דובקה אשתו דבורה ובתו הנצי. בתו סלובה נפלה ביער ובנו משה נפטר. בנותיו מלכה וביילה חיות בישראל.

אברהם

כיצד נשארתי בחיים

אני רואה חובה לעצמי להעלות על הנייר את קורותי בימים הטרופים של ההשמדה למען ידעו על התלאות הקשות שעברו על הניצולים מידי חיות־הטרף הנאציות שאת תוצאותיהן אני מרגישה עד היום.

בראשית 1941 כשפלשו הגרמנים לחבל ווהלין התחילה פרשת סבלותינו. כ־8 — 9 חדשים הייתי בגיטו שהוקם בעיירה, וכאשר הגיע יום ההשמדה ליהודי דמידובקה ברחתי משם והפקרתי את עצמי בידי הגורל העיור שסופו טלטולים ונדודים לאין סוף, היום פה ומחר במקום אחר. בדרך מצאתי את אחי יהושוע ואת אחותי הקטנה מרה והיינו יחד כמה ימים בלבד. לבסוף נאלצנו לעזוב את אחותנו הקטנה והמשכנו לנדוד, כשאני ואחי מחופשים כפולנים, ער שהגענו אחרי נדודים רבים ללבוב.

שם מצאנו את דודנו אברהם פיהרר עם כל משפחתו בחיים. אין לתאר במלים את פגישתנו זו, שהיתה מעורבת שמחה ותוגה. שמחנו שנפ־גשנו בחיים אך מה קשה היה להעלות על המחשבה שכל שאר בני משפחתנו כבר אינם בחיים. כאן נכלאנו בגיטו לבוב.

אני ואחי הצלחנו לברוח גם מהגיטו בלבוב והתחלנו לעבוד מחוץ לעיר בעבודות פריקה קשות ולא פעם הגענו למצב של אפיסת כוחות. אחר כמה חדשים התחילו להגיע ידיעות, שאוספים את הבחורות מכל מקומות העבודה להשמדה. והנה הגיע ערב „שחור" אחד בבוא החוטפים גם אלינו. קמה מבוכה ובהלה לאין שיעור. כל אחד חיפש לעצמו מקום מחבוא ובמצב של יאוש חכה לגורלו.

למרות הבהלה הכללית שמרתי על קור רוחי וחפשתי לי מקום־מקלט עד שלסוף מצאתי בית עזוב ששם התחבאו הרבה אנשים ואני עם עוד חברה עלינו על הגג ושם היינו 10 ימים. באותו ערב טראגי עלו שנים מהחוטפים לחפש בחורות מכירות שלהם וגבר אחד, שלא רצה לגלות את מקום מחבואן של הבחורות, נורה על ידם ונפל במקום מתבוסס בדמו.

לו היו מוצאים אותנו ודאי היה סופנו מר, ידענו על התעללות, עינויים ולאחרונה מות, אך קרה נס ולא הבחינו בנו. לבסוף החלטנו להסתלק משם, כי בכל פעם מצאו חלק מהאנשים שהתחבאו אתנו בבית והוציאו אותם להורג.

בלב קשה נפרדתי מאחי יהושוע ומדודי אברהם ומשפחתו וברחתי משם. הסתובבתי בעיר לבוב יחד עם חברתי כ־10 ימים עד שלבסוף נפרדתי גם מחברתי ובודדה המשכתי את חיי הנדודים עד שהגעתי לעיר ברודי שבגליציה. שם נסיתי את מזלי אצל משפחת נוצרים מכירים וכאשר רק פתחתי את דלת הבית פגשה אותי האשה במבט תדהמה כאילו באתי מעולם אחר, מאחר שפה לא נשאר כבר אפילו יהודי אחד. היא קבלה אותי בקרירות והייתי אצלה כמו על גחלים. בימים הייתי מסתובבת ביער הסמוך ובערבים באתי הביתה לקבל מעט אוכל. בערב אחד ליותה אותי האשה המארחת היערה וכאשר חזרנו הביתה עברנו ע"י תחנת הרכבת של ברודי. אותה שעה התעכבה בתחנה רכבת ובה נוער רוסי שהובל לגרמניה לעבודה. פתאום פנתה אלי האשה ואמרה בדאגה: — שמעי בתי, אם ברצונך להשאר בחיים הצטרפי לנוער הזה. הבעתי חשש שהצעירים האוקראינים יכירו שאני יהודיה והיא אמרה לי בתוקף: — אין לך ברירה, אני אגרש אותך מהבית, כי יש לי ילדים קטנים ואני עלולה לסכן את חיי ואת חייהם בגללך. לבסוף החלטתי ללכת בדרך הזאת. אולי באמת אצליח להשאר בחיים. בהת־קרבי לרכבת שמתי עין באחת הבחורות. נגשתי אליה בבטחון ומסרתי לה בקצור על רצוני להצטרף אליה, ולא שגיתי בה. בתפקידה כמתרגמת לפני הקצינים הגרמנים המלווים את

השיירה, פנתה תיכף לאחד הקצינים, שהנה פגשה בחורה פולניה אחת טבחית במקצועה. הרוצה לנסוע לגרמניה לעבוד, והקצין הסכים ללא היסוס.

נכנסתי לקרון ושכבתי בין הבחורות והתקוה שעשעתני שניצלתי ונגמרה פרשת נדודי.

הנסיעה הזאת ארכה זמן רב עד שלבסוף הגענו לגרמניה. בדרך למדתי קצת גרמנית ובהגיע הטרנספורט למקום סדרו אותי בעבודה במשק ביתה של משפחה אחת בפוטסדם ע"י ברלין.

כאן מתחילה פרשת חיים חדשה. בין אנשים מלאי שנאה ובוז לכל העולם (על יהדותי, כמובן לא ידעו) — חיים קשים, עלבונות, עבודה קשה ומפרכת מהבוקר ועד שעות הערב המאוחרות, אוכל בצמצום רב, ישנה בחורף במרתף קר ורטוב. קללות וגידופים ולעתים גם מכות, היו לחם חוקי ולא פעם התגנבה מחשבה בלבי, האם כדאי היה להנצל למען חיים כאלה. אולם מצד שני, המחשבה שאני חיה והכל יעבור עודדה אותי והפיחה בי תקוה להגיע לארץ ישראל, שם יש לי דוד אהרון פיהרר.

משלא יכולתי להמשיך במצבי לאורך ימים ויצאתי מגדרי, התנפלתי על משעבדי בצורה כזאת שאסרו אותי והענין הגיע לבית־המשפט אך יצאתי זכאית, וכמובן לא חזרתי למקום והועברתי לעבוד במקומות אחרים, עד אשר הגיעו ידיעות על נסיגת הגרמנים בכל החזיתות והתקרבות הצבא האדום לברלין.

בשנת 1945 עבר הצבא האדום את הדניפר במסעו על ברלין. לא עבר זמן רב והייתי עדה לקרבות אוריים חזקים מעל לעיר, יומם ולילה, עד שלבסוף בא השחרור.

עזבתי את הארץ הטמאה והמשכתי בדרכי לארץ ישראל. כמעט שנה התגלגלתי במחנות ולא מצאתי אף אחד ממשפחתי. לבסוף הגעתי ארצה. והנה האכזבה האחרונה — הדוד אהרן פיהרר איננו, הוא מת בארץ בשנת 1942. ושוב נשארתי בודדה וגלמודה, אך במרוצת הזמן התאוששתי ונגשתי במרץ רב לבנות ולהבנות בארץ עמי ובתוך שארית הפליטה של עיירתנו.

פרק זמן לא קטן עבר מאז, ואם כי הקימותי לי בית ומשפחה בישראל, הרי הרשמים והסימנים יעמדו לנגד עיני. רודפים אותי יומם ולילה סיוטים מהזוועות ההן, על המשפחה שהושמדה באכזריות — אחי שנשאר בלבוב, אחותי הקטנה שנשארה לבדה ביער. דמויות אלו אינן נותנות לי מנוח וקשה להשלים עם המחשבה שאכן כזאת קרה...

שרה גבלר

החידה הגדולה...

מיום שהוסר הלוט מ„פעולות" ההשמדה וקלון־גם של אויבי המין האנושי נתגלה ברבים, הרבו לכתוב על האכזריות האיומה בה בוצעו מעשי הפשע קבל עולם תרבותי שעמד מנגד משך שנתים שלמות שעה שהיה בידו למחות ולא מיחה ולא הציל. ואף אם יוסיפו לכתוב משך דורות לא יוכלו לתת תיאור כלשהו למאורעות האימים והזוועות של שנתים אלו שהמיטו שואה מחרידה על שליש מעמנו.

עולם ביחוד מנקרת בכל מח יהודי השאלה המטרידה של העדר התגוננות מאורגנת מצד קרבנות הרשע והזדון. יהודים אלה, מלומדי סבל ועיינויים שידעו להגן בגבורה נפלאה על כבודם ולא כל שכן על נפשם ועל נפשות בני ביתם, היאך הובלו כצאן לטבח בהמוניהם?!.. מחוץ לתופעות גבורה עילאית כמרד ורשה והתמרדויות אחרות, שבאו באיחור מצער מאוד והיה להן אופי של התאבדות המונית מעין מלחמת „מצדה" חסרת תקוה, האם לא ניסו כלל להתקומם נגד תלייניהם?!..

לדאבון לבנו אין איש יודע לתת תשובה ברורה לשאלה המכאיבה. סוד זה, שירד לקברות האחים הגדולים יחד עם מיליוני הקדושים, אינו נותן מנוחה ללבנו הפצוע. ואם הזקנים כך הרי בחינת דור המדבר היו, אך הנוער היקר שלנו, זה שחונך על מיטב תנועות התחיה הלאומית, איך עונו ונרצחו ע"י חזירי יער מטורפים, האומ־נם לא היתה כל אפשרות להתמרד ולהתגונן?.. אכן חידה גדולה היא זאת, קשה ומכאיבה!..

ישראל אייזן

לזכר משפחות

הרב ר׳ דויד הלפרסון ז״ל

הרב ר׳ דויד הלפרסון ירש כסא הרבנות בדמידובקה מאביו הרב ר׳ לייביש. כיהן במישרה כבודה זו משנת 1919 ועד יום השואה, בה חילק עם קהל עדתו את גורלם המר ושתה יחד אתם את כוס קובעת התרעלה עד תומה. היה למדן גדול ואציל־נפש, נוח לבריות ועושה שלום בין איש לרעהו. הרב היה מחסידי בית הלל, קרוב ללבו של הדור הצעיר ומבין לרוחו. שליחי הקרנות הציוניות מצאו אצלו אכסניה, עידוד ואוזן קשבת. הוא נתן לבניו ללכת בדרכי התקופה החדשה ושלח שלושה מהם ארצה. מכתביו אליהם היו תמיד מלאים געגועים וכמיהה לארץ הקדושה. משאת נפשו היחידה היתה להצטרף אליהם, לעלות ארצה ולהתפלש בעפרה. אך הגורל המר פגעה גם בו והוא ניספה יחד עם בני קהילתו הקדושה, ואתו אשתו, הרבנית בת־שבע ובן זקוניהם אריה (לייביש) ת. נ. צ. ב. ה.

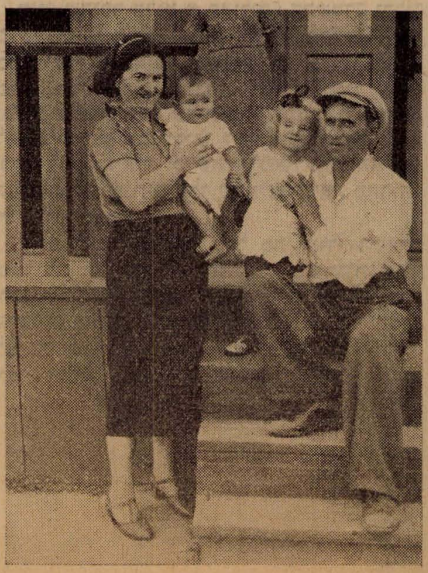
משפחת איינבינדר

דמידובקה. השם לבדו מעורר חוויות מימים עברו, זכרונות על הורים וקרובים, חברים וידידים. לעתים הננו שוקע בהרהורים נוגים ודמידובקה עולה לנגד עיני רוחי על אנשיה וקורותיה, בני משפחתי וחברי, והלב מתרגש למחשבה שכולם אבדו והם במתים — היו ואינם. האומנם לא אוסיף לראותם?...

כבסרט חי יעברו לפני מאורעות החיים בבית אבי בחוג בני המשפחה ובחברת הנוער של העיירה. הנני רואה אותם בצעדם ובששונם בשמחות ובאבל, בחג ובימי חול, בסדנות ובחנויות, כולם שוקקי חיים וחדורי אמונה חולמים ושואפים למולדת הנכספת ומתכוננים לעליה. כיצד ניתק פתיל חייהם ללא עת?

בדמיוני הנה ימי האביב. עת לצאת לשדה. אבא ר׳ יוסף איינבינדר יהודי חסון ועמל ולידו אחי זלמן, קמו לפני עלות השחר, רתמו זוג סוסים, העמיסו מחרשה ומשדדה על העגלה ויצאו אל מחוץ לעיירה לשדה. והגילים היו ליבולים טובים מחלקת השדה שעיבדו, אכלו מפרי עמלם. אמי שרה היתה בעלת חן ואשת חיל, ידעה להסתדר יפה במשק ביתה ולטפל בילדיה: חנה, מנדל, זלמן שלמה, רוסי ריזל ורבקה. זכורני איך בערבי החורף הארוכים היו מתכנסים בביתנו האחים והאחיות הנשואים עם ילדיהם והשמחה היתה רבה במעוננו, הגברים ישבו ושוחחו על עבודת אדמה ועל מסחר ולעתים גם על פוליטיקה ואילו הנשים על עסקי הבית ועל הילדים, כרגיל, והחדרים המרווחים של ביתנו שפעו חמימות, בפרט בימי שבת וחג. אזכור את השבתות בבית הורי, את זמירות אבי ואת רוח השבת ששררה בכל פינה, את ביקורי החברים והחברות אצלנו (ביניהם צוני גרינברג, מינדל קולטון ואחרים) ושאר החוויות של תקופת הנעורים שנחרתו עמוק בלב, וקשה להשלים עם המציאות המרה שאכן היו ואינם...

דוד איינבינדר

מבני המשפחה

ההורים, הבנות והנכדים

משפחת יוסף אינגבר

ציון לנשמותיהם של הורי יוסף וחיה, אחי הירש ובנימין ואחותי שבע אינגבר

ימים ספורים לפני ההשמדה הורגש בגיטו שהפורענות מתקרבת. הורי האיצו בי לברוח, שבורים ובבכי עצור נפרדו ממני וליוו אותי עד לגדר התיל.

באחוזת קניהינין ישבו מספר יהודים ביום חמישי ודנו במצב, והנה בא אחי הירש ובפיו הידיעה המעציבה על סגירת הגיטו ועל הכנתו לחיסולו. אותו יום חמישי עבד אחי בנימין בן ה־13 במרחק 5 קילומטר מהעיירה, וכאשר הורגשה התנועה החשודה מיהר לגיטו לראות את הוריו. אחרי „פרידה חמה" הם ליווהו בחזרה אל מעבר לגדר. התנחמו ההורים המסכנים שבהינצל בניהם יוכלו למות במנוחה. אך לא כן רצה הגורל ולדאבון לבב הביאו שוטרים אוקראיניים את אחותי הקטנה שבע'לי שנתפסה בסביבת בוקוימה.

כעבור שבוע, ביום חמישי, כ"ז בתשרי 1942 צעדו אבא ואמא ושבע'לי הקטנה בתהלוכת המוות של יהודי דמידובקה אל קבר האחים ביער גרינר.

א ב ר ה ם

בני משפחת יוסף אינגבר

בני המשפחה

משפחת קלמן אינגבר

אליהו אינגבר

מטובי הנוער הציוני בדמידובקה היה אליהו. את כל כוחו ומאודו הקדיש לעזרה לחברי התנועה והתבלט ביניהם. לא לחינם היה אהוב על כולם ומכובד בקהל. כל תכלית חייו היתה תנועת „החלוץ" והשאיפה לעלות ארצה ולהיות עם המגשימים.

רצה הגורל והוא לא הספיק לצאת מעמק הבכא בעוד מועד ונרצח ביום ההשמדה של גיטו דמידובקה.

מ. פ. ח ב ר

משפחת ברל אייזן

ברל לאה"קס, כך קראו לאבי ברל אייזין בדמידובקה. לאה"קה זהו שמה של סבתי מצד אמי, אשר ברוב השפעתה במשפחה נקראו בני־הבית עליה. אבי היה איש מתקדם, ישר ותמים בפעליו ובהליכותיו. הוא התעסק בהוראה ולימד ילדי ישראל בדמידובקה קרוא וכתוב. מי מבני ובנות עיירתנו לא למד אצלו? מי מאנשי דמידובקה לא הכיר אותו?

היו במשפחתנו 4 בנים ובת יחידה: יעקב, גציל, (גדעון) שרגא, פייגה וישראל. מאחר שההוראה הכניסה בקושי די פרנסת הבית, נאלץ אבי למלא את החסר ממסחר זעיר. יום־יום עם עלות־השחר היה יוצא לכפרים הסמוכים לסחור ובשעה 9 בבוקר, בערך, היה חוזר הביתה עם מחיתו ומתחיל בחלק השני של פרנסתו. אבי היה גם בעל־קריאה בבית־הכנסת הגדול ובשעת צורך בעל

תפילה. הוא נתן לילדיו חינוך כללי ודתי. ע"פ השקפותיו היה ציוני ונחשב על ותיקי הציונים בעיירה. תרם באהבה לקק"ל מדי חודש בחדשו, היה שומר על הקופסה הכחולה. (בזמן הרקת קופסאות קק"ל הוציאו לו אחת מקופסתנו את סכומי השיא בעיירה). אבי קרא את ה"היינט" ו"דאָס נייע וואָרט" בקביעות ושמח על כל הישג הציונות בכלל ושל תנועת העבודה הציונית— סוציאליסטית בארץ ובתפוצות בפרט. הוא הראה התענינות רבה בקבוצי־ההכשרה שהיו קיימים בפולין, שהחשיבם ושלח את בניו להכשרה בקלוסובה ולחוה החקלאית שליד ברסטצ'קו. בבחירות לקונגרסים הציוניים היה אבי מנהל תעמולה בין השוקלים ומצביע בעד רשימת הליגה למען א"י העובדת במלוא הכרתו. לשאלות ציונים מזרמים אחרים בענין זה היה עונה: „אני מצדד באלה שבונים את הארץ במעשים ומגשימים בפועל, ולכן הנני מצביע בעדם".

אבי נולד בשנת 1871 בבורמל ונרצח ע"י הנאצים בדמידובקה בשנת 1942, הי"ד.

יעקב אייזין

אחי יעקב נולד בשנת 1899 בדמידובקה. בגיל 15 התחיל בהוראה ולימד את ילדי עיירתו אידיש ורוסית. בהיותו בן 17 שנה, והימים ימי מלחמת העולם הראשונה, חיפשוהו השלטונות הרוסים למען גייסו לצבא, אך הוא יחד עם אברהם קופרשטיין התחמקו בהתחבאם במקומות סתר. בינתים למדו את מלאכת הסנדלרות אצל פנחס (פיני) פרסמן והתמחו מהר במקצוע. אבי נדרש לגלות את מקום מחבואו של הבן הנעלם, גם איימו עליו, היכוהו ואסרוהו. בית־המשפט הצבאי שיחרר את אבי ממעצרו, והמתחבאים לא הופיעו עד סוף מלחמת העולם הראשונה. עם כניסת הפולנים, נקרא אחי לשירות בצבא הפולני לשנתיים ואחרי שחרורו התחתן עם בת דודתי טובה והשתקע באוליקה, שם התעסק במסחר. טובה ילדה לו 3 בנות ובן־יחיד, כציוני נתן לילדיו חינוך ציוני הוא היה חבר בפוע"צ (צ.ס.). בפרוץ מלחמת העולם השניה, כשהרוסים כבשו את ווהלין מידי הפולנים ב־1939, עמד אחי בקשרים אמיצים שנפסקו ב־1942. היה לו רצון עז לעלות לארץ עם משפחתו אך המזל לא האיר לו פנים ונפל קרבן הנאצים, ואתו אשתו טובה וילדיהם ברצח ההמוני שביצעו הנאצים וגרוריהם באוליקה בשנת 1942.

גציל (גדעון) אייזין

גציל—גדעון נולד בשנת 1902 בדמידובקה. קיבל את חינוכו ב„חדר" ובבית־הספר היהודי־רוסי שהתקיים בשנים ההם בדמידובקה. משבגר נעשה סוחר תבואות ועורות, גם היה סוכן מכונות תפירה זינגר. כאחיו יעקב היה חבר בפועלי־ציון (צ.ס.) אך לא פעיל, תמך בקרנות קק"ל וקה"י. הוא שירת בצבא הפולני כמה חדשים, ומששוחרר נשא לו אשה מרובנה, איטה שמה, והשתקע בדמידובקה. נולדו להם בן חיים ובת גולדה. בהכנס הרוסים לווהלין מנו אותו בתור מנהל מסעדה ממשלתית. סופו היה טראגי, הוא ומשפחתו נפלו יחד עם אנשי עיירתנו בידי התליינים הנאצים בהשמדה הכללית.

שרגא אייזין

שרגא אחי נולד ב־1905 בדמידובקה. מקטנותו היתה לו שאיפה לעלות לא"י. לשם זה נכנס ל„החלוץ" ויצא להכשרה חקלאית לאחוזה הק־טנה שע"י ברסטצ'קה יחד עם אלקה לייטר ואחרים. בשנת 1924 נתאשר לעליה, אך מסיבות הזמן ומסיבת חובתו לשרת בצבא נתעכבה עלייתו. הוא ואשתו חנה וארבעת ילדיהם נרצחו בהשמדת הקהילה ע"י הנאצים.

ישראל אייזין

משפחת בריזגל

עד עתה קשה להעלות במחשבה שאמנם אמת נכון הדבר שבני המשפחה וכל היקרים לי — האחיות, הגיסים, הילדים, הקרובים והידידים אינם יותר בחיים.

אמא עדינת הנפש, בעלת היד הענוגה והמל־טפת, הדואגת לך בכל עת, איננה עוד. במסירות־נפש ובאומץ־לב ידעה להאבק עם החיים האכ־זריים, כדי לגדל ולפרנס את ארבעת ילדיה לאחר שנתאלמנה בעודה צעירה. ואמנם לא ידעו הילדים מחסור בחייה, פרט לזה שאבא היה חסר להם היא מלאה את כל החלל הריק.

בהיותי בהכשרה בחוץ־לארץ לא מצאה אמא מנוחה לנפשה פן אסבול, אולי התנאים קשים מדי, ולעתים קרובות היתה משגרת מכתבים להודע מה שלומי ואיך אני מרגישה את עצמי. החמימות הזאת החסרה לנו מיום שאמא איננה, אין לה תמורה. כואב ודואב הלב על האסון הגדול שקרה לנו ולכל בית־ישראל מידי רשעי העולם ולא תהיה להם סליחה וכפרה עולמית.

לעתים תוקף אותך רצון רב לשכוח את המציאות ומתגבר בך הצורך להרגיש את היקרים לך בקרבתך, לדבר אתם ולחבקם, אך האמת המרה טופחת על פניך ומזכירתך שהלכו מאתך ללא שוב בתנאים כה טרגיים. — העץ ששפע פירות הרבה נגדע ונעקר משרשו. הרוצחים הגרמנים והאוקראינים השמידו את כל היק־

משפחת שרה בריזגל

רים לך, השליכו אותם לבורות עמוקים, אף לא חמלו על ילדים תמימים ולא הדרו פני זקנים. ומלחמה פנימית מתרחשת בלבך ודכאון ודכדוך ממלאים את כל נימי נפשך עד לבלי נשוא ושאלה בוקעת ומשוועת למרום — האומנם היה כדבר הזה לעיני השמש?!..

אין די מלים כדי להביע את רחשי הלב ואת גודל האסון שקרה לנו וליהדות כולה. שעה שאני רואה את ילדי אי אפשר שלא להזכר בילדים ההם שלא טעמו טעם חטא ושהושמדו במיתות משונות ואכזריות על־ידי רשעים טמאים וארורים. הלב מפרפר והיד רועדת מכאב וידעתי שעלינו לזכור ולמסור גם לילדינו את אשר קרה לסבים ולסבות, לדודים ולדודות, להם ולילדיהם, למען לא ימוש זכרם היקר מפינו ומלבנו עד עולם.

הניה בריזגל

משפחת משה וסוסיה ברגר

זבינו משה נולד בלובצ'יבקה ונשא לו לאשה את סוסיה מדמידובקה, בה התגורר כסוחר תבואה כל ימי חייו ובה נולדו להם 7 ילדים.

בימי מלחמת העולם הראשונה נלקח אבי לצבא וכל עול הפרנסה וגידול הילדים הוטל כמעמס כבד על שכם אמנו. אחר תלאות וטלטולים רבים חזר אבינו לשמחתנו הרבה מהמלחמה והתחיל לבנות מחדש את חייו ולעסוק במסחרו. נולדו עוד 3 ילדים וחיי

האב הבת והבן

המשפחה זרמו להם תוך מאבק קשה לקיום המשפחה הגדולה ובהשתתפות הילדים הגדולים, אך תוך הרמוניה שלמה ואהבה הדדית.

והנה באה תקופת „החלוץ" והשאיפה הכללית לעליה ארצה. כרוב בני העיירה הצטרפנו גם אנחנו לשורות „החלוץ" והכשרנו את עצמנו לעליה. הורינו, אף־על־פי שבעצמם לא היו בתחילה חדורי הרעיון החדש וגם נפגעו קשה על־ידי משיכת ידינו מעזרה לבית, לא מיחו בידינו ואף שמחו שאנו עולים על דרך חיים חדשה. וכשהגיעה שעתנו לעלות, אחותי בשנת 1933 ואני בשנת 1936 (בעצם המאורעות בארץ), השתדלו הורינו בכל מאמצי כוחם לאסוף בשבילנו להוצאות הנסיעה והשתעשעו בתקוה שבבוא היום יוכלו גם הם להצטרף אלינו ולחיות יחד אתנו בארץ.

אך לא כן רצה הגורל. רק שתינו הצלחנו לעלות, ואילו שאר אחיותינו ואחינו לא זכו להגשים את שאיפתם עד שבאה היד האכזרית וגידעה את העץ על ענפיו. ביום ההשמדה הכללית נפלו בין הנופלים: אבינו משה, אמנו סוסיה, אחיותינו שרה, אדל ולאה ואחינו דוד, הי"ד.

צפורה ברגר

משפחת נחמיה ברגר

אם המשפחה בתיה ברגר התאלמנה מבעלה ונשארה עם שבעה ילדים אשר בעצמה חינכה והשיאה אותם. היא נפטרה בשנת 1934 בהיותה בת 74 והשאירה 5 בנות ושני בנים.

הבת הבכירה נישאה לאיש וגרה בלוצק. היו להם בנים ובנות ונכדים וכולם הושמדו. הבן נח ברגר היה ציוני נלהב, בעל בית מכובד בעיירה, סוחר בתבואה, אדם נוח וחברותי. לא השאיר אחריו בנים.

הבת השניה מרים נישאה לאהרון טננבאום שהוטבע ע"י חיילים פולניים בשנת 1917, מתה בשנת 1919.

דבורה נישאה לשמעון ברו, יהודי אמיד, סוחר ומקובל מאוד בין תשבי העיירה. היה להם בן יחיד נחמיה שהצטיין כלמדן ושקדן.

יוסף ברגר הבן השני, בעל בית וסוחר בתבואה, נשוי לאשה ואב לבן יחיד שגם שמו היה נחמיה.

הבת ויטה נשואה לבעלה אברהם גוז איש קוזין בעל חנות למנופקטורה. רצונם היה לעלות ארצה אף התענינו בהעברת כספים ולרכוש להם קרקע, אך לא זכו.

הבת החמישית דבושה נשואה לבעלה חיים ילין רדזיבילוב, בעל חנות מכולת. כרבים אחרים חשבו לחסל את רכושם ולהשתקע בארץ, אך גם הם ככל בני משפחתם איחרו והושמדו על ידי הרוצחים עם כל המשפחה הענפה הזאת.

ברכה פינצברג

משפחת משה גרינברג

אבי משה בן בצלאל (צאליס) היה בעל אופי חזק וידע לשמור על זכותו בנשאו את יהדותו בגאון. עמד לו אופיו החזק לממש את תכניותיו הפרטיות והציבוריות. כאשר קבל על עצמו להקים מחדש את הקלויז שנשרף במלחמת העולם הראשונה השקיע את כל מרצו במפעל זה והזניח את ביתו עד שהוציא את מחשבתו לפועל. משהוקם על תלו הוא ראה בו מפעל חייו. בראש־השנה ויום הכיפורים כשעבר לפני התיבה כבעל־שחרית, מי היה דומה לו אז? עם פרוץ מלחמת העולם השניה וכניסת הצבא הרוסי לדמידובקה התחילה פרשת סבלו, כשגרשוהו מביתו ומהטחנה שאת מיטב שנותיו השקיע בה. אנשי המשטר החדש ראו לנכון לנשל את היהודי שכל שנות חייו עמל ועבד בטחנה ולהשליכו החוצה לעת זקנתו, הדבר גרם לו דכאון נפשי, הוא נשבר ולא חיפש כל דרך להצלה בעת נסיגת הרוסים וכניסת הגרמנים.

כשהגיעו הידיעות האיומות על השואה ניקרה במוחי השאלה, איך יהודי גאה זה השלים שיר־בילוהו כצאן לטבח (על סבלו במשטר הרוסי טרם ידעתי), אולם עמידתו האחרונה לא הכזיבה. מפי ניצולים נודע לי על ימיו האחרונים, כשחי בבונקר עם יהודים אחרים מדמידובקה שניצלו ביום ההשמדה. כאב היה לכולם וגם מורה ומדריך איך להתהלך ביער ואיך להתחמק מהרוצחים, ובבוא היום, כשהאוקראינים גילום ומסרו אותם ל„גסטפו" במחיר המגפים שלהם, והם נצטוו לצאת מהבונקר, נטפלו אליו לראשונה, תפסוהו בזקנו ובמלות גנאי „מושקו יהודון" רצו להוציאו בכוח. הוא אימץ את שריריו ובקריאה „תמות נפשי עם פלשתים" הרים את ידו החזקה ובמהלומה כבדה אחת הפיל את ראש המרצחים. שאר הרוצחים, בראותם את התנהגותו האמיצה של אבי, פתחו עליו באש מכלי משחית ונפל האילן החזק, וזקנתו לא ביישה את צעירותו. משה צאליס לא נכנע, משה צאליס נפל כאריה מות גבורים. בגאון יהודי חי ובגאון מת. בן 66 היה במותו.

אמי פייגה רחל בת דוד אינגרמן, שהיה

יהודי תלמיד־חכם, נולדה בשנת 1887. חייה היו לא קלים, ביחוד כשאבי היה באמריקה והילדים היו קטנים. היתה מסורה ונאמנה, תמיד דאגה לשלום בניה ובעלה בעבודתם הקשה שלא יאונה

מבני המשפחה

להם כל רע. היתה בגיטו והובלה לטבח יחד עם שתי כלותיה ונכדיה והעיירה כולה. בת 55 היתה בהרצחה.

דוד־איזיק אחי נולד בשנת 1903. כאבא כן דוד היה אמיץ ובעל מרץ. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 נכנס בעול החיים ועזר לאבי בעבודתו. למד בחדר וגם אצל מורים פרטיים. זוכר אני מעשה גבורה אחד מצדו — והוא אז בן 17—18 — בזמן מלחמת הפולנים עם הבולשביקים. שבת אחת, כשנכנסו הפולנים לעיירה בשעה שכולם היו בבית־הכנסת, קמה בהלה גדולה וכולם התחילו לברוח הביתה. כשהגעתי הביתה מבית־הכנסת ראיתי מחזה זה: הפולנים שודדים מכל הבא ליד, והנה נכנס דוד וראה את הנעשה, תפס חייל אחד בערפו והשליכו החוצה ויתרם נבהלו וברחו. המעשה היה נועז ועשה עלי רושם חזק ונשאר בזכרוני עד היום. לא פעם קרו אינצידנטים בטחנה עם הגויים וכולם פחדו מפניו בידעם היטב כי את משפחת הצאליס לא ינצחו.

ציוני נאמן ומסור היה, השתייך ל„החלוץ" והתמסר לו בלב ונפש. שאף לעלות ארצה ולהיות עובד אדמה, הכשיר את עצמו לכך ואף אושר לעליה, אך שאיפתו לעלות ארצה לא נתגשמה.

אולם עובד אדמה נשאר, הוא קנה קרקעות ובידיו עיבד אותם. גם ביחס לדוד לא יכולתי להשלים עם הרעיון שהובילוהו לטבח. — דוד זה שידע להתגונן בפני כל מי שניסה להתקיפו בכל עת שהגויים ניסו לעשות פרעות ביהודים היה הוא בין ראשי המגינים, שידע לעמוד בגבורה ללא פחד וללא רתיעה נגד כל צורר! — אולם, גם הצוררים האלה ידעו שאת דוד לא יקחו כשאר היהודים, את ידיו כבלו והובילוהו. הוא אימץ את כוחותיו האחרונים וניסה לברוח, אך הגורל האכזרי רצה שבשדותיו שם שפך את זיעתו יישפך גם דמו, והוא אז רק בן 39 ואב לשני ילדים. אשתו בילה, ילדיו ברל'ה בן 6 וליפשה'לה בת 5 נפלו באותו יום.

אחי בצלאל נולד בשנת 1906, למד בחדר ואחר כך למד עברית אצל מורים פרטיים. נכנס לעול העבודה בצעירותו כיאה לבני משה צאליס שלא ידעו מנוחה. הדבר היחידי שבשבילו מצא לו זמן היתה העבודה הציונית שלה התמסר בכל נפשו. התחבב מאוד על כולם בחוש ההומור שלו ובכשרונותיו התיאטרליים רכש לבבות. הוא גם למד לנגן על כנור, אך כשרונותיו הלכו לאיבוד, בתנאי העיירה הקטנה. את חלומו לעלות ארצה לא הגשים, התנחם רק בזה שעזר לי בעליתי והשפיע על אבא שלא יפריעני. בשנת 1939 התחתן וחשב לבנות את ביתו, אך המלחמה האכזרית הרסה את תקותו האחרונה. כיצד נהרג לא ידוע, בגיטו לא היה, הוא עבד במחנה עבודה בלופובש ושם מצא את מותו בגיל 36. אשתו

נצר המשפחה

אסתר נייטיל מלודמיר ובתם בת 3 חדשים נהרגו יחד עם כל אנשי העיירה.

אחי נפתלי־הרץ נולד בשנת 1909, למד בחדר ואצל מורים פרטיים ואחרי כן בישיבת קורץ.

דור שני

למד גם הנהלת חשבונות ובכלל היה תלמיד חרוץ ומתמיד ולא היה דבר שלא ידע לעשותו. כמו אחי בצלאל כן גם הוא נחן בכשרון תיאטרלי, בתפקידו „דער בטלן" שביצע בכשרון היה משהו מחייו ומהתלבטויותיו הפנימיות. היה פעיל ב„החלוץ" ובנאמנות התמסר לפעולה הציונית. בימי הסבל הקשים במחנה עבודה, שעה שהנאצים רצו לגזול מכל אחד את רצון החיים ולדכא את רוחם, הוא עודד את כולם ועורר בהם את רצון החיים. כשהגיעו אליו הידיעות האיומות על השמדת יהודי העיירה ושאבא נשאר בחיים, חיפש דרכים איך להגיע לאבא ואמנם הגיע והיה יחד עמו עד היום האחרון. בעזרת אבא הצליח להימלט ליערות, השיג נשק והיה לפרטיזן, אך הגורל האכזרי השיג גם אותו והוא אז בן 33. כך הושמדו משה צאליס ובניו, הם לא הובלו לטבח. כגבורים חיו חיי עמל ויצירה וכגבורים גם נפלו.

ואלה בני בצלאל בן מנחם ומנוחה־זלטה בת מאיר שהושמדו בשואה: ברנדל דודתי, אשה זקנה שגרה כל ימיה ברואיזנה. בתה שרה עם בעלה ברוך וילדיהם פנחס וחנה שגרו ברואיזנה. בנה מנדיל גורטנברג, אשתו לאה בת פיבוש כהן וילדיהם משה ושרה גרו כל השנים בלישנה. בתה בתיה ובעלה מיכאל בן יואל מילר וילדיהם משה, גדליה ויצחק. בתה ביילה נמצאת באמריקה.

דודי יהודה שגר כל ימיו בכפר רואיזנה ואשתו רחל וילדיהם: ביילה ובעלה מאיר טסלר, בצלאל ואשתו ושני ילדיהם משה ויעקב. דודי מאיר ואשתו בוני וילדיהם: איטה, צבי, בצלאל וחיים (יש סברה שהם חיים ונמצאים ברוסיה), מנוחה, אסתר וגולדה.

דודתי פסיה ובנה בצלאל, חבר „החלוץ" שאושר לעליה ומסיבות שונות לא עלה ארצה, אשתו חיה'קה מזורקוביץ ובתם אסתר. בתם שרה, בעלה שמואל טרייבטש מקוזין נהרג בצורה אכזרית מאד, וילדיהם: בתיה, יונה ומנוחה. בתם הענה ובעלה יוסף בן שמואל פוקס.

חברי ובן דודי אליהו נולד ביולי 1913. חייו היו מלאי ענין ואף מלאי סבל. אליהו היה בין התלמידים הטובים ביותר בחדר וכל המלמדים הללוהו, ואמרו עליו שיגדל ויהיה גאון. המשיך בשקידתו ובחריצותו גם כשעבר ללמוד אצל מורים ואחר כך בבית־ספר „תרבות" בברסטצ'קה. כשגמר את בית־הספר התמסר לארגון סניף „החלוץ־הצעיר" בו תפס את המקום המרכזי. יומם

משפחת משה גרינברג

בני המשפחות משה גרינברג ובנימין אינגבר

ולילה התמסר לעבודת קודש זו, חינך והדריך, היה הרוח החיה בסניף וכל מי שעלה ארצה ברכתו ליותה אותו. אולם כשניגש להגשמת הרעיון שלמענו פעל התחילה התקופה העגומה בחייו. בגופו החלש לא יכול היה להסתגל לתנאים הקשים של ההכשרה וחלה. מדוכא ושבור בגופו ובנפשו נאלץ היה לעזוב את ההכשרה, ולפעולה בסניף לא יכול היה לשוב, כי הרגיש את עצמו כאחד שעזב את המערכה. הסתובב כמיואש ללא הווה וללא עתיד והתחיל לעסוק בהוראה, אך סיפוק לא היה לו מזה וגעגועיו לחבריו ולארץ גברו מאד. מצב זה נמשך עד פרוץ המלחמה ועם כניסת הצבא האדום ושינוי המשטר שותקה הפעולה הציונית וגם רעיונותיו וחלומותיו שותקו בהשמדו יחד עם כל בני העיירה. זהו הסך־הכל של חלק ממשפחת בצלאל שחיו בדמידובקה, ואילו החלק השני הושמד בקרמיניץ. רק מתי מעט נשארנו ממשפחה כה גדולה. ישמשו דפים אלה כמצבת נצח ולזכרון לדורות הבאים. יהי זכרם ברוך.

שלמה גרינברג

משפחת מרדכי גרינברג

את משפחתנו מצד אמי לא הכרתי מקרוב ונבצר ממני לצערי להעלות את שמות בני המשפחה לזכרון. לאבי היו 5 אחים ו־3 אחיות.

הבכור אברהם־ליב נדד מביתו, עבר ברחבי רוסיה והגיע בסוף לאמריקה. על גורלו שם לא הגיעו שום ידיעות. השניה היתה הדודה חיה, שטרחה ועמלה כל ימיה עד שבימי הפורענות רצחוה והשמידו את רכושה. השלישית במשפחה היתה הדודה רחל, שנישאה לאיש אוליקה ונזדמנו אלינו רק בהזדמנויות של שמחה משפחתית. הדודה הרביעית היתה סלאבה, שלעומת העוני והדחקות מהצד החמרי — שררה

מבני המשפחה

חצל גרינברג
ובנה דויד

בביתה עשירות מבחינה רוחנית ותרבותית. כל ילדיה (4 בנים ו־3 בנות) קבלו השכלה, מהם 2 בנים ו־2 בנות נשארו בחיים בפולניה ולא ידוע דבר על גורלם. אבי מרדכי נלקח לצבא במלחמת העולם הראשונה והשאיר אותי ואת שני אחי זאב ודוד תחת השגחתה ופרנסתה של אמנו. אחרי המלחמה ומוראותיה ואחרי נדדו למרחקים בנפלו בשבי, חזר לביתו ולמסחרו. אבא כיבד כל משכיל ומלומד ובכל מאמצי כוחו נתן חינוך טוב לילדיו.

אמי שהיתה מסורה מאוד לילדיה נפרדה ממני ביום עלותי ארצה בדברי תחנונים, שעם מלוי התפקיד החלוצי שנטלתי לעצמי זכור אזכור לכתוב „מכתב לאמא".

אחי הבכור זאב נתחבב מאד על הבריות בסגולותיו הנפשיות. ידע לשיר ולצייר, והוא השאיר ציורים יפים מהעיירה. למרות היותו עליז וחברותי אחשת של צער היתה נסוכה על פניו שלא היה בידו לפתח את כשרונותיו החבויים.

אחי דב, חניך ה„ישיבה" היה בעל שכל חריף ומחשבה עמוקה. לאחר זמן החליט להשתלם ובכוחות עצמו גמר גמנסיה ונכנס לבי"ס מקצועי טכני. מוסרים שבזמן הגרמנים הציל אנשים רבים מרעב. חדשיים לפני השחרור נפל מכדורו של רוצח אוקראיני. אחי הצעיר מאיר ברח עם הסובייטים ונשאר ברוסיה.

הדוד יעקב, הששי במשפחה, היה לפי הכרתו ציוני מובהק, חשב על עליה לארץ. עודד את החלוצים בעבודתם הקשה במקום. כשנתקבלו ידיעות על המצב הקשה בארץ — חיזק את רוח החלוצים להמשיך בדרך החלוציות ולעלות. מנגד ראה את הארץ ואליה לא בא, כי הושמד יחד עם כל משפחתו בימי הגזירה הכללית. השביעי היה הדוד אייזיק. איש בריא וחסון שפחדו נפל על כל גוי פורע פרעות שנרתע בבהלה מפני הזכרת שמו בלבד. הוא שאף להיות אכר עובד אדמתו ולעלות ארצה יחד עם 4 בנותיו שתגדלנה.

ואחרון אחרון הדוד שלמה. היה איש משכיל ושקל כל מלה היוצאת מפיו. ציוני היה וכבעל יכולת תרם ביד רחבה לקרנות הלאומיות. הוצא להורג עם כל משפחתו, פרט לבתו פניה שעלתה ארצה עם המעפילים.

גדעון גרינברג

משפחת שלמה גולדצ׳ר

מחוץ לתחום העיירה, על גבעה קטנה שבכפר ה„גויי" דמידובקה, שכנה בבית דל וצנוע אך נקי ומסודר למופת משפחת גולדצ׳ר.

הוא יהודי ירא שמים, טוב לב וישר, מאמין באדם ומחכה לביאת המשיח.

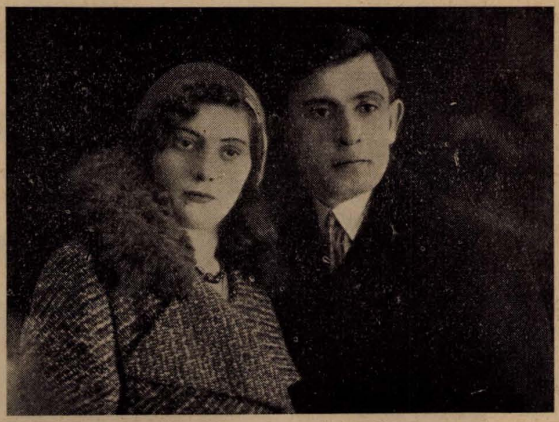
היא אשה שקטה וחסודה, נושאת את גורלה הקשה ואת עול העוני והדחקות בלי טרוניות ומרירות, מגדלת ומחנכת את הילדים ברוח הזמן.

הבת הגדולה נישאה לאיש, הצעירה חיה היתה מורה לעברית מפיצה תרבות, שאת כל ידיעותיה רכשה מ„לימוד עצמי". הבן למד בישיבה ונחשב לעלוי.

בידי מרצחים טמאים נרצחו בגיטו דמידובקה בחשוון תש"ג ת. נ. צ. ב. ה.

בתיה

משפחת אליעזר גולדצ׳ר

צבי גולדצ׳ר ואשתו

אליעזר גולדצ׳ר, אשתו פסיה וילדיו, ריבה ובלה, הירשל ואשתו ושפרינצה.

בכפר הגויי דמידובקה, על אם הדרך, מול בית אחיו הבכור שלמה גר אליעזר גולדצ׳ר ובני ביתו.

היה בנם של רחל „הצדקנית", כפי שקראו לה, ורבי יצחק׳ל תלמיד־חכם הידוע והמשכיל. יהודי יקר היה ושמח בחלקו בכל התנאים.

אשתו ביילה מתה עליו ומטופל בילדים, בעוני ובדחקות הוא נישא שנית לפסיה נודלר האשה הטובה והעדינה.

השיא את בתו רבקה ואת בנו הירשל, אך לא זכה לראות בהם נחת.

נרצחו בגיטו דמידובקה ב־1942.

יהי זכרם ברוך.

ב ת י ה

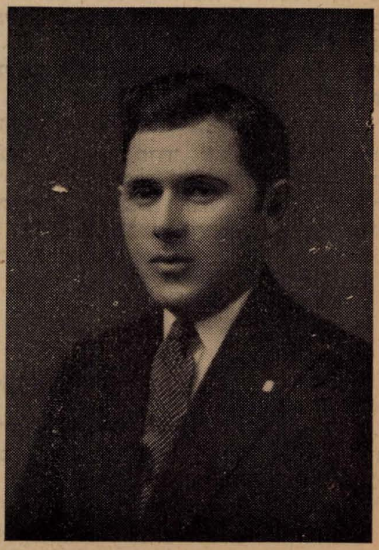
הרשל גרובמן

מטובי הנוער הציוני בדמידובקה היה הרשל גרובמן. נולד בעיירה ברסטצ׳קה בשנת 1910 להוריו שלמה ודובריש. בילדותו קיבל חינוך בביה״ס „תרבות" בברסטצ׳קה והצטיין בלימודיו. הוא נמשך ללימודים ושקע בים התלמוד, וגם בשטח זה התבלט בחריפותו והתמדתו. אותו זמן למד גם אנגלית, כהכנה לעלייתו במרוצת הזמן לארץ־ישראל.

משהתארגן „החלוץ" בדמידובקה נכנס לשורותיו ונעשה פעיל. הוא נשא בעול תפקידים שונים בתנועה. השילוש הגדול: ארץ, עם, שפה היה קדוש בעיניו. כל מי שהכירו הבחין בו יפה את התגלמות השילוש הזה.

הרשל היה איש אמת, חבר חביב ואדם אדיב. על סף עלייתו ארצה היתה בו ידם הטמאה של רוצחי דורנו שקיפחה את חייו ללא עת. וכמה מצער הדבר שהרשל וכן אחיו משה עמדו בתור לעליה לא״י ובמשרד הא״י בוורשה התעכב דבר יציאתם ובינתים בא האסון.

ר. ד.

הרשל גרובמן

משפחת משה גרובמן

משה נולד בברסטצ'קה — ווהלין בשנת 1905 להוריו שלמה ודובריש גרובמן. למד שם בבית־ספר „תרבות". ובעיירה כינוהו בשם „משה'לה". כל ימיו שאף לעלות לארץ־ישראל, ובגיל חמש עשרה עזב את משפחתו וביתו ויצא להכשרה לקלוסוב, שם סבל מרעב ומקור ומתנאי מגורים קשים. אך לא די בזה, המצב הגיע לידי כך שהרבה חברים חלו וביניהם גם משה שנאלץ לחזור הביתה.

משה היה ער לכל דבר שהיה לו קשר עם א"י, וביחוד עז היה חפצו לעלות ארצה, אולם המזל לא האיר פנים, ובגלל העליה המוגבלת בימים ההם לא השיג את רשיון העליה המבוקש ולמרות כל מאמציו לא עלה בידו להגשים את שאיפותיו.

בינתים התחתן עם הנצ'ה איינשטיין והיה אב לבת. בעל לב חם ורגיש היה ותמיד מוכן לעזור לזולת אפילו בבגדיו היה מוכן להתחלק עם חברו. הגיעו

הנצה אשת משה גרובמן

ימי ההשמדה הנאצית ושליחי היטלר רצחו גם את משה'לה יחד עם קהל עדת דמידובקה.

ר. ד.

משפחת גבלר

ראש המשפחה איזק־אליה גבלר היה איש פיקח ובעל מעוף מסחרי רב. הוא היה בעל טחנות קמח בעירה וסוחר תבואה וראה ברכה בעסקיו. הכירוהו כנדבן ביד רחבה לכל דורש וכאיש אמת וגלוי לב. היה עסקן ציוני, תורם ומתרים, משתתף בבוררויות בין איש לרעהו. הכל ידעו לכבד את עצתו ודעתו והוקירוהו על ישרו לרגל עסקיו המרובים.

אשתו חנה לבית משפחת פיהרר היתה טובת לב, סמל לאם עבריה. אחת המשכילות בעיירה בין חברותיה בתקופת נעוריה. חנה ידעה לחנך את ילדיה ונתנה להם השכלה רחבה. הודות למאמציה ניתן לי ללמוד בגמנסיה בלוצק. בשנות המלחמה בנדודי הארוכים ולבסוף בחיי בין הנאצים עמדו לי הידיעות שרכשתי בפולנית בהשפעת אמי הנבונה והמסורה. בהשמדת יהודי דמידובקה נרצחו אבי בגיל 48 ואמי בגיל 42.

הבת הבכורה שרה שניצלה נמצאת בארץ. הבן יהושוע, היה בחור פיקח וזריז, אהוב על

ילדי גבלר

משפחת גבלר

כל רואיו ומכיריו. בשנת 1942 בברחנו מן העיירה הדריך אותי והובילני דרך יערות והודות לעזרתו היעילה ניצלנו ממות לא פעם. בשנת 1943 נפרדתי מיהושוע לעולמים, אותי הוא הציל ואילו הוא עצמו נרצח. הבת בלומה נרצחה יחד עם ההורים בחיסול גיטו דמידובקה והבת מרי הקטנה, שהיתה ילדה יפהפיה, עבדה זמן רב אצל הנוצרים בסביבת דמידובקה עד שנודע שהיא יהודיה ונרצחה אף היא.

ש. ג.

משפחת זינגר

ביתם של הורינו נחמן וטמה זינגר שימש בית־ועד לנוער בדמידובקה. אבינו היה טיפוס של יהודי חרד וציוני גם יחד ואמנו אשת־חיל, צופיה הליכות ביתה. הם סימלו בית יהודי מובהק. בעיירה הכירו אותם כמכניסי־אורחים וטובי־לב. חברינו מ„החלוץ" ומתנועות הנוער היו באים לביתנו ומצאו בו תמיד פינה ידידותית לא רק מצדנו כי אם גם מצד הורינו שהבינו לרוחו של הנוער הציוני וידעו להעריכו כראוי.

היינו ששה ילדים בבית וקבלנו חינוך טוב, כפי שהיה מקובל בימינו, תחת שלטון הפולנים בעיירה. כולנו השתייכנו לתנועה הציונית, ככל

משפחת נחמן זינגר

משפחת בילה פוקס, בתה בתיה, בעלה נאוי, שני ילדיהם ומרי קצבמן

חברינו ממיטב הנוער המקומי, והורינו הביטו בעין יפה על דרכנו, אף שהיו בני דור אחר, ובמרוצת הזמן נעשה אבינו לציוני גלוי וסייע בידינו לצאת להכשרה לשם עליה ארצה.

עד פרוץ המלחמה בשנת 1939 עלו רוב החלוצים בני דורנו וביניהם אף אני ושתי אחיותי. קוה קויתי לראות כאן גם הורינו וקרוביגו, שנשארו בגולה ממשיכים בחייהם האפורים, ושומרים על רכושם הדל, אך המציאות שמה לאל את תקוותי ונתיתמתי מהורי שנרצחו בהשמדת קהילת דמידובקה.

כן אבדו לי אחותי הבכירה בבצי (בת־ציון) ובעלה צבי קצמן, שהיה ציוני קנאי וחלם לעלות ארצה כל ימיו עם שני ילדיהם, ושני הבנים משה ושמואל עם משפחותיהם. כך נהרס ביתנו הציוני.

מניה זינגר—פדבו

משפחת יוניצ׳מן

מי שזוכר את דמידובקה מהתקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, אל נכון יכיר את משפחת יוניצ׳מן, שגרה במרכז העיירה והתבלטה בין תושבי דמידובקה.

ר׳ אליהו יוניצ׳מן, אבי המשפחה, היה למדן ועם זאת בקי בהוויות העולם. לרגל עבודתו בענף העצים שהה זמן רב בחוץ־לארץ, וכשהיה חוזר ממסעיו מפעם לפעם לדמידובקה היה גורם הנאה רבה לקהל בחכמתו, בחריפותו בתלמוד ובקולו הערב בעברו לפני התבה.

אשתו אסתר היתה אדוקה בכל נפשה ומאודה. היא ידעה שלא תוכל לבער את האפיקורסות שהסבה לה צער רב, ולכן בחרה להרבות באמירת תהלים ובתפילות לתיקון ה„פושעים". היא היתה מבלה בתפילותיה בבית־הכנסת שעות רבות. עד היכן עמוקה היתה אמונתה אפשר ללמוד מהמקרה הבא:

בתה בילה, מהאינטליגנציה של העיירה, מתה בשעת לידתה ביום ששי בשבוע. המקרה זיעזע את כל העיירה והאבל היה גדול. והנה כשחזרו

משפחת יוניצ׳מן ויקירביץ

מהלוויה סמוך לקבלת שבת, לבשה אסתר את בגדי השבת ואת סודר המשי הלבן, הדליקה נרות שבת וברכה עליהם כדרכה וקיבלה פני שבת מלכתא מבלי להוריד דמעה. משך כל יום השבת התפללה ואמרה תהלים כרגיל. רק אחרי ההבדלה נשתנתה האשה כליל, שבורה ורצוצה התיפחה מגודל האסון, ישבה „שבעה" כדין והתאבלה על בתה האהובה שנקטפה.

ששה־עשר ילדים נולדו לאסתר יוניצ'מן, ארבעה־עשר מהם מתו בחייה, והיא עצמה מצאה את מותה ב„פעולה" האחרונה בגיטו לוצק מידי הרוצחים הגרמנים. שתים מבנותיה מתגוררות בארץ.

מבני משפחת יוניצ'מן חיו בדמידובקה: מנחה, לייביש והבת הבכירה עם משפחתה — יקירביץ', שהיו מעורים בחיים התרבותיים והחברתיים של המקום.

ברכה, מבנות המשפחה, היתה ידועה במידת הכנסת־אורחים ובאדיבותה בכלל. ילדתה יודיצקה הצטיינה בדיקלומה ובשירתה ולקחה חלק בכל פעולה חברתית בעיירה.

הבן יחיאל, היה עסקן ציבורי ופעיל בכל שטחי החיים החברתיים בעיירה. נמנה על עסקני הג'וינט והתבלט באגודה הציונית המקומית. יחיאל היה מורה עברי ונושא דגל התרבות ואף פעל כמדריך הנוער המקומי. בצדק ראו בו סמל הציונות והרוח העברית בעיירה.

משה, איש בעל רגש, הופיע על הבמה בלהקת החובבים בעיירה כשחקן ראשי. היה בין מארגני „החלוץ" בעיירה, עסקן בספריה, לקח חלק במשחקי כדור־רגל ובכלל היה קשור עם הנוער לתנועותיו.

מרים, הפיצה תרבות בצנעה, נתנה שיעורים לצעירים וצעירות בעברית ובשפת המדינה. היא הצטיינה בהסברתה והיתה חביבה על הנוער.

צבי יקירביץ'

משפחת כהן — קאהן

מאיר קאהן נולד בכפר לישני שמעבר לגשר להוריו פייבוש ורחל, ושם התחנך יחד עם אחותו לאה ואחיו קדיש. מאביו ירש שכל חריף והומור שנון ובגיל צעיר הראה נטיה בולטת להשכלה והתקדמות בחיים.

לאחר היאבקות קשה עם עצמו ועם הוריו ברח ללבוב, שם עבד ולמד. אחר שנות רעב וסבל ההצלחה האירה לו פנים והתחיל להרויח לקיומו. הוא המשיך לעבוד בהוראה עברית ולהשתלם בעצמו ושאף לעלות ארצה, אך לא זכה להגשים את חלומו.

הוא נשא לו אשה ונולדה להם בת, ומדי שנה בשנה בתקופת חופשת בתי־הספר היה בא לבקר בבית הוריו, מאורע שהכניס קצת אור ושמחה בחייהם האפורים של ההורים. גם בקיץ של 1939 בא עם בני ביתו לבלות את חופשתו בחיק עיר מולדתו ומשפחתו ושם נפלו בגיטו דמידובקה בכ"ז חשוון תש"ג.

ב. פ. ל.

משפחת כץ

זלדה היתה בת הזקונים במשפחת ר' דודיע „דער קליינער". מנעוריה היתה הרוח החיה בהנהלת האכסניה שהיתה בביתם, והדואגת לפרנסתם ושלומם של ההורים ובני־ביתם.

לאחר פטירת אבי המשפחה נישאה זלדה לאיש ופרשה מן הבית לאחר שקבלה את חלקה בירושה.

בעלה של זלדה קהת, בנם של פיגה־שרה ולייב כץ, היה אדם ישר ונוח לבריות, עסק כרבים מיהודי העיירה במסחר זעיר בעיירה ובסביבתה.

גורל אכזרי לקח מהם את בנם יחידם אשר מת בחליו.

בפעולות השמדת יהודי העיירה נספו גם זלדה וקהת. על קצה של זלדה נודע, כי במשך שמונה חדשים הסתתרה אצל אכר אחד בכפר דובליאן, עד אשר נמצאה ונהרגה.

א. עמידן

משפחת לודמירר

ביום 20 לאפריל 1931 עזבתי את בית אבי, הקן שבו גדלתי וחונכתי, את האנשים הטובים והישרים שבעיירתי דמידובקה, ולא זכיתי לראותם לעולם. ואלה שמות בני משפחתי שנרצחו בדמידובקה בידי הרוצחים הנאציים:

חנה לודמירר, דבורה וברוך פוקס וילדיהם, מאטל ברכה ומנדל איקר, אליעזר, פסיה, רבקה, שפרינצה, חוה והרשל גולדשר. זכרם לא ימוש מלבי.

רחל לודמירר

משפחת לייטר

מקץ חמש שנים לחיי בארץ באתי בשנת 1938 לביקור בבית ההורים בדמידובקה.

שוב נפגשתי עם חברים מימי הנעורים שכר־לם היו דרוכים לקראת עליה לארץ־ישראל וביניהם אף משפחות מטופלות בילדים. ארץ ישראל היתה משאת נפשם ולא הרפו ממני. בשיחותי מסרתי רשמים וידיעות מחיי הארץ והרגשתי מה רבה התעניינות הקהל לשדרותיו בכל המתרחש בארץ.

ששה חדשים בליתי בבית הורי וחזרתי ארצה, לא ידעתי ולא ידע איש שזוהי פרידתנו האחרונה, כי לא אוסיף לראות את יקירי, וזמן רב אחרי האסון הגדול לא יכולתי להשלים עם הדעה שאכן כזאת קרה להם...

אבי ר' פרץ לייטר מנכבדי העיירה היה, סוחר תבואות ובעל חנות בדים, איש בעל מרץ, טוב ומיטיב ששמו הלך לפניו. אמי ינטה, אשה נבונה ושקטה שהיתה מסורה ביותר לכל המשפחה. אחי מרדכי־צבי ואשתו פסי לבית ר' מאיר־שמואל זומן, בתם אסתר־קה ובנם אייזיק (אייזיק זה נמצא משנת 1940 ברוסיה). אחי משה ואשתו דבורה לבית דויד פנדל ובתם יונה. אחינו הבכור למד בישיבת הרב ריינס בלידא והאח משה — בישיבת זוויהיל. הם רכשו להם ידיעות בלימודים כלליים והאח משה שהצטיין בידיעת עברית שימש במשך שנים מורה עברי בעיירה. חביב ומכובד על הנוער של דמידובקה היה משה כל השנים.

שלוש אחיות היינו במשפחה, חלוצות, ושלשתנו עלינו ארצה, מזויינות בלהט ציוני ובידיעת התרבות העברית מפי אחינו משה.

ביתנו שימש מקום פגישה לנוער בעיירה ולכל פעולה ציבורית. לא נתקלנו בהתנגדות הורינו שלעתים גם הזדהו אתנו מתוך הבנה לדבריו ולשאיפותינו. כשעלינו ארצה ליוונו ההורים בהכרה, אף שקשה היתה עליהם הפרידה, וקיוו שקרוב היום ויעלו אף הם וילוו אלינו במולדת, ואנו לא פיקפקנו בדבר.

שבורה מכאב וצער על אבדן המשפחה אעלה את זכרה ואת ביקורי האחרון אצלה.

אלה וולודובר—לייטר

משפחת פרץ לייטר

משפחת ליצמן

היינו חמישה ילדים בבית אבא, ארבע בנות ובן אחד. אבי ישראל ז"ל היה עסוק תמיד בעבודתו הקשה ובדאגתו כיצד לגדל את ילדיו ואיך לאפשר להם ללמוד. סמל של אשה טובה היתה אמי והעצה שלה היתה תמיד במקום ובזמן.

זוכרת אני את הפרידה מאמי. ביולי שנת 1942 היא באה אלי לדובנא לראותנו. שוחחנו הרבה על כל מיני ענינים וכאשר הגיעה השעה להפרד אמרה לי בדמעות בעיניה: עד עכשיו יכולתי לעזור לכם, לדאבוני לא זכתה לכך, ובאופן כה טראגי גמרה את חייה הצעירים.

ספרו לי, שאחרי "האקציה" האחרונה נשארה בחיים בהתחבאה אצל אכר אוקראיני זקן. משפרצה קטטה בין האכר ואחנו, איים האחרון על הזקן שיודיע לגרמנים על המצאה של אחותי בבית הזקן, והיא נאלצה לברוח משם. היא ברחה לטחנת הקמח של ברל־ליב זיידמן ועל יד בריכת־המים השיגו אותה הרוצחים וירו בה שלשה כדורים והיא נפלה

משפחת ליצמן

ילדים, בעצה טובה ועכשיו לא אוכל, כי היטלר חזק ממני. ולבעלי פנתה ואמרה: ברוך, תציל את בתי, למען ישאר זכר למשפחתנו. וכך נפרדנו לעולם. אחותי בלומה, בעלת כשרון ורצון נדיר ללמוד, קיבלה פרס בגמרה את בית־הספר העממי וגם את הסמינר העברי בלבוב גמרה בקבלת פרס וזכות לעלות לארץ־ישראל ולהמשיך באוניברסיטה בירושלים. לבריכה. בשנת 1944 אחרי הכיבוש הסובייטי הגיעו לעיירה בנותיו של אליעזר פוקס: צפורה וסוניה והן כסו את הבור והקימו גדר עץ מסביב לקברה. אחר־תי רבקה נהרגה עם קבוצת עובדים על כביש ורבה. על אחותי הקטנה נחמה־לה איננו יודעת כל פרטים. אחי היחיד, שהיה בחור יפה וחסון, נספה יחד עם כלם. זה הוא הסוף המר והטרגי של כל משפחתי שהושמדה.

א ס ת ר כ ץ (ליצמן)

מבני משפחת ליצמן

משפחת מנציס

סבא דוב פוקס היה יהודי אדוק, סוחר־סובב בכפרים שהתפרנס בקושי. מת בשנת תר"ץ. בן ששים היה במותו.

סבתא רחל פוקס. אשה טובת־לב. עסקה בצרכי־ציבור באמונה, היא נהרגה באסון הגדול, בת 84 היתה במותה.

בניהם: שמואל ובת שבע וילדיהם; שמחה וחוה וילדיהם; חיים וחנה פרל וילדיהם; ויטיה וילדיה; חיה בילה.

בעלי בתים ישרים, עוסקים במסחר זעיר בכפרים הסמוכים ומחנכים את ילדיהם לתורה, לעבודה ולעליה. היו ערים לכל מה שנעשה בציון ותרמו ביד נדיבה לכל מפעל, כולם ניספו בשואה הגדולה.

אבינוברוך מנציס ז"ל. איש תם וישר, נגר, המוציא את לחמו בזיעת אפיו, מחנך את ילדיו לתורה ולעבודה, משתתף באופן פעיל בחיי הציבור של העיירה. נפטר בשנת ת"ש. בן שבעים וארבע היה במותו.

אמנו שרה טובה מנציס ז"ל. עקרת בית מסורה, גידלה עשרה ילדים מתוך עוני ודחקות. אדוקה מאד, חוננת דלים ואביונים מפת לחמה ומלינה אותם בביתה הדל והצפוף. תקותה—הילדים יגדלו, יעלו ארצה, יתבססו, ויוציאו גם את ההורים.

לא זכתה ונספתה עם כל בני משפחתה בשנת הששים ושש לחייה.

אחינו משה מנציס. בחור צנוע ומעולה. נגר בעל־מקצוע. עזר כל ימיו בכלכלת המשפחה הגדולה.

מבני המשפחה

משפחת מנציס

דאג לאחיות ולסידורן בחיים, נמלט מהנאצים והתחבא ביער ובצאתו לחפש פרוסת לחם לשבור רעבונו קיפח את חייו, בן 38 היה במותו.

אחותי פסיה מנציס. בת מסורה להוריה, עוזרת בטיפול בילדים ובהליכות הבית. תקותה לעלות ארצה לא נתגשמה ונספתה בשואה. בת 36 היתה במותה.

אחותנו מרים מנציס. בנעוריה חברה ב„החלוץ הצעיר". פעילה ומפעילה. למדה הרבה. קיותה לעליה לארץ ולא זכתה. בת 32 במותה.

אחינו שבתי־יונה. למד בישיבת דובנה ש"ס ופוסקים. פרש מלמודיו והתמסר למקצוע הנגרות. עם כניסת הגרמנים ברח מהעיירה ליער. חזר והלך עם כל הנידונים. בן 26 היה בסופו.

אחותנו פייקה. למדה בבי"ס עירוני, התכוננה לעלות עם עלית הנוער ולא זכתה. נספתה בשנת 18 לחייה.

אחינו שלמה. למד בחדר ובבי"ס עירוני. נער תוסס ומלא מרץ ששאף לעלות ארצה. נספה בשנת 16 לחייו.

משפחת אסתר מנציס (ראה תמונתה):

אסתר מנציס וילדיה. אלמנה מרודה, פרנסה בעמל רב את ילדיה וחנכה אותם לעבודה ולעליה. השואה קפדה את חייהם.

משפחת חנה לבית מנציס וגדליה פלדמן (ראה תמונותיהם):

אנשים עמלים, חיטים, מתפרנסים מיגיע כפיהם, חנכו את ילדיהם לעבודה ולעליה.

השואה נתקה את פתיל חייהם.

בלומה וחיה מנציס

משפחת מאירסון

ישעיהו אליעזר מאירסון נולד בדובנא לאביו משה, רופא. עוד בצעירותו התבלט כנער מוכשר מאד ותלמיד חרוץ בבית־הספר. המורים העריכו מאד את כשרונותיו וידיעותיו. הדבר עורר את קנאת חבריו לכיתה שהיכוהו עד שחלה ועזב את בית־הספר. אחרי זה המשיך ישעיהו ללמוד בעצמו, כדי להשלים את השכלתו ואף התמסר ללימוד רפואה, המקצוע שאביו וגם סבו עסקו בו, אולם לא עלה בידו לקבל את התעודה הדרושה לעסוק ברפואה.

הואיל ומחוסר תעודה לא יכול היה לעסוק ברפואה מעשית, למד את מקצוע הצילום וספרות כדי לפרנס את עצמו ואת משפחתו. אולם יחד עם זאת לא זנח את מקצוע הרפואה האהוב עליו והמשיך ללמוד ולהשתלם בו. אחר מות אביו הוצע לו לשמש כ„רופא" במקום הנפטר, אך מסיבת בריאותו הרופפת לא יכול לקבל על עצמו את התפקיד והמשיך במקצוע הצילום עד יומו האחרון שבא עליו כחתף, והוא אז בן 50 שנה בלבד.

אשתו ברכה בת פנחס טפר מלוצק, בתם דובה עם בעלה שלמה איינבינדר וילדיהם יפה, טעמה, חיה ואסתר ניספו בידי הנאצים.

שתי הבנות רחל וחביבה נמצאות בארץ.

משפחת מאירסון

משפחת פישל סלפ

פישל סלפ נפטר בשנת 1932.
אשתו הראשונה שרה נפטרה בשנת 1918.
אשתו השניה ברכה נפטרה בשנת 1933.

בניו

בנו מאטל ואשתו בריינדל ושני ילדיהם.

הרשקה, אשתו וילדם נפלו כולם בגיטו.

נשארו בחיים מכל המשפחה שלושה ילדים של מאטל, שני ילדים נמצאים ברוסיה ובת אחת באמריקה.

ד. מ.

משפחת פיהרר

ר' מאיר פיהרר היה שוחט ומוהל בעיירה וגם בעל קורא וחזן בבית־הכנסת. יהודי פיקח ותלמיד־חכם ואיש נוח לבריות. עם היותו למדן וירא־שמים, לא הפריע לבניו ללכת בדרכיהם ולחיות לפי רוח הזמן. הם למדו וקיבלו השכלה רחבה.

בית אמידים היה בית פיהרר ושימש בית־ועד ליהודי העיירה ולנוער המקומי. הבנים היו מעורבים בחיי הנוער והתנועות.

אשתו ר ב ק ה, אשת חבר, זכתה לנחת בחייה מביתה ומילדיה. לא חסר בביתה דבר, היא הס־תפקה בתפקיד עקרת הבית והתברכה בבניה ולסוף בנכדיה. הבת הבכורה ש ר ה נישאה בגיל צעיר ללייב גלנצמן שהיה שוחט. נולדו להם ששה ילדים. הבת ח נ ה נישאה לאייזיק אֶליה גבלר. כל בני המשפחה בין קרבנות הגיטו של דמידובקה, רק הבן בנימין נמצא בארץ.

מ ש ה הבן הבכור היה איש עדין נפש,

משפחת פיהרר ונח ברגר

משכיל ועסקן ציוני נלהב. הוא השתתף בכל הפעולות הציוניות והצבוריות במקום. שותף לטחנת הקמח בעיירה. אשתו חנה קולטון ושני ילדיהם ניצלו מהגיטו והסתובבו הרבה זמן ביערות עד שלבסוף נרצחו כולם.

א ב ר ה ם, מבני מאיר פיהרר, היה איש בעל כשרון מסחרי רב, ניהל עסקים גדולים וקשרים לו עם הגרף של אחוזת סמורדוב. אשתו מ ר צ י היתה אשה אינטליגנטית. הם ברחו מדמידובקה ללבוב ושם נרצחו עם ילדיהם.

א ה ר ו ן בן מאיר פיהרר היה אדם מעורב עם הבריות וידוע כבעל חוש מסחרי. עלה ארצה לפני המלחמה וכאן הקים משפחה. הוא מת טרם זמנו.

ש. ג.

משפחת משה-יוסף פוקס

ר' משה־יוסף פוקס נפטר בגיל צעיר ורעיתו טובה נשארה אלמנה צעירה מטופלת ב־7 ילדים, תחילה גרו בכפר „ריזנה" הסמוך, אולם מחמת גירוש היהודים מהכפרים בגזירת הצאר ניקולאי עברה המשפחה לדמידובקה.

אחרי מות אבי המשפחה לקחה האשה את ניהול העניינים לידיה. כאשת־חיל מובהקת ובע־לת מרץ ויזמה ניהלה בהצלחה את העסקים הרבים: החזקת יערות, עבוד חמרי בנין ומשלו־חים לחו"ל, חכירת „פוסטיה" (אחוזה) וגם פונדק (קרעטשמע). נוסף על עסקי המסחר לא הזניחה ם את הבית והודות לאפיה החזק גידלה וחינכה את ילדיה שהיתה להם לאב ולאם גם יחד.

מרצה הרב לא עזב אותה עד גיל מופלג.

משפחת פוקס

יוצאי משפחת פוקס

עוד בהיותה בת 80 לא רצתה לנפול למעמסה על הילדים ולקבל מהם תמיכה, וניהלה לעצמה חנות מכולת ממנה התפרנסה ומעודף הכנסותיה עשתה צדקה וחסד עם עניי העיירה. שם מעשיה הטובים הלך לפניה והיתה אהובה ומכובדת על כולם, במקום ובסביבה.

זכתה האשה לשיבה טובה חלף חייה הקשים, נכדים ונינים יולדו וגדלו על ברכיה וראתה דור רביעי, 93 היו שנות חייה.

מבני משפחת פוקס הושמדו בשואה הכללית ביום כ"ז בחשון תש"ג (אוקטובר 1942) ביחד עם כל בני העיירה: אליעזר הבן הבכור ובתו ויהודה, הבת הצעירה חנה קולטון וארבעת ילדיה שמואל, בתיה, לאה ויוסי. הנכדים: משה גרובמן, אשתו וילדתו; הרש גרובמן; גיטל ובעלה שלום קלופקה ובתם צופה (שנפלו בגיטו דובנה); בעלה וילדה של ביילה קלופקה (ביילה נפטרה ב־1931); שלמה גולדצר ואשתו בתיה וילדיהם רבקה, חיה ונפתלי; לייב גולדצר ואשתו פסיה וילדיהם רבקה וביילה; הירש ורעיתו ושפרינצה.

מהמשפחה המסועפת הזאת נשארו רק שרידים מועטים שהשתקעו בארץ והם: יעקב פוקס ומשפחתו דובריש גרובמן וחלק ממשפחתה,

משפחת פוקס־גרובמן

היחידה גיטל וחתנו שלמה קה צוקרמן; יודל הבן השני ואשתו גולדה ובתם היחידה פריידה עם בעלה יעקב גורבאטי ובנם משה ובתם פייגה (שנרצחו בגיטו אוליקה); הבת חיה וסרמן ובנה נחום ובתה חוה נאדלר ושני בניה נפתלי מאיר ורבקה צוקרמן עם משפחותיהם, אברהם וסרמן ומשפחתו, פייבוש וסרמן. הבן הבכור של חוה ובריל נאדלר — יוסף, שברח עם הסובייטים ונשאר ברוסיה.

ב. פ.

משפחת אלעזר פוקס

ינטה פוקס אשת אלעזר פוקס

אבי אלעזר פוקס בן 64 בהירצחו, נרצח עם השמדת אנשי הגיטו.

אמי ינטה בת 48 במותה, נמלטה מהגיטו, שוטטה ביערות עד אשר השיגוה המרצחים האוקראיניים 8 חדשים אחר השמדת הגיטו. ינטה פוקס, בלומה ליצמן, אסתר מינצס (אשתו של ליב מינצס) נרצחו ביום אחד ע"י המרצחים האוקראיניים, ונקברו מאחורי ביתם של בר־ליב זיידמן.

אחי אברהם יליד 1908 בן 34 במותו, הצליח להימלט מהגיטו. שנה אחרי ההשמדה נודע לו שאחיותו מסתתרת בכפר קוציובניקי, הלך לראותה. המרצחים השיגוהו, אחרי עינויים קשים הכריי חוהו להשתטח על האדמה, למדוד מידת קברו, ולכרות קבר לעצמו.

אחותו הניה בת 31 נפלה בגיטו לוצק.

חנה בת 24, הצליחה להסתתר עד יומיים לפני השחרור. נרצחה ב־3 במרץ 1944 וב־5 במרץ בא השחרור, סבלה רבות בעת נדודיה.

רוזה בת 22 בהירצחה, הסתתרה עם שפרינצה בתם של אלעזר גולדשייר בכפר קוציובניק, נת־פסו ע"י מרצחים אוקראיניים, ענו אותן ופשטו אותן ערומות. רוזה הצליחה להימלט ערומה עד ביתם של ברזיוק בדמידובקה הכפר, אך בן המשפחה הזאת רצחה ע"י ביתו.

שפרינצה נורתה במקום מחבואה. פ. פ.

בני אלעזר וינטה פוקס
אברהם ושושנה

משפחת יודל (יהודה) פוקס

יודל, בנו של משה־יוסף פוקס היה סוחר־עורות כל השנים שחי בדמידובקה. לאחרונה היה בעל טחנת־קמח בעיר טרוביץ ועבר לגור שם עם משפחתו. היה מקובל ומכובד על תושבי העיירה כאדם ישר ובעל נפש, וביחוד כסוחר הגון.

אשתו גולדה נודעה בעיירה כאשה משכילה ועסקנית ציבורית, ביחוד בשטח הסוציאלי. כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון בגלוי ובסתר. רק אחר עזבה את העיירה נודע ברבים מה גדול היה היקף פעולתה שהיתה מקור עזרה וסעד לעני ולחולה.

בתם פרידה, רכה ויחידה לפני הוריה, ירשה מהם לב טוב ונפש אצילה. נישאה לאיש אוליקה

משפחת יהודה פוקס

יעקב גורבאטי, אף הוא איש יקר רוח ובעל מדות, ונולדו להם שני ילדים — משה ופייגה.

יעקב נפל, כפי המשוער, אי־שם בחזית ושאר בני המשפחה נרצחו בגיטו אוליקה.

ב ת י ה

שמואל פוקס

משפחת יעקב פוקס

יעקב פוקס מיקירי דמידובקה היה, איש טוב לב, בעל מידות טובות ונועם הליכות. בהיותו קטע־רגל מנעוריו סבל לא מעט בחייו, אך ידע לשאת את סבלו ולהאיר פנים לזולת. אשתו גיטל היתה אשת־חיל ורב היה חלקה בפרנסת ששת בניה.

בניהם של יעקב וגיטל פוקס היו: שמואל, שמעון, ברוך, לייב, נחמיה ודויד. משגדלו הבנים נרתמו בעול דאגות המשפחה ועזרו להורים, בהיותם כולם אנשי־עבודה, ישרים ועמלים.

יעקב פוקס מת בשנת 1937, גיטל אשתו נרצחה בגיטו דמידובקה ב־1942. הבן שמואל נלקח בדובנא, עיר מגוריו, לעבודת כפייה ועקבותיו נעלמו ואחרי זה נרצחו בגיטו דובנא אשתו רוזה ושלוש בנותיהם. הבן שמעון עם שלושת ילדיהם, פיני, מניה ורוזה נרצחו בגיטו דמידובקה, לאחר שאשתו סוניה מתה באותו גיטו מהידיעה על חפירת בורות בשביל יהודי דמידובקה. ברוך ואשתו דבורה עם בנם יעקב ובתם ואתם איידל, אשת לייב ושני ילדיהם נפלו יחד בשעת חיסול גיטו דמידובקה בח' חשון שנת תרצ"ב.

נ ח מ י ה פ ו ק ס

משפחת יעקב פוקס

משפחת פינקלשטיין

ארשת של עצבות היתה נסוכה על פני ר' הירש מנדל, והוא נתון למחשבה ודאגה. עניו וצנוע היה האיש, ובהיותו יהודי חרד חינך את בניו ברוח התורה ושלחם לישיבה. הוא חסך מלחמו לתמוך בבנים. אדם יקר־נפש היה.

אשתו בילה, ילידת לוצק, היתה בת ר' אברהם, יהודי למדן שעסק כל ימיו בתורה ובמצוות. האב וגם האם היו שמחים ומרוצים שבניהם גלו למקומות תורה והם תלו בהם תקוות גדולות.

בנם מרדכי פינקלשטיין נולד ב־1907. מנעוריו התחיל לעבוד ותמך בהוריו, משום כך נשלל ממנו האפשרות ללמוד, אך הוא נהנה מלימוד אחיו ומההכרה שבהכנסותיו הוא תומך גם בהם. משעלה אחיו ארצה קיווה שאחריו יעלה גם הוא, אך לא זכה לכך.

הבן השני יעקב פינקלשטיין, היה נער חרוץ ומנעוריו חלם על עליה לא"י, ואף בימים הקשים ביותר כשהגיעו ידיעות מרות מהארץ לא עזב את הרעיון של עליה. לא אחת הדגיש את השואה המתקרבת, כאילו הרגיש בה בנפשו. אך הענינים השתלשלו ואף הוא לא זכה לעלות לפני האסון הגדול. אשתו חנה לבית רוכשטיין, אצילת נפש וחביבה על כל יודעיה, היתה חלוצה וציונית נאמנה שהשפיעה על הנוער בהרבה שטחים.

מרדכי פינקלשטיין

משפחת פינקלשטיין

משפחת פינצברג

בני המשפחה היו: דויד ואשתו חנה, ארבע בנות ובן אחד. לאחר שההורים מתו נשארו הילדים בגיל רך והתחנכו כיתומים. הבת הבכורה שרה נולדה בשנת 1899 בדמידובקה. היא למדה שלש שנים בגימנסיה ברובנה ונישאה ב־1918 לצבי שמש מברסטצ'קה. היו להם שלשה בנים: יצחק, אברהם ויעקב שהיו חניכי בית הספר „תרבות" בברסטצ'קה ובהשמדה הנאצית בשנת 1942 נרצחו בקרמניץ, לשם נקלעו.

משה, הבן היקיר, נולד בשנת 1901 והתחנך בדמידובקה. הוא התחתן בשנת 1925 והתישב בעיירה קוזין ופתח לו שם חנות מנופקטורה. היה לו בן אחד. בני משפחה זו נהרגו בקוזין ב־1942.

דבורה, נולדה ב־1903 בדמידובקה, נישאה ב־1933 לאליהו טיטלבוים ונולדו להם שלשה ילדים. אף הם הוצאו להורג ביחד עם כל בני דמידובקה ב־1942. הבנות רבקה וברכה עלו ארצה (ברכה ב־1932 ורבקה ב־1936) והן שאירית הפליטה של המשפחה.

ברכה פינצברג

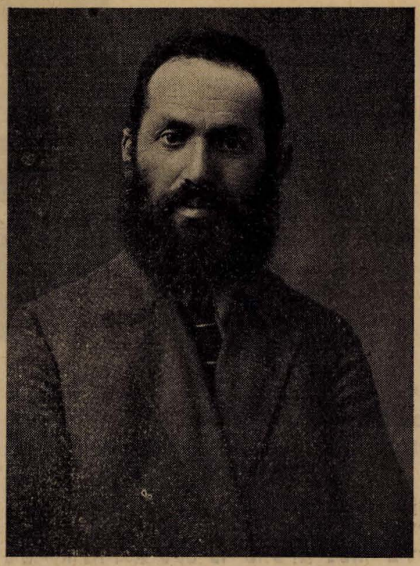
משפחת פינצברג

משפחת שלום פלצמן

שלום פלצמן נפטר בשנת 1928.
אשתו רחל נפטרה בשנת 1937.
בתם דבורה ובעלה שמואל יצחק מנוסוביץ הושמדו בגיטו.
אסתר נפלה ביער רודטשניצה.
מאניע נפלה ע"י סמורדוב.
פריידה, חיים ושלום נפלו ע"י כפר בויקימה.
נכדיו
זלדה, הניה וזלטה נפלו בגיטו, לאה נפטרה בשנת 1932.
נשאר בחיים רק דוד מנוסוביץ (שהיה פרטיזן) ונמצא בארץ.

ד. מ.

משפחת צוקרמן

ר' שלמה צוקרמן נולד בשנת 1882 בעיירה אוליק שבפלך ווהלין למשפחה מכובדת ובעלת יוחסין. אביו מאיר־שרגא ע"ה כיהן בתור רב בק"ק לובומיל ליד קובל. עוד בנעוריו נתיתם שלמה מאביו שנפטר בדמי ימיו ובבית נשארו שלשה ילדים (הוא ושתי אחיות) שחינוכם הוטל על שכם אמם ז"ל שעצרה כח ורוח לשאת בעול הקשה.

שלמה צוקרמן נשא לאשה את בתו היחידה של אליעזר פוקס מדמידובקה, סוחר תבואה ממשפחה מוכרה ואמידה. בשנים הראשונות לאחר נשואיו היה סמוך על שולחן חותנו, אולם בהיותו אדם שופע מרץ ובעל חוש מסחרי התחיל עד מהרה לעסוק במסחר תבואה ועצים על חשבונו שלו.

בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עזב את דמידובקה ועבר עם משפחתו לגור בעיירה רוזישץ שליד לוצק ועסק בסחר יערות שם. בגלל פעולות המלחמה נאלץ לעזוב את רוזישץ ועבר לקובל ומשם ללובלין, בה נשאר לגור עד שנת 1929. מפאת סיבות משפחתיות חזר באותה שנה לדמידובקה.

שלמה צוקרמן, רעיתו גיטל ואביה אליעזר ניספו באופן אכזרי ע"י הרוצחים ההיטלריסטיים.

בנו מאיר ובתו רבקה ומשפחותיהם הועברו לסיביר ע"י השלטונות הסובייטיים. הודות לזה ניצלו מההשמדה והגיעו ארצה.

מ.

משפחת קולטון

משפחת קולטון היא פרשה עשירה של מעשים בשטחי פעולה רבים בחיי העיירה. משפחה ציונית מראשית תנועת „חיבת־ציון". את שירי־ציון הראשונים שרו בבית הזה, בו גם נשמע לראשונה הדיבור העברי וכן נתקיימה בו ראשית הפעולה הציונית, התרבותית והציבורית, יוזמיה ועוזריה היו אנשי משפחה זו. לא היתה פעולה אחת כגדולה כקטנה,

משפחת שמואל דוד קולטון

זידה קולטון ומשפחתו

המשפחה היה סמל ובית־ועד לכל מה שהתרחש בעיירה בכל ענפי החיים הציבוריים. ראש המשפחה, שמואל דוד קולטון ז"ל, היה איש יודע ספר, חסיד נלהב מחסידי אוליקה שהיה מבלה את רוב זמנו בבית־המדרש בלימוד תורה. היה מעסקני הצדקה וחסד במקום, איש ישר, נקי כפים ובר לבב. לבו ער ומוכן לעזור לכל קשה־יום ונצרך. מת אחרי מחלה ממושכת בשנת 1908.

אשתו גליקל, אשה צנועה, שקטה, מוצאה ממשפחת עשירים. אחיה היו בעלי טחנות גדולות ואנשי עסקים ענפים בעיקר במסחר התבואה. אחיה הלברשטט מרדזיבילוב ודיקשטיין מהורוכוב עיו עשירים ובעלי שם.

מתה לפני כיבוש הסובייטים.

אברהם משה קולטון גר עם משפחתו בדובנא, בעל מחסן עצים גדול בעיר. היה ידוע כסוחר ועסקן ציוני, איש יודע ספר ונתן לבניו ולבתו השכלה תיכונית. שלושת בניו נמצאים בארץ, שאר בני משפחה זו הושמדו ע"י הנאצים.

ברל קולטון, בין האמידים שבעיירה. אדם בעל מרץ רב ויזמה, שותף לטחנת קמח בעיירה ובעל בית־מסחר למשקאות. ציוני ותלמיד ישיבה לשעבר.

בשנת 1925, כאשר השלטונות הפולנים לקחו את הרשיונות אצל היהודים ומסרום לנכים הפולנים, לא נח ולא שקט עד שרשיונו נשאר בידיו.

נדבן היה ברל, ומהעזרה הכספית שלו נהנו הרבה נצרכים בעיירה ע"י הלוואות שנתן לסוחרים לזמנים שונים. לא הסתפק בהשכלה שבניו יכלו לקבל מהמורים במקום ושלח את בנו שמואל ושתי בנותיו בתיה ולאה ללמוד בגמנסיות בלבוב, לוצק ודובנא.

בזמן הכיבוש הסובייטי כשנשללה ממנו הזכות להמשיך בעסקיו הענפים חלה ומת.

כל בני משפחת ברל ניספו בזמן ההשמדה הכללית. הבת בתיה נמצאה ביום ההשמדה אצל איכר בסביבת העיירה. בשמעה את הצעקות והיללות מצד העיירה ירדה מעלית גג בית־האכר ורצה בחפזון אל הבור מקום שם היו מסודרים

מבני המשפחה:
בנימין פריימן ובנותיו

ברל קולטון, אשתו חנה ובתם בתיה

אנשי העיירה לפני הרצח. היא נפלה לזרועות האם ויחד אתה ועם יתר הילדים נהרגה.

הרש קולטון גר עם משפחתו בדובנא, היה בעל חנות לתכשיטים. בנעוריו למד בישיבה בעיר אודיסה. נמנה עם המשכילים והתחבב בפעולותיו על כל אנשי היער. הוא, אשתו חנה ושני ילדיו נספו בדובנא.

קיילה קולטון, טיפוס מיוחד במינו. בעלת טבע סוער שאינה משלימה עם גורלה ולוחמת תמיד.

היתה אחת משלוש הבנות הראשונות בעיירה אשר מרדו בישן המקובל ויחד עם שתי חברותיה בנות גילה שרה טורטשניוק וחנה פיהרר יצרו את החברה שסביבה התרכזו המשכילים בתקופה ההיא, וביניהם חברה ובעלה בעתיד שמואל פלדמן. הם למדו יחד עברית, רוסית, התוכחו ושרו משירי ציון. שמואל היה עדין־נפש ומשכיל, ומורה ראשון לעברית שכל בני העיירה התברכו בגיטו דמידובקה. כמה ימים לפני ההשמדה ברחו מהגיטו והתחבאו ביער זמן רב, עד שגילו אותם פורעים אוקראינים והרגום בתוך היער.

פייגה קולטון לא הצליחה בחייה, נישאה לבחור ונתגרשה ממנו. בזמן כיבוש הנאצים היתה עם כל המשפחה בדמידובקה. היא עבדה יחד עם קבוצה גדולה מבני העיירה בשדות הכבול („טורף") ע"י קוזין. התחבבה על כולם

ילדי פלדמן ופירר

ביחסה ובעזרתה לכושלים ובמסירותה לזולת.

נספתה בדמידובקה יחד עם כל בני העדה.

חנה קולטון היתה, כשאר אחיותיה, שקטה בהליכותיה ונוחה לבריות. ידעה עברית, לקחה חלק בכל הפעולות בעיירה והתחתנה למשה פיהרר.

בעלה משה פיהרר, בן למשפחה בעלת יוחסין, שותף לטחנת הקמח בעיירה. למד בישיבת זויהיל והיה בעל השכלה כללית. איש צנוע בהליכותיו ובמעשיו, ציוני נלהב, משתתף בכל פעולה ציונית וציבורית. שני ילדים היו להם שושנה'לה ומרים. נספו ביער יחד עם שמואל וקיילה.

מינדל קולטון, הצעירה במשפחה, בת הזקונים. נוחה לבריות, טובת־לב ותמיד עליזה. גמרה בית ספר „תרבות" בברסטצ'קה. היתה פעילה בחברת הנוער, בפינה העברית, ב„החלוץ הצעיר", בועד למען הקרן הקימת. בשום פעולה ציבורית לא נעדר מקומה. לקחה חלק פעיל בהצגות שהיו קודש לכל מיני מטרות.

היא נשלחה לעבודה בכבול (ב„טורף") בקוזין יחד עם אחותה פייגה ומשם הובלו לטבח. מפי ניצולים נודע, שאחרי שנשתתקו היריות על בור המתים היא נשארה בחיים, כשנסתה להרים את הראש ולצאת מהבור ראוהה הפורעים שעמדו מרחוק לשמור על הבור שלא יתחמקו ממנו, נגשו אליה ובבול עץ הרגוה.

בעלה יהושע אינגבר, בן להורים עשירים, קיבל השכלה בנעוריו, היה ער ופעיל בתנועות הנוער, משתתף בכל פעולה ציבורית במסירות. בשנים האחרונות היה מורשה הקק"ל. בעל לב חם ויד פתוחה לכל תרומה.

נספו יחד עם ילדם בבור המשותף.

מכל המשפחה הענפה נשאר שריד אחד — כותב השורות, שעלה ארצה בשנת 1929.

אליהו קולטון

משפחת ברל קולטון

ברל קולטון, אשתו חנה, בנם שמואל, בנותיהם בתיה, לאה ובנם יוסף.

ברל קולטון ז"ל מת מיתה טבעית בזמן שהרוסים נמצאו בדמידובקה בתקופת מלחמת העולם השניה בשנת 1941. בכל זאת אי אפשר שלא להזכירו ברטט ובחרדת קודש מיוחדת במינה.

אדם בעל שכל חריף ובעל יזמה ומרץ, בעל נפש עדינה ולב טהור ופתוח לכל דבר טוב.

מחוץ לטחנות הקמח שהיו לו בעירנו ובלוצק היתה לו גם קונצסיה ליין שרף וטבק לכל הסביבה. עסקיו התפשטו, התרחבו והסתעפו להרבה ענפים ושטחים שונים. כמעט כל נסיעה שלו אל מחוץ לעיר היתה מלווה רשימה שלמה של „סדורים". — כך וכך בשביל עניי העיר ונצרכיה, כך וכך לגמילות חסדים וכו'. הוא ידע לענות „ברצון אמת" לכל פניה ובטקט כזה שהיה מקל בהרבה על הנצרך.

כל מקרה סוציאלי קשה, רציני ומסובך שאירע בעיר הובא לפניו והוא הקשיב ונענה ואף הפעיל אחרים ולא זז מלטפל עד שהסבך הותר והשאלה קבלה את פתרונה המלא.

הוא כבש ורכש את לבם, אהבתם והערצתם של אנשים רבים מקרוב ומרחוק ואף נוצרים ביניהם. כל אלה שבאו אתו במגע, העריכו את יושר לבו. הבנתו הבריאה והשלמה בכל בעיה שהובאה לפניו, והוא היה חבר וידיד ומכובד על הכל.

הוא היה ציוני טוב ותרם הרבה ובכל הזדמנות לקרנות הציוניות. חלומו ושאיפתו היו, לכשהילדים יגדלו, לעלות ארצה ורק בארץ לבנות את ביתו האמיתי.

רעיתו חנה היתה אשת חיל למופת — חינכה וגידלה את ארבעת ילדיהם, עזרה לו בעסקים בנהלה את מכירת המשקאות והטבק. למרות עשרה עבדה כל שנותיה ועמלה קשה לביתה, אולם גם זכרה את העניים וצרכיהם.

הבן הבכור שמואל למד בלבוב ושם גם נשא אשה. בתכניתו היה להמשיך את למודיו בתכניון בחיפה. הבת בתיה גמרה את הגימנסיה בדובנה ועמדה על סף העליה ארצה, אולם המלחמה ב־1939 הרסה והשמידה את כל התכניות ואף אותם עצמם.

הבת לאה והבן יוסף למדו אף הם.

בזמן כניסת הרוסים לדמידובקה חלה ברל ואחרי ענויים קשים נפטר. אשתו חנה, הבן שמואל שהגיע מלבוב לדמידובקה עם רעיתו, הבנות בתיה ולאה והבן יוסף נפלו בידי המרצחים השפלים בשנת 1942.

שרידי האודים הניצולים מספרים שאכרי הסביבה, עדי ראיה, סיפרו להם, שאחרי זה שהוציאו את אנשי הגיטו ליער מדישוב והכניסום חיים לבורות המוכנים וירו בהם, התרוממה חנה — שרק נפצעה — וכשהשומרים הרוצחים הרגישו בכך ירו בה והרגוה.

ככה נפלה, חוסלה ונמחקה משפחה יקרה זו מבלי להשאיר אף שריד ופליט לזכרון.

ב. פוקס

משפחת קליפקה

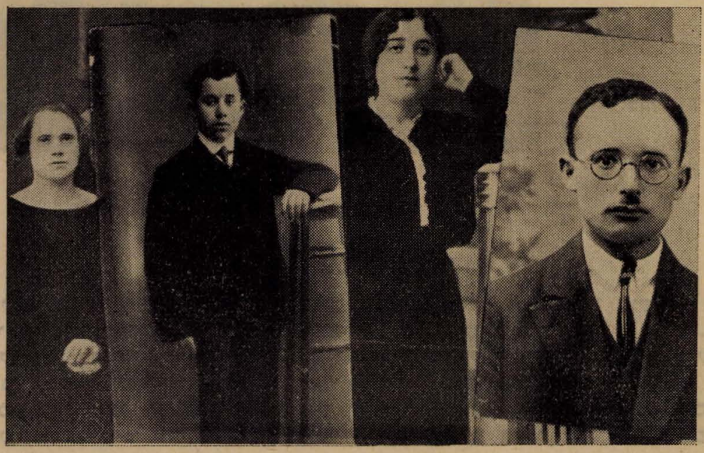
אחרי מות האב יהושע והגירת האם צופה לאמריקה ששם נפטרה אף היא, נשארו הילדים גיטל, ביילה ומשה יתומים צעירים שגדלו וחונכו ע"י קרובי המשפחה וביחוד ע"י סבתם טובה.

ברבות הימים גדלו הילדים ומצאו את דרכם בחיים. גיטל נישאה לבן־דודה שלום קליפקה מכפר פאראטין ונולדה להם בתם צופה. שלום היה בחור משכיל ובשאיפתו להשתלמות נסע לקיוב ללמוד, אך מלחמת העולם הראשונה הרסה את תכניתו וחזר לביתו. הם נרצחו בגיטו דובנה ב־1942.

במלחמה זו נעלם בקיוב האח משה ועד היום לא נודעו עקבותיו.

ביילה, שנישאה לאיש לובצ'יבקה, נפטרה ב־1931 והשאירה בעל ושני ילדים שנפלו בגיטו לובצ'יבקה ב־1942.

ב ת י ה

משפחת קליפקה

משפחת צבי קופרשטיין

משפחת קופרשטיין

לזכר אבי צבי קופרשטיין, אמי חנה, אחי יצחק ואחותי ממציא —

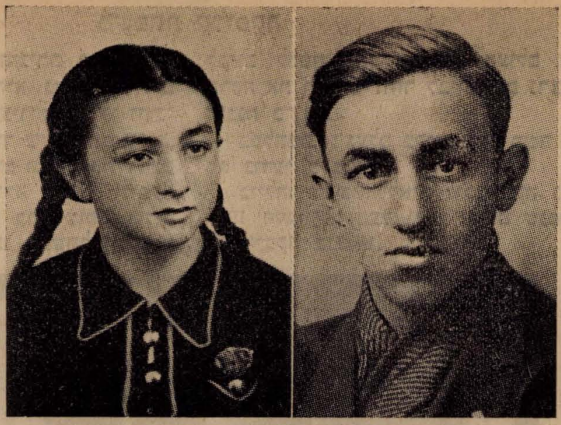
ראויות הן המלים האחרונות של הורי בשעת הפרדי מהם שתירשמנה לזכרון. ואלה דברי אבא:

„למרות רצוננו הנך עוזב את הבית בבחרך לך בחיי קיבוץ, כנראה שדרכך בחיים נפרדה מזו שלנו. אנחנו מאחלים לך הצלחה בדרך שאתה הולך, מי יתן ותסתדר בעצמך כפי משאלת לבך ותזכור גם לדאוג לנו שנוכל לבוא ולהיות אתך"...

הורי תמיד הגו חיבה לארץ, אך קשה היתה עליהם הפרידה מהגלות וזאת הסיבה שנשארו שם זמן ממושך מדי עד שאיחרו את המועד. כן זוכר אני את המלים האחרונות של אמא, בעמדי על סף הדלת ברגע האחרון לפני שעזבתי את הבית, שיש בהן מן הדאגה והנבואה לעתיד:

„בני היקר, תחזור עוד פעם לראות את החדרים האלה, כי מי יודע אם תוכל עוד לראות את הבית הזה ואותנו פעמים רבות"...

יעקב קופרשטיין

ילדי צבי קופרשטיין

משפחת שטיין – קוליש

אבי שלמה קוליש ואמי שושה־בילה לבית פוקס ושני ילדיהם נדדו בזמן מלחמת העולם הראשונה לרוסיה. בחזרנו אחרי המהפכה לדמי־דובקה הרגו חיילי פטלורה את אבי. אני ואמי הגענו לדמידובקה. בני המשפחה שלנו היו: חיה'קה, ישראל, פייביש וחיים. אחרי כניסת הצבא הרוסי לעיירה מת הסבא לייב שטיין. אותי ואת אחי גייסו לצבא הרוסי. אמא וישראל וחיה'קה (שהיתה נשואה ליחזקאל שיכיס) נשארו בדמידובקה. משהוקם בעיירה הגיטו ליהודים, ברחו ישראל אחי יחד עם שמונה בחורים אחרים מהגיטו, אבל הם נתפשו באחוזת סרז'יניק וגורו. אמא לקחה את הילד תחת השגחתה. בשעת חיסול הגיטו, ברחו אחותי וגיסי ליער כדי להציל את נפשם, אולם אמי ונכדה הושמדו בזמן חיסול הגיטו, ומקומם בקבר האחים ביער „גרינר". גם אחותי ובעלה וגיסי אפרים ואלתה שיכס נרצחו ביער קורזצינה. בשנת 1944 חזרתי לדמידובקה ומצאתי שם... קברים. העיירה הרוסה, ואף את בית־הקברות הרסו, ולא נשארו אפילו סימנים מהקברים שמצבותיהם נשדדו ולוקחו לסלילת כבישים.

בלב שבור וחפוי ראש עזבתי את המקום שם נשארו קברות הקדושים היקרים שלנו: אבי, אמי, אחינו, ואחיותינו, שעלו על המוקד בידי הרוצחים הגרמנים והאוקראינים.

פייביש קוליש

ישראל, חייקה, פייביש וחיים
קוליש ויחזקאל שיכס

משפחת שילדר

23 ביוני 1941, עם פרוץ הסערה בעיירתנו, שבישרה ימים נוראים וקשים כאלה שהלב עדיין מסרב להאמין באפשרותם האכזרית והטראגית, — הוא היום בו השארתי את הורי,

משפחת יוסף שילדר

כששיבה זרקה בראשו של אבא בן ה־42 וקמטים עמוקים חרשו פתאום את פניו, והתיפחויות קורעות לב פורצות מלבה של אמא ומלב אחיותי מניה וסימה. בנם היחיד בן ה־16, פרי גידולם וטיפוחם הנאמן, נעקר פתאום עם הסערה שהתחוללה והלך לרחבי העולם בהשאירו לאנחות את הוריו ואחיותיו, סבו וסבתו, דודיו ודודותיו — טרף למפלצת הנאצית.

אבי — יוסף שילדר בן 45, איש משכיל ועסקן ציבורי, אחד מפעילי התנועה הציונית בעיירה, כיהן כמזכיר ויושב־ראש הועד הציוני בדמידובקה, היה בין מארגני קופת „גמילות־חסדים" וחבר ההנהלה של הקהילה היהודית. התאמץ למעלה מיכלתו להקנות לילדיו חינוך והשכלה. נרצח עם המוני היהודים בדמידובקה בזמן חיסול הגיטו.

אמי — חנה, „אַ אידישע מאַמע" אופיינית, שהיתה מוכנה לתת את חייה למען ילדיה. יחד עם אבא נשאה על שכמה את נטל הפרנסה בעבדה קשה מעלות השחר עד מאוחר בלילה. זמן מסוים הצליחה להסתתר מידי רודפיה אך לבסוף נאסרה ע"י האוקראינים ונרצחה בגיל 44.

אחותי הבכירה — מניה, יפהפיה ועדינת־נפש, גמרה בית־ספר בו הצטיינה במלאכת־יד שיצאו לה מוניטין בסביבה. בת 21 היתה בהרצחה.

אחותי הצעירה — סימה, פקחית ותלמידה מצטיינת בלמודיה. בת 18 היתה בהרצחה.

מאיר שילדר

משפחת שיכס

המשפחה הגיעה לדמידובקה אחרי מלחמת־העולם הראשונה ונקלטה יפה בעיירה. משך שתי עשרות שנים חיו בני המשפחה חיי עמלים כרוב יהודי המקום. והנה פלשו הגרמנים ונשתנו סדרי החיים. לפני חיסול הגיטו, בו רוכזו כל היהודים, ברחו בני המשפחה אל יער בוקימה וסידרו להם שם מקום סתר באדמה, תחת עץ עתיק. אך היד המרצחת השיגתם גם שם כשבוע לפני השחרור מעול הנאצים והשמידה את כולם:

אמי פרידה שיכס, אחותי רחל וגיסי יצחק עם שלושת ילדיהם: מרדכי, שמעון ולאה (אלה נרצחו בשעת חיסול הגיטו).

אחי אפרים, אשתו אלתה ובתם שרה. אחי יחזקאל, אשתו חיה ובנם אריה.

זכור נזכרם לעולמים.

זאב שיכס

שני ילדים ממשפחות שיכס

לזכר חברים

קשה להניע את העט ולכתוב על חברים וידידים שאתם חיית יחד זמן ממושך. קשה מזה להתרגל למחשבה שאותם החברים והידידים אינם עוד בחיים. ביחוד מכבידה על הלב הי־דיעה המעיקה שנספו במיתה טראגית ואכזרית מידי רוצחים שפלים וצמאי דם.

אם שיחק לך המזל להימנות עם מתי המעט ששרדו מתוך ההפכה האיומה וגם זכית לראות בהתגשמות שאיפותיך — שאיפותיהם, הרי חובה כפולה ומכופלת עליך להנציח את שמם, ולו באופן חלקי בלבד, על דפי ספר דמידובקה שזכרם לא יסוף מפינו.

שמואל פלדמן

מוצאו ממשפחה עניה. דאג בעצמו לחינוכו ולהשכלתו, שלט באופן יסודי בלשון העברית וגם עסק בהוראה לצעירי העיירה. אחר חתונתו פתח חנות, אך קשים היו חבלי קליטתו במסחר. התמסר בכל חוש לבו לעבודה הציונית בעיירה ולקח חלק פעיל בעבודה למען הקהק"ל וקרה.

ראיתיו בפעם האחרונה בביקורי בעיירה בשנת 1940 בעת הכיבוש הסובייטי. אותו זמן חזר מקורס לבוכהלטריה וקבל משרת מנהל חשבונות ראשי במוסד סובייטי. על־יד שולחן הכתיבה הוא חזר למסלולו הטבעי.

אבד יחד עם אשתו וילדיו מידי הכנופיות האוקראיניות.

משה פירר

בנו של השוחט מאיר פירר שהיה יהודי תל־מיד־חכם ופיקח. רכש את השכלתו מפי מלמדים ומורים בעיירה ואח"כ ב„ישיבות". אחר חתונתו נכנס כשותף לטחנה ואם כי מצבו החמרי לא היה רע, לא הרגיש את עצמו בכי־טוב כסוחר. רק תחת השלטון הסובייטי, כשהתחיל לעבוד כפקיד הרגיש את עצמו במקומו הנכון. עזה היתה שאיפתו לעלות לארץ ישראל, אך אתרע מזלו והושמד יחד עם אשתו ושני ילדיו.

מרדכי טורצ׳ניוק

אביו היה ישכר המלמד ואמו ניהלה חנות, כדי לעזור לפרנס את המשפחה. מרדכי רכש את ידיעותיו בעברית ובשפות אחרות ע"י לימוד עצמי ואח"כ ב„ישיבה". פעיל בעבודה הציונית ובקרנות הלאומיות בעיירה, מחנך את הנוער ברוח לאומית ומופיע באספות ציוניות. אחר פטירת אביו מקבל את ניהול החנות לידיו.

שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה הוא מתחתן ללודמיר ונכנס למשפחה אינטליגנטית. עוסק במסחר בענף העצים. עוזר בעבודת ההס־תדרות הרביזיוניסטית בלודמיר והיה לתועמלנה הראשי.

הושמד בגיטו לודמיר עם אשתו ובתם.

משה (משה׳קה) לויטר

חניך ה„חדרים" והמורים המקומיים ואח"כ בישיבת זויהיל. שימש כמורה לעברית והעמיד תלמידים הרבה. השתתף באופן פעיל בעבודת הנוער הציוני וב„הכשרה". שאף לעלות לא"י שם נמצאו 3 אחיותיו. בעת הכיבוש הסובייטי עבד כמנהל חשבונות במוסד. נספה יחד עם אשתו וילדיו בעת ההשמדה הכללית.

ארבעת החברים הנזכרים היו הראשונים שהכניסו השכלה ותרבות לעיירה. הם דאגו לכך שכל עתון וספר חדש יובאו לעיירה.

משה (משה׳קה) פוקס

בן למשפחה אמידה. למד קודם בעיירה ואח"כ בדובנא. עזר לאביו במסחרו. אחר חתו־נתו בנה לו דירה פרטית נאה, אך בעת השלטון הסובייטי הוכרז כ„קולאק" (עשיר) והושלך מדירתו. עבר לגור לדובנא ושם הושמד יחד עם משפחתו.

יונה שוארצאפל

ממשפחה אמידה בעלי חנות למנופקטורה. תחילה קיבל חינוך והשכלה בעיירה ואח"כ ב„ישיבות". אחר פטירת אביו עזר בניהול העסק. הושמד יחד עם משפחתו ע"י המרצחים האו־קראיניים.

אברהם קופרשטיין

הוריו היו בעלי דירה פרטית וחנות גדולה לגלנטריה. קיבל את חינוכו מפי מלמדים ומורים מקומיים. עזר בעסק ואחר חתונתו נעשה שותף בו. נספה יחד עם משפחתו בעת חיסול גיטו דמידובקה.

אליהו (אלי׳נקה) טייטלבוים

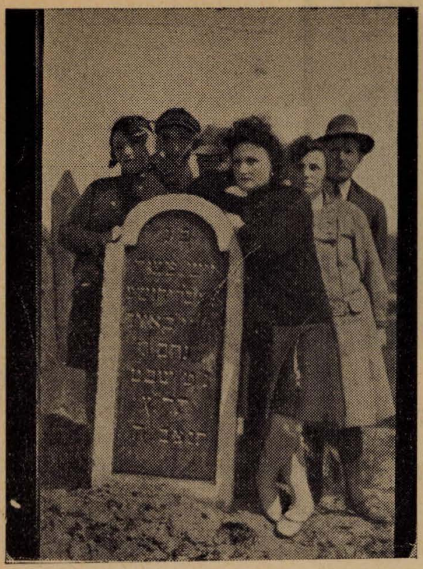
בן למשפחה ענייה. בכחות עצמיים רכש לו ידיעות בעברית וכן בשפות הרוסית והפולנית. לקח חלק פעיל בעבודה הציונית וקרנותיה ובתנועות הנוער. ניהל משרד לבקשות ולכל מיני פניות למוסדות ממשלתיים. הוצא להורג יחד עם משפחתו ביום השמדת יהודי דמידובקה.

חברים טובים, הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו. זכרם הקדוש ישאר חרות בלבנו ושמור בזכרוננו.

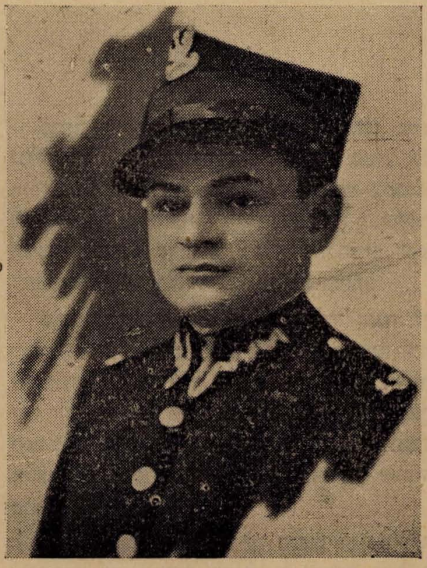
מ. צוקרמן

משה בלוטינסקי בנם של זליג וזיסל

על קברו של הרוקח ליובה ויינשטוק בדמידובקה

זאב בן ביריש פלדמן נפל בצבא האדום בברלין

משפחת לובשיס

מרדכי טורצ'ניוק בחברת ידידים

יד לחברים

קבוצת חברים מסורים לרעיון הציוני, פועלים ומפעילים למען א"י העובדת כמהים לעליה, אך לא זכו ונספו בשואה הגדולה. ואלה הם:

משה מנציס	שמעון גרינברג	הרש סלופ
אברהם קשקה	יוסף פוקס	שמואל יצחק קשקה.

הנאהבים והנעימים, נפשות יקרות וחביבות, עמלו, שאפו ולא זכו.

בלומה מנציס

ציון לחברה

בתיה פוקס, סינה ובנם

בתיה פוקס נתיתמה מאביה בעודה קטנה וגדלה וחונכה בבית דודתה הניה קופרשטיין. כשרונית אך מרת נפש מצאה את סיפוקה בתנועות הנוער במקום והיתה פעילה ומפעילה ב"החלוץ־הצעיר", ב"פנה העברית" וכגולת הכותרת לפעולתה היתה שאיפתה החזקה לעלות ארצה.

בגיל צעיר נישאה לבעלה וואוי טינה איש לוצק ואספה לביתה את אמה שהתענתה תחת יד הגורל הקשה יחד אתה. חלף השנים הרעות, שהיו מנת חלקן עד כה הגיעו להן ימים טובים, ואם כי היתה כבר אם לשלשה ילדים לא נמנעה מלהמשיך לעסוק בפעולה ציונית וגם מעבודה סוציאלית לא הניחה ידה.

אך השואה השיגה אותה בעצם ימי האושר, שנמשכו רק תקופה קצרה, והושמדה יחד עם משפחתה ועם משפחת בעלה בגיטו לוצק.

שרה שקולניק

יזכור

קדושינו

הישרים והחסידים שהושמדו בגיטו דמידובקה והסביבה

הרב הלפרסון דוד — אשתו בתשבע, בנם: לייביש, רעכיל אחות הרב.

אוניס משה — אשתו צוטל, הבנים: גציל, חייקה, ביילה ומשפחותיהם.
אינבינדר יוסף — אשתו שרה לאה, בניהם: מנדל, זלמן, שלמה, רסיה, רוזה, רבקה ומשפחותיהם.
אינגבר בנימין — אשתו פסיה, הבנים: בצלאל, שרה, הניה, אליהו ומשפחותיהם.
אינגבר בנציון — בניהם: שפרה, יהודה, דוד, אלטה, אליהו, חיה ומשפחותיהם.
אינגבר ברכה — בניה: זינדל, לייב, פריידה ומשפה.
אינגבר יוסף — אשתו חיה, הבנים: צבי, בנימין, שבע זיסל. אחותו רבקה ומשפחתה.
אינגבר מניס — אשתו חיה טשרנה, בניהם: יהושוע, אברהם, משה טמה ומשפחותיהם.
אינגבר מרדכי — אשתו שיינדל, בניהם: זינדל משה, יוסף ומשפחותיהם.
אינגבר משה — אשתו חיה טשרנה, בנם: בנציון.
אינגבר משה — אשתו רוניה בנם: מניה.
אחותו חנה — ילדיה: לייבוש, סוסיה.
אייזן ביירל — הבנים: יעקב, גציל, פייביש, פייגה ומשפחותיהם.
אייקר מוטיל, אשתו ברכה ובנם מנדיל.

ביצ'ר אליעזר — ומשפחתו.
ביידר דאדי — בנו: מנדל, ליב ומשפחותיהם.
בזפלצ'וק — ומשפחתו.
בלוטינסקי זליג — אשתו, בנם — משה.
בילדר איטה — בנותיה: ציופה, שיינדל, שרצל ומשפחותיהם.
בלימס חיה פייגה — בתה: שרצה.
בנזולה איידל — ובניה.
ברגר דבוסיה — בעלה חיים.
ברגר ויטיה — בעלה אברהם.
ברגר יוסף — אשתו ריסיה, בנם: נחמיה.
ברגר משה — אשתו סוסיה, בניהם: שרה, יהודה, דוד, לאה, הניה.
ברגר נח — אשתו טמה.
ברו זליג — אשתו עטיה, בתם: בלומה ומשפחתה.
ברו שמעון — אשתו דבורה, בנם: נחמיה.
ברו שרה — בעלה חיים ישראל ובנם.
משפ. ברזנר — הבנים: יהושוע, איציק, אידל
הבת רייזל, ילדיה: טוניה, מוטיל.
בריזגל משה — אשתו עטיה, בניהם: שרה, יוסף, לאה ומשפחותיהם.
בריזגל שרה — בנותיה: חוה, בבצי, דובי, ומשפחתיהם.
ברזנר ישראל אהרון — אשתו חיה גיסיה, בניהם: יהודה, יהושוע, רוזה, יצחק ומשפחותיהם.

גבלר אייזיק אליה — אשתו חנה, בניהם: יהושוע, בלומה, מרי.
גולדשר אליעזר — אשתו פסיה, בניהם: נפתלי, רבקה, שפרינצה, ביילה, חוה ומשפחותיהם.
גולדשר שלמה — אשתו בתיה, בניהם: נפתלי, רבקה, חיה ומשפחותיהם.
גלס חיה.
גרובמן משה — אשתו הניה ובתם.
גרובמן צבי.
גרינברג אייזיק — אשתו טשרנה, בניהם: לייב, פייגה, טוני ובלימה.
גרינברג ינטה — בניה: משה, שמעון, חייקה, דוד ומשפחותיהם.
גרינברג מאיר — אשתו בוניה, בניהם: הרשל, בצלאל, מנוחה ומשפחותיהם.
גרינברג משה — אשתו פייגה רחל, בניהם: דוד, בצלאל, נפתלי ומשפה.
גרינברג משה — אשתו חציל, ובניהם.
גרינברג שלמה — אשתו חוה ובניהם: ישראל ומאיר.
גרינברג יעקב.

דוניוק שמעון — אשתו ויטיה, בניהם: נח, אשתו פרל, בניהם: שרה, אשר, חנה אברהם — אשתו חוה, בניהם: מאיר, חיים, ברכה, רייזל.
דעמב לייב ומשפחתו.

וסרמן חיה — בנה נחום.

זיידמן בר לאב — אשתו דבורה, בניהם: אנציה, יוסף, סלובה, ומשפ.
זיידמן נוסי — אשתו גיטל, בניהם: חייקה, יצחק.
זינגר נחמן — הבנים: בבצי — בעלה צבי קצבמן, בניהם: מרי, איזי, משה — אשתו בריינדל, בניהם: חנה, רחל, שמואל ומשפחתו.

חליף — חיה בריינדל.
חרגוף אליהו ומשפח.

טורטשניוק בר לייב — אשתו ברכה, בניהם: זיסיה, אליעזר, שמעון, בתיה, חנה.
טורטשניוק פרדל — בניה: מרדכי, שרה, ריסיה ומשפח.
טיטלבוים יצחק — אשתו דבורה, משה, חנה־ינטה, אוליה, לאה.
טננבוים, רבקה, הרשל, משה ואמם.
טסלר בריינדל — בנותיה ציופה, גיטל, מינצה.

כגן פייבש — אשתו רחל, בניהם: מאיר, לאה, קדיש, ומשפח.
כץ בירל — אשתו שרה, בניהם: משה, קלמן, דוד, לייב, יוסי, שמואל, טמה ומשפח.
כץ קהת — אשתו זלדה.

לובשיס טויבה — ומשפחתה.
לודמיר חנה, בתה דבורה בעלה ברוך פוקס וילדיהם.
לייטר פרץ — אשתו ינטה, בניהם פפא — אשתו, פסיה בתם: אסתר משה — אשתו דבורה, בתם טייבל.
לייצמן אלתר — ואשתו, אחותו שרה.
לייצמן ישראל — אשתו ריסל, ובניהם: ברייגד צירל — בעלה משה, ובניהם פישל — אשתו גיטל, דוד — אשתו פרומה ובניהם.
גיטל — בעלה יוסקה ובניהם.

מאירזון אבא — אשתו פסיה, בתם: שרה.
מאירזון ברכה — בנותיה: חיה, דובי — בעלה שלמה ילדיהם: יפה, טמה.
מאירזון דוד — אשתו ינטה.
מאירזון ירחמיאל — אשתו מירל, בתם ביילה.
מילר יואל — אשתו הניה, בניהם: מכיל, משה.
סוסיה, ברייגדל, רוניה — בעלה משה אינגבר. יוסל ומשפחתיהם.
מינציס ברוך — אשתו טויבה, בניהם: משה פסיה, מרים.
מנוסוביץ מוינר — אשתו, ילדיהם. אחיו שמעון אחותם חוה.
מנוסוביץ שמואל איצה — אשתו דבורה, ילדיהם: אסתר, מניה, פרידה, חיים.
מסקוביניק מאיר — אשתו לאה וילדיהם.

נודלר אייזיק — אשתו ריסל, ובניהם.
בנות נודלר הרש: ביילה ובנה, ליבע, טויבה, דינה ומשפח.
נידלר חוה — בניה: נפתלי, יהודה.
משפחת יעקב נודלר.
נודלר מרים — בניה: מטיל ומשפ. בתיה ומשפ. כיסיה והילדים, אשת מאיר וילדיה.

סלפ אידס — ובניה.
סלפ הרשיל ומשפח.
סלפ מאטיל — אשתו ברייגדל וילדיהם.

פוקס אידל — אשתו גולדהבתם פרידה ומשפח.
פוקס אליעזר — בתו גיטל.
פוקס בונם — אשתו מינדל, בניהם: מכיל, משה, ומשפ. אסתר, מנדל.
פוקס הרש ומשפחתו.
פוקס יעקב — אשתו גיטל, ובניהם.
פוקס אליעזר — אשתו ינטה, ובניהם.
פוקס מרקיל ומשפ.
פוקס שמואל — אשתו שבע ובניהם.
פינצברג — הבנים: שרה, משה, דבורה ומשפח.
פינקלשטיין הרש מנדל — אשתו ביילה, בניהם: אברהם, יעקב ומשפח.
פיהרר איצק — אשתו ראסיה ומשפחתם.
פיהרר רבקה — בניה משה ומשפ., אברהם — אשתו מרצ', ושתי בנותיהם: חנה ומשפח. שרה ומשפח.
פלדמן עטיל — בניה הרש־ליב, אברהם, יוסף, איטה, אליעזר ומשפח.
משפחת פלדמן: שמואל, קיילה, ריבה, גיטל, מאטיל ומשפח.
פלצמן רחל — בנותיה: דבורה, זלטה, הניה ומשפח.
פלקמן אחיות: — עטיה, בתיה ומשפח.
פלקמן מכיל — אשתו ציופה וילדיהם.
פרימן בנימין — אשתו פייגה מינדל, בניהם: יוסף, קהת, אליהו, קיילה, חנה ומשפח.
פרסמן פניה — אשתו סאסי, ובניהם.

צוקרמן שלמה — אשתו גיטל.

קולטון אברהם משה — אשתו זלטה, בתם בתיה, הרש — אשתו חנה וילדיהם, קיילה — בעלה שמואל, בנם דוד, חנה — בעלה משה ילדיהם: שושנה, בלומה, מינדל — בעלה יהושע, וילדיהם פייגה, חנה, אשת ברל, ילדיה: שמואל, בתיה, לאה, יוסי.
קוליש סוסיה — בניה: ישראל, חיה, חיים.
קופרשטיין הניה — בניה: אברהם ומשפחתו, שמואל.
קופרשטיין הרש — אשתו חנה, ביתם ממצי.
קישקה דוד, בניו: ישראל ומשפ. שמואל־איסר. הרש־בר.
קישקה וולף — בנם: אלקנה — אשתו חנה ובנם.
קישקה לאה — בתה חייקה, בעלה שמואל איסר, בנה: אברהם ומשפחתו. אחיותיה: זלטה פייגה, עטיה ומשפח., אחיה: הרש.
קסלמן חיים ישראל — אשתו שרה, ובנם.

רודע אייזיק, אליה ומשפחתו.
רוכשטיין יואל — אשתו פרל, ביניהם: חנה — בעלה יעקב פינקלשטיין, שלמה, רויזה.
רכטר אחיות: חיה, חנה, טויבה.

שורצפל לאה — בניה: אנשל, יונה, זלטה, שרה, אברהם ומשפחתיהם.
שטינשניידר גיטל — ובניה.
שיכס פרידה — בניה: רחל, יחזקאל, אפרים ומשפח.
שילדר יוסף — אשתו חנה, בנותיהם: מניה, סימע.
שפורבל זליג — אשתו חיה, בניהם ומשפחותיהם.

יחד עם שאר הקדושים ששמותיהם לא נמסרו, הוש־מדו בגיטו דמידובקה הרבה מתושבי הכפרים הסמוכים, היינו: בוקימה, דובליאן, דמידובקה (כפר) לפויש לישנה, פרקל, קניהינין, רודקה, ריזנע וסוישצוב.

ת. נ. צ. ב. ה.

קדיש

לנשמת הדודות זלדה וגיטל ומשפחותיהן

ברסיס של דמעה שקפאה בעיניי
נשתברו קרני אור של חלום רענן,
ובשמי העירה בה חבלתני אמי
— נתלתה קשת־פז רב־גונית בענן.

ועומד אנוכי בתוכה ותוהה
ונסער עד מאד ובפי אין מלה;
אל שדי ממרומיו מאזין ורואה
איך היער של גרינר עומד בתפלה.

אני סר ופוקד את נוה־אבותי
הדשן מימים והשח משיבה.
ומזין את לבי וטובל את עיניי
במקוה זכרונות ילדותי הטובה.

נכונה לי פגישה סוערת בפגישות
עם בני בית אבי הזכים, התמימים;
את פני מקדמות דודותי הישישות
בבכיה על צואר וכמירת רחמים.

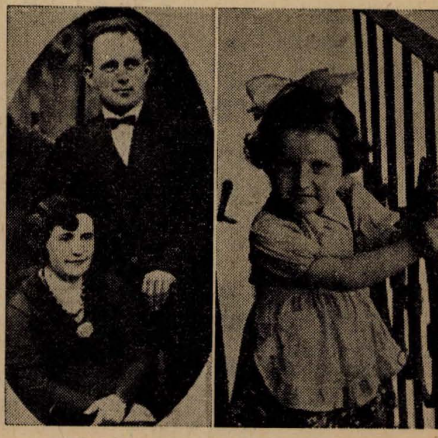
מתקבצים חיש מהר כל בני המקום,
כי פשטה השמועה אשר בא הגואל,
קהילה קדושה מברכה בשלום
את אורחה הראשון ממדינת ישראל.

ושכור ממראות לא אוכל הבילם
התפרצה בשורתי הגדולה בחלל:
כי ראיתי את בני דמידובקה כולם,
הם חיים ושלמים, הם לא מתו בכלל!

ואיקץ. ואדע כי בשרתי לשוא.
בית אבי הישן מתאבל ומחריש —
כי חדלו יהודים ואין קשת זהב,
רק היער של גרינר אומר עוד קדיש.

תשי"ב

אריה עמידן (לינסקי)

צבי בן שלמה וינטה גרינברג אשתו ובתם

מבני משפחת מנציס ופוקס

עם סגירת הספר

לקובץ זה, המוקדש לקהילת דמידובקה, במסגרת „ילקוט ווהלין", כוונה נעלה אחת — הנצחת הקהילה. לא בנין גשמי היתה מגמתנו דוגמת אותם הבנינים שאבותינו בנו מאות בשנים על אדמת נכר, שלא עמדו אף בפני רוח מצויה, אלא בנין רוחני במולדת, שישמש זכרון וגל־עד לדמות דיוקנה של הקהילה בחייה ובחורבנה על תושביה ועסקניה, על בניה שומרי גחלת העבר והנוער התוסס שהכשיר עצמו לקראת העתיד, על בתי־כנסיותיה ומוסדותיה ועל כל ההווי המגוון והמוכר לנו מבית אבא בעיירה היהודית בעבר הלא־רחוק.

„הכל תלוי במזל, אפילו ספר־תורה שבהיכל", וכגורל הספר כן גורל קהילותיו של עם־הספר. יש וקהילות גדולות וחשובות נחרבו כליל ושמן נשכח מאין דואג להציב להן זכר, וישנן קהילות שנמחו מעל פני האדמה אך נמצאו להן גואלים, שדאגו לזכר שמן הטוב שיישמר לדורות הבאים. בין 150 קהילות ווהלין רבתי (בערך), שנגאלו מתהום הנשיה, זכתה גם קהילת דמידובקה החרבה שיוצב לה יד־רשם ע"י פרסום קובץ מיוחד זה המכיל אוסף זכרונות ורשימות, תיאורים ושרטוטים, תמונות וחוויות וכיו"ב.

משנת 1943, משהגיעו הידיעות המחרידות על חורבן יהדות ווהלין וקהילת דמידובקה בתוכה — עורכים יוצאי דמידובקה בישראל שנה־שנה אספות־אזכרה ומתיחדים עם נשמות קדושיהם היקרים. לשם הנצחת זכרה של העיירה החליטו באספות אלו על הוצאת הקובץ והטילו על ועדה מיוחדת בהרכב החברים מ. צוקרמן, א. קולטון, ש. פ. מימון, ב. פוקס, ש. שקולניק, ב. זינגר, י. ויינשטיין וש. גרינברג לבצע את התכנית.

עם הערכת המפעל אין אנו באים להחזיק טובה לעצמנו על העמל הרב שהשקענו בביצוע ההחלטה, אולם כשהקובץ הערוך והמסודר למדוריו ולפרקיו מונח לפנינו אין אנו יכולים להבליג על רגשותינו המעורבים. מצד אחד ידאב לבנו על זה שמקהילת דמידובקה המפוארת נשארה לנו רק מצבת־זכרון, ומאידך, הגנו מעריכים את הזכות הגדולה שנפלה בחלקנו לגמול חסד אחרון וקדוש זה לקהילה זו, למען ייזכר שמה הטוב לנו ולבנינו אחרינו ולכל עדת ישראל.

בימים כתיקונם, כשאדם מישראל נאסף אל עמיו בדרך כל העולם, גמלו לו קרוביו ומיודעיו חסד של אמת — בכו על מותו והספידוהו, הביאוהו לקבר ישראל והציבו מצבה על קברו כדת וכדין, נהגו באבילות זמן ועידן. אולם בימים הטרופים האלה, שעברו על האומה בפיזוריה כשיד הכורת הורמה על קהילות שלימות והשמידה באכזריות אנשים, נשים וטף, מה תיקון יכול החי לעשות לנשמת קדושיו שנפלו על אדמת זרים וטמאים, בלי לדעת אפילו תאריך מדויק לפטירתם וללא אפשרות גישה לקברות האחים הגדולים, כדי להשתטח עליהם ולחונן עפרם? !...

ובהתעטף עלינו נפשנו מרוב צער וגם ברגעי שמחה בבתינו נדפדף באוסף זכרונות זה ונתבונן בתמונות שבו, ותצופנה ותעלינה לנגד עיני רוחנו דמויותיהם הזכות והמעונות של קדושינו היקרים ויונח לנו מעט מעצבנו ומאבלנו הכבד. ובדעתנו, כי עשינו כמיטב יכלתנו להקים את מצבנו והיה זה שכרנו.

אנו מביעים בדרך זאת את תודתנו העמוקה לכל יוצאי עיירתנו והסביבה ששיתפו עצמם בחומר וברוח, וביחוד לעורכי „ילקוט ווהלין" ידידינו ח. ב. אילון וא. אבטיחי על עבודת העריכה ועל העזרה המלאה שהושיטו לנו בביצוע מפעלנו זה.

הועדה

תל־אביב, ניסן תשי"ב

סוף דבר

(מאת המערכת)

קובץ זה מוקדש כולו לקהילת דמידובקה שבווהלין. הוא יהיה נדבך בספרות השואה הנוצרת. בסיכום הקובץ אנו מציינים כי החומר שהגיע לידינו עד שעת סגירתו נכלל בו והוא ודאי משקף את עברה של דמידובקה. יחד עם זאת דומני שנשארו עוד פינות שלא הוארו די צרכן וזה נובע מחוסר פרטים.

הכרתנו היא שמלבד שהספר נועד להיות מצבת־זכרון לקהילת דמידובקה — הוא ישמש לנו גם מקום עידוד להגברת כוחנו העצמי לשם המשכת דרכנו לקראת הימים הגדולים שהגיעונו.

לבסוף הננו מביעים את הוקרתנו למשתתפים בקובץ בפרי עטם וביחוד לחברי הועדה שהיו ערים ופעילים בביצוע המפעל.

העורכים

דפוס קואופ' „אחדות" בע"מ, תל־אביב

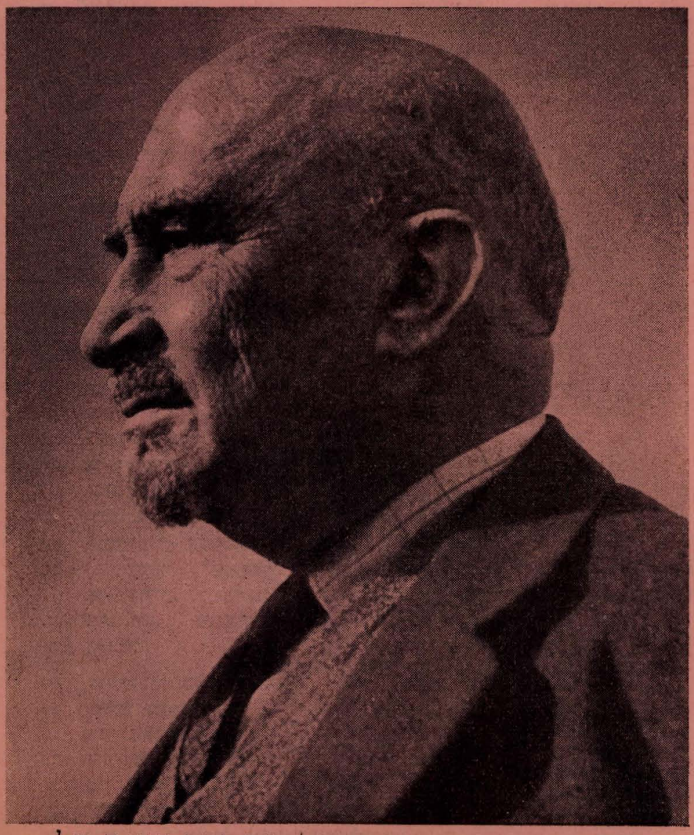
וואהלין בבנינה ובחורבנה

ילקוט וואהלין

אוסף זכרונות ותעודות

בעריכת א. אבטיחי וח. ב. אילון

כרך שני, קובץ ט"ז—י"ז ——— חשון תשי"ג, תל-אביב

הנשיא הראשון למדינת ישראל ד"ר חיים וייצמן ז"ל

מערכת „ילקוט וואהלין" יחד עם כל בית ישראל שרוייה באבל כבד על אבדן האיש המורם מעם וקברניט המדינה. נסתלקה דמות יקרה ומפוארה ונתיתם הדור.

התוכן:

יער הקדושים			
א.	יער הקדושים משל הקדושים הוא	אגרת ראש הממשלה ד. בן־גוריון	1
ב.	מתוך דברי הכינוס לזכר הקדושים	י. ויץ ואח׳.	2—4
ג.	מגילת „יער הקדושים״	קרן קימת לישראל — הועד הארצי	4
ד.	אבל העשור ו„יער הקדושים״	א. זמיר	4—5
סקירות			
ה.	אלה אזכרה...	ח. ב. אילון	6—7
ו.	יהודי ווהלין	י. ל. יונתן	8—11
ז.	לדמותה של יהדות ווהלין	א. אבטיחי	11—12
ח.	הלכי־רוח בגיטאות	ב. אייזנשטיין	13—14
ט.	ווהלין במעמד בזל	א. אבטיחי	15—17
אישים			
י.	חיים דוידזון — עסקן ציוני וציבורי	מ. גרינס	17—18
יא.	ר׳ חיים ניסן זקס	ש. יזרעאלי	18—19
יב.	ד״ר יהושע דרליץ׳	פ. ברקר	19—20
יג.	מנחם שחורי	מ. י. וו. — מ. ז. וולפובסקי	20—21
יד.	ר׳ מנדל קוסובסקי	ש. לובשיס	21—22
טו.	ר׳ יחיאל אהרן בלאי	ח. גליקר	22
טז.	ר׳ אליהו פנמן—יחיאלי	י. רינדזונסקי	23
יז.	נחמיה לוצקי	ט. ורדי (גיברץ)	23—24
יח.	אליהו לרנר	ב. צ. לרנר	24
קהילות			
יט.	ז׳יטומיר (סוף)	א. א—חי	25
כ.	לודמיר	א. קוריס	25—26
כא.	אוברוטש	פ. כצנלסון	27—28
כב.	הושץ׳ — גושצ׳ה	נ. לרנר	28—30
כג.	קוסטופול	מ. בן־ישי־גרינשפן	30—32
כד.	סטיפאן	ז. גורינשטיין	32—33
כה.	מהעבר של סטיפאן	י. וויסמן	33—34
כו.	וולאדימירץ	הרב מ. שליטא	34—36
כז.	קוניב (סוף)	פ. רשיש	36—37
כח.	שומסק	מ. חזן	37—38
כט.	סלאבוטה	פ. קרייז	39
ל.	רחמנוב	פ. גלעדי	39—40
לא.	אוסטילה — אוסטילוג	א. אבינדב	40—41
לב.	לוקאץ׳ — לוקאצ׳י	ד. לבקוביץ׳	41—42
לג.	אוזדיטיטש	א. אבינדב	42—43
לד.	הורוכוב בימי המלחמה הראשונה	נ. זכאי	43—44
לה.	סווינך — סוויניוכי	ד. מייזליש־לבקוביץ׳	44
לו.	ליובאר	א. אבי־מנחם	45
לז.	טשאן־טיאופיפול	א. א.	45—46
לח.	מז׳יריטש־קטן (מז״ק)	ח. ב. אילון	46
לט.	סנקביץ׳זבקה	ט. רוטהולץ	46—47
מ.	רומנוב	פ. לרנר	47
מא.	אנטוניבקה—אנטונובקה	צ. מפקטור	47—48
מב.—נו.	קריפה. / פאוורסק. / גולובי. / בילוקורוביץ׳. / שובקוב. / איבניצה. / רייגורודוק. / קוטילנה. / קודניה. / בלודוב. / פיאסקה. / קורניצה. / קולצ׳ין. / צ׳רבוניה. / טשרניחוב. /	א. יחיד — מ. י. וו.	48—51
נז.	ראדוול	ד. יסוד (שפירא)	51
אזדים			
נח.	מול קברי אחים פתוחים	ש. יזרעאלי	52—54
נט.	חורבן קורי׳ץ	אינג׳ מ. גילדנמן	54—56
ס.	מרד גיטו טוטשין	מ. מן	56—59
סא.	אחריתה של לובומל	נ. בלומן	59—60
סב.	עדות מחורבן לובומל	ר. לייכטר	60—62
סג.	הטרגדיה של גיטו וורקוביץ׳—אוזיראן	ז. ברדיגה	62—63
סד.	ביקורים בזוויהיל—נובוגראד־ווהלינסק	מ. מן	63—64
סה.	רפאלובקה — הבית שנחרב	ז. ברט	64
נעדרים			
סו.	ציון לנעדרים	ארגון יוצאי ווהלין	65—66
ארגונים			
סז.	בארגוני ווהלין	" " "	67—69

ילקוט והלין

הקובץ מוקדש למפעל
„יער הקדושים"

יער הקדושים

יער הקדושים משל הקדושים הוא

המצבה האחת, ההולמת את זכרה של יהדות אירופה שנשמדה על ידי חיות הטרף הנאציות — היא מדינת ישראל כולה, המדינה שבה נתגלמה תקות העם היהודי לדורותיו והיא משמשת מקלט חפשי ונאמן לכל יהודי בעולם הרוצה בחיים יהודיים חפשים ועצמאיים. אולם דבר יקר ומבורך עושה הקרן הקיימת בנטעה את „יער הקדושים". קרן זו היתה במשך עשרות בשנים קרובה ללב מיליוני היהודים שנשמדו ובפרוטותיהם שנאספו באהבה רבה וביגיע נמלים עזרה להנחת היסודות הראשונים לתקומת המדינה: — ישובים חקלאים עובדים במולדת ושכונות יהודיות בערים מעורבות, שמאחת מהן צמחה ונתפתחה העיר הגדולה בישראל, עיר תל־אביב. קרן זו עוסקת עכשיו בהכשרת אדמת המולדת להתישבות המונים, בגלילת החרפה משממת ההרים הקרחים והערירים ובנטיעת יערות אשר יעשירו ארצנו בנכסי צאן־ברזל, יפרו אדמתה, יבריאו אקלימה, יפארו מראיה ויגדילו כושר קליטתה.

יער הקדושים משל הקדושים הוא. בו תפרח התקוה שקיימה קדושינו בחייהם ועמדה להם עד רגעם האחרון. בו נתייחד עם זכרם הנערץ והטרגי, ובו נגלם רצון החיים והגידול והצמיחה — הטבוע בעם העולם ובארץ סגולתו.

אגרת ראש הממשלה דוד בן־גוריון

מתוך דברי הכינוס לזכר הקדושים

בערב „יום השואה", אור לכ"ז בניסן תשי"ב, נערך בהרי יהודה הכינוס לזכר השואה, ובו הוכרז על המפעל העממי הגדול לנטיעת „יער הקדושים", שישמש מזכרת־נצח למיליונים מאחינו שהוכרעו לטבח בשואת ישראל במלחמת העולם השניה.

כאלפיים איש באו לכינוס מכל חלקי הארץ, ביניהם ראשי ההנהלה הציונית, חברי הכנסת, חברי הדירקטוריון של הקהק"ל, רבנים, לוחמי גיטאות ופרטיזנים, מאות נציגים של ארצות החורבן, ראשי מוסדות, נציגויותיהם של ארגוני נשים, משלחות נוער ואורחים רבים מן התפוצות.

מקום הכינוס, גיא חבוי בהרים המצטיין ביפיו, שפך מרוחו על עצרת־העם רווית הכאב והיגון, בה הועלה זכרם של קדושינו.

להלן — תמצית הדברים שנשמעו במעמד זה:

יוסף ויץ, הלשכה הראשית של הקהק"ל:

אין זה סמל בלבד שיום העצמאות נסמך ליום השואה, אלא צו גורל. מתוך התהום והתופתה, אליהם הושלכו בני עמנו בידי שטן ורשע, צמחה ועלתה הגבורה העליונה: גבורת המרד על קידוש שם ישראל — בגולה, וגבורת המלחמה על שחרור העם ותקומת הגאולה — במולדת.

והמצבה — לא מאבן תחצב ולא מברזל תנגד, כי לא דומם תהיה. עץ חי, צומח ומשגשג ידובבנה. הוא העץ אשר כתוב קדמוני שלנו מעיד עליו „כי יש לעץ תקוה: אם יכרת ועוד יחליף; ויונקתו לא תחדל. אם יזקין בארץ שרשו; ובעפר ימות גזעו, מריח מים יפריח; ועשה קציר כמו־נטע". במיליון השתילים שכבר נשתלו והמיליונים החמישה שישתלו אחריהם על ידי הקרן הקיימת נכון יהיה „יער הקדושים", הוא יעלה מגבעות ויתנשא מהרים בארץ יהודה על עשרות אלפים דונם, מגבול לגבול, בואכה ירושלים. בחופת ירק יכסם ובמעטה צל יעטם; בכתר תפארת מקדם ימשחם ולעולם חיים נצחי יהפכם, עולם של חיים לבני־ציון ולעולי־גולה, אשר יחדיו יעלו אליו להתיחד בדממת־קדשו ובעזוז שגבו עם נשמות הקדושים.

ברל לוקר, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית:

דורנו זה, דור המעבר, עברה עליו כוס היגון יותר מאשר על איזה שהוא דור בהיסטוריה שלנו. מימי החורבן לא היה אסון כזה בדברי ימינו ומימי החורבן לא קרה דבר גדול כתקומת מדינת־ישראל. יש קשר בין האסון והנס שקרה בימינו, וזכות גדולה לדורנו, שכשם שעברה עליו כוס התרעלה כך עבר עליו הנס הגדול. מחובתו להקים כאן מזכרת נצח לאלה שהלכו מאתנו, שנשמדו ושאותם לא נראה עוד. אנו מקימים מזכרת־נצח להם ע"י עצם הקמת מדינתנו, ובתוך מדינת ישראל — ע"י היערות שיכסו את רוכסי ההרים. יער זה אשר יקשור את עמנו עם קרקע זו, עם ארץ זו — הוא הסמל הנאה ביותר להרגשותינו, לאבל וליגון המהול בגאון. מתוך גאון זה נשאף כוחות להקמת מפעל תחיית עמנו והשרשתו בארץ.

אדמונד פלאג, סופר יהודי־צרפתי:

הנם כאן — ההרוגים שלנו, החנוקים שלנו, הערופים שלנו, המורעלים בגאזים — הנם כבר כאן, מקובצים בארץ הקדושה הזאת. אל תהיה המצבה הזאת, שאנו מקימים לזכרם, מצבה לזכר מותם בלבד. תהיה זו גם מצבה לזכר חייהם, לזכר ששה מיליון אנשים חיים, יוצרים, אוהבים, סובלים. היער הזה ישאר תמיד רענן וירוק ובכל יום יזכיר לדורות הבאים את חייהם של קדושינו.

ד"ר א. גרנות, יו"ר הדירקטוריון של הקהק"ל:

את רעיון היער הזה — „יער הקדושים" לזכרם הנצחי של חללי השואה — הגתה הקרן הקיימת לפני כמה שנים. הצעד הראשון לקראת הגשמתו של אותו רעיון נעשה אשתקד, עם שתילת ראשוני אילנותיו של היער העתיד — כאן, בהרים אלה, העוטרים את דרך־המלך לירושלים. הידיעה על ראשית נטיעתו של „יער הקדושים" עוררה תהודה בכל חוגי העם בישראל ובתפוצות. האיש היהודי הבין והרגיש, כי הנה ניתנת בידיו ההזדמנות היחידה במינה להנציח זכר קרוביו וידידיו, שנספו בחורבן, על ידי נטיעת עץ על שמם — עץ שיכה שרשיו עמוק־עמוק בקרקע המכורה ויצמח ויגדל. וכשם ששונה הוא יער זה מכל יערות ארצנו בסמליותו וביעודו ההיסטוריים, כן יהיה שונה בגודלו ובהיקפו. מיליוני אילנותיו יכסו שטח רצוף של שלוש רבבות דונם מאדמה הררית זו של יהודה. הם יוריקו לנצח באותו חבל מולדת, שהוא עריסת תפארתנו הלאומית — חלקה חלקה לכל גלות מגלויות השואה — ויסמלו את קשר נשמותיהם עם המולדת של אלה, אשר לא זכו להתקשר עמה בעודם בחיים. מעץ חייה של

האומה נגדע ענף. לזכרו יינטע בקרקע תחייתנו יער גדול. יתן נא כל יהודי באשר הוא שם את ידו הברוכה לשתילת אילנות־קודש אלה.

הרב ד"ר יוסף שפרן:

על קברותיהם הענקיים של מיליוני אחינו בני ישראל, עם עצמותיהם הפזורות על פני יבשת גדולה, עומד העם כולו מזועזע עד עמקי הנפש. אם העם כולו מנציח את זכרם של קדושינו על ידי המשכת לימוד התורה וקיום מצוותיה, ע"י ביטוי נאמן למסורת ישראל, ע"י הדלקת נר נצחי של אמונת ישראל שלא תכבה, הרי בתוך השרשרת הזאת תופס מקום נכבד המפעל הזה להנצחת קדושינו על ידי נטיעת 6 מיליוני עצים כנגד 6 מיליון קדושים.

דוד טרגר, מניצולי גיטו־קובנה:

מעטים מתוך רבים נשארנו לפליטה, שניים מעיר ואחד ממשפחה, אשר ניצלו בדרך נס מצפרני החיות הטורפות וזכו להגאל ולהגיע ארצה ולחיות חיים חפשיים במדינת־ישראל, להשתלב במערכת העבודה והיצירה, אחרי כל התלאות אשר עברו עלינו. ומי כמונו ידע להעריך את המפעל המפואר הזה, „יער הקדושים" שנוטעת הקרן הקיימת לישראל במבואות ירושלים, היער אשר ינציח את זכרם ויקדש את שמותיהם, שמות קרבנות שנפלו בידי זדים.

וכשהנני מעלה בזכרוני את הדמויות הנעלות והטהורות, אשר כל משאת נפשן הלוהטת היתה שאיפה אחת ויחידה להשתחרר מעול הצורר ולהגיע ארצה לחוף מבטחים — אין מלים בפי לבטא את אשר ירחש הלב, לזכר הקדושים אשר במותם ציוו לנו את החיים, חיי חופש ונקם.

וביום זכרון השואה הזה, עלינו לציין בהרכה רבה את המפעל הגדול והחשוב — „יער הקדושים" של הקרן הקימת לישראל, אשר מיליוני העצים שינטעו בו יקדשו את שמות המיליונים חללי השואה וינציחו את זכרם.

צביה לובטקין, מלוחמי גיטו ורשה:

שני דברים איחדו את אחינו בלכתם בדרכם האחרונה, וזו בעצם צוואתם: לנקום ולזכור, לזכור ולא לשכוח מה שעוללו לנו. ויודעים את זה ומרגישים את זה כל אלה שנשארו לפליטה מצרות הנאצים. ותבורך הקהק"ל בהקימה שתי מצבות של החי והדומם: בקיבוץ לוחמי הגיטאות בצפון, וכאן על יד ירושלים — ע"י „יער הקדושים", יער אשר ירשרש ויזכיר לכל עובר ושב את אימת השואה ואת אימת הכליון וסוד הגבורה. ביום זה נזכור לא רק את אימת השואה ואת המיליונים שנשרפו בכבשנים ובתאי הגאז, אלא נזכור גם את אלה אשר נלחמו בודדים במערכה. בלא נשק, ללא קרקע תחת רגליהם ושמים מעל לראשם. אמנם לא הצליחו להציל את חיי המיליונים אבל הצליחו להציל את כבודם.

ואין זה מקרה, שיער הקדושים יינטע בדרך לירושלים. לא רק בזה שעיני כל אלה אשר נשמדו היו נשואות ירושלימה, אלא שגם הדור הזה שהציץ לתהום הכליון וזכה לאושר תקומת ישראל, צריך לזכור, כי הדרך לעצמאות מובילה דרך יער הקדושים.

אברהם קמיני, יו"ר הועד הארצי של הקהק"ל:

על דעת העם היושב בציון ועל דעת שבי הגולה, עם שרידי חרב מארצות ההריגה ומטעם הגלויות הבנויות על תלן מכל ארצות תבל, כינסה אותנו הקהק"ל ערב יום הזכרון לשואה, שלוחי שארית ישראל כולה, לקדש את זכר אחינו המומתים בגלויות, להציב זכר עולם לגולת אירופה שנגזרה מארץ החיים.

התכנסנו פה על אדמת המקום המיועד ל„יער הקדושים" בדרך בואכה ירושלימה — בית חיינו, להצטרף אל אחינו מארצות הגולה שקדמונו והחלו בנטיעת היער, בהקמת המצבה החיה — מצבת נצח לקדושים, חללי גרמניה המנואצת. אדמת המקום הזה קודש היא. בו ינוח עולמים זכר כל קהלות הקודש שנחרבו, הקדושים והגבורים שלבם יקד באש גאולה, שנפשם כלתה ונכספה לציון ואליה לא באו.

לא נשקוט במפעלנו ולא ניתן דמי לנו עד ינטע יער הקדושים. יוקם על תלו בית עולמים למורשת השואה, ועד שתתגשם משאת נפשם של קדושינו ויובאו אל נחלתם כל הגלויות בישראל וינטעו בה נחלת־עולמים. „תביאמו ותטעמו בהר נחלתך".

משה קרנר, מעסקני פולין לשעבר:

אנחנו נציגיהן של קהלות ישראל באירופה שחרבו בשואת הנאציזם, התכנסנו אור ליום כ"ז בניסן, הוא „יום השואה", כדי להתייחד עם נשמותיהם הטהורות של קדושי החורבן ב„יער קדושים" זה. ההולך ונשתל ע"י הקרן הקיימת לישראל לזכרם של ששת מיליוני חללינו. כל אחד מאתנו לקח חבל בהקדשת חלקותיו של היער הזה, הבאות לסמן את כל ארצות חורבן ישראל באירופה.

מגבעות יהודה אלה שולחים אנו את ברכתנו הלבבית אל אחינו בני ישראל בתבל כולה וקוראים להם ליתן ידם להגשמת שליחותה של הקרן הקימת לישראל בנטיעת „יער הקדושים". לבנו סמוך ובטוח, כי ארגוניהם של יוצאי ארצות החורבן בעולם כולו יסייעו בידי הקרן הקימת לישראל ו„יער הקדושים" יצמח ויגדל כמצבת־יקר נצחית לזכרה של יהדות אירופה אשר איננה.

הועד הפועל הציוני על יער הקדושים

הועד הפועל הציוני, במושבו הראשון שהתקיים באייר תש"ב בירושלים, קיבל את ההחלטה הבאה:

הועד הפועל הציוני מציין במיוחד את ערכו ההיסטורי של המפעל הבא להציב מצבת־עד חיה ונשגבה לזכרם של מיליוני בני ישראל חללי חורבן אירופה — הוא יער הקדושים על מיליוני אילנותיו, ההולך ונשתל ע"י הקרן הקיימת לישראל בהרי יהודה.

הועד הפועל הציוני פונה לכל נאמני ציון ולעם ישראל כולו בקריאה ליתן יד במסגרת אוספי הכספים המסורתיים — לשם הגשמת המשימה הגדולה והאצילה של „יער הקדושים".

מגילת „יער הקדושים"

בהתכנסנו הערב, הוא ערב יום־השואה, בירכתי הרי יהודה, בואכה ירושלים, הבירה הנצחית של עמנו, במלאת עשר שנים לשיא השמד והכליון של עם ישראל בימי מלחמת העולם השניה, כשנמחו בידי זדים ופראי־אדם מרכזי יהודים גדולים וותיקים בתשע־עשרה ארצות־גולה ונעקרו מתוך גוף האדמה ששת מיליוני אחים ואחיות — נתיחדנו עם זכרם של הקדושים והטהורים ב„יער הקדושים", הוא המצבה הגדולה בת מיליוני עצים חיים, שתוקם מתרומות העם בישראל ובתפוצות על־ידי הקרן הקימת לישראל.

כן העלינו זכר לנס הגדול שהגיענו לפני ארבע שנים, הוא נס הנצחון במלחמת השחרור והקמת מדינת ישראל, שמתגשם בה חזון העם מימי חורבן ביתו לקבל פזוריו לארצו ולחדש עצמאותו, וכסמל לכך הועבר לתוך „יער הקדושים" ארז מיערות הקרן הקימת במעלה־החמישה שייקרא בשם „ארז העצמאות".

למען יהיו עצי „יער הקדושים", ובתוכם „ארז העצמאות", אות ומופת לזכר עולם, כי בהרי יהודה וירושלים ישתרשו ויתערו שוב ענפיו של אילן ישראל, אלה שנגדעו בשואה הגדולה ואלה שנפלו על חירות העם והארץ, ותהיינה נשמותיהם של קדושינו וגבורינו צרורות יחד באילנות הירוקים, שופעי החיים, — להחיות שממת הארץ ולהפרות נדחי העם להיותם יחד בנין איתן עדי־עד.

קרן קימת לישראל — הועד הארצי

אבל העשור ו„יער הקדושים"

שנת יובל היא השנה הזאת, יובל העשור, או יותר נכון „אבל העשור". מלאו עשר שנים מאז נפתחו שערי הגיהינום של מטה, מאותו יום בו הורם המסך השחור משחור, שהיה נטוי כיריעה על פני אירופה המנואצת משך 4 שנים תמימות, ועינינו חשכו מראות את מראות הב־להות ואת תמונות הזוועה מעשי ידיו של זד ורשע, טיטוס בן דורנו, ידי מתנכל ומתנקש, על גבם של פזורי ישראל בעשרים מדינות אירופה בשנות תש"ב־ג, שנות השואה האיומה ביותר והאכזריה ביותר בדברי ימי ישראל.

מתחילה היינו כחולמים, כמתעתעים וכמ־גששים באפלה. למשמע אוזן דאבה נפשנו. לא האמנו, באשר לא ייאמן, שאכן קרה כל זה, באשר הרג ואבדן, הרס וחורבן בממדים כאלה לא היו עוד בעולם לא לפי היקפם ולא לפי עריצו־תם. הריסות ומלחמות של אדם באדם ועם בעם הם נחלת האנושות מאז ומעולם. אולם אף הרוצחים המובהקים, בני תרבות ושאינם בני תרבות, גם הם יודעים לברור מיתה „ק ל ה" לקרבנם. לא כן כנופיות מלאכי־החבלה, אשר קמו מתוך אותו עם, המתימר להיות — ועפ"י טעות מצערת חשבנו גם אנחנו כן — נושא התרבות של אירופה. אותו עם, החושב את עצמו „עליון על כל", השפיל את כבוד האדם והנמיך את ערך צ ל ם האדם עד דכא. עם זה עשה מעשים ברחבי אירופה לעיני השמש שאפילו חיות פרא בג'ונגל לא יעשום. בני עם נבון ומשכיל זה, בן תרבות וציביליזציה, כביכול, השחיתו והתעיבו עלילה, שיעבדו את המדע והתרבות לצרכי עלילות נמבזות ושפ־לות והוכיחו שעמם הוא חכם להרע. ידוע שתחילה העבידו הגרמנים את היהודים בפרך ואח"כ האבידום ע"י מיתות משונות בעינויי־שאול ומוקדי האינקביזיציה ולסוף הכריתו מארץ זכרם, שלא ישאר שריד ופליט מהם. אף קבורה נמנעה מהקרבנות, עצמותיהם נשתחקו ונתפזרו לכל רוח, לשדם ודמם הפכו בשיטה מדעית לשומן סבון, עור פניהם — לסוככים על גבי מנורות, שער ראשם — לצרכי מזרונים.

עשרים הן המדינות שאחינו בני ישראל נפגעו בהן ונפלו חללים, חללי חרב וחללי רעב. ערים

למאות ועיירות לאלפים נמחו מתחת השמים והיו לעיי מפולת, ובתוכן כ־150 קהילות קודש שבווהלין.

ווהלין רבתי זו, אשר מאות בשנים היו בני ישראל מצויינים שם לרוב, נתרוקנה מיהודיה, נתדלדלה ונתרוששה וירדה מגדולתה. ווהלין המעטירה, אשר רבים וגדולים בשטחי התרבות והיצירה העברית יצאו ממנה, נמחתה כלא היתה. ווהלין זו שבימי זהרה נתנה לתולדות ישראל ותרבותו כמה וכמה מאורות גדולים, מהם בשדה החסידות, ההלכה והמוסר כמו: המגיד ממזי־ריטש, ר' פינחס מקוריץ, ר' לייב שרה'ס, המהרש"ל, המהרש"א, השל"ה, ר' יעקב־יוסף מפולנאה, המגיד מדובנא ואח'; בשדה הספרות והשירה: הריב"ל, גוטלובר, שלמה מנדלקרן, ה. נ. ביאליק, יעקב לרנר ויבדל לחיים יצחק למדן ורבים אחרים; בשדה האמנות: גולדפדן, קיפניס ועוד; אנשי הדפוס העברי: האחים שפירא ואחרים; ומוסדות צדקה וחסד למאות בישובי היהודים. והנה יד עריצים היתה בכל אלה והפכה את ווהלין היהודית לתלי־תלים של עפר ואפר, לעיי חרבות ואין זכר להם.

דור הולך ודור בא. הדור ההולך, שהוא עצמו ואבותיו חיו בווהלין, יודעים וזוכרים את מסכת החיים שהיתה נרקמת שם בישובי היהודים כקטנים כגדולים. אולם הדור הבא יהיה דור אשר לא ידע ולא ראה, לא הכיר ולא שמע כמעט על העבר המפואר של ווהלין היהודית, לא ידע מה היה חלקה בתולדותינו ומה אבד לנו. חובה עלינו להשאיר שם וזכר לווהלין היהודית, להקים מצבת זכרון נאה לישובים — לקהילות ולקדושיהן, לתנועות, למוסדות ולמפעלים שהיו לנו שם בעבר.

מצבת עד, אלו חוברות „ילקוט ווהלין" (שעד כה יצאו 15 מהן) וזוהי חוברת הסיום. בילקוטים אלה השתדלו העושים במלאכה להחיות ולחדש את זכרן של 150 קהילות ווהלין, לתאר ולצייר את מהותם ואורח חייהם של מוסדות ותנועות, פרנסים ואנשי ציבור, אנשי חינוך וראשונים לציון, מאורעות ומעשים, כלי קודש ובתי אולפנים. מאות המאמרים, הרשימות, הציורים והתמונות, ישמשו חומר לעיון ולדיון בשביל כותבי הדורות, מהם ישאבו ידיעות על קלסתר פניה של ווהלין בבנינה ובחורבנה, על יוצרים ובונים, על עוסקים בצרכי ציבור באמונה, על לומדי תורה ומפיצי השכלה, על מורי דרך ומאורי הגולה. —

עמוד זכרון, הנועד להיות מעין נר־נשמה, נר לאחד, נר לכל נפש חיה מתוך ששים רבוא יהודי ווהלין, אשר לולא הדביקה אותם היד המרצחת בשנות הזוועה הנאצית, לולא גידעה היד הפושעת את הענפים המרובים הללו עד שרשם, — כי אז וודאי ובוודאי אלפים ורבבות מהם היו מצטרפים אלינו פה לעבודת בנין הארץ והקמת המדינה. ואם בגזירת הגורל טבח ולא חמל הצורר את כל רבבות אלפי יש' ראל אלה שבווהלין ולא שרדו כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה, — הרי מחובתנו להקים זכר כלשהו ליקרינו הקדושים האלה, ואין מקום להצגת עמוד־זכרון להם אלא בארצנו שקמה לתחיה, ואין מוסד שיבצע את המפעל הזה כי אם המוסד הלאומי העממי, הקרן הקימת ליש־ראל; אותו מוסד, שהוא בחינת „ברוך מרחם על הארץ" יהיה גם „ברוך מרחם על הבריות"...

המפעל „יער הקדושים" מיסודה של הקק"ל, בתכניתו להקים על שטח גדול בואכה ירושלימה יערות, חורשות, גנים ושדרות, שביחד יכללו ששה מיליון עצים, כמספר הקדושים שנפלו באירופה. נטיעת עץ לזכר כל נופל הוא המפעל הנאה ביותר למטרה זו, כי האדם עץ השדה והוא גם סמל הנצחיות של כלל העם והאומה „כימי העץ ימי עמי"...

ע"י נטיעת „יער הקדושים" אנו מקימים מצבה לבני משפחתנו, קרובינו וידידינו, אשר היו ואינם עוד. והיה ביום הזכרון, יום זכר השואה מדי שנה בשנה, ועלו שרידי המשפחות אשר בארץ ויביאו אתם גם בניהם, אשר הורתם ולידתם בארץ, אל המקום הקדוש, אל היער, החורשה והגן שעל עיר מולדתו שבווהלין שמם נקרא, ירכינו ראש בפני נר התמיד אשר יהיה דולק שם, יפתחו את ספר הזכרונות וימצאו את שם הוריהם וקרוביהם אשר משם יצאו, יקראו בפרקי „ילקוט ווהלין" על חיי אותה עיר ועיירה מלפני מבול־הדמים, — ויהיה בזה מעין אחד מששים של תחית המתים...

מפעל „יער הקדושים" של הקק"ל — מפעלנו הוא, מפעלו של כל אחד ואחד שזכר בני משפחתו הקדושים יקר ללבו ואשר רוצה באופן מוחשי להתייחד כפעם בפעם עם זכרם, וגם לפקוד מדי שנה בשנה את זכר עיר מולדתו להדליק נר־נשמה ליקיריו, נר־תמיד. לפיכך אנחנו חייבים לתת יד ולב למפעל זה. „יער הקדושים" — זה השער לחיי נצח לקדושינו ולכל קדושי עמנו לארצותיהם ולתפוצותיהם.

אברהם זמיר

סקירות

אלה אזכרה...

קינה על מות קדושי וואהלין

א.

מתוך הכרת חובה נפשית קדושה ועמוקה נת־קבל מנהג כשר אצל שרידי וואהלין היהודית המעטירה הנמצאים בארץ — להתכנס שנה־שנה בתאריך עקוב מדם של י"ד באלול, כדי להעלות את זכרם הקדוש ולהתייחד עם נשמו־תיהם הטהורות של קדושי וואהלין היקרים, שנפלו בידי צוררים ומרצחים טמאים וארורים. מנהג זה הלך והתפשט ברוב הארגונים העירו־ניים, העורכים בשנים האחרונות אסיפות־אזכרה מיוחדות בחוגים מצומצמים של יוצאי קהילו־תיהם. הרגשה מיוחדת ממלאה את לבות הנאספים כאילו נשמותיהם הטהורות של חללינו הקרובים והיקרים מרחפות מעל לראשנו וממ־לאות את חלל האולם.

התייחדות זאת שתי פנים לה. — כיהודים עלינו לזכור אותם האנשים היקרים והמצוינים בכל המדות היהודיות הטובות, ששמם הטוב הלך לפניהם ונתפרסם בעולם היהודי כולו בגדולי התורה שלהם, בסופריהם ובמשורריהם, בעסקניהם הציוניים והציבוריים וכו'; וכאנשי וואהלין נזכור בדחילו ורחימו את אבותינו ואמותינו, אחינו ואחיותינו, ידידינו ומכרינו, שפתיל חייהם נקפד לפני זמנם בנסיבות כה טראגיות ואכזריות.

תפקיד קשה וכבד הוא לקונן ולספוד על אדם יקר שהלך מאתנו בדרך כל העולם, קשה שבעתים לבכות את הלקוחים למות לפני זמנם ושלא כדרך העולם. — ומה קשה לאין שיעור ולאין ערוך לבכות את השריפה הגדולה והאיו־מה, שלא היתה כמוה בתקופות האפלות של ההיסטוריה שלנו העקובה מדם, מחורבן ארצנו ובית־מקדשנו ועד היום.

אויבינו ההיסטוריים, שלא חסרו לנו מאז ומעולם, קמו עלינו בכל דור ודור לכלותנו ול־השמידנו, ולא רק שלא הצליחו להוציא את זממם מן הכח אל הפועל, אלא זכינו לראות במפלתם — פרעה וחילו טובעו בים־סוף, המן ובניו ניתלו על העץ אשר הכינו למרדכי, ואפילו בעת חורבן ארצנו בפעם הראשונה ובפעם השניה לא הכחידו הבבלים והרומאים את היהודים מעם. אולם בדורנו זה, אויה לנו, גברה יד האויב והשיגה אותנו בין המצרים, ולולא נשארה לנו שארית הפליטה הזאת, כמעט כסדום היינו ולעמורה דמינו.

דלה מדי היא שפת האדם, כדי לתת ביטוי עז ונמרץ לשואה האיומה שניתכה כחתף על ראשן של למעלה מ־150 קהילות יהודיות בווה־לין. במיתות משונות ואכזריות הושמדו כששים ריבוא בני וואהלין, אנשים ונשים, זקנים וטף, בני־תורה וגדולי־רוח, סופרים ומשוררים ועס־קנים ציבוריים, ועל הכל מי לנו גדול ויקר מאבות ואמהות, אחים ואחיות, ילדים רכים שלא טעמו טעם חטא. — כולם טהורים וקדושים שאין להם תמורה ואין להם תחליף.

כן דל מאוד מקור דמעותינו, כדי לבכות בכי גדול וכבד כגודל האסון והשבר. הרבה דמעות כבר הזלנו, שפכנו קינים והגה והי, אך כל זה הוא כטיפה בים צרותינו. ואילו היה ראשנו מים ועינינו מעין דמעות, האם יכולנו לבכות די הצורך את רבבות קדושינו היקרים שנהרגו ונשחטו, שנשרפו באש ונטבעו במים, שנקברו חיים ועונו בכל מיני מיתות משונות ואכזריות? גדול כים שברנו ועמוק מתהום פצענו ואין בכוחן של מלים ודמעות להביע את רחשי לבנו השבור. אין מזור לפצענו שאינו יכול להגליד, ואין נוחם לאבלנו הכבד מנשוא.

ב.

אחת התופעות המופלאות שבחיי האדם היא שבשעה שמתו מוטל לפניו נשאר האדם מאובן, כאילו אדיש לאסונו הגדול. מעצמת המכה נדהם האדם במדה כזאת עד שחושיו מתקהים והוא נאלם דום. מצב־נפש אשר לו יאתה דומיה. מכאן יובן מנהג קדמונים לשכור מקוננים ומ־קוננות לספוד למת ולבכותו, גם מפני כבוד המת וגם כדי להמס את לב האבלים שהיה לאבן.

ואם במקרה מות רגיל כך, במקרה שלנו על אחת כמה וכמה. במקרה של אבל־יחיד אך טבעי הוא הדבר, שסוף אדם למות וגזירה היא שמה שהאדמה תכסה ישכח מן הלב. ביחוד אחר הזוועות האחרונות הרי לזכות גדולה ייחשב הדבר, אם אדם הולך בדרך כל העולם בשיבה טובה, בתוך עמו ובחיק בני משפחתו. לא כן אבל־הרבים האחרון, כשכל עם ישראל אבלים ושכולים הם. היש שבר כשברנו ואבל

כבד כאבלנו?! הרי השטן בעצמו עוד לא ברא את הביטוי הנכון שימצה את כל גודל אסוננו שניתך על ראשנו.

אי נביאי הזעם והקינה ואי אמני המלה והמכחול שבכוחם לתאר אם יהודיה הנדחפת עם תינוקה אל בור קבר כרוי על ידיה ועל ידי בעל, אוחזת בתינוקה ומכסה עליו בגופה, כדי להפיג את מר המות מלבו הרועד והמפרפר לפני הקברם חיים?!..

ואי היד שתוכל לתאר עדה של יהודים, אנשים, נשים וטף, שוכבים ערומים על פני האדמה ומלחכים בלשונם את עפר הארץ, מעין בית־עלמין חי, והמרצחים הנתעבים והטמאים עוברים על גביהם רכובים על סוסים, דשים את בשרם ודורסים אותם עד שפרחה נשמתם, או, מה שגרוע יותר, שאף המות בגד בהם ולא בא לגאול אותם מעינויים שטניים אלה.

ולו נטשנו את עבודת יומנו ומנענו אוכל ומשקה מפינו ושפכנו דמעות כמים יומם וליל, האם יכולנו לבכות די הצורך את נפשות אמותינו ואחיותינו העדינות שנטמאו ונרצחו לעיני בעליהן, ואת הילדים הרכים שראשיהם ניתזו לעיני הוריהם? וכעצמת כאבנו כן גודל תדהמתנו והתקהות חושינו, ובה במידה אנו זקוקים למקוננים ולמספידים שימיסו את לב האבן שבקרבנו ויעוררו אותנו ממצב השכחה או חוסר ההכרה בו אנו שקועים. באבל־רבים זה אין מקום לשכחה, ולו גם להפוגת־מה, לצערנו הגדול. מראות הזוועה יעמדו לנגד עינינו תמיד ולא יתנו לנו מנוח. הפצע ישאר זמן רב פתוח ולא יגליד, קברות האחים יהיו רעננים ומרקידים את עפר האדמה המכסה את הקרבנות, קול דמי אחינו ואחיותינו לא יחדל מלצעוק אלינו מן האדמה ולתבוע את עלבונם ותיקונם. היקף האסון גדול כל־כך עד שלבנו לב הבשר קטן מלהכילו וחושינו קהו מלהרגישו ולשאתו. עלינו להתאבל, איפוא, בציבור ובשיעורין. שנה שנה עלינו להוסיף ולהזיל את דמעותינו לתוך נאד הדמעות של האומה, הגדול כמידת אסוננו ושלא יתמלא עד שעם ישראל יראה בנקמה ובנחמה, עד שיקום שופט צדק שיאחז וניפץ את עוללים של רוצחי העמים אל הסלע.

אגדה אחת מאגדות החורבן מספרת, שירמיהו הנביא, המקונן הגדול, הלך בנתיב היסורים של גולי יהודה. ראה והנה השביל מלא דם והארץ מרובצת בדם הרוגיה. ראה פרסות רגלים של יונקים ועוללים, גחן לארץ ונשקן באהבה. בדרך חזירתו לארץ ראה אצבעות ידים ורגלים מקוטעות ומושלכות בהרים, היה מלקטן ומגפפן, מחבקן ומנשקן. על אותה שעה קונן הנביא את קינתו הגדולה ואמר: „על ההרים אשא בכי ונהי ועל נאות מדבר קינה".

מאתנו גם נחמה זאת נשללה. — האויב הבבלי הקדום, שהצטיין באכזריותו המפורסמת, היה רחום מדי בהשוואה לאויב־השטן של ימינו, כי על־כן נבוכדנצר מלך בבל התכוון רק לשבור את העצמאות הפוליטית של ארצנו ולא להשמדה פיסית של העם. לכן הגלה רק את ראשי העם ואציליו ונתן להם בארצו אבטונומיה רחבה, שממנה צמחה כעבור שני דורות שיבת ציון ותחית העצמאות, ואילו העם ברובו נשאר יושב על אדמתו. אולם הצוררים של ימינו פניהם היו לעקור את הכל, שלא תהיה לנו תקומה עולמית.

ג.

גם העם, שגדול חלקו בהצלת שרידי עמנו, סגר עלינו את הדרך לקבר־אבות ב„מסך ברזל", שאלמלא כן היינו עורכים מסע צליינות למרחקים, כדי להשתטח על קברות האחים הגדולים, הפזורים בשדות, ביערות ובצדי דרכים, להתפלש, ללחך ולנשק את העפר המכסה על הנפשות היקרות לנו מכל יקר, שהורדו ביגון וביסורים קשים אל בור קבר. אולי בדרך זאת יוקל הכאב ונגולה החרפה ממנו ומהם גם יחד. אולם לצערנו ולשבורן לבנו נבצר ממנו לעשות זאת. רצה הגורל המר, שהנפשות היקרות לנו לא ידע איש את קבורתם ועלינו לבכותם מרחוק. ובאין נוחם ללבנו הדווי לא נשתייר לנו אלא אבלנו הכבד וזעקת שברנו הגדול, המשתפכים ומתמזגים עם קול דמי אחינו הצועקים אלינו מן האדמה.

וזאת לדעת שלא בדמעות סתם נכפר על אדמתם ודמם. תיקון לנשמתם הם תובעים מאתנו. ואסור לנו לשכוח, כי אף הזכות לבכות מרחוק גם היא לא באה לנו אלא בדרך של נסים גדולים. קלגסי אויב האנושות הגיעו כידוע עד גבולות ארצנו וכפשע היה ביניינו ובין השמדת שרידי העם היהודי בארצו. אולם קרה לנו נס גלוי ולא זכתה כף רגלו הטמאה של אויבנו לדרוך על האדמה הקדושה של ארצנו, ולא עוד, אלא שמכאן התחילה מפלתו, ואמנם נפול נפל, ולנו צמחה הגאולה ותקומת ישראל העצמאית.

זכור נזכור את קדושי השואה של תש"ב — תש"ג ולא נשכחם.

ח. ב. אילון

יהודי ווהלין

א.

הם לא חוננו באותו מוח תלמודי חד־וחלק של יהודי ליטא, ובעלי תריסין.

לא היתה בהם אותה ההתפרקות הנפשית והעליצות החסידית של יהודי פולין, יהודי שבת ויום טוב.

ביהודי אוקראינה וכן ברחבי ווהלין לא היה מכובד הראש של הראשונים, ואף לא מקלות־הלב של האח־רונים.

היתה זו חטיבה מיוחדת ביהדות רוסיה הגדולה, מזיגה של משהו משנים אלה ביחד. היו אלה, אם אפשר להגדיר כך, יהודי חול־המועד.

הקודש וההול תחומם הנפשי קרוב, וגבולם ברוח כמלוא נימה, בחינת רצוא ושוב, פושטים ולובשים צורה. כך גם הסבירה החסידות האוקראינית של הבעש"ט את סוד המקוה בפשט „להתפשט ולהתלבש". בלשונה: קענען זיך אויסטון און אנטון".

היו יהודי אוקראינה כמימי הנהרות שלהם, הזור־מים בשובה ונחת, בין חופים מוריקים, מבורכים בכחלות שקופה, עמוקה, והם בני־בלי־שם בשביל רבים.

שמותיהם של ההורין, הפריפט והסלוטש, עולים ונזכרים רק בגיטין, ספרי כריתות, „מתא דיתבא על נהר סלוטש ועל מי נהרות אחרים". אלה נבלעים ואובדים בתהומות הוויסלה והדניפר, בני הימים.

היו יהודי אוקראינה כעצי הלבנה של היערות שלהם, שהקיפו מאות ערים ועיירות, כחגורה ירוקה. במסתרים גנוז הלשד, המזין ומחייה את השלוחות בעומק והצמרת מעל, ובחוץ, הקליפה לבנבנה ורכה ובצפורן האצבע אתה יכול לקלוף ולהגיע עד מהותו.

היה היו הרבה ערים ועיירות לווהלין, היו מזשיבוז ומזירטיש לחסידות, היתה ברדיטשוב לאהבת ישראל, עיר שרק בהזכרת שמה במפורש מתעוררים חסד ורחמים בעולם. היתה ז'יטומיר וקרמניץ להשכלה, היתה אוסטראה־אות־תורה ופינסק ללומדות. היתה סאדילקוב וסלאוויטה לאות העברית הקדושה בדפוס, אותיות מאירות על נייר כחלחל בקוי מים מתוחים כגידים. היו אלה, ששמם הלך לפניהם במרחקים, והיו הרבה, הרבה יותר מאלה, שאיש לא ידע על קיומם. פינות שכוחות נדחות, נקודות זעירות במפת העולם.

ב

היו מאות עיירות בווהלין, בנויות, רובן ככולן, במתכונת פולנית־אוקראינית, מטבע הנדסית, כביכול, מדפוס אחד, דומות אחת לחברתה כדימוי של הרובל־כסף, רו"כ, זה לזה. רובל זה, שעליו היתה המלחמה נטושה מהבוקר עד הערב — פרנסה.

הצורה — רחוב אחד ראשי, ומדרכות עץ לצדיו, וכמה וכמה רחובות, צלעות לחוט שדרה זה. כל הרחו־בות מוליכים לשוק. כמעט בכולן אותה משאבת המים בעיבורו של השוק, שבחורף היא מכוסה שכבה עבה של גושי קרח מסביב ובקיץ כתמי חלודה צהובים.

בכולן אותו ה„קלויסטער" הפולני־קאתולי מצד אחד, והוא חולש על כל הסביבה, ומצדה השני של העיירה או בקרבתו — הכנסיה הפראבוסלאבית — לאוקראינים. לשניהם פעמונים, המפחידים ומאיימים בערבי פסחא ויום המולד „דין — — דין — משחיזין סכינין".

וכך, בערך כך, היה סדר יומו של יהודי, סתם יהודי, בעיירות ווהלין — אוקראינה.

בבוקר מתעוררים עם שחר ורצים לבית כנסת. יש בית־מדרש ויש בית כנסת חדש, ויש ממילא בית הכנסת הישן, יש בעלי מלאכה בעיר ולהם בתי־כנסיות קטנים ודלים משלהם: „פועלי צדק", „גיגע כפיים" וכדומה, שבהם מתפללים עם צאת החמה. בית הכנסת הגדול עומד כל השבוע סגור, ובחללו מנסרים הדי־תפילות המתים, לפי מושגי הקטנים.

בבוקר מעירים את השחר ומוציאים את הפרות. הוצאה זו חובת גברא היא, חובת האיש בבית, והיא נעשית לרוב עם הטלית ותפילין תחת הזרוע.

גמרו, נכנסים לבית־כנסת, והתפילה היא מהירה: כורכים, כורעים, רוקדים ב„קדוש" והנה — „עלינו". רחבת לב ונפש היא, כידוע, התפילה של „שמע קולנו" בשמונה־עשרה, ושם יכולים להוסיף משאלת לב כואב של יחיד, שיזמין את פרנסת היום — לחם לטף. וכך התפללו בכל יום ביומו, ללא דאגת מחר.

בינתיים חורקים צירי דלתות החנויות, מורידים מטילי ברזל, ומגלגלים את החביות עם הדגים־מלוחים, הצפים בציר עבוש ועכור, לצדה של הדלת.

הסחורה בחנויות היא ברובה בשביל האכרים. והנה תלויות על ווים וחבלים: מנורות לנפט עם מיכלי זכוכית כחולה, עבה וחגורה חישוקים מבריקים, עם ובלי סוככים. ואביזריהן מסביבן כבשרשרת, כובעים, פתיליות, זכוכיות. והנה מעדרים, יעות ומגרפות וקל־שונים שלש־השיניים. והנה שקים עם גריסים ועיגולי פטריות מפיצי ריח יערות טחובים ושם בצד על המדפים גם אריגים וצעצועים. וסבון ובושם ואולרים וארנקים לכסף, ומטפחות ראש צבעוניות לאכרות — עקרות הבית. חנות כל־בו! ויושב החנוני ומצפה לקונים מהבוקר עד הערב.

יחידות וספורות היו החנויות — והן בעלותן של המכובדים בעיירה, — בסחורות אריגים ליהודים. מיני קטיפה ואטלס בשביל ה„כלי קודש" של העיירה ובשביל בנות ישראל לבגדי־חתונה. היהודים הקונים החשובים נהנו מהמלבושים לפסח ולר"ה ונהנו משנה הנאה כשבבית־הכנסת נקדו נקדיא את הנוט־ריקון שאטלס הוא א"ך ט"וב ל'ישראל ס'לה, וסמוט הוא, כידוע ס'ור מ'רע ו'עשה ט'וב.

והיו בעיירות ווהלין בעלי מלאכה יהודים לכל מקצועות העבודה. חייטים וסנדלרים, מסגרים וכוב־ענים, נגרים וחרטים, שני הנפחים — פנים שחורים

מפוייחים בגיצי אש עפים, רק אלה השנים, בתי־המלאכה שלהם משכנם בקצה רחוב הגויים. שלטים לחייטים לא היו, מרחוק בקעו ויצאו קטעי נעימות סולדות, „צובטות הנשמה" של „כבקרת רועה עדרו" ו„הבן יקיר לי" — — ומאי שם, „בשנה החמישית", שמעו גם את השבועה של „הבונד", „מיר שוועהרן צו קעמפען". —

ג

בילדותי ידעתי להבחין לפי הריח של המלבוש את משלח־היד ומלאי הסחורה בחנות. גם בגדי השבת והחג שלהם התבשמו מריח החול. ריח זה מלוה אותי עד היום — נשבעתי לו פעם אמונים — ואקיימה. שונות היו הפרנסות, כאמור אבל ברובן הגדול והמכריע התפרנסו מחנויות.

לבעלי החנויות חוקי צדק וישור, „אטיקה מקצועית" משלהם — חוקים בלתי כתובים, אבל מחייבים. הסביבה עשירה במאות כפרים, אכרים, לכל אחד מאלה חנות יהודית משלו. נותנים בהקפה ובכל חנות פנקס עבה ומשומן משלו — — „נתתי לאיבן ביום — — — „לקחתי מאיבן ביום — — —" האיכר לא ישנה את האכסניה שלו לאספקה, וחנוני יהודי לא יקבל גוי קונה חדש, מבלי לחקור ולהודע לסיבת העקירה מפלוני השכן.

בדרך כלל שוררים יחסי שכנים טובים בין בעלי החנויות („שיתוף ואחות גורל" קוראים לזה היום). בקיץ יושבים על ארגזים בחוץ, ובאין פדיון משוחחים ומחליפים דעה על מאורעות העולם והעיירה: פרעות, בהרוגים או רק בשוד. עלילות דם, הנאום של גרוזנברג, ובחדשים כתיקונם על החזן עם המשוררים של השבת האחרונה (אלה חולקו בין בעלי בתים והנעימו זמירות נוגות מתוך העפת עין בגעגועים לבתו של המארח).

בחורף יושבים כלואים בפנים. הבעלים בסודרים ומיני פרוות מעוכות ומרופטות, והנשים יושבות ונעזרות בסיר לוחש גחלים, כשידיהן בכסיות צמר קטועי אצבעות, פאטנט מיוחד שלהן.

את ארוחת הצהרים היו אוכלים בחטיפה, ומנמנמים קלות בישיבה בנדנודי ראש. הנשים דואגות אז לבית. לפנות ערב גוברת התנועה של הפדיון, והאם, עקרת הבית, מופיעה לעזר, והבעלים נעלמים „לחטוף" מנחה־ומעריב.

בשעה מאוחרת חוזרים הביתה, אכולי קרח בחורף ושמש בקיץ. מעיינים בספר החובות ובספר, באותיות זעירות, סגולה לשינה והדרן עליך יום יגע ותפל.

יש גם יהודים בודדים שפרנסתם ביערות. גודעים וכורתים, קושרים ושולחים דוברות לדאנציג.

אלה נמנים על פי רוב עם האמידים בעיירות, אבל אין עין רבים צרה בהם. מנותקים כל השנה מיישוב יהודי, חיים ללא תפילה, ללא בית ומשפחה — מה יש כבר לקנא בהם?

יהודי העיירות נוסעים גם לירידים, נוסעים בעיקר בחורף, ובבגדים חמים מוכנים, נוסעים בסלי קש, מחושקים ברזל. מתרוצצים כל הלילה, ובבוקר קונים שביתה מתחת לדוכן, ופורקים את כל המטען. חמודות רומזים וקוסמים שהובאו לאכרים והסחר שכרו בצדו, אם ההצלחה מאירה פנים.

לגדולות לא שאפו, הסתפקו תמיד במועט שבמועט. האימרה השגורה בפי יהודי עיירות אוקראינה כשנשאלו על המצב בפרנסה היתה — „ב"ה, לא מגלגלים בקציצות־בשר מטוגנות, אבל אוכלים לשובע". ה„קוטלעט" היה הסמל של מאכלי תענוגות, מעדני מלך.

משום מאכל לא היה נהנה יהודי באוקראינה כמלחם שיפון שחור, מרוח בחמאה ביתית, עם תה ממותק בשפע סוכר. הלחם השחור האוקראיני! מתוך פרנסות עלובות וזעומות אלה, מחיים מרודים בחוץ — — מקיימים בית, „עושים שבת", מכינים צרכי חג, מחזיקים בלומדי־תורה, ותומכים תמיכה של כבוד ברבי — ובראש הדאגות תשלום שכר לימוד למלמדים מובהקים.

והלימוד הוא בשיטה וסדר ידוע. קודם מלמד דרדקי עד חומש „מיט אויסריידיכץ" — אחר כך עוברים למלמד אחר, גבוה מזה. והוא ללימוד רש"י עם גמרא — ועליו, אחריו, המלמד הגדול לגמרא עם תוספות ועיון במהרש"א, להבדיל — בית ספר עממי, תיכוני ואוניברסיטה. מתוך פרנסות זעומות אלה השיאו בנים ובנות, האחיות בגרו, ולחיהן הסמיקו בחן צנוע בצלן הנאמן של האמהות, עד בוא היום שידובר בהן.

השידוכים היו לרוב בין המשפחות בעיירה. כל אחד משודך עם כמה משפחות בעזרת שדכנית במקום — וקצת גם ב„אהבה". ואם זה ממרחקים — מהעיירה הקרובה, הרי היה בכל עיירה שדכן שדאגתו היתה לכך.

ד

מה היתה תפיסת עולמם של יהודים ישרי־דרך אלה?

ראשית, שהעולם לא ניתן לתפיסה. יודעי ספר שבין יהודי אוקראינה — והלין, והם מחסידי טשרנובל, ידעו לחזור בעל פה על פירושו של רש"י ל„תמים תהיה עם ד' אלקיך" והוא: „התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר עתידות, אלא כל מה שיבוא עליך, קבל בתמימות ואז תהיה עמו ולחלקו" — זהו כל האדם בישראל ואידך, אין ואידך. זה הוא! והשנית, ידעו הכל שלא מהם מתחיל ה„בראשית" ולא אתם החשבון נגמר. כל הדורות הלכו בתפיסתם בשרשרת אחת שלובי יד וזרוע; משה רבינו, הזוהר הקדוש, הרמב"ם, הבעל־שם טוב והרבי שלו — מגזע טשרנובל — המגיד מטריסק, הרבי מטלנא, מסטולין וכו'.

תפיסת עולמם היתה פשטות ותמימות, מבלי לדעת שזו היא מבחינה פילוסופית, הרכבה עליונה, לבוש עילאי לחכמה ואצילות. בוודאי אשרי לו לאדם שהחלום שלו הוא נעים — אבל לא יותר מזה.

הם ידעו, שיש צורך בהצדקה ונותן טעם לפיזור נפש ומוח זה. לריצה ובהלה זו, בדאגת־תמיד לפרנסה. אבותיהם לפניהם, והם אחריהם, מצאו אותה — ביחסם למקום, בקשר אמיץ ל„יודישקייט".

השבתות ריצו את ששת ימי החול, והחגים מילאו את החסר. ועם סיום השנה גם יעודה ותכליתה — חודש אלול, הסליחות, עשרת ימי תשובה. יום הקדוש והושענא־רבה — גמר טוב.

מהסליחות הראשונות במוצאי שבת בחצות, ועד לאחרי הושענא־רבה — בהפוגה קטנה של ימי הסוכות — שונו פני העיירה ואנשיה.

היו יהודים שהחזיקו במנהגים מיוחדים לאדיקות יתר: האחד, נוהג להשאר „ללון" כל הלילה של יום כפור בבית הכנסת. השני נוהג לסדר תפילתו בליל כל נדרי וביום כיפור כל היום בעמידה. השלישי — מנהג אבותיו בידיו בעשרת ימי תשובה לגמור את התהלים יום יום, והוא מתחיל בבית הכנסת ומסיים בחנות שלו בין קונה לקונה וכולם כאחד מתחטאים ומיטהרין ביום הקדוש כדברי הפייטן „בעינוי עיפים, ביחף יחפים, בלובן מוצעפים, וכשרפים עפים".

לאחר שהצליחו לקבל את ה„פתק הטוב" — חזרו כבריות חדשות ליישובו וטבעו של העולם, והחשבון החל מחדש.

ידעו שיהודי מחויב לשאת ולתת באמונה אם כי הוא מצווה ועומד על פרנסת הבית — לעשות צדקה בכל עת.

והם ידעו, ונפשם אבלה ועגמה עליהם במסתרים, אם מפעם לפעם לא עמדו בנסיון ונכשלו במידה או במשקל, במחיר או בדיבור ולא תמיד נתקבלה תפיסתם ב„ותזמן לי פרנסתי ופרנסת אנשי ביתי בהיתר ולא באיסור". בכל העיירות היו חברות „מגידי תהלים" ובשבתות החורף היו משכימים בשעה 4 בלילה, הולכים למקוה, שהיא כיורה רותחת, טובלים והולכים לסיים תהלים. בשבועות, יום ההילולא של דוד המלך ע"ה, היו מקיימים את הקידוש, קידושא רבא בחברותא.

שום אורח לא נשאר ח"ו ביום ששי בערב על יד התנור בבית הכנסת. אורחים מכובדים, „נכדים", שד"רים. משמשים בקודש — הוזמנו לטובי העיר, וסתם עוברי אורח, ומחזרים על הפתחים, לפשוטי העם — לרוב לקצבים.

ה

עולמם של יהודים אלה היה לא בהרבה שונה, בגישה ותפיסת המהות, מעולמו של אותו העם האוקראיני שבתוכו ובשכנותו חי. ההבדל הוא, מובן „בא־לף אלפי הבדלות" בעיקר, בסיבה הראשונה. אלה, אנשי השדה והגורן, זורעים וקוצרים תוהו — — „משתחוים להבל וריק", ואלה בני ברית, אשריהם וטוב חלקם, צור חי מעוזם. האמונה החזקה היתה, שיש לחנך את הבנים שימשיכו כך. „צו ההמשך והרציפות" אנו קוראים לזה היום.

הברכה היותר שגורה ומקובלת היתה „רב נחת מהילדים שלא נבוש בהם". פירושה של נחת היה שלא תיפסק השרשרת.

יהודי אוקראינה אהבו וקידשו את החיים בפשטות ותמימות, והנשים, האמהות, בתחינות של שרה בת טובים, וב„גאט פון אברהם", שחיבר בשבילן ר' שמואל מקאמינקא שבאוקראינה.

חזקה היתה האמונה בלב יהודים אלה בביאת המשיח. לא רק צדיקי הדור היו מכינים ע"י המיטה את ה„זשיפיצע" וה„פנטופל", להיות מוכנים ללכת לקראתו, כי אם גם המוני העם ששו לקראת כל רמז ונוטריקון מהתורה ומהכתובים להגיע לתרס"ו, משום „ותסר בגדי אלמנותה", וכיו"ב.

כך חיו ומתו דורות. שתי מלחמות־עולם האחרונות הסעירו חיים אלה. פרעו פורעים ושדדו שודדים, נבעו פרצים פה ושם. השרשים נחשפו אבל העץ נשאר על גזעו. גדלו השלוחות והם נוטים לרשויות זרות, מהם ענפים, שהצל מרובה בהם על האור, אבל גם אלה לא ינתקו ונשרו — — עד שבא רשע עולם זה על גדודי שליחיו ועוזריו, מבני המקום, — לידי אותה האדמה השחורה.

אלה ידעו בבתיהם של היהודים שלהם כל מוצא ומבוא, כל מחבוא ופינת־סתר. ידעו מקום פמוטי הכסף לשבת וגביע לקידוש. ידעו את שמותיהם של הרבה מהבנים והבנות ואותם הוציאו הם להורג.

נעקר בחימה וזעף האילן על כל יונקותיו ושרשיו.

ו

לפני עשר שנים, ובימים אלה, ימי הרחמים והסליחות, ראש השנה, עשרת ימי תשובה, יום כפורים והושענא־רבא. בימים אלה, שבמשך דורות פלחו הקולות שלהם את חשכת הלילה ממאות בתי כנסיות בתפלה ותחנונים על עצמם ועל אחרים — — בימים אלה הובאו עדות, עיירות, בהמוניהם, בסך, לחפור להם בידיהם בורות להקבר בהם חיים.

הכל נעלם ונמחה בשעה איומה זו. אב הרחמים כביכול היה כאויב, שתם תפילתם.

רק חסד אחד השאיר להם בדרכם זו האחרונה, את החסד של קידוש השם. את משאלותיהם להשלים לו את הנפש.

דורות ברכו לבקרים את „המקדש שמו ברבים". דורות הטיפו להם, שהבחינה העליונה, שאין למעלה הימנה, היא לזכות ולהגיע לשעה נעלה זו למסור את הנפש ולקדש ברבים את השם.

הלומדים שבהם למדו את דיני הברכה שעל המקדש את השם לברך כשהגיעה שעת העקידה שלו. החסידים, בהירי המחשבה שבהם תיארו לעצמם במשך שנים בקריאת־שמע, תוך עצימת העיניים ב„אחד", את כבשני־האש — — — הם נסחבים — — א־ח־ד הם מושלכים. האש אחזה בטלית, בטוטפות — — אחד — — יצאה בריאה חדשה מטבילת די־נור — והנה הגיעה השעה ליחדו באחד — בנים עקודים ללא כופר איל — — —

מעתה נפלאים חסדיך אל רחום — הנה הצדקה

והיעוד, אותו הראה באצבע שוכן מרומים למחכי לו — — לבאי סודו ומחיצתו.

כשהובלו באלפיהם במצעד האחרון — מוסרים השרידים היחידים — צעקו לעצמם ולאחרים — —

אנו הולכים כבר לקידוש השם — — ואלה, שתורם עוד לא הגיע, ביום זה, ענו לעומתם, — — אותנו, אומרים, יובילו ביום ששי זה — — נבוא אליכם — מעתה נוסף כוח לשרירי היד להרים את המעדר, בור לאשה אהובה, לאב, לבנים ולבת — יחידת נפש — רגבי האדמה השחורה מוצאים ביתר קלות — — — בור הצלמות והיא הר־המוריה עלוט בענני כבוד, יעברו רגעים — — לא — — אולי גם באותם הרגעים — תחת שמים אחרים — מכנסים יהודים בבתי־כנסיות, עטופים ומכותרים פאר, ומברכים את שמם וזכרם של כל אלה — — שקידשו את שמו הגדול של נורא עלילה, ברבים.

י. ל. יונתן

לדמותה של יהדות וואלין

בעלות הכורת על ישובי היהודים בוואלין, מנתה יהדות זו למעלה מ־150 קהילות ובהן כששים ריבוא נפש, שארגו מסכת חיים יהודיים משך 900 שנים; שבט מעורה בקרקע־גידולו בתוך מסורת יהודית ותרבות יהודית, ופניו אל עתיד האומה על ערגונותיה וחלומות גאולתה. והנה, נוכח אבדן יהדות שרשית זו מתעורר הצורך לתת לה הערכה ראויה לשמה, לסכם את קורותיה, יצירותיה ולבטיה משך הדורות הרבים ההם ולהציב לה יד ושם. אכן לא במאמר אחד ייעשה שירות היסטורי זה, לא פרק אחד יכיל את כל מה שוואלין היהודית יצרה ונתנה, נשאה וסבלה בדרכה הארוכה באפלת הגולה תחת של־טונות שונים. כאן נעשה רק נסיון להעלות קוים כלליים מתוך מסכת גדולה ורחבה, קוים שישמשו נופך נוסף למה שנכתב במאמרים, סקירות ור־שימות הפזורים באי אלה מקומות ובשני הכר־כים „ילקוט וואלין", אשר יבהירו ביתר אור את הקיבוץ היהודי הזה שהיה ואיננו עוד.

עם עם והפסיכולוגיה שלו, לאום לאום ותכו־נותיו המיוחדות, שבט שבט וסגולות־האופי שלו המבדילות אותו משבטים אחרים. בהשפעתם של גורמים שונים חודרות ומשתרשות בכל קיבוץ לאומי נטיות מיוחדות, הנעשות במרוצת הזמן הרגלים וטבע שני והמטביעות את חותמן על הקיבוץ, להבדילו מחטיבות אחרות של אותו עם, עדה וגזע. ידוע שתנאים ספציפיים של הסביבה: המקום, הטבע, האקלים, אורח־החיים והשכנות עם קיבוצים לאומיים אחרים — משפיעים על קליטת הרגלים ונסיונות מיוחדים. כלום אורח־המחשבה של יהודי המערב דומה לזה של יהודי המזרח? האין מרחק ניכר בין מושגי היהודי מארצות ערב לאלה של יהודי ממוצא אירופי? והרי אף בין הלך־המחשבה של יהודי ליטאי לבין זה של יהודי פולני, ששניהם חיו בשכנות כל הדורות, יש מרחק רב וגישתם שונה בהרבה ענינים ושאלות. בקיבוצים שונים מתגלות איפוא מידות ונטיות שונות — עתים ברוכות ועתים פסולות — ומתבלט שוני של הרגלים והשקפות, של ביטוי והגיה, של כוח והגבה, של כשרון וחריפות, של זריזות והסתגלות; שוני בהלך דעות והשקפות ביחס לדת ומסורת, בנטיות פוליטיות, בגישה לאמנות ולשאלות חיים אח־רות. בדרך הארוכה בת שנות האלפיים של האומה הישראלית בגלויות שונות, בתנאים וב־אקלימים ובין עמים שונים ובהשפעת תרבויות זרות, כשהיתה נפגעת בזכויות אלמנטריות, נרדפת, מדוכאת ושרויה בפחד לרוב כיחידה לאומית שאינה נטמעת ושואבת חיוניות ממקו־רותיה, — לא יפלא הדבר שהיהודים לחטיבו־תיהם הגיאוגרפיות השונות סיגלו לעצמם אי־אלו תכונות, שלפיהן נבדלו זה מזה בהרבה או במעט.

יהודי וואלין (הכוונה לרוב היהודים שחיו בחבל האוקראיני ויצקו מהשפעת וואלין היהודית מימים רחוקים) היוו קיבוץ עממי בעל גוון מיוחד ומחונן בסגולות נפשיות מיוחדות. קיבוץ זה ברובו הגדול השתרש בחבל־ארץ עשיר זה והיה מושרש במסורת אבות, ומאז הופעת החסי־דות, שתקעה לה יתד בוואלין, התקשר ברובו לתנועה זו והיה נאמן לה. היהודים הוואליניים נשאו בכל הדורות בעול הגלות ובקשיי החיים בסבלנות מתוך אמונה ובטחון בגאולה, ולכן נמשכו לתנועות המשיחיות שהתעוררו פה ושם. מתוך כיסופים לגאולה היטו אוזן לכל מיני אגדות ומעשיות הקשורות בביאת הגואל. הם, בני וואלין, היו מקובלים כאנשים טוביי־לב מטבעם, רודפי צדקה ומעשי חסד, מכניסי אור־חים וגומלי חסדים ונתברכו בכמה מידות טובות אחרות. כאלה היו יהודי העיירות והכפרים ברח־בי וואלין ובמחוזות הסמוכים וכזה היה סיגנון החיים שלהם. סיבלותיהם הרבים מאז ומתמיד, נגישות השליטים הפולנים (ה„פריצים") בעבר הרחוק, מלחמות הקוזקים וגזירות ת"ח ות"ט וההגבלות שלאחריהן, השלטון הרוסי שהבדיל את היהודים לרעה ולבסוף שתי מלחמות העולם, הפרעות של האוקראינים וההתנפלויות של הכ־נופיות הלוחמות בין מלחמה למלחמה, שדורנו

היה עד להן ועד השואה הגדולה והאיומה שעלתה על הכל — לא שמו לאל את תקותם ולא החלישו את להט אמונתם ב„קץ הימין". משום כך שימשו יהודי ווהלין קרקע פורה להתפשטות החסידות והציונות.

מאז הופיעו הזרמים השונים ברחוב היהודי התעוררה גם בקרב יהודי ווהלין תסיסה להשכלה מצד אחד ולחסידות מצד שני. ההשפעה החלה בערים והתפשטה גם בעיירות. אנשי המחשבה והעט, מחפשי דרכים, היו למאירי עינים. ווהלין גם התבלטה בין סוללי דרך חדשה בכוחות הרוחניים שיצאו ממנה. תחילה התקוממו הקנאים שבין היהודים נגד הדעות שההשכלה הביאה בכנפיה והורגש ניגוד חזק בין הישן והחדש. המלחמות והקיטרוג נמשכו זמן רב, אך בסופו של דבר שככה המלחמה וכמעט שפסקה הנצחנות, כאילו השלימו זה עם זה. החסידות, שמשלה בהרבה מישובי ווהלין, נשארה נאמנה לקו שלה והמשיכה בדרכה מבלי שהיה בכוחה לעצור את צעדי הזמן. תוך תסיסה זו הופיעה התנועה הציונית (חיבת ציון ואחריה הציונות המדינית לפלגיה), נוצרה ספרות התחיה שכבשה לבבות, עד שהציונות נעשתה לנחלת הרבים.

אנו רואים שיהדות ווהלין העממית, בהיותה קרובה לחיי הטבע ומפוזרה בין אוקראינים בעיקר, כשהיא נתונה בתנאים אדמיניסטרטיביים ומדיניים לא קלים, ידעה לבסס את חייה הכלכליים ויחד עם זאת לארגן חיים ציבוריים (קהילות, מוסדות, השתתפות ב„ועד ארבע ארצות" ומפעלי ארגון פנימיים שונים); לגבי חיי רוח — הקימה מתוכה ומשכה אליה גדולים בתורה, בקבלה והלכה, סופרים ובעלי מחשבה, אנשי דפוס ויוצרים בשטחים שונים, והיא מתבלטת בקליטת הציונות. יצוין במיוחד שיהודי ווהלין ידעו להוקיר רבנן, כל אנשי הקהילה כיבדו את רבם, רועה הקהל, כן ידעו לשמור על לבושם היהודי עד הדורות האחרונים.

הרבה כוחות נפשיים גנוזים היו מתחת לקליפה המחוספסת של יהדות ווהלין במרוצת הדורות, מאז השלטון הפולני הקדום של ה„פ א נ ס" הפולנים ועד הקץ שהקיץ על בית־ישראל מידי הנאצים וגרורייהם השונים מבני אומות אחרות. לא מעטים הם החזיונות והתופעות החשובים בקורות יהודי ווהלין, שלא באו לידי ביטוי מנסיבות הזמן, ולא זכו להתפרסם ברבים. שר השיכחה גם הוא סייע לכך שהרבה ענינים חשובים ירדו לטמיון. אך ידועה דביקותו המיוחדת של הטיפוס היהודי מווהלין באמונתו בנצחישראל וחזקה היתה תמיד תקותו לימים טובים שיבואו, לישועות ונחמות ולגאולה קרובה. כתוצאה מכך ארחות־חיים פטריארכליים ועממיים בנויים על ירושת העבר תוך ציפיה לעתיד. תנועת החסידות שמוצאה מפודול הסמוכה לווהלין (מז׳יבוז, מקום הבעש״ט) באה לידי גילויה המלא בעיקר ע״י תלמידי הבעש״ט בווהלין ומכאן נפוצה על פני הארץ. התנועה החסידית הזאת הצמיחה כנפיים בשעתה ליהודי ווהלין, חיזקה ידים רפות ויצרה אוירה, שלאורה התחנכו דורות וממנה המעבר להפצת הרעיון הלאומי בקרב יהודי ווהלין. אין הפרזה בדעה, שבווהלין — יותר מאשר במקומות אחרים — הכתה הציונות שרשים עמוקים וחזקים. מווהלין זרמה עליה לארץ־ישראל בכל התנאים והזמנים. ידועים מוסדות התרבות העבריים בהם נתפרסמה ווהלין בדורנו וכיבושי הציונות בכל ישוב יהודי בחבל הווהליני תחת שלטון הפולנים עד חורבן קהילות ווהלין בשנות השואה הנאצית. בני ווהלין מכל העליות מצויים בכל פינה ומקום בארץ שנאחזו בכל ענפי החיים, בעבודה, ביצירה, בהגנה, במלחמה עם האויב ובנצחוננו עליו, ורב חלקם בבנין הארץ ובהפרחת שממותיה.

אנשי עמל (אפילו החנונים ובעלי־המלאכה) היו יהודי ווהלין, רובם מסוג „ע מ ך" שבסגולותיהם פיתחו את המלאכה, המסחר, החרושת ונענפים שונים אחרים במקומותיהם ומחוץ להם. הם הוציאו מתוכם לא רק בעלי־אומנות למיניהם וחנונים זעירים או תגרנים הסובבים בכפרים ומחפשים את לחמם ממסחר זעיר בין שכניהם, אלא הקימו יצרנים וסוחרים גדולים שהצטיינו והתבלטו והביאו ברכה והתפתחות למקום ולארץ בה נאחזו. דוקא בחבל בלתי מפותח זה לפני 800—900 שנה שימשו היהודים בכשרון הסתגלותם והכרח המציאות כוח מניע ומפרה וממילא תפסו מקום נכבד בחיים הכלכליים. מכאן מובנים הישובים המאוכלסים בעיקר יהודים שהתבססו מבחינה כלכלית וביניהם ערים שלמות כברדיטשוב שהיתה כמעט כולה יהודית, ולאחרונה רובנה המאוכלסת ואחרות, שבהן פרחו חיים יהודיים מלאי הוד ותפארת לפי טעמם ורוחם.

ודאי היתה השפעה מרובה על מהלך החיים היהודיים בווהלין מהופעת ה„בונד", שינוי המשטר וחילופי השלטונות בתקופתנו, — גורמים הטעונים לימוד.

כאמור, לא נחקרה עדיין יהדות ווהלין חקירה מלאה, רק מעט מזעיר לוקט על חייה, אפיה ודמותה, אבל החומר שראה אור ישמש התחלה לחקירה מקיפה לעברה של יהדות ווהלין על גילוייה השונים. כי על כן חובה היא להמשיך באיסוף הפירורים לאכסניה ראויה לשמה ולהוסיף עד כמה שאפשר וכל מה שניתן להעלות לתולדות שבט יהודי גדול זה, שנכחד בסערת הדמים של תש״א — תש״ג.

אריה אבטיחי

הלכי־רוח בגיטאות וואהלין

האמונה בגאולה, הדת והמסתורין

טבעו של האדם בכך, שאינו מתאר לעצמו את חדלונו שלו, וכך האמינו רבים רבים מהכלואים בגיטאות וואהלין בהצלתם שלהם, למרות מה שראו בעליל, כי חיי היהודים הנם הפקר והקץ עלול להקיץ עליהם בכל יום ובכל שעה. אף אלה מהם, שראו לא רק את סופם כפרטים, את התקרבות הקץ של קיבוצם בגיטו אלא גם היו בטוחים בכך שלא כבה הנר ועם ישראל לא יתם לגווע וכי האויב הנאצי יוכרע במוקדם או במאוחר והאומה תראה במפלתו.

הרגשה אופטימית זו, שליוותה את יהודי הגיטאות בימים השחורים, באה לידי ביטוי בשתי צורות: האחת בדרך החקירה והשניה באורח „פוליטי־אסטרטגי", שתיהן קשורות במיסטורין. זו האחרונה, המלווה כל מיני אמונות הבל, קמה לתחייה כמעט מיד לפרוץ מלחמת ההשמד נגד היהודים (22 יוני 1942) והיא התפשטה והתרחבה על כל ישובי וואהלין. התעורר בטחון בהצלה ותקוה ירדה ממרומי שמים. היסוד לאופטימיזם זה היתה האמונה בנצח ישראל ובגאולה שלא תאחר לבוא. בכל מקרה ומאורע שירד על יהודי הגיטאות ראו ההמונים סימנים מובהקים לעקבות הגואל. חיפשו ומצאו בספרים קדושים ובספרי קבלה רמזים ואף תיאורים מדוייקים של ימות המשיח, שהיו דומים במאוד למציאות שסובבה אותם. הצרות, היסורים וכל התלאות שהתרחשו ובאו לא היו בעיניהם אלא חבלי הגאולה, כאבי המשיח, שרק עם בואו יבוא הקץ להם. ומאחר שהאמינו היתה בכך תקוה מעורבת בחזון גאולה ונקם. מתוך אמונה שלימה ביסודות הנחמה הנובעת מספרים עתיקים וקדושים, התחילו ההמונים להידבק באנשים שהיו מצויים אצל אותו עולם של ספרים ומיסתורין.

הרבנים והצדיקים ומנהיגי החסידים ניספו תיכף בשבועות הראשונים לפלישת הנאצים. האויב ראה צורך מיד לכניסתו להיפטר מאנשי הכהונה והם הושמדו ב„אקציות" הראשונות או לפניהן באופן אינדיבידואלי. ידוע, למשל, דבר מאסרו של האדמו"ר ר' נחום טברסקי (מגזע צדיקי טריסק) בקובל ומקרים אחרים. קהילת קובל ואתה קהילות אחרות השתדלו במאמצים רבים להוציא את הצדיק ממאסרו חלף מתנת כסף גדולה שהקהילות אספו ביניהן לתכלית זו, והכסף גם הוכנס לגרמנים, אולם ללא הועיל — הרבי לא שוחרר. אם קרה באיזה מקום ש„מרא דאתרא" הצליח להינצל מן השחיטות הראשונות, סכנה יתירה ריחפה עליו והוא נאלץ לקחת מקל נדודים, לנוע ולנדוד למקום שלא הכירוהו. באותם המקומות שהרב ניצל ואף הצליח לזוכשאר בתוך עדתו, נטל על עצמו להסתתר בקרן זוית שלא ירגישו בו.

כבודם וערכם של הרבנים עלה בעיני אנשי ההמון, שהתחילו להתיחס אליהם ביתר הערצה וחיכו לדברי ניחומים ולעידוד מפיהם. ביקשו לקבל מהם תשובות לשאלות שונות שהתעוררו ושהחיים העלו בפני הגיטאות. ברם הרבנים והאדמו"רים הרגישו את עצמם ברע, עמדו כמבוישים ובפיהם לא היתה נחמה. ברוב המקרים הם נהגו להתבודד ונמנעו מלבוא ביחסים עם האנשים, אולם התבודדותם של המנהיגים הרוחניים לא היה בה כדי לשנות את יחס אנשי הקהילה בשטח זה. בקרב הציבור רווחו ים של „גבואות" ואמונות ופירושים למאורעות היום שבאו כביכול מפיו של רב או צדיק שהיה עוד בחיים, או מפיו של אחד מהם שנפטר או נהרג מזמן. ואפילו אם אותו צדיק, שבשמו נמסרו „הנבואות", היה מסתייג מהן בכל כוחו והיה מכחישן, לא היה בזה כדי להחליש את אמונתו של העם ב„נבואה". הדמיון של העם וצמאונו לדבר נחמה היו חזקים יותר מן המציאות העגומה.

באוסטראה, לדוגמה, נמצא מאז ראשית 1939 הרבי טברסקי, נין לשושלת הטריסקית, שבא לאוסטראה מצ'נסטוכוב אשר בפולין הקונגרסאית. בראשית המלחמה הגרמנית־סוביטית, נמסר מפי הצדיק, כי „בשבת נחמו ישלם היטלר בראשו". נמצאו אנשים שהתרעמו על המאמינים ועל הצדיק טברסקי, העושה את עצמו ללעג. והלכו אצל הרבי, כדי לשמוע את הדברים מפיו ולשאול אותו אם אמנם אמר דברים כאלה. הרבי הישיש התרגש מאד והרגיש עצמו רע מאד. הוא הבטיח לאנשים, כי הדברים הנאמרים משמו לא יצאו כלל מפיו והכחיש את כל הנבואה.

ברדזיבילוב נמסרו מיד ליד פיסות נייר שקראו להן „פתקאות" עם תוכן זה: „כל יהודי חייב לצייד את עצמו בפתק כזה, לשאת אותו תמיד עמו, להאמין בשלמות באלוהים (הייס גלייבן אין גאט) ולרצות בכל נפשו להשאר בחיים. יבטחו המאמינים שכל העושה כזאת יזכה לראות בנחמה". שמועה רווחה בעיירה, כי מחבר הפתק הוא הרב המקומי ר' יצחק'ל לרנר. כשנשאל הרב לדבר הכחיש אמנם והכריז שלא הוא יזם או ערך את ה„פתק" הזה, אולם מי שניסה להוציא מלב יהודים, כי אין לרב שייכות לענין זה נראה כ„אפיקורס".

הרצון בנחמה היה חזק והגיטו היה צמא לכל צל של נחמה.

ושמועות משמועות הגיעו לכל עיר ועיירה על חלומות, נבואות, אימרות צדיקים ורבנים שנמסרו ע"י פליטים המגיעים ממקומות שונים, הלב סער והדמיון פעל. אחת התופעות המיוחדות בגיטאות בימים ההם היתה קביעת תאריכים או מספר ימים שנשארו עד בוא הנחמה. פעם קראו במספר 47 ימים, פעם 60 יום, פעם עד הפסח הבא וכד'. גם מספרים אלה נמסרו בשם רבנים וגדולי תורה כאילו נגלו להם בסוד והם מבוססים על קבלה וסימנים הידועים להם בלבד, והאמינו, או רצו להאמין בהם. אולם לאמתו של דבר לא היו אלה אלא ספקולציות „פוליטיות־אסטרטגיות". במניביץ' התהלך יהודי עם מפה ביד והסביר: אם הגרמנים גורשו ממוסקבה מהלך כך וכך ק"מ בשלושה ימים, הרי יגיעו הרוסים למניביץ' במספר ימים כזה וכזה. אם נשמעו בגיטו יריות ממרחק רב, הרי נתקבלו הקולות ובנות הקולות כהדים מן החזית והיו כאלה שלפי הקולות קבעו בדיוק את מרחק החזית.

היו בגיטו גם נביאים מאגיים, שהשתמשו לצורך זה בכל מיני חפצים. הם שאלו את הכלי או החפץ שענה לשואל ע"י התרוממות למעלה מספר פעמים. גם היו ספרי קבלה מיסתוריים שמהם קראו תשובות לשאלות. מדרכן של התשובות שהיו נשמעות לשתי פנים. למשל: לשאלה „האם תהיה אקציה" באה תשובה „הפשע ענוש יענש"; ולשאלה „מתי תגמר המלחמה"? באה תשובה „הצדק ינצח". וכל הרוצה — ניתח את התשובה לפי טעמו.

כך נמצאו בכל מקום גורמים שסביבם התרכזו אנשים נדכאים שטרם התיאשו כליל מהחיים והאמינו כי עוד יזכו לחיות וגלראות במפלת האויב. לעתים היו אלה הרבנים בעצמם, ולעתים היו אלה מלמדים, שוחטים, חזנים או סתם יהודים הקרובים לספרי קודש. „אנשי האוטוריטה" חיפשו בספרים תשובות לשאלות השעה הבוערות ומנסרות בחלל הגיטו ושפתרונן הרצוי היה סם חיים לנשמות העייפות. הבריות התקרבו אליהם וכל מלה היוצאת מפיהם הועברה מפה לפה ומאוזן לאוזן, ונפשו החלשה של הכלוא בגיטו נאחזה בה כבעוגן הצלה. דיורותיהם של מנבאים ומנחמים אלה הפכו למקומות ציבור; שם ישבו ודיברו, שקלו וטרו והתפללו בציבור. מבחינה רשמית לא התקיימו בגיטו כל בתי־תפילה, שקיומם נאסר ע"י השלטונות הגרמנים, ולכן שימש כל מקום דומה למקום תפילה. בתי־הכנסת שמחוץ לגיטאות ושלא עלו באש נמסרו לרשות השלטון המקומי, ואלה מהם שעמדו בתוך הגיטו נמסרו ל„יודן־ראט" למוסדות חסד ותמיכה יהודיים.

בתקופות הקצרות של שקט יחסי שלטו בגיטאות „סימנים טובים" ונבואות של נחמה, שעוררו הלכי־רוח של אופטימיות ושל אמונה, כי הישועה קרובה לבוא. בתקופות בהלה נפוצו הנבואות השחורות. בימים כאלה אמרו, כי ליהודים צפויים נסיונות קשים ושחורים בהרבה מאלה שכבר באו עליהם, כי מאת ד' היתה זאת, כדי לאסוף את הצדיקים אליו, להגן בעדם ולהסיר מעליהם כל מיני גזירות עוד יותר קשות ואכזריות העומדות להתרחש ולבוא לעולם. זה הכלל, מי שנאסף אל עמיו קודם סימן שצדיק גמור הוא, ואילו אלה שניצלו מדינה של „אקציה" הם רשעים וחטאים וצפויים להם יסורים עוד יותר קשים, כדי למרק את חטאיהם. משרווחו הלכי־רוח כאלה שוב לא דיברו על ישועות ונחמות אלא על אבדנו של עם ישראל ואפילו של העולם כולו. בתקופות קשות כאלו היו מוסרים מפיהם של גדולי התורה שעוד היו בחיים, כי חייב אדם לבוז לחיים וכן היו רגילים למסור בשמם דברי מינות קשים ביותר.

נמצאו בגיטאות גם סוגי אנשים שהיו מחכים, כי הישועה תבוא מידיהן של הדמוקרטיות הגדולות או מידיה של יהדות העולם. במשך כל ימי המלחמה מעולם לא היה הבטחון בגיטאות, כי תושבי הארצות שלא נפלו תחת ידיו של היטלר — יודעים מה שנעשה ביהודים. סברו והתנחמו באמונה, כי אלמלא היו יודעים בעולם ידיעה ברורה מה שהיטלר עולל ליהודים, היו מזדעזעים עד תכלית, היו מגישים לגרמנים אולטימטום והטבח היה נפסק מיד. ימים אחדים אחרי „אקציית"־אוקטובר ב־1941 — הראשונה ל„אקציות" בעיר אחת—נמסר מפה לפה, כי רדיו לונדון שידר על אקציה זו. אי־אפשר היה לקבוע אם שידור כזה התקיים באמת, או שאין זה אלא פרי דמיון בלבד. על כל פנים הם העדיפו להאמין, כי העולם אינו יודע מאומה על הנעשה מאשר להכיר, כי הוא יודע ועומד מנגד באפס מעשה *.

בתיה איזנשטיין
(עברית ק. שבתאי)

* מספר „יהדות וווהלין בדמע ודם" העומד להופיע.

וווהלין במעמד בזל

תקופה של יותר מיובל שנים מפרידה בין זמננו ובין הקונגרס הציוני הראשון שהתכנס בבזל בימים א' ב' וג' באלול תרנ"ז (29, 30, 31.8.1897). אחרי אלפי שנים של נדודי האומה בעמים ובארצות הוכרז מעל במת הקונגרס הזה על זכויותינו ההיסטוריות לארצנו ועל שאיפתנו לשוב ולחדש את חיינו העצמאיים בה.

עם מאות המשתתפים בקונגרס זה היו יותר מ־70 שליחים מטעם יהודי רוסיה, על אף הסכנות שהיו קשורות בדבר מבחינה פוליטית. בין עסקנים־חלוצים ראשונים אלה של מעמד בזל ההיסטורי היו גם שליחים מוווהלין, אנשי שאר־רוח ומחשבה שנמשכו בכל לבם לרעיון הציוני ולנושאו הד"ר הרצל. מקומם של אלה בין הראשונים לסוללי דרך הציונות. מהראוי, איפוא, לסכם, ולו במלים מעטות, את פעלם הגדול, איך היו חובבי־ציון בערי רוסיה ועיירותיה, בסביבה חסידית ואדישה, לציונים בקנה־מידה מדיני. תוך זה תועלה דמותם של אלה אשר לאורם הלך דור והתחנך ברוח לאומית וחלוצית ונעשה לכוח יוצר ומגשים. אנו יודעים את מקומם של „ראשונים" אלה בהיסטוריה של עמנו ומעריכים כראוי את אשר נתנו לנו, לתנועה ולעם מאונם והונם, נפשם וכשרונם.

ד"ר יהושע בוכמיל. לרבים מבני וווהלין זכור הד"ר בוכמיל מראשית מאתנו מהרצאותיו לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. הציונות גמלה בלבו עוד לפני קריאתו של הרצל. הוא התיצב תחת הדגל הציוני ונשא את הרעיון בלבו ובפעליו עד יומו האחרון. ד"ר בוכמיל היה דבר ומבצע ואיש התנועה בכל המובנים. הוא נולד באוסטראה ובילדותו ספג מרוח החסידות של דורו. בנעוריו יצא את אוסטראה ושאב מאסכולות זרות וכמעט שנשתכחה ממנו התורה ששאב בילדותו בעיר מולדתו. אולם בעמקי נפשו נשתמר זיק ממקור האור שלא כבה. בשנות השמונים למאה שחלפה עמד ד"ר בוכמיל בין עסקני חובבי־ציון ויסד חוג לחינוך ולאיסוף כספים לישוב א"י. אחרי גמרו את הגימנסיה למד באוניברסיטאות ווינה ומונפליה תורת החקלאות כדי לקחת חלק בהתישבות בארץ־ישראל. בהיותו במונפליה יסד יחד עם יוסף מוהליבר, חיים קלווריסקי־מרגלית ויוסף ספיר את האגודה הציונית „עתידות ישראל" ועמד בראשה. בשנת 1896 יצא מטעם האגודה לווינה לביקור אצל ד"ר הרצל. הפגישה עם המנהיג חיזקה בו את שאיפותיו והוא חזר מוקסם מהרצל ויצא בשליחותו של הרצל לביקורים בערי רוסיה לקראת הקונגרס הציוני. בחוג ציוני רוסיה בקונגרס נתפרסם הסטודנט הנלהב — בוכמיל, הוא היה אחת הדמויות הבולטות בין השליחים לקונגרס.

אחרי הקונגרס יצא ד"ר בוכמיל על פני ערי וווהלין, ארץ מולדתו, הביא לכל מקום את בשורת הציונות, מסר דו"ח על הקונגרס ורכש לבבות לרעיון. זכורים לרבים ביקוריו בז'יטומיר, ברדיטשב, רובנה, לוצק, אוסטראה ובערים אחרות ופעולתו הציונית הברוכה בכלל. בקונגרס החמישי התבלט ד"ר בוכמיל בארגון ה„פרקציה הדימוקרטית", ובקונגרס הששי ראוהו כלוחם אמיץ נגד הצעת אוגנדה. מתוך הערכת כשרונו של בוכמיל נשלח ע"י הועד האודיסאי של חובבי ציון בשנת 1906 לארץ־ישראל ובדו"ח שלו הציע בין השאר להקים בנק אגרארי בארץ. הצעתו נתקבלה והוא יצא למסע תעמולה בערי רוסיה לתכלית זו. בעטים של התנאים הפוליטיים במדינה ולרגל פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נכשלה הפעולה. ד"ר בוכמיל נשאר לגור כמה שנים במוסקבה ובסוף המלחמה נכנס ל„מרכז ציוני רוסיה" וחזר לפעילותו ולקח חלק בועידה השביעית של ציוני רוסיה בקיץ 1917 בפטרוגרד.

עם המפנה הבולשביסטי התענה ד"ר בוכמיל ברוסיה משך חמש שנים בתנאי המחנק הפוליטי שגזר השלטון החדש עד שהצליח לעבור לפולניה בשנת 1923, שם חידש את פעולותיו הציוניות ותיכנן את עלייתו ארצה. ומשעלה התיישב בירושלים ונתקבל לקרן היסוד. הוא נשלח להסברה וארגון לכמה ארצות והיה חוזר ירושלימה. בתקופת חייו זו פרסם את ספרו „בעיות התחיה היהודית" — 1936. בזמנים שונים פרסם ד"ר ב. מאמרים באכסניות שונות. חלק לעולמו בר"ח חשון תרצ"ט בירושלים.

ד"ר זלמן שניאור (זיגמונד) ביכובסקי רופא מומחה לעצבים, איש עסקן ציוני מנעוריו. נולד בקורץ בשנת 1865. את השכלתו התיכונית קיבל ברוסיה. למד רפואה באוניברסיטת ווינה ואח"כ בוורשה. בשבתו בוורשה בא במגע עם שאול פינחס רבינוביץ ועם חוג חובבי ציון ועד מהרה נעשה אחד העסקנים הפעילים ביותר. עם הופעתו של ד"ר הרצל וקריאתו הציונית — היה ד"ר ביכובסקי בין הראשונים מחובבי ציון שנמשך אחריו, קשר אתו חליפת מכתבים ויצא לקונגרס הראשון. הוא היה לציוני מדיני והשתתף גם בקונגרס השני ובכמה מהקונגרסים הבאים. מזמן לזמן פרסם ד"ר ביכובסקי מאמרים בעתונות הפולנית על הציונות ונושאים לאומיים ולדבריו היתה השפעה. כעסקן ציוני נמנה על מייסדי ה„מכבי" בפולניה ועמד בראש האגודה. בתקופת 1923—1934 שימש ד"ר ב. חבר עיריית וורשה ונבחר בקולות הציונים בעיקר. זכר עיירתו הוווהלינית היה מעורר בו געגועים והוא סבר ששרשי החינוך של ילדותו הבריאהו לציונות. אחרי המשבר שעבר על א"י בעליה השלישית ביקר בארץ ב־1933 והביא אתו

בשובו לוורשה רשמים ותכניות, אולם הוא נפטר פתאום בשנת 1934 בגיל 69 שנה.

ברוך ברנדט, נולד לאביו ר' ליפא ברנדט בעיירה ווהלינית זעירה הסמוכה לברדיטשוב. קיבל את חינוכו הראשון בחדר הישן, עבר מחדר לחדר והצליח בלימודי הקודש. עוד בימי נעוריו התחיל לכתוב עברית ואת נסיונותיו הספרותיים הראשונים שלח לפרץ סמולנסקין והם ראו אור מעל עמודי „השחר". בסיימו את הגימנסיה עלה בידו להתקבל לפקולטה למשפטים באוניברסיטת קיוב. מאמצע שנות התשעים למאה שהלפה היה אחד הפקידים האחראים במיניסטריון הכספים הרוסי תחת ראשותו של הרוזן ויטה. הרעיון הציוני כבש את לבו של ברנדט הצעיר. החוברת שלו „חנוכה" הוצאה לאור ע"י „בני משה". כן פרסמו כמה ממאמריו בעתון „העושר הרוסי". הוא כתב גם אידית על נושאים לאומיים. אשתו, מבית ברסקי המשכילה היתה עוזר כנגדו (היתה אחת המיסדות של האגודה „שפה ברורה"). לרגל מעמדו היה חותם את מאמריו בשם בדוי כדי לא לעורר חשד השלטונות. לכרוזו של הרצל נענה מיד והשתתף בקונגרס הציוני הראשון ואחריו נשאר ציוני מדיני נאמן. מת בברלין בשנת 1907.

יוסף זאב. בן העיירה סלאבוטה, נולד בשנות הששים למאה הי"ט להורים אמידים, ועוד בגיל רך נשלח לרובנה ללמוד שם בבית־הספר הריאלי. היתה לו נטייה לספרי קודש ולתרבות ישראל. מתוך קריאה ועיון התפתח בלבו של זאב הצעיר רגש לאומי ובסיימו את בית־הספר למד עבריית על בוריה. הוא התרשם במיוחד ממאמריו של פרץ סמולנסקין ויתר משתתפי „השחר" ויצא לווינה, שם קירבו סמו־לנסקין לחוגים הלאומיים. אחרי זה עלה לארץ־ישראל, עבר את הארץ לארכה ולרחבה והכירה יפה. בתקופת שהותו בארץ למד וחקר את השפות הערבית והתור־קית ובשובו לעיירתו שבווהלין כתב מאמרים על ארץ־ישראל מלאים אהבה וגעגועים למולדת ההיסטו־ריה. עסקני קהילת קונסטנטין־ישן שבווהלין נתנו עינם ביוסף זאב ובחרו בו לרב מטעם הממשלה (הדבר נעשה בהתיעצות עם ציוני רוסיה). בקונגרס הציוני הראשון הופיע יוסף זאב כנציג מהערים הווהליניית הגדולות ז'יטומיר, ברדיטשוב וקונסטנטין־ישן, ובשובו מהקונגרס מלא התלהבות ציונית סבב את רוב ערי וווהלין ועשה נפשות לרעיון הציוני, יסד אגודות ציוניות והביא אתו את בשורת ציון ליישובי היהודים. הדבר לא נעלם מעין הרשות וכשנבחר שנית לכהונת רב מטעם, פסל שר הפלך את בחירתו מטעמים פוליטיים. השלטון גם החל לרדוף אותו ולהתיחס אליו בחשד. אז נסע זאב לאמריקה וגם שם המשיך להטיף לציונות, והודות לכשרון הטפתו ניתפרסם גם שם וזכה לכבוד רב בכל החוגים. הוא נבחר באמריקה כציר לכמה קונגרסים ציוניים ולועדים שונים. בחייו הפרטיים לא ראה נחת יתרה, כי הפעולה הציבורית למען הציונות מילאה את תוכן חייו. הוא מת עירידי בניו־יורק בגיל 56 ביום ט"ו בשבט תר"פ. היה לו לזאב אוצר ספרים עשיר באמריקה שהשאירו למזכרת ל„תחכמוני" בארץ־ישראל.

ד"ר שלמה מנדלקרן, בעל הקונקורדנציה „היכל הקודש", היה יליד העיירה מלינוב שבמ־חוז דובנא. נולד בשנת 1846 וקיבל חינוך מסורתי ברוח החסידות בעיירתו. שאיפתו לתורה ולמדע היתה חזקה והוא נסע לווילנה ללמוד שם בביהמד"ר לרבנים. משם עבר לביהמד"ר לרבנים בז'יטומיר, אחרי זה למד באוניברסיטאות: בפטרבורג בפקולטה ללשונות המזרח ובאודיסה בפקולטה למשפטים. עם ידיעותיו הרחבות הגיש לאוניברסיטת ווינה דיסרטציה על „היחס שבין ספר מלכים לספר דברי הימים" והוכתר בתואר ד"ר לפילוסופיה. איש־מדע זה, בן העיירה הווהלינית החסידית, היה ספוג רוח לאומית והלך לבזל לקחת חלק בקונגרס הציוני הראשון. אחרי הקונגרס עמד מנדלקרן בין הציונים המסורים בכל לבם ונפשם לרעיון.

ד"ר מנדלקרן כתב ותרגם ספרים, פואימות ומאמ־רים. ראויים לציון שני ספרי השירים שלו, אולם גולת הכותרת של עבודתו הספרותית־הרוחנית היא הקונקורדנציה העברית־ארמית „היכל הקודש" שזכתה להערכה מלאה של גדולי ישראל וטובי המלומדים, יהודים ולא יהודים, והוא ספר יקר ומועיל עד היום.

בהיותו שקוע ימים ושנים בעבודתו בקונקורדנציה נשללה ממנו היכולת להקדיש מכוחותיו לתנועה הציונית, שהגה בה ובהגשמתה כל הימים. הוא נפטר בווינה בשנת 1902.

ה. מורדוכוביץ. היה שליחה של רובנה לקונגרס הציוני הראשון בבזל. בשם זה מופיע בר־שימת השליחים לקונגרס לפי קהילות ישראל. אין לבני דורנו ידיעות על מורדוכוביץ ועל משפחה כזו ברובנה. יתכן שהיה בן עיר אחרת ואפשר שהוא אחד הסטודנטים הציונים בשוויץ שנמסר לו מנדט של ציוני רובנה. (ע"פ סברה היה בן ווהלין שמתוך זהירות לגבי השלטון הצארי ברוסיה נרשם בשם בדוי).

ד"ר ג. שליאפושניקוב. נולד בברדיטשוב בשנת 1858, בה גדל ולמד בילדותו. משבגר למד בחרקוב ונמשך לתנועת הבילויים שם, אך משום־מה נשאר בחוגם של חובבי־ציון. בשנות השמונים שימש שליאפושניקוב מזכיר חוב"צ בחרקוב והיה פעיל ביותר. משהוכרז על הקונגרס הציוני הראשון — היה ד"ר ש. בין האקטיביים שבחובבי־ציון שנסע לקונגרס. הוא נתחבב על ד"ר הרצל ונעשה למעריצו. מאז הקונגרס התמסר לתעמולה ציונית והשתתף בששה קונגרסים כציר של ציוני חרקוב. בסוף נתן יד לטריטוריאליסטים.

הרב אהרן קמינקה. בנו של ר' וואלף קמינקה, יהודי ת"ח בברדיטשוב, שם נולד א. ק. בשנת 1866. ספוג תורה מבית־אביו ומעירו יצא קמינקה, ללא אמצעים כמעט, לשאוב תורה ומדע

באירופה, אך היה בא לבקר את עירו בזכרו אותה תמיד. למד בבית־המדרש לרבנים של הילדסהיימר והצטיין בלימודיו וידיעותיו. הוא נשלח לכהן כרב בפרג (1893—1897) ואח״כ בסלובניה. א. ק. השתתף בקונגרס הציוני הראשון, ועם היותו ציוני מסור היו לו חילוקי דעות עם ד״ר הרצל. כחכם וחוקר הרבה א. ק. לכתוב ולתרגם מאוצר הספרות העתיקה והעשיר את ספרותנו ממקורות ספרות יון ואח׳. רוב ימיו בילה במערב אירופה ואת שנותיו האחרונות — בתל־אביב. המשיך ליצור ולשאת מדבריו ברבים על נושאים דתיים, לאומיים וספרותיים. הרב אהרן קמינקה נפטר בתל־אביב, בשנת ה־84 לחייו ביום כ״ד אדר תש״י.

אברהם לודביפול. יליד העיר זוויהיל (נובוגרד וולינסק). אביו ר׳ דוד־בר, יהודי למדן וחוקר, חינך את אברהם בנו על ברכי התורה והמסורה. בגיל 15 עבר עם הוריו לפולנאה. שם נתפס להשכלה ונרדף על כך ע״י חסידי העיירה. אחרי שרותו בצבא הרוסי התישב בברדיטשוב ונתפרסם שם. עם הצטרפו לחובבי־ציון יצא לאודיסה ונעשה פעיל שם בין חוב״צ. בשנת 1890 עלה לודביפול לארץ־ישראל, אך לא ניתן לו להכנס ארצה לפי חוקי השלטון הטורקי. הוא חזר מנמל אלכסנדריה ולמד בסורבונה. בשבתו בצרפת הוציא שם ירחון „לאיקו זיוניסט״, פרסם מאמרים ב„המליץ״, ב„הדור״, ב־„הצפירה״, ב„השילוח״ וב„ראזסווט״.

בשנת 1897 עלה א. ל. שנית לא״י ובאותה שנה נסע לבזל לקונגרס הציוני הראשון. מאז היה ציר בכל הקונגרסים עד סוף ימיו. את השקפותיו ונאמנותו לציונות ביטא במאמריו הרבים שפורסמו. לבסוף התישב לודביפול בתל־אביב ולקח חלק בכמה מוסדות ציבור מקומיים, הוסיף לכתוב ולפרסם מפרי עטו בעתונים הא״י ועסק בענף ביטוח. נפטר ביום כ״ה ניסן תר״פ בתל־אביב.

המלביה״ד א. אבטיחי

אישים

חיים דוידזון — עסקן ציוני וציבורי*

(1897—1941)

קשה להתרגל לרעיון שחיים דוידזון נלקח מאתנו ואיננו עוד. — מול עיני רוחי עדיין מרחפת דמותו של אותו סטודנט במדים, שבשנות 17־18 1917 נקלע לתוך עבודת התנועה הציונית בכל נפשו ובכל מאודו. מסביב לאישיותו, השורר

פעת מרץ־נעורים, התרכזו סטודנטים ונוער, ששתו בצמא כל מלה היוצאת מפיו באסיפת־מפלגה ציונית או באסיפה ספרותית.

לא היתה פעולה בשדה העבודה הציבורית באוסטראה, אם בשטח העבודה הציונית המסורתית ואם בשטח הפעולה התרבותית, החברתית והסוציאלית, שחיים דוידזון לא ימצא שם מקום להתגדר בו ולהוכיח נכונות כנה להקריב את עצמו על קיומם של המוסדות באוסטראה. הוא הראה תמיד הבנה יתירה לצרכי הכלל, שהיו ממש לחלק מישותו, וכשהיה נושא את דברו או דן בנושא חברתי, היה מצליח תמיד בחושו הבריא, בניתוחו ההגיוני והקולע ובדיבורו הברור לכבוש את לב שומעיו.

ראויה לציון העובדה, כי בזמן שזאב ז׳בוטינסקי נאם באוסטראה לא האפיל על נאום־הלווי של חיים דוידזון, שהשאיר רושם עצום על כל הנאספים. אפילו יריביו האידיאולוגיים הכירו בעל־כרחם בעליונותו על פניהם והעריכוהו כטריבון מזהיר ומגן האינטרסים של הציבור היהודי בעיר.

פעילותו הברוכה היתה ניכרת וידועה לכל בתנועה הציונית, בקרנות הלאומיות, בבית־הספר „תרבות״, בספריה הציונית, במועצת העיר, בסקציה הדרמטית, בבית־היתומים ועוד. בכל מקום עמד בראש הפעולה כמהנדס ומתכנן וגם שקד על ביצוע תכנית העבודה כעובד מן השורה. אולם לשיא פעילותו וכשרונו הארגוני הגיע בקהילה היהודית, שכולה מן המסד ועד הטפחות היתה מעשי ידיו להתפאר. הוא יסדה

*) מתוך „יובילעאום־אויסגאבע״ של ארגון יוצאי אוסטראה בארגנטינה, בואנוס־אירס 1950.

והוא טיפחה באהבה רבה ולא עזבה עד יומו האחרון, עד ששניהם נפחו את נשמתם ב„אחד".

הנטל הכבד ביותר, שנפל על שכמו ושהוא קבלו בגבורה ובאהבה, הוא ללא ספק שטח העזרה הסוציאלית לעניי העיר, שמספרם הלך ורב מדי שנה בשנה. זכורים לי רגשי שמחתו בהם אישר את קבלת התמיכה, שועד יוצאי אוסטראה בארגנטינה תרם בשנת 1938 למפעל „מעות־חיטין", ומאידך גיסא כמה יסורים וצער נגרמו לו כשלא היה בידו להיענות לדורשיו בכל ימות השנה — לעצי־הסקה, לרפואות, לכלכלה ועוד.

הגורל קשר את דוידזון קשר בל ינתק עם ענים ועם לחצם של רוב תושבי אוסטראה, וכשרצה להיפנות ולעלות ארצה משאת נפשו, שלמענה פעל ועשה כל ימיו, נשללה ממנו האפשרות לכך. — „עליו להשאר בגולה, מקום ששרותו חיוני ביותר", זאת היתה תשובת המשרד הא"י.

איש לא ידע על הנעשה בלבו של חיים דוידזון, הכואב והשותת דם למען התושבים הסובלים. במכתבו לכותב הטורים האלה הוא מביע בצער רב:

„העוני גדול לאין שיעור, אי־שביעת־רצון גדלה מיום ליום, כי מאמצינו הכספיים מתמעטים והולכים מרגע לרגע ואין לדעת מאין יבוא עזרי. — — — מאין יכולת לעזור לנצרך בעניו היתה לי העבודה ב„קהילה" למעמסה כבדה מנשוא, ולא נשאר לי אלא לקלל את יום היולדי. — — — בצר לי אמרתי: אברח אל „הרי חושך", אולם לך והסבר למישהו את מר לבך, האם יאמינו לך?!.."

לעומת זאת, כשחיים דוידזון סוקר את מצב הענייגים בשטח התרבותי־חברתי, הריהו מלא אמונה ולבו עולה על גדותיו מ„נחת" מהתקדמות המוסדות היהודיים באוסטראה וזו לשונו:

„למרות העוני הגדול השורר בעיר, יש לציין בשטח העבודה הציונית הצלחות ניכרות: הקרן הקיימת עובדת ללא דופי ובבית־הספר „תרבות" יש לנו „בלי עין־הרע" למעלה מ־350 ילד. לפני 3 שנים יסדנו גם גמנסיה ובה לומדים כיום למעלה מ־150 ילד. אילו היה לנו בנין משלנו היה שמה של הגמנסיה יוצא לתהילה".

המלים האלו נכתבו 4 חדשים לפני פרוץ מלחמת הגרמנים. מצב היהודים בכלל היה בכל רע, ובכל זאת חשבו בעיר על חיזוק החיים התרבותיים והלאומיים, וחיים דוידזון היה האיש שבידו האחת תמך וסעד את ההמונים העניים שלא יתמוטטו ובידו השניה החזיק ברמה אבוקת התרבות.

בשנת 1936 היתה לו ההזדמנות לעזוב את הגולה, מאחר שהנהלת קרן־היסוד מינתה אותו למנהל פעולותיה באמריקה עם זכות עליה לארץ ישראל. אולם לרוע מזלו הוא נשאר עוד באוסטראה וגורלו נחרץ לכליה בשנת 1941 יחד עם בני עירו אוסטראה.

שמו הטוב יגון בלבות בני אוסטראה ודף זכרונות צנוע זה ישמש לו הנצחה בשורת העסקנים למופת של וואלין.

בואנוס־איירס — מיכל גרינס

ר' חיים־ניסן זקס

דמות איש מורה ומחנך, מראשוני דור התחיה בוואלין, תלמיד־חכם במלוא המשמעות, אדם שמחשבתו היתה נתונה כולה לתרבות העברית ולחינוך דור עברי לאומי. זקס טיפח בלב תלמידיו ובקרב חבריו אהבה עזה לקניני האומה ולרוח ישראל ומסירות לעם ולארץ. הוא זכור יפה לתלמידיו הרבים בארץ על סגולותיו הנפשיות ונאמנותו לקו שלו. את כולם מלווה ההכרה שהחינוך שנתן להם נשא פרי והודות לו עלו ארצה ורבים מהם הם בין בוני המולדת.

ר' חיים־ניסן זקס נולד בשנת 1867 בעיירה סטיפאן שבקרבת רובנה. בעודו תינוק נתיתם מאביו וגדל במחסור ובעוני. יתמותו גרמה לו נדודים ממקום למקום. כשנישאה אמו לאיש מברזנה, והוא אז ילד רך, הובא לשם ולמד אצל סבו ר' לייבישקה חומש והתחיל בגמרא ולסוף גם בפוסקים, ובשעות שלא יום ולא לילה עיין בתנ"ך. ראה דודו ר' חיים־יוסף מאלכסנדריה בעניו של הנער ויקחהו אליו לביתו. באלכסנדריה המשיך זקס בלימודי הקודש בבית־המדרש יחד עם אלימלך בליי, דויד קפלן יל"א ואח'. תוך לימוד גמרא הציץ זקס בספרים אחרים שמשכו אותו והושפע מרוח ההשכלה שנשבה בעולם היהודי בימים ההם.

לא ארכו הימים ודודתו של זקס, אשת ר' חיים־יוסף, החלה להתרעם על היתום באמרה שבגללו היא מקפחת את ילדיה, ור' חיים־יוסף נאלץ להחזיר את זקס לאמו בברזנה. הנדידה השפיעה כמובן על הנער אך לא החלישה את שקידתו בלימודיו ובעיון בספרים. הוא הוסיף ללמוד גם בברזנה עד שהרגיש בכוחו ללמד אחרים ונמצא עומד ברשות עצמו. הוא נשא

אשה ועבר לגור בעיירה קליבן. בגלל נטיתו להשכלה ולציונות שנראתה פסולה בעיני קנאים, החלו לרדוף את זקס ולבטלו, אך זקס לא נסוג מעמדתו, ובאותו זמן רכש לו חברים וידידים שהיו בדעה אחת אתו.

באחד הימים בא אליו חברו אלימלך בליי והציע לו להקים יחד „חדר מתוקן" באלכסנדריה לשם חינוך הילדים שבעיירה. ההצעה מצאה חד בלב זקס והוא עבר לאלכסנדריה ובעזרת כמה ממשכילי העיירה פתחו בה השניים „חדר מתוקן". אליהם הצטרף נפתלי זיגלבוים (הוא תורן, הנמצא בארץ). היה זה בשנת 1898. מורי החדר המתוקן הפכו גם לעסקני העיירה וזקס התבלט ביניהם. הם דאגו להתפתחות הספריה שנוסדה בעיירה בתקופת ההשכלה והיו מפיצי

התרבות במקום (לדעת בני אלכסנדריה היה החדר המתוקן שלהם הראשון בווהלין, ואילו בני ברסטצ'קה טוענים שאצלם נוסד „החדר המתוקן" הראשון, באותה תקופה, בערך).

זקס, ויבדל לחיים חברו אלימלך בליי, היו גם ממיסדי חברת „לינת הצדק" לעזרת חולים נצרכים בעיירה.

כשמונה שנים פעל זקס בחדר המתוקן באלכסנדריה ומשם עבר יחד עם אלימלך בליי, בשנת 1906, לדובנא. הם ראו לפניהם פר לפעולה ולבית־ספר עברי שם, ובעזרת העסקן הציוני הנודע זלמן אשכנזי פתחו בי"ס עברי. אם כי הונחו מכשולים על דרכם של מיסדי בית־הספר מצד המלמדים, עלה בידי זקס ובליי להחזיקו ולהעלותו למדרגה גבוהה. זקס התבלט גם בדובנא כמורה, מחנך ואיש תרבות.

בשנות המלחמה העולמית הראשונה, כשפלשו הגרמנים והאוסטרים לדובנא והמצב בעיר היה קשה, עזב זקס את דובנא ונדד לאודיסה ומשם לקיוב ולסוף התגלגל לעיר אומן שבאוקראינה וכיהן שם כמורה לעברית בגמנסיה הפרטית של הרב קנטורשטשיק, עד שהיבסקים גזרו על העברית. זקס הקנאי לעברית נשאר מחוסר משרה וגמר לעזוב את רוסיה ולנסוע לאמריקה. לתכלית זו למד פוסקים אצל ראש הדיינים של אומן וקיבל סמיכות לרבנות מרבני אומן (הם גם שיתפוהו בעניני רבנות בעיר).

אחרי שנים אחדות (לערך 1922) עלה בידי זקס להגיע לאמריקה כרב (מחוץ לקבוטה הנהוגה) ובתו דבורה, שהיתה כבר אז מורה בטשלסי בארצות הברית דאגה לקליטתו שם. תחילה כיהן כמורה בת"ת בטשלסי וכשהצליח לקבל אישור מרב בבוסטון לכהונת רב, נתקבל כרב בבית־הכנסת „לינת הצדק בית־ישראל" בטשלסי ושימש בכתר זה עד סוף ימיו.

ידידיו של זקס ראו ברבנותו עליה, ברם הוא עצמו הרגיש ירידה בכהונתו זו. הרבנות בטשלסי לא נתנה לו סיפוק כלל.

במכתביו לארץ־ישראל הביע זקס את מר לבו וגעגועיו לארץ האבות וחיבתו הנפשית לתרבות העברית. הוא מת בשנת 1950 בטשלסי בגיל 84 שנה.

*

על מות מורי ורבי מתפרצת אנחה עמוקה מלב תלמידך. יד הגורל היתה בך להרחיקך מידידיך וממעריציך ולא זכית לעלות לארץ משאת־נפשך. השתלשלות המאורעות גרמה לכך שאת שנותיך האחרונות נפל בחלקך לחיות בסביבה זרה, בין אנשים רחוקים „שלא הכירו את יוסף" ולעסוק שם בכהונה שלא השתלבה בהכרתך.

צר לי עליך מורי ורבי הגדול, זכור אזכרך ולעיני תרחף רוחך האצילה לא כרב מטשלסי כ"א כחיים ניסן זקס המחנך והעסקן למופת, שרשם דף חדש בשדה החינוך העברי בווהלין.

שמואל יזרעאלי

ד"ר יהושע דרליץ'

בן העיירה רוז'ישצ'ה, איש פעלים ועסקן ציוני. הד"ר דרליץ' נולד בא' חשון תרמ"ח — (אוקטובר 1887) לאביו ר' יוסף בן יהושע ולאמו רחל־לאה בת פינחס ארליך. בית הוריו היה בית חסידי שרוח חיבת־ציון חדרה לתוכו והנער יהושע קיבל חינוך מסורתי־חסידי ולאומי מטובי המלמדים שבעיירה וממורים פרטיים. יהושע עשה חייל בלימודיו עד שקיבל תעודת בגרות.

בנעוריו, כשעזר לאביו בעסקי היערות וטחנות־הקמח שלו, נמשך לציונות ולקח חלק בעבו־

דה הציונית בעיירתו. היה זמן (6-1905) שהוא נטה לזרם הציונים הסוציאליסטים (ס. ס.) וגם תמך ברעיון הטריטוריאליסטים והיה פעיל בדרך כלל ושמו הלך לפניו.

משנעשה לו צר בעיירתו הקטנה עבר לוורשה ואחרי שנת עבודה (1905) בוורשה במערכת „דער וועג" נכנס לאוניברסיטה בברן, למד משפטים ופילוסופיה והיה חבר הקורפורציה „קדימה" שם. ב-1913 הוסמך בתואר דוקטור לפילוסופיה ועבד כסופרם של עתונים אחדים.

בשובו לעיירתו התמסר לעסקי אביו ולתנועה הציונית והתכונן לעלות ארצה, והנה פרצה מלחמת העולם ב-1913 והוא עבר לברדיטשב ומשם לקיוב ופעל בחברת „מפיצי השכלה" ובועד העזרה לפליטים ועוד, הוא פעל רבות להצלת פליטי המלחמה בוואהלין. בסוף המלחמה כיהן במערכת „העם" במוסקבה וגוייס לשורות צבאי בקיוב. אחרי המהפכה ברוסיה במרס 1917 שיתף ד"ר דרליץ' את עצמו בכמה מפעלים ומוסדות ציוניים וכלל-יהודיים באוקראינה, אך את ביתו ראה תמיד בוואהלין. בימי הדמים של שלטון פטלורה באוקראינה גר עם משפחתו בסלבוטה ושימש שם ראש הקהילה. עם כיבוש חלק מוואהלין ע"י הפולנים עבר לרובנה (עירה של אשתו שפרה לבית רוזנפלד) ושם נבחר ללשכה הציונית הזמנית של אוקראינה (יחד עם יעקב ברמן, משה קיפר, אריה גרבוז—אבטיחי ואח'). מרובנה עבר ד"ר דרליץ' לגור בלודמיר שם פיתח פעולה ציונית ענפה ועמד בראש הקהילה המקומית, יזם ויסד את הבנק היהודי העממי בלודמיר ונבחר לועד הלאומי ליהודי פולין ונשלח כציר לקונגרס הציוני הי"ב בקרלסבד.

זמן-מה גר ד"ר דרליץ' בוורשה ועבר לברלין, שם התקרב לזאב ז'בוטינסקי והצטרף למפלגה הרביזיוניסטית ועזר ליסודה בפולין. תוך פעולותיו השונות התקשר לענף הביטוח ועבד בכמה חברות. פעל בווינה, בוורשה וברחבי פולין בשטח זה. אחרי הקרע במפלגת הצה"ר עבר ל„מפלגת המדינה היהודית" והיה נשיאה בפולניה (אחרי שיעקב כהן, נשיא המפלגה, עלה ארצה).

בסוף שנת 1931 עלה ד"ר דרליץ' עם אשתו ארצה (בנותיו עלו לפני זה) והתישב בתל-אביב. גם כאן המשיך בענף הביטוח בחב' „מגדל" והשתתף בכמה מפעלים ציבוריים. גם בארץ נשאר פעיל ב„מפלגת המדינה העברית". משנת 1943 כיהן כמנהל הבנק הקואופרטיבי „אוצר עברי למסחר" ולקח חלק בכמה מוסדות ציבוריים וציוניים.

פטירת אשתו היתה מכה קשה לד"ר דרליץ' ולפני כשנה חלה ולא התרפא ממחלתו. בי"ט אייר תשי"ב חדל לדפוק לבו של ד"ר דרליץ' בתל-אביב, והוא אז בן 65 שנה.

פנחס ברקר

מנחם שחורי

איש מצפון, ישר בהליכותיו ונוח לבריות היה מנחם שחורי. תלמיד-חכם ובעל טעם ספרותי היודע להעריך את היוצר והיצירה. עוד בעיירתו לודוויפול שבוואהלין התבלט הנער מנחם בחבורתו ובקרב הנוער המקומי בכלל.

אביו של שחורי ר' מרדכי-זאב היה שוחט ומנחם קיבל חינוך מסורתי וספג בקרבו את רוח היהדות. צמא לתורה וחכמה נדד לווילנה, שם למד בבית-המדרש למורים של „תרבות" וגמרו בהצלחה. משהוקמה הלשכה הציונית המרכזית לשטח אוקראינה הכבוש בשנת 1919 ברובנה, הוזמן מנחם שחורי ע"י הלשכה וכיהן כמורה בבית-ספר. באותה תקופה היה פעיל בתנועת צעירי-ציון ובהחלוץ בוואהלין עד עלותו ארצה בשנת 1924. אחיו של מנחם היה איש ההגנה זוסיה שחורי ז"ל.

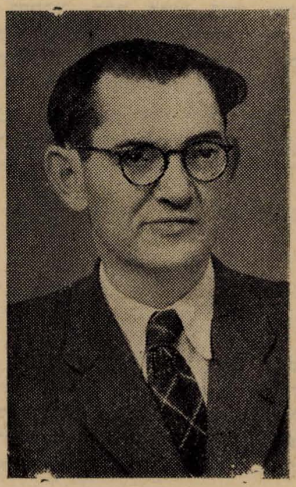
צעדיו הראשונים בארץ היו בהוראה בדגניה א', לאחר שנה כיהן כספרן בספרית ועדת התרבות של ההסתדרות בתל-אביב משך שנתיים; אחרי זה נכנס כמגיה בדפוס „אחדות" בתל-אביב ועבד שם 6 שנים. משם הוזמן למערכת „דבר" לעבודת הגהה וסיגנון. גם כאן

תפס שחורי את מקומו הראוי ונתחבב על חבריו. עם הקמת „עם עובד" הועבר לעריכת ספרית „שחרות" ונשאר ב„עם עובד" כשבע שנים. כמו כן עבד בעריכת פרסומי הכנסת זמן קצר.

בשנת 1950 חזר שחורי ל„דבר" ועבד ב„דבר השבוע". בכל התחנות של עבודתו העריכו אותו בשל טוהר לבו, אצילות רוחו ומסירותו לענין בו עסק.

מנחם שחורי מת אחרי מחלה של חצי שנה בתל־אביב בגיל 49 שנה, ביום ב' בחשון תשי"א.

מ. י. וו.

***

הוא נהה אחרי הטוב שבאדם, ביקש את הטוב והתרפק עליו, לאו דוקא אחרי המפורסם.

שעיני הכל מופנות אליו. כך הציג לפני פעם נער־שליח באחד המוסדות, ואחרי סורו מעלינו הגדיר אותו בתנועת־התלהבות: „כלי יקר!" ואמנם עינו הטובה היתה גם עין בוחנת. ברבות השנים הוכיח אותו עלם במעשיו, בהליכותיו כי לא טעה שחורי בהערכתו־הוקרתו. כל־שכן שהוקיר כשרון באדם, אם כשרון סופרים, ואם סגולות־לשון. באשר ראה ניצוץ של שאר רוח היה שמח בלבו, והוא עומד עניו ומרכין ראש בכבוד בפני איש־המעלה, ולא ידע כי הוא עצמו — איש המעלה.

הוא קירב אנשים אליו, מבקש להערות עליהם מברכת־נפשו, ולו בת צחוק רכה וגלבבת, שחן של הומור טוב ואהבת־הבריות מרחף עליה. פעם הייתי עד ראיה, כששוחח בבת־צחוק נפלאה עם אדם קרוב ביותר אליו; יותר משהיו דברים ממש, דיבר החיוך הזה ואני, העומד מן הצד, סבור הייתי, כי אף בת־צחוק טבעית זו, הידיעה להשתמש בה כלפי זר וכלפי קרוב, אף היא — כשרון גדול, שמעטים מאוד מחוננים בה.

את כשרונותיו בעבודתו העריך מאד ברל כצנלסון. ואין ספק, כי יחסו אל בני־אדם והרצון הטוב הגבירו את סגולותיו כעובד־ספרותי. וברל, ששאף להרחיב את גבולות „עם־עובד" ונתקל במיעוט־עובדים, היה אומר פעם־בפעם: היכן מוצאים אנשים כשחורי? כלומר, אל העובד הספרותי הטוב והמסור, החרוץ והנכון, התכוון. ולא חש, אולי, כי יש כאן תואר הבא בעיקר לציין את האדם, את האיש הנפלא, את החבר היקר מנחם שחורי — היכן, היכן מוצאים אנשים כמותו?

מ. ז. וולפובסקי

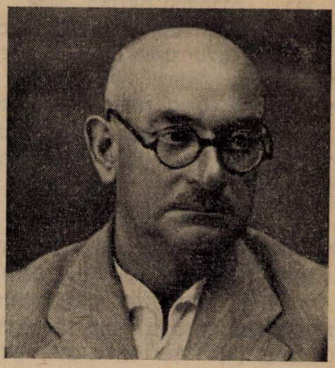
ר' מנדל קוסובסקי

מיקירי וואלין היה ר' מנדל קוסובסקי. את רוב שנותיו בילה בקובל, שקשריו עמה היו כ"כ אמיצים עד שראה את עצמו כבן וואלין מובהק, המעורה בחייה הציבוריים. נולד בעיר ביאליסטוק, שבה חי את שנות ילדותו. בהגיעו לגיל שלש־עשרה נתיתם מהוריו ועבר עם אמו לעיר קובל, מקום מגורי אחיו הבכור שלמה, בר־אורין מחניכי ישיבת וולוז'ין, שהיה סוחר טבק ידוע בקובל. אחיו זה מת בגיל צעיר ועל מנדל הוטל לנהל את עסקיו. עד מהרה נתפרסם בעירו ומחוצה לה בישרו, במרצו, במידותיו הטובות ובכל הליכותיו.

בשנת 1907 נשא לו מנדל לאשה את בת אחיו המנוח ונולדו להם שתי בנות. בינתים פרצה מלחמת־העולם הראשונה והעיר קובל נמצאה בזירת המלחמה. את משפחתו שלח קוסובסקי לפנים רוסיה, ואילו הוא עצמו נשאר בקובל ובחלקו נפל הרבה מסיבלות המלחמה. המצב של ימי־חירום חייב להרתם בעול העסקנות הציבורית ולדאוג לכלל ישראל, והוא לקח חלק פעיל בשטחי החיים הכלכליים והחברתיים, כיהן כראש האספקה העירונית ושיתף פעולה עם העסקנית ד"ר פיינשטיין. קוסובסקי לא ידע לאות וזכורה לרבים פעולתו הברוכה מהימים הקשים ההם ולא תשכח ערנותו הציונית משך כל השנים שחי בקובל.

בשנת 1918 ביקר קוסובסקי את משפחתו וקרוביו ברוסיה ומקץ שנה חזר לקובל והוסיף לעסוק במסחר מבלי לעזוב את עסקנותו הצבורית ואת מקומו בהסתדרות הציונית. הרבה חלם

קוסובסקי על עליתו לארץ־ישראל, ובשנת 1925 הגשים את שאיפתו זו והגיע ארצה. הוא הצטרף

למקימי בית חרושת לדיקטים בחדרה כשותף, ומכיון שהמפעל לא הוכתר בהצלחה והוא הפסיד בו את רוב הונו, יצא לקובל לזמן־מה וחזר ארצה כעבור 4—5 שנים והתיישב בחדרה.

בתקופה ההיא פרח ענף הפרדסנות בארץ וקוסובסקי, כבא־כח קרוביו מחוץ־לארץ, נטע בחדרה פרדסים בשבילם וניהל אותם, ועל שרות זה היתה פרנסתו. בשבתו בחדרה למעלה מ־20 שנה התחבב קוסובסקי על כל יודעיו כבעל סגולות נפשיות מצוינות, בר־אבהן ובר־אורין, ציוני מסור בלב ונפש לקדשי האומה בכלל.

ואמנם אציל נפש היה קוסובסקי מנעוריו ולא לחינם רכש הערצת הבריות בכל החוגים. בשבתו בחדרה היה חבר הועד הציוני, חבר הנהלת הלואה וחסכון, חבר בועד בנין בית־הכנסת, חבר לועד שוחרי האוניברסיטה ובכמה מוסדות־צבור ותרבות אחרים. מאושר היה קוסובסקי לראות בהקמת מדינת ישראל בימיו.

בשנים האחרונות חלה ואחרי כמה התקפות מת ביום י״ב שבט תשי״ב (8.2.1952) והובא למנוחות בבית העלמין בחדרה האהובה עליו.

שרה לובשיס

ר׳ יחיאל אהרן בלאי

בנו של ר׳ אלימלך בלאי מאלכסנדריה שבווהלין. קראו לו יחיאל אהרן שרה׳קס על שם אשתו שרה, אשת־החיל. טיפוס מיוחד במינו היה ר׳ יחיאל אהרן, איש תם וישר, טוב־לב וירא שמים, שעסק כל ימיו במצוות ובמעשים טובים מתוך קדושה ואהבה הן ביחס שבין אדם למקום, והן ביחס שבין אדם לחברו. גדולה היתה מסירותו לזולת וסלחנותו לבריות בכל מקרה והזדמנות, מידות שהיו שזורות באפיו ובהכ־רתו. עם זאת היה זהיר בהליכותיו ובדיבורו וידע לשמור מוצא פיו. הכל ידעו שה„הן״ שלו — הן וה„לאו״ שלו — לאו, והעריכוהו כאיש אמת, נקי כפים ובר־לבב.

ר׳ יחיאל אהרן נולד בעיירה אלכסנדריה באמצע המאה שחלפה וכדרך בני גילו ודורו למד תורה, הגה בה וקיימה לכל פרטיה בלי לסור ימינה או שמאלה. כל חידוש בחיי היהודים שפגע במשהו במ־סורת, ובפרט רוח ההשכלה, נחשבו בעיניו ככפירה גמורה וכפגיעה בקדושת עם ישראל ותורתו. לא ידע וויתורים ודחה כל רעיון שנראה לו כנטע זר. וחי לו ר׳ יחיאל אהרן את חייו כיהודי נאמן העובד את קונו וממשיך את שלשלת הדורות המסורתית ע״פ דיני התורה שבכתב והתורה שבעל פה, נוהג בחסידות ובענותנות יתרה.

הוא היה חסיד נלהב של ה„רבי״ מאוליק ונהג לבלות אצלו ב„ימים נוראים״, ובכל הזדמנות של שמחה או צרה נסע אל הרבי, ודבר ה„צדיק״ קדוש בעיניו. ברוח זו חינך את בניו: אלימלך, זליג, זיסקינד וברל.

ע״פ מקצועו היה ר׳ יחיאל אהרן בורסי. מעבד היה בבית הבורסקי שלו שלחים ואח״כ היה מוכר את העורות לסנדלרים. פניו היו מסבירות לכל והוא נוח לאדם והמו״מ שלו בצדק וביושר, וידעו לקוחו־תיו שלא יהיו מרומים ממנו ונתנו בו אמון מלא.

„אהב את המלאכה״, היה אומר, ומתוך הנאתו מיגיע כפיו היה חוזר על הפתגם: „גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים״, ואילו בו עצמו נתמזגו שתי התכונות של יגיע כפים וירא־שמים.

מאשמורת הבוקר היה מתחיל בעבודת הבורא, ברכות השחר ואחריהן אמירת תהילים בניגון התח־נונים המיוחד שלו ואחרי זה יצא עם הטלית והתפי־לין לבית־המדרש לתפילת שחרית בציבור. ולא עזב את ביהמד״ר לפני סיימו מאמרות שונים ולימוד פרק משניות או חיי אדם ובפנים קורנות היה חוזר לביתו. לגימה קלה ואכילה קצרה ובסיום ברכת המזון ומיד לעבודה בבית־הבורסקי ולמו״מ עם קונים. בדרך כלל היו עניני אכילה ושתיה אצלו בבחינת דברים טפלים שלא תפסו מקום בסדר היום.

ר׳ יחיאל אהרן לא גער ולא נזף במישהו, אלא כבש כל אדם בפסוקי נועם ובדברים רכים, ורבה היתה השפעתו על בני משפחתו ועל אנשי סביבתו.

אשתו שרה היתה עזר כנגדו, פקחית, צדקנית ונדיבת לב כבעלה כל הימים.

ביום י״ט באלול תרצ״א נפטר ר׳ יחיאל אהרן בגיל 70 שנה באלכסנדריה.

חנה גליקר

ר' אליהו פנמן־יחיאלי

דמות תלמיד־חכם ומשכיל מהדור החולף, חריף ובעל מידות נעלות. אדם שהתמזגו בו תורה, דרך־ארץ והבנת החיים. את ידיעותיו רכש לו בתפיסתו ושאי־פתו תוך מלחמה עם סביבתו והתנאים שבהם היה נתון, והיה לאיש שלם.

הוא נולד בעיירה צ'ודנוב, לאביו ר' יחיאל פנמן, שהיה מלמד בעיירה, מחסידי סדיגורה, למדן מופלג שפסק שאלות בעיר החדשה בצ'ודנוב. בילדותו למד אליהו תורה מפי אביו והיה ספוג רוח חסידית. משנעשה לו צר בעיירתו נדד אליהו למקום תורה לליטא ולמד כמה שנים בישיבת סלונים, שם רכש לו ידיעה עמוקה בתלמוד.

הימים — שנות השמונים למאה הקודמת ובחלל העולם היהודי נשבה רוח ההשכלה שמשכה גם את אליהו. בינתים נשא אשה ונתן שעורים לתלמידים בצ'ודנוב, אך לא מצא סיפוק בחיים האפורים ובאחד הימים יצא את ביתו, בלי לגלות את תכניתיו ונסע לאודיסה לקנות מדע. הדבר עורר רעש במשפחתו ובעיירה כולה. קשים היו חייו של האברך בן העיירה בכרך הסואן, אך קיבל עליו את קשי התנאים ועמד במבחן. בתמיכתו והמלצתו של הסופר דובנוב קיבל שעורים מסטודנטים באודיסה, עשה חיל רב בלימודים והצטיין במתימטיקה.

מזוין בידיעותיו בתורה ובחכמה נפרד אליהו ממשפחתו ונסע לאמריקה. העולם החדש בלע אותו והוא ידע גם לעבוד וגם ללמוד. אחרי תקופת מה שימש מורה באמריקה. כבן־תורה ומשכיל נמשך אליהו לציונות, והצטרף לקוני אחוזות קרקע באמצעות אגודת ישראל בארץ־ישראל, על מנת לעלות ארצה ולהתישב בה. קניה זו והרוח הציונית שבערה בלבו גרמו לכך שבגיל 65 קם ועלה ארצה יחידי. בגלל סיבוכים ועכובים לא עלה בידו לסיים את פרשת הקניה של אדמתו והוא תיכנן תכניות שונות למסרה או לישיבת סלונים שעברה לא"י או לקרן הקימת לישראל, ע"פ הסכם מסוים, אך לא הספיק לסדר את העניינים בחייו. אהב פנמן לעשות מעשי צדקה ולעזור לזולת, על אף אמצעיו המוגבלים.

פנמן־יחיאלי השאיר בני משפחה באמריקה ועמד אתם בקשרים, קרא עתוני אמריקה והתעניין בתנועות הציוניות בארץ בגלותו הבנה מלאה בהן.

אחרי שנדד בארץ ממקום למקום (ת"א, הדר והרצ־ליה), רכש לו ידידים ומוקירים בארץ שהעריצוהו. שמו יצא כמתימטיקן ונמסרו לו ספרים מקצועיים להגהה ועריכה. הוא גם טיפל בהכנת תלמידים לבחינות, לבר־מצוה, קרא שיעור בתלמוד בפני מבוגרים בהרצליה, מקום שהתגורר בשנותיו האחרונות בבית מרגוע לזקנים וחי על חשבונו הוא ללא עזרה מן החוץ.

ביום ד' לחודש שבט שנת תשי"ב (31 בינואר 1952) נפטר ר' אליהו פנמן בשם טוב בהרצליה בגיל 79 שנים.

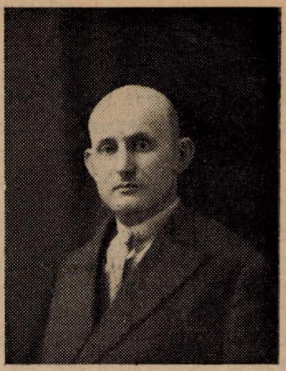
יונה רינדזונסקי

נחמיה לוצקי

מטובי הציונים ברובנה, איש אידיאליסטן ומשכיל, עסקן למופת, ישר־דרך ועדין־נפש, עניו וטוב־לב המוכן לעזור לזולת בכל עת. לא פעם ויתר על ענייניו הפרטיים כדי לשרת את האחרים, ליעץ, להדריך, להקל ולסייע, ולא מעטה היתה השפעתו הציונית בחוגו ובחברה בכלל. בתור כזה הכירו את לוצקי ברובנה ובסביבתה וכיבדוהו בכל החוגים.

לוצקי היה יליד פינסק (נולד לערך ב־1890). בילדותו נתיתם מאביו, מנחם, והתחנך בבית דודו דויד דיאטלוביצקי בפינסק. בסיימו את בית־הספר עבד בבית מסחר לשעונים של דודו. בימי מלחמת העולם הראשונה נקלע לפולניה ונשא בסבל המלחמה בלודז משך שלוש שנים. בשנת 1918 התישב ברובנה שם בנה את ביתו, נשא את אשתו ליבה, לבית מנחם גארבוז מסטולין, אשת חיל, ולהם נולדו בן ושתי בנות שהתחנכו בגימנסיה „תרבות" וברוח הציונות.

רבים היו המפעלים שלוצקי נתן להם יד ברובנה: הוא היה ממיסדי מפעל הפצת הספר העברי ליד „תרבות" בשנת 1919 (בימי שלטון האוקראינים); נמנה על מיסדי ה„התאחדות" וחבר הועד שלה; חבר ועד הגמנסיה „תרבות" כל השנים ומתומכי המוסד הזה; ממארגני המגביות לטובת הקרנות הלאומיות בעיר, תורם ביד נדיבה ומתרים, והשתתף בכמה וכמה פעולות ציוניות וציבוריות במקום.

כל ימיו חלם לוצקי על ציון והתכונן לעליה. הוא גם עשה צעדים מעשיים בכיוון זה. אך רצה הגורל והוא לא זכה לכך. בשנת 1939 עמדה בתו חוה, בוגרת הגמנסיה „תרבות", לעלות ארצה ללמוד באוניברסיטה בירושלים, ונקבע תורה ליציאה ביום 30.9.1939, אולם המלחמה שפרצה אותו זמן מנעה את יציאתה. לצערו לא היה קץ, שכן הוא ראה בעלית בתו את הצעד הראשון לעלית כל המשפחה. מכתביו לקרוביו בארץ היו מלאים כיסופים למולדת ונכונות לכל וויתור בחיים בה.

בתקופת השלטון הרוסי 1939 — 1941 טעם לוצקי לא מעט סבל, אך פלישת הנאצים באמצע 1941 היא שמלאה את הסאה. לפי גירסה אחת, עצרו הגרמנים ברחוב את לוצקי יחד עם בנו מנחם, בן ה־18, ושלחום יחד עם קבוצה כבת 80 יהודים במכונית־משא לעיבודה, כביכול, בכיוון בלתי ידוע, שמשם לא חזר. יתר בני משפחתו נספו בהשמדה של יהודי רובנה בחשון תש"ג.

טובה ורדי (גיברץ)

אליהו לרנר

אליהו היה בנם של ר' יהושע ורות לרנר ממשפחת „הבני"ס" המסורפח (כנוי זה ניתן למשפחה ע"ש סבו ר' בן־ציון), שנתפרסמה בהליכותיה הטובות ובנדבת לבה לעזרת נצרכים. ר' יהושע היה תלמיד חכם וחינך את בנו אליהו בחדר, כדרך הימים ההם, אך משבגר הנער ונמשך למדע יצא לאודיסה שם למד בגמנסיה רוסית וסיימה בהצלחה.

אליהו נולד בשנת 1898 בזוויהיל, בגיל 17 הצטרף למחנה הציוני ועד מהרה נעשה פעיל בהסתדרות „דרור" בזוויהיל. המצב חייבו לעזור לאמו במסחרה, אך הוא ידע להקריב עסקים פרטיים למען התנועה והרעיון שהיו משאת נפשו. מתארגנת הגנה עצמית בעיר — ואליהו בין חבריה ומשתתף בפעולות עם מגיני ישראל נגד כנופיות ומחנות פורעים בשנות 1918—1920. אשתו רבקה לבית אברהם ליטבק בזוויהיל סייעה לאליהו בדרכיו והצטיינה בנדבת לבה ובמעשיה הטובים.

משעזבו רוב היהודים את זוויהיל היה אליהו בין היוצאים האחרונים, גר זמן־מה בקוריץ ומשם עבר לרובנה. כאן נפתח לפניו שדה פעולה רחב: עזרת לפליטים, עסקנות ציבורית, מוסדות תרבות ועל הכל פעולה ציונית. תחילה שירת בהנהלת ה„גוינט" ברובנה ובאוסטראה, ומשהפסיק ה„ג'וינט" את פעולתו כיהן כמזכיר וחשבונאי בביה"ס „תרבות" ברובנה. היה מפעילי „גורדוניה" ו„צעירי התאחדות" ברובנה, מורשה הקהק"ל, עסקן בקרן היסוד ובועד בית־היתומים (התמסר ליסוד בית הדפוס לחינוך ילדי בית־היתומים), חבר בהנהלת הקלוב „מכבי חשמונאי", השתתף בועד הציוני העירוני ולקח חלק בועד הקהילה ובכל מפעל ציוני ותרבותי בעיר.

איש־צבור, עסקן נאמן ואידיאליסטן בנפשו ובאורח חייו היה אליהו וזכה להערצה.

הוא חינך את בתו ל א ה בגימנסיה „תרבות" ברובנה ובסמינר למורים בוילנה, והיא היתה אח"כ מורה לעברית במוסדות „תרבות" ברובנה (נישאה למורה אברהם שפירא).

חלומו של אליהו היה לעלות עם משפחתו ארצה ולהשתקע בבנינה, אך לפני שיכול להגשים את החלום ירדה השואה על בית ישראל והוא עם משפחתו נפלו לפני צר וצורר הנאצי בהשמדת יהודי רובנה וסביבתה ביום כ"ז חשון תש"ג. בן 44 היה בנפלו.

בן־ציון לרנר

קהילות

ז׳יטומיר

(סוף)

בעוד ששנת 1918 היתה קשה לז׳יטומיר משׁ־הות הגרמנים בה, שלפני יציאתם החריבו חלקים ממנה והריקוה בהוציאם ממנה כל מה שיכלו, הרי שנת 1919, עם יציאת חילות ההטמן סקורופדסקי מהעיר וכניסת חילות פטליורה לחוכה, היתה מרה פי מאה ליהודי ז׳יטומיר. מיד לכניסתם ערכו בימים 7—10 בינואר 1919 פוגרום ביהודים ע״פ השיטה של הפוגרומים הרוסים הידועים. והנה, טרם נרפאו יהודי העיר מפוגרום זה ואסון שני ירד על ראשם. הפטליוראים חידשו את הפוגרום בימים שבין 22 ל־26 במרץ אותה שנה ובמשך ארבעה ימים רצופים שדדו, פרעו, הכו, פצעו ורצחו באכזריות וגסות. היה זה אחד הפוגרומים הנוראים של תקופת הדמים ההיא ובו נרצחו 317 יהודים ומספר גדול מזה היו פצועים.

לא ארכו הימים והאוקראינים נאלצו לסגת מהעיר והפולנים בעלותם על קיוב בראשית 1920 — נכנסו לז׳יטומיר. לגיונות הפולנים, אף הם, הצטיינו בהתנהגותם הגסה והפראית לגבי התושבים ובעיקר כלפי היהודים. גדודי הגליציאים פגעו ביותר ביהודי ז׳יטומיר שנאנחו וסבלו. ההגנה העצמית של היהודים נחלשה והיתה סכנה בהופעתה כגוף מאורגן, המצב היה קשה, וכל מי שיכול לעזוב את העיר, עזבה.

אך לא עברו הימים והפולנים גורשו מהעיר ע״י הצבא האדום והקימו בה שלטון הסובייטים. לאט לאט הסתגלו התושבים ואתם, אמנם לא בנקל, היהודים לסדרי המשטר הרוסי־סובייטי. הישוב בעיר גדל ובשנת 1930 מנתה העיר כ־85 אלף תושבים, היהודים היוו אז כשליש מהאוכלוסיה הכללית. נעלמו סדרי החיים המסורתיים של העבר ודור חדש עלה שהתחנך ברוח המשטר החדש. וווהלין נחלקה לשנים וז׳יטומיר נשארה בתחום רוסיה.

בשנת 1941 פלשו הגרמנים לווהלין וכבשו גם את ז׳יטומיר. אין פרטים על מעשי הזוועה שלהם בעיר, אך ידוע שהשמידו את היהודים שמצאו בעיר. גיצלו רק אלה שברחו עם הצבא האדום, ומהם גם חזרו לז׳יטומיר.

***

עתיקה היא העיר ז׳יטומיר, העיר הרוסית. מיחסים את יסודה למאה התשיעית. כבר בימים הרחוקים היתה עיר חשובה, אם כי לא ידועה במה הצטיינה ומה היתה חשיבותה. מתוך ההיסטוריה הרוסית יש ללמוד שהטטרים, בפלשם לדרום־מערב רוסיה פשטו בישובי ווהלין, ומחנות החאן שלהם הנודע באטי נכנסו בשנת 1240 גם לז׳יטומיר והחריבו את העיר, כמו שעשו לערים אחרות. העיר התרוקנה אז כמעט מתושביה (מתקבל על הדעת שאז כבר חיו יהודים בעיר), שבחלקם הושמדו וחלקם נמלטו. לאחר שעבר הזעם נבנתה העיר מחדש.

עם התפשטות מדינת ליטא, כבשה זו את ז׳יטומיר, והיא נכללה בגבולותיה בשנת 1320 ונעשתה חלק ממנה. לאחר 250 שנה, כשגדלה מדינת פולין ועלתה קרנה, נכלל חבל ווהלין, והעיר ז׳יטומיר בתוכו, בשנת 1569, בשטח שלטונה והשפעת הפולנים על העיר היתה רבה.

בחלוקה השניה של פולין, בימי שלטונה של יקטרינה הגדולה, מלכת רוסיה, בשנת 1793, חזרה ז׳יטומיר להיות עיר רוסית ונעשתה אחת הערים היפות של אוקראינה. אח״כ נקבעה כעיר הפלך של ווהלין ומאז גדלה ופרחה.

ז׳יטומיר — שכנתה של ברדיטשוב היהודית, המקובלת כ„ירושלים דווהלין". חשיבות מיוחדת נודעת לז׳יטומיר בעולם היהודי, ובפרט בין יהודי רוסיה ופולניה, בגלל ספרי הקודש הרבים שנדפסו בדפוסי ז׳יטומיר משך דורות. שמה של ז׳יטומיר התנוסס בשערים של חלק ניכר מהספרים שהוצאו לאור עד למיגור השלטון הצארי ברוסיה. כן ידועה ז׳יטומיר כמקום תורה והשכלה, ואף עיר גדולה זו בין החרבות מידי הנאצים.

א. א—חי

לודמיר

רבות היו הדמויות החשובות בלודמיר, העיר הוולינית העתיקה, שהצטיינו והתבלטו בחשיבותן ושחותמן הוטבע על מפעלים ומוסדות של זמנן. בחשבי על העיר ועברה, עולים בזכרוני כמה מהאישים והמפעלים המחזירים אותי לתקופת הנוער, עת פעלנו למען ציון בלודמיר, חלמנו ושאפנו לעליה ולחיים לאומיים חדשים ומתוקנים במולדת הנכספת.

לנגד עיני קמים מאורעות ומעשים, עסקנים מצניעי־לכת ועושי מעשים טובים, שמהראוי לייחד עליהם את הדיבור:

א) בלודמיר היו הרבה בתי־כנסיות שהיו מת־

מלאים מתפללים בכל ימות החול, ומה גם בימי שבת ומועד. ואולם תושבי הרחוב פילסודסקי (מקודם: קובלסקי) היו צריכים לכתת רגליהם מרחק גדול לפי־הערך עד בית־הכנסת שלהם. בימות החום — ולכש"כ בימות השלגים — היתה הליכה ארוכה זו גורמת לטרחת הציבור.

והנה נתעורר יהודי אחד מתושבי הרחוב הזה ושמו זאב (וועווי) גבאי ונדב תרומת־קודש, שטח אדמה של חצרו שעליו הוקם בית־מדרש. ככה באה הרווחה ליהודי הרחוב הזה והרחובות הסמוכים. ואכן הוא קיבל שכר מצווה בהאי עלמא, כי כאשר בית הכנסת הוקם על תלו נקרא בשם „בית המדרש של ר' זאב גבאי".

באותו בית־המדרש היו קיימות חבורות־חבורות, שקבעו עתים ללימוד משניות, גמרא וכו' ביניהם מתמידים שישבו ועסקו בתלמוד תורה כל הימים, לרבות הלילות, ומזמן לזמן היו עורכים חגיגות־סיום.

לימים נוסדה בבית־מדרש זה גם קופה לג־מילות־חסדים, שתחילתה מצער ואח"כ הלכה וגדלה, גם בשטח ההכנסות (המתפללים היו תורמים מדי שבוע בשבועו), וגם בשטח מתן ההלוואות, שכן הרבה יהודים — ברובם סוחרי היאריד — היו מקבלים הלוואות לקנית סחורות לפני היאַריד ומחזירים אחרי היאַריד, ובינתים עשו מסחר והרוויחו למחיתם.

כותב הטורים האלה שהוטל עליו לנהל את החשבונות של קופת הגמ"ח, ראה בעיניו כמה רבה היתה העזרה הזאת לנזקקים לה.

ב) קנאת עסקנים תרבה יזמה. לא ארכו הימים ובית המדרש של ר' זאב גבאי נתמלא אף הוא מתפללים קבועים, ולקראת „הימים הנוראים" היה צר מהכיל גם את המתפללים החדשים שהיו נוהרים שמה לקראת ראש־השנה ויוכ"פ במיוחד. והנה נתעורר ר' זאב יוחנזון, בעל טחנת־קמח ומנסריה ברחוב סמוך, ומסר את אחד הצריפים של המנסריה שלו לשם בית־תפילה. ע"י זה הוקל בהרבה לציבור, ואנשי סביבתו נשאוהו על כפים. ר' יוחנזון זה נתברך לא רק בעושר, כי־אם גם בברכת התורה, היה למדן מופלג ונדיב־לב ועליו היו הבריות אומרים, שתורה וגדולה במקום אחד נזדמנו.

ג) ייזכר לטוב גם ר' ברה"לה המלמד, שב„חדר" שלו למדתי גם אני. לפני צאתי ארצה באתי לביהכנ"ס להפרד מיהודי הרחוב שלי. כולם, כמובן, נתנו לי יד לשלום אגב ברכת הדרך, ברם המלמד ר' ברה"לה התבייש משום־מה להפרד ממני בפרהסיה, לעיני כל ישראל. הוא, כיהודי חרד ואדוק, הגיעו אליו אז שמועות, שבחורי ארץ־ישראל אינם מדקדקים במצוות, והנה אני, שהכיר אותי בתור בן למשפחה דתית, חשש, שמא גם אני אלך בדרך כל בני־הארץ... ולזה קשה היה לו לתת יד ולצרף את ברכת פיו.

ואולם מאידך גיסא, הרי בעולה לארץ־הקודש עסקינן, בבחור בן־טובים, שלא נתפס למינות, ושמקדיש את כוחותיו הרעננים ושנותיו הצעירות לארץ האבות הקדושים; והרי יתכן גם שאוירא דארץ־ישראל תשפיע עליו דוקא לטובה, ואיככה זה הוא — ר' ברה"לה, המרביץ תורה לילדי יש־ראל ומתפלל בכוונת הלב פעמים ביום, „המחזיר שכינתו לציון" — יעמוד מרחוק? ולכן השכיל לעשות: חכה עד שגמרתי להפרד מכל המתפללים, ובצאתי מביהכנ"ס יצא גם הוא, כאילו ללוותני קצת. אגב הליכה שוחח אתי בדברי תורה, וכשנתרחקנו מעין רואים ונשארנו שנינו לבדנו — אז עמד מלכת, הושיט לי את ידו ובעינים דומעות אמר לי כדברים האלה: אחרי שזכית לעלות לארץ הקודש יהי רצון שזו תהיה עלית הגוף ועלית הנפש גם יחד. אנא, הבטיחה נא לי שבבואך לארץ תשים רגליך במיוחד אל הכותל המערבי ותעלה שם את זכרוני ותתפלל בעדי ובעד אשתי ובני...

ברגע זה עלה ונתעלה גם הוא בעיני. ראה ראיתי, שמאמין הוא בנקודה היהודית שבי, לא רק שלא אהיה בין פורקי עול, כי אם למעלה מזה, ראה אותי כשר וישר להיות המליץ בינו ובין הכותל המערבי...

ד) מדור לדור סיפרו על דמות מופלאה של לודמיר מימים רחוקים. המדובר הוא באברהם אשכנזי, רוקח לפי מקצועו וסופר. מעשיות וא־גדות התהלכו על אישיותו של אשכנזי זה, שחי במחצית השניה של המאה הט"ז בלודמיר. הוא חיבר ספר „סם חיים" בעברית ובאידיש, העוסק בשאלות חיים ומורה כיצד להזהר מחטא ומעשי־בושה. הספר פורסם בשנת 1590 בפראג — ואזל (לפי ידיעות השתמרו רק שלושה טפסים מהספר בספרית אוקספורד, במוזיאום הבריטי ובספרית סטראשון בווילנה לפני השואה הנאצית).

רבות דובר וסופר על דמותה של ה„עלמה מלודמיר" הידועה בשם „די לודמירער מויד", שהיתה לטיפוס אגדתי בעולם היהודי וממנה יצא פרסום נוסף לעיר לודמיר עצמה.

ראויים כל אלה והדומים להם וכן המפעלים החשובים של לודמיר המעטירה לזכרון ולהנצחה. ובפרט לאחר שיהודי העיר ניספו בשואת הנאצים.

א. קורים

אוברוטש

(מזכרונות העבר)

התנועה הציונית מצאה הד באוברוטש בראשיתה, בסוף המאה שחלפה. הרשמים שהגיעו מהקונגרסים בצנורות שונים עוררו את הלבבות של הנוער היהודי. משהוכרז על הפצת מניות אוצר ההתישבות (הקולוניאל בנק) עסקו במפעל בדחילו ורחימו „פני העיר" ונכבדי הקהל ר' יצחק־אייזיק כצנלסון, ר' יצחק־אייזיק פולונסקי ואתם כמה בעלי־בתים חשובים אחרים (פולונסקי עלה לעת זקנתו ארצה וכאן נפטר). בהשפעתם של אלה חתמו רבים מבני העיר על מניות, אם משום שלא העיזו להשיב פני העוסקים בדבר ואם מתוך יחס לענין. הציונות הכתה לאט לאט שרשים באוברוטש וממנה בעיקר ינקו גם יהודי הסביבה. הצעירים הבינו את ערך החינוך הלאומי־עברי וראו בו יסוד להכשרת מחנה ציוני ואחדים מהם הקדישו את עצמם לרעיון החינוך, מהם יזכרו: יוסף־חיים בירמן, לייב בירנבוים, אהרון שלייפר ואהרון וולטמן, שיסדו חדרים ועל ידם חינכו את הילדים בעברית וברוח ציונית. עם אלה היה המורה לשעורים פרטיים אהרון פישמן. מורים אלה היו מחנכי הדור בראשית מאתנו זו והם לא ישכחו מלב תלמידיהם ובני אוברוטש בכלל.

ציוני העיר היו חולמים ומגשימים. רבים מהם עלו ארצה בעליה השניה ועליתם שימשה דוגמה לאחרים. מפעילי הציונות של אוברוטש היו: שלום פינסקי, יהושע פרגר (הרוקח), חנה ארקיס, זהבה ארקיס, יצחק סלבינסקי, הלל ארקיס, צבי ארקיס, אשר סקורודינסקי, יעקב ביריביס, שבתיל בירגר, דויד בירגר, דויד רוטבלט, אהרון רוטבלט, זיידל קריימן, בן־ציון גלוזמן, יעקב גלוזמן, יעקב ספוז'ניק ומשה ציבולניק, שהיה אח"כ מזכירו של הפרופיסור מנדלשטם (המורשה הציוני של גליל קיוב). ציבולניק זה הצליח להעביר לא"י חלק מהארכיון הציוני של גליל קיוב.

אחד המפעלים החשובים של האגודה הציונית המקומית היתה הספריה הציונית בעיר, בראשיתה (לערך 1902), כשהפעולה הציונית התנהלה במחתרת, נמצאו הספרים בבנין בחצרו של ר' יוסף רוטבלט ועברו עליה כמה גילגולים. זכורה יפה הספריה לבני הנוער ששאבו ממנה אור, חכמה וחינוך לאומי.

ביום כ' תמוז תרס"ה, במלאת שנה ראשונה לפטירתו של הרצל התכנסו ציוני העיר בספריה לאספת אבל. לפני זה נמסר לכותב הדברים האלה לסדר הדלקת נרות־נשמה בכל שבעת בתי־התפילה שבעיר, שכן סברו ששום גבאי לא יסרב לנכד של ר' יצחק כצנלסון, ואמנם הודלקו נרות ואמרו „קדיש" לזכרו של הרצל בכל בתי־התפילה בערב ההוא. ובספריה נשאו נאומים והספידו את המנהיג. רב היה רושם האזכרה.

זכתה אוברוטש לכמה ביקורים של אחד־העם. הוא נשא לאשה את נכדת ר' יוסף־יצחק שניאור־סון מאוברוטש והיה סר לעיר בעניינים משפחתיים. בפגישה עם אחד־העם כאן בארץ הזכיר את פגישותיו באוברוטש עם טובי העיר, עם הציונים ואגב סיפר שלמד מר' יצחק־אייזיק כצנלסון את כתב היהודים הספרדים.

הרוח החסידית שכבשה רבים מהדור הישן בעיר לא הפריעה כמעט לקליטת הציונות בה. האבות החסידים ראו את בניהם הציונים בארגונם ובפעולתם והשלימו בזה, מלבד יוצאים מהכלל. הקשרים עם מרכזי הציונות נמשכו תמיד ובכל התנאים. הרעיונות המהפכניים לא דחפו את הציונים לנטוש את הדגל הלאומי, בתקופת המהפכה ברוסיה ולאחריה (1910—1905).

באוברוטש השתמר בית־קברות ישן בקצה רחוב הקצבים ובגבולו עמד בית־הכנסת של הקצבים. (קראו לו ביהכ"נ ההורנוסטייפלי). לפי סיפורי זקנים עמד במקום זה לפני שנים רבות בנין בית־כנסת עתיק בו ישב הסופר יעקב־שמואל טרכטמן (שעבר מאוברוטש לאקרמן ושם מת). טרכטמן זה הנזכר ב„סופרי ישראל", בהוצאת „הצפירה" — 1898 למד שם בלילות ופעם אחזה אש הנר שלו ברהיטי בית־הכנסת והבנין עלה באש. אותו זמן הגיע לעיר האדמ"ור מהורנוסטייפל ר' מרדכי־דוב טברסקי ופקד לתקים מיד בנין חדש במקום הנשרף. מסורת זו משולבה באגדה במציאת שלושה שלדי אדם מתחת ליסוד הבנין השרוף והרבי פקד לאספם בקבר אחד ליד יסוד הבנין החדש. מאהלי צדיקים נשאר בבית־העלמין הישן רק אחד של ר' נתן־נטע... משנת תקפ"ו. מצבות עתיקות אחרות לא ניתן לפענח.

עד המהפכה הגדולה ברוסיה בשנת 1917 זרמו החיים היהודיים באוברוטש כסדרם. כיהודים ווהליניים שמרו רוב בני העיר מסורת אבות, מילאו את 7—8 בתי התפילה בימי חול ובשבתות, התפרנסו מעמל כפיים ומסחר היערות של הסביבה. בימי מלחמת האזרחים בשנות 1918—1919, טעמו יהודי העיר טעם פוגרומים מידי רוסים ואוקראינים. בשבט תרע"ט, כשעמדו האוקראינים לעזוב את העיר תחת לחץ הצבא

הרוסי, עשו מעשה תרמית שפלה. הם הזמינו את נכבדי היהודים למטה הצבאי של מנהיגם קוזיר־זירקה שנמצא בתחנת הרכבת ושלחו אתם מל־ווים לשם בטחון, כביכול. אולם בדרך לתחנה ירו המלווים בהולכים אתם ו־38 איש, מטובי בני אוברוטש, נפלו. בין הקרבנות היו: משה ציבולניק, יעקב ביריביס, הלל ארקיס, יהודה־יוסף כצנלסון, משה וורטמן ואחרים. אבל ירד על העיר ורבים מיהרו לעזבה.

הצבא האדום נכנס אז לאוברוטש ושפך את שלטון הסובייטים בעיר ובסביבתה.

פנחס כצנלסון

הושץ׳ — גושצ׳ה *

העיירה מוקפת משלוש רוחותיה שכונות של גויים ומעברה הרביעי הנהר הורין, לידו מתנשא קיר תלול של הר גבוה, דומה יד פלאים חצבתו למען תת למימי הנהר לזרום. מטבור העיירה נמשכת והולכת חצר ה„פריץ׳, שבה ארמונות והיכלי תפארת, גני נוי ופרי, ככרות ומדשאות. ה„פריצים״—לפנים פולנים: וליבסקי, זולוטניצקי ולאחרונה בעל־אחוזות רוסי — איסאקוב.

מספר בתיה של הושץ׳ היה כמאתים ונפשו־תיה כאלף וחמש מאות. רובם בעלי־מלאכה, חנונים זעירים ורוכלים, סוחרי תבואה ומעטים מאוד העשירים — סוחרים גדולים או בעלי־מפעלים, שסחרם פרץ מחוץ לתחום העיירה וסביבתה הקרובה. פרנסתם מהסביבה החקלאית הגדולה ומה„יארידים״ הקבועים, אחת לשבוע. קטנה ודלה היתה העיירה בכלל. לא רק העשירים היו מעטים בה, גם יודעי תורה ובני־אורין ממש נער יספרם. תושביה שעמלו תמיד להביא טרף לבני ביתם, היו יראי־שמים, יודעי חומש עם רש״י ולכל היותר פרק משניות. ברם, ערה ותוססת היתה העיירה, פתוחה לרוחות המגשבות בעולם ואי־מזה נקלעו לתוכה בעלי תריסין בתורה ובחכמת ההשכלה, שקבעו בה ישיבתם לתקופות קצרות וכל אחד מהם השאיר עקבותיו.

מבני הדור הקודם זכורה דמותו האצילה של ר׳ יוסף למדן מאניפולי הסמוכה, שבא להושץ׳ לשמש בכתר הרבנות. למדן מופלג היה ובעל השכלה רחבה, אף ציוני נלהב ומלהיב וציר לקונגרס ציוני. מהושץ׳ לוקח אחר כבוד לקובנה שבליטא.

כן יזכרו:

משפחת הלר הענפה. עשרה אחים ואחיות, רובם בני תורה וחכמים. הרש הלר עבר לרובנה, שם תפס מקום נכבד בפעולה הציבורית. נחום הלר, למדן גדול גם הוא, אחד מבניו, אלתר נושא אור ההשכלה בעיירה, הלך לאמריקה והיה שם לסופר ולביבליוגרף נודע. ראובן פינקלשטיין (פינק) גם הוא יצא אל מעבר לים והגיע שם לדרגה גבוהה במדע המתימטיקה. מאלה שהיו בהושץ׳ תקופה ארוכה יותר: אשר שטיל ואלתר מזר. הראשון השתתף ב„הצפירה״ וב„המליץ״ ולאחר זמן שימש סופר קבוע ב„וואלינער לעבן״ ברובנה.

מלומדיה הגדולים, חריפים ובקיאים בתורה ובחכמה: ישראל־אהרן, חתנו של ר׳ אלקנה (קנה) המלמד, ר׳ ישראל רויזמן, ר׳ שלמה־בר ורסטט. למדנים ומשכילים: אליהו־שלמה קורמן, בעל בית־המרקחת, חנוך־צבי לרנר וחיים־מנדל הרמן המורה.

ואחרון אחרון ר׳ אהרן סנדלזון. ממז׳יריץ׳ הקרובה בא להושץ׳ להיות מלמד תנ״ך וגמרא לתלמידים נבחרים בעלי כשרונות. צנא מלא ספרא. חריף ובקי בכל הספרות העתיקה. ב„חדרו״ הוקצו שעות גם ללמודים כלליים (חשבון, גיאוגרפיה ועוד) ולשפה הרוסית. ה„חדר״ היה בקלויז של בעלי־מלאכה, בו היה ממלא את תפקידי החזן והשמש. שיטת למודו לא היתה יבשה אלא התהלך עם תלמידיו כרע וכאח, היה מרבה שיחה עמהם ומכניסם לעולם האגדה והאצילות.

בשנות המהפכה של 6־1905 הגיע הד חלש ממנה גם לעיירה. היו מהצעירים שלמדו באוניברסיטה בקיוב והיו מביאים אתם מריח המהפכה ומרעיונותיה, אחד מהם — ישראל קלינמן שהיה אח״כ פרקליט נודע בקיוב. מקום הפגישות היתה הספריה שנמצאה בביתנו. אח״כ נקבע מקום הפגישות בבית פרץ פרידמן, הותיק שבחבורת העברים. כן היו קוראים את „השלוח״ והספרות העברית החדשה. אחרי מהפכת 1917 התנערה העיירה וקמה לתחיה. כוחות הנעורים שהיו חבויים ועצורים פרצו בבת אחת. רובו של הנוער היה ציוני. נוסדו גן־ילדים, בית־ספר ושעורי ערב למבוגרים, הכל בעברית. העברית שלטה ברחוב וגם בבית. קם „החלוץ״ ובשנת 1920 יצאה הקבוצה הראשונה לארץ.

עם קום ממשלת הטמן־סקורופדסקי ואח״כ פטליורה וגיסות הפורעים השתוללו באוקראינה סבלה גם העיירה. נהרגו אחדים מיהודי הכפרים וגם בעיירה היו פצועים.

*) ראה „ילקוט ווהלין״, קובץ י״א עמ׳ 28.

אחרי שנכבשה ע"י הפולנים התענתה הושץ' תחת עול המסים והנגישות של הממשלה הפולנית. מיטב הנוער עלה ארצה ואחדים גם ברחו לרוסיה, אך המסורת של פעילות ציונית נמשכה. נוסד סניף של „התאחדות־צעירי־ציון", תקופת־מה היה קיים גם קן השומ"צ שנשא אופי צופי בעיקר ופעל לטובת קרנות הציונות. בין העסקנים הפעילים והמסורים בעיירה בדור האחרון היה חיים ווייסמן, מטובי הציונים וראשי העדה. שמו קשור ברוב המפעלים הציבוריים והציוניים של הושץ' בתקופה שבין מלחמה למלחמה.

באמצע שנות העשרים בא להושץ' אברהם מַזר, אשר עזבה שלושים שנה לפני כן. כבחור עני הגיע אז לאמריקה, נאחז בתעשיית הנייר, פיתחה והיה במשך הזמן לעשיר גדול. נדב ותרם בהושץ' למוסדות וגם ליחידים. יסד בנק בשם „קופת גמילות חסדים", שהונו הגיע לעשרים אלף וחמש מאות זהובים. מוסד זה נענה לכל בני העיירה ולא היה להם כנושה. אברהם מַזר זה, בר־אורין שקיים את תורתו גם מעושר, תרם ב־1949 חצי מיליון דולר ל„מגבית היהודית המאוחדת", ב־1950 רבע מיליון וב־1951 מיליון. כעת הוא בונה בארץ ביח"ר לנייר, שהון ההשקעה בו יגיע לשלושה וחצי מיליון דולר.

אברהם מזר הקדיש סכום כסף למתן הלוואות קטנות לבני הושץ' שבארץ.

*

על קצה המר והנמהר של הושץ' מספר אחד הנצולים פסח קרנצברג:

עם פרוץ המלחמה העולמית סופחה העיירה לרוסיה הסובייטית ששלטונה ארך 22 חודש. המסחר בטל ובתים רבים הוחרמו. כל מי שהיה מוכשר לעבודה, עבד ואכל לחם, יתרם התפרנסו ממכירת חפציהם לאכרים. קופת הגמ"ח נמסרה מאונס לשלטונות וכן עבר לרשותם גם ביה"ס העברי. תחילה הורו בו אידיש ואח"כ — רוסית, אך לא נגעו בבתי הכנסת והמדרש ולא הופרעו התפילה והלימודים בהם.

ב־22 ביוני 1942 התחילה המלחמה בין רוסיה לגרמניה. ב־29 בו הופצצה העיירה היהודית בכוונה ע"י הגרמנים. 60 בית נהרסו ותחת חרבותיהם מצאו את מותם מאה וחמישים איש.

ב־3 ביולי נכנסו הגרמנים. אספנו את החללים לקבורה ונקינו את עיי המפולת. מיד הוטלו עלינו עבודות פרך ומכות רצח. כעבור ימים אחדים הוצאו להורג 10 יהודים.

בתחלת חודש סיון נודע לנו שחופרים בורות בחורשה שע"י הכפר סימונוב. הגויים אמרו שהם נועדו למטרות צבאיות, אולם ידענו שבשבילנו הם. ואור לד' בסיון היתה השחיטה הראשונה, בה ניספו בידי הרוצחים שלוש מאות ששים וכמה נפש. את הנשארים אספו וציוו עליהם לגור ברחוב אחד (לא קראו לו „גיטו"), אך הורשו ללכת לכל מקום.

בעיירה הקרובה טוצ'ין הדליקו היהודים שנכלאו בגיטו את הבתים ונשרפו 70 מהם. ראינו שמרכזים את השוטרים האוקראינים לשם מסע עונשין והבינונו שגם קצנו קרוב.

בינתיים היו היהודים בורחים ליערות ולכפרים וקונים מקומות־מחבוא אצל האכרים. בערב סוכות התחילה השחיטה השניה. באותו יום נרצחו מאה יהודים שנמצאו בעיירה. הרב צבי יהודה־ליב רבינוביץ ואשתו שפרה נמצאו בקיר כפול, החזיקום במרתף ולמחרת רצחום. האוקראינים פשטו בסביבה לחפש יהודים, הובילום לחורשת סימונוב ורצחום שם. 37 נקברו מאחורי בית־הבד של דוד־משה בס.

מצב זה נמשך חמישה שבועות. הרוצחים הודיעו, כי שוב לא יהרגו יהודים, כי היטלר חנן אותם. כמאה יהודים התאספו לעיירה, לא מפני שהאמינו בחנינה, אלא מפני שכשל כוחם וקצה נפשם בחיי חיה נרדפת. החזיקום בבית אחד, האכילום משהו, גם הרשו להם ללכת ולבקש לחם מהאכרים, אך בשבת ד' או ה' בכסלו הובלו גם הם לחורשה ונרצחו. אחרי זה נשארו עוד כ־40 איש והרוצחים שוב הפיצו שמועות שלא יהרגו עוד. באב תש"ג נקבצו עוד 10 יהודים שלא יכלו להיות נעים ונדים בעולם התוהו. גם הם נרצחו ונקברו במורד ההר שע"י ההורין.

כאשר השתחררנו, היו הדרכים עדיין בחזקת סכנה מחמת גיסות ה„באַנדות" ולא יכולנו לצאת מתחומי העיירה. הבאנו לקבורת־ישראל בבית העלמין את 37 החללים שנקברו מאחורי בית־הבד של ד. מ. בס.

ואלה שמות 28 בני העיירה ומהכפרים שהיו בה, אשר נשארו בחיים: 1. פסח קרנצברג; 2. אדל אשתו ובנותיהם; 3. רסיה; 4. מרים; 5. ליפמן גלמן; 6. פרדיל אשתו ובניהם; 7. יצחק; 8. רחל; 9. רחל בת גדליהו סמולה; 10. משה (משקה) כץ החיט; 11. מניה אשתו ובניהם; 12. מורי; 13. אלקה; 14. שרה רבינוביץ (מהכפר קוריזבן) ובתה; 15. איטה; 16. בילה רוזמן, בתו של אליהו מטוסיס; 17. דוניה הספר, אשתו הנוצריה החביאתו. 18. חינקה בת א. ש. קורמן, בעלה; 19. איזיק; 20 ובנם בן 6; 21. משה פיון (מהכפר רוסיבלה); 22. רחל; 23. בנה ושתי בנותיו; 25 (גם הם מרוסיבלה); 26. ליובה ויסמן ובתה; 27. בתיה. בעלה של ליובה העסקן הציוני חיים נהרג עוד לפני השחיטה; 28. סוניה קריצ'מר (מהשחיטה הראשונה נשארו בחיים,

היא ואמה הינדה שאיחרו להביאם למקום ההריגה 5 דקות אחרי השעה שנועדה ל„אקציה" והגרמני פקד להחזירן. בשחיטה השניה נתפסה האם ונרצחה.

אהרן בן משה סמולה ניצל גם הוא מהשחיטות. התנדב לג. ק. ו. ד. בכדי לנקום דמי אחיו מהאוקראינים ונפל חלל במלחמתו ב„בנדרבצים".

את כל פעולות ההשמדה ביצעו האוקראינים, בעיירה היו רק 2 גרמנים.

נחום לרנר

קוסטופול

חלפו עשר שנים מאז נלקחו בני קוסטופול היקרים ונגזרו מארץ החיים. עשר שנים להשמדת קוסטופול היהודית, העיירה התוססת, הערה והמפרנסת. נדם קולה, נשתתק צחוק תינוקות, הכל נעלם כלא היה. ישוב יהודי על אדמת וואהלין נחרב עד היסוד וגדול הצער. הלב יהמה ובמסתרים תבכה הנפש ואין נוחם...

קוסטופול היתה אחת העיירות המסונפות לקהילה שכללה בימי השלטון הפולני האחרון גם את שכנותיה: ברזנה על 4500 יהודים; סטיפאן על 3500 יהודים; דיראז'נה על 2000 יהודים; סליש'־גדול (לודביפול) על 2000 יהודים; סליש'ץ קטן — 1500 נפש ואוסובה — 1000 נפש.

לקוסטופול שלשלת־יוחסין עוד מימי מלחמת שבדיה, אבל יהודים החלו להתישב בה בהמוניהם רק בשנת 1890, עם התקנת פסי־הרכבת בקו רובנה־וויל‌נה (קוסטופול שוכנת על הקילומטר ה־34 סמוך לרובנה). עד אז היתה העיירה שייכת לתחומי־המושב, ורק מני אז ואילך החלו נוהרים לעיירה יהודים מהכפרים הסמוכים.

המתיישב הראשון היה—משה חוטינקר, חותנו של שלמה בריצ'קה; אחריו באו להשתקע בני משפחת זילברשטיין (אחד מהם כיהן לאחר שנים כרב דמתא); כן המשיכו לבוא סוחרי יערות, מתווכים, סוכנים, סוחרי תבואות ושאר תוצרת הכפר. מסחר הבהמות והסוסים — ואף החזירים בכלל — פרץ כאן. הסביבה היתה עשירה והיה באפשרותה לכלכל את כולם.

עד מהרה הוקמו בעיירה בתי־חרושת שונים, מנסרות ושחנות, בתי־תעשיה לדיקטים ופורניריים, לגפרורים ולכסאות כפופים, לנייר ולכלי זכוכית, ליציקת ברזל וחישול מחרשות ומכונות דיש; נבנו בתי־משרפות לספירט ולופת ועוד.

העיירה היתה לכאורה קטנה, אך היזמה היהודית בה היתה רבה. במפעלי התעשיה שלה העסיקו פועלים ועובדים הרבה, והנלווים עליהם: בעלי־מלאכה ובעלי־אומנויות שונים, ואשר 95% מהמפעלים קמו על־ידי יהודים ונתקיימו בידי יהודים, וכולם כאחד חיו והתפרנסו זה מזה, מי בריווח ומי בצמצום.

ונמצאו בעיירה יהודים העוסקים בצרכי־ציבור. במועצה המקומית היו 50% נציגים יהודים; גם סגן ראש־המועצה וחבר ההנהלה יהודים היו. הוקם גם איגוד־סוחרים, חברת בעלי־מלאכה וכמה מוסדות אחרים.

בין העסקנים הציבוריים שפעלו הרבה לטובת העיירה היו: אייזיק איידלשטיין, יעקב ווייגשטין וישראל אהרן פייגלשטיין (ראשי־הקהלה), אליהו פומרנץ (סגן המועצה המקומית) ופנחס גרינוולד (חבר המועצה); משה ספקטור, עסקן ותיק ופטרון של ביה"ס „תרבות"; אליהו רודניק — מייסד קופת גמ"ח; יוסף חיים שדה (סאדע) — מנהל הבנק העממי, דוד דיין — מאגודת הסוחרים, אברהם זייץ וישראל קוטלר — עסקני ארגון בעלי־המלאכה, אליהו טרכטנברג, ראש וראשון למכבי־אש. כולם פעלו לטובת הכלל באמונה, ועכשיו — כולם קדושים וכולם נפלו לפני בני־עוולה צוררי ישראל.

יזכרו לברכה עסקני ציון הפעילים: גולדה גנדליר שעשתה מעשים רבים למען ציון בעיירתנו (נמלטה משיני הנאצים ונתקעה ברוסיה). בדירתה הקטנה ברחוב פשיחודניה, היו מתרכזים כל המפעלים למען ציון והקרנות הלאומיות. — פנחס, שמאי גורין, ישעיהו פרנקל, זאב (וואלקה) גורין והאינז' נחמיה פרל, ויבל"א צבי ווייגשטיין, שמאי וואשטאט ויעקב גורין, — שהיו עמודי התווך של העבודות הציוניות בקוסטופול. הם תרמו הרבה משעתם לכל מפעל ציוני ולחיים התרבותיים־רוחניים והרימו את קרנה של העיירה.

בקוסטופול מעוטת אוכלוסין יהודים, היו חוגים אינטליגנטיים, אנשי השכלה ותרבות, עסקנים צבוריים בעניני תחית העם — במספר גדול. על אלה יזכרו מבני הדור האחרון: שואל צימרמן (כיום דוצנט לחימיה בחיפה), אחיו משה צימרמן — ד"ר למדיצינה (נתקע ברוסיה), וכן הד"רים: איזיה קאגאן, שואל אייזמן, איזיה גורין, שפסיל קייז, שרה אייזנברג, מרדכי יאכנוך, ותבל"א הניה ספקטור; האינז' לייבוש רודניק ויבל"א יעקב רודניק, אברהם וויינ־

גורט, זאב אידלשטיין ואחיו אהרן (עו"ד) ונפתלי האלפרין (מורה). —

*

הירידה הכלכלית בעיירה התחילה עוד בשנות 31—1930, עם ראשית הקליטה הפולנית, באשר הארגון — בעל המגמה האנטישמית, הנודע לשמצה „ראזוואי" — העביר את הפולנים לתוך ערי היהודים בכוונה תחילה לשם התחרות בהם. עד מהרה נשבר מטה לחמם של הסוחרים והחנוונים וכן של בעלי־המלאכה והאומנים היהודים.

המתיישבים הפולנים החדשים, ובראשם הכומר וורפוחובסקי ניהלו תעמולה גלויה והסתה בהכרזיס חרם על היהודים. אף־על־פי־כן התאמצו לא ליפול ולא להחרס, ושהרע לא ישפיע אלא במיעוטו. בכל ענפי המסחר והמלאכה ובכל סוגי התעשיה והמלאכה נגעו־פגעו לאט־לאט הידים הזרות של בעלי־המלאכה הפולניים מכפרי הסביבה ושל סוחרי פוזנא, של תרבות פולנית ושל נוער פולני, בעלי תכונות זרות לנו עד אז; המצב החמיר וידענו להתגונן.

ביצור עמדותינו וחיזוק הידים הגיעו עד כדי כך, שאף פלישת הרוסים לעיירתנו (בספטמבר 1939) לא פגעה תחילה באוכלוסיה היהודית. נהפוך הוא, רבים מבני העיירה הסתדרו כעובדים וכתופסי־משרות בקואופרטיבים הרוסיים שהוקמו; — מלבד אי־אלו עשירים ידועי־שם, אשר רכושם הוחרם או „הולאם" ע"י הרוסים.

והנה אי־מזה באה רוח שאינה מצויה, הפליטה של הגרמנים, שהביאה חורבן והרס על העיירה. אז התחילה הבריחה ומנוסת־הבהלה, איש־איש לאשר נשאוהו רגליו, בלי חשבון וללא תכלית, ללא יכולת להציל רכוש, ומבלי להיות בטוח בדרכו אשר הוא הולך שמה, — כי נפל פחד הנאצים עליהם. אכן, לא היהודים לבד ברחו, הצבא הרוסי הלך וברח לפניהם, והיהודים הלכו אחריהם. לדברי החיילים הרוסים, יש צורך בנסיגה ארעית מטעמים אסטרטגיים, ובקרב הימים יחזרו לכאן. הרוסים — יצאו, והגרמנים — נכנסו, ומיד לכניסתם השתררה בהלה ואימה נפלה על כל יהודי העיירה. מיום פלישתם החלו אנשי „הצבא המנצח" לרמוס ברגל גאווה את קדשי העיירה, להרוס את בתי־הכנסת, לדרוך על גבי עוברים ושבים, לפגוע בהם ביד וברגל, להטיל מורא ופחד על כל עוברי דרך ועל כל יושבי בית, ונתקיימו בנו דברי המקונן: „בחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה"...

בשבוע הראשון לחודש יוני (בערך 6.VI) פלשו הגרמנים לקוסטופול, ובו ביום החלו לרדות בנו ולהשתלט עלינו ביד חזקה, גסה ואכזרית. הקרבנות הראשונים היו: זלמן פלדמן, בנו אברהם וחתנו יצחק אפלבוים, אשר בגלל עלילות־דברים הובילו אותם עד לככר־הספורט, ולעיני המוני נוצרים מכפרי הסביבה — שנתאספו שמה לפי הזמנה מוקדמת — נרצחו ביריה. לאחר ימים מועטים רצחו בצורה דומה את אליהו רודניק ובני משפחתו, אשת יצחק ליטוואק, מוני ספיבק וד"ר גאסקו. את זה האחרון, לא די שהרגוהו לעין כל על לא עוול בכפו, אלא גם התעללו בגופו ורמסוהו ברגלים.

לאחר זמן־מה נוסדה — בפקודת השלטון העריץ — „מועצת היהודים" (יודן־ראט), ובראשם: לייבל רודי (איש קילצי) ומר אופנהיים, ומבני העיירה: דוד דיין, אליהו פומרנץ, עו"ד דייטשמייסטר, ברגוביו, דוד שורצמן, יעקב זלצר וליי־בוש מיידאן שהיו אנוסים על־פי הצו של הרודים בהם, העומדים על גבם, להיות מסייעים לדבר עבירה ולביצוע הגזירות הקשות של הכובשים.

מספרים על דוד דיין, שבשעת הוצאה לפועל של „אקציה" אחת, כשהוליכו קבוצה גדולה מיהודי העיירה, ובהם כמה מחברי „מועצת היהודים", היה הוא — דוד דיין — מחוץ לגידונים למיתה ובידו היה להשאר בחיים, אבל לבו נקפו ולא רצה להיות נבדל ונפלה מבני עדתו. „באשר ילכו כל בני קהלתי אלך גם אני, אינני טוב מהם וגורלם צריך להיות גורלי", — כה אמר והצטרף מעצמו לקבוצה ונגזר מארץ החיים אתם יחד: הי"ד.

*

כמו בערים אחרות החל גם כאן הדבר במעשי התעללות ביהודים, בדברי־שטנה, בהשפלה ודיכוי הרוח, בהטלת מסי־עונשין וקנסות קבוציים על חטא שלא חטאו; — גם יד האוכלוסיה הנוצרית־האוקראינית והפולנית היתה באמצע. ייזכרו לדראון במיוחד החובש נובוסיליצקי, שפילקין ופסטריק, שהיו שמחים לאידם של היהודים ואף גם עזרו לכך.

בין מעשי הרצח והאכזריות של הנאצים ועוזריהם יש להזכיר את דבר החטיפות, עריכת ציד על עוברי־אורח ברחוב, גירושם למקומות בלתי־נודעים. ביום שחור אחד עשו השליטים מעשה מכוער, שאין לכנותו בשם; הזעיקו 1300 נשים, אשר בעליהן נמצאו אז „במקומות־עבודה מרוחקים" ואמרו להן, שרוצים לגרום נחת־רוח גם להן וגם לבעליהן הנמצאים בקרבת־מקום, ויתנו להן להיפגש (ביניהן היו נשים שבעליהן נמצאו זה מכבר ברוסיה או גם שמתו לפני ימים רבים...).

מזימת השטנים עלתה בידם, הם הוליכו את הנשים, שנלכדו ברשת, כברת־ארץ לא־קטנה עד היער הסמוך — ובעיירה נשמעו אחר־כך הדי

יריות־חזקות מצד היער. הנשים לא חזרו עוד העירה.

כתוצאה ממעשי תועבה אלה הלכה ונתרוקנה העיירה מהיהודים המקומיים ובמקומם הובאו יהודי העיירות הסמוכות.

בתוך בניני שני בתי־המדרשות הוקמו מחנות־עבודה, ולשם הובאו כפעם בפעם קבוצות חדשות של יהודי הסביבה הקרובה והרחוקה, כאילו לשם עבודה; אבל אחרי זמן מועט הוצאו לגיא־ההריגה ופינו מקום לקבוצות חדשות.

הדבר נמשך עד שביום אחד נתפרסמה גזירת הגיטו על כל נוראותיו ובלהותיו. הגיטו הפך כולו למקום המערכה, שמשם מוליכה הדרך לכוון אחד בלבד: לשדה ההשמדה. ה„אקציה" התחילה ביום שלישי בשבוע, נמשכה ביום רביעי ונסתיימה ביום חמישי (י"ב, י"ג, י"ד אלול תש"ב; 25.26.27.8/42). ב„אקציה" הזאת נפלו לפי חרב גם יהודי העיירות ברזנה, סטיפאן, סלישץ קטן ועוד. גם 3500 יהודים מרובנה הומתו אז על־יד פסי־הרכבת בקו מוקווין.

פייגה מילשטיין, אשר בדרך נס נמלטה מצפרני הנץ בליל האקציה, מוסרת, שבדרך מנוסתה, כשרגליה כשלו, שכבה לנוח קצת בסתר בין עצי היער במרחק של 3 קילומטר, בערך, ממקום קברי־ההמונים של אותו יום. כל שעת שבתה ביער הגיעו לאזניה אנחות, גניחות ובכי־תמרורים של הקדושים, אשר בשארית כוחם הוציאו את פרפורי־הגסיסה האחרונים מפיהם כל עוד נפשם בם. מוסרים שבמשך שלשה ימים רעדה האדמה תחתיה ממש, פלטה שברי־קולות מרוסקים שנשמעו כמחאה פולחת לב. ואולם — כדברי המשורר ביאליק ב„עיר ההריגה": „השוחט שחט והשמש זרחה"... גם כאן — אור השמש לא הועם ביום וכוכבי מרום לא אספו נגהם בלילה — כבימים מקדם. —

*

לעת מלאת 10 שנים לחורבן קוסטופול, ש ועגמה כוססת בלב, ומתפרץ הרצון — למצער לומר „קדיש" אחד בקול רעש גדול אדיר וחזק ובציבור, עד שיאזינו השמים ותשמע הארץ. יאמרו נא „קדיש" כל אלה ששרדו בחיים, ואשר חיים אתנו פה בארץ; יתגדל נא ויתקדש שמם של כל אלה הקדושים והטהורים, אשר נכחדו ונמחו מעולמנו רק על חטא אחד ש„חטאו", על היותם בנים לעם ישראל, לגוי אחד בארץ שרבבות מבניו מסרו נפשם על קידוש השם מאז ומעולם.

מאיר בן־ישי גרינשפן
(מאידית: אברהם זמיר)

סטיפאן

אחת העיירות העתיקות של וווהלין. שמה בלבד מעיד על גילגול היסטורי ארוך שעבר על העיירה מימי המלך הפולני סטיפאן בטורי. כבר בימיו היה בעיירה ישוב יהודי ניכר, שקיבל מאת מלך זה את המבצר שבמקום והתקין אותו לבית־כנסת, הוא בית־הכנסת הגדול של העיירה זה מאות בשנים.

העיירה סטיפאן היתה ידועה־לשם בעולם היהודי והחסידי בזכות גדולי התורה שישבו בה ובזכות הצדיק ר' דויד הלוי והשושלת החסידית הסטיפאנית. על נפלאותיו של ר' דויד הלוי מרבים לספר חסידים בווהלין ובמקומות אחרים.

סטיפאן שוכנת במרחק 18 ק"מ מתחנת הרכבת הקרובה מלינסק. הקשר עם הסביבה היה בעגלות ועם תחנת הרכבת האחרונה גם באוטובוסים. מסביב לעיירה שכנו כפרים דלים, יערות המשתרעים על פני שטחים גדולים, ורבים מיהודי העיירה מצאו את פרנסתם הזעומה ממקורות אלה.

מספר היהודים בעיירה היה: בשנת 1765 — 1138 נפש; ב־1847 — 1717. לפי מפקד הרוסים משנת 1897 — 1854 נפש ובזמן פלישת הנאצים ב־1941 מנתה כ־750 משפחות יהודיות (בערך 3000 נפש).

רוב יהודי סטיפאן היו מחולקים לשני מעמדות: מעמד הסוחרים ומעמד בעלי המלאכה. לכל מעמד היה בית־מדרש משלו ודיין משלו, ואף שוחטים נפרדים היו לכל צד וגם ריב תמידי היה קיים בין הצדדים, כדרך קהילות רבות בימים ההם.

יזכר לטובה הדיין ר' פנחס גורנשטיין ז"ל (בכינויו „היצר־טוב") שכשמו כן־הוא. היה איש תם וישר ונוח לבריות, שישב כל שנותיו על התורה ועל העבודה ועשה הרבה לליכוד התושבים וליישוב הסכסוכים ביניהם. כל דין־תורה שהובא לפניו פסק ביושר ובצדק.

סטיפאן היתה עיירה דלה ופרובינציאלית עד קביעת השלטון הפולני בה בשנת 1920. אחרי זה החלה לפרוח ולהתפתח: נוסד „בנק עממי" בהנהלתו של צבי שפילשר, הוקמה קופת גמילות־חסדים, שבראשה עמד יו"ר אגודת בעלי־המלאכה משה יוסף דרגוב. נוסף ל„חדרים" של המלמדים ו„תלמוד־תורה" נוסד בית־ספר

עברי של „תרבות" שמנהלו היה י. אויערבוך. כן נוסדה ספריה גדולה, שכל הנוער היה קשור בה ומועדון לנוער ועוד כמה מוסדות־ציבור וחסד.

הרוח הציונית כבשה לה מקום נכבד בעיירה וכל הנוער נמנה על האגודות הציוניות „השומר הצעיר", החלוץ, בית"ר ואח'. לא חסרה גם התחרות בין אגודות הנוער הציוני וביחוד בין בית"ר ושאר הארגונים, התחרות שלבשה צורת מלחמה. המבוגרים שתרמו לקרנות הלאומיות ושקלו את שקלם עמדו בשורות אחרות ומהם ב„התאחדות". בעיירה נקלטה פלוגת הכשרה חלוצית בת 40 חבר וחברה (הם חיו בצוותא, עבדו בחטיבת עצים ובעבודות פשוטות אחרות לשם קיום והכשרה). כמה מצעירי העיירה יצאו בעקבות החלוצים האלה ונדדו למקומות־הכשרה אחרים. דופק החיים הציוניים בעיירה בימי שלטון הפולנים היה חזק.

מן העסקנים הציבוריים והציוניים יזכרו: העסקן הציוני והמורה המסור של ביה"ס משה קויפמן, אברהם גוז, פנחס גולדשטין (מועד קהילת קוסטופול) ואח'.

עם כיבוש ווהלין (החלק שהיה נתון לשלטון הפולני משך 19 שנים) ע"י הצבא האדום בספטמבר 1939 חל מפנה בחיי היהודים של סטיפאן. כל מוסדות התרבות שותקו ונפסקה הפעולה הציונית, ארגוני הנוער הלאומי נאלמו גם נעלמו. במקומם הוקמו מוסדות מסוג אחר ורוח חדשה נשבה בעיירה. נמצאו רבים מהנוער שנכנסו לשורות „הקומסומול", ספק מרצון ספק מתוך חשבון או נימוק אחר. בעטיו של גיוס הדור הצעיר לצבא נשלחו המגוייסים לערים אחרות והודות לכך הורחקו לפנים רוסיה ורובם נשארו בחיים.

בראשית יוני 1941 פלשו הגרמנים לסטיפאן ומיד התחיל הגיהינום הנאצי ואף על יהודי עיירה זו עברה כוס התרעלה. דרישת קונטריבוציות, עבודות־אונס, שלילת זכויות אלימנטריות והתנהגות גסה היו מנת חלקם של היהודים, כדרך הנאצים בכל מקום לגבי היהודים, ולבסוף כליאתם בגיטו יחד עם יהודי הסביבה הקרובה. תנאי החיים בגיטו היו מרים וקשים עד שאין לתארם, מי שיכול התחמק וחיפש לו מקום סתר, אך גם להם לא שיחק המזל ורובם נלכדו אח"כ על־ידי הגרמנים והאוקראינים עוזריהם. במשך הקיץ 1942 הוצאו כמה קבוצות יהודים מהגיטו והובלו למקום בלתי ידוע שמשם לא חזרו ובאלול תש"ב הובלו כל הכלואים בגיטו בדרך לקוסטופול ושם נרצחו. רק מעטים מהמובלים לטבח הצליחו להמלט וניצלו, הם נדדו ביערות חדשים על שנים והם הם המהווים שארית הפליטה של סטיפאן היהודית.

זאב גורינשטיין

מהעבר של סטיפאן

העיירה סטיפאן שכנה על גדות ההורין. לפנים היו שולחים בנהר את עצי היערות של הסביבה למרחקים, עד שנבנו מסילות ברזל בחבל זה. דייגים היו מספקים לעיירה מדגי ההורין למאכל, והיו בה יהודים שהתפרנסו מסחר הדגים וממשלוחם לרובנה הסמוכה. נהר זה שימש לבני העיירה לרחיצה, לשייט ולמטרות אחרות.

אף שעתיקה היא סטיפאן, נראתה מפגרת בדרך כלל בהשוואה לשכנותיה הצעירות קוסטופול וסארני. גם באוכלוסיתה היהודית לא עלתה בהרבה באופן יחסי על עיירות אחרות, סיבת הדבר נעוצה ביציאת בודדים ומשפחות לכרכים או הגירתם לארצות הברית בגלל המצב הכלכלי הירוד ששרר בעיר ומסיבות אחרות. כי מה יעשה יהודי כשההתחרות גדולה והצרכים רבים ואין די פרנסה? באין ברירה לקח מקל נדודים ויצא לחפש מקורות הכנסה למחית ביתו ולעתידו.

אחרי מלחמת העולם הראשונה והסבל מהכנופיות השונות ששרצו ופרעו ביהודים, כשהתבסס השלטון הפולני בסטיפאן, נשתנה המצב לטובה על אף נטל המסים של גראבסקי. בתקופת הפולנים 1920—1939 ניכרה התקדמות כללית של העיירה. בתקופה זו פרחה הציונות ברובי ערי פולניה וגם בסטיפאן. כגורמים עקריים למצב זה שימשו בית־הספר „תרבות" שחינך דור לאומי עברי וארגוני הנוער הציוני. רעיון ארץ ישראל כבש את לבות הכל. החסידים והקנאים שלחמו קודם עם כל רעיון חדש וראו בציונות אפיקורסות שינו את טעמם, בניהם ובנותיהם יוצאים למקומות־הכשרה ועולים כחלוצים לארץ־ישראל, ומכתביהם מהארץ — הם מרפא ליהודי הסטיפאני השקוע בדאגות הקיום ובצרות הגלות. דומה היה שהניגודים עברו ובטלו.

לפי מסורת שלח המלך הפולני סטיפאן באטורי אדריכל שלו לתכנן את בית־הכנסת הגדול במבצר שמסר ליהודי העיירה. חלונות הבנין מסגנון גוטי והרבה עתיקות השתמרו בו. בין השאר נמצאו שם עד לזמן האחרון קערות וכלי־נחושת אחרים עם כתובות מהמאה הי"ג—הי"ד. מבית כנסת זה נמשכה מנהרה לאורך העיירה

עד לשרידי המבצר שמחוץ לעיירה, המקום שנקרא „וואל" ושימש לטיולים של בני סטיפאן. ארון הקודש המיוחד במינו שבבית־הכנסת נפסל והוקם לפני 3 דורות ע"י ר' משה־אברהם זילברמן, איש סטיפאן. בית־קברות עתיק מלפני מאות שנים נמצא בקצה העיירה בקרבת הגרנות של האכרים. חסידים נהרו אל האדמו"רים של סטיפאן. יורש הכיסא האחרון ב„חצר" היה הצדיק ר' ברוכ'ל טברסקי.

שני דיינים ישבו בסטיפאן: ר' פינחס גורינשטיין, שקראו לו „יצר טוב" ור' בן־ציון וואלינסקי שנקרא בכינוי „ים קאטר" וריב תמידי שרר ביניהם. אנשי העיירה היו מתחלקים לשני מחנות יריבים בגלל תמיכה בדיין זה או זה, והדברים הגיעו עד לידי השלטון.

השוחטים של העיירה היו: ר' משה הזקן, ר' אליה־משה, ר' צבי הוכמן, יואל השוחט, לוי קייזר השוחט והחזן של העיירה, היו יראי שמים ותלמידי חכמים.

יצחק ווייסמן

וולאדימירץ

עיירה במחוז סַארני בין פינסק ורובנה בס־ביבת יערות וביצות פוליסיה. משך שנים רבות היתה עיירה נידחת ללא רכבת, ורק באחרונה הותקנה רכבת קטנה, שהיתה יוצאת פע־מים ביום לתחנת הרכבת אנטונובקה, המרו־חקה כ־18 ק"מ ממנה. לעומת זה היתה וולדימירץ המרכז לכפרים הרבים והמושבות שבסביבתה, ששימשו מצדם מקור מחיה חשוב ליהודי העיירה, והם שהיוו את רוב תושביה. כשאושרה הקהילה היהודית בוולדימירץ עפ"י חוק הקהילות בפולין, סופחו אליה העיירות הסמוכות רפאלובקה החד־שה והישנה, והמושבות ז'אלודסק ואוליזרקה. היחסים בין היהודים ושכניהם האוקראינים היו טובים למדי, ואולי משום כך לא פגעו ביהודי וולאדימירץ גלי הפרעות והפוגרומים בזמן מלח־מת העולם הראשונה ולאחריה. ואפשר שגרם לכך ריחוק המקום מתחנת רכבת וממרכזים. פרנסת יהודי העיירה היתה על מסחר ומלאכה, אך היו גם אמידים אחדים, בעיקר בין סוחרי היערות. בעל האחוזה קערטשאמקי — הסמוכה לוולאדימירץ — היה יהודי ושמו ויינר.

כרוב עיירות ווהלין היתה גם וולאדימירץ עיירה חסידית מקדמת דנא. והחסידים נמנו על שלוש השושלות: טריסק, סטולין וסטפאן ולכל אחת ביהמ"ד משלה ואף שו"ב משלה. יצויין לשבח השו"ב הטריסקי האחרון ר' בן־ציון מיל־שטין, שהיה ת"ח מובהק, קובע עתים לתורה בבית מדרשו, ובהסברתו המצוינת היה מושך לב שומעיו. הוא הצטיין גם כבעל־תפילה בקולו הערב. חוץ מבתי התפילה של החסידים היה גם בית־מדרש הידוע כ„ביהמ"ד הגדול" ובימ"ד של חייטים. היו חסידים נלהבים שלחגים עזבו את משפחותיהם ונסעו אל רבם. בני המקום היו חרדים, והחיים היהודיים הרשמיים היו טבועים בחותם נאמנות לדת ולמסורת. מאליו מובן כי בשבת היו כל החנויות סגורות, ומנוחת שבת שלמה היתה שורה בכל העיירה. בתי־הכנסת היו מלאים מתפללים, ביניהם אף הצעירים, שבשאר ימות השבוע נפקד שם מקומם.

יהודי וולאדימירץ היו יודעי ספר, רבים ביניהם התבלטו גם למדנים מופלגים, וכאן יזכרו ר' בן־ציון פרידמאן, ר' זליג צ'רניאק, ר' יעקב אשר אפלבוים, ר' משה אייזנברג ואח'. בבתי־המדרשות התקיימו חברות קבועות ללי־מוד משניות וגמרא ומזמן לזמן היה נערך „סיום" מלווה דרשות „הדרן" וסעודה חגיגית. למסיבות אלו היו באים גם יהודים פשוטים, תמימים ומצניעי לכת. מהראוי להדגיש כי מקום נכבד בחיי העיירה מלפנים, תפסו עניני הרבנים, השוחטים והחברה קדישא.

עם פרסום הצהרת בלפור התגברה הרוח הלאומית בעיירה. נוסדה הסתדרות ציונית ביזמת מר נתן צ'רניאק, שהיה עסקן פעיל בעניני הצבור של העיירה בכלל ובהפצת הרעיון הל־אומי בפרט. בצד ההסתדרות הציונית התחנך נוער ציוני, שהיה ער רובו ככולו, ובמסירות יתירה פעל למען כל העניינים הנוגעים לתחיה הלאומית ולעליה לא"י, אם כי נתפלג מהר למפלגות שונות. יהודי העיירה התיחסו בדרך כלל באהדה רבה למפעל הלאומי ותרמו ביד רחבה לקרנות ולמגביות השונות, ואף החסידים שביניהם. במשך תקופת שלטון הפולנים עלו לא"י מספר ניכר של צעירים מארגוני הנוער וסתם יהודים (משערים, למעלה ממאה נפש).

מאז ומקדם דאגו יהודי וולאדימירץ לחינוך ילדיהם. מלבד ה„חדרים" הוקמו בעיירה ישיבה ות"ת ונוסף לכך הורו גם מורים פרטיים. זמן מה התקיים גם בית־ספר „תרבות" שבוטל בגלל דרישת הממשלה להעבירו לבנין מתאים ובנין כזה לא נמצא בעיירה. בשנת תרפ"ה הונח יסוד לבנין ת"ת ובית־ספר בהשתתפות כל שכבות העיירה. יום הנחת אבן היסוד היה יום חג לכל העיירה. בקושי נבנה היסוד והגג והבנין נפסק מפאת מחסור בכסף וקשיים מצד השלטונות. הת"ת הוחזק בלי הפסק ובני עניים למדו בו

ללא תשלום הודות לעסקנותו המסורה של ר' חיים פינצ'יק, יהודי תמים ויקר, שלעת זקנתו הקדיש כל עתותיו למעשי צדקה ובראש דאגתו עמד הת"ת.

בין מוסדות הצדקה והחסד שהיו בוולאדימירץ, יש לציין את קופת הגמ"ח שהיתה מסונפת למרכז קופות גמ"ח בוורשה מטעם הג'וינט, וח' „סומך נופלים" שהגישה תמיכה לעניי העיר. כל בע"ב היה משלם תשלום שבועי למוסד. מזמן לזמן היה מגיע סכום ניכר מאנשי עיירתנו באמריקה להרחבת פעולות החברה. במוסד זה טיפל בעיקר ועד של גברות שבראשן עמדה מרת חוה אייזנברג. ביחד עם אנשי צדקה של העיירה יזכר היהודי התמים ר' אברהם יוסף וואלאך שהיה מסובב בכל יום ששי עם שק על כתפיו מבית לבית ואוסף חלות ועוגות כדי לחלקם לעניים לכבוד שבת.

יהודי וולאדימירץ הצטיינו גם במדת „הכנסת אורחים". גבאי מיוחד היה ממונה לסדר את האורחים העניים באש"ל. דרשנים ושד"רים ידעו כי בבואם לבקר בוולאדימירץ לא יקופחו. ביחוד התבלטו במדה זו בפרוץ מלחמת העולם השניה, כשבאו הרבה פליטים מהכיבוש הגרמני וביניהם אישים רמי מעלה. אנשי העיירה קבלו אותם בלבביות, פתחו את בתיהם לרווחה, יסדו בית־תבשיל וכלכלו אותם עד שתרו להם מקום מנוחה וסידור הכרחי. היו כאלה שגם הלבישום והנעילום. מדה יפה זו של בני וולין, התבלטה בכל הזמנים בוולאדימירץ.

משפחת הרבנים שליטא המשיכה את שלשלתה בוולאדימירץ ששה דורות. הרב הראשון היה ר' יוסף שהגיע לוולאדימירץ מדרוהיצ'ין הסמוכה לפינסק. אחריו כיהן בנו ר' ליב והשלישי היה בנו ר' שלמה־יעקב. זה האחרון היה מסתופף בצל האדמו"ר ר' אהרן מסטולין. ומסופר, כי פעם בראות הרבי אצלו קופסת טבק של בדיל, נוצצת כשל כסף, העיר לו, כי לא נאה לרב מוולאדימירץ להשתמש בדבר שיש בו כדי להונות את דעת הבריות. כשגזרה בימיו מלכות רוסיה על היהודים לקצץ את הפיאות, ראה בזה גזירת שמד וברח עם שני בניו ר' אשר ור' יוסף מעבר לגבול האוסטרי והשתקע בעיירה לשנוב הסמוכה לברודי. מרוב ענותנותו שינה שם את שם משפחתו משליטא ל„קטן". בנו ר' אשר נתמנה אח"כ לרב בזלאזיץ הסמוכה לטרנופול ובנו ר' יוסף נשאר במקומו בלשנוב. כממלא מקומו בוולאדימירץ נשאר בנו השלישי ר' בנימין, אדם תקיף בדעותיו שלא נשא פנים לאיש, ואף שסיכן כמה פעמים את פרנסתו — מעולם לא נטה משיטתו. את הרבנות ירש אחריו חתנו (בן אחיו ר' אשר) ר' יצחק־אליהו, שהסב שוב את שם משפחתו לשליטא. בנגוד לחותנו היה ר' יצחק־אליהו אדם נוח ומעורב עם הבריות. אחריו כהנו בנו ר' שלמה־יעקב שליטא וחתנו (בן אחיו ר' בנימין הרב מזלאזיץ) ר' שלמה יעקב קטן. הם היו אחרוני הרבנים בוולאדימירץ וכשהגיעו ימי השואה ניספו יחד עם שאר אנשי קהילתם. ר' שלמה־יעקב שליטא חיבר ספר על הילכות ניקור בשם „מקורי הניקור" שנדפס בשנת תרצ"ט בוורשה. הספר היה דבר בעתו בגלל גזירת השחיטה שגזרה אז, כידוע, ממשלת פולין והניקור הונהג בכל המקומות ואף באלה שלא נהגו בו מקודם. אולם, לפי שדיני הניקור לא נתבארו בפרטות בשו"ע ולמדו רק את החוק המעשי איש מפי איש, הורגש מחסור בספר יסודי כ„מקורי הניקור" שיבאר את הדינים עפ"י מקורות הראשונים להלכה ולמעשה. ואמנם אגודת הרבנים בפולין החשיבה את הספר הזה כמוסמך וחייבה כל רב ומנקר לקנותו וללמדו. הספר לא זכה לתפוצה רבה, כי בינתיים פרצה המלחמה וגורל הספר היה כגורל מחברו.

בשנת 1934 פרצה דליקה גדולה בעיירה ורוב הבנינים עלו באש. הממשלה הפולנית גילתה רוחב לב ושלמה את דמי הביטוח במלואם בלי נכיונות ובלי קשיים. מהנדס ממשלתי נשלח לעיירה והבנינים החדשים נבנו לפי תכנית. הרחובות הורחבו ואת מקום הבתים הישנים והרעועים ירשו בנינים יפים ונרחבים. ברחובות הראשיים נבנו עפ"י צו הממשלה רק בתי חומה. שנות הבניה היו שנות שפע לעיירה. למשפחות אחדות שימשה הדליקה הזדמנות לחיסול עסקיהם ולעליה לא"י.

בסוף שנת 1939 נכנסה העיירה תחת שלטון הסובייטים והסדרים נשתנו. האמידים ביותר עזבו תיכף את העיירה והלכו למקום שאין מכירים אותם. חלק הסתדר אצל הסובייטים וחלק נשאר לעמוד מן הצד, באין באפשרותם להסתגל לסדרים החדשים. מתחילה היה השלטון נתון בידי הקומוניסטים המקומיים, שהתחילו להציק לבני העיירה: הלאימו את הבתים ורצו לשלוח יד גם בבית־הכנסת הגדול ולהפכו למועדון הנוער הקומוניסטי, אולם בעלי הבתים התלוננו לפני המרכז בקיוב. ההלאמה נתבטלה חוץ מכמה דירות בודדות, כמו כן סוכלה זמנית המזימה ביחס לבית־הכנסת.

באוגוסט 1941 השתלטו ההיטלראים האחרונים על העיירה. תיכף עם כניסתם נערך פוגרום ע"י האוקראינים והקרבן הראשון היה ר' מרדכי בורקא, גבאי בית הכנסת הגדול, שנהרג בהתקוממו נגד השודדים. בין הפורעים היו כאלה שנחשבו בימי שלטון הסובייטים לפעילי הקומוניסטים.

בערב יוה"כ תש"ב ניתן צו, שהחל ממחרת

יוה"כ אסור ליהודי להראות ברחוב בלי טלאי צהוב על בגדיו מפנים ומאחור. במקום סעודות עיוה"כ המסורתיות התעסקו היהודים בתפירת אותות הקלון על בגדיהם.

זמן קצר אחר זה נוסד הגיטו. הוקצו רחובות מספר שלשם הועברו כל יהודי העיירה וכפרי הסביבה, שמנו ביחד כ־3000 נפש. החלה פרשת ענויים ומצוקות. במשך שנה מצאו הגרמנים — העלוקות את לשד מוחם ודמם של יהודי העיירה, ע"י סחיטות של כסף, זהב ובגדים ועבודת כפיה, עד שבא היום המר והנמהר ט"ו אלול תש"ב, היום האחרון ליהודי וולאדימירץ.

עוד כמה ימים מקודם הופצה השמועה, כי חופרים בורות מחוץ לעיירה בשביל חיסולם הסופי של היהודים. מרבית היהודים לא רצו לתת אמון בשמועה, אך עד מהרה נוכחו לדעת, כי אכן למענם הוכנו הבורות.

בלילה אור ליום ט"ו אלול התכנסו היהודים המיואשים קבוצות קבוצות ואמרו את הודוי הגדול בקולות בכיה בוקעי שחקים. רבים מהחסידים הגדולים ובעיקר מחסידי סטולין־קרלין טבלו את עצמם בבוקר השכם במקוה, לבשו טליתותיהם והתכוננו למסור את נפשם על קדושת השם.

ביום ששי ט"ו באלול תש"ב בשעה עשר בבוקר הוצאו כל היהודים, קשישים וצעירים, טף ונשים למגרש, ומשם הובלו לבורות המוכנים בחורשה מחוץ לעיירה. חמישה חמישה הורדו לבור ושם הומתו ע"י יריות.

מספר ניכר של עזי נפש, בראותם שכלה ונחרצה היא להשמידם, התחילו לברוח עוד מה־מגרש לכל אשר ישאום רגליהם. בחלקם נורו במקום ובחלקם הצליחו להימלט ליערות, אך גם מאלה שנמלטו נתפסו רבים אח"כ ונשמדו, וגם מאלה שלא נתפסו עייפו הרבה מנדידתם ביערות רעבים וערומים. ובהציק להם הרעב והקור חזרו מיואשים והתמסרו לחיות הטרף בבקשם לעשות קץ לחייהם. רק בודדים הצליחו להצטרף לפר־טיזנים ולהשאר בחיים.

ויזכר לברכה הבחור פינחס שליפאק שהצטרף לפרטיזנים, ואחרי השואה התגנב כמה פעמים לעיירה ובצע מעשה נקם בגרמנים. לבסוף נתפס והומת באכזריות. ככה חוסלה קהילת וולאדימירץ, קהילה שהיתה מעורה ומושרשת במקומה מאות בשנים. ארץ, ארץ אל תכסי דמם!

הרב משה שליטא

ק ו נ י ב

(סוף)

למרות רוח החסידות ששררה בעיירה ולמרות מלחמת ה„צדדים" החריפה שהיתה נטושה בעיי־רה, שהתרכזה מסביב לרב הישן והרב החדש ומסביב למנוי שוחט זה או אחר, כל אחד מחסידים נלהבים אלה עשה מאמצים רבים להכניס את בנו לחדרו של עזרא וללמד אותו לקרוא עתון עברי. מספר החותמים על עתון עברי לא היה קטן בתקופה ההיא. אפשר להעריך את מספר החותמים ל־40־30, שמהם ניזונו תלמידיו של עזרא רוזנשטרום.

עוד בשנת 1909 צצו הארגונים הראשונים של תנועה ציונית: קשר חשאי של יחידים עם גרעינים באוסטראה, מכירת בולי הקק"ל והפ־צת החוזרים של ישוב א"י בחתימתו של מ. אוסישקין, שרבים מהנוער שלא ידעו את שמו הפרטי של אוסישקין, קראו לו מ. מאוסש־קין. ביחוד הצטיינו בפעולה הנערים בני 15—14, אשר זכו כבר להגיע לתואר של „מורה", אך לא בעיירה גופא, אלא בכפרים הסמוכים, בתור מלמ־דים ל„עונה", שקיבלו את שכרם 40—30 רובל לעונה יחד עם אש"ל, ואשר ניצלו את „בין־הזמנים" לחזוק הפעולה ולריכוז הנוער מסביבם.

הכביש המחבר את אוסטראה עם שומסק וקרמניץ, הכביש הארוך העובר דרך מרכז העיר, והיער הסמוך העבות, אשר שמש מקום לטיולים בשבתות וחגים ולפעמים גם בלילות הירח, מקומות אלה שימשו גם למקומות פגישה לארגון הפעולה למען הקהק"ל, ולפעמים להקראת קטע מ„הפועל הצעיר" על המלחמה נגד עבודה זרה בארץ־ישראל.

בשנת 1914, עם הכרזת המלחמה הראשונה, שמשה העיירה מקום מעבר לחילות הצבא הצארי לעבר הגבול האוסטרי (גליציה). הכביש המרכזי מאוסטראה עד קרמניץ, פוצ'יוב ועד וולוצ'יסק — קמניץ־פודולסק איפשר העברה נוחה לחילות רגלים, יחידות תותחים עם סוסים, וחילות אלה, עם כל הפחד שהם הטילו על תוש־בי העיירה היהודים, הביאו גם תועלת למסחר העיירה, ורבים התפרנסו על „העוברים" האלה.

עם סיום המלחמה נשארה קוניב תחת שלטו־נה של ברית־המועצות. בתור עיירת גבול, שמשה זמן־רב מקום ריכוז להעברת חלוצים מרוסיה לפולין, בדרכם לארץ־ישראל. המעבר הנוח של הגבול, הגשר על פני הוורין, שמצד אחד עמד המשמר הרוסי ומהעבר השני (מרחק

של 80—70 מטר) עמד המשמר הפולני, והכפר הפולני הסמוך בולוטקובצי שמעבר לגשר, הניעו הרבה „גויים" אשר ראו בזה את פרנסתם, העבירו את החלוצים לאוסטראה הסמוכה, ועשו זאת בנאמנות ובמחיר לא יקר. תופעה זאת הביאה לידי התרוקנות תושביה היהודים של העיירה. ביחוד עזבוה החנונים והסוחרים הזעירים, אשר מקור הפרנסה נלקח מהם ואשר לא הסכימו לה־שאר תחת שלטונם של הרשל הסנדלר ויעקב משה החיט. אחד מהם היה בראש המועצה המקו־מית, והשני בראש הועד המפלגתי. מדי פעם בפעם כינסו אספות בבתי הכנסת (מקום אחר לכינוסים לא היה בעיירה, אם לא לחשוב את האורוה הגדולה של לייזר מוביל הדאר מאוסט־ראה לקוניב ולשומסק), ובפיהם דברי תהילה לשלטון החדש וביטוי נקמה לגבי ה„מעמד הע־שיר".

תושבי העיירה שנולדו בקוניב, נרשמו במש־רד הרישום באוסטראה, ובמדה שהם עברו את הגבול והגיעו לאוסטראה, נהפכו באופן אוטומטי לנתינים פולנים בהתאם לספרי הרשום. זה הקל על הנדידה, ורבים עזבו את העיירה ויצאו ממנה.

בכל זאת התרכזו בעיירה עד המלחמה השניה כ־350 משפחות יהודיות. עברן אליה גם מהס־ביבה הקרובה. כגון זסלאוו, שפטובקה, כי בתור עיירת גבול קטנה משכה אליה אנשים מהסביבה. התרכזו בתוכה גם חבר פקידים די גדול, אשר נשלח מהמחוז. וככה חיו להם היהו־דים את חייהם, ללא קשר כמעט עם העולם החיצוני.

הנוער נסע ללמוד לכרכים הגדולים, ועד קיוב וז'יטומיר הגיעו. פסקה מלחמת הצדדים, ותנועת החסידות אשר ירדה עוד מלפני המלחמה הראשונה, עם צאת ר' יוסלה מקוניב לאוסטראה ובשנת 1915 לאודסה — אבדה לגמרי את חנה החסידי.

חלק מתושביה היהודים יצאו להתישבות בבירובידז'ן, אבל רק אחוז זעום התאחז שם, והרוב חזר לעיירה מיואשים. לא פסק המסחר הפרטי עם הכפרים הסמוכים, אפילו בימי שלטון המועצות, ואלה שגורשו מהכפרים בימי שלטון הצאר, חזרו אליהם בימי שלטון המועצות.

הדור הקודם הזדקן, ודור חדש קם, אשר לא ידע לא את הרב הישן ולא את הרב החדש, הזקנים היו משתדלים לספר לצעירים על האגדות הרבות שנוצרו בקוניב זו. אגדות הקשו־רות עם בתי הקברות השנים שהיו בעיירה, ושאחד מהם היה קרוב לבית הקברות הנוצרי, על „רבנים" ורקודים ברחובות בהליכה ל„תש־ליך", על הסוסים האבירים של הרבי אשר כבשו את העיירה בימי שבתות וחגים, כאשר נתן להם חופש ללכת לנהר הורין להשקות את עצמם, מבלי שהעיז איש לצאת אז מפתח ביתו לרגל דהירות הסוסים — כל הסיפורים האלה לא מצאו כבר אוזן קשבת, ו„עולם חדש" קם בעיירה הזאת.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, ועם הצטר־פות ברית המועצות למלחמה נגד הנאצים, היתה יד הנוגש גם ביהודי קוניב, שנמצאה זמן רב תחת שלטון הנאצים. נחרב הישוב היהודי. רובם ככולם הוצאו להורג, וגורלם היה כגורל כל יהודי ווהלין.

פנחס רשיש

ש ו מ ס ק

מקומה של שומסק בין הערים קרמניץ ואו־סטראה, ואין ספק שהשפעתן היתה רבה על התפתחות העיירה מכמה בחינות. ההיסטוריה של שומסק התחילה מלפני מאתים שנה, בערך, מאז שקעה הקהילה הסמוכה ברחמנוב שמעבר לנהר ווילייה, זה הנהר שזרם בין רחמנוב ובין שומסק. בימים ההם נהגו רבים מהפריצים הפו־לנים, בעלי האחוזות, להכניע ליהודים את בתי המרזח, קרקעות ואחוזותיהם בכלל. באותה תקו־פה התפרנסו יהודים וגויים רבים מרחמנוב מעבודה בבית־משרפות לבנים של ר' דויד באט מרחמנוב, שעמד ע"י הכפר צ'רנקה בקרבת רחמנוב. סבורים ששם המשפחה „באט" מקורו במלה האוקראינית „אב" שהומצא ע"י הגויים שראו בר' דויד מפרנס־אב.

בשנת 1745 רכש לו ר' דויד באט מאת הפריץ שומסקי שטח קרקע עשיר בחמר צחוב, המתאים לתוצרת לבנים ורעפים שרופים והעביר לשם מצ'רנקה את מפעל התעשיה שלו. אנשי רחמנוב נאלצו מאז לכתת את רגליהם ולעבור אל מעבר הנהר ווילייה לרגל עבודתם אצל ר' דויד, ובמרוצת הזמן בנו בסביבת מפעלו של ר' דויד בתי־מגורים, וממילא נפתחו שם גם חנויות והחלו להתפתח שם חיי ציבור. כך הלכה והתרוקנה רחמנוב ונבנתה עיירה חדשה בקר־בתה שנקראה שומסק, ור' דויד היה הגורם הראשון והעיקרי לדבר. לפי גירסה אחרת עזבו רבים מבני רחמנוב את מקומם ועברו לשומסק בעטיה של מגפה שהפילה חללים רבים ברחמנוב. ר' דויד דאג גם למפעלו וגם לעיירה הנבנית,

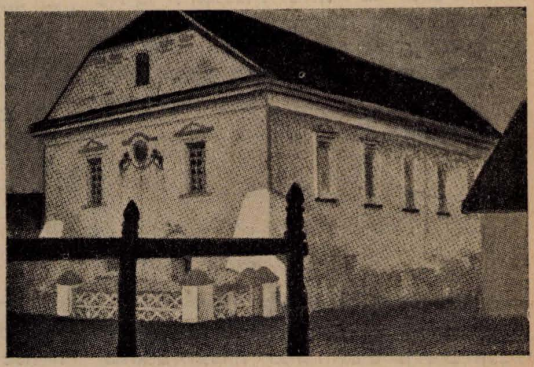
הוא הופיע כראש הישוב החדש ודאג לו בכל השטחים, והיהודים קראו לו ר' דויד שומסקר, ע"ש הפריץ בעל הקרקע הקודם. (בשם זה קראו גם ליוצאי חלציו, ובלבנים מתוצרתו היו חקוקות האותיות העבריות ד. ש.). בהקדישו תשומת לב מרובה לבנין העיירה טיפל ר' דויד בארגון מוסדות הקהילה והיה פרנס הקהל וראשו. הוא בנה שלושה טורי חנויות, בנה בית־מדרש, בנין

מראה כללי
של השוק בשומסק

להכנסת אורחים, הקדש לחולים, בית־מרחץ ועוד, וכל המפעלים הציבוריים שבעיירה קשורים בשמו.

לימים, כשהתרכזה גם אוכלוסיה של גויים בעיירה ונקבע בה שלטון, ניגש ר' דויד לבנות בית־כנסת גדול, בנין לבנים, על גבעה במרכז העיירה. ראה נציג השלטון הרוסי שבית־הכנסת יתנוסס בגבהו על בית־היראה הנוצרי והפסיק את בנייתו. לא נח ולא שקט ר' דויד, ובהיותו מקובל אצל השלטונות שיכנע את ה„פריסטב" והגיע אתו לידי הסכם שנגד בניית גדר לבנים גבוהה סביב חצר הכנסיה יבוטל האיסור לגמר בנין בית־הכנסת. הגדר נבנתה ע"י ר' דויד בלבנים מתוצרתו ובית־הכנסת הושלם.

בנין בית־הכנסת הגדול בשומסק

מבית הכנסת נמשכה מנהרה תת־קרקעית לאורך השוק עד לביתו של ר' דויד. לא ידועה ברור מטרת המנהרה (מנהרות מתחת לבניני־ציבור, מבצרים וכד' היו ידועות בימים רחוקים). אגדות התהלכו על המנהרה ועל אוצרות שהוטמנו במרתפיה הצדדיים, שבחלקם נהרסו מאליהם וכוסו בעפר במרוצת השנים. לפי הפרט שהיה חקוק באותיות זהב בכותל המערבי של בית־הכנסת, הוקם הבנין בשנת תקמ"א (1780). בשנת 1896 ערך תפילה בבית־הכנסת הזה החזן הנודע ר' יוסה'לה רוזנבלט. הבנין המפואר של ביהכ"נ עשה רושם רב על כל רואיו בתכניתו ובסידוריו הפנימיים. מאז חלפו כ־175 שנים, מה עלה לו ל„מקדש מעט זה" לא ידוע. ע"פ שמועה מפי ניצולי שומסק המעטים נפגע הבנין אך לא נהרס. אולם מתפלליו- היראים והעמלים ואתם הציונים והחלוצים שתו את כוס התמרורים עד תומה מידי הנאצים ולא נשארו מהם בחיים אלא מתי מספר בלבד. ונעלם מאתנו, שרידי הקהילה הזאת, במה וכיצד בטאו קדושינו את סערת־רוחם ושאט נפשם לרוצחים ברגעיהם האחרונים.

מוני חזן

סלאבוטה

(מקורות העיירה)

סלאבוטה העתיקה והמאוכלסת יהודים ראתה תו־פעות רבות במשך הדורות. תקופת 1919—1920 תצוין כתקופת תמורות וחילופי שלטונות, שהופיעו והסתלקו, בהשאירם זכרונות עגומים ומרים. היו חבורות ומח־נות לוחמים שבעברם את העיירה התעכבו בה והכבידו את עולם על היהודים. על אלה ימנה מחנה חיל בודיוני (הצבא הרוסי) שגירש את האוקראינים מהעיירה. תוך שהייה בסלאבוטה שלחו הבודיונובצים את ידם בביזת רכוש יהודים, שהיה הפקר בעיניהם, פגעו בכל מי שהראה להם התנגדות והאוכלוסיה היהודית חיתה בפחד ואימה. והנה נפוצה שמועה שהחיילים הרוסים עוזבים את העיירה תחת לחץ הפולנים, ואמנם לא ארכו הימים והם נסוגו, ולמחרת היום—היה זה יום ששי סתוי—ובעיירה הופיעה פלו־גה של חיילים פולנים. השמועה עשתה לה כנפים ורבים יצאו לרחובות לראות את הפולנים שמחים להסתלקותם של הבודיונובצים. אנשי הפלוגה עצרו את הגברים שברחובות על מנת להעבידם, וארבעה צעירים נלקחו על פי הצבעת פולנים מקומיים כתומ־כי הבולשביקים ומשתפי פעולה אתם, אהרן בן יעקב גרשונ׳ס ואח׳. (למעשה היו אלה נקיים מבולשביזם), והם הוצאו מיד להורג במבואות היער צביטוכה.

משנודע הדבר בעיירה עורר התמרמרות ובהלה בין יהודי סלאבוטה ודיכא אותם. אותו יום ששי נחתם בעיירה כ„יום הששי המר והקשה".

רק זמן קצר נשארו הפולנים בעיירה ועזבוה, במקומם נכנסו שוב חיילי הצבא האדום והחיים הסובייי־טיים התחדשו. המסחר, שירד גם לפני זה, הלך ודעך, ואף שלא היה בטחון ליציבות השלטון החל הנוער היהודי להסתגל לשלטון ונכנס למשרות ולתפקידים. פעולת „צעירי־ציון", שנחלשה עוד לפני זה, כמעט שנפסקה מפחד השליטים החדשים ויתר מזה מתוך זהירות מפני ה„יבסקציה".

זכתה סלאבוטה לכיבוש שני של הפולנים, בראי־שית 1920, שהפעם לא עלה בקרבנות. לפני זה עזבו כמה מבני הנוער שהיו להם קשרים עם הרוסים את העיירה והלכו אחרי הצבא האדום. באותו קיץ נקבע קו הגבול הרוסי־פולני שעבר בין אוסטראה לבין סלאבוטה (במרחק 20 ק״מ מהעיירה) וסלאבוטה נכללה בגבולות רוסיה. מאז ירד מסך על העיירה. הקשר אתה נפסק ורק בדרכים בלתי כשרות וסכנת נפשות יכלו להתקשר אתה. כך הוצב חיץ בין יהדי סלאבוטה לבין יהדות ווהלין והעולם החיצוני בכלל.

פינחס קרייז

רחמנוב

בצד הנהר ויליה, מול העיירה שומסק, עמד כפר עתיק רחמנוב, שבו נמצאה עד לשואה הנאצית קהילה כפרית עתיקת־ימים. זקני הדור ידעו לספר שלפני כמה דורות חיו ברחמנוב יהודים רבים שעבדו בתוצרת לבנים מחמר בעיקר אצל פרנס הקהל ר׳ דויד שכינוהו באַט (לפי סברה קראו לו הגויים שעבדו אצלו בשם זה, כלומר „אב"). לפי דעה אחת העביר ר׳ דויד את משרפות הלבנים לשטח שרכש מבעל אחוזה שומסקי מעבר לנהר, והעובדים אצלו עברו לגור לשם מתוך קרבה למקום עבודה וע״פ גירסה שנייה — בעטיה של מגפה שפרצה בכפר נפלו חללים רבים ומהנשארים בחיים ברחו רבים אל עבר הנהר ובנו להם שם בתים וארגנו קהילה חדשה, היא שומסק. היה זה בשנת 1745. עם העוזבים את רחמנוב היה גם ר׳ דויד, שקראו לו שומסקר, הוא שנעשה ראש הקהל בשומסק, בנה בית־כנסת וכן את ביתו בעיירה החדשה. רחמנוב ירדה מגדולתה, אך מקובל היה בשומסק שרחמנוב הולידה את שומסק וכי האבות באו מרחמנוב ועל כן יחס של כבוד ודרך ארץ רחשו בני שומסק לקהילה הקטנה שנשארה ברחמנוב. מוסרים שר׳ דויד שומסקר ביקש לפני מותו להביאו לקבורה במקום קברי אבותיו ברחמנוב.

בכפר רחמנוב נשארו אחרי המגפה (או אחרי שנבנתה שומסק) מספר קטן של משפחות יהודיות שהיו קשורות לאדמה, לכפר ולמרחב, בין מאות אוקראינים תושבי המקום. כגברים כן הנשים היו בריאים וחזקים בגופם ואמיצים ברוחם, אנשים עמלים ופשוטים ע״פ דרכם, אך תקיפים ביהדותם ושומרי מסורת אבות. יחסי שכנים טובים שררו בין יהודי הכפר ובין הגויים.

בית־כנסת ישן עמד בכפר בין בתי היהודים מימים רחוקים, עת היתה פה קהילה גדולה. הבנין נבנה ללא סגנון מיוחד וכשעמד להתמוטט תמכוהו בקורות מן החוץ. בקרבת בית־הכנסת נמצאה באר עם שוקת להשקאת סוסים ופרות של יהודים. האכרים ואף ילדיהם השקצים התי־יחסו בדרך ארץ ומתוך קדושה למקום קדוש זה ולא פגעו בו אף פעם באיזו צורה שהיא.

במרחק מה מבית־הכנסת על גבעה מול טח־נת רוח לקמח נמצא בית־קברות גדול ועתיק

ואמרו שהיו בו קברות מלפני מאות שנים. בית־עלמין זה היה מקודש בעיני היהודים המקומיים. בכפר הוחזק תמיד שוחט ובביהכ"נ משל שמש זקן ר' נפתלי הורנשטיין, שכיהן בו מגיל צעיר וידע לספר הרבה על עברה של רחמנוב לפני שקיעתה. הוא שדאג לכל הנוגע לביהכ"נ, לה־סקה, למאור, לתפילה, לאמירת תהלים, לסליחות וכד' והיה נאמן ביותר לתפקידו. פרנסתו היתה בעיקר על מלאכת הסנדלרות והיה בא לשומסק ומחלק שם קמיעות בשביל תינוקות נגד „עין רעה" שלא תשלוט. ילדי שומסק היו נוהרים בשבתות ובחגים לרחמנוב לטיול, לטעום מפרי הגנים של היהודים.

כשנכנס הצבא האדום לרחמנוב ושלטון הסובייטים נקבע במקום ארגנו קולחוז. היהודים עמדו מן הצד, מה לנו ולפוליטיקה, אמרו. כשעברו כנופיות פורעים — לא עזבו את כפרם ולא הסתתרו, הם היו מוכנים להדוף כל פגיעה בהם וידעו להחזיק מעמד בכל המצבים. וכאבות כן גם הבנים היו תקיפים ואמיצים.

לא כן היה כשפלשו הגרמנים בשנת 1941, הם נכנעו ועברו לגיטו שומסק ע"פ פקודת הכובשים הנאצים. בלב שבור עזבו את כפרם ואדמתם והיו יוצאים יחד עם אחיהם בגיטו לעבודות כפיה ונשאו בסבל ישראל. אך גם בתנאים אלה ידעו להתגנב לכפרם ולהשיג מעט מזונות בשביל הכלואים בגיטו.

יהודי רחמנוב הובלו לטבח יחד עם יהודי גיטו שומסק, ומרחמנוב לא נשארה נפש. היחידים מהכפר שהגרו לאמריקה לפני המלחמה הם השרידים האחרונים של כפר רחמנוב היהודי.

פנחס גלעדי

אוסטילה — אוסטילוג

(מעברה של העיירה)

„העיר רוז'ה ימפול דמתקריא אוסטילה היו־שבת על נהר בוה ועל נהר לוה ועל מי מעינות".

כך היו כותבים בגטין.

שכן בתחילה היה זה כפר ע"ש ה„פריצה" רוז'ה, אך עם התפתחות סחר העצים והתבואות שחוף הבוג (במבטא האוקראיני — בוה) בישוב זה שימש לו נמל יצוא, גדל הכפר והיה לעיירה חשובה שרוב תושביה היו יהודים, ושם המקום שונה לאוסטי־לוג — אוסטילה, כלומר מקום שפך הלוג לבוג.

כשם שלודמיר (ולדימיר וולינסק) נתפרסמה בעולם היהודי בכלל ובעולם החסידות בפרט הודות ל„בתולה מלודמיר" כך נתפרסמה שכנתה אוסטילה ע"י „החתונה הגדולה", בה השתתפו „שבעים שטריימליך" מגדולי אדמו"רי אוקראינה וגליציה. העיירה אוסטילה התגאתה ביחוס זה ואף שמרה אמונים לחסידות, בכל תריסר בתי־כנסיותיה ובתי־מדרשיה התפללו נוסח ספרד. נאמנות זו התבטאה אף בכך, שהעיירה לא ויתרה מעולם על מסורתה למנות עליה רב אב"ד משושלת צדיקים מפורסמת. כך נתקבל ר' יוסף ורטהיים ז"ל (שנפטר לפני שנים אחדות בירושלים), נצר משושלת רוז'ין, לרב בעיירה בתחילת המאה הנוכחית.

מלחמה קשה הכריזו בזמנם ראשי החסידים על הבחורים שיצאו להרביץ תורה ודעת בכפרים וחזרו משם חבושי מגבעות ובצוארונים נוקשים... ואילו הרב הצעיר נקט שיטה אחרת כלפי „המתמשכלים". הוא שיתף אותם בייסוד מוסדות כלכליים ובהנהלתם ובעקיפין השפיע עליהם לבל יקצצו בנטיעות.

החסידים ריננו בחשאי על יחסים אלה מצד הרב ל„אפיקורסים" וכן על נטייתו של הרב לציונות; אך יחוסו הגדול ולמדנותו, הדרת פניו ופעולותיו הקונסטרוקטיביות למען העיירה עמדו לו למגן, והשפעתו היתה רבה. הרב ורטהיים שלט שליטה מלאה בדבור ובכתב בשפת המדינה והופעותיו בפני השלטונות בעניני הקהלה, הנחילו כבוד לעיירה.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עזב הרב את העיירה ושוב לא חזר אליה (אחרי המלחמה נתקבל לרב בהרובישוב שמעבר לבוג) ואוסטילה לא הצליחה למצוא יורש כראוי לכסאו של רב זה. הנסיון למנות את ר' פינילי, חתנו של הרבי מבלז, לרב באוסטילה לא הצליח. היתה זאת הצעתו של הרבי הבלזי, שזכר לאוסטילה את „חסד נעוריה", אך לא היתה האוירה נוחה לרב שעסק בעיקר באדמו"רות מבלי שהיה מעורב בעניני השוטפים של הקהלה.

צרות רבות תכפו על העיירה בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר היתה נתונה לכיבוש הצבאי של האוסטרים. רעב ומגפות ושעבוד. לבסוף, כשהאוסטרים עזבו את העיירה בחפזון תחת לחץ ומפני היהודים המתמרדים וההמון עט על הביזה שניטשה ע"י הבורחים, הופיעה קבוצת פולנים מזוינים שמנעו סחיבת הירושה מהאוסטרים והיכו על ימין ושמאל. איש לא ידע מה טיבם של אלה ויצאו נגדם. הדבר הגיע לידי התנגשות מזויינת אתם שעלתה בחייהם של יותר ממנין יהודים. אח"כ נתברר שאלה היו נציגי השלטון הפולני שקם לתחיה, תוך גילויים אנטישמיים מובהקים, ושפך את שלטונו בעיירה.

כשנתיים לאחר מכן בא כחתף על העיירה הכבוש הבולשביסטי. רק ששה שבועות שהו בה „המשחררים" הללו, אך במשך זמן קצר זה הספיקו לחבל קשות ברכוש ובנפש. ביחוד השׂתוללו באוסטילה אנשי בודיוני ביום בריחתם. הם הלכו מבית לבית ואספו בגדים וחפצים שונים כשאקדוחים שלופים בידיהם. ובלילה ההוא עלתה מבתי העיירה זעקת נשים מעונות ע"י „לוחמי החופש והקידמה". לא ימחה זכר הלילה ההוא. חבלות בנפש אלו לא העלו ארוכה זמן רב ביותר...

א י ש י ם

משרידי החסידים בדור האחרון, שרישומם היה ניכר בחוגים רחבים, יש להזכיר את השמות הבאים:

ר' מנדלי טרנר הדיין, ר' ראובן ז"ק, ר' בר טבקהנדלר (בר' משה־הרשליס) ור' לייבצ'ה איזנברג, שהיו תלמידי חכמים ומהם עסקנים צבוריים.

טיפוס ראוי לציון היה ר' דוד ציגל (דוד חוקר), אחד המשכילים שנכנס לפרדס ולא נפגע. איש מגודל זקן ולבוש חלט ארוך, מתפלל בשטיבל דרוז'ין ולומד „אור החיים", אך לועג לאמונות טפלות. דירתו הצרה שמאחורי חנותו, היתה תפוסה בחלקה הגדול בארון ספרים רחב ידים. גדול היה אשרו של דוד חוקר כשנמצא לו נער משרידי חובשי בית המדרש שקבל ממנו ספרים לקריאה לפי הדרכתו.

ויוצב כאן ציון לנפש אחת מטובי בניה של העיירה, משה שפריר ז"ל, ממיסדי סניף „תורה ועבודה" והוא עצמו מלא תורה ודעת. הוא כיהן כמנהל בית־הספר הדתי, מצניע לכת, אם כי היה עסקן רב־פעלים, ומשאת נפשו לעלות לציון לכשתשיג ידו, אך לא זכה ונספה יחד עם כל הקהלה, הי"ד.

אריה אבינדב

ה ע ר ה: ברשימתו של הרב טקץ, עיין „ילקוט וההלין" קובץ א', נאמר, כי אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הועבר קו הגבול בין אוקראינה־רוסיה לבין פולין ליד אוסטילה. אתמהה! הרי בידוע שקו הגבול היה כמאה קל"מ מזרחה לאוסטילה. אך נכון הוא שבזמן הכבוש האוסטרי־גרמני, כלומר בתוך המלחמה, שמש הבוג כקו גבול, למרות שמשני הצדדים נמצאו אותם הכובשים עצמם.

לוקאץ' — לוקאצ'י

מהעיירות העתיקות של וההלין מתקופת שלטון הפולנים הקדום, בה היה ישוב יהודי עוד במאה הט"ו. ידוע מקרה משנת 1588 שה„פאן" קשגור מדונסקי, האשים את היהודים יחד עם התושבים הלא־יהודים שיצאו נגדו והכוהו. מה היו תוצאות האשמה לא ידוע. מאז ועד דורנו נמנתה העיירה על מחוז לודמיר (וולאדימיר־וואלינסק) ומשנקבע בחבל וההלין השלטון הפולני ב־1920 — סופחה למחוז הורוכוב — 24 ק"מ ממנה (עד תחנת־הרכבת הסמוכה ווימיצה — 5 ק"מ).

בגזירות ת"ח ות"ט, כשהצורר חמיל התקרב לעיירה במסע הדמים שלו, עזבו יהודי לוקאץ' את העיירה ונמלטו על נפשם. אחרי השחיטות, כששקטה הארץ, חזרו רוב היהודים לעיירה וחידשו בה את חייהם על אף התנאים הקשים ששררו בימים ההם ביישובי וההלין ובאוקראינה בכלל. רובם הגדול של יהודי העיירה היו אז עניים ומדוכאים וחיו בדוחק, לרבים אבדו קרובים בשחיטות, אעפ"כ חתרו לקראת חדוש חיי הקהילה.

גם בדורות שלאחר־כך נשארו יהודי לוקאץ' במצב כלכלי ירוד. עם זאת היו חסידים ויראי שמים ודאגו לחינוך בניהם לתורה, למצוות ולמעשים טובים. ואמנם העיירה גידלה אנשי תורה שעליהם נמנה ר' דוב־בר, המגיד ממז'־ריטש לעתיד. הוא נולד בלוקאץ' בערך בתרס"ד לאביו ר' אברהם, שהיה מלמד עני וראשית לימודיו קיבל מאביו. בעודו צעיר לימים נמשך אחר הבעש"ט והיה לאחד מתלמידיו הראשונים וממפיצי תורתו. אחוז התלהבות מתורת רבו חזר ר' דוב־בר לחבל מולדתו וההלין כדי להפיצה ברבים. הוא עבר בכמה מקומות, התעכב ברובנה ולבסוף תקע את יתדו במז'־ריטש ומשם התפרסם בעולם היהודי כר' דוב־בר המגיד ממז'־ריטש.

לפי מקורות חיו בלוקאץ' בשנת 1765 — 907 יהודים; ב־1847 נמצאו בה 1130 נפש יהודים ובשנת 1897 מנתה 1730 יהודים (בין אוכלוסיה כללית של 2309 תושבים). אחרי מלחמת העולם הראשונה ירד במקצת מספר היהודים כתוצאה מהמלחמה שהעיירה נמצאה בחזיתה ומהתנפלויות שוד ושוד כנופיות לוחמות שלא פסחו עליה, אך המצב נשתנה מהר ועם הגידול הטבעי מנו לפי אומדן בעיירה כ־2500 נפש יהודים. כמעט כל יהודי המקום היו חסידי השושלת רוזין, טריסק ואוליק. לכל אחת משושלות אלו היה בית־תפילה מיוחד, ומלבדם היה בית־כנסת גדול כללי, כן היה בעיירה בית־חולים גדול בשביל העיירה וסביבתה.

סביבת לוקאץ' היתה עשירה ביערות שבהם ומסביב להם מצאו יהודים רבים את פרנסתם.

תחת שלטון הפולנים הוטב המצב בעיירה, המסחר פרח והחיים התפתחו בכלל. בתקופה זו נכבשה העיירה לציונות. נוסד בית־ספר עברי בן 7 כיתות והוקם בשבילו בנין לתפארת. הנוער התארגן ב„החלוץ" ובתנועות הנוער הציוניות: „השומר־הצעיר", בית"ר ונוער מזרחי. מתנועות אלו יצאו חלוצים להכשרה בגרוכוב עוד בשנת 1923 וכן לקלוסוב ולמקומות אחרים. בעיירה פעלו גם „התאחדות", והפועל המזרחי, והיו שאמרו כי אפילו החסידים בלוקאץ' נוטים לציונות. ומלוקאץ' הציונית הושפעו ישובי־סביבתה.

מעסקני העיירה יזכרו לברכה: משה טוטלס, מראשי החלוץ, דויד קוטליאר ממדריכי השוה"צ, מייצ"ה הוכמן, אפרים, פרץ בויקו, רבקה בויקו, רחל גייר, מרי קסלמן שהיו מורי ביה"ס בשנות השלושים.

גם אגודת ה„בונד" לא נעדרה מלוקאץ' ועליה נמנו צעירי ההמון, אך השפעתם לא היתה רבה בעיירה. התקיימה בעיירה ספריה גדולה של האידישאים על שם י. ל. פרץ.

והנה ירדה השואה הנאצית בשנת 1941 ויהודי לוקאץ' נרמסו תחת המגף הגרמני־נאצי כאחיהם בשאר ישובי וווהלין וארצות־אירופה. לדברי אחד הניצולים מטבח לוקאץ', מיכל דימנד (בן סווינך) שהגיע ארצה, הקימו הכובשים הנאצים גיטו בלוקאץ' בסביבת בנין בית־הספר ברחוב בתי־הכנסיות ובו ריכזו את כל יהודי העיירה. אח"כ העבירו לגיטו זה את יהודי סווינך (סוויניוכי), קופיטה, בלודוב, מרקביץ, ווימיצה ואח'. הגרמנים הקימו יודן־ראט ובראשו מינו את משה פיצורניק וסחטו על ידו וע"י חבריו מהיהודים כל מה שהיה להם ועינום קשות, ולסוף, ביום כ"ז באלול תש"ב, הוציאו את כל הכלואים בגיטו אל מחוץ לעיירה, שם רצחום ביריות וגופותיהם הושלכו אל בור אחד גדול שהוכן מראש למטרה זו. למעלה משלושת אלפים קדושים בקבר אחים זה, ולוקאץ' היהודית חוסלה.

דבורה לבקוביץ

אוזדיטיץ'

כארבעים קל"מ מלוצק מערבה שכנה העיירה אוזדיטיץ, בת אלף נפש בערך, כמעט כולם יהודים. הללו חיו על המסחר בסוסים ובבקר, על חנונות, חקלאות, מלאכה ורוכלות בכפרים שתושביהם היו אוקראינים וגרמנים.

אין ידיעות מוסמכות על ראשיתה של הקהילה, אך בית־כנסת עתיק היה בעיירה בנוי קורות עץ שלפי המסורה התפלל בו פעם הבעש"ט בעברו במקום. כן היו זקני העיירה מספרים, כי כמה פעמים פרצו דליקות בעיירה וכל בתיה עלו באש רק בית־הכנסת נשאר עומד על תלו. סיפור זה היה עטור אגדה, כי בפרוץ האש מיד היו מופיעות יונים לבנות שסוככו בכנפיהן על ביהכנ"ס מפני ניצוצות האש...

פשוטי עם היו בני אוזדיטיץ ברובם, אך כל קרבן לא היה יקר בעיניהם, כדי לתת חינוך מתאים לילדיהם. לפני מלחמת העולם הראשונה היתה משמעותו של חינוך כזה „חדר" ושיעורים לעברית וללמודים כלליים ע"י מורים פרטיים. אך עם תום המלחמה נוסד בית ספר עברי — ללא מעמד חוקי — אשר מנהלו היה אדם מן החוץ, שמטעמים פוליטיים הופיע בשם בדוי. הלה הצליח לרכוש את אימונם של אנשי המקום כמורה וכמחנך ואז התחיל לגלות אט אט את פרצופו האמיתי עד שנתגלה לבסוף כבונדאי ואידישאי קנאי ולוחם. חברו לעבודה בביה"ס, נחום גולדשטיין ז"ל (שנספה בשואה, הי"ד) מטובי העיירה, נאלץ היה לפרוש ובית הספר נתפלג לשניים: לעברי ולאידישאי. בראשון היו בניהם של אנשי „השטיבל" דטריסק, השטיבל היחידי שבעיירה ובשני — בניהם של מתפללי בית הכנסת ובית המדרש (אף הללו היו אומרים „ויקרב קץ משיחו", הרבי מטריסק בשעת ביקורו בעיירה היה עורך את „שולחנו" בבית המדרש"). אנשים תמימים אלה שהיו מתפללים יום יום בציבור היו מתומכי הבונדיזם בעטיה של דימגוגיה ידועה. אף הנוער המבוגר נתפלג לשני מחנות והספריה הציבורית שהוקמה ברוב עמל נתחלקה ביניהם.

אכן, קנאת מפלגות הרבתה פעילות תרבותית. אלו ואלו הוציאו ירחונים (בכתב, כמובן): „הנוער" ו„שפראָצונגען" ובהם — ספרות יפה, מאמרים בשאלות מקומיות ובעיקר סאטירה על הצד שכנגד. אלו ואלו סדרו „נשפים" והציגו מחזות לטובת הספריות וקרנות שונות.

לא ארכו הימים והמורה הבונדאי היה נאלץ בגלל „עסקי משפחה" לעזוב את העיירה. אף חניכיו, הלוחמים העיקריים לבונדיזם, התפזרו ונדדו למרכזי התורה האידישאית. עקב זה פחתה השפעת הבונדיזם בעיירה, ועדיין היתה קיימת ההתחרות התרבותית בין המחנות, אם כי בצורה יותר מתונה. הבונדאים הזמינו מורים אחרים ובמשך שנים אחדות עוד קיימו מעין בית ספר, אף התאמצו להשיג עבורו רשיון, אך ללא הצלחה. הרשיון ניתן ע"ש בית ספר

„תרבות" והלה הנחיל מכה נצחת לביה"ס הבונדאי שנפל ולא הוסיף קום.

עד מהרה רכש לו בית הספר „תרבות" אימון מלא מצד ההורים כביה"ס הדואג לחינוך לאומי מסורתי שלם (אופי כפול זה, בניגוד לכלל בתי הספר של „תרבות", שווה לביה"ס באוזדיטיץ הודות למורה גולדשטיין ועסקנים אחרים) וגם מקנה את יתר הידיעות הנחוצות במידה הדרושה.

בעת ההיא עלתה קרנה של הציונות בעיירה בכלל. עסקני הקק"ל וקרן היסוד, מקומיים ושליחי חוץ, הופיעו ונשאו את דבריהם מעל בימת בית המדרש, באותו מקום שלפני זמן מסויים סוטר אחד מחשובי העסקנים לפני שהספיק להכריז על „מי שברך" לטובת הקק"ל...

אז נוסדו סניפים של השומר הלאומי (הנוער הציוני), החלוץ הצעיר ובית"ר ורבים מחבריהם יצאו להכשרה ע"מ לעלות ארצה.

יזכר כאן לברכה ביתו של הרב דמתא ר' מרדכי נידברג ז"ל, ששמש מרכז לפעילות ציונית. הרב עצמו, איש ענו ומעורב בדעת עם הבריות היה תומך בפעילות בדיבור ובמעשה, ואילו בנו צבי־זאב ובנותיו ריזל ופרל (זו האחרונה היתה הגננת הראשונה בעיירה לפני הוסד ביה"ס תרבות) היו „השאור שבעיסה". הבנות נישאו לחברים מבני המקום, פעילים אף הם.

לאחר פטירת הרב, ירש צבי זאב את כסאו. מחמת עמדתו זו צומצמה פעילותו הציבורית, אך ער היה לכל המתרחש „במחנה" וקשור לחברים בכל נימי נפשו. זכור לי אותו ערב לפני ארבע עשרה שנה, ערב עליתי ארצה כשנכנסתי אליו ע"מ להפרד. התנשקנו והוא פרץ בבכי: „קשה עלי פרידתך!.." הוא הפסיק ולא השלים את המשפט, אך עמדתי היטב על כוונתו: „ואני מקנא בך"...

עד פרוץ מלחמת ההשמדה הספיקו לעלות ארצה 12 איש מאוזדיטיץ, בתוכם — משפחה בת 4 נפשות. כ־15 מבני העיירה שניצלו בצורות שונות מצפרני הנאצים מפוזרים באירופה ומהם עלו כבר אחדים ארצה. כל בני הקהילה הוצאו להורג בגיטו הסמוך ע"י הנאצים.

אריה אבינדב

הורוכוב בימי המלחמה הראשונה

הימים ימי מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914. כל אותו הלילה הדהדו צעדים כבדים, קשקוש אופני־רכב. כל הבתים נסגרו, החלונות כוסו, כדי שקרני אור לא יפרצו החוצה. חרדים ואחוזי פחד ישבו יהודי העיירה במחבואים בהרגישם שוב נסיגת הצבא. הדי יריות והתפוצצויות הלכו והתקרבו.

מתשעה באב, עת הכרזת המלחמה, עברה העיירה, שהיתה סמוכה לגבול האוסטרי, מיד ליד ותוך חדשים מספר התחלפו הגייסות. עם עזיבת הרוסים באו לראשונה ההונגרים ואחריהם האוסטרים, בליל עמים שונים, ואחר הגרמנים ולבסוף חזרו הרוסים. כל שלטון מתחלף לקח כבני־ערובה את הרב ונכבדי העיר, והצבא הנכנס ויוצא פשט ושדד.

עדה רדופה אחוזת בלהות עצרה את נשימתה, גייס מוסת קלט שמועות על בגידת היהודים המרגלים לטובת האויב, היורים על חילים בנסיגתם והמסתירים מצרכים. הדברים זרעו רגשי שנאה ונקם בצבא. לילה לילה פרצו חנויות, שדדו מכל הבא ליד. גם חדרו לבתים וגזלו את שרידי הדלות. צעקות ויללות קורעות לב נשמעו בחלל העיירה בכל לילה ואין עומד בפרץ; הופקרה העדה ואין מציל, ודומה היתה לעדר כבשים, שהרגיש בדוב המתקרב, המתכוצים יחד ומתנחמים שמקלו של הרועה יבריח את הדוב. היא נזונה משמועות ואגדות, ופה מוסר אל פה על ז'בוטינסקי וטרומפלדור שהורידו לגיונות בנמל אודיסה כדי להגן על היהודים. באותם הימים הופיע הסופר ש. אנ־סקי ממשפחת הרפפורטים, בסביבת טורצין כשליח מטעם חברת עזרה. הוא מצורף למטה הרוסי, מחפש את הפליטים ומציע להם עזרה. מאסף הוא תשמישי־קדושה ומסתיר אותם במקום בטוח שלא יאבדו בסערת המלחמה, ונרקמת אגדה סביבו שהוא מתחקה על מעשי הלגיונות והתנהגותם, והוא ימסור דו"ח לצירות האמריקאית. וכך רוקמים היהודים אגדות רפודות צפיה לגאולה ושאיפה להתחזק ולעמוד עד יעבור זעם, ושוב יזקוף העם היהודי את ראשו וימשיך יעודו בתוך העמים.

בינתים נחשול הפגיעות גובר מיום ליום. שבושי הדרכים מכבידים על האספקה שמחיריה עולים, וגויי הסביבה מאשימים את היהודים בהסתרת המצרכים והאמרת המחירים. רבים מהגברים והמפרנסים נלקחו לצבא ונשארו משפחות עזובות. הפרנסות ירדו ואין הבטחון ביום המחר מתלאות המלחמה.

נדכא ונאנח מתהלך לו היהודי בעיירה ואין מושיע. זוקף את עיניו לשמים והם נחושים, משפיל אותם לארץ והיא אפורה. אפסה הסבלנות, דולדל הכוח ואין אפשרות לשאת עוד.

והעיירה מפרפרת ונאנקת. במצב קשה זה נצמד האיש לכל עוגן הצלה. נופלת ההברה, כי לפי המפה האיסטרטגית טורצ'ין היא העיר שיש לחפש מפלט בה, היא מחוץ לתחום המלחמה. ומיד משתרכות להן בדרך מפותלת העולה לטורצ'ין עגלות עמוסות מטלטלין, עליהן מת־נדנדות נשים וטף עטופים ומכורבלים ועליהם תלויים סלים ותרמילים מהחפצים היקרים להם. סוגרו בתים, הוגפו תריסים והרחובות התנשמו בבדידות איומה. דומה שהעיירה מתרוקנת מיהודיה, הנתונים במבוכה ובהלה.

בינתים מתחלפים השלטונות, בכל פעם מלכות חדשה באה... ומדי פעם נלקחים לנציג השלטון החדש נכבדי העדה והרב בראשם בתורת אנשי ערובה, שלא תקרה כל פגיעה בגייס החדש. והטלטול משפיע על הרב הישיש, הוא נחלש וקיימת חרדה לבריאותו.

בבית הכנסת דטריסק משוחחים יהודים אחר התפילה ומיטיבים את לבם בייי"ש ועוגות־כוסמת. יום־זכרון כי יחול לנפטר — מתאנחים היהודים, לוחצים יד איש לרעהו ומברכים תוך אנחה על ישועות ונחמות, על גולת ישראל הדוויה הזקוקה לפדות והצלה. ומתגלגלת שיחה על בעלי היכולת שמלטו את נפשם לפינת מבטחים ומגלגלים רחמיהם של חסידי טריסק על רבם, ר' אפרים, המטולטל משלטון לשלטון וכוחו בל אתו, ויש לדאוג לו בעוד מועד. בו במקום נקבעת משלחת לרב להשפיע עליו שיעזוב את העיירה.

הרב פגש את הנכנסים במאור פניו והזמינם לשבת. פותח הזקן בחבורה בקול תחנונים: רבי, חוסה עליך, רחם על בריאותך, עבור מכאן. הרחק את עצמך מעירנו. קלגסים כי יבואו מיד יפנו אליך ויטילו עליך להיות ערב בעד כל הקהילה, וכי יעזבו את המקום עולים להוביל את הרב אתם. די היית, רבנו, מטולטל משל־טון לשלטון, בין מלכות אחת לשניה.

נעץ הרב את עיניו בנאספים ובנזיפה קלה התריס: אתה, ר' אידל פריסקר, אומר לי להציל את נפשי ואת הקהילה להשאיר כאן מפרפרת ביסורים — לנפשה. מי אני שארשה לי זאת, האם אני יותר גדול מהשכינה? קימא לן, כשהיהודים יצאו לגולה השכינה הלכה עמהם, ואני אפרים אורבוך רבה של הורוכוב אברח מהיסורים? ע"ז אמרו חכמינו: יסורים ממרקין את עוונותיו של אדם. הרבנית, הגישי יין ועו־גות, ייטיבו היהודים לבם ויברכו „לחיים". ית־חזקו נא ויעלו בזכרונם הנסים והנפלאות שנע־שו לאבותינו וכן יהיה לנו.

נועם זכאי

סווינך — סוויניוכי

העיירה סוויניוכי היתה לפני מלחמת העולם הראשונה ישוב יהודי ניכר (לערך 1000 נפש). מאחר שנמצאה בקו החזית הועלתה באש (או ע"י האוסטרים או ע"י הרוסים) ונמחקה וכל תושביה התפזרו. רק אחרי המלחמה חזרו אליה הגויים וכמחצית מתושביה היהודים ובנוה מחדש. סוויניוכי שכנה על אם דרך המלך המובילה מלוקאץ' להורוכוב ובימי שלטון הפולנים (1920 — 1939) סופחה למחוז הורוכוב (מסוויניוכי עד הורוכוב 12 ק"מ).

יהודי העיירה היו חסידי אוליק וטריסק ובנו להם שני בתי־מדרשות לפי השושלות החסידיות וחיו על מסחר זעיר בעיקר. הבנים והבנות נתפסו לציונות והצטרפו לאגודות הציוניות השו־נות, בעיקר לבית"ר. פעולה רחבה למען הקרנות הלאומיות התנהלה ע"י כל האגודות והשאיפה לא"י היתה חזקה בקרב הנוער המקומי וכמה ממנו יצאו לקיבוצי־הכשרה. לא נעדרו גם חלוצים דתיים בעיירה והרוח הכללית במקום לפני השואה היתה חסידית־ציונית.

בין העסקנים הציונים בעיירה היו: יצחק פיציורניק, בילה מייזליש, שמואל טפלר, קולה גרויז, שלמה גורינשטיין, שרגא מייזליש, דבורה מייזליש (לבקוביץ') ואח'. כן יזכרו לברכה הרב ר' בן־ציון (שנטה אחרי חסידי אוליק) והשוחט המקומי ר' משה גורינשטיין, יהודים יקרי־נפש.

משפלשו הגרמנים בקיץ 1941 נטפלו לשלמה גורינשטיין ביחסם אותו לידיד הבולשביקים ותלו אותו במרכז העיירה. כל היהודים שמנו אז כ־500 נפש הובלו לגיטו לוקאץ' ושם מצאו את מותם הטראגי יחד עם יהודי סביבת לוקאץ' בהושענה־רבה תש"ג.

דבורה מייזליש־לבקוביץ

ל י ו ב א ר

ליובאר היתה אחת העיירות העתיקות בווהלין, בה התפתח ישוב יהודי לפני דורות רבים. על כך תעידינה המצבות העתיקות שבבית־העלמין, קורות ימי חמיל ותעודות הסטוריות אחרות. ע"פ ברוקהאוז־עפרון התרוקנה העיירה בשנת 1699 מיהודיה שפוזרו והוגלו וכפי הנראה נפלו מהם רבים, ורק בשנת 1703 חזרו לעיירה שבעה יהודים מבני העיירה והם שהחלו לבנות את הקהילה מחדש. בימים רחוקים נמצאה ליובאר בשטח שלטונה של העיר קרמניץ וכשנתבעו יהודי ליובאר ע"י שליטה של קרמניץ לפרוע מסים בעד שנות 1699—1703, הזמן שנעדרו לגמרי מהעיירה, הגיש היהודי המקומי פינחס בן שמואל הודעה על כך שבתקופה הנ"ל לא נמצאו כלל יהודים וקתולים במקום, בברחם עם רכושם מהאויב והם לא חזרו ויתכן שאינם אפילו בחיים. הוא הסביר שהיחידים שחזרו למקום הנם דלים ועניים ואין בכוחם לשלם את מסיהם כעת ובפרט בעד תקופת העבר. התוצאות אינן ידועות.

משך תקופת השלטון הפולני הקדום נשארה ליובאר במחוז קרמניץ, ואילו תחת שלטון רוסיה הצארית סופחה למחוז זוויהיל ע"י הסידורים האדמיניסטרטיביים שלאחר חלוקת פולין. מבחינה ארגונית נחשבה הקהילה בליובאר ראשית לעיירות ולכפרי סביבתה בימים רחוקים. לפי מסמכים נמצאו בליובאר בשנת 1765 — 405 משלמי מסים (לערך 800 נפש). בתקופה ההיא צרפו אליהם את יהודי אוסטרופול החדשה. היישוב היהודי הלך וגדל ובשנת 1847 נמצאו בעיירה 3,770 נפש יהודים. לאחר 50 שנה — ב־1897 עלה מספר היהודים ל־5,435 נפש בתוך אוכלוסיה כללית של 12,507 נפש תושבים.

יהודי ליובאר היו אנשי דת ומסורת וביניהם חסידים רבים שהשתייכו לכמה שושלות. בתי־תפילה לרוב היו בעיירה והחשוב שבהם נחשב „הקלויז החב"די". לחסידות היתה השפעה רבה בעיירה.

בראשית המאה הנוכחית היה המסחר מפותח בעיירה ע"י היהודים והורגשה ערנות פוליטית בקרב הנוער היהודי בליובאר שרובו נתפס לציונות. הסופר יעקב רבינוביץ, שביקר בעיירה בימים ההם והתעכב בה, מסר רשמים מעניינים מחיי היהודים ומתנועות הנוער המפותח שם (טיפוסים וחוויות, „יודל טרוקר" ועוד בספרו „נוה קיץ").

משנת 1920 היתה ליובאר נתונה לשלטון הסובייטים. חיי הקהילה היהודית בה ירדו, רבים הגרו מן העיירה ופלישת הנאצים הביאה כליה על יהודי המקום בגזירות תש"א — תש"ג.

א. אבי־מנחם

ט ש א ן־ט י א ו פ י פ ו ל

שם העיירה היה טשאן (כך נקראה בפי היהודים כל השנים) והוסב ע"י השלטון הרוסי לטיאופיפול. העיירה נחשבת על הישובים העתיקים של יהודים בווהלין, בה התגוררו בראשית מאתנו כ־300—400 משפחות יהודיות. היתה זו קהילה קטנה עם מוסדות ציבור משלה, מנגנון כלי־קודש, „חדרים" שבהם למד כל ילד בעיירה עד אחרי גיל „בר־מצוה". חיים יהודיים ווהליניים דפקו במקום כבכל עיירה פרובינציאלית.

בתקופת תנועת הצבאות ומחנות הלוחמים של 1918—1919 באוקראינה נפל בחלקם של יהודי העיירה לטעום מצרות הזמן שניתכו על ראשי היהודים באוקראינה במידה ובצורה שעברה כל גבול, וראויים הדברים להרשם לזכרון בתולדות ווהלין היהודית:

בראשית החורף 1919 הופיעה בטשאן פלוגה בלתי מסודרת של אנשי צבא אוקראיני ובראשה אטאמן (מנהיג) ותותח אתם. הפלוגה מנתה כמאתיים איש, בערך, ובהתרכזה בעיירה וסביבה הכריזה על עצמה כעל ריפובליקה מקומית (טיאופיפולית). האטאמן פרסם כרוז לתושבים וקרא את הנוער להצטרף לשורות צבאו. נמצאו אוקראינים ויהודים שהצטרפו לפלוגה ול„רפובליקה" זו, או מתוך נוחיות או מתוך שראו הכרח בכך בתנאי הימים האפורים ההם, בכל אופן לא משום חובה. היהודים שקלו ופקפקו בכוחה של ה„רפובליקה", ובינתים התבצרה פלוגת החיילים ולא נתנה לשום מחנה או כנופיה לחדור לעיירה, שראתה אותה כשטח שלטונה בלבד.

אך לא ארכו הימים ומחנה גדול של צבא הבולשביקים עבר בסביבה והופיע ליד טשאן. חלק מהמחנה הרוסי חנה בעיירה וחלק המשיך את דרכו נגד הצבא האוקראיני. מאז חנו החיילים בעיירה הרגישו היהודים חוסר בטחון. נמצאו אוקראינים שקשרו אתם קשרים ואחרי מספר ימים יצאו החיילים ואתם אוקראינים לשדוד רכוש יהודים. היה זה פוגרום ממש לפר־

טיו. משניסו מצד היהודים להפריע לפורעים עברו הפורעים לפעולה בכוח הזרוע: היכו, פצעו, אנסו ורצחו. משך יום ולילה נמשך משחק הדמים בו נרצחו כמה עשרות יהודים ונפצעו מאות, רובם מבוגרים. אחרי יומיים, לפני שניתן לקבור את הקרבנות הופיעו נציגי ח' „יקופו" שעסקה אז בהושטת עזרה לנפגעי היהודים באוקראינה, ערכה חקירה שהוגשה לשלטונות, העבירה פצועים לריפוי והביאה מזונות לאוכלוסיה הרעבה והשדודה. (צלומי הזוועות, ההלוויות ועוד שנמסרו ע"י מר אברהם וורטהיים שמורים בארכיון ווהלין). מאז ירד מספר היהודים בעיירה. רבים נדדו לחו"ל או שעברו לערים. על גורלה של טשאַן בפלישת הנאצים לא הגיעו פרטים, אך ידוע שיהודיה הושמדו.

א. א.

מז'יריטש קטן (מז"ק)

עיירה קטנה, בצד הכביש בין קוניב לאוסטראה, 3 וירסטאות מהעיר, שכונתה „מזיריטש קטן", כדי להבדילה מהעיירה „מזיריטש גדול" שע"י קוריץ. אעפ"י שהיתה בה קהילה יהודית מובהקת, ביחוד בשנים קודמות, הרי משום קרבת המקום והגישה הנוחה לאוסטראה היתה זיקתה לעיר כה רבה בכל המובנים, עד שבמרוצת הימים ניטשטשה דמותה המיוחדת והפכה לכעין פרבר של אוסטראה.

בימי גדלותה חיו בעיירה זו למעלה מ־200 משפחות, שבתחילה התפרנסו זו מזו בדוחק, אך ברבות הימים עברו רובן לאוסטראה ובמקום נשארו רק מניינים אחדים שעבדו ביום באוסטראה ונטו ללון במז'יריטש.

במבוא העיירה התנוסס בנין בית־כנסת מפואר, שהכיל בקרבו בית־כנסת למתפללי אשכנז ובית־מדרש למתפללי ספרד, בכל אחד מהם היו כ־50 בעלי־בתים. לא היה בעיירה שום מוסד ציבורי או ממשלתי, כמעט בכל היו תלויים בני מזיריטש באוסטראה: חינוך ילדים, רישום לידות ופטירות (אף קבורה בכלל), ריפוי, שאלת חכם וכו'.

הרבה משפחות חשובות באוסטראה התיחסו על ילודי מזיריטש לשעבר, ביניהם הרב החריף ר' משולם־זלמן „מזיריטשר" שנחשב לאחד משלושת הגאונים המפורסמים שהיו באוסטראה בזמן אחד בשם זלמן. עוד בילדותו יצא שמו לתהילה בגאוניותו, ועשיר אחד מעשירי העיר לקח אותו לחתן לבתו, ובהיותו סמוך על שולחן חותנו העשיר הרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה. נפטר באוסטראה בשנת תתכ"ז.

כן יצא שמה של מזיריטש לתהילה בזכות אחד מתושביה הגאון הגדול, תלמיד המהרש"ל, ר' שלמה בר' מרדכי, בעל הספר יקר־המציאות „מזבח הזהב", שכל גדולי הדור מלאו פיהם תהילתו.

משרת רב לא היתה קיימת במזיריטש מזה שנים רבות, אלא השו"ב המקומי, שהיה גם ש"ץ ומסדר חופה־וקידושין, שימש רב לבני עדתו. השו"בים האחרונים היו ר' ברוך משה'קה'ס בן לדורות רבים של שו"בים וש"צים ואחריו בנו ר' יעקב־יוסף, שבסוף ימיו עבר אף הוא לגור באוסטראה.

מזיריטש קטן נידלדלה מתושביה עוד הרבה לפני מלחמת ההשמד ואחרוני יהודיה ניספו בשואה הכללית שירדה על אוסטראה והסביבה. 2—3 משרידי העיירה נמצאים בארץ.

ח. ב. אילון

סנקביץ'ובקה

תחנת רכבת במרחק 30 ק"מ מלוצק ו־18 ק"מ מצד ברסטצ'קו, וממנה עד טורצ'ין לערך 13 ק"מ. ליד תחנת רכבת זו התפתח בסוף המאה שחלפה ישוב של צ'כים וביניהם למעלה מ־40 משפחות יהודיות, שמנו כ־150 נפש והיוו קהילה עצמאית. היו בישוב זה מוסדות ציבור, שוחט ובית־תפילה כללי. בעניינים חשובים נהגו לפנות ללוצק הסמוכה, שהקשר אתה היה בעיקר ברכבת, ואילו עם העיירות הסמוכות התחברו בעגלות ואפילו ברגל.

קו מסילת הברזל עבר בתוך הישוב הזה ורוב יהודי המקום התפרנסו מאכסניות ומענף תבואות, סוחרים, פקידים, מתווכים וכד'. הסביבה היתה עשירה מבחינה חקלאית וסוחרים מלוצק ומבני המקום פתחו מחסני תבואה שהובאה מהסביבה ומכאן נשלחה למרכזים. תנועה ערה היתה תמיד במקום והאכסניות הומות מעוברים ושבים לרגל עסקיהם במקום ובסביבה.

יחסי שכנות טובים שררו תמיד בין הצ'כים והיהודים ולא היו ידועים מקרי סכסוכים ביניהם. גם בקרב האוכלוסיה היהודית לא הורגשו ניגודים בין המעמדות והחיים זרמו להם כסדרם

גם תחת שלטון הרוסים וכן תחת שלטונם של הפולנים עד לשנת 1939. הציבור היה מתקדם וכולו נטה לציונות. היה תורם בעין יפה לקרנות ומתעניין בחיים הלאומיים והארצישראליים. הנוער נמשך לתנועת החלוץ מאז שנת 1920 ורבים ממנו יצאו להכשרה מי ללוצק, מי לצ'נ־סטוכוב ולמקומות אחרים. בשעת עליית חלוץ או חלוצה מסנקביצ'ובקה לא"י, היו כל בני המקום יוצאים ללוותם בשירים ובשמחה.

מהמשפחות המפורסמות במקום היו: ברונ־שטיין, קליימן, בורשטוק, פורשט, רייכשטול שעסקו בתבואות והיה יסוד לראות עוד רבים מבני סנקביצ'ובקה בארץ, אילו לא ירדה השואה על יהודי וההלין שהביאה כליה גם על יהודי המקום הזה.

אם כי הצ'כים נהגו לסייע ליהודים בעת צרה, ומסתבר שגם בסנקביצ'ובקה עזרו להם בהצלת חייהם כמו במקומות אחרים, נעלם עד כה כל מקור על הצלת יהודים מבני המקום, ואפשר שהם התפזרו בעיירות הסמוכות ובכלאו בגיטאות או שנעקרו בכוח ע"י הנאצים והוגלו למקומות אחרים. מאז הורם המסך על קהילות וההלין אין להשיג כל ידיעה על גורל יהודי סנקביצ'ובקה, כאילו לא היו שם כלל.

טובה רוטהולץ

רומנוב

עמדה לה העיירה היהודית רומנוב בצד תחנת הרכבת „רומנוב" הקרובה לברדיטשוב ונשמה מאוירה של ברדיטשוב החסידית־משכילית, עד שבאה התעוררות לרגל המהפכה הפוליטית־מדינית ברוסיה ושינוי המשטר הכניס שינוי גם בהלך הרוחות בעיירה. אך פגיעות הכנופיות הלוחמות באוקראינה שלא פסחו על יהודי רומנוב הפריעו להם וזעזעו אותם והם נוכחו מהר שלא מהחופש בלבד תצמח הגאולה וכי היא טרם באה.

רוב יהודי רומנוב היו סוחרים ומיעוטם בעלי־מלאכה. היחסים בינם לבין שכניהם האוקראינים היו בדרך כלל יחסי שכנים שקטים. הדור הצעיר ינק מברדיטשוב ומקיוב והדור הישן המשיך בדרך האבות הפטריארכלית. שמרו על מנהגים ומסורת, שלחו את הילדים לחדרים או לתלמוד־תורה וציפו לביאת הגואל.

בשעת חלוקת וההלין בין רוסיה ופולניה בשנת 1920 נשארה רומנוב בתחום רוסיה. סדרי החיים הסובייטים השפיעו על הפרנסות ודרכי החיים של היהודים וגרמו לתנודה באוכ־לוסיה, היו שעזבו את העיירה ולעומתם אחרים באו ונקלטו בה.

לפנים נמנתה רומנוב על מחוז זוויהיל (נו־בוגראד־וואלינסק) ובה התגוררו בשנת 1847 — 344 יהודים. מקץ 50 שנה מראה ספירת הרוסים שחיו בה 2599 נפש יהודים (בין אוכלוסיה כל־לית של 5645 אנשים). חסרות ידיעות על מספר היהודים בשעת הפלישה של הגרמנים ב־1941, וכן לא הגיעו פרטים על תעלולי הנאצים בעיירה וקצם המר של יהודי העיירה שהושמדו באופן ברוטלי בשנת 1942.

פסח לרנר

אנטוניבקה — אנטונובקה

אנטוניבקה, שבמחוז רובנה, שכנה 8 ק"מ מקוסטופול, בסביבה של יערות, ונמנתה לפנים על ה„וולוסט" של טוצ'ין. היתה אחת המושבות החקלאיות של יהודים בווהלין.

אנטוניבקה נוסדה בשנת 1833 על שטח של 348 דיסיאטינות. האדמה, שמנה וברוכה, היתה קנין המתישבים. היתה תקופה, שהשלטון הרוסי איפשר באי־אלה חלקי הארץ ליהודים לעסוק בעבודת האדמה. גם אנטוניבקה קמה הודות לקו זה ותושביה נהנו מכל מיני הקלות כגון: הקלות במסים, פיטורין מחובת השרות בצבא וכו'.

לראשונה התישבו במקום 27 משפחות שנ־אחזו באדמה והכו שרש על אף קשיי ההיקלטות הרבים. בשנת 1848 הגיע מספר המתישבים ל־417 נפש. לפי המפקד משנת 1897 עלה מספרם ל־620 נפש (לצדם התגוררו 27 לא יהודים).

בתי המושבה היו בנויים עץ ובמרכז הרחוב עמד בנין בית־הכנסת ששימש מקום ריכוז לעניני הקהל המקומי. בא מרצה, עברו מטיילים וכל מאורע צבורי אחר — מקומם בבית־הכנסת. זכורני ב־1938, ואני אז תלמיד הגמנסיה העברית „תרבות" ברובנה, ערכנו טיול לאנטוניבקה להכרת המקום. נוער העיירה ביקש ממורנו שישא את דברו. אנשי המושבה בנעריהם ובזק־ניהם התאספו בבית־הכנסת ושתו בצמא את הדברים שהושמעו על מפעלנו הכביר ההולך ומוקם בארץ־ישראל. לקריאה, כי עליהם, עובדי האדמה, להיות בין העולים להחיאת שממות

הארץ, נשמע פה ושם בכי עצור. ואכן הנוער של המקום החל לחלום על עליה.

בהשמדת יהודי ווהלין ע"י הצורר הנאצי ב־1942 בא הקץ גם על מושבה יהודית זו והיא התרוקנה מבניה בוניה.

צבי ספקטור

קריפה — גורינגרוד

היהודים קראו למקום קריפה, אולם השם הרשמי שלו היה גורינגרוד. היתה זו עיירה זעירה במחוז רובנה בצדי דרכים, במרחק 7 ק"מ מטוטשין. בעניני ציבוריים פנו יהודי קריפה לטוטשין ואילו בעניני חשובים ביותר נסעו לרובנה. משם הביאו סחורות, ולשם מכרו את תוצרת הכפרים שעברו דרך ידי יהודים.

רוב יהודי העיירה היו חנונים ורוכלים והת־פרנסו בדוחק. מצב כלכלי בלתי יציב זה גרם ליציאת רבים מהעיירה לישובים הסמוכים. מכאן גם מובנה סיבת הירידה של מספר היהודים בעיירה.

לפי מקורות נמצאו בקריפה בשנת 1847 — 316 יהודים; ב־1897—540 יהודים ובשנת השלו־שים למאתנו מנתה רק 400—500 נפש יהודים.

משך שנים רבות ישב על כסא הרבנות בעיירה הרב מרדכי גורדון, ומשעבר ללוצק נקרא על מקומו הרב מלינקה.

כשמשלו הגרמנים בעיירה משנת 1941 שיעב־דו את היהודים תחילה ואח"כ גרשום לגיטו בטוטשין ושם הושמדו יחד עם כל כלואי הגיטו. רק אחדים — ספורים שברחו לרוסיה עם הצבא האדום וכן מהנמלטים בשעת שריפת הגיטו, ניצלו ומהם ידועים: שרה ומיה גורביץ, אהרון מלמד, אברהם ויניצה (סנדלר), יטה שפרינצה'ס, בובל פרידמן, אליהו פנימנסקי, בוזיה ומשה ספוז'ניק.

מ. י. וו.

פאוורסק

בסביבת יערות פוליסיה, בה עברה מסילת הברזל קובל—קיוב, שכן הכפר פאוורסק מבודד. לרגל כריתת היערות והתנועה שנוצרה במקום, נקבעה בקרבת הכפר תחנת רכבת שנשאה אותו שם פאוורסק. מהכפר עד למלניצה העיירה הסמוכה מהלך 10 ק"מ, בערך, והעיירה שימשה מרכז לכפר כמעט בכל העניינים.

כששים משפחות יהודיות (למעלה מ־200 נפש) התגוררו בכפר והתפרנסו מקשרי המסחר עם הגויים המקומיים ומעסקי היערות. רובם היו מבוססים ככפריים, ואם לא היו עשירים בכל אופן חיו חיים שאננים ופרנסתם היתה מצויה.

הם הזמינו להם רב ושוחט, גם הקימו בית־תפילה והחזיקו „מלמדים" לבנים.

פקידי היערות היהודים הביאו ידיעות לפאוורסק מהערים, קיבלו עיתונים ובכפר החלו להתחנך ברוח הציונות בשנות השלושים למאה הנוכחית, אך הכיבוש הנאצי של פאוורסק וסביבתה שם לאל את ניצני המפעל הציוני במקום.

הגיעו ימים מרים ליהודי פאוורסק ולסוף הושמדו ע"י החיה הגרמנית לפי תכניתה להש־מדת יהודי מלניצה בתש"ב.

א. יחיד

גולובי

גולובי זהו שם כפר גדול במרחק 10 ק"מ מהעיירה מלניצה שבמחוז קובל. ליד הכפר תחנת־הרכבת גולובי ששימשה לעיירה מלניצה ולכמה ישובים סמוכים תחנת העברה למסילת הברזל קובל—רובנה—קיוב. כ־300—400 נפש יהודים חיו בכפר זה בשעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה תחת השלטון הצארי־הרוסי. עם הכי־בוש האוסטרי של החבל הווהליני, שכלל גם את גולובי, חלו בכפר תמורות ולאחר המלחמה והפגיעות ע"י מחנות פורעים מזוינים ביהודי המקום, נמצא משך 19—20 שנה תחת שלטון הפולנים. בתקופה זו גדל והתפתח ואף רבו בו היהודים שנאחזו בעיקר סביב תחנת הרכבת.

מבחינה ארגונית לא היוו יהודי המקום קהילה בפני עצמה. מלבד בית הכנסת שהתקיים במקום ושוחט שהחזיקו בכפר, הם השתייכו לק־הילת מלניצה ולרבה של העיירה. את הילדים שלחו ללמוד בחדרים במלניצה ובה גם סידרו את רוב ענייניהם הציבוריים, את הקניות וכד'. השפעתה של מלניצה היתה רבה על גולובי. עם מהלך הזמן וגידול דור יהודי צעיר שספג מרעיונות התקופה נראו בכפר ציונים ואח"כ חלו־צים וגם נוער קומוניסטי. ההתעוררות הלאומית שכבשה את הלבבות משכה את צעירי גולובי,

כמו בכל ישוב יהודי ברחבי ווהלין, לחיים חד־שים במולדת ומספר ניכר מבני הנוער של גו־לובי הצטרפו אל החלוץ ולתנועות הנוער שב־מלניצה וכמה מהם גם עלו ארצה.

בסוף 1939 השתלט הצבא הרוסי — האדום על החבל ואחר־כך נכבש ע"י הגרמנים.

והנה באה השואה מידי הנאצים. פסקה העי־רנות הלאומית ונדמו חיי היהודים בגולובי, בכאב ובצער נעקרו יהודי גולובי ממקומם. בש־נת 1941 הובלו למלניצה ונכלאו בה בגיטו יחד עם יהודים אחרים ושם מצאו את מותם הטראגי מידי הצוררים הנאצים בתש"ב.

מ. י. וו.

ב י ל ו ק ו ר ו ב י ץ'

תחנת־רכבת בקו קובל—קיוב בין קורוסטין לאוליבסק. סביבה של יערות וביצות פוליסיה. ליד התחנה גרו כעשר משפחות יהודיות שבכל ענין ציבורי־יהודי פנו לעיירה הסמוכה לוהין. במקום החזיקו מלמד־מורה לילדים, אולם חלק מהילדים נשלח ללמוד בלוהין או באוליבסק. לבילוקורוביצי הגיעה בשורת הציונות ע"י סו־חרי ופקידי יערות שבאו מן החוץ. גם הילדים שלמדו מחוץ לעיירה ספגו את רוח הציונות.

שנים רבות חיו להם יהודי בלוקורוביצי בשקט עד שבאו הגרמנים וגרשום לגיטו באו־ליבסק. אף על קומץ קטן זה עלה הכורת.

מ. י. וו.

ש ו ב ק ו ב

שובקוב היה כפר אוקראיני לא גדול על אם הדרך בין רובנה לטוטשין (מהכפר עד רובנה כ־24 ק"מ ועד טוטשין כ־3 ק"מ). כפר זה נתפרסם כמקום למחנות הצבא הרוסי, עוד בימי הצאר שם נמצאו קסרקטינים וחנויות צבא, שם נערכו אימוני צבא, תמרונים וכדי.

בכפר זה גרו משפחות יחידות של יהודים, שבכל ענייניהם פנו לטוטשין הסמוכה ופרנ־סתן היתה על מסחר זעיר. משפלשו הגרמנים לווהלין והאוקראינים הרימו ראש, הוקמה משטרה אוקראינית שסידרה מחנה ליהודים בשובקוב ללא ידיעת שלטונות הגרמנים. כמאה יהודים מבני טוטשין רוכזו במחנה זה שם עונו והושפלו. האוקראינים אילצו את היהודים להתעמל לעיני השכנים האכרים שחזו כיצד מתעללים ביהודים, מחייבים אותם לזחול על הבטן, להכות איש את אחיו וכדי. הסבל היה גדול, עד שנודמנו במקום אנשי הגיסטפו מרובנה עיר המחוז, והם פזרו את המחנה. היהודים נמלטו על נפשם וחזרו בסתר למשפ־חותיהם בטוטשין ומצאו שם את מותם בהשמדה האכזרית של גיטו טוטשין.

מ. י. וו.

א י ב נ י צ ה

עיירה קטנה במחוז ז'יטומיר שלא התבלטה במיוחד. היתה בה קהילה יהודית זעירה שחייה הציבוריים היהודיים היו דלים. לפי מפקד 1847 נמצאו בעיירה 1060 תושבים. כעבור 50 שנה בספירת הרוסים בשנת 1897 נמצאו בה 3095 תושבים וביניהם רק 607 יהודים. דלים היו חיי היהודים באיבניצה והדור הצעיר הר־בה לעזוב את עיירת מולדתו. בשואה הנאצית הובלו לטבח יהודי העיירה, ורק חלק מהם ברח לפנים רוסיה. אלה ואתם היהודים שחזרו מפלוגות פרטיזנים מהווים שארית הפליטה של העיירה.

מ. י. וו.

ר י י ג ו ר ו ד ו ק

אחת העיירות של מחוז ז'יטומיר. הישוב היהודי בעיירה היוה כמחצית המספר הכללי של תושבי העיירה כולה. לפי מפקד 1847 היו בה 935 נפש יהודים, ובשנת 1897 היה מספרם 946 מבין 2058 תושבים.

וכשם שהעיירה היתה עניה, כך בתיה היו קטנים ונמוכים. בני העיירה חיפשו פרנסה בסבי־בה והגרו. הנאצים הביאו כליה גם על יהודי רייגורודוק.

מ. י. וו.

קוטילנה הישנה

כמעט בלתי ידועה ברבים היתה העיירה קוטילנה הישנה. מקומה במחוז ז׳יטומיר ובגלל זעירותה לא נתפרסמה אפילו בווהלין גופא עד לסוף המאה הקודמת. היו בה מוסדות ציבוריים כבכל קהילה יהודית והיא ינקה מז׳יטומיר המטרופולין. במפקד 1847 נמצאו בה 450 יהודים ובספירה של 1897 עלה מספרם ל־1345 בתוך ישוב כללי של 3183 תושבים.

מ. י. וו.

קודניה

כל השנים שקטה קודניה על שמריה ולא התפתחה. רוחות הזמן כמעט לא הגיעו אליה. גידולה והתפתחותה אינם ניכרים כמעט עד ראשית המאה הנוכחית. גם הקיבוץ היהודי בה היה קטן ולא התקדם. בשנת 1847 היו בה 539 יהודים, רובם עניים, ובשנת 1897 עלה מספרם ל־688 בתוך 2564 תושבים שונים. בקהילה קטנה זו התנהלו סדרי החיים היהודיים כבקהילות אחרות עד שפגעה בה יד העמלק הנאצי והביא עליה כליה. קודניה היהודית איננה עוד.

מ. י. וו.

בלודוב

כפר גדול מיושב אוקראינים במרחק 10 ק״מ מהעיירה סוויניוכי לצד לוצק בו התישבו לפני דור שתי משפחות יהודיות, האחת של ר׳ זליג נודל והשניה של ר׳ משה דוברוביצר, יהודים חסידי אוליק — יראי שמים, שהגיעו מסוויניוכי לרגל עסקיהם ותקעו יתד בכפר. הם היו סוחרי תבואה ושאר תוצרת הכפר, גם החזיקו שדות וכד׳.

שתי המשפחות האלה הסתעפו וקמו דורות ובשנת 1934 מנו 50—60 נפש והיוו מעין קהילה זעירה עם בית־כנסת שהחזיקו בבית משפחת זליג נודל. הקשר עם קהילת סוויניוכי הסמוכה היה חזק ובני הכפר נזקקו תמיד למרכזם זה.

הדור הצעיר שבכפר היה כולו ציוני והאבות הדתיים לא ראו סתירה בין דתיותם שלהם לבין נטיות בניהם ובנותיהם.

הנאצים שפלשו לווהלין הגלו את כל יהודי בלודוב ללוקאץ׳, שם כלאום בגיטו ועינום ולסוף רצחום נפש יחד עם יהודי לוקאץ׳ בהושענא רבה תש״ג.

מ. י. וו.

פיאטקה

פיאטקה, עיירה במחוז ז׳יטומיר סמוכה לברדיטשוב, ששימשה לה מטרופולין.

הקהילה היהודית מנתה בעיירה: בשנת 1847 — 877 נפש יהודים; ב־1897—838 יהודים, שהם כשליש מהאוכלוסיה הכללית (2703 נפש). ב־1920 העריכו את התושבים היהודים בעיירה במאתיים משפחות. על גורל היהודים לא הגיעו פרטים.

מ. י. וו.

קורניצה

עיירה זעירה בדרך לקונסטנטין ישן, רחוקה משאון כרכים וממסילות ברזל. לפנים היה בה ישוב יהודי יותר גדול שחי בעוני ובמחסור. רבים מבני המקום עזבו את העיירה ועברו לישובים הסמוכים והיו שנדדו אל מעבר לימים. בדור האחרון התגוררו בעיירה כ־20 משפחות יהודיות בלבד וניהלו את קהילתם כדרך הדורות שחלפו. מראה העיירה כמראה כפר על בניניו הזעירים והדלים.

על גורלם של יהודי קורניצה בשואה הנאצית אין פרטים, אך ידוע שהושמדו ע״י הנאצים.

מ. י. וו.

קולצ'ין – קולצ'יני

עיירה יהודית מפותחת במחוז סטארו־קונ־סטנטינוב. היהודים התפרנסו בעיירה בעיקר ממסחר ומנו בה בשנת 1847—1281 נפש; ב־1897—2931 נפש (מבין 4335 תושבים) ועל גורלם מהכיבוש של הגרמנים חסרות ידיעות.

מ. י. וו.

צ'רבונויה

עיירה זעירה שנמנתה על מחוז ז'יטומיר. לפי ידיעות האנציקלופדיה ברוקהאוז־עפרון נמצאו בעיירה בשנת 1847 — 363 יהודים, וב־1897 הגיע מספרם ל־711 בין 2638 תושבים. לא הגיעו כל ידיעות על גורל היהודים בעיירה מפלישת הנאצים.

מ. י. וו.

טשרניחוב

לא לרבים היתה ידועה העיירה טשרניחוב שבמחוז ז'יטומיר. היא היתה דלה וקטנה ומיושבת יהודים ואוקראינים. הקהילה היהודית מנתה כ־200 בתי־אב. הנוער נדד לז'יטומיר, ברדיטשוב ולכרכים אחרים. לפי מפקדים נמצאו בעיירה בשנת 1847—1264 יהודים, וב־1897—1774 יהודים.

עתיקה היא העיירה ונחלי דם יהודים ופולנים נשפכו בימי מרד חמיל. בשנות 1919—1920 סבלו יהודי טשרניחוב לא מעט מביקורי מחנות וכנו־פיות שלחמו ביניהם וחנו בעיירה. זכר הימים ההם לא נשכח מלב היהודים. משהתבסס השלטון הסובייטי במקום הורגש בטחון החיים, אולם הפרנסות ירדו. רק הנוער ידע להסתגל מהר לסדרי השלטון החדשים.

במלחמת העולם השניה פלשו הגרמנים וכ־דרכם נגשו את היהודים ומצאו את לשדם ודמם ולסוף השמידום בשיטותיהם הידועות.

מ. י. וו.

ראדוול

ראדוול הוא כפר גדול בפוליסיה הווהלינית שבצדו נבנתה תחנת הרכבת רודנה—ראדוול־סקה בקו קיוב—סארני, היא התחנה שלפני תחנת אוליבסק. המרחק מראדוול עד אוליבסק הוא 16 וויורסטאות והקשר ביניהן היה גם ברכבת וגם בעגלות. אוליבסק שימשה מרכז לרדוול בכל הענינים.

הכפר עמד בתוך יערות אלונים ואורנים מדורות ויאילו התחנה נבנתה בראשית מאה זו לצרכי היצוא של עצי היערות. לצרכי כריתת העצים, עיבודם והכנתם למשלוח היה צורך בהרבה ידים לעבודה, להובלה ולסידורים שונים. לתכלית זו הובאו מאות פועלים מן החוץ וכן באו סוחרים ופקידים, והכפר המה תמיד מאדם, והיו שקראו למקום „קיוב קטן". עבודה ופרנסה לא חסרו בכפר למאה המשפחות הנוצריות ול־עשרים המשפחות היהודיות, שהיוו את האוכלו־סיה המקומית.

ליהודים היו בתים גדולים בהם איכסנו את הסוכנים, הסוחרים על הפקידים והעובדים, סיפקו להם מזונות ופתחו בשבילם חנויות. מוצאן של 20 משפחות היהודים במקום הוא משתי המשפ־חות שפירא וכץ, שתקעו כאן יתד בתחילה ובמרוצת השנים הסתעפו המשפחות והגיעו למספר זה.

יהודי ראדוול היוו קהילה קטנה, היו מתאס־פים לתפילה בציבור, אך שוחט לא היה להם והיו נזקקים לשוחט מאוליבסק שבא לפי הצורך. בשאר עסקי ציבור פנו לאוליבסק וראו א"ע כחלק קשור לאוליבסק. הם החזיקו מורים טובים לילדיהם בכפר, והיו ששלחו את הילדים המבו־גרים ללמוד באוליבסק או בערים הסמוכות.

חוסר הבטחון שלאחר תקופת המהפכה הרו־סית ותנועת הכנופיות באוקראינה גרמו לעזיבת כמה משפחות שעברו לרובנה, לקיוב ואח'. המשפחות שנשארו בכפר חיו את חייהן הרגילים עד שפלשו הגרמנים והם שהעבירו אותן לגיטו באוליבסק והביאו כליה עליהן.

דבורה יסוד (שפירא)

אודים

מול קברי־אחים פתוחים

„הנאהבים והנעימים בחייהם
ובמותם לא נפרדו"...

מתוך הרדה עמוקה הנני מסתכל בצילומים המזעזעים והמרעידים את הלב: קברי־אחים פתוחים של קדושי עיירתי אלכסנדריה שבווה־לין. נדהם אני ממראה עיני: שלדים על גבי שלדים של הקדושים המעונים, ביניהם בולטת האם האומללה החובקת בזרועותיה ולוחצת אל לבה את בנותיה (בני העיירה קובעים שהיא חנה ארליך לבית גולדין). בצד אחר של הבור ניתן להכיר את חצקל החגר (הוא יחזקאל בן יוסל פייבוש'ס) שכל ימיו חי חיי עוני בבית אביו הדל והיה מהלך על ידיו ועל ברכיו עד שזכה לקביים.

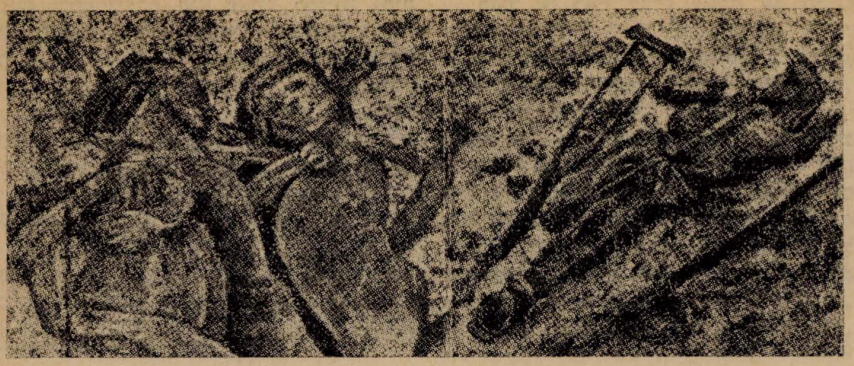
משהנני רואה בעיני רוחי אותו יום מר, י"א בתשרי תש"ג (לפי גירסה אחרת היה זה יום י"ב בתשרי), בו גורשו בכוח יהודי אלכסנדריה ממשכנות העוני שבגיטו ברחוב פודולנה (מקודם „טשרנצינה") וביום זה הוצאו כולם להורג— דמי נקפא בקרבי.

עדי ראיה מספרים: ביום הכיפורים שלפני הטבח נפוצה שמועה בין היהודים שהתפללו בבית בן־ציון הורודצר בגיטו, שחופרים בורות מחוץ לעיירה. אימה ופחד נפלו עליהם וקמה מבוכה איומה בגיטו. נעשה ברור לכל שנלכדו במלכודת. בנסיון להנצל עלה רק בידי עשרות אחדות מהכלואים בגיטו להמלט אל היערות הסמוכים. בין הצעירים הורגשה תסיסה—להתגונן ולהשיג נשק לתכלית זו. הזקנים והמתונים שבגיטו התנגדו לרעיון, לדעתם ימיט הדבר אסון על כל יהודי העיירה. הם הטילו גם ספק בשמועות וראו אותן כקלוטות מן האויר. סערת הרוחות הלכה וחזקה ונמשכה כל היום וכל הלילה.

עם אשמורת הבוקר התאמתו הידיעות האיומות. הגיע הקץ. כל היהודים רוכזו בבהלה בככר השוק, מקום איסוף הפרות היהודיות היוצאות למרעה. החולים והנחשלים הועמסו על

קבר־האחים הגדול של קדושי אלכסנדריה (וווהלין), י"א תשרי תש"ג
נפתח לחקירה ב־1944

אחד מקברי־האחים של קדושי אלכסנדריה (ווהלין), י"א תשרי תש"ג
נפתח לחקירה ב־1944

עגלות, ביניהם היה יוסף בליך שהוכה באכזריות ועונה ביסורים נוראים כדי שיגלה את מקום „מטמון־הזהב" שיש לו, כביכול. כולם הובלו ברגל כצאן לטבח בכיוון לכפר „סוויאטי", מרחקים משמר מזוין חזק של קלגסי הנאצים, אל החלקה הגובלת עם גשר מסילת הברזל סארני — רובנה מצד אחד ועם היער של סוויאטי מצד שני. מקום זה היה התחנה האחרונה ליהודי אלכסנדריה. היא הפכה לגיא־ההריגה לבני העיירה. שלושה קברי־אחים גדולים בה...*)

לפנינו צילומי הקברים שליד החורשה, שנפתחו לשם חקירת תעלולי הנאצים ביהודים וצולמו ע"י ועדה מיוחדת של השלטון הרוסי שנשלחה לחקור את מעשי הגרמנים עם כיבוש ווהלין בשנת 1944 מידי הגרמנים. בשעת פתיחת הקברים ע"י הועדה נכחו מיכל ביריזב שאמר קדיש על הקברים אחרי שנפתחו, בנות אלכסנדריה: פייגל גולדהורן, האחיות רבקה וצפורה שפרברג וחנה ביריזב (בתו של מיכל ביריזב), הנמצאות כעת בארץ. מפיהן נודעו עוד כמה פרטים מזעזעים: על 15 חברי היודן־ראט, שביניהם היו: יואל קיפר, זלמן ביריזב, זנביל גופברג ואביגדור גרושקה. ביום ההשמדה הטילו המרצחים על חברי היודן־ראט תפקיד מר לאסוף את מלבושי הקדושים שהושלכו ערומים לתוך הבורות, לארזם בשקים ובחבילות ולשאתם אל העיירה. האפשר לתאר את יסוריהם של אלה בשעת ביצוע פעולה מזעזעת זו? אך גמרו את המלאכה ירו גם בהם וגופותיהם בגדיהם הושלכו אל הקבר השלישי. כזה היה קצו של היודן־ראט שמונה ע"י השלטון הנאצי ונוצל לצרכיו ותכניותיו.

ידועים עוד קברים של יהודי אלכסנדריה, קבר של ה„85", בו נקברו 85 מהיהודים שברחו מהעיירה לפני השחיטה הגדולה. הם רומו ע"י הכרזת הגרמנים במודעותיהם, שכל יהודי החוזר יחונן ולא יגעו בו לרעה. האנשים העייפים, המדוכאים והמיואשים שחזרו, הובלו אל מעבר לנהר הורין והוצאו שם להורג.

בקבר אחר שבמרכז השוק על יד ביתו של נחום קיפרמן נקברו ברל פישמן, אהרן גכמן (שהיה חבר הנארקום בימי הבולשביקים) שנרצחו ע"י הגרמנים בזמן כניסתם לאלכסנדריה. תחילה נקברו באורוותו של הרוסי מאקארוב, ורק עם כניסת הצבא האדום נודע הדבר והנרצחים הובאו לקבורה בקבר זה בהשתדלות בנו של ברל פישמן שתפס מקום חשוב בשלטון הסובייטי.

יזכר גם הקבר המשפחתי של דודי בן־ציון הורודצר ובני ביתו, שהיה ידוע בשם בניה מאיר'ס. בגורלו נפל להיות ראש היודן־ראט ולעמוד במגע ישיר עם הגרמנים ולספק את דרישותיהם השחצניות. לפני ההשמדה עלה בידו להתחמק מעיני הגרמנים יחד עם בני משפחתו ולהסתתר אצל פולני ממכיריו במושב מיידן. לרוע מזלו נתגלה מקום־מחבואו ע"י אשה מאלכסנדריה שנתפסה ביער בידי גרורי הגרמנים והוכרחה לגלות למעניה יהודים מסתתרים, וכך נכרתה המשפחה כולה, פרט לנפש אחת — בנו שמואל הנמצא כעת בארץ. (שניים מבניו, אברהם ויוסף, נרצחו קודם לכן, באלכסנדריה).

מכל יהודי אלכסנדריה שנמצאו בעיירה ביום הטבח נשארו בחיים רק 10 נפשות שהתחבאו בבור אצל פולני, ואלה הן: שלום גולדנברג, פרידה גולדנברג, צביה ליכט, שפרינצה ליברטוב, פינחס ספיבק, צפורה דרייזין, רבקה שפרברג, צפורה שפרברג, מאיר שפרברג ואבא דיכטיאר.

חובה להעמיד אל עמוד הקלון לדראון עולם פושע מלחמה אחד מהגויים המקומיים, נין ונכד

* עיין „איך אבדה אלכסנדריה" קובץ ג', כרך א' „ילקוט ווהלין".

לגונטה ולחמלניצקי, הוא פאוול סמניוק (היה ידוע בעיירה בשם פאוליק). בנעוריו היה פאוליק שוליה אצל החייט הגבן משה אקדישמן, מעורב עם היהודים, דיבר אידית רהוטה וידע את הקידוש של ליל שבת בע"פ. משנכנסו הגרמנים לעיירה עלה פאוליק זה לגדולה ונעשה ראש. הוא התישב במרכז העיירה בביתו של לייביש ראס, שברח לרובנה, משל בכיפה וגרם צרות צרורות ליהודי אלכסנדריה (דרש את הבנות המיוחסות ביותר, התעלל בהן וחייבן לעשות עבודות בזויות ביותר). עם שובם של הבולשביקים נתפס ונמסר לשלטונות ע"י השרידים ונידון למות. הוא הועבר לבית־הסוהר ברובנה ולא ידוע מה היה בסופו.

כנגד זה ראוי לציין לשבח את המשפחות הנוצריות־קתוליות המעטות שסיכנו את עצמן והצילו נפשות מישראל, ואלה הן: משפחת מנהל הדואר סטפן ווסיליביץ סליסרטשוק, וביחוד אשתו מריה אַנדרייבנה (רוסים) שהסתירה את צביה ליכט; המשפחות הפולניות זארטשינסקי, שהצילה את פפה ליברטוב; פאוליוק, שהצילה את פייגל דרייזין; אובטשארק, שדאגה למשפחת שפרברג ולשרידים אחרים, שהחביאה אותם והודות למסירותה נשארו בחיים וכן יאנק ליובטשינסקי וגאלינה טשייקובה שדאגו להצלת השרידים. אכן לא פסו יישרי לב!

שמואל יזרעאלי

חורבן קוריץ

בואו אתי, יהודי קוריץ, אל בין חורבות עירתנו, נעבור בסימטאותיה ונבקר בבתי־כנסיותיה, נעלה לבית־העלמין, נשוטט בפינות שונות בעירתנו, נראה וניוכח האמת הדבר, האמנם חרבה ונהרסה עיירת־מולדתנו קוריץ, ונדע שאכן לא הפריזו המספרים וכי עלה הכורת עליה והקיץ הקץ על בניה — בוניה והיא אינה קיימת יותר בשבילנו כקוריץ־היהודית...

זכרתיך, עיירתי, תוך נדודי עם הפרטיזנים ביערות אוקראינה ורוסיה הלבנה וכמה התגעגעתי עליך. בלילות־חורף הארוכים בשבתי לפני מדורת הפרטיזאנים, ראיתיך בעיני רוחי לפני שירד האסון ושאפתי להגיע אליך. קיוויתי למצוא בך מישהו ומשהו, נפשות־אחים — שארית הפליטה, לא דימיתי שכה אכזרי ומעליב היה קצך. וזכיתי מקץ שנים מספר, אחרי תלאות, סכנות ופחד, תוך מעשי גבורה ונקם נועזים שלא יתוארו, לבוא ולדרוך על אדמתך, ואוי לעינים שראוך במראך ובמצבך... הוי מה רב השבר, האלם והחורבן!

לא הכרתיך, קוריץ, התהלכתי סהרורי וחיפשתי סימנים שבקושי מצאתים, למען אוכל, אדע ואספר לשבילי העיירה שהיו נהירים לי מילדותי ומוכרים יפה לכל בן קוריץ. הלב התכווץ למראה החורבן האיום. אהה, כמה נשתנה מראך, קוריץ שלי, לאחר שהתרוקנת מיהודיך ונעלמו כלא היו. סערה סטיכית שלחה בך יד פושעת ועקרה אותך ואת עברך המפואר עד שחדלת להתקיים בשבילנו.

אני מרגיש את עצמי מיותם בתוכך ובפסעי בכבדות הנני מחפש קרובים, ידידים, חברים וסתם מכרים, אולי ניצל מי מהם בנס, אך לשוא. ה„יורשים" האוקראינים אינם יודעים לענות לי או משתמטים מתשובה, ניכר שאין להם כלל רצון לדבר על היהודים שחיו כאן. הם מתהלכים כשפניהם שמחים, פני רוצחים שבעים להם, לאחר שתפשו את בתי היהודים, את חנויותיהם וכל רכושם, לבושים בבגדי יהודים וחגורים ברצועות של תפילין. כאב צורב אחזני למראה כל זאת ונזכרתי בפסוק „הרצחת וגם ירשת", וברור לי ללא כל ספק שאלה הם שרצחו את קהילתי וסייעו לנאצים בביצוע תכניות הרשע האיומות. בהביאם כליה על השבט הישראלי כאן בקוריץ ובשאר קהילות ישראל שעברו תחת שבט עברתם.

כיצד אשלים עם העובדה שמן 5000 יהודיך נשארו אי שם רק אלה שברחו ומספר נפשות שחזרו אח"כ לעיירה? ולאחר 600 שנות קיומך הפכת לתל חרבות? את, קוריץ, שעברו עליך גזירות ת"ח ות"ט ודם בניך היהודים ניגר כמים ע"י כנופיות קוזאקים וצוררים (חמיל, גונטה, פטלורה ואח'), כפי שמעידה המצבה בבית־העלמין הישן, שודדת באחרונה עד היסוד. אזכרך קוריץ, שאת עירו של הצדיק ר' פנחס מקוריץ וכי הוצאת מתוכך אישים כזמר המפורסם סיביריאקוב (בן חזן עני בקוריץ), את החימאי ועורך הדין — האחים מוש המפורסמים, את המשורר העברי הידוע מאיר טשודניר, את הסופר יעקב סיגל, העיר שאכסנה את ישיבת „אור־תורה" שנדדה מזוויהיל ושוכנה בשנת 1919 בבנין התלמוד־תורה, שאף הוא היה מוסד מבורך וחשוב; היכן מוסדות הציבור, החסד והכלכלה? היכן למדניך, חולמיך, חלוציך, ציוניך וכל יתר עסקניך הברוכים? רוחם מרחפת בין החורבות ולבי לבי אליהם, אחים לחיים וליצירה. ועתה? הוקם חייץ בינינו, נגזלתם מאתנו, נעקרתם משרשכם לנצח ביד גסה רוצחת...

כמבעד למסך אראכם בדמיוני, ערים ועוסקים מי במלאכתו, מי בחנותו ומי במוסדו, כולכם כנחיל דבורים מתנועעות, אולם המציאות המרה מעבירה אותי מיד אל אשר עיני תראינה ויודע אני שאין מקום לאשליות, ומתברר לי שמה שתארתי הוא

רק חלק מהשואה שירדה עליכם, על עיירתנו ועל קוריץ כולה.

והנה רגלי בבית־העלמין. רוב המצבות שעמדו בו נעלמו או נשברו במקום, אף העצים נגדעו. שקצים רועים כאן פרות. שלטה בו יד רשעים ללא בושה ואף את גדר האבנים שהקיפו הרסו והחריבו, וכפי שהוברר לי עוד ב־1942 רצפו באבני הגדר את רחוב „זאראוויה". אין זכר לאוהלים שהקימו על קברות הצדיקים שעמדו מאות בשנים ובאחדים מהם דלק נר־תמיד, ודי בזיון וקצף וכאב...

בפסיעות איטיות הנני מוסיף לעבור על פני רחובות חרבים. כאן, נדמה, היה רחוב בתי־הכנסיות ומימין עמד בית־המדרש שנעלם. על מקומו שרי־די בנין שעלה באש ועמת לבנים ואבנים. שם היה עיגול השוק, אף הוא עומד בחורבנו, פסקו בו חיי היהודים. אייכם בעלי המלאכה, החנונים, החסי־דים והתמימים? והשאלה נתקעת בגרוני...

בסימטה אחת על יד המנזר הישן מצאתי שני מנינים יהודים ניצולים שחזרו לעיירה. הם שבורים ורצוצים, פניהם מבוהלים והם מתכננים את עזיבת העיירה, קשה להם להקלט מחדש בבית העלמין הגדול בין שונאים ורוצחים, כשהחורבן האיום לנגד עיניהם. כאן הורדתי אתם דמעה נוספת על שבר עיירתנו...

קורות קוריץ האחרונות מצטיירות בקצרה כך:

מאז 1920 שלטו הפולנים בעיירה. באחד בספ־טמבר 1939 פרצה המלחמה בין גרמניה ופולניה. לא ארכו הימים וביום 17.9.1939 עבר הצבא האדום את הגבול מצד זוויהיל דרומה וכבש את קוריץ. תחת שלטון רוסיה המועצתית נשתנו מיד פני החיים. ידעו והבינו יהודי קוריץ את סדרי המשטר החדש והחלו להסתגל אליו, מי מתוך רצון ומי בהכרח המציאות.

והחיים זרמו עד שפרצה המלחמה בין רוסיה וגרמניה ב־22 ביוני 1941. לאחר שלושה ימים החלו צבאות רוסיה לעזוב את חבל קוריץ ופחד נפל על היהודים. קרוב ל־1000 נפשות יהודים הלכו אחרי הצבא האדום, מי ברכב ומי ברגל, ובעיירה נשארו כ־4000 נפש. בסוף יוני לא נמצא בעיירה כל שלטון וביום 2 ביולי 1941 נכנסה פלוגת רוכבי אופנוע גרמנים ואחריה חיל צבא גרמני.

האוקראינים קשרו מיד קשר עם הכובשים הח־דשים והיהודים ישבו בבתיהם ולא העיזו לצאת החוצה. ביום 5 ביולי החלו גרמנים בלווית שוטרים אוקראינים לעבור בבתי יהודים. האוקראינים תבעו בחוצפה שהגברים יצאו לעבודות ואגב ערכו חיפו־שים ולקחו מה שרצו. באותם הימים הוצא מביתו יודקה קאלאוורטר (יודקה גוי) ונצטוה לחפור לעצ־מו בור, גורה במקום ועל היהודים הוטל לקברו באותו בור. היה בכך האות המבשר הראשון.

ביום 8 ביולי הודבקו בעיירה מודעות בגרמנית ואוקראינית וזה תכנן:

1. כל מין נשק שבידי יהודים ימסר תיכף ומיד לקומנדנטורה הגרמנית המקומית.
2. אסור ליהודים לעזוב את העיר בלי רשיון השלטון.
3. אסור לנוצרי לדרוך על סף בית יהודי.
4. על כל בית יהודי במקום בולט יש לצייר בצבע כחול מגן דוד גדול.
5. כל היהודים, החל מגיל 12, חייבים לשאת שני טלאים צהובים: על החזה משמאל ועל הכתף (בגודל 7 סנטימטר).
6. מותר ליהודים להופיע ברחוב רק בלכתם לעבודה וממנה.
7. מותר ליהודים לסדר את קניותיהם בשוק רק ביום ה' בשבוע מ־8 עד 10 בבוקר.

מתחת לפקודות אלו הודגש:

בעד אי מילוי הפקודה — עונש מות.

למחרת פרסום הפקודות ע"י הקומנדנט המקומי נקבע לפי צו השלטון האוקראיני המחוזי „יודן־ראט" בהרכב דלקמן: משה קרסנוסטבסקי (ראש) ובתור חברים: יוסף קמנשטיין, אהרן קופרבנד, בורקה גולדברג, יעקב ברודר וקורוסטשבסקי. על ועד זה הוטל: לספק פועלים למוסדות ממשלתיים, לאסוף מהיהודים חפצי בית שונים לפי דרישת הקומנדנט המקומי, משק האזור והמשטרה האוקראינית ועוד.

לאוקראינים המקומיים היה חלק גדול בביצוע מעשי התועבה של הגרמנים מראשית הכיבוש. ביום 1.8.1941 נרצחו בביתם בקוריץ ע"י 2 קצינים גרמניים ואוקראיני אחד רופא השניים שלוגלייט, אשתו ואמו (יתר לא נמצא איש בביתם אז). ב־8 באוגוסט נדרשו מהיודן ראט 120 איש ע"פ רשימה, ולאחר שנמחקו ממנה ע"י המשטרה 8, הובלו 112 יהודים גברים במכוניות משא לצד זוויהיל ולא נודעו עקבותיהם. רק ב־1945 אחרי המלחמה מצאו את קברם בשדה ליד הכפר פולטשין. האכר שהראה את הקבר סיפר שהיהודים נאלצו לחפור בור לעצמם ונורו בו כולם. בין הנרצחים היו 2 חברי היודנראט: בורקה גולדברג ואהרן קופרבנד. עוד לא נרגעו הרוחות והנה ב־20 באוגוסט ביום אידם „פרצ'יסטה" הופיעה בקוריץ פלוגה של גיסטפו ותפסו ברחוב 350 גברים יהודים והובלו לפי הבטחת ראש השלטון המחוזי האוקראיני לז'יטומיר. למעשה הורדו אלה באותו השדה של הרוגי 8 באוגוסט ונרצחו כולם שם, ביניהם גם יוסל קמנשטיין חבר היודן־ראט.

כמה פעמים נדרשו יהודי קוריץ להכניס תשלום כופר־„קונטריבוציות" בסכומים גדולים ובזהב ותכ־שיטים. נלקחו „בני תערובת" והסכומים נגבו. כן נדרשו אוספי חפצים, צרכי אוכל וכד' ועל היהודים היה לקיים את הדרישות תחת איומים. לא חסרו מקרי דרישות סדיסטיות מצד השליטים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים, החיים היו תלויים מנגד.

פרק מיוחד הוא „ערב שבועות תש"ב". שמועה הגיעה שהגרמנים גייסו אכרים לחפירת בורות של

20 מטר אורך ובעומק של 3 מטר בחורשה על יד הכפר קוזאק. נמצאו מהקרובים לשלטון האוקראינים שגילו את אוזן מכיריהם היהודים, כי זוממים לחסל את כל יהודי קוריץ ולתכלית זו מכינים את הבורות. קמה בהלה אך חלפה והתכוננו לחוג את חג השבועות. היה זה בליל יום ה' — 21 במאי 1942, העיירה הוקפה ע"י פלוגות חזקות של משטרה אוקראינית ואנשי גיסטפו מז'יטומיר ובשעה 4 לפנות בוקר התפרצו לבתי היהודים ואספו את כל האנשים, נשים וטף אל שלטון המחוז ברחוב סטרומונסטירסקה. בשעה 6 בבוקר הובלתי אף אני ומשפחתי אל מקום הריכוז. נאמר שהמשטרה מנהלת „רגיסטרציה מיוחדת". חולים הובאו במכוניות או שנסחבו ע"י שוטרים. שם חולקו נשים לחוד וגברים לחוד בקבוצות בנות 50 נפש שהובלו מהמקום. רק 135 גברים ו־51 נשים צעירות הופרדו (ביניהם היינו אני ובני) ונשארו על הארץ מוקפים אנשי גיסטפו. לא ידענו את גורל המובלים ומה מחכה לנו. בשעה 2 אחה"צ הגיעו עגלות אכרים סעונות מלבושים מצבעים שונים. האכרים מסרו מקצת ממה שהתרחש ליד הבורות ודמנו קפא בקרבנו.

מפי שומר היער הסמוך לבורות נודעו אח"כ פרטים מזעזעים: הקרבנות נצטוו לפשוט את מלבושיהם וכתנותיהם. לבור אחד הובלו גברים ולשני נשים וילדים, והעבירו דרך מעבר צר. כל ששה שהוכנסו לבור נצטוו להשתטח כשהפנים לארץ וכך נורו ששה ששה. עד שעה 2 הובלו טרנספורטים חדשים וב־3 בערך נגמרה השמדתם. בשעה 4 אחה"צ הגיעה פקודה על סיום האקציה. 1600 נשים וילדים מלאו בור אחד ו־600 גברים מלאו מחצית הבור השני. אותו יום נרצחו 2200 בני קוריץ ומקומם בשני קברות האחים ליד הכפר קוזאק.

אינג' מ. גילדנמן

מרד גיטו טוטשין

ידיעות שנאספו ב־1944 מפי יהודים ולא יהודים

לא לרבים ידוע הדבר, אך עובדה היא, ואולי מפתיעה, שיהודי העיירה הוהלינית הקטנה טוטשין, ליד דרך צדדית 27 ק"מ מזרחה לרובנה, שהיו כלואים בגיטו, הרימו נס המרד נגד מעניהם הנאצים ותומכיהם האוקראינים. אם לדון לפי היקף האוכלוסיה ולפי כוחות הצבא והס. ס. הגרמנים והמשטרה האוקראינית, שנאלצו ללחום כמה ימים עם היהודים המתקוממים בגיטו טוטשין ומחוצה לו, היה זה מרד עז, אחד הגדולים שבתולדות הגיטאות. ללא הפרזה יש לרשום פרק זה, שהיתה לו השפעה רבה על עיירות ווהלין, בשורה אחת עם ההתקוממויות הנועזות בוורשא, ווילנה וביאליסטוק.

קורות עיירות ווהלין בימי השואה הנאצית לרוב אינן ידועות. רק מעטים נשארו בחיים ממאות העיירות היהודיות של ווהלין, ואין כמעט מי שיספר על הזוועות שעברו עליהן ויתאר את חורבנן ופרטי השמדת יהודיהן. ליהודי ווהלין לא היתה אפילו ה„זכות" להשלח אל המחנות, הם הובלו כצאן טבחה אל בורות גדולים, שם נרצחו ונקברו פצועים וחיים יחד. רק חלק קטן גורש לקיוב ומשם לא חזר איש לעיירתו, וחלק ברחו אל היערות ואבדו שם על הרוב. מכאן יובן למה אין מוצאים, אלא במקרים מעטים, ברשימות הרוצחים שהתגלו, שמות גרמנים ועוזריהם שהשמידו את יהודי עיירות ווהלין. הם הפשים, חיים בנוחיות ומתהלכים בשחצנות ואין מי שיכירם, יעיד נגדם או יתבעם לפני „משפט צדק".

חלפו עשר שנים לתקופת הדמים ולמרד יהודי טוטשין ולא תשכח פרשת ההתקוממות הנואשת מלב בני ווהלין, פרשת גבורה עזה מצד קומץ יהודים מדוכאים מול אויב חזק, הראויה לתפוס את מקומה בתולדות האומה ולהרשם לדורות.

כשעברה טוטשין מידי הפולנים לשלטון הרוסי בשנת 1939 חיו בה כ־2500 יהודים, ועם כניסת הגרמנים לעיירה ב־1941 הגיע מספרם ל־3000 נפש, מלבד מסחר זעיר התפרנסו רבים מיהודי המקום מסנדלרות וחייטות. הסנדלרים והחייטים היו נודדים בירידים עם סחורתם לפי סדר קבוע: יום ב' בשבוע היריד בטוטשין גופה; יום ג' — בקוסטופול; יום ד' — בהושטש; יום ה' — באלכסנדריה ולשבת היו חוזרים עייפים לבתיהם. מלבד אלה עסקו מספר אנשים, יהודים ואוקראינים, בבתי הבורסקי ובביהח"ר לאריג פשוט שבעיירה. היחסים בין בני שתי הדתות שעבדו יחד היו טובים למדי. משנכנסו הסובייטים ונשתנו פני החיים — הפכו את שני בתי־החרושת ל„ארטלים" והם קלטו ידים עובדות נוספות. בעלי המלאכה התארגנו בקואופרטיבים וחדלו לנדוד מיריד ליריד ולהתחרות זה בזה. הנוער התעורר וגברה בו השאיפה להשתלמות ולהשכלה. נוסף לבית־הספר העממי הוקם גם בית־ספר תיכוני ושעורי־ערב למבוגרים.

כך זרמו החיים עד 30 ביוני 1941, בו התפרצו חילות הגרמנים לטוטשין ועננים כבדים כיסו את שמי היהודים. יהודי טוטשין לא הושמדו מיד ע"י הגרמנים ואף לא בשנה הראשונה. הפולשים הנאצים בחרו לנצל תחילה את יהודי העיירה לתועלתם בהעבידם אותם בשני בתי־החרושת. השחיטות בוצעו חלקים חלקים ב„אקציות" עפ"י שיטתיות גרמנית מחושבת.

וכך מוסרים מאיר פרידמן ואחרים, שהתחבאו ביערות וניצלו וכן המורה האוקראיני יאגור קריזאנסקי, שעבד כמתרגם אצל הגרמנים:

ביום כניסתם לעיירה הוציאו הגרמנים בפרבר שעל החולות את כל ספרי־התורה מבית־הכנסת, פרשום ברחוב והכריחו כמה יהודיות באות בשנים לרקוד על הגוילים. אחרי זה אילצו אותן לקרוע את ספרי התורה ליריעות ולשרפן לעיני כל ברחוב. הצער, הכאב והעלבון היו קשים מנשוא. גבר הפחד ואיש לא ידע מה ילד יום.

מאז הוצאו יום־יום יהודים תחת משמר גרמנים והועמדו בשורות עם מטאטאים לניקוי הרחובות. לתכלית זו בחרו דוקא את „פני" העיירה ומבין האינטליגנציה וכן העליבו ודיכאו את היהודים בצורות אחרות.

לפני שהגרמנים נטלו לידם את האדמיניסטרציה בטוטשין ערכו האוקראינים המקומיים בראשית יולי 1941 פוגרום ביהודי העיירה. שבוצע לפי פרטי הפרעות של ימי פטלורה ובשיטות הקוזקים. הם פעלו במוטות ברזל, בגרזנים ובכלים אחרים, היכו ביהודים, שדדו ופרעו והתוצאות: 70 הרוגים, מספר גדול של פצועים, ובין אלה נשים וילדים. הגרמנים העמידו פנים של רודפי צדק, וראש הגיסטפו ברובנה כאילו התמרמר על מעשי האוקראינים. ולמשלחת יהודי טוטשין שבאה לרובנה לבקש הגנה מהפורעים אמר ראש גיסטפו: „להרוג יהודים — זוהי זכותנו בלבד, אנו נסדר את הענין".

בימים ההם שלטה המשטרה האוקראינית יחידה בעיירה. לשם הצדקת מעשי האוקראינים בעיני הגרמנים הכינו פרובוקציה נגד היהודים: קראו למשטרה 20 איש מבין האינטליגנציה (רופאים, עורכי־דין, מורים ואח') ותחת איומים הכריחום לחתום על כתב שהם קומוניסטים ובולשביקים פעילים. אחרי זה עזבום לנפשם. את הכתב החתום המציאה המשטרה לראש הגיסטפו ברובנה בהסברה מקיפה: היהודים בכלל קומוניסטים, והנה ראשיהם עצמם מודים בכך בחתימתם, לכן אין פלא שההמון הנסער והסובל מהיהודים שפך את זעמו ופגע בכמה יהודים קומוניסטים בטוטשין.

למחרת היום הופיע בטוטשין אוטו שחור. קמה בהלה בקרב היהודים והרחובות התרוקנו מאדם. היתה זו ועדת עונשין מרובנה. כל 20 החתומים על ה„כתב" לוקחו לחצר הבורסקי ונרצחו שם במקום (בין הנרצחים היו: משה גומר, מאיר זילברברג, מילקה רוזנברג ואחיה, פריידל גלטשטיין, מוליה גומר ואחרים). היו אלה הקרבנות הראשונים של הגרמנים בעיירה.

עוד בחודש הראשון לשלטון הגרמנים — יולי 1941 — הוקם בעיירה עפ"י דרישת הגרמנים ועד יהודי „יודן־ראט" ובראשו נקבע גצל שוורצמן. על הועד הוטל להיות מבצע פקודות השליטים, ולא עבר יום בלי דרישות ונגישות. פעם דרשו מהיהודים 80 זוגות מגפים מעור חרום הטוב ביותר; פעם שניה תבעו 100 חליפות חדשות; בפעם שלישית — שעוני זהב, כסף, נחושת, מעילים ועוד ועוד. כל הזמנה־דרישה, חובה היתה למלאה לשעה הקבועה. מלבד דרישות רשמיות היו מופיעים שוטרים אוקראינים וסתם אנשי הפקר מהסביבה (הורינגרוד, דרוזדוב ושובקוב) ודרשו חפצים שונים, ואוי היה למשיבים פניהם ריקם. הפחד היה גדול והיהודים נתנו כל מה שהיה להם.

בחדשים האחרונים של 1941 הודבקו זה אחר זה צווים גרמנים נגד היהודים: על איסור המסחר בין האכרים, על מניעת מגע ביניהם ואח', כתוצאה החל רעב אצל היהודים. רק אכרים יחידים סיכנו את עצמם ובסתר הכניסו ליהודים מזונות נגד תמורה הגונה, אולם העניים, שלא היה להם מה להחליף, נפגעו ביותר וסבלו רעב ממש. אמנם נמצאו שחילקו את מעט הלחם בשכנים הרעבים, ואותה שעה שהם עצמם היו נתונים במצב קשה זה, נפל בגורלם לחלק את פת הלחם המצומצמה עם אחיהם פליטי העיירות הסמוכות קוסטופול, לודביפול, ברזנה, הושטש, אלכסנדריה ואף בני רובנה שמצאו להם מקלט בטוטשין.

בינתיים הסתננו ידיעות ממקומות אחרים על רציחת ישובים שלמים, על „אקציות" שבהן מוצאות להורג בהמונים קהילות שלמות, נער וזקן ללא חקירות או שאלות. והיתה הרגשה שהתור מתקרב גם לטוטשין. החושים אינם מסוגלים לקלוט ולהאמין ומה שמעליב ומכאיב ביותר הוא יחסם של האוקראינים, השודדים והרוצחים לעין השמש את שכניהם— ידידיהם של אתמול.

בימים ההם התקשרו יהודי טוטשין עם פליט מלודז, אינג'ינר גרוס, והרחיבו את פעולת בית החרושת לאריג וכן התרחב הברוסקי, והגרמנים ראו ענין בתוצרת שני המפעלים החרשתיים האלה לצרכיהם. הם קיבלו לידיהם את המפעלים והעסיקו בהם רבים מיהודי העיירה, גברים, נשים ואפילו זקנים. עובדים אלה קיבלו מהגרמנים תעודות שנחשבו ל„תעודות־חיים", כי למעשה לא נשארו אז בכל מחוז רובנה יהודים וכל העיירות סביב טוטשין היו נקיות מיהודים, ואילו לעובדים בעלי התעודות הנזכרות ניתנה זכות לחיות. ברם מזמן לזמן נערכו אקציות קטנות שבהן הומתו יהודים, אבל לידי השמדה המונית כללית לא הגיע עדיין המצב. ברציחות אלו עסקו השוטרים האוקראינים. הם היו מוציאים מאות יהודים אל בית־המשרפות של לבנים שמחוץ לעיירה, יורים בהם וזורקים את גופותיהם אל בורות. הדברים היו ידועים ולא היה בטחון ביום המחר. גם לאלה שנמנו על העובדים במפעלי התעשיה לטובת הגרמנים היה מובן שמוקדם או מאוחר עלולים להיות מוצאים להשמדה. על כך יעיד מכתב שנמסר ע"י אשה זקנה מקומית לשכנתה האוקראינית בשביל לשלחו לבנה באמריקה ובין השאר נאמר בו: „אנו כבר האחרונים ביריד" (מכתב זה נמסר ע"י האוקראינית לידי רושם הדברים האלה). ואמנם יהודי טוטשין היו האחרונים להשמדה בוווהלין.

בסוף הקיץ 1942 הגיעה פתאום פקודה לרכז את

כל היהודים, שנותרו בחיים בטוטשין, לתוך גיטו שנקבע באיזור של בית הכנסת והקלויז ומיד העמדו היהודים לגדר את המקום בגדר גבוהה עם שער כניסה, בחמרים שנלקחו מבתי העיירה שהתרוקנו חיש, וכ־3000 יהודים נדחקו לתוך גיטו זה. כמה משפחות נאלצו להסתדר בכל בית קטן בצפיפות ובמחנק לא יתוארו. גם גרי החולות וגם העובדים במפעלי התעשיה בשביל הגרמנים נדחפו לגיטו ללא הבדל. השער נסגר וכמו מן הארץ צמחו אוקראינים וגרמנים חמושים וחסמו את כל הדרכים ופקחו על כל תנועה של היהודים הכלואים. הפישפש הקטן שבשער הגיטו נפתח בכל פעם ואחרוני היהודים שנמצאו מתחבאים הורשלכו פנימה.

כאן נעשה ברור, שהגיע תורה של טוטשין, והכ־לואים התחילו לטכס עצה מה לעשות. והנה יומים אחרי יום הכיפורים תש"ג (23.9.1942), הגיע אל שער הגיטו קומיסר גרמני, איש הגיסטפו מרובנה, ופקד שכל היהודים יתאספו ליד השער. אגב הודיע שהיותר צעירים יוצאו לעבודה מחוץ לגיטו. איש לא ידע מה מסתתר מאחרי ההודעה, אך הלב רעד ופחד. טוביה טשובק, בן 33, בנו של הנפח המקומי, לשעבר חבר „החלוץ", וש. טאפליק, כבן 32, התעוררו ופתחו בתע־מולה נגד הגרמנים: „אל נשמע להם, אין להאמין להם". לקריאתם התכנסו יהודים רבים בבית־המדרש הסמוך. וכאן קפץ יהודי אחר על הבימה והכריז: יהודים־אחים, הצרה לנגד עינינו, אין לתת את הצואר לשחיטה, נצא נגד האוייב של עמנו, והקהל התלהב. אחריו אץ שני והתיצב על ספסל למעלה מההמון והכריז: להוי ידוע לכולכם שהבורות כבר הוכנו ליד יער קאטאוויסק, דעו מה לפניכם!

רוגז מעורב בחרון ומהול בפחד, תוך התעוררות הצעירים ואנשי „עמך" מהדברים שנשמעו, אחז את הנאספים. דומה שכולם היו בדעה אחת לצאת למלחמה עם העמלקים, „תמות נפשי עם פלישתים" ומישהו זרק קריאה: להדליק, להציח, יבער ויכלה הכול.

ומאי־שם מתגלגלות כבר חביות נפט וקומקומים ודליים, סירים וכלי מטבח אחרים, ממולאים נפט נישאים בידי נשים וטף, הכל משתתפים בזריזות בפעולת המרד והנקם. הבהלה אינה פוסקת. כמה יהודים חרדים שאינם לוקחים חלק בהתקוממות נת־אספו בבית־הכנסת ועוסקים ב„אמירת תהילים" בקול קורע שחקים ובבכי מר. האמידים שנשתמרו אצלם מלבושים וכלי־ערך, זורקים את רכושם, ואף זהב וכסף, אל תוך תנורים מוסקים. נמצאו נשים שניסו לקפוץ מעל לגדר הגיטו כדי להמלט, אך לא לכולן שיחק המזל. יריות פולחות את האויר מזמן לזמן למרבית הבהלה והמבוכה. ההתקוממות גוברת והכנות אחרונות נעשות בגיטו באין עין הרוצחים רואה את המתרחש.

ירד הערב ובא הליל. משנדלק הכוכב הראשון ששימש אות התלקחה אש בגיטו, להבה ראשונה ואח־ריה להבה שניה ושלישית, כל הסביבה הוקפה מיד להבות אש. הגרמנים והאוקראינים הופתעו ונבוכו. לא שיערו הללו שה„יודען" המדוכאים ונמוכי הדרגה יהיה בכוחם לצאת נגד השליטים. חוצפה כזאת לא חזו בתכנית השטנית שהוכנה מראש. לא הורגלו בכך. והם ירו, רקעו וצרחו וירו אל תוך האש, אל בתי הגיטו הריקים והבוערים וסתם אל תוך האפלה ללא מטרה, כאילו ביטאו בזה את רוגזם. ואפשר שהפצצות המעטות שהופלו לצדם הפחידו אותם עד כדי יאוש. אי פה אי שם הופיעו יהודים צעירים בגרזנים וקרדומים והכו באוקראינים ואף בגרמנים, תוך סכנת נפשות לעצמם. עם אש התבערות התלקחה אש בנפש היהודי המורד והלוחם, ללא תיכנון מוקדם מראש. והנה נשמעה במהומה קריאה „לפרוץ גדרות"! וגדרות נפרצו על אף היריות של האויב דרך הפר־צות ברחו רבים אל מחוץ לגיטו. אותה שעה נמצאו אמהות חלשות שמתוך יאוש הפילו את עצמן עם תינוקותיהן לתוך האש בקריאות: „קץ לעינויים, שמע ישראל"!.

האש התפשטה וגברה. היא לחכה כל מה שפגשה בדרכה וכל הסביבה הוארה למרחוק. השמים האדימו ענני עשן וזיקי אש התפשטו מסביב. אלה יורים, אלה לוחמים, אלה בורחים ואלה משליכים את עצמם לתוך האש. מספר הקרבנות לא היה קטן ומוסרי הפרטים מציינים שהנחל שליד בית־המדרש היה אדום מדם משך כמה ימים.

כאלפיים מהנמלטים מהגיטו הגיעו ליער. אוקראי־נים דרי הבקתות והמשקים הקטנים שבדרך ליער וביער גופו ארבו לבורחים, הכום ודקרום בקלשונים. לא היה זה מקרה בודד שיהודים לעשרות נפלו בידם ונרצחו. מה חיכה לאומללים ביער נקל לתאר. חוסר גג, חוסר מזונות, חוסר בטחון, קור ופחד. כל אלה היו מנת חלקם ביום ובלילה.

והנה פרסמו הגרמנים מודעות כי מותר ליהודים לגור באופן חפשי בטוטשין ואיש לא יגע בהם לרעה. ואכן אלה שנתפסו בדרכים בימים ההם והובאו לפני השלטונות בעיירה לא נרצחו אז והם נהנו מחופש. הגרמנים התחכמו ומסרו לרשות אלה את הבתים שנשארו מהשרפה בעיירה. השמועה הגיעה אל היער ויהודים תועים וסובלים, שנפשם קצה בחיים, נטו להאמין שה„זאב החליף עורו" ובחרו לשוב לטוטשין. נמצאו גם כאלה שרצו למות בעיירתם, וכך חזרו יחידים ובקבוצות קטנות. היתר אמיצים שלא רצו להאמין לפיתוי האויב העמלקי נשארו ביער והיו יוצאים בלילות לסביבה לבקש אוכל מאכרים. הרעב הציק ואנשים מסרו את כל מה שהיה להם עד כותנתם האחרונה בעד מזונות. אך היו מקרים שה־אכרים לקחו מהרעבים את בגדיהם ותחת אוכל רצחום נפש. כל זה היה ידוע ברבים ולא נמצאו, אפילו בין הנאורים ובין אנשי ההכונה האוקראינים, שניסו לגנות התנהגות זו ואחינו נפלו ומתו בהכרה שהעולם גיהינום לנו וכולו שונא ישראל...

משך 4 שבועות חזרו לטוטשין כ־400 נפש, אך

לא הספיקו לנוח מטלטוליהם ופתאום נלקחו כולם בלילה אחד והוצאו להורג ליד בית־העלמין. וביער נמשכו חיי הבלהות והפחד. מספרם הלך ופחת. נמצאו אכרים שאחזו בחייט או סנדלר יהודי והעבידו אותו אצלם ופרנסוהו ואח״כ היה הלה עובר למקום אחר, עד שנפלה קטטה בין האכרים בגלל עבודתו של החייט או הסנדלר היהודי ונגמרה ברצח היהודי ובשתיית יי״ש לשם שלום. מבעלי־מלאכה אלה נשארו בחיים רק שנים: מיכאל זייטשיק החייט ומאיר פרידמן הסנדלר.

בנובמבר 1943 נמסרה פניית הגרמנים ליהודים שביער שיחזרו לטוטשין עיירתם ויאחזו בה. הובטח שלא יגעו בהם בשום אופן, וחזרו כ־150 יהודים שנפלו בפח ונורו מיד לבואם. בזה נסתיימה פרשת טוטשין היהודית.

הצבא האדום שנכנס לטוטשין ביום 17 בנובמבר 1944 מצא את העיירה בחורבנה, תלי אבנים מכוסים שלג. כותב הטורים האלה, שהגיע אז לטוטשין, נקרא ע״י אחד הניצולים שחזר מהיער אל בית הכנסת, הקירות נשארו שלמים ובכניסה התגוללו גוילי ידי־עות של ספרי־תורה. לפי סימני פרצו קיר והוציאו ממחבוא 16 ספרי־תורה בכתנות קטיפה. ומאחר שלא היה אפילו מנין יהודים במקום העבירו את ספרי־התורה לרובנה, מקום שם רוכזה אז קבוצה בת כמה עשרות יהודים ממקומות שונים.

מרד היהודים בטוטשין נגד מעניהם ראוי להחקק על לוח לבנו ולשמש סמל לדורות.

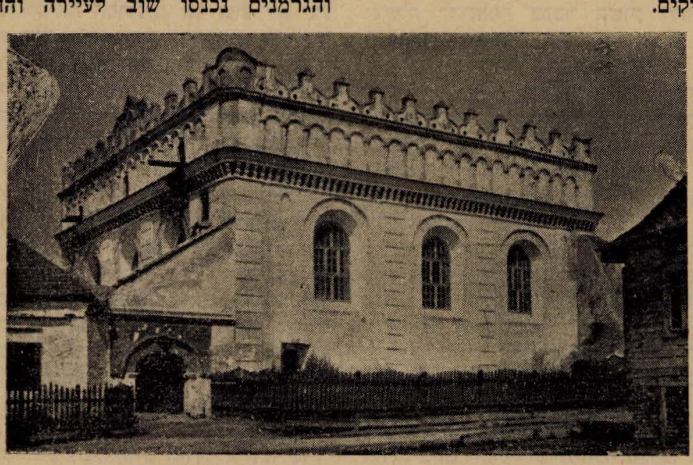
מנדל מן

אחריתה של לובומל

מלבד מקורות שונים מעידים על עתיקותה של קהילת לובומל בית־הקברות העתיק, פנקס הקהילה שהשתמר עד הדור האחרון (החוקר אנסקי בקש למסרו לו בשביל החברה האטנוגרפית היהודית, והקהילה סרבה) ובית־הכנסת הגדול, שלפי מסורת נבנה ע״י קזימיר הגדול במאה הט״ז. בבית־כנסת זה נמצאו הרבה סימנים עתיקים.

ווהלין בין רוסיה ופולניה (1920—1939) עד פלישת הגרמנים נמצאה העיירה לובומל תחת שלטון הפולנים. לא עברה חצי שנה והגרמנים פינו את העיירה תחת לחץ הצבא האדום והרו־סים נכנסו ללובומל ומשלו בה כשנתיים.

והנה הגיעו שמועות על התקרבות החזית הגרמנית־רוסית לסביבת קובל ולא ארכו הימים והגרמנים נכנסו שוב לעיירה והחלה פרשת

בית־הכנסת הגדול בלובומל

הרוח הציונית חדרה ללובומל בראשית מאה זו ואחרי מלחמת־העולם הראשונה פרחה וכבשה את כל הלבבות. לובומל הצטיינה בתרומותיה לקרנות הלאומיות, בחלוציה שעלו ארצה מהת־חלת העליה השלישית.

אחרי המלחמה הראשונה עזבו הרוסים את העיירה, ובמשך עשרים שנה, מאז חלוקת פלך

דיכוי, השפלה, עינויים ונגישות. בעד כל אי־ציות וחשד נענשו היהודים, הוכו ואף הוצאו להורג. נתמנה „יודן־ראט״ עפ״י צו השלטון הגרמני ופקודות על פקודות נתפרסמו בעיירה שבישרו רעות. ראשית מוינו היהודים לשני חלקים, האחד של אנשי עבודה והשני של סתם אנשים, שנחשבו ל„בלתי פרודוקטיביים״

בעיניהם. כל חלק נכלא בגיטו מיוחד ורבה היתה שאיפת הכלואים בגיטו של „סתם יהודים" להכלל בגיטו הראשון של „אנשי עבודה", מתוך הנחה שאלה מובטחים בחייהם. החלה סדרה של תלאות בגיטאות. חוסר בטחון בחיי המחר, חוסר מזונות וסכנת המות, היו מנת חלקם של הכלואים. מי שיכול להתחמק ולברוח לרוסיה ניסה את מזלו. השמועות שהסתננו מן החוץ ניבאו רעות. האופטימיסטים והמאמינים נשתתקו. נמצאו יהודים שסידרו מקומות מחבוא בסתר, שנתגלו לרוצחים והמסתתרים הוצאו משם. את הלחם השיגו בקושי רב מאת אכרים פולנים ואוקראינים תמורת חליפין או כסף מלא.

בחול־המועד סוכות הגיעו ללובומל מבצעי ההשמדה הנאצית על נשקם והדבר נודע בגיטאות, ובהושענה־רבה תש"ג הובלו כל כלואי הגיטאות של לובומל עם רבם לדרכם האחרונה. אותו יום נרצחו בני קהילת לובומל וגופותיהם הושלכו לבורות שנחפרו קודם, אלה קברי האחים שליד לובומל.

מספר צעירים שברחו מהעיירה (כנראה, מה־גיטו) והסתתרו ביער הסמוך מַשבה נוסף על אלה שברחו לרוסיה, הם שארית הפליטה של קהילת לובומל החרבה. אחרי השחיטה, שעליה ידעו המסתתרים ביער, הלכו יצחק בלומין ואתו אחיו הקטן משה'לה מן היער אל העיירה להיודע על גורל הוריהם וקרוביהם. בקרבת בתי העיירה נתפסו ע"י חייל גרמני והם ברחו על עקבותיהם. מירות החייל נפצע קשה יצחק, אך משה'לה הקטן הצליח להמלט וחזר ליער. הוא צורף למחנה פרטיזאנים ונדד משך שנים עד מפלת הגרמנים, ולסוף הגיע ארצה יחד עם מספר ניצולים אחרים.

לבסוף החלו לחזור מספר ניצולים מרוסיה ללובומל. לפני שגמרו בלבם אם ישארו במקום, בעיירתם החרבה והריקה מיהודים, עלו על קברי האחים ותיקנו אותם.

נתן בלומן

עדות מחורבן לובומל

בימים הראשונים אחרי פרוץ המלחמה בין פולניה לגרמניה התהלכו בלובומל שמועות משמועות על יציאת הפולנים, אך איש לא ידע ברורות מה ילד יום. והנה באמצע ספטמבר עזבו הפולנים את העיירה וב־17 בספטמבר בבוקר הופיע חלוץ צבא גרמני ואחריו פלוגות גרמנים. שלושה ימים עמדו הגרמנים בעיירה ובסביבתה ולא נגעו לרעה במשהו ועזבוה. הת־ברר שהרוסים התקרבו לעיירה ואכן נכנסו לתוכה ומשלו בה עד 23 ביוני 1941. עפ"י כל הסימנים היה יסוד להניח שהרוסים ישלטו בעיירה תמיד, אך בעקבות המלחמה שהוכרזה ע"י הגרמנים על רוסיה הסובייטית באמצע 1941 שונה המצב. תחת לחץ צבאות הגרמנים נסוג הצבא האדום מלובומל וביום 27 ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לעיירה. באותו יום הרחיקו הכובשים את כל האוכלוסיה מהעיירה והציתוה מכמה צדדים (יתכן שלא היו בטוחים שיוכלו להחזיק בה), והיהודים ושאר האזרחים לנו בש־דות ובכפרים, ורק למחרתיים חזרו לעיירה שרו־פה למחצה ובדוחק רב הסתדרו בבנינים שרופים שנשארו לפליטה. אותו זמן פורסמה פקודה שאסור לשדוד או לעשות כל מעשה בלתי אחראי וה„גביט־קומיסאר" מינה יודן־ראט בראשותו של הרב מטעם הממשלה ברל שור. אחרי שבועות אחדים שונה ההרכב כדלקמן: קלמן קופלזון יו"ר, דויד ווייזר סגן, לייבל רוסמן מזכיר וכחברים: נחום שטרן, שמואל־ליב גוברמן, אהרן רוסמן ואח'. סגן־הקומיסר הגרמני, קופ הצורר, החל להשתלט ביד אכזרית על היהודים.

ביום השלישי נדרשו כל היהודים מגיל 14 ומעלה להתאסף בככר השוק ולהאזין לנאום ה„גביט־קומיסאר". מפחד הכובשים באו. הוציא קופ מתוך ההמון 3 אנשים: מאיר ציילינגולד, שמואל שוסטר, ויעקב גליבטר. ולעיני חברי היודן־ראט נרצחו ביריות לרגלי ההר של שרידי המבצר העתיק של ברלניצקי. בבהלה שקמה ברחו המרוכזים מהשוק. היהודים היו שרויים בפחד וראו את הסכנה שהם נתונים בה, הגזירות הלכו והכבידו מיום ליום.

עוד ביום הראשון לכניסתם דרשו הגרמנים למסור את כל הזהב, מטבעות, תכשיטים, כלים וכד'. תבעו לספק בגדים, מגפים וחפצים אחרים. על היודן־ראט הוטל לדאוג לביצוע „הקונטרי־בוציות" ובנין „הסטרוסטה" התמלא רכוש שנלקח מהיהודים. אח"כ יצאה הפקודה בדבר חובת עבודה והממונה על כך היה הנאצי קליין ומיד נתחייבו כל היהודים לשאת על בגדיהם „מגן־דוד". ביום־הכיפורים הוחלף ה„מגן־דוד" בטלאי צהוב וחובה היתה על כל יהודי לשאתו תמיד על בגדיו ולהדביקו על ביתו.

כעבור 3 שבועות הגיעו אנשי הגיסטאפו ודרשו מהיודן־ראט אנשים לעבודה. משניסה היודן־ראט לסרב, נמסרה לו הודעה אולטימטי־בית שבאם לא יספק את מספר היהודים הנדרש לשעה קבועה, יוצאו חברי היודן־ראט להורג. פחד נפל על היהודים ועל היודן־ראט שמיהר להסתתר, חוץ מדויד ווייזר ושמואל־ליב גוברמן.

ואכן הרוצחים לקחו את דויד ווייגר והרגוהו לעיני כל, ומיד אחרי זה חטפו יהודים ברחובות והוציאו מהבתים ואספום בככר הקינו. רובם הוכו והולקו וביניהם הרב אלתר למדן. כ־500 נפש הובלו במכוניות סגורות אל מחוץ לעיירה, וכעבור שעה קלה נשמעו הדי יריות מצד בית־הקברות החדש שבקצה רחוב אוסטרובצקה, והחשד היה שהמובלים נפלו שם קרבן. על אף הסכנה יצאו כמה יהודים לבית הקברות כדי להוכח, ומצאו קבר גדול וגילו בו את הנרצחים.

פרשה מיוחדת היתה קציצת הזקנים. יהודים נתפסו וגזרו בכח את זקנם ולרוב עקרו את שערות הזקן. ולא עברו 3 שבועות ושוב נערך שוטרים, חיפשו ואספו את כל המזונות והחרימו אותם.

באחד הימים מצאו אנשי גיסטפו בשעת חיפוש באורח מקרי בבית־הכנסת הגדול מגילת פורים בנרתיק שחור ונטפלו לה באמרם: זהו ודאי מכתב קללה נגד הפיהרר היטלר, לא הועילו כל ההסברות של היהודים שזוהי מגילה לקריאה בביהכ"נ מאז ומתמיד ויצאה הגזירה לשרוף את כל ספרי־התורה יחד עם המגילה. נקראו 50 נשים צעירות והוטל עליהן להוציא את ספרי התורה אל הרחוב, להציתם ולשרפם לעין כל. בשעת הפעולה נמסרו כמה ספרי תורה לילדי התלמוד תורה שעמדו בקרבת מקום וניצלו.

שרידי לובומל שחזרו לעיירה ליד קבר־האחים

ציד. משך 3 ימים נעצרו כ־300 גברים ונשים ללא הבדל שהוסעו לכיוון בלתי־ידוע. אך עד מהרה נודע כי נרצחו כל 300 הנפש ביער בורקי (המקום ששימש לטיולים ליהודי לובומל) ושם נקברו. והמצב בגיטו החמיר והלך. רעב, מחלות, דוחק ומחסור, היאוש גבר ואפסה כל תקוה...

ושוב גזירה חדשה: להתרכז בגיטו שבשבילו הוקצה חלק מרח' מסילת הברזל לאנשי עבודה החזקים בגופם, שניתנו להם תעודות אדומות, ורח' בריסק בשביל חלשים ושונים, והיהודים נאלצו לעבור לחלק זה של העיירה אף שהבנינים נפגעו גם שם מהשריפה והיו שגרו 15 אנשים בחדר אחד. גדרות תיל כמו בגיטאות אחרים לא סודרו, אלא משמר זקיפים קבוע הועמד לשמור על הגיטו שלא יצאו ממנו. היוצאים לעבודות מן הגיטו ליוו משמר שוטרים והוחזרו לתוכו אחרי יום־עבודה מיגע ומדכא. היהודים נזהרו מלצאת מהגיטו. הגרמנים ציוו להכין צידה עם ההעברה לגיטו וכל יהודי קנה צרכי אוכל ומזונות בעד כספו האחרון. למחר שלחו הגרמנים אולם רובם נשרפו אז בידי הנשים תחת פיקוח הגרמנים והשוטרים. אותו יום סתוי נשבה רוח סערה חזקה, והאוקראינים שהיו עדים אמרו: אין זאת אלא יצא זעם אלהי ישראל על שרפת האותיות הקדושות, ומיהרו להסתתר.

יום אחד פקד הגביטקומיסאר להעמיד לרשותו 500 איש בגיל 40 עד 50 עם מטאטאים. הם רוכזו בככר השוק על יד הקינו־רדיו, נצטוו לרקוד עם המטאטאים ובמצב של ריקוד הובלו אל קסרקטיני הצבא שמחוץ לעיירה, שם הועסקו בניקוי הבנינים ובעבודה בזויה אחרת ובתום העבודה הובלו כמה מאות מהם מרחק 3 ק"מ ונרצחו ושם נקברו.

יותר משנה העבידו הגרמנים את היהודים במנסרה, בבנין מסילת הברזל, ביערות, בחפירת בורות וכד'. יהודים נרתמו בעגלות כסוסים לסחיבת משאות מהמחסנים ומטחנות־קמח ועוד. ומזונות לעובדים ניתנו בצורה למטה מזעומה: 100 גרם לחם ליום וליטר חלב רזה לשבוע. קנית צרכי אוכל מאת אכרים נאסרה.

להתעללות הגסה של הכובשים לא היה גבול. כך, למשל, כשנעצרה אוקראינית אחת עם תרנגולת ונתבעה לגלות לאיזה יהודי מכוונת התרנגולת והיא קראה בשם כובען שהכירה, נחמן שטרייר, נאסר הכובען אב ל־7 ילדים והוצא למות. כשנתפסו שלש נערות בנות יצחק מלמיד, דויד קולטון ודויד מלמיד, שעבדו במסילת־הברזל, בשעת החלפתן אצל אוקראינית מטפחות בלחם וחלב, נאסרו ויצאו דינן למות. פסקי־דין אלה פורסמו ברבים ונאסר על יהודי לבוא במגע ואף לא לדבר עם נוצרים.

בשטח בתי משרפות הלבנים שמחוץ לעיירה נערמו ערמות מחפירת חמר שהיו להרים. בין אלה הועמדו יהודים לחפור כדי להעמיק את החפירה, ומהנדסים הגיעו בכל פעם לבדוק ולמדוד את תוצאות החפירה. רעד לב החופרים, שמא הבורות נועדים קברים, אך המנצחים על העבודה דחו כל רעיון כזה וראשי השלטון שקיבלו מתנות יפות בכל פעם הבטיחו שלא יאונה כל רע.

בימים בין רה"ש תש"ג ויום־כיפור הרבו לדבר בגיטו על „אקציה" אחרונה שתהיה בממדים גדולים. צעירים מצאו דרכים לרכוש נשק משקצים אוקראינים, הרבו להתקין מקומות סתר (בונקרים), דאגו למזונות שלא היו כמעט והעיקר דאגו לנפש. והדאגה לא היתה לשוא. הלכו אנשי היודן־ראט במיוחד לקומיסר והביאו לו מתנות וביניהן מנורה משובצת יקרת מציאות לחלות פניו ולברר את המצב, מה פשר הבורות וכו'. קבל הלה את המתנות ודחה את חששות היהודים בהסבירו שהבורות נועדו לסיד וכי לא יקרה דבר ליהודים שתחת פיקוחו. אך היה בזה רק מסוה שקר ודיחוי גס של נאצי.

בחוה"מ סוכות הובאו לעיר שוטרים אוקראינים רבים ואנשי ס. ס. נוספים. גבר החשד, ויו"ר היודן־ראט רץ לקומיסר בשאלה. — „אין בכך דבר" — ענה הקומיסר, יערך כאן מפקד השוטרים ותו לא. נכלם ומרומה חזר היו"ר. הצעירים שרכשו כלי נשק וכמה אחרים מהגוזים מהרו להתחמק מהגיטו, אך באותם הימים הוגברה השמירה והוקף הגיטו, ולא היתה יותר אפשרות לצאת ממנו. אור להושענא רבה תש"ג בשעה 3 בבוקר נכנסו שוטרים לגיטו וגרשו את היהודים מהבתים, אף חיפשו ומצאו רבים בחפירות־סתר והביאום אל ככר השוק. משם הוגלו בדרכם האחרונה אל עבר הבורות שנחפרו בידי היהודים ומיד נורו וגויותיהם הושלכו אל הבורות. כ־4000 נפש היו קרבנות היום ההוא. וכך משך 7 ימים הוסיפו הנאצים ועוזריהם להביא למקום קבוצות יהודים שנתפסו בסתרי הגיטו ובדרכים שמספרם הגיע ל־3000 נפש ואף הם צורפו אל המושלכים בבור הגדול שצורת ד היתה לו. בור־קבר זה בלע כ־7000 נפש. עוד קבר של 600 נפש נמצא במרחק מה מהקבר הגדול. בס"ה נרצחו בלובומל כ־10 אלפים יהודים מבני העיירה והסביבה ויום הזכרון שלהם הוא הושענא רבה תש"ג (1 באוקטובר 1942). משחזרו הרוסים פתחו את הקבר הגדול בן 7000 קרבנות לחקירה.

מכל בני לובומל ניצלו 51 נפש שאחרי סבל ועינויים זכו רובם להגיע ארצה או להצטרף לקרוביהם באמריקה.

רחל לייכטר

הטרגדיה של גיטו וורקוביץ־אוזיראן

בגורלי נפל להיות עד לזוועות הגרמנים בגיטו ורקוביץ, בו נכלאו גם יהודי קהילת אוזיראן הסמוכה. נמצאתי בעיירה עד אחרי השחיטה הגדולה האחרונה. וכך היתה השתלשלות העניינים: חדשים מספר אחרי כניסת הגרמנים לורקוביץ והסביבה, אחרי פגיעות מפגיעות שונות ביהודים, כמו: גזירות, החרמות, טלאי צהוב, העבדה בכל מיני עבודות ובזיונות — הקימו גיטו. היהודים ראו בגיטו את ראשית ההשמדה הכללית והמצב הורע שבעתים.

באחד הימים הוצאו מאוזיראן (במרחק 4 ק"מ) כל 1500 היהודים שנמצאו אז בעיירה והובלו לגיטו ורקוביץ. בדרך התחמקו כ־200 — 300 מהם ויתרם על טפם הוכנסו לגיטו ורקוביץ שנקבע ברחוב התחתון, וביחד נמצאו בגיטו כ־3200 נפש. היודן־ראט, שהוקם ע"י הנאצים עוד לפני כן ושהיה מורכב: מנתן שיינבין, שמואל זוגר, יעקב־שמעון קוליש וכמה אחרים ולרשותם העמדו כמה שוטרים יהודים, חייב היה לספק אנשים לעבודות כפיה ולמלא את שאר דרישותיהם מהיהודים ולא אחת היה מצבו של היודן־ראט קשה ביותר. יהודי ורקוביץ העמלים נשאו בסבלם הקשה, בין השאר חפרו בורות ששימשו להם אח"כ קברים ותוך זה הכינו מקומות סתר להתחבא ביום זעם שחיכו לו, והוא הגיעם.

ביום השלישי אחרי שמחת־תורה שנת תש"ג — היה זה יום ג' בשבוע עם אשמורת הבוקר נמצא הגיטו מוקף משמר קלגסי הנאצים ויריות בודדות פלחו את האויר. אותו בוקר לא ניתן לשום איש לצאת מהגיטו אפילו לעבודה ולבעלי רשיונות יציאה. נעשה ברור שמתרחש דבר נסתר, שאיש לא רצה להעלות על הדעת...

אני הייתי בין 30 היהודים שנשלחו לעבוד באחוזת דוידובסקי שמחוץ לעיירה ובמקרה נשארתי אותו לילה בגיטו, אך בחצות התעוררתי מתוך הרגשה אינסטינקטיבית והלכתי לאחוזה.

לרעש היריות והשמועות השונות התחבאתי בעליה עם שמואל קריג, משוטרי היודן־ראט שנמצא אתי אותה שעה. משהאיר הבוקר חיפשוני לנסיעה לגיטו להובלת פועלים נוספים, נאלצתי לצאת ממחבואי אך לא הגענו לגיטו. שם החלה ה„אקציה" האיומה. הנאצים והאוקראינים בחרו תחילה 25 יהודים מהחזקים ביותר בגיטו, העלום על אוטו והוציאום אל הבורות המוכנים שבמרחק קילומטר מהעיירה ושם נורו. מכוניות משא גדולות הגיעו אחרי זה והעמיסו את יהודי הגיטו אחד אחרי השני והובילום לאותם הבורות בדרכם האחרונה.

לא היה מקום לאשליות יותר. — „הגיע הקץ". אמר כל אחד בקול, והידים רפו והבכי גבר. לברוח היה מאוחר והמנסים להתחמק נורו. בהיותי במחבוא של ארובת עשן ניתן לי להבחין במכוניות שהובילו את הקרבנות אל הבורות וזמזום מכונה או מכשיר חשמלי (אולי לשם טשטוש יריות) נמשך בהפסקות ביום ההוא עד 4 אחה"צ. הבחנתי גם שמכונית החזירה לעת ערב מספר אנשים לגיטו (ע"פ הסדר שנקבע נמשכת פעולת ההשמדה עד 4 והנותרים מוחזרים ויוקחו למחר שנית אל הבורות). ביום הראשון הושמדו כ־1200 יהודים ובמשך שני הימים הבאים עוד כ־1000 נפש באותה צורה.

בזה לא אמרו הרוצחים די: הם המשיכו משך 17 ימים לחפש בגיטו ובכפרי הסביבה ומצאו יום יום יהודים מסתתרים ואת כולם הביאו אל הבורות עד שהתמלאו. זהו קבר האחים שבלע קרוב ל־3000 נפש, את קהילות ורקוביץ ואוזיראן. ורקוביץ התרוקנה מיהודים וזרים משלו בה.

משחדלו לחפש יהודים יצאנו מהמחבוא ובחשכת הליל פנינו ליער אומילינשצינה, הסתובבנו והתחבאנו שם בחפירות. היו ביער ההוא כ־70 יהודים מניצולי ורקוביץ ואוזיראן.

וזכיתי לשובם של הרוסים לורקוביץ. נוכחתי כשועדת חקירה מטעם הצבא האדום באה לפתוח את הבורות — קבר האחים הגדול. בידי חפרתי וגיליתי את הקבורים, הגופות נמצאו (1½ ש. אחרי הרצחם) שלמות בבגדים, אשה החזיקה בילד, זקן החזיק בסידור תפילה, ואוי לעיני שראו את בני קהילתי בקברם.

זאב ברדיגה

ביקורים בזוויהיל — נובוגראד־ווהלינסק

כחייל הצבא האדום נזדמנתי פעמיים לזוויהיל בשנות המלחמה העולמית השנייה, ומה רב השינוי שמצאתי בעיר עתיקה זו בין ביקור לביקור. לראשונה שהיתי בעיר בחודש מאי 1941 רק ימים מעטים, כי לפי המצב האיסטראטגי היה על הצבא שלנו לעזוב את המקום מהר, אך מתוך התעניינות מיוחדת בעיר וביהודי המקום, הספקתי להכיר אחדים מתושביה היהודים, שמהם נודעו לי כמה פרטים מעברה של העיר והקהילה היהודית שהתקיימה עד הקמת השלטון הסובייטי בה:

השם העתיק של העיר היה זוויאַהל, בימי השלטון הפולני הקדום (ואפשר גם לפני זה בשלטון מדינת ליטא). אחרי מרד בוגדן חמלניצקי, כשהרוסים כבשו את חבל ווהלין ודאגו לרוסיפיקציה של אוקראינה — שינו השלטונות הרוסים את שם העיר לנובוגראד־ווהלינסק. ברם היהודים הוסיפו להשתמש בחיי יום יום בשם זוויהיל, אשר טושטש רק בשנים האחרונות.

אחרי גזירות ת"ח ות"ט, כשרוב יהודי זוויהיל ברחו למבצר העיר פולנאה, ומסתבר שאבדו שם בין עשרת אלפי היהודים שנרצחו ע"י ההידמקים האוקראינים עם האטמן קריבונוס בראש, פנו חילות חמלניצקי גם לזוויהיל, אך לא מצאו שם יהודים. רק כששקטו הרוחות החלו יהודים לחזור לעיר ולבנות בה מחדש את חייהם וקהילתם.

ואם כי דברים אלה מסופרים כהדי תקופה רחוקה וכזכרונות, הרי בבהירות סופר לי על הפוגרום של האוקראינים בקיץ 1919, בו נרצחו בעיר כ־1500 יהודים ועוד כ־500 נפש בכפרים שבסביבות העיר. יד הרוצחים, צאצאי חמיל, היתה ביהודי זוויהיל, ופגעה בהם קשה, בנפשם וברכושם. לא היה בכוחה של ההגנה היהודית העצמית לעמוד נגד הפורעים שנעזרו גם ע"י בוגדים מהצבא הרוסי ואכרי הסביבה, וכתוצאה נעזבה העיר מרוב יהודיה.

ועוד שמעתי על כוחות הנוער המתקדם שהיו בעיר ובפרט על הנוער הציוני שהיה ער ופעיל, כהמשך לתקופתו של הסופר מ. ז. פייארברג, בן המקום; על הישיבה המפורסמת שנתקיימה; על חיי הציבור שתססו כאן ועוד. ואף שנזהרו לנגוע בשאלות החיים של אותם הימים, הורגשה התאוננות בלחש על חוסר פרנסה ועל המצב בכלל. היהודים המעטים שנשארו בעיר השתדלו להסתגל לתנאי הזמן, רבים עבדו בקואופרטיבים, במוסדות ונאחזו בכל הבא ליד ועיבדו את גינותיהירק בחצרותיהם. כעיר סמוכה לגבול לא הורגשה בה התעוררות מיוחדת כמו בערים אחרות, מלבד תנועת הצבא שהתבלטה בה.

עברו שלוש שנים, שנות זוועות המלחמה ושואת הנאצים, ולרגל פעולת הטיהור של החבל הווהליני מגרמנים וכנופיות עוזריהם, הגעתי עם

הצבא האדום בפעם שניה לזוויהיל באוקטובר 1944. והנה נשתנו פני העיר: חלקה הגדול נמצא הרוס מהפצצות, רחובות שוממים, בתים הרוסים, אותות חורבן המלחמה על כל צעד. והיהודים? לשוא חיפשתים, העיר התרוקנה מיהודיה. לבסוף עלה בידי לגלות 6 יהודים בלבד, שהגיעו ממחבואיהם ומפלוגות פרטיזאנים. יתכן שבעיר נמצאו עוד מספר יהודים שבחרו להסתיר את מוצאם. שוחחתי גם עם כמה פולנים ונודע לי כי לפני הפלישה הנאצית עזבו רבים מהתושבים את העיר ויהודים ביניהם. הגרמנים לא שלחו את היהודים מזוויהיל למחנות־ריכוז, אלא הוציאום אל מחוץ לעיר ורצחום עוד בשנה הראשונה לשלטונם. רק מעט הצלתי מפי המספרים. ואשר לאוקראינים — לא חכיתי לדבריהם, איבתם ליהודים לא עברה והורגשה יפה גם אחרי השואה.

(שני צילומים של יהודים מעונים בזוויהיל שנמסרו לי ע"י היהודים הניצולים, מסרתי לקיבוץ לוחמי הגיטאות שבארץ). גם נודע לי על חדירת פרטיזנים יהודים לעיר שחיבלו בעמדות הגרמנים.

בין השאר ספרו לי שיהודי זוויהיל והסביבה נדדו לקיוב, אך משהגיעו ידיעות על קשיי החיים שם ועל „פוגרום", כביכול, שנערך שם ביהודים, פנו לעבר קמניץ דרך שפטובקה.

ואף שהגרמנים נחלו את מפלתם הוסיפו כנופיות ה„בנדרובצים" האוקראיניות לשוטט בסביבת זוויהיל ופגיעתם ביהודים היתה קשה ומרה. לביעור הכנופיות האלו נשלח הצבא שלנו שרדף אחריהן עד סביבת ז'יטומיר ועשה בהן שמות.

כחודש ימים שהיתי בזוויהיל ועם צאת פלוגתי עזבתיה בלב כואב ולא הוספתי לראותה.

מנדל מן

רפאלובקה — הבית שחרב

בשלהי 1943, כשהחלה נסיגת הצבא הגרמני מקיוב לצד קובל תחת לחץ הצבא האדום, ניכרו גם ברפאלובקה סימני ערעור יציבותם של הגרמנים. הבהלה שאחזה את הצבא הגרמני טילטלה אותו חיש עד לקובל, וכך שוחררה פתאום רפאלובקה, הנמצאת במרחק 95 ק"מ בקו מסילת־הברזל מקובל, בינואר 1944. אחרי פלוגת החלוץ שנכנסה לרפאלובקה, צעדה פלוגת הפארטיזנים — עם רב. בעיירה לא נמצאה נפש גרמנית והיא היתה ריקה, כשבתיה שלמים ועזובים. בין הפארטיזנים היו יהודים רבים ורק 15 נפש מבני רפאלובקה נמצאו אתם, יתרם היו בני ז'אלודסק, מניביץ, צ'ארטוריסק, וולאדימירץ, סארני, דומברוביץ, סטולין ומסביבת פינסק, שפעלו והסתתרו ביערות וניצלו. אנשים אלה היו שבורים, תשושים וחולים שהזדקנו לפני זמנם.

בחיפוש פרנסה היו שאפו בשביל הצבא, סחרו במלח וכד' וכולם יחד חלמו על עזיבת העיירה, שהזכירה על כל צעד ושעל את קציר הדמים העבר המר, בפרט כשלא היה הבטחון ליום מחר. הקשר עם אכרי הסביבה לא במהרה חודש, כי זכור היה דבר שיתופם למעשי־הזוועה הנאצי מרצון או מאונס (ביום השחיטה, בשבת ה„שחורה" האחרונה — י"ד אלול תשי"ב — הם נדרשו להעמיד 300 עגלות להעברת הקרבנות מהעיירה אל הגבעה, מקום קברי־האחים ועוד), אך במרוצת הימים ידעו להראות פנים של משתתפים בצער היהודים.

באחד הימים של חודש אפריל 1944, הגיעה לעיירה ועדה מיוחדת ממוסקבה לחקירת מעשי הנאצים, על כך הודיע השלטון המקומי ליהודים. בועדה השתתפו רופאים, מהנדסים וחוקרים, שיצאו למקום הקברים שעל הגבעה הנשקפת על כפר סוכובוליה (כחצי ק"מ מהכפר ובמרחק 4 ק"מ מהעיירה) ואתה אנשי השלטון הסובייטי המקומי—ה„פארטקום" ואחריהם כל יהודי המקום (מבין האוכלוסיה הלא־יהודית — לא נראה איש) ומ־4 קברי־האחים שבלעו 3600 נפש נפתחו שנים גדולים, שהכילו למעלה מ־1000 קרבן כל אחד. להתרגשות היהודים במקום לא היה גבול. בכי היסטרי אל־אנושי קורע־לבבות נשמע למרחוק. דומה שאף לב הזרים מחברי הועדה נמס בקרבם. בתוך שני הבורות נתגלו שלדי בני־אדם, שאחרי 20 חודש לקבורתם לא כולם התפררו. התמונה היתה מחרידה ואינה ניתנת לתיאור כלשהו. הועדה שאלה, רשמה וצילמה ופקדה לכסות את הבורות. היהודים היו הפותחים וגם המכסים, ואף שריח־צחנה חריף נדף מהבורות, עמדו ועשו בחרדת־קודש את המלאכה. ריח זה הורגש משך 10 ימים בכל הסביבה והרעיל את האויר ממש. כמה יהודים אמרו „קדיש" ליד הקברות בקול חנוק ושבור, ואחרי זה יצאו שלושה ימים רצופים לתקן את הקברים, למלאם אדמה, לחפור סביבם ולגדרם כדי למנוע מהבהמות את הגישה אליהם. הנשתמרה גדר־התיל? היש עין משגיחה על הקברים בכלל? מי יודע.

מהיהודים בני רפאלובקה, שחזרו בימים הראשונים לשחרור העיירה, זכורים: קונצה ברזניאק, חנה ברזניאק, שמחה בראט וילדיו: מרים, פסיל (פנינה) זיסקינד ומאיר; וכן בני ז'אלודסק הסמוכה: סנה פינקלשטיין ובנו פינחס פינקלשטיין, ועוד יהודים אחדים.

עד חי הייתי לדברים ורישומם בעל ימחה.

זיסקינד ברט

נ ע ד ר י ם

ציון לנעדרים

ר' יצחק־דוב פרסמן, איש העיירה ורקו־ביץ, היה ירא שמים, צנוע ובעל מידות טובות. נמנה על חברת משגיחי בעייתו והיה חובב ציון. בתו תמר ובנו משה היו מהחלוצים הראשונים שעלו ארצה בעליה החלוצית. אחריהם עלתה גם בתו הצעירה מרים. ר' יצחק דוב חלם שנים על עליתו ארצה וקיווה שגם קרוביו יצאו בעקבותיו. ואמנם זכה להגיע ארצה בשנת 1935 וראה את עצמו מאושר בה. רבות התעצב ר' יצחק־דוב כשהגיעו הידיעות על שחיטות הנאצים וחורבן קהילת ורקוביץ'. הוא נשאר הזקן היחידי מכל בני קהילתו בגולה. בימי המלחמה נשא בסבל הישוב ומה רבה היתה שמחתו לתקומת מדינת ישראל. את רגשותיו הנעלים הביע ברשימותיו בפנקסו שבידי בתו.

נפטר בחיפה ביום א' אלול תשי"ב בגיל 79.

יעקב שיינבוים, איש לודמיר, מהפועלים החק־לאים הראשונים בהרצליה. עלה ארצה בשנת 1930 כחלוץ, נמנה על ותיקי „הפועל" בארץ והיה ער ופעיל בשטחים שונים. שיינבוים התנדב ושרת בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. מת אחרי מחלה בגיל 42 ש. אור ליום כ"ג בחשון תשי"ג—11.11.1952.

יעקב וירדי (רסלייר) איש ברסטצ'קה. היה מורה עברי בעיירתו הוהלינית, אידיאליסטן וציוני נלהב. עלה ארצה כחלוץ בן 22 בשנת 1922 ונרתם בעול העבודה. שרת בנגרית „סולל־בונה" בתפקיד אחראי וגר בתל־אביב. מת בקיץ תשי"ב בתל־אביב בגיל 52.

שפרינצה רוכל מקרמניץ, ילידת סודילקוב, היתה טיפוס אשה משכילה ואצילה מדור ההשכלה. חינכה את בניה ובנותיה ברוח לאומית־עברית, עת שבעלה נמצא לרגל עסקיו מחוץ לביתו (כולם בארץ). עלתה בשנת 1943 יחד עם בעלה ר' יהושע רוכל, היא השתתפה ב„ילקוט ווהלין" והיתה ערה למתרחש בא־רץ ובעולם עד ימיה האחרונים. מתה בגיל 81 בחיפה, בה' אלול תשי"ב והובלה לקבורה בנחלת־יצחק בת"א.

חיים אייזנברג. בן משה אייזנברג מוויסוצק. איש עממי, נתון לציבוריות בוויסוצק ובארץ. עוד בנ־עוריו נרתם בעול הציונות ותמיד נענה לכל ענין ומפעל ציבורי־לאומי. עסק בעסקי־יערות ולסוף עבר למקצוע טכניקת שיניים. ב־1925 עלה ארצה וגר כל שנותיו בתל־אביב. השתייך לציונים הכלליים והשקפתו היתה פרוגרסיבית. משך שנים חי בבדידות בארץ והיה קשור לאמו הישישה ולאחיותיו. גם התענין בכל קרוב ובן עיירה. מאז הוקם ארגון יוצאי ווהלין היה חבר הועד שלו והיה פעיל בו. זכה אייזנברג להעלות את בתו מרים מפולניה, לאחר שניצלה בנס מצפרני הנאצים וחינכה כאן בארץ. מת פתאום בתל־אביב ביום כ"ד ניסן תשי"א, בגיל 65.

יצחק־אייזיק שטרנברג. יליד קרמניץ שגר שנים רבות בקולקי. בשנת 1903 התישב ברובנה והחזיק בית־מרקחת. שטרנברג היה אידיאליסטן עדין־נפש, שקט מטבעו ונוח לבריות. אחרי המהפכה ברוסיה לקח חלק פעיל בעבודה הציונית ברובנה. הוא עלה ארצה עם משפחתו בשנת 1924 ותקע יתד בתל־אביב. עסק בביטוח מטעם חברת „יהודה" וחי לו את חייו בצנעה. כאן בארץ נמנה שטרנברג על עסקני ווהלין בארץ והשתתף ב„ילקוט ווהלין". הניח אשה חיה ובן יחיד בתל־אביב ובת חנה בהונגריה. בשנים האחרונות סבל ממחלה ומת ביום ב' בתמוז תשי"ב (3 ביולי 1952) בת"א בגיל 73 ש.

חיה־פייגה בליי (אשתו של המורה והעסקן אלימלך בליי מאלכסנדריה, דובנא ותל־אביב, יבדל לח"א). היא בתו של ר' שמעון זיגלבוים מקליבאן. היתה דמות אצילה ובעלת מדות יפות בין בנות הדור החולף. נולדה בקליבן בשנת 1874 להוריה החרדים והרבה מתכונותיה ירשה מאמה הפקחית והלמדנית. ישרת לב ושקטה היתה כל ימיה וגידלה ארבע בנות ושני בנים, כולם מחונכים ונמצאים בארץ. בשלוש השנים האחרונות סבלה ממחלות ובעשירי לח' אלול תשי"א שבקה חיים לכל חי בתל־אביב.

מניה־מרים מונוסוביץ. נולדה בכפר בילירודקה ע"י וורבה לאביה שלמה מונוסוביץ. סבלה הרבה מטלטולים בימי השחיטות ולאחריהן, התגוררה 1½ שנה ביערות, בחפירות ובמחסור ולבסוף הגיעה דרך רוסיה בשנת 1947 ארצה. כאן נמצאה בבית עולים באגרובנק בחדרה ומתה בח' מאי 1952.

יעקב בן זאב לובר מאוזיראן, גר ברמת־גן אצל הוריו. שרת בצבא הגנה לישראל ונפל במל־חמת השחרור. בן 21 ש. היה בנפלו.

יוסף בן יעקב צ'רקוביץ, בן אוזיראן. חייל צ. ה. ל. נפל בקרב במלחמת השחרור בגיל 22.

אברהם קריג יליד ורקוביץ בנו של צבי קריג. צעיר מוכשר ואידיאליסטן. שרת בצ. ה. ל. ונפל על משמרתו. בן 21 היה.

חוה־יהודית קליינשטיין־ווקסלר. נולדה בשומסק לאביה ר' שמעון ווקסליר שהיה יהודי תלמיד־חכם ובעל מעשים טובים. היא נישאה

לשלום קליינשטיין והיתה פעילה בכל מפעל ציוני בעיירתה. עם עלותה ארצה ב־1925 עבדה בעבודות שונות והתישבה ברחובות. אחרי חורבן קהילת שומסק פעלה הרבה לנטיעת חורשה ביערות קק"ל להנצחת זכר הקדושים. עמוסה עול משפחתה וסבל כרעה ומתה בקיץ תשי"א ברחובות. בת 54 היתה במותה.

ר' לייב יאנינגר. בן הכפר זיליוני־דוב ע"י ורקוביץ'. אשתו איידל היתה בת ר' וואווה באט מורקוביץ', והם חיו בעיירה עד עלייתם ארצה בשנת 1938. הם היו אנשים תמימים וישרי־לב וחיו מיגיע כפיהם בחדרה כל השנים. ר' לייב, הרגיל במצוות ובגמילת־חסדים, היה מחפש אף בחדרה אנשים נצ־רכים לגמילת חסד וסתם טובה. בנם נמנה על מתישבי כפר־הרואה. ר' לייב נפטר בח' טבת תשי"ב ובח' אדר אותה שנה נפטרה אשתו איידל בחדרה.

עדה בת ישראל אמתי־זונדר אשת דויד אמתי־ורשבסקי. בילתה מספר שנים ברובנה ומשם עלתה ב־1923 ארצה. גמרה את הקורסים לגננות של הלפרין באודיסה והיתה מהגננות הראשונות. מתה בתל־אביב ביום ד' שבט תשי"א בגיל 57 שנה.

חיה גוזין, בת קובל. גרה בתל־אביב ומתה בתל־אביב בקיץ תשי"ב. בת 57 היתה במותה.

זלמן גיטלים, יליד לובומל. השתתף במל־חמת השחרור כחייל של צבא הגנה לישראל נקטף ללא עת בשנת ה־22 לחייו.

משה רוזנברג איש לובומל. מטובי העסקנים הציוניים בעיירה. עמד על משמר העניינים הלאומיים בלובומל וידע ללחום לטובת הקרנות, התרבות וכל מפעל דומה. היה מכובד על הכל בעיירה ואהוב על חבריו. מת בקיץ שנת 1951.

אפרים רבינר מקובל, התגורר בגבעת השלו־שה. היה מכובד על כל יודעיו. מת בגיל 69 בקיץ תשי"ב.

זאב מילנוב, בנו של ר' אייזיק מילנוב מרובנה. עלה ארצה כחלוץ בראשית העליה השלישית. היה פועל בנין ולקח חלק בחיי ציבור הפועלים ובהסתדרות העובדים. אח"כ היה ממארגני לשכת העבודה הכללית בה שירת עד יומו האחרון.

בשנים האחרונות היה פעיל גם במוסדות המרכזיים של לשכות העבודה. איש נוח ודואג לזולת. מת מהתקפת לב בתל־אביב בכ"ו בחשון תשי"ג (14.11.52) בגיל 45 ש.

חיים רוזנבלאט בן לובומל, צעיר מוכשר ובן טובים. הוא גוייס לצבא הגנה לישראל ולקח חלק בפעולות נועזות. נפל מכדור האויב הסורי בהתקפה על צמח בח' מאי 1948 והוא בן 21 ש.

נח ציפרפיין, איש קובל, ציוני ותיק שלחם לדיבור העברי בעיר עוד לפני 40 שנה. טעם מנדודי פליט יהודי ברוסיה בשנות מלחמת העולם השניה והגיע ארצה בשנת 1945. מת בתל־אביב בח' אב תשי"ב, בגיל 65 ש.

אידה פינקלשטיין, בתם של אשר ופייגה רשטיק מרובנה. נולדה והתחנכה ברובנה, תלמידת הגמנסיה העברית „תרבות". היתה חברה בתנועות נוער ציוניות בעירה. עלתה עם בעלה בשנת 1950 וגרו בתל־אביב. נפטרה באלול תשי"ב, בגיל 49 ש.

משה שטיינברג יליד שומסק, מחוז קרמניץ. מפעילי בית"ר בעיירתו. עלה ארצה בשנת 1934 והתישב בתל־אביב, עבד כפועל־צבע. היה ממיסדי ארגון יוצאי שומסק בארץ ונשאר חבר המועצה שלו. היה אדם תוסס ובעל מרץ. היה לו רצון עז לפעול למען הנצחת קדושי שומסק ופתאום מת בערב ראש־השנה תשי"ג בתל־אביב בגיל 52 שנה.

בטיה אייציס (בנדרסקה) חברת גבעת השלושה. מטובי החברות של הקיבוץ. משך 7—8 שנים (1921—1928) פעלה בהחלוץ ברובנה וברחבי ווהלין. היתה הרוח החיה בתנועה, מארגנת, מדריכה, מעודדת, מס־בירה ומסדרת כל שאלה שצפה וכמעט תמיד נמצאה בדרכים בעניני הכשרה, הסברה וארגון. את הח' בנדרסקה הכירו בכל עיר ועיירה ורבים שרותיה לתנועת החלוץ. בטיה — היתה אשתו של אייציס, חיתה בגבעת השלושה כל השנים עד שכרעה ומתה בכ"ד בתשרי תשי"ג (13.10.1952).

מאת מערכת „ילקוט ווהלין"

קובץ ט"ז—י"ז זה — הנהו האחרון לכרך ב' „ילקוט ווהלין", הכולל את הקבצים ט' — י"ז. בראש הכרך יבוא תוכן הקבצים ובסופו — רשימת השמות שנזכרים בהם.

הכרך יוצא להפצה בכריכה נאה. למחזירים קבצים בודדים תנוכה התמורה ממחיר הכרך.

מכרך א' נשאר מספר מצומצם של טפסים.

להשיג את הכרכים וקבצים בודדים אצל:

בי"מ ספרים „יסוד" בע"מ, תל־אביב, רח' אלנבי 88.
" " יוסף שמעוני, תל־אביב, רח' רמבם 13.
ח. ב. אילון, תל־אביב רח' ברוכוב 32
א. זמיר, תל־אביב, רח' עבודה 32
א. אבטיחי, תל־אביב, רח' אבן גבירול 44.

בארגונים

ארגון יוצאי רובנה

הארגון פיתח פעולה רחבה משנת 1943. תחילה פעל הארגון בתל־אביב והעביר את תפקידו לארגון יוצאי ווהלין. לפני שנתיים הוקם הארגון בחיפה ובאחרונה חידשו גם בתל־אביב את קיום הארגון לשם הנצחת קדושי רובנה ע"י נטיעת חורשות ב„יער הקדושים". כ"כ נגשו ועדי הארגון להוצאת ספר לזכר רובנה המעטירה ומתכנים להקים „בית תרבות" על הר הכרמל, שעליו הכריז ועד הארגון בחיפה והתחיל כבר במגבית.

בכינוס האבל שהתקיים ב־4.11.52 לקחו חלק כ־600 איש מכל ישובי הארץ.

כ ת ו ב ו ת: חיפה, שכונת בת־גלים, רח' החיל 26, ע"י י. זלצמן.

תל־אביב, רח' איבן גבירול 44, ע"י א. אבטיחי.

איגוד יוצאי זוויהיל

בכינוס של יוצאי זוויהיל, שהתקיים ב־14 לאפריל 1942 הוחלט: לכונן בישראל איגוד ארצי של יוצאי זוויהיל ולהתקשר עם יוצאי העיר שבארץ ובתפוצות.

להוציא קובץ־זכרון להנצחת העיר, אישיה הדגולים וכו'. הקובץ יכיל רשימות וזכרונות על הוי החיים, המוסדות, החיים של העיר, צילומים מנוף העיר, תמונות אישים ועל קורותיה בכלל.

להקים מוסד תרבותי באחד מריכוזי העולים ע"ש זוויהיל, אשר ישמש לכל הסביבה ולמקור השראה למיזוג וטפוח הנוער והעם. בו ירוכז גם חומר ארכיוני על העיר זוויהיל וישמש למקום מרכזי לפגישות לאנשי העיר.

לערוך רישום מפורט של יוצאי זוויהיל בישראל, וכתובותיהם. המפקד ישמש מקור אינפורמטיבי לכל מי שיזדקק לו בארץ ובתפוצות הגולה.

כל יוצאי זוויהיל בעולם מתבקשים ונתבעים לבוא בקשרים עם ועד האיגוד ולהודיע לו את כתובותיהם ולהמציא לו בהקדם בשביל הקובץ הנ"ל רשימות וזכרונות אישיים על חיי העיר ואישיה, תמונות מנוף העיר וצילומים, מסמכים ותעודות וכל חומר דומה.

כ ת ו ב ת ו ע ד ה א י ג ו ד: תל־אביב, ת. ד. 1865, ע. אורי, בשביל איגוד יוצאי זוויהיל.

ארגון יוצאי אוסטראה בישראל

בשנת 1944, כשהגיעה הידיעה הראשונה על מעשי הזוועה שנעשו ביהודי אוסטראה ע"י הגרמנים והאוקראינים, הוזעקו כל יוצאי עירנו לאסיפת־חירום, בה נבחר ועד לארגון יוצאי אוסטראה בארץ. ועד זה, בשינויים קלים מוסיף לעמוד בראש הארגון ולפעול בשמו, וזה הרכבו: זלמן גרשפלד — יו"ר; חיים ב. אילון — מזכיר וגזבר; שלמה בוקימר, אהרן ולדמן, אהרן טקסר, יוסף לוקץ, משה פינקל, זאב פינקלשטיין — חברים. בועדות הביצוע של האר־גון: מרים אילון, מלכה גרשפלד, הרץ גרשטמן, ריבה זיגר, יעקב זיגר, בתיה ליטמן־ליפיץ, שלום ליפיץ, שמעון מרגול.

באותו מעמד הוכרז על מגבית כללית ראשונה והוחלט על עזרה דחופה לניצולים במחנות ולשרידים המעטים שנשארו בעיר וביחוד הוחלט לדאוג לניצולים שיגיעו ארצה. עם בואם של הפליטים הראשונים באניות־המעפילים ודרך קפריסין נתגבש הצורך בחיזוק ידים ובעזרה קונסטרוקטיבית לסידורם הראשון. למטרה זאת הוכרז על מגבית שניה וההיענות היתה מלאה. כן נתקבלה תמיכה ניכרת מיוצאי אוסטראה בארה"ב ע"י העסקנית בת־עירנו הגב' לוקץ (מבוסטון), ואילו יוצאי אוסטראה בארגנטינה שלחו את עזרתם לפליטי החרב במישרין.

הארגון חידש את המסורת הנאה שהיתה נהוגה באוסטראה — עריכת „מנין" בשמחת־תורה וכל הנדרים קודש למפעל העזרה ולהנצחה. „מנין" זה, שעל עריכתו שוקדים עד היום, משמש גם יום כינוס שנתי לאנשי אוסטראה מכל קצות הארץ, המוצאים קורת־רוח רבה בזכרונות מן העבר. כספי הארגון חולקו בין הפליטים בתורת הלואות קונסטרוקטיביות וכן כתמיכות בחבילות מזון ובגדים, במזומנים וגם בערבויות בבנקים.

רשימת יוצאי אוסטראה בארץ המכילה למעלה מ־300 משפחה, שמשה מקור לאינפורמציה למדור לחיפוש קרובים שליד הסוכנות היהודית. כן שיתפו עצמם אנשי אוסטראה בארץ לארגון יוצאי ווהלין בישראל ולוקחים חלק במפעלי ההנצחה ע"י „ילקוט ווהלין" ולאחרונה הצטרף למפעל יער הקדושים המבוצע ע"י הקרן הקיימת לישראל להנצחת קדושי אוסטראה ע"י נטיעת עצים על שמם ולזכרם.

כ ת ו ב ת ה א ר ג ו ן: ארגון יוצאי אוסטראה בישראל, חיים ב. אילון, רח' ברוכוב 32, תל־אביב.

ארגון אוסטראה בארגנטינה

ארגון יוצאי אוסטראה בארגנטינה, הקיים ופועל על יסודות חברתיים ופילנטרופיים, מראה פעילות

גילוי לוח־הזכרון בחדר בבית־חינוך לעורים בירושלים

מיוחדת. מדי שנה בשנה מקיימים כינוסים ומסיבות, בהם אוספים תרומות ובוחרים ועד הארגון ומוסדותיו.

הפעולה הכלכלית מרוכזת בקופת גמילות־חסדים המאורגנת על יסודות בנקאיים והמושיטה עזרה יעילה בהלוואות לחבריה במקום וכן בחבילות לנצרכים מבין הפליטים שמחוץ לארגנטינה.

בשנת 1945 פרסמו אלמנך לכבוד 20 שנות קיומו של הארגון בארגנטינה ובשנת 1950 פרסמו הר־צאת־יובל ה־25 מוקדשת לחורבן אוסטראה ולזכרונות מהעיר, מוסדותיה ועסקניה. שני האלמנכים, ביחד עם החומר הרב על אוסטראה שפורסם ב„ילקוט ווהלין", מהווים חומר היסטורי לספר על אוסטראה שיתפרסם בבוא הזמן.

אמירת „קדיש" ע"י חניך בית החינוך לעורים לזכר קהילת אוסטראה במעמד נציגי הארגון בישראל

בשטח ההנצחה ביצעו אנשי אוסטראה בארגנטינה שני מפעלים חשובים: א) הקדישו חדר בבית־חינוך לעורים בירושלים; ב) נטעו חורשה ב„יער הקדושים" על שם — קדושי אוסטראה. לרגל הקדשת החדר פרסמו בוליטין מיוחד בעריכתו של מיכל גרינס.

באספתם הכללית השנתית האחרונה, שנתקיימה שיין — יו"ר, שואל פישביין — סגן, מרדכי וואריך — מזכיר, לייבוש אלפרין — סגן, לייב סיניאווסקי — גזבר, משה אהרליך — סגן, שמאי רוזנבלט, בנימין שפילפויגל, פיוי שטרוימן — חברים; אברהם שלאין, בריל קסטלבוים — ועדת בקורת.

כתובת הארגון בארגנטינה:

Sociedad Residentes de Ostrog, Valentin Gomez 3014, Buenos Aires, Rep. Argentina.

ארגון יוצאי קרמניץ

זה שלוש שנים מאז הוקם הארגון העורך אסיפות־אזכרה לקדושי קרמניץ בכל שנה. כעת עוסק הארגון בהוצאת ספר־זכרון לקהילת קרמניץ וקדושיה ומשתתף בועדה הבין ארגונית שליד ארגון יוצאי ווהלין בישראל למפעל „יער הקדושים", לשם הנצחת קדושי השואה.

הכתובת: ארגון יוצאי קרמניץ ע' י. רוכל רח' הירקון 254, תל־אביב.

ארגון יוצאי דמידובקה

משהגיעו ארצה ניצולי השואה בני דמידובקה — הושיט להם הארגון עזרה וסעד.

הארגון פועל בתל־אביב ובחיפה וכל יוצא דמידובקה נמנים על חבריו. בהתאם להחלטת אסיפת האזכרה של תשי"ב בתל־אביב, נעשה ע"י הארגון צעד ראשון להנצחת קהילת דמידובקה וקדושיה ע"י הוצאת קובץ זכרון „דמידובקה" במסגרת „ילקוט ווהלין". קהילות דמידובקה בגילויים שונים עד השואה.

בכ"ו בתשרי תשי"ג התקיימה אסיפת אבל בקרית־חיים (חיפה) למלאת 10 שנים לחורבן דמידובקה, בה נשמעה קינה לשנת העשור ואחריה נערכה אזכרה ע"י זקן העיירה ר' א. ז. לינסקי. חידוש יפה הוכנס הפעם בכינוס זה ע"י שיתוף ילדים של יוצאי העיירה: נירה גרינברג, נפתלי שדמי, נילי כצנלסון, דן גרינברג, בן־ציון זידמן ובנימין פוקס, שהקריאו פרקים מתוך הקובץ דמידובקה, משירי ביאליק ומהתנ"ך. הופעת הילדים נתקבלה ברטט נפשי ובהכרה של הערך החינוכי שבדבר. כ"כ קראה חיה מינצס רשימה לזכר משפחתה ועיירתה ואחריה — דברי הערכה שפורסמו בעתונים על הקובץ. לבסוף מסר מאיר צוקרמן דו"ח כספי וכללי ונבחר ועד. בדברים נוגעים ללב הובאה התכנית להנצחת קדושי דמידובקה ע"י „יער הקדושים", (מפעל שבו עוסקים יוצאי שאר קהילות ווהלין) והוחלט לגשת מיד לפעולה. הוטל על הועדים בחיפה ובתל־אביב לבצע את המפעל בהיקף רב ובהקדם. ה' א. קולטון הביא הצעה להשתתף בהקמת „בית ווהלין" להנצחה נוספת של קדושי העיירה.

כתובת הארגון: תל־אביב שכונת הפועלים י"א אדמת ווייס, ע"י אליהו קולטון.

ארגון יוצאי שומסק

עם קבלת הידיעות הראשונות על האסון שירד על ראש יהודי אירופה, הרגישו בני שומסק שבארץ שגורל עיירתם כגורל כל קהילות ווהלין. ומשנתגלתה האמת המרה. הוקם הארגון שבא בדברים עם בני שומסק באמריקה והושטה עזרה לניצולים המעטים משומסק שהגיעו לרוסיה ולמחנות באירופה, ואח"כ בארץ עוד לפני קום מדינת ישראל. רבה היתה פעילות הארגון בקליטת הניצולים. נוסדה קופה להלוואות שסייעה להם ומוסיפה לסייע בכל השטחים עד כדי הלוואות לשיכון בארץ.

ניצולי שומסק התאוששו חיש והסתדרו במולדת, איש מהם לא נעזב לנפשו. הארגון מסנף לארגון יוצאי ווהלין בישראל ולוקח חלק במפעליו. מדי שנה בשנה עורך הארגון בתל־אביב אזכרה לקדושי שומסק, ביום השנה לטבח הנאצים בעיירה. ובעת עומד הארגון להוציא „ספר זכרון" לזכר הקהילה, חייה, אנשיה ומפעליה.

באחרונה עוסק הארגון בנטיעת עצים ב„חורשת שומסק" ב„יער הקדושים" על שמות הקדושים.

ארגון יוצאי ורקוביץ׳

ארגון יוצאי ורקוביץ׳ הוקם בשנת תש״ו ומסונף לארגון הכללי של יוצאי ווהלין בישראל.

באספת האזכרה בתל־אביב, בכ״ו תשרי תשי״א אושרה הצעה על הוצאת חוברת לזכר אנשי העיירה וכעת עוסק הועד באיסוף חומר לחוברת זו ובעיבודו.

בכ״ו תשרי תשי״ב נערך כינוס משותף של יוצאי ורקוביץ׳ ואוזירן בחיפה ובו הוחלט בין השאר על הקמת בית־תרבות על שם קדושי ורקוביץ׳ ואוזירן. למטרה זו הוצע ע״י החברה שרה לובשיס מגרשה בשיכון ברנדס ע״י חדרה.

משפורסמה ע״י ארגון יוצאי ווהלין החלטת הקהק״ל לנטוע את „יער הקדושים״ לכל ששת מיליוני קרבנות השואה, נתן הארגון יד למפעל ופועל כבר בביצוע הרעיון של „עץ לכל נפש מקדושי ורקוביץ׳ ואוזיראן״ בחורשה המיוחדת של 2 הקהילות האלו ב„יער הקדושים״. יוצאי הקהילות האלו כבר נענו למפעל.

הכתובת: חדרה, שיכון ברנדס 20 שרה לובשיס.

ארגון יוצאי מז׳יריטש

זה 4 שנים פועל הארגון וקשור בארגון הכללי של יוצאי ווהלין. הארגון הושיט עזרה לניצולים שהגיעו ארצה בשנים האחרונות. כעת עוסק בהנצחת קדושי מז׳יריטש ע״י נטיעת עצים ב„יער הקדושים״ ומכין לדפוס ספר זכרון לקהילה ועברה.

הכתובת: ארגון יוצאי מז׳יריטש, תל־אביב, שכ׳ מונטיפיורי ע״י מרדכי מצמן.

ארגון יוצאי רדזיבילוב

זה שלוש שנים פועל הארגון והושיט עזרה לניצולים שפנו אליו. משהובאו ארצה אפר קדושי רדזיבילוב ע״י יהושע גולדגרד — הובא לקבורה בבית־העלמין הישן בתל־אביב ויוצאי העיירה ע״י ארגונם מקימים אנדרתא על הקבר. כן ניגש הארגון לנטיעת חורשה ב„יער הקדושים״ ע״ש בני רדזיבילוב שהושמדו. מדי שנה נערכות אזכרות לקדושים.

הכתובת: תל־אביב רח׳ צייטלין 25, צבי זגורודר.

ארגון יוצאי שפטובקה

הארגון עוסק בהנצחת הקדושים ועומד בקשרים עם יוצאי שפטובקה בארצות הברית, (בראשם עומד מר אהרן כץ מבוסטון), שהקימו מוסד רפואי בישראל לזכר קדושי הקהילה שחרבה. הארגון הכריז על „קרן הארגון״ ומפרסם רבעון פנימי של הארגון „ארשת״. עד כה הופיעו 3 גליונות.

הכתובת: ארגון יוצאי שפטובקה, תל־אביב, רח׳ סירקין 23, ע״י נתן חלבן.

ארגון יוצאי לובומל

הארגון פעיל מן האסיפה השנתית האחרונה. כעת עוסק בהנצחת הקדושים ע״י „יער הקדושים״.

הכתובת: תל־אביב רח׳ עליה 31, נתן בלומן.

איחוד יוצאי אלכסנדריה

קשור בארגון יוצאי ווהלין ומשתתף בהוצ׳ „ילקוט ווהלין״. קימת באיחוד „קרן אלכסנדריה״ שהושיטה עזרה לניצולים ע״י משלוח חבילות, מתן הלוואות ואף סידור דירות ועוד. כעת עוסק האיחוד בנטיעת חורשה ב„יער הקדושים״ ע״ש חללי אלכסנדריה בשואה הנאצית. כן ניגש האיחוד ליסד ספריה על שם קהילת אלכסנדריה וקדושיה ורושמת את הקהילה בספר הזהב של הקהק״ל. בעתיד יוכנס ספר־תורה לביהכ״נ בכפר פינס ע״ש קדושי אלכסנדריה.

הכתובת: איחוד יוצאי אלכסנדריה ע״י שמואל יורעאלי, תל־אביב, רח׳ ג׳ורג׳ אליוט 14.

ארגון יוצאי הושץ׳ (חושצ׳ה)

הארגון פועל זה כשמונה שנים ועומד בקשרים עם בני העיירה שבאמריקה, בעזרתם נוסדה קופה להלוואת קטנות ע״ש הנדבן בן־הושצ׳ה — ר׳ אברהם מאזור באמריקה. ועד הארגון עושה הכנות להוצאת ספר זכרון לעיירה, קורותיה ואישיה ולהנצחת קדושי העיירה ע״י נטיעת עצים ב„יער הקדושים״.

הכתובת: תל־אביב, רח׳ שלמה המלך 86, אברהם קרצ׳מר.

ארגון יוצאי רפלובקה וחסביכה

הארגון כולל את ז׳לוצק, אוליזרקה, צרטוריסק והסביבה.

בי״ז באלול תשי״ב (7.9.52), יום הטבח של יהודי הישובים הנ״ל, בשנת העשור לשחיטות, נערכה בתל־אביב אזכרת־אבל במעמד מאתים איש מבני העיירות האלה. בדברי הנואמים באו לידי ביטוי כאב השרידים וזכרונות העבר והוחלט להקים ארגון בישראל לשם הנצחת זכר הקדושים של קהילות אלו.

הכתובת: ת״א, יד אליהו, רח׳ לה גרדיה 29, י. ויינר.

קריאה למפעל „יער הקדושים״

עם ההכרזה על מפעל ההנצחה של חללי קהילות ווהלין ב„יער הקדושים״, פונה בזה הועדה הבין־ארגונית ותובעת ממך, בן־בת וווהלין, לתת יד למפעל קדוש זה ולנטוע לפחות עץ אחד לזכר כל נפש מקדושי משפחתך, קרוביך וידידיך. אנו רואים חובה נעלה לעצמנו לשקוד על כך, שקרבנותיה של כל עיירה ועיירה, ואף אלה שאין להם גואל או קרוב, יונצחו ע״י נטיעת עצים על שמם ביער של 6 מיליוני עצים ב„יער הקדושים״.

מלא־י טופס הצהרה של הקהק״ל ותן פרטים בכתב ברור: שמות הקדושים וכתבתך והגישה בהקדם בצירוף שיק, המהאת דואר או מזומנים תמורת העצים, לפי 1 ל״י לעץ.

הכספים שיתקבלו ימסרו לקהק״ל ויזקפו על חשבון אותה הקהילה שהמשלם ירשום בהצהרתו. שמות הקדושים ירשמו בפנקס מיוחד לזכרון ותעודות מתאימות תמסרנה לידי הרושמים.

בל ייעדר שמה של קהילה אחת בווהלין ובל יפקד שמה של נפש אחת בפנקס הזכרון של „יער הקדושים״. אנא הזדרז למלא את חובתך!

כתובת הועדה: תל־אביב, רח׳ עבודה 32 ע״י א. זמיר, או ע״י לשכת קרן קימת לישראל, תל־אביב רח׳ צבי שפירא 11.

הועדה הבין־ארגונית של יוצאי ווהלין

בנק הפועלים בע"מ תל אביב
נוסד בשנת 1921
המשרד הראשי: רח' מונטיפיורי 21
משרד: רח' אלנבי 126
סניפים: צפון תל־אביב, יפו, חולון, מגדל אשקלון, רמלה, לוד, באר־שבע
כל עסקי בנק בתנאים נוחים,
קשרים בנקאים ענפים בחו"ל

הלואה וחסכון יפו — תל־אביב
ת"א, רח' הרצל 21; ת.ד. 151; טל. 3־6061־2
סניפים:
שדרות קה"ק 47 פנת דיזנגוף טל. 67673
רח' לוינסקי 63 טל. 66596
יד אליהו רח' לה גרדיה 23 טל. 4278
הדר־יוסף שכונת עמידר
יפו, רח' תרשיש 3 טל. 80138

הלואה וחסכון חיפה
אגודה הדדית בע"מ
המרכז: בית האגודה, רח' יפו 51 ת.ד. 250
טל. 42־4641
סניפים: הדר הכרמל רח' הרצל בית הקרנות
קרית מוצקין שדרות השופטים 9 טל. 7197

הסנה
חברת ביטוח הגדולה בארץ
עוסקת בכל סוגי הביטוח
ת"א, רח' לילינבלום 44, טל. 2־4431

יכין — חק"ל בע"מ
עיבוד פרדסים, קטיף ואריזה, שיווק תוצרת חקלאית, התישבות עממית — נטיעה חדשה
המשרד: תל־אביב רח' לילינבלום 48
ת. ד. 332 טלפון 57221

"שוק חקלאי"
חברה לשיווק ואספקה חקלאית בע"מ
תל־אביב, רח' וולפסון 43, ת.ד. 2018. טל. 2307
מחלקות: לשיווק תוצרת, להספקה ללול ורפת, לזרעים חימיקלים, טכנית, מכונות חקלאיות, ציוד ללולים, כוורנות וכד'.

חברה לשיכון עממי בע"מ
המשרד:
תל־אביב, רח' ליבונטין 30, טל. 4463

ובחג האורים התענגו על תוצרתנו
דובדבן

חרות בע"מ
חימום מרכזי, אינסטלציה סניטרית ותעול
תל־אביב, דרך יפו 7 ת. ד. 1969 טל. 80062
ירושלים, רח' הרצל 386 ת.ד. 342 טל. 3096
חיפה, רח' הנמל 46 ת. ד. 648 טל. 4789

"לודזיה"
חברה לטקסטילים בע"מ
תל־אביב, טל. 3639 — חולון טל. 80817
גרבים, טריקו, לבני משי וכגדי ילדים

סולל בונה בע"מ
מרכז קבלני של הסתדרות העובדים
חיפה, רח' הנמל 63 ת. ד. 363
טלפון 14—4311
תל־אביב רח' אלנבי 111 טלפון 6031
ירושלים רח' בן־יהודה 1 טלפון 2486

המשביר המרכזי
חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בארץ־ישראל
הספק הראשי של המשקים הקואופרטיביים
תל־אביב, חיפה, ירושלים והמושבות

ציון חברה לביטוח כללי בע"מ
כל סוגי ביטוח
יהודה חברה לביטוח בע"מ
החברה העתיקה בישראל
המשרד הראשי: תל־אביב רח' אלנבי 120
ת.ד. 1425; טל. 3־4671

אוצר המעמד הבינוני
אגידה הדדית בע"מ
תל־אביב, רח' מונטיפיורי 25 פינת אלנבי
טלפון 62802 ת. ד. 1398
כל עסקי בנק

בנק המזרחי בע"מ
ירושלים, רח' המלך דוד 16 ת. ד. 685, טל. 4374
תל־אביב רח' לילינבלום 48 ת.ד. 903, טל. 4262
כל עסקי בנק בתנאים נוחים

בנק זרובבל
אגודה שתופית מרכזית בע"מ מוסד מרכזי של הקואופרציה האשראית בארץ־ישראל.
תל־אביב, רח' לילינבלום 32, טל. 5365.

"העבר" רבעון לתולדות יהודי רוסיה
הופיעה הוברת א', תשרי — כסלו תשי"ב.
ההפצה הראשית:
בי"מ "יסוד" בע"מ ת"א אלנבי 88 טל. 3561

ארגון יוצאי ווהלין בישראל (אגודה רשומה), ועדת ארכיון ווהלין.
מערכת "ילקוט ווהלין": ת"א רח' אבן־גבירול 44 א. אבטיחי. דפוס קואופ' "אחדות" בע"מ תל־אביב

רשימה (לפי סדר א"ב) לשמות אנשים, ישובים וערכים הנזכרים בכרך ב' „ילקוט ווהלין"

א

אבא, הר"ר: קי"א 12
אבטיחי, אריה: ק"ט 3, 22; ק"י 34; קי"א 7, 34; קי"ב 67; קט"ז 66, 67
אבטיחי, מנחם: ק"ט 33
אברהם, יהושע־השיל (פיצ'י): ק"ב 34
אברמוב, לייב: קי"ב 42
אגודת שוחרי השכלה: קי"ב 10
אדיל, בת הבעש"ט: ק"ט 25
אהרן, הרה"צ מצ'רנוביל: קי"ב 13
אהרן, „הגדול" הרה"צ מקארלין: ק"ב 20
אהרן, הרה"צ מסטולין: קט"ז 35
אהרונוביץ, יוסף: קי"ב 60
אוליקה, ישוב: ק"ט 4
אוברושט, ישוב: ק"ט 17, 20, 21; ק"י 19; קי"א 2, 25; קט"ז 27
אובורט, נהר: ק"ט 23
אוליבסק, ישוב: ק"ט 20, 21, 22; קט"ז 49, 51
אולינוב, ישוב: ק"ט 27
אוליבסקי, הר"ר ברוך: ק"י 19
אוסטראה, ישוב: ק"ט 4, 25, 29; ק"י 7,1, 10, 24; קי"א 2, 18; קט"ז 8, 13, 15, 36, 37
אוסטרופוליה, ישוב: ק"י 25; קי"א 17
אוסטרוזץ, ישוב: קי"א 22, 23
„אורט", מוסד: ק"ט 6; ק"י 18, 26; קי"ב 47
אושה, נהר: ק"ט 14, 17
אושומיר, ישוב: ק"ט 14; ק"י 11, 12
אזיראן, ישוב: ק"י 18; קט"ז 62
אוזדיטי', ישוב: קט"ז 42, 43
„אור הנערב", חיבור: ק"י 2
„אור המאור", חיבור: ק"י 4
„אור תורה", חיבור: ק"י 4
„אור תורה", ישיבה: קט"ז 54
אורבך, דוד: קי"א 27
אוירבוך, הר"ר אפרים: קי"א 13
אורטינברג, הר"ר דוד: קי"ב 13, 18, 19, 41
אורטינברג, ישראל־צבי: קי"ב 18
אוסובה, ישוב: קט"ז 30
אוירבוך, י.: קט"ז 33
אוסישקין, מנחם: קט"ז 36
אוסטילה, ישוב: קט"ז 40, 41
אורי ע.: קט"ז 67
אילון חיים ב.: ק"י 34; קי"א 34 ק"ד 84; קט"ז 66, 67
אילון, מרים: קט"ז 67
איטשומיר: ראה אושומיר
איסקורוסט: ראה קורוסטין
אייזנברג, בועז: ק"ט 21
אייזנברג, ברוך: ק"ט 24
אייזנברג, דוד: ק"י 38
אייזנברג, שרה: קט"ז 30
אייזנברג, משה: קט"ז 34
אייזנברג, חוה: קט"ז 35
אייזנברג, לייבצ'ה: קט"ז 41
אייזנברג, חיים: קט"ז 65
אייזן, יוסי: קי"א 14
אייזן, ברל ומשפ': קי"ד 39, 41, 48
אייזמן, שואל: קט"ז 30
איידלישט, הג"ר שמואל: ק"י 5, 6
איידל'ס, משה: ק"י 20
איידלשטיין, אייזיק: קט"ז 30
איידלשטיין, זאב: קט"ז 31
אייצים (בנדרסקה), בטיה: קט"ז 66
אייצים, מלך: ק"י 18
אינגבר, בן־ציון, דוד: ק"ד 39
אינגבר, מרדכי, זינדל: ק"ד 39
אינגבר, יהודה: ק"ד 39, 40
אינגבר, יוסף, משפ': ק"ד 47
אינגבר, אליהו: ק"ד 48
אינברג, צוניה: ק"ד 33
איינבינדר, יוסף, משפ.: ק"ד 46
אינביצה, ישוב: קט"ז 49
אחד העם: קט"ז 27
אלכסנדריה, ישוב: ק"ט 3, 4; קט"ז 19
אליזרקה, ישוב: ק"ט 17; קי"א 15
אלקסיניץ, ישוב: ק"י 1, 4
„אמנות": ק"ט 3
אמתי (זונדר), עדה: קט"ז 66
אנטונובקה, ישוב: קט"ז 47
אנופולי, ישוב: ק"ט 27, 28, 29
אנטוורג, יוסף: ק"ט 33
„אני מאמין": ק"ט 13
אנסקי, ש.: קי"א 12, 32; קט"ז 43
אפרתי, הר"ר יוזפא: קי"ב 13, 18
אפרתי, נחום: קי"ב 18
אפלבוים, יעקב־אשר: קט"ז 34
אפלבוים, יצחק: קט"ז 31
אלפרין, לייבוש: קט"ז 68
אקסלרוד, מרים נחמה: ק"י 33
אלטשולר, יוסף: קי"ב 28
ארגוב, בן־ציון: קי"א 12
ארדברג, אסתר: ק"י 31
אריכא, יוסף: ק"ט 23
אריך, רחל־לאה: קט"ז 19
אריך, משה: קט"ז 68
ארגון יוצאי ווהלין: ק"ט 33
" " אוסטראה: קט"ז 67
ארגון יוצאי אוסטראה בארגנטינה: קט"ז 67, 68
ארגון יוצאי דמידובקה: קט"ז 68
" " אלכסנדריה: קט"ז 69
" " וורקוביץ: קט"ז 69
" " זויהיל: קט"ז 67
" " לובומל: קט"ז 69
" " הושץ': קט"ז 69
" " סופיובקה: ק"ט 33
" " מז'ריטש: קט"ז 69
" " רובנה: קט"ז 67
" " קרמניץ: קט"ז 68
" " רדזיביל: קט"ז 69
" " רפאלובקה: קט"ז 69
" " שומסק: קט"ז 68
" " שפטובקה: קט"ז 69
אשר, הרה"צ מסטולין: קט"ז 35
אשכנזי, צבי־הרש: קי"ב 12, 17
אשכנזי, זלמן: קט"ז 19
ארקיס, הלל, צבי, רנה, זהבה: קט"ז 27, 28
„ארבעה טורים": ק"י 1
„אשלי רבבי": ק"י 2

ב

בהר"ל, דוד: ק"ט 3
בהר"ל, מאיר: ק"ט 32
בוכמן, חנוך־הניך: ק"ט 25
בוכמן, יעקב־לייב: ק"ט 25
בודיוני, מפקד: ק"ט 27; קי"א 12, 17
„בונד", תנ.: ק"ט 8, 26; ק"י 15; קי"א 26,23; קי"ב 15, 16, 48; קט"ז 9, 42
בוג, נהר: ק"ד 33
בוכמיל, ד"ר יהושע: קי"ב 42; קט"ז 15
בוקימר, שלמה: קט"ז 67
בוקימר, צבי: ק"ט 10, 1; קי"א 5
בורומל, ישוב: ק"י 12, 13, 14; קי"א 8; קי"ד 9, 10
בוקשטיין, אליהו, מאיר: ק"י 15
בוצ'קובסקי: ק"י 19
בורקא, יצחק: קי"א 20
בורקא, שמואל: קי"א 21
בורקא, מרדכי: קט"ז 35
בוויקו, אפרים, פרץ, רבקה: קט"ז 42
ביאליק, ח. נ.: ק"ט 2; קי"ב 60
ביליק, יחזקאל: קי"ב 62
בייגלס, ברוך: ק"ד 13
בילוקורוביצ'י, ישוב: קט"ז 49
בירייזב, זלמן, חנה, מיכל: קט"ז 53
בילוזירקה, ישוב: ק"י 1; קי"א 5
בוליה, ישוב: ק"י 1; קי"א 28
בילוגורודקה, ישוב: ק"י 24
בית"ר, תנ.: קי"א 14, 19, 21, 22; קט"ז 33, 42, 43
בוקובסקי, יונה: קי"א 19
ביבר, אברהם, שרה: קי"א 25
באט, דוד: קט"ז 37, 39
ביילים, מנדל: קי"ב 52
בירביס, יעקב: קט"ז 27, 28
בירגר, שבתי־ל, דוד: קט"ז 27
בירמן, יוסף־חיים: קט"ז 27
בירנברג, לייב: קט"ז 27
ביכמן, הר"ר פייביל: קט"ז 17
בלומנצוייג, הר"ר: ק"י 18
בליז'ובסקי, מאיר: ק"י 22
בירשטיין, ישראל: ק"י 22
בלינדמן: ראה הקטן ירוחם
בלומנטל, ניסן: קי"ב 34
בלאי (בליי), יחיאל־אהרן: קט"ז 22
בלאי (בליי), אלימלך: קט"ז 18, 19
בלאי (בליי), חיה־פייגה: קט"ז 65
בלזר, ניסן: קי"ב 15, 26, 27, 29, 42

בלוטינסקי, משה: ק״ד 79
בלודוב, ישוב: קט״ז 50,42
בליך, יוסף: קט״ז 53
בלומין, יצחק, משה: קט״ז 60
בלומן, נתן: קט״ז 69
בטר, ישראל: ק״א 21
ביבר, יום־טוב: ק״א 33
ביכובסקי, ד״ר זלמן־שניאור: קט״ז 15
בנדרסקה, בתיה: ק״י 22
בן־אבי, איתמר: ק״א 7
בנדר, וולף: ק״א 21
„בני משה", תנ.: ק״ב 37; קט״ז 16
„בני ציון": ק״ב 41
„בנות־ציון": ק״ב 41
בס, ד. מ.: קט״ז 29
„בקור חולים", מוס.: ק״ט 4; ק״י 17; ק״א 19; ק״ב 7, 53
ברסטצ׳קה, ישוב: ק״ט 3, 4; ק״א 8, 31; ק״ד 5, 18; קט״ז 46
ברנזה, ישוב: ק״ט 4; ק״י 8; קט״ז 30
ברוימן, יעקב־אשר: ק״ט 14; ק״י 11
ברזוב, כפר: ק״ט 20
ברייטן, משה: ק״ט 21, 24
ברדיטשוב, ישוב: ק״ט 25, 26, 27; ק״י 1, 14, 16; ק״א 2, 13; קט״ז 8, 15, 47, 51
ברסקי, ישעיהו: ק״ט 26
ברודסקי, הר״ר שמואל: ק״ט 27
ברגר, שלמה: ק״ט 32
ברודאי (ברודר), אריה: ק״ט 33
„ברית מלח", חיבור: ק״י 2, 7
בר־ק, פנחס: ק״י 4
בעל הדורות החדש: ק״י 7
בריסקר, הר״ר יעקב: ק״י 12
בריסקר, הר״ר מנדל: ק״י 12
ברנובקה, ישוב: ק״י 17; ק״א 26, 27
בר־אורין, אברך: ק״י 20
ברויאך, ברוך־אפרים: ק״י 22
ברלינסקי, לייבל: ק״י 22
ברגינסקי, יהודה: ק״י 22
ברזדוב, ישוב: ק״י 24, 25
בבצ׳וק, יצחק: ק״י 28
ברונשטיין, שמואל: ק״א 14
בר־מדות, יעקב: ק״א 15
ברסמן, יעקב, תמר: ק״א 20
ברזין, ישוב: ק״א 26
ברמן, הר״ר יעקב: ק״ב 13, 14, 43
בעש״ט, ישראל: ק״ב 12, 17, 18; קט״ז 8, 41
ברכות, ש. ח.: ק״ב 13
ברגמן, חיים־פנחס: ק״ב 13, 38
ברוך, הרה״צ ממז׳יבוז׳: ק״ב 23
ברודי, דוד: ק״ב 26
ברש, אלכסנדר: ק״ב 46, 47
ברדיצ׳בסקי: ק״ב 60
ברנר, י. ח.: ק״ב 60
בערא, שמעון, יוסף: ק״ד 33, 39, 40
ברזיגל, שרה, משפ׳: ק״ד 49
ברגר, משה, משפ׳: ק״ד 50
ברגר, נחמיה, משפ׳: ק״ד 51
ברנדט, ברוך, ליפא: קט״ז 16
בריצ׳קה, שלמה: קט״ז 30
ברזילי, בן־ציון: ק״ר 34; ק״א 34
„בתולה מלודמיר": קט״ז 40

ג

„ג׳וינט", מוס.: ק״ט 5; ק״ב 16; קט״ז 24, 35
גוטלובר, א. ב.: ק״ט 8; ק״ב 13
גורדון, א. ד.: ק״ט 10
גוטסמן, בנימין: ק״ט 20
גוטסמן, הירש־צבי: ק״י 32
גוטסמן, משה־אברהם: ק״י 32
גוטמן, בנימין: ק״ט 22, 23
גוטמן, אהרן: ק״ט 23
גוטמן, אליעזר: ק״ד 29
גוז, מרדכי, חנה: ק״א 1
גוז, אברהם: ק״י 23; קט״ז 33
גוזמן, חיים: ק״י 22
גופמן, בן־ציון: ק״ט 13
גולדנשטיין, פנחס: ק״י 27; קט״ז 33
גולדשטיין, נחום: קט״ז 42
גולדשטיין, יעקב: ק״א 25
גולדנברג, פייבל: ק״א 28
גולדנברג, מיכאל: ק״א 33
גולדהורן, פייגל: קט״ז 53
גולדשר, שלמה, משפ׳: ק״ד 41, 55
גולדשר, אליעזר, משפ׳: ק״ד 56
„גורדוניה" תנ.: ק״י 29; קט״ז 24
גורודיצר, שמואל: ק״א 20
גולובי, ישוב: ק״א 21; קט״ז 48
גודמיצ׳ר, נטע: ק״א 21
גורביץ, אליעזר: ק״ב 28
גורדון, א. ד.: ק״ב 60
גורדון, י. ל.: ק״ב 61
גורין, פנחס, איזיה, שמאי, זאב: קט״ז 30
גורין, יעקב: קט״ז 30
גורנשטיין, הר״ר פנחס: קט״ז 32, 34
גורינשטיין, שלמה, משה: קט״ז 44
גופברג, זנביל: קט״ז 53
גוברמן, שמואל־ליב: קט״ז 60
גומר, משה, מוליה: קט״ז 51
גוזין, חיה: קט״ז 66
גבאי, הינדה: ק״א 25
גזירות, ת״ח—ת״ט: ק״א 11
גזירות, תש״ב—תש״ג: ק״א 1; ק״ד 3; קט״ז 7
גבלר, א. א. משפ׳: ק״ד 57
גבאי, זאב: קט״ז 26
גיהר, צפורה: ק״א 17
גיטרמן, יוסף, מלכה: ק״א 19
גייר, רחל: קט״ז 42
גיטליס, זלמן: קט״ז 66
גורינגרוד — ראה קריפה
גירשטיין, הירץ: קט״ז 67
גלזר, יצחק: ק״י 28
גללר, אברהם: ק״י 33
גלשטיין, יצחק: ק״א 20
גלמן, פסח: ק״א 20
גלוזמן, בן־ציון, יעקב: קט״ז 27
גלטשטיין: קט״ז 57
גליבטר, יעקב: קט״ז 60
„גמילות־חסדים", מוס.: ק״ט 4, 7; ק״י 17; ק״א 19
גנדלמן, משפ׳: ק״א 24
גנדליר, גולדה: קט״ז 53
גכמן, אהרן: קט״ז 53
גסקו, ד״ר: קט״ז 31
גרבוז, לייב: ק״ט 3
גרבסקי, מדינ.: ק״ט 6
גרנרוט, חיים: ק״ט 21
גריצב, ישוב: ק״ט 25
גריציבסקי, מאיר: ק״ט 26
גרינצוויג, מנדל: ק״ט 30
גרונס, יחזקאל: ק״ט 30
גרדין, חיים: ק״ט 33
גרשטיין, דב, יצחק: ק״י 18
גרובר, יחיאל: ק״י 22
גרמן, יהודה: ק״א 12
גרושקא, יצחק: ק״א 20
גרינשפן, משה: ק״א 21
גרינס, מיכל: ק״א 32; קט״ז 68
גרינס, דב: ק״א 32
גרינברג, משה, משפ׳: ק״ד 33, 40, 51
גרינברג, טוני, דוד, ישראל, נפתלי, שלמה: ק״ד 38
גרינברג, מרדכי, משפ׳: ק״ד 54
גרובמן, הרשל, משה, משפ׳: ק״ד 56, 57
גרינברג, שמעון: ק״ד 80, 84
גרינוולד, פנחס: קט״ז 30
גרויז, קולה: קט״ז 44
גרושקה, אביגדור: קט״ז 53
גרשפלד, זלמן, מלכה: קט״ז 67

ד

„דברי רב משולם", חיבור: ק״י 4; ק״ב 12
„דגל מחנה אפרים", חיבור: ק״ט 25; ק״י 3
ד. ד. ק. ועד: ק״ט 2, 3
דובנא, ישוב: ק״ט 4, 8, 30; ק״י 1, 18; ק״א 2, 6, 19, 22, 23; ק״ד 5, 10, 38
דלגין: ק״ט 23
דומברוביצה, ישוב: ק״ט 4; ק״י 8; קט״ז 64
„דבר אברהם", חיבור: ק״ג 15
דאנציס, יעקיל: ק״ב 34
דודל, ר׳ מטאלנה: ק״ב 30; קט״ז 9
דורפמן, אפרים: ק״ב 44
דודזון, חיים: קט״ז 17, 18
דייטשמייסטר, עו״ד: קט״ז 31
דיין, דוד: קט״ז 30, 31
דימנד, מיכל: קט״ז 42
דניק, שמעון: ק״ד 12
„דער וועג", עתון: קט״ז 19
„דער טעלעגראף", עתון: ק״ט 29
„דער פרייגד", עתון: ק״ב 41
דפוס אוסטראה: ק״י 1
דפוס אלקסיניץ: ק״י 2
דפוס ברדיטשוב: ק״י 2
דפוס בזליה: ק״י 4
דפוס בילוזירקה: ק״י 4
דפוס דובנא: ק״י 3
דפוס ז׳יטומיר: ק״י 3
דפוס מז׳ריץ: ק״י 4
דפוס סלאבוטה: ק״י 3

דפוס סודילקוב: ק"י 3
דפוס פולנאה: ק"י 3
דפוס פוריצק: ק"י 4
דפוס קורין: ק"י 4
דפוס רדזיביל: ק"י 4
דרז'נה, ישוב: ק"ט 4; ק"י 26; קט"ז 30
„דרכי ציון", חיבור: ק"י 4
דרגוב, משה־יוסף: קט"ז 32; ק"י 27
„דרוש חדושי לבנה", חיבור: ק"י 7
דרברמדיקר — ראה ר' לוי־יצחק מברדיטשוב
דרברמדיקר, הדיין ר' יוסף: ק"י 10
דרברמדיקר, וולודיה: ק"י 15
דרושקופול, ישוב: ק"א 5, 16, 17
דרוהוביצר, ר' יצחקל: ק"א 13
„דרור", תנועה: ק"א 21; קט"ז 24
דרייפוס: ק"ב 39
דסליר, אלכסנדר: ק"ב 41
דרזנין, פרומה: ק"ב 44
דרליץ, ד"ר יהושע: קט"ז 19
דרליץ, יוסף: קט"ז 19

ה

הורושקי, ישוב: ק"ט 14, ק"י 11
הורנוסטיפל, חסידי: ק"ט 14, 16; ק"א 25; קט"ז 27
הורין, נהר: ק"ט 14, 29; ק"א 18; קט"ז 33, 36
הוכמן, הר"ר שלום: ק"ט 19
הורנשטיין, זלמן: ק"ט 26, 27
הורנשטיין, נפתלי: קט"ז 40
הולצהק, הינך: ק"ט 33
„הדרך הטוב והישר", חיבור: ק"י 4
הויזמן, חיים: ק"י 19
הורודניצה, ישוב: ק"י 21
הוכפלד, יוסף: ק"י 33
הורוכוב, ישוב: ק"א 13, 14; קט"ז 43, 44
הוכברג, אליעזר: ק"א 16
הושץ, ישוב: ק"א 18, 28; קט"ז 28, 29
הורביץ, משה־יצחק: ק"ב 10, 34
הורביץ, ישעיהו: ק"ב 13
הורביץ, הר"ר שמואל: ק"ב 19
הורודצקי, ש. א.: ק"ב 37, 38, 59
הוכמן, צבי: קט"ז 34
הוכמן, מייצ'ה: קט"ז 42
הורודצר, אברהם, בן־ציון, יוסף: קט"ז 53
הורודצר, שמואל: קט"ז 53
הגנה, ארג.: ק"ב 52
הזמיר: ק"ב 61
החלוץ, תנועה: ק"י 18, 22; ק"א 5, 14, 17, 20, 22, 23, 24, 29, 31; ק"ד 19, 20, 21, 22, 26, 35; קט"ז 28, 33, 42.
החלוץ הצעיר, תנועה: ק"י 31; ק"א 14; ק"ד 20, 22, 25, 26, 28, 35; קט"ז 43
„היאס", ארג.: ק"ט 6
הירשפלד, אברהם: ק"א 17
הילפרין, יצחק־צבי הלוי: ק"ב 33
הירש־לייב, הרה"צ מאוליק: ק"ד 13
„היכל הקודש", חיבור: קט"ז 16
הכנסת אורחים, מוס.: ק"ט 4
הכנסת כלה, מוס.: ק"ט 4, 7; ק"א 19
הכהן, הר"ר נפתלי־הרץ, ק"י 9
הכהן, הג"ר אהרן שמואל: ק"י 10
„הכח", ארג.: ק"ט 7
הלוי, אברהם־אייזיק, אליהו: ק"י 4
הלוי, ר' דוד: ק"י 7, 8; קט"ז 32
הלר, ר' יוייט־ליפמן: ק"י 5, 6, 7
הלר, הירש, נחום, אלתר: קט"ז 28
הלפרין, אהרן, נפתלי: קט"ז 31
הלפרין, יעקב־יוסי: ק"ב 10, 11, 13, 15
הלפרין, הג"ר יוסף־יואל: ק"ב 12, 17
הלפרסון, הר"ר אריה־לייבוש: ק"ד 7, 46
הלפרסון, הר"ר יוקל: ק"ד 7
הלפרסון, הר"ר דוד: ק"ד 8, 46
הלפרסון, ניוני: ק"ד 8, 9, 12, 32,31
הלפרסון, ישראל: ק"ד 9, 13
המזרחי, תנועה: ק"א 8
„המוכיח", ר' יהודה־לייב: ק"א 11, 13
הנובר, נתן־נטע: ק"ט 2
הנדלר, ניסן: ק"ט 26
הנדלר, שמואל: ק"ט 25
הנציב מולוזין: ק"י 15
הנדלמן, אריה: ק"י 22
„הפועל", ארג.: ק"ט 7
הפטמן, יוסף, עת.: ק"ט 9
„המליץ", עת.: ק"י 15, 16; ק"א 10, 28; ק"ב 5, 35, 39; קט"ז 28, 17
„הצפירה", עת.: ק"י 15, 16; ק"א 10; ק"ב 39; קט"ז 17, 27, 28
הקטן, ירוחם: ק"ב 15, 26, 27
„הקדש", מוס.: ק"ט 4
הרשלי, מאוסטרופולי: ק"י 25
הרצל, ד"ר: קט"ז 15, 17, 27
„השחר", עת.: קט"ז 10
הרמן, חיים־מנדל: קט"ז 28
„השלוח", עת.: ק"א 10; קט"ז 17, 28
„השומר הצעיר", תנועה: ק"א 21, 22; ק"ד 35; קט"ז 28, 33, 42
„התאחדות", תנועה: ק"ט 9, 10; ק"א 14, 21, 22; קט"ז 23, 42
„התוזה" מלובלין: ק"ב 22

ו

וואהל, הר"ר אפרים: ק"ט 25
וואריך, מרדכי: קט"ז 68
וווהלין, פלך: ק"ט 29; ק"י 1, 7; ק"א 2, 13, 19
וולגה, נהר: ק"י 29
וואלאך, אברהם־יוסף: קט"ז 35
וואלינסקי, הר"ר בן־ציון: קט"ז 34
וואשטאט, שמאי: קט"ז 30
ויסוצק, ישוב: ק"ט 4
וישנוביץ, ישוב: ק"ט 14
ויגרייזר, זוסיה: ק"ט 18, 19
ויליה, נהר: ק"ט 29; קט"ז 39
ויינבלט, שלמה: ק"י 22
ויינר, יהודל: ק"י 27
ויינר, הר"ר פנחס: ק"א 16
ויינר, דוד קט"ז 60, 61
ויינר, יעקב: קט"ז 69
וייסבלט, הר"ר מרדכי־דב: ק"א 15
וייסבלט, יעקב, קריינה: ק"ט 16
וייסבלט, הר"ר מנחם־נחום: ק"ט 16
וייסבלט, הר"ר מרדכי־דב: ק"ט 16
ויינשטיין, י.: ק"ד 84
ויינשטיין, יעקב: קט"ז 30
ויינגורט, אברהם: קט"ז 30, 31
ויינשטמן, צבי: קט"ז 30
ויינסמן, חיים: קט"ז 29
וויין, ברוך, בלומה: ק"י 12, 13
וויצמן, פרופ' חיים: ק"ב 59; קט"ז 1
ויינשטיין, משה: ק"ד 7
וינטמן, משה־יהודה: ק"ט 22
וינוקור, פייבל: ק"א 20
וישגורודוק, ישוב: ק"א 23, 24
ויאזובקה, ישוב: ק"א 25
וילסקאיה, ישוב: ק"א 30
וישניביץ, ישוב: ק"א 31
וויין, רות: ק"א 32
וילנה, ישוב: ק"ב 4
וימיצה, ישוב: קט"ז 42
ויסוצק, ישוב: קט"ז 65
וולוצ'יסק, ישוב: ק"א 31; קט"ז 36
ולאדימירץ, ישוב: ק"א 22; קט"ז 34, 64
ולדמן, אהרן: קט"ז 67
ולדמן, ו.: ק"א 21
וולדניץ, ישוב: ק"ט 17; ק"א 15
וולך, אריה: ק"ט 33
ולטמן, אהרן: קט"ז 27
וולוולי, ר' טריסקר: ק"ד 15
ולרשטמן, הג"ר משה: ק"י 5
ועד חובבי ציון: ק"י 15
וסט, הרץ: ק"ב 13 61
וסט, ישראל: ק"ב 15
וסט, בנימין: ק"ב 44, 46, 49
וסרמן, הר"ר אברהם: ק"ד 12
וסרמן, ישראל־חיים: ק"ד 12, 15, 16
וסרמן, משה, אברהם, פייביש: ק"ד 16
ועד הצלה אמריקאי: ק"ט 5,
ועד ארבע ארצות: ק"ט 14; ק"י 9; ק"א 11, 27
ווקמן, ישראל: ק"א 17
וקס, אברהם: ק"א 20
ורקוביץ, ישוב: ק"י 18; ק"א 19, 20, 21; קט"ז 62
ורדי, פנחס: ק"י 33
וורבה, ישוב: ק"א 30

וורטמן, משה: קט"ז 28
ורסטס, שלמה־בר: קט"ז 28
ורטהיים, הר"ר יוסף: קט"ז 40
ורדי, יעקב: קט"ז 65

ז

זאב־וולוויל, הר"ר: ק"ט 17
זאב, יוסף: קט"ז 16
ז'אלודסק, ישוב: קט"ז 64
זגורודר, צבי: קט"ז 69
זדולבונוב, ישוב: ק"ט 3, 4, 9; ק"י 18
זויהיל, ישוב: ק"ט 12, 13; ק"י 14, 16, 17; ק"א 2, 12, 18; ק"ד 12; קט"ז 47, 63
ז'ורבל, הר"ר אליהו־יהודה: ק"ט 17
זוין, הר"ר שלמה־יוסף: ק"ט 19
זושא, הרה"צ מאנופוליה: ק"ט 28
זונדר, דוד ק"י 21
זוליר, מוטיק, יוסף, יהודה: ק"י 22
זולצר, שלמה: ק"ב 33
ז'בוטינסקי, זאב: ק"ב 42; קט"ז 43
ז'יטומיר, ישוב: ק"ט 17, 19, 26; ק"י 1, 16, 25; ק"א 2, 10, 15, 30; קט"ז 8, 15, 25, 37, 49, 51
זינגל, ק"ט 15
זיבל, יוסף, שושנה: ק"ט 26, 27
זינגרמן, אברהם: ק"י 16
זינמן, אסתר: ק"י 28
זייגר, מרדכי: ק"א 31
זינגר, נחמן, משפ': ק"ד 9, 31, 58
זינגר, ב.: ק"ד 84
זיידמן, בר־לייב: ק"ד 40
זיידמן, יוסף, בתיה: ק"ד 43, 44
זיגלבוים, נפתלי: קט"ז 19
זיין, אברהם: קט"ז 30
זילברמן, משה־אברהם: קט"ז 34
זילברברג, מאיר: קט"ז 57
זייטשיק, מיכאל: קט"ז 59
זוגר, שמואל: קט"ז 62
זיגר, יעקב, ריבה: קט"ז 67
ז'לזניאק, הרשל: ק"ט 20, 23
זלטופולסקי, הלל: ק"ב 42
זלצר, יעקב: קט"ז 31
זלצמן, י.: קט"ז 67
זמיר, אברהם: קט"ז 66, 69
זמרזין, אהרן: ק"א 21
זסלב, ישוב: ק"ט 25; ק"י 1, 24; ק"א 2
זפרן, שבתי: ק"א 24
זק, זוסיא: ק"א 4
זק, ראובן: קט"ז 41
זקס, חיים־ניסן: קט"ז 18, 19

ח

חברה קדישא: ק"ט 4; ק"ב 17
חברה לטיפול ביתומים: ק"ט 5
חב' משניות: ק"א 19
חב' ש"ס: ק"א 19
חדר הקהל: ק"ט 4
חדר מתוקן: ק"ט 8, ק"י 20; ק"א 12, 20; ק"ב 5, 13, 37, 38; קט"ז 19
חבינסקי, הר"ר זיידל: ק"י 18
חומש, יעקב: ק"א 14
חובבי שפת עבר: ק"ב 16, 60
חודורוב, שלמה: ק"ב 44, 46, 47
חוה חקלאית: ק"ב 45
„חידושי הלכות", חיבור: ק"י 2, 3; ק"א 28
חייט, ראובן: ק"ט 30
חכם צבי, הרה"ג: ק"ב 12
חמיר, נהר: ק"א 11
„חנוכה", חיבור: קט"ז 16
חמלניק, ישוב: ק"ט 27
חוטינקר, משה: קט"ז 30
חלבן, נתן: קט"ז 69
„חפץ חיים", בעל הרה"ג: ק"ט 17
חפץ, צבי־הרשל: ק"ט 20
חרמוני, פסח־יוסף: ק"י 33
חריף, הר"ר יוסף: ק"ב 17
„חשמונאי", אג. ספ.: ק"ט 7

ט

„טאגעבלאט", עת.: ק"ב 60
טברסקי, הרהצ"ר, משה"לה ק"ד 29
טברסקי, הרהצ"ר לייביניו: ק"ד 6
„טאז", מוס.: ק"ט 4, 6
טברסקי, הרהצ"ר נחום: קט"ז 13
טבקהנדלר, בר: קט"ז 41
טברסקי, הרהצ"ר מרדכי־דב: קט"ז 27
טוצ'ין, ישוב: ק"ט 4; קט"ז 47, 49, 56, 57, 58
„טורי־זהב" (ט"ז), חיבור: ק"י 7
טויבמן, משפ': ק"י 8
טומשגרוד, ישוב: ק"י 21; ק"א 27
טורוק, דב: ק"י 22
טורקוביץ, גילה: ק"י 22
טורקניץ, אברהם־מרדכי: ק"י 22
טורצ'ין, ישוב: ק"א 30; קט"ז 43, 44 46
טורצ'יניוק, יששכר: ק"ד 7
טורצ'יניוק, שרה: ק"ד 9, 18
טורצ'יניוק, בריל: ק"ד 9
טורצ'יניוק, מרדכי: ק"ד 18, 78, 79
טוטלס, משה: קט"ז 42
טייטלבוים, אליהו־משה: ק"ד 39, 43, 44, 78
טננבוים, אהרן: ק"ד 16, 36
טפלר, שמואל: קט"ז 44
„טקסה": ק"ט 4, 27; ק"ד 12
טקסר, אהרן: קט"ז 67
טרוכינברוד, ישוב: ק"ט 4
טריסק, ישוב: ק"ט 4, 8
טרויאנובקה, ישוב: ק"ט 31
טשרנוביץ, חיים: ק"א 10
טרוביץ, ישוב: ק"א 23; ק"ד 10
טרייגר, ברוך: ק"ד 9
טרכטמן, יעקב־שמואל: קט"ז 27
טרכטנברג, אליהו: קט"ז 30
טרנר, הר"ר מנדלי: קט"ז 41
טרומפלדור, יוסף: קט"ז 43
טשאן, ישוב: קט"ז 45
טיאופיפול — ראה טשאן
טשרניחוב, ישוב: קט"ז 51

י

„יון מצולה", חיבור: ק"ט 2
יאמפול, ישוב: ק"ט 14; ק"י 9, 10
„יבסקציה": ק"ט 18; ק"א 11; ק"ב 17; קט"ז 39
יוליוס III, אפיפיור: ק"י 1
„יודנראט": ק"י 27; ק"א 18; ק"ד 38, 39, 40; קט"ז 31, 42, 53, 55, 57, 59, 62
יוסילביץ, עמינדב: ק"א 14
יונאי (גולובויץ), פסח: ק"א 33
„יובילאום אויסגאבע": ק"א 33
„יודישעס פאלקסבלאט", עת.: ק"ב 39
יוליוס, ישראל: ק"ב 41
יודקיס, חוה: ק"ב 46, 47
יוניצ'מן, אליהו, משפ': ק"ד 22, 59
יוחנזון, זאב: קט"ז 26
„יודל טרוקר", חיבור: קט"ז 45
יאנינגר, לייב: קט"ז 66
יאכנוך, מרדכי: קט"ז 30
יזרעאלי, שמואל: קט"ז 69
ייבין: ק"ב 44
„יער הקדושים": קט"ז 1, 2, 3, 4, 5, 69
„יעאס": ק"ט 6
„יעקופו": ק"ט 10; קט"ז 46
ינושפול, ישוב: ק"ט 26, 27
יזיוראני — ראה אוזיראן
יצחק אלחנן, הרה"ג מקובנה: ק"י 15
י"ד באלול: ק"א 1; ק"י 33; קט"ז 6
יעקב־שמשון, הר"ר: ק"א 12
יק"א, ארג.: ק"ט 21
ינטיס (ינאי), צבי: ק"א 17
„ירושלים דוהולין": ק"י 14; ק"א 2; ק"ב 4, 15, 52
„ירושלים דל'יטא": ק"ב 4
ישראל, הרהצ"ב מרוזין: ק"ב 13

כ

כהן־קאהן, מאיר, משפ': ק"ד 60
כינוס רבנים: ק"ט 18, 19
כ"ץ, ר' משולם ב"ר יואל: ק"י 5
כ"ץ, אליעזר: ק"א 16, 17
כ"ץ, ישעיה: ק"א 25
כ"ץ, משה, קריינה: ק"ד 40, 41
כ"ץ, זלדה: ק"ד 60
כצנלסון, יצחק־אייזיק: קט"ז 27
כצנלסון, יהודה־יוסף קט"ז 28
כרוז ציוני: ק"ב 42
„כתנות אור", חיבור: ק"י 2
„כתר תורה", חיבור: ק"ב 24

ל

לאנוביץ, ישוב: ק"ט 14, 15, 18; ק"א 2, 5, 13, 16, 30, 31; קט"ז 25, 26, 40, 41
לבנדובסקי: ק"ב 33
לברטוב, ישוב: ק"ט 4; ק"י 7, 19
לודמיר, ישוב: ק"ט 4; ק"י 7, 18; ק"א 2, 5, 13, 16, 30, 31; קט"ז 25, 26, 40, 41
לובאר, ישוב: ק"י 25; קט"ז 45
לובאצ'ובקה, ישוב: ק"א 8; ק"ד 9

לודביפול, — ראה סלישץ גדול
לודביפול, א.: ק״א 10, 12;
לודויפול, דב־בר ק״ז 17
לובשיס, משה, שרה: ק״א 20, 21; ק״ז 69
ק״ז 17
לובשיס, אחים: ק״א 21
לובשיס, חנה־מטיל: ק״ד 41
לובשיס, קלמן־ראובן: ק״ד 38
לובומל, ישוב: ק״א 27; ק״ז 59, 60, 61, 62
לובר, יעקב בן־זאב: ק״ז 65
ליאחוביץ, ישוב: ק״ר 23
לובים, ר׳ יעקב: ק״א 18
לוח אחיאסף: ק״א 10
לוין, הר״ר, אליעזר: ק״א 20
לוין, ישראל: ק״א 20, 21
לוין, זלמן: ק״ב 11
לוינזון, יצחק בר: ק״ב 10; ק״ד 9
לוינסקי, א. ל.: ק״ב 39
לדר, שלמה: ק״ב 43, 44
„לודזיה״: ק״ב 46, 47
לההין, ישוב: ק״א 29
לוי־יצחק, הרב מברדיטשוב: ק״ר 10; ק״ב 5, 8, 13, 17, 19
לודמירר, משפ׳: ק״ד 61
„לאוונין״: ק״ט 7
16; ק״א 31
לויצקי, הר״ר יעקב: ק״ט 19, 21
לוצק, ישוב: ק״ט 4, 8; ק״ר 7, 30; ק״א 2, 5, 9, 19, 30; ק״ד 10; קט״ז 15, 42, 46
לוצקי, נחמיה: קט״ז 23
לומז׳ה, ישוב: ק״ד 12
לוקץ׳, יוסף: קט״ז 67
לוקאץ׳, ישוב: קט״ז 41
„לינת הצדק״, מוס.: ק״ט 4, 7; ק״ר 17; ק״ב 52; קט״ז 19
ליברזון, ישראל׳: ק״ט 26
לייטר, פרץ, משפ׳: ק״ד 61
לייצמן, משפ׳: ק״ד 62
לייטבק, יצחק: קט״ז 31
לייטר, משה, פופה: ק״ד 9, 13, 18, 40, 78
לינדין, יעקב: ק״א 17
ליסקוביץ, יעקב: ק״א 22
ליטבק, משה: ק״א 33
לייב, הצ״ר שרה׳ס: ק״ב 20
ליפץ, דוד: ק״ב 43, 64
ליפץ, בטיה, שלום: קט״ז 67
לישנר, פייביש, מאיר: ק״ד 10, 13, 31
לייצמן, בלומה: ק״ד 40
„לחם חמודות״, חיבור: ק״י 6, 7
למדן יצחק, משפ׳: ק״י 17
למדן, הר״ר יוסף: ק״י 15; ק״א 20; קט״ז 28
לנדאו, הג״ר יחזקאל: ק״י 9; ק״ב 8
לנדוי, מאיר: ק״א 21
לנדר, דוד, אברהם: ק״א 9
„לנדסמנשפט״: ק״ט 5
לרמן, הר״ר יצחק: ק״ט 21
לרנר, הר״ר אריה־לייבוש: ק״י 10
לרנר, הר״ר מאיר: ק״י 10
לרנר, זלמן: ק״י 22
לרנר, יצחק: ק״ב 43
לרנר, יוסף־יהודה: ק״ב 11
לרנר, הר״ר יצחק: קט״ז 13
לרנר, אליהו, יהושע, רות: קט״ז 24
לרנר, חנוך־צבי: קט״ז 28
לשצינסקי, יעקב: ק״ב 47

מ

מאנס, ישראל: ק״ט 21
„מאיר עינים״, חיבור: ק״י 3
„מאיר נתיבים״, חיבור: ק״י 4
מאירזון, יחמיאל: ק״ד 38
מאירסון, ישעיה־אליעזר, משפ׳: ק״ד 64
מאירקה בני: ק״ב 24
מבשרת ציון: ק״ט 8
מגיד, ר׳ אהרן מצ׳רנובול: ק״ט 14
מגיד מדובנא: ק״ט 2
מגיד, ר׳ דב־בר ממז׳ורין: ק״ט 28; ק״י 7, 9, 24; ק״ב 13, 19, 20; קטז 41
מגיד מטריסק: ק״א 16; ק״ד 12, 29; קט״ז 9
מגיד מז׳טומיר: ק״ב 23
„מגיד דברין ליעקב״, חיבור: ק״י 4
מגיד מסטעפאן: ק״י 7, 8
מגיד מזלוטשוב: ק״י 8
מגיד, ר׳ ליבר (הגדול): ק״ב 12, 17, 20
מגיד מקוז׳ניץ: ק״ב 23
מדינת ישראל: ק״ט 1
„מגילת איבה״, חיבור: ק״י 7
מדפיס, ר׳ יצחק: ק״ט 25
מדפיס, אהרן: ק״י 2
„מגלה עמוקות״, חיבור: ק״ב 12
מגזניק, ד״ר יצחק: ק״ב 38, 59
מגזניק, פייגה: ק״ב 58, 59
מהרשק, בנימין: ק״י 22
מהרש״ל, הרה״ג: ק״א 27
מורוביץ, ישוב: ק״ט 4; ק״א 23
מודריק, שבח: ק״ט 31
מוקבין, תחנה: ק״י 26
מוטיוק, יהודה: ק״א 6, 7, 8
מושב זקנים: ק״ט 4, 7
„מורא מקדש״, חיבור: ק״י 4
מוסנזון, ד״ר, ב״צ: ק״ב 42
מוצ׳ניק, אשר: ק״ב 46, 47
מוטילי, הרה״צ משטרנוביל: ק״ב 58
מורדוכוביץ, ה.: קט״ז 16
מונסוביץ, מניה־מרים: קט״ז 65
מז׳ריץ׳, ישוב: ק״ט 4; ק״י 1, 27, 28; ק״ב 13
מז׳ריץ׳ קטן, ישוב: קט״ז 46
„מזכרת לגדולי אוסטראה״, חיבור: ק״י 1
„מזבח הזהב״, חיבור: ק״א 28; קט״ז 46
מזר, אלתר: קט״ז 28
מזר, אברהם: קט״ז 29
„מחצית השקל״, חיבור: ק״ט 16
„מטעמים ומעדנים״, חיבור: ק״ט 16
מטוסוב, הר״ר חיים: ק״ט 18
„מזרחי״: ק״א 21
מיזוץ׳, ישוב: ק״ט 4; ק״י 18
מילשטיין, אברהם־יוסף: ק״ט 21, 23
מירופול, ישוב: ק״י 14, 15
מיזלש, הר״ר רפאל: ק״א 13
„מים טהורים״, חיבור: ק״ט
מיכאליס, הנס: ק״א 24, 25
„מיין שטעטל קאסטאפאל״, חיב.. ק״א 33
מינקובסקי, פנחס: ק״ב 34
מינצס, אסתר, משפ׳: ק״ד 40, 63
מינציס, ברוך, משפ׳: ק״ד 41, 63
מינציס, משה: ק״ד 80
מימון ש. פ.: ק״ד 84
מיידאן, לייבוש: קט״ז 31
מילשטיין, פייגה: קט״ז 32
מילשטיין, בן־ציון: קטז 34
מייזליש, בילה, דבורה, שרגא: קט״ז 44
מילנוב, זאב: קט״ז 66
מכבי: ק״ט 7
מלינוב, ישוב: ק״ט 4; ק״א 23; ק״ד 9, 18
מלמד, ישראל: ק״ט 9, 10
מלמד, הר״ר יצחק: ק״ט 31
מלמד, הר״ר יהושע: ק״ט 31
מלמד, יעקב: ק״ט 31; ק״י 19
„מלבושי יום־טוב״, חיבור: ק״י 7
מללר, הרה״ג ר׳ ל.: ק״י 10
מלכין: ק״א 20
מלניצה, ישוב: ק״א 21, 22
מליק, בן־ציון: ק״א 25
מנוסוביץ, דוד: קיד 43
מניביץ, ישוב: ק״ט 31; קט״ז 64
מנוסוביץ, שמואל־יצחק: ק״ד 39
מנדלקרן, שלמה: ק״ד 9; קט״ז 16
מנדלקורן, נחמה: ק״ד 17
מנדלסון: ק״ב 9
מנדלי מוכר ספרים: ק״ב 11, 13, 15, 52
מנזון, יחזקאל: ק״ב 14, 38, 41
מנייס, שמואל: ק״ד 9
מנדלשטם, פרופ׳: ק״ב 42; קט״ז 27
„מעדני יום־טוב״, חיבור: ק״י 7
מפת העיר ברדיטשוב: ק״ב 3
מפת העיר דמידובקה: ק״ד 5
מצמן, מרדכי: קט״ז 69
„מקורי הניקור״, חיבור: קט״ז 35
מרגול, שמעון: קט״ז 67
מרקביץ, ישוב: קט״ז 42
מציוב, ישוב: ק״ט 4
מרגלית, ליפא: ק״ט 20
מרגלית, גרשון: ק״ט 23, 24
מרגלית, דוד: ק״ט 28
מרגלית, הר״ר זלמן: ק״ט 28
מרגליות, זליג: ק״י 7
מרגלית, יוסף: ק״י 22
מרגלית, צבי־הירש: ק״י 2
מרגלית, מנשה: ק״ב 10
מרגלית, הר״ר משולם־נתן: ק״ב 17
מרגלית, הר״ר יעקב: ק״ב 18

פריצקר, אשר: ק״ט 26, 27; ק״ב 18
פריליוק, נתן: ק״ט 30
„פרשת החודש״, חיב.: ק״י 7
פרידמן, בן־ציון: ק״ר 12; קט״ז 34
פרידמן, ליבוש: ק״י 22
„פרייהייט״, עת.: ק״י 31
פרלמוטר, שמחה: ק״א 14
פריפט, נהר: ק״א 24
פרנקל, מאיר: ק״א 23
פרלין, הר״ר מרדכי: ק״א 24
פרצ׳יק, שושנה: ק״א 25
פרידלנדר, דוד: ק״ב 13
פרידמן, מאיר: ק״ב 43; קט״ז 57, 59
פרסמן, יצחק־דב: קט״ז 65
פרסמן, יעקב: קט״ז 65
פריצקר, הר״ר משה: ק״ב 18, 44
פרץ, ישראל: ק״ב 19
פרץ, אריה־לייבוש: ק״ב 19
„פרי מגדים״, חיב.: ק״ב 19
פסטרנק, משה: ק״ב 28
פרסמן, משה: ק״ד 38
פרגר, ישעיהו: קט״ז 27
פרנקל, ישעיהו: קט״ז 30
פרל, אינז׳ נחמיה: קט״ז 30

צ

צאליס, משה: ק״ד 12, 28, 31, 39
צדרבויב: ק״ב 5
צ׳ודנוב, ישוב: ק״י 14; קט״ז 23
צורף, יצחק: ק״א 22
צונזר, אליקום: ק״ב 26
צוקרמן, שלמה, משפ׳: ק״ד 29, 37, 71
צוקרמן, מאיר: ק״ד 34; קט״ז 68
ציש״א, ארג.: ק״ט 6; ק״ד 31
צירולניק, חיים: ק״י 18
צימרמן, חיים: ק״א 8, 9
צימרמן, מרדכי: ק״א 14
צימרמן, שואל, משה: קט״ז 30
ציגל, דוד: קט״ז 41
ציבולניק, משה: קט״ז 27, 28
צעירי ציון, תנ.: ק״ט 26; ק״ב 44, 46; קט״ז 20, 39
צ״ס: ק״א 14
צ׳רנובל, ישוב: ק״ט 8, 16, 19
צ׳רניחוב, נהר: ק״א 13
צ׳צקיס, משפ׳: ק״א 24
צ׳רבונינקיס, עו״ד: ק״ב 43
צ׳רניאק, זליג: קט״ז 34
צ׳רניאק, נתן: קט״ז 34
צ׳נסטוכוב, ישוב: קט״ז 47
ציילינגולד, מאיר: קט״ז 60
ציפרפיין, נח: קט״ז 66
צ׳רבונוה, ישוב: קט״ז 17
צ׳רטורי־סק, ישוב: קט״ז 64
צ׳רקוביץ, יוסף: קט״ז 65

ק

קאגאן, ד״ר איזיה: קט״ז 30
„קדושת לוי״, חיב.: ק״ב 15, 21, 26
קדימה, אג.: ק״ט 7
קהילה יהודית: ק״ט 7; קט״ז 17
קהילה דמוקרטית: ק״ט 7, 11; ק״א 9, 12, 22; ק״ב 15
קובל, ישוב: ק״ט 3, 4; ק״א 2, 21, 24; ק״ד 15
קודיש, מאיר: ק״ט 3
קוזיר־זירקא: ק״ט 21
קונדא, הר״ר אהרון: ק״ט 21, 23
קונדא, הר״ר זלמן: ק״ט 21
קוסטופול, ישוב: ק״ט 4
קוסטופול, ישוב: קט״ז 30
קוריץ, ישוב: ק״ט 9, 10, 13; ק״י 1, 3, 4, 24; ק״א 18; 28; קט״ז 54, 55, 56
קורוסטין, ישוב: ק״ט 14, 17, 19, 21; ק״י 12, 20; ק״א 25; קט״ז 49
קולקר, יקותיאל: ק״ט 24
קופייקה, ד״ר בנימין: ק״ט 32
„קול אריה, חיב.: ק״י 4
קונסטנטינר, הר״ר אלתר: ק״י 15
קויפמן, ברוך: ק״י 15
קופרשטיין, חיים: ק״י 18
קורך, משה: ק״י 18
קוטיק, ברוך: ק״י 20
קולקר, נחום, ברכה: ק״י 20
קוטלר, דוד: קט״ז 42
קופיטה, ישוב: קט״ז 42
קוטילנה ישנה: קט״ז 50
קודניה, ישוב: קט״ז 50
קורניצה, ישוב: קט״ז 50
קולצ׳ין, ישוב: קט״ז 51
קופלזון, קלמן: קט״ז 60
קולישׁ, יעקב־שמעון: קט״ז 62
קולטון, אליהו: קט״ז 68; ק״ד 18, 22, 30, 84
קוניב, ישוב: ק״א 18; קט״ז 36, 37
קונסטנטין ישן — ראה סטרו־קונסטנטין
קוזמין, ישוב: ק״א 31
קוביליאנסקי, ש. נ.: ק״ב 41
„קול מחצצים״, חיב.: ק״ב 9
קופט, אשר: ק״ב 45
קולטון, בריל, משפ׳: ק״ד 9, 18, 74, 28
קופרשטיין, הניה: ק״ד 33
קופרשטיין, אברהם, דובה: ק״ד 41, 78
קופרשטיין, יצחק: ק״ד 42
קולטון, שמואל־דוד, משפ׳: ק״ד 71
קדושי דמידובקה: ק״ד 81, 82, 83
קוסובסקי, מנדל: קט״ז 21
קורמן, אליהו־שלמה: קט״ז 28
קוטלר, ישראל: קט״ז 30
קויפמן, משה: קט״ז 33
קיפר, משה: ק״ט 3
קיברצה, ישוב: ק״ט 4
קיפניס, לוין: ק״ט 14
קיפניס, הר״ר יצחק־בר: ק״ט 14
קיפניס, הר״ר שמואל: ק״ט 19, 20
קיניק, צבי: ק״י 22
קיבוץ הכשרה: ק״י 22; ק״א 14; ק״ד 22
קיפר, יואל: ק״ט 53
קיפרמן, נחום: קט״ז 53
קירז׳נר, בצלאל: ק״א 21
קטן, הר״ר שלמה: ק״א 22
קטרבורג, ישוב: ק״א 31
קיטייניק, יחיאל: ק״ב 41
קייזן, שפסיל: קט״ז 30
קייזר, לוי: קט״ז 34
קלוגר, הר״ר שלמה: ק״י 10; ק״ב 18
קליבנר, יהושע: ק״ט 33
קליסוב, קיב.: ק״י 21, 22, 30; ק״א 5
קליינשטיין־זקסלר, חוה־יהודית: קט״ז 65
קלורפיין, דינה: ק״י 28
קלורמן, אבא: ק״א 25
קליינמן, משה: ק״א 28; ק״ב 41, 60
קלריך, שמחה: ק״ב 13
קליינמן, ישראל: קט״ז 28
קליבאן, ישוב: ק״ט 4
קליפקה, יהושע, משפ׳: ק״ד 75
קמינקר, הר״ר שמואל: ק״ט 19; ק״י 15
קמינקה, הרב ד״ר אהרן: ק״ט 20; ק״א 25; ק״ב 61; קט״ז 16
קמינקה, יוסף־לייב: ק״ב 13
קמינקה, וולף: ק״ב 61; קט״ז 16
קמינקה, ישוב: ק״י 14
קמנשטיין, יוסל: קט״ז 55
קמין־קשירסק, ישוב: ק״א 24, 25
קמני־ברוד, ישוב: ק״א 26, 27
קמניצה, ישוב: ק״א 29
קמינין־פודולסק, ישוב: קט״ז 36
קנפר, ישעיהו: ק״י 18
קס, אלתר־שמעון: ק״י 16
קסטלבוים, בריל: קט״ז 68
קסלמן, מרי: קט״ז 42
קפלן, אליהו: ק״ט 21, 23, 24
קפלן, דוד: קט״ז 18
קפסון, הר״ר ברוך: ק״י 19
קצנלנבוגן, הג״ר אברהם: ק״ב 20
קצין, לייב: ק״ב 27
קרמניץ, ישוב: קט״ז, 4, 8, 13, 14, 25; ק״י 1, 7, 9; ק״א 2, 18, 23, 24, 26, 28, 30, 31; ק״ד 9, 38; קט״ז 8, 36, 37, 45
קרמן, מרדכי: ק״ט 33
קריגר, יוחאן אנטון: ק״י 4
קרסנוסטב, ישוב: ק״י 20
קרנצנברג, משה: ק״י 20
קרמר, שמעון: ק״י 21
קריפה, ישוב: קט״ז 48
קריג, שמואל: קט״ז 63
קריג, אברהם: קט״ז 65
קרצ׳מר, אברהם: קט״ז 69
קרמר, נחום: ק״א 20
קריבלין: ק״א 22
קרייזמן, זיידל: קט״ז 27
קרשון, משה: ק״ט 21, 23

ר

„ראדא״: ק״ט 11; ק״א 12
ראדוול, ישוב: קט״ז 51
רדזיביל, ישוב: ק״ט 4; ק״י 1; ק״א 24; ק״ד 13
רב „יב״, חיבור: ק״י 2, 3
רדזיביל, נסיך: ק״י 9
רברבי, ישראל, יחיאל: ק״י 17

מרגלית, הר״ר ישראל: ק״ב 18
משה־חיים־אפרים, הרה״צ: ק״ט 25
„משנת חכמים״, חיבור: ק״י 1
„מעין החכמה״, חיבור: ק״י 4, 24
„מעדני מלך״, חיבור: ק״י 6, 7
מרדר, אחים: ק״י 22
מרמר, צבי: ק״א 12

נ

מבוגרד־וולינסק — ראה דויהיל
נוימן, זלדה: ק״ט 33
„נודע ביהודה״, חיבור: ק״י 9; ק״ב 8
נודלמן, הר״ר יוסף: ק״י 12
נובקובסקי, דוד: ק״ב 35
ניבירקוב, ישוב: ק״י 27, 28
ניסנהולץ, אברהם: ק״י 28
נחומזון, אברהם: ק״י 17
נידרברג, הר״ר מרדכי: קט״ז 43
נידרברג, הר״ר צבי־זאב: קט״ז 43
נירנברג, פני: ק״ב 43
נרודיץ, ישוב: ק״ט 16, 17; ק״א 25
נרינסקי, ישוב: ק״ט 19, 20; ק״י 19

ס

סארני, ישוב: ק״ט 4, 21; ק״י 7, 22, 30; ק״א 22; קט״ז 34, 64
סברוב, ישוב: ק״א 25
סגל, שמואל ב״ר ישכר־בר: ק״י 2, 3, 4
סגל, לייב: ק״א 25
„סוד יכין ובועז״: ק״י 2
סודיקוב, ישוב: ק״ט 25; ק״י 1
סוסניק, מנוס: ק״י 22
סודוביצר, ליפא: ק״א 20
סויניוכי, ישוב: ק״א 31; קט״ז 42, 44, 50
סורוקה, יעקב: ק״ב 14
„סופרי ישראל״: קט״ז 27
סטיפאן, ישוב: ק״ט 4; ק״י 10, 26, 27; קט״ז 30, 32, 33
סטולין, ישוב: ק״ט 19; ק״י 8; קט״ז 64
סטראשוב, ישוב: ק״י 30
סטרוקונסטנטין, ישוב: ק״א 2, 28, 31; קט״ז 50
סטובלקה, נהר: ק״א 19
סטיר, נהר: ק״ד 10
סחוב — ראה טומשגרוד
סירקיס, הג״ר יואל: ק״י 5
סיביריאקוב, זמר: ק״א 12; קט״ז 54
סיניאווסקי, לייב: קט״ז 68
סלוץ, נהר: ק״ט 12; ק״י 14, 17
סלוצקי, ישראל: ק״ט 21
סלבוטה, ישוב: ק״ט 25; ק״י 1, 24; קט״ז 39
סלובשנה, ישוב: ק״י 19
סלוצקי, יחיאל: ק״י 22
סליעץ זוטא, ישוב: ק״י 26; קט״ז 30
סליעץ גדול, ישוב: ק״י 26; ק״א 18; 19; קט״ז 30
סליבקה, מיכל: ק״א 20
סלובודקר, משה: ק״א 20
סלונימר, יוסי: ק״ב 28
סלובודקה, ישוב: ק״ד 12
סליעפ, פישל: ק״ד 40, 64
סלופ, הרש: ק״ד 80
סלבינסקי, יצחק: קט״ז 27
סמיגא, ישוב: ק״א 29
סמוליר, אייזיל: ק״ב 34
סמולנסקין, פרץ: קט״ז 16
סמניוק, פאוואל: קט״ז 54
סנקביץ׳ובקה, ישוב: קט״ז 46, 47
סנדלזון, אהרן: קט״ז 28
ספרד, הרהצ״ר אלתר: ק״א 18
ספרד, הרהצ״ר יוסילי: ק״א 18
ספרד, הרהצ״ר אברהם: ק״א 18
ספרד, הר״ר אריה: ק״א 21
ספיבק — ראה בלזר ניסן
ספיבק, מוני: קט״ז 31
ספקטור, משה: קט״ז 30
ספקטור, הניה: קט״ז 30
ספקטור, מ.: ק״ב 60
ספיר, יעקב: ק״א 20, 21
ספקטור, חיים־יוסף: ק״א 32
ספוז׳ניק, יעקב: קט״ז 27
סקלדקובסקי, גב.: ק״ט 6
סקורודינסקי, אשר: קט״ז 27

ע

עיקר תויו״ט, חיבור: ק״י 5
„עלי גפן״, חיבור: ק״ט 16
עלילת דם: ק״י 9
על המשמר: ק״א 14, 21
עת לבנות: ק״א 14, 21

פ

„פורוורטס״, עת.: ק״ט 13
פוריצק, ישוב: ק״י 1; ק״א 30
פולנאה, ישוב: ק״י 1, 17, 24; ק״א 11, 12, 13, 17, 26; קט״ז 63
פולוניה — ראה פולנאה
פולונסק, טובה: ק״ב 60
פולונסקי, יעקב: ק״ב 60
פולונסקי, יצחק־אייזיק: קט״ז 27
פוליסיה: ק״א 22
פוצ׳אייב, ישוב: ק״א 24; ק״ד 10; קט״ז 36
פוליצינסקי: ק״ב 10
פוגל, לייב: ק״ב 41
פוקס, משה: ק״ד 9, 78
פוקס, משה־יוסף, משפ׳: ק״ד 29, 65
פוקס, בתיה: ק״ד 30
פוקס, פייגה, סוניה, חנה, אברהם: ק״ד 40, 41, 43
פוקס, מרקיל, רבקה: ק״ד 40, 44
פיאברבוג מ. ז.: ק״ט 2; קט״ז 63
פינסק, ישוב: ק״ט 14, 20
פינסק, ד״ר: ק״י 17
פידל, וולף: ק״י 18
פינצ׳וק, דוד: ק״י 22
פינצ׳ק, חיים: קט״ז 35
פיינשטיין, משה: ק״י 22
פיינהויז, פנינה: ק״א 20
פולן (פולינב), יש.: ק״י 16
פייגלשטיין, ישראל־אהרן: קט״ז 30
פינצברג, דוד, משפ׳: ק״ד 70
פוקס, יעקב, משפ׳: ק״ד 68
פוקס, יוסף: ק״ד 80
פוקס, יהודה, משפ׳: ק״ד 67
פוקס, אליעזר, משפ׳: ק״ד 67
פינסקי, שלום: קט״ז 27
פינקל, משה: קט״ז 67
פינקלשטיין, שמחה: ק״י 22
פינקלשטיין, הר״ר אברהם: ק״א 21
פינקלשטיין, זאב: קט״ז 67
פינקלשטיין, זאב: קט״ז 67
פינקלשטיין, הרש־מנדל משפ׳: ק״ד 38, 69
פינקלשטיין, ראובן: קט״ז 28
פינגרהוט, פנחס: ק״ט 30
פירבנק, יצחק: ק״י 17
פינצ׳וק, לייבל: ק״י 22
פיצו׳ורניק, משה: קט״ז 42
פיצ׳ורניק, יצחק: קט״ז 44
פיאטקה, ישוב: קט״ז 50
פישמן, בריל: קט״ז 53
פישביין, שואל: קט״ז 68
פיינזינגר, יחזקאל: ק״ב 26, 33
פיפלשטיין: ק״ב 39, 40
פירר, חנה, משה: ק״ד 9, 18, 40, 78
פירר, מאיר, משפ׳: ק״ד 7, 64
פיני, אברהם: ק״ד 33
פירר, אברהם: ק״ד 44
פירר, אהרן: ק״ד 45
פומרנץ, אליהו: קט״ז 30, 31
פולמנבוים, בנימין: ק״א 17
פבורסק, ישוב: ק״א 21; קט״ז 48
פדר, טוביה: ק״ב 9, 13
פליוך, שמואל: ק״ב 34
פלדמן, שמואל: ק״ד 13, 18, 40, 78
פלדמן, ה. ל.: ק״ד 18
פלדמן, אליעזר: ק״ד 41
פלצמן, שלום, משפ׳: ק״ד 70
פלדמן, זאב: ק״ד 79
פלדמן, זלמן, אברהם: קט״ז 31
פלקמן, מיכאל: ק״ד 42, 43
פלץ, חיה: ק״א 22
פן, שמואל־אבא: ק״י 17; ק״א 10, 11, 12
פניש, דוד: ק״י 22
פנמן, יחיאל: קט״ז 23
פנמן־יחיאלי, אליהו: קט״ז 23
פנקס ועד ארבע ארצות: ק״י 9; ק״א 11, 13, 30
פנקס חברה קדישא: ק״י 9; ק״א 14
פיינשטיין, קרל: ק״י 15
פנחס, הרה״צ מקוריץ: קט״ז 54
פצ׳ניק, הרהצ״ר יחיאל־מיכל: ק״י 8, 10
פצ׳ניק, הרהצ״ר נחום־יהושע: ק״י 8
פצ׳ניק, הרהצ״ר אברהם־שמואל: ק״י 8
פצ׳ניק, הרהצ״ר יוסילי: ק״י 9, 10
פצ׳ניק, הרהצ״ר מרדכי: ק״י 9
„פרדס רמונים״, חיב.: ק״ט 16
פרייליכמן, ישראל: ק״ט 22

רבינוביץ, וולוול: ק"י 22
רבינר, אפרים: קט"ז 66
רבינוביץ, יעקב: קט"ז 45
רבר, יהודה: קי"א 19
רובנה, ישוב: ק"ט 4, 5, 8, 31; ק"י 14, 26, 29; קי"א 2, 5, 6, 7, 28; ק"י"ד 12, 19; קט"ז 15, 47, 49
רוז'שצה, ישוב: ק"ט 4, 8, 9; קט"ז 19
רוזנשטיין, יצחק־אייזיק, לייבוש, משה: ק"ט 19
רוזנשטיין, אהרן: ק"ט 20
רוזנשטיין, מאיר: ק"ט 21
רוזבלים, בני: ק"י 18
רובינשטיין, ישעיהו: ק"י 27, 28; קי"א 33
רוזנשטרום, עזרא: קי"א 18
רוטנברג, הר"ר שמואל: קי"א 19
רוטנברג, הר"ר משה־יוסף: קי"א 20
רוטנברג, הר"ר חיים: קי"א 20
רוזנבוים, חיים: קי"א 21
רוזנמן, יעקב: קי"א 25
רוגטשוב, ישוב: קי"א 26, 27, 28
רוטנברג, ד"ר ישראל: קי"ב 9, 10
רובנר, זיידל: קי"ב 15, 26, 27, 31
רוזנפלד, יוסף: קי"ב 41
רודה, רייזל: קי"ד 41
רוטבלט, דוד, אהרן, יוסף: קט"ז 27
רודניק, אליהו, לייבוש: קט"ז 30, 31
רודניק, יעקב: קט"ז 30
רודי, לייבל: קט"ז 31
רוזנבלט, יוסילי: קט"ז 38
רויזמן, ישראל: קט"ז 28
רוז'ה, יפפול — ראה אוסטילה
רוזנברג, מילקה: קט"ז 57
רוזנבר, משה: קט"ז 66
רוזנבלט, חיים: קט"ז 66
רוזנבלט, שמאי: קט"ז 68
רוכל, י.: קט"ז 68
רוכל, שפרינצה: קט"ז 65
רוסמן, לייבל, אהרן: קט"ז 60
רומנוב, ישוב: קט"ז 47
רופא, אברהם: קי"א 25
ריב"ל: ק"ט 2, 8
רטנה, ישוב: ק"ט 8; קי"א 29
רזניק, מוטי, משפ': ק"י 20
ריבלין, משפ': ק"י 7
ריבוזוב, מנחם: ק"י 17
ריינים, הר"ר: ק"ט 17, 27
ריצמן, מנחם: ק"ט 32
„רוסווי", עת.: ק"ב 48; קט"ז 17
ריישר, הר"ר שמואל: קי"א 13
רחמנוב, ישוב: קט"ז 37, 39, 40
רייגורודוק, ישוב: קט"ז 49
רפאלוביקה, ישוב: קט"ז 64
רשימת הקהילות: קי"א 3, 4
רשימת שרידי הושע: קט"ז 29

ש

„שארית ישראל", חיב.: ק"י 3
שאנ, משה: קי"א 31
שדה, יוסף־חיים: קט"ז 30
שומריה, אג.: ק"ט7
שור, ברוך: קי"ב 26
שור, שניאור: ק"י 4
שוץ, אברהם: ק"י 27
שוחט, הר"ר מאיר־חיים: ק"י 20
שומסק, ישוב: קי"א 18, 33; קט"ז 37, 38, 39
שורצמן, משה: קי"א 21
שוחט, יצחק: קי"א 33
שולזינגר, בצלאל: קי"ב 34
שופמן, ג.: ק"ב 60
שווארצאפל, יונה: ק"ד 78
שחורי, מנחם, מרדכי־זאב, זוסי: קט"ז 20
שטיינגרטן, חיים־יוסף: ק"ט 8
שטיינקריצר, ברוך־ליפא: ק"ט 32
שטיינוורצל, לאה: ק"י 22
שטיינמן, דינה: ק"י 31
שטיינמן, א.: ק"ב 60
שטיין־קוליש, משפ': ק"ד 76
שטרנברג, אסתר־רבקה: ק"י 33
שטיבלמכר, ישעיהו: קי"א 21
שטיינברג, אליהו: ק"ב 62
שיינבין, מנחם: קי"א 21
שיינבלום, דב: ק"י 33
שיינקר, מרדכי: ק"ב 46, 47
שיינקר, חיים: ק"ב 56
שיינקר, בן־ציון: ק"ב 44, 56, 57
שיכס, יחזקאל, משפ.: ק"ד 39, 77
שינדרמן, הר"ר שמריהו: ק"ט 18, 19
שילדר, יוסף, משפ': ק"ד 13, 77
שכטר, אליהו: ק"ט 17
שכטר, יעקב: ק"ט 17
שכטמן, הר"ר לייזר: ק"ט 18
שלייך, משה: ק"ט 24
שלייפמן, ברוך־אייזיק: ק"י 19
שליטא, הר"ר שלמה־יעקב: קי"א 22; קט"ז 35
שלפ: ק"ב 10
„שלום על ישראל", חיב.: ק"ב 11
שלום־עליכם: ק"ב 52, 53
שליאפושניקוב, ד"ר ג.: קט"ז 16
שניאורסון, ר' שלום־בר: ק"ט 18, 19
שלייפמן, משה: ק"ט 21
שנייידר, רבקה: ק"ט 31
„שני לוחות הברית" (של"ה), חיב.: ק"י 2, 4
שניטקבר, שמריל: ק"ב 8
שניאור־זלמן, הרב מליאדי: ק"ב 22, 23
שמשון, הר"ר מאוסטרופולי: קי"א 17; ק"ב 12
שפטובקה, ישוב: ק"ט 19, 25; ק"י 9, 17, 24
שפירא, אבא־חיים: ק"ט 20, 21, 22
שפירא, ברוך: ק"ט 33
שפירא, אחים: ק"י 3
שפירא־פורטנוי, הירש־לייב: ק"י 22
שפירא, הר"ר שמואל: קי"א 28
שפירא, נתן: ק"ב 21
שפירא, הג"ר אברהם: ק"ג 15
שפירא, אברהם: ק"ב 46, 47
שפיצברג, ראובן: ק"י 18
שפטיל, חיים־יעקב: ק"י 2
שפיטלניק, יוסף: ק"י 32
שפיגלמן, משה: קי"א 31
שפיצברג, זאב: ק"ב 10, 28, 33
שפטיל, הרב: ק"ב 38
שפת ילדים: ק"ב 39
שפושניק, אברהם: ק"ב 61
שפה ברורה, אג.: קט"ז 16
שקולניק, שרה: ק"ב 84
שצ'וגול, פרידה: ק"ט 15
שרמן, ראובן: ק"ט 20
שר, מוטיל: ק"י 18
שרייבר, מיכליה: ק"י 27
שרייבר, משה: ק"י 28
שרפשטיין, צבי: ק"ב 13
שניאורסון, יוסף־יצחק: קט"ז 28
שטיל, אשר: קט"ז 28
שלייפר, אהרן: קט"ז 27
שורצמן, דוד: קט"ז 31
שובקוב, ישוב: קט"ז 49
שורצמן, גציל: קט"ז 57
שור, ברייל: קט"ז 60
שוסטר, שמואל: קט"ז 60
שטרוימן, פיזי: קט"ז 68
שטיין, לייב: קט"ז 68
שטיינברג, משה: קט"ז 66
שטרנברג, יצחק־אייזיק: קט"ז 65
שטרן, נחום: קט"ז 60
שליטא, הר"ר יוסף: קט"ז 35
שליטא, הר"ר יצחק־אליהו: קט"ז 35
שליטא, לייב: קט"ז 35
שליפאק, פנחס: קט"ז 36
שיינבין, נתן: קט"ז 62
שיינבוים, יעקב: קט"ז 65
שפילשר, צבי: קט"ז 32
שפריר, משה: קט"ז 41
שפרברג, רבקה, צפורה: קט"ז 53
שפילפויגל, בנימין: קט"ז 68
שלאין, אברהם: קט"ז 68

ת

תאומים, מאיר, יוסף: ק"ב 19
„תולדות יעקב־יוסף", חיב.: ק"י 4
„תוספות יום־טוב", חיב.: ק"י 5
„תוספות שבת", חיב.: קי"א 13
ת"ח—ת"ט: קי"א 27; קט"ז 41, 63
תחום המושב: קי"א 2, 10
תלמוד תורה: ק"ט 4; ק"י 32
„תפארת שמואל", חיב.: ק"י 15
תורה ועבודה, תנ.: קט"ז 41
„תניא", חיב.: ק"ב 30
„תרבות": ק"ט 2, 6, 9, 15; ק"י 22, 27; קי"א 5, 9, 14, 17, 18, 20, 21, 22; קט"ז 17, 20, 23, 24, 33, 34, 43, 47
תרשיש, זליג: ק"ב 18

ה ע ר ה: את שמות המחברים — ראה תוכן כרך ב' בראש הספר הזה.